કુમાર

વર્ષ ચૌદમું. અંક પહેલો · પોષ ઓગણીસસો ત્રાણુ ૧૫૭

તંત્રી · રવિશંકર રાવળ ✻ સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

વતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

સ્નૅપશૉટોની મળતી તક તમે રખે ગુમાવતા!

ચિત્તને આકર્ષણ કરે એવું કંઇ નજરે પડતાં તમને ઘણીવાર થયું હશે કે 'મારી પાસે કૅમેરા હોત તો!' એવી પળો પાછી આવવાની જ છે—ફરી ને ફરીવાર—તો પછી તે માટે તૈયાર થઇને જ રહો.

ફક્ત ૧૫ રૂપિયામાં તમે H મૉડેલનો છ-૨૦ પૉર્ટ્રેટ 'બ્રાઉની' ખરીદી એવી સુખી પળો ઝડપી શકશો. પૉર્ટ્રેટ માટે વધારાના લેન્સ સહિતનો એ કૅમેરા નજીકનાં તેમજ દૂરનાં દૃશ્યો પણ સહેલાઈથી ઉતારે છે.

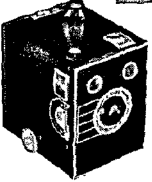

આ રહ્યો એ H મોડેલનો છ-૨૦ પૉર્ટ્રેટ 'બ્રાઉની'. તમને એ સુંદર ચિત્રો આપશે. ટચ સહિત મુકાએલો એનો ઍક્સીલિયરી લેન્સ એ માટે જ ખાસ બનાવવામાં આવ્યો છે, અને તે સંપૂર્ણ 'ક્લોઝ-અપ્સ' આપી શકે છે. નિકલના ચળકતાં ફિટિંગ્ઝ સાથે એનું આખું કલેવર ધાતુનું જ બનેલું છે. રૂ. ૧૫ માં એ અચ્છો સોદો છે!

જલદી જાઓ ને છ-૨૦ પોર્ટ્રેટ 'બ્રાઉની' મૉડલ એચ
તમારા કોડાક ડીલર પાસે જોવા માગો

... ક લિમિટેડ (ઇંગ્લંડમાં ઇન્કૉર્પોરેટ થએલી)
મુંબાઈ · કલકત્તા · લાહોર · મદ્રાસ

કુમાર
પોષ ૧૯૯૩
અંક ૧૫૭

ઝાલર

આજે તો એનું જીવન દંતકથા સમું બની ગયું છે, પણ અરબના એ મશાલચીએ જે પ્રેમ ને આરજુથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પોતાની સેવા સમર્પી અને એ સમર્પણ પાછળ સેવેલા આદર્શોના જે ભુક્કા ઊડતા જોયા ને જીરવ્યા, એણે એનું આખું જીવન એક કરુણ પ્રશસ્તિ સમું બનાવી દીધું. આદર્શોના એ ફકીર કર્નલ લૉરેન્સનું નામ આપણને ઘણા ઘણા પૂર્વગ્રહો જન્માવે છે, પણ એનું આ અંકમાંનું ચરિત્ર વાંચ્યા પછી તો એની સેવા પ્રત્યે માન જ ઊપજશે. એની ઉમેદો સંગદિલ રાજદ્વારીઓને ન સ્પર્શી શકી ને એને પરિણામે પૂર્વજીવનની સ્મૃતિમાત્રથી સીઝાઈ ઊઠતું જે બિચારા જીવન એ જીવી ગયો એ તો આજ પણ એના પ્રત્યે અનુકંપા જગાડે છે.

માહિતીઓના મુદ્દાથી ખીચોખીચ ભરેલો તીર્થધામ નાશિકનો લેખ છે તો ભૌગોલિક, પણ લેખકે એના ઉપર જામેલા ઇતિહાસના થરો પણ જે ઝીણવટભરી નજરથી ઉકેલ્યા છે એ એની ગુણવત્તામાં ઓર વધારો કરે છે.

જંતુસૃષ્ટિમાં ઉહાપોહ મચાવનાર 'એરોપ્લેન જંતુ' તે આપણા ગુજરાતમાં થતી 'મરઘલી' જ છે એ શ્રી 'વનેચર'ના લેખ પરથી જાણી તમને પણ નવાઈ લાગશે.

મુંબાઇની સરકારી કળાશાળાનું સરવૈયું આપણા શિક્ષણમાં, નગરજીવનમાં અને ગૃહોમાં કળાને મહત્ત્વ આપવામાં નિષ્ફળ નીવડેલી, અને ઇતર પ્રાંતીય સંસ્થાઓની હરોળમાં ઊભવા પણ નાકેવન રહેલી એ સંસ્થાની અંતર્ગત વ્યવસ્થા, શાસન અને પદ્ધતિની ખબર લે છે.

'જીવનના પરોઢ'ના આ હપતામાં લેખકે આપવીતી લખી છે, છતાં બાળકના માનસને મૂંગળાવી, મોટપણે મોંસાના લોચા જેવા જ બની મૂકતા વડીલોના એવા વાતાવરણનો અનુભવ ઘણાકોને હશે.

ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ સમા સાક્ષર નરસિંહરાવનો 'માધુકરી'મનો પરિચય, એમની વિદાયથી આપણું સાહિત્ય જગત કેટલું ગુમાવી રહ્યું હતું એનો તાગ આપે છે.

આ વર્ષથી શરૂ થતા કેટલાક નવા વિભાગો પણ તમારું ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય નહિ રહે અને 'ચિત્રકલાના સ્વશિક્ષણ'થી તો કદાચ એ સ્વશિક્ષણની શરૂઆત પણ કરી શકો.

ચિત્રો	નારાની બોધિસત્ત્વની સુંદર મૂર્તિ (કાષ્ઠશિલ્પ—જાપાન)		પૂ.૪
	ભાઈનાં ઘોડલાં (પૂર્ણરંગી) રસિકલાલ પરીખ		મુખચિત્ર
	ભૂતકાળનાં ગીતો	ત્રિગુણાતીત પંચોળી	૧૬ અ
	સ્વ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ (૧૮૫૯ થી ૧૯૩૭)	"	૨૨ ક
	શિલ્પવૈભવ (ફોટો)	શ્રીરામ ભટ્ટ	" ૮
	ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનાં ચિત્રો		મુખચિત્ર પાછળ
કાવ્ય	અનંત કથા	પ્રહ્લાદ પારેખ	૧
	સ્વ. નરસિંહરાવને	ઠાકોર ચોકશી	૮
	ધ્વનિ વિભાગ		૪૬
વાર્તા	નાથની લીલા	અશોક હર્ષ	૬.
ચરિત્ર	કર્નલ લૉરેન્સ	વિજય વાસુ	૧૦
લેખો	નગરશીખ	સુરેશ દીક્ષિત	૧૭
	મુંબાઇની સરકારી કળાશાળાનું સરવૈયું	ર. મ. રા.	૨૨
	મરઘલી (વનવગડાનાં વાસી)	'વનેચર'	૨૫
	અખાડો	હરિનારાયણ આચાર્ય	૨૬
	જીવનનું પરોઢ	પ્રભુદાસ ગાંધી	૩૩
	ગુજરાતી લઘુલિપિ	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૪૧
	મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની નવી યોજના		૩૨
વિભાગો	મારી નજરે	ર. મ. રા.	૨
	રત્નાવલી	દે. વા.	૧૬
	આ મહીનો અને એની પ્રતિમા		૩૦
	આપણી નજરે		૩૧
	ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ	બલવન્ત ભટ્ટ	૩૯
	ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષણ		૪૦
	મેંદીનાં પાન		૪૫
	ખોવાએલી વીંટી (બાળવિભાગ વાર્તા)	રમણલાલ સોની	૪૭
	સાચી ખોટી વાત (" કાવ્ય)	સુન્દરમ્	૪૯
	માધુકરી		૫૧
	નવી કેડીઓ		૫૫
	છેલ્લું પાનું		૫૬

મુદ્રક • બચુભાઇ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક • રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂા. ૩; છુટક નકલના ૧૦ આના મુંબાઇના એજન્ટો • આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને ફોટો કૉપીરાઇટથી રક્ષિત છે

મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક

શારદા

તંત્રી: ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં 'શારદા' કઈ રીતે ભાત પાડે છે?

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને બે ત્રિરંગી ચિત્રો આપે છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સોરઠી લોકસાહિત્યની રસલ્હાણ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના તંત્રી અંક, નવલિકા અંક, લોકસાહિત્ય અંક અને દીપોત્સવી અંક માટે હજારો લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્ટવર્ગ અને આમવર્ગના સાહિત્યનો સુમેળ સાધે છે.

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સોરઠી ઇતિહાસની શ. રાયચુરાકૃત નવલકથા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપે છે.

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે કે જે રોજના એક પૈસામાં સાહિત્ય અને કલાનો રસથાળ દર માસે તમારે ત્યાં પહોંચાડે છે.

'શારદા' બાર વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના ગ્રાહક થયા હશો જ. ન થયા હો તો તો નીચેના કોઈ પણ સ્થળે આજને આજ ખબર આપો એટલે 'શારદા' શરૂ થશે.

વાર્ષિક લવાજમ:
હિંદમાં: રૂ. ૧-૮-૦
પરદેશ શીલીંગ ચાર.

તંત્રી:
'શારદા'
ચોરવાડ (કાઠિયાવાડ).
પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી., વડોદરા.
આર. આર. શેઠની કંપની. બુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨

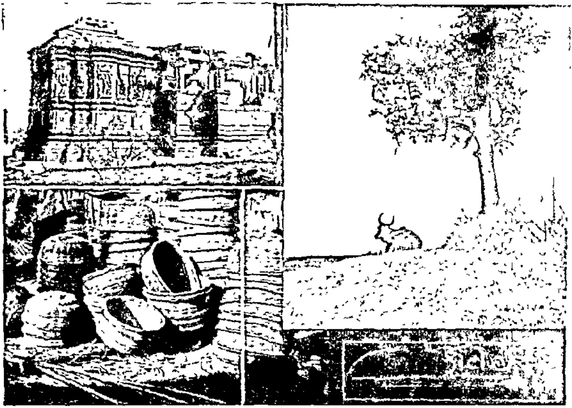

ડાબી તરફ ઉપર: 'પ્રાચીન પ્રભુતા'–ભગવાનજી બારભાયા (વાંકાનેર)–ત્રીજું ઈનામ; નીચે: 'ટોપલા'–પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ)–બીજું ઈનામ; જમણી તરફ: 'એકાંતમાં'–એમ. એચ. પથરાવાલા (અમદાવાદ)–પહેલું ઈનામ

બાઈનાં ઘોડલાં ।

'મેહવાર જઈને આવે ઘોડા જેવો ગઈ જાશે તો દેવમંદિરે એક ઘોડો ચડાવીશ' એ પ્રકારની ગુજરાતમાં પ્રચલિત માનતાના પ્રસંગનું, બાઈની માનતાનો લૂગડાનો ઘોડો મંદિરના ઝાડની ડાળીએ બાંધતી બહેનનું ચિત્ર

ચિત્રકાર - રસિકલાલ પરીખ (ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા)

અનંત કથા

· પૃથ્વી ·

'કહીંકહીં લખું કથા ? કવણ ઝીલશે એ બધી ?'
વદ્યું નભઃ અને ફુલો ફળ તૃણાંકુરો પર્ણ સૌ
ધરે નિજ ઉરેઃ અને કથની તારલા રૂપ જે
ઉરે ઉપર એ લખાય શબનમ તણે અક્ષરે.

અષાઢ વદતોઃ 'કહીં કથની હાલવું હું જઇ ?'
સરોવર નદી અને ઝરણ સર્વ કહેતાંઃ 'અહીં.'
રહી જલસ્વરૂપમાં સકલ વાત જે અંતરે;
સરોવર નદી અને ઝરણમાં જઇ એ વહે.

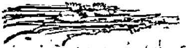

ઉઠી મનુજઅંતરે પ્રબળ ભાવના, ઊર્મિઓ
કહેઃ 'અમ કથા જઇ કવણ કાનમાં બોલીએ ?'
'સુણીશ સહુ વાત હું' વદતી એમ તેને કલા.
અને હૃદય એઉનાં કથની માંહી તેને મળ્યાં.

ફરીફરી લખાય છે નભતણી કથા પૃથ્વીએ;
અને હૃદયને અષાઢ ફરી વાતમાં હાલવે,
ફરીફરી કલા સમીપ જઇ ભાવના, ઊર્મિઓ
કરે કથની, તો ય અંત નવઃ તે હજુ યે કહે.

મંજુલાલ પારેખ

ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના સેક્રેટરી મિ. સકાઈ

ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશન

● યાશીમા હૉટેલમાં સ્થિર થયા પછી અમે પહેલું કામ તો એ કર્યું કે જે બે-ત્રણ સંસ્થાઓ પર ભલામણો તથા ઓળખાણોના પત્રો હતા તે તેમના સરનામા ઉપર પોસ્ટ કરીને ખબર પહોંચાડયા કે અમારી સવારી ટોકિયોમાં હાજર થઈ ગઈ છે. મિ. મજુમદારે ટેલીફોનથી ઈન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રીને અમારા આવ્યાના ખબર આપ્યા એટલે તેણે વચન આપ્યું કે તેનાથી બનશે એટલી જગ્યાએ તે લઈ જશે અથવા ભલામણો કરશે. પહેલાં તો તેણે પોતાની સાથે વાર્તાલાપ કરવા રૂબરૂ મળવા કહ્યું, એટલે અમે વખત માગી તેની ઑફિસમાં ગયા. આ સંસ્થા હિંદુસ્તાન અને જાપાન વચ્ચે વ્યાવહારિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધ વધારવાના હેતુથી બનેલી છે, પણ તેમાં હિંદીવાનો બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં સભ્યો થયા છે. છતાં એ સંસ્થાએ હિંદુસ્તાન વિષે સંપૂર્ણ માહિતી અને સાહિત્ય મેળવ્યાં છે એમ જણાયું. મંત્રી મિ. સકાઇએ અમને જે છાપેલા રીપોર્ટો આપ્યા તે પણ જાપાનના વેપારીઓને બહુ જ પ્રકાશ આપનારા હતા. મિ. સકાઇ અજબ રીતે ઘણું શુદ્ધ અંગ્રેજી સપાટાબંધ બોલતા હતા. તે હિંદુસ્તાનમાં કદી જ આવ્યા નથી, પણ તેમની બોલીચાલી અને વર્તનમાં પૂરા પક્કા અને અનુભવી જણાતા હતા. તેમણે ટોકિયો વિષે પહેલાં તો અમને 'ટૂરિંગ બુલેટિન'ના થોકડા બંધાવ્યા. અમારી વાતચીત પરથી એમણે અમારી પ્રવૃત્તિ, પ્રવાસનો હેતુ વગેરે જાણી લીધું. મિનિસ્ટર ઑફ એજ્યુકેશનની ઍપોઇંટમેંટ લઈને તે જાતે અમને તેની પાસે લઈ જશે એમ જણાવ્યું. મારે ચિત્રકારોને મળવું હતું તો તે બાબતનો પણ બંદોબસ્ત એક બે ચિત્રકારોને મળી તે ગોઠવી આપશે એમ જણાવ્યું. પોતાની સંસ્થા બહુ ઉપકારક છે એમ બતાવવાને તે બહુ ઇંતેજાર હતા એમ લાગ્યું. બધી મુલાકાતો નક્કી થાય તે દરમિયાન તેમણે શહેર જોઈ લેવા કહ્યું.

મિ. સકાઇ પાસે ગયા તે પહેલાં નાનાભાઇએ એક કામ સરસ કર્યું હતું. તે એ કે જાપાનના ભોમિયા માટે મિ. મજુમદારની સલાહથી Y.M.C.A.ની સંસ્થામાં માગણી કરેલી અને તેના જવાબમાં મિ. અપાનો કરીને એક જુવાન ગ્રૅજ્યુએટ અમારે હાથ ચડી ગએલો. આ મિ. અપાનોએ અમારા ટોકિયોના પ્રવાસમાં બહુ મહત્વનો રંગ ભરી દીધો. તે હતો ખાનદાન ઘરનો જુવાન; પણ જાપાનમાં સામાજિક કામ કરી, રજવાડી કોઈ પણ તક જુવાનો જવા દેતા નથી. વળી એમ તો તેને મિત્રની જેમ રાખતા અને વખાણ ખાવામાં તેનું બપોરનું ખાણું પણ અમારી સાથે રાખતા. તેનો શોખ તો પણ ભ્રમણ માટે સસ્તાં વાહનમાર્ગો બતાવવામાં ને આ ...ના દર કલાકવારમાં પાણી આપતો. મિ. સકાઇએ જે જે સગવડો કરી આપવાનું કહ્યું હતું તે બધી આ મિ. અપાનો જ કરી શકે તેમ હતું. તેણે અમારી રખડપટ્ટીઓના જે માર્ગો નક્કી કર્યા હતા તે બહુ વખત બગાડ્યા વિના પાર પડે એમ ગોઠવાયા હતા. મુલાકાતોના ચોખા મુકામ પછી તુરતમાં અમે શહેરના મુખ્ય ભાગો અને સ્થળો જોઈ લેવાનું નક્કી કર્યું, જેથી પાછળથી શહેરમાં કંઈ ન જોયાનો અસંતોષ ન રહે.

ટોકિયો-યેદો

● ટોકિયો શહેરનો કેટલોક પૂરો ભાગ ૧૯૨૩ના ધરતીકંપમાં તારાજ થયા પછી નવું ટોકિયો તદ્દન આધુનિક ઢબે જ રચાયું છે. પણ તેની બરોબર મધ્યમાં બાદશાહનો પુરાણો મહેલ અસલ જાપાની ઢબે રહ્યો છે અને તેની ચારે બાજુ વિશાળ રાજ્યભવનો, મંત્રીવરો વગેરે વસ્યાં છે. આથી ઘણા તે ઉપર કલ્પના ઘડે છે કે જાપાન વ્યવહારમાં અદ્યતન (મૉડર્ન) છે, પણ તેનું ઘર અને હૃદય તો જાપાની જ છે.

ટોકિયોનું અસલ નામ તો યેદો છે. તે રાજધાનીનું શહેર ગણાતું, પણ શહેનશાહનો વાસ ૧૮મી સદી સુધી ક્યોતોમાં હતો અને તેના શોગન પ્રધાનો યેદોથી તેના નામે રાજ્ય ચલાવતા, એટલે ક્યોતોમાં જે રાજશાહી પ્રકૃતિ ઉછરી તેનાથી નિરાળી જ પ્રકૃતિ યેદોની વસ્તીમાં ઊતરી.

એ વેળા ખરી સત્તા શોગનોના હાથમાં હતી ને જાપાનના ઓમાગિ, પાટલા, સાઠ પ્રાંતોના સરદારો, જાગીરદારો, તાલુકદારો તેમની ચપટી તળે હતા. એમને બરોબર હાથમાં રાખવાને તેમણે એવો વહીવટ રાખેલો કે એ બધા દાયમિઓ ટોકિયોમાં જ આવી વસવું. તે જ્યારે પોતાની જાગીરમાં ગયા હોય ત્યારે તેમનાં બૈરાંછોકરાં બાન તરીકે ગણાતાં. આ રીતે યેદોમાં રાજ્યકર્તા વર્ગનો મોટો સમૂહ જામ્યો હતો, વૈભવ, સત્તા અને સેવકમંડળથી જુદી જ ઢબની અમીરાત ત્યાં

દેખાતી હતી. શોગનો વિદ્યા અને શૌર્યના ઉપાસકો હતા. તેમણે મોટી વિદ્યાશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. આથી યેદો આખા દેશમાં પ્રતિષ્ઠા અને સંસ્કૃતિનું પ્રથમ મથક બન્યું હતું. સામુરાઇઓ બધી જાતની યુદ્ધવિદ્યાકળામાં નિપુણ હતા. એમના વખતમાં કેટલી યે શસ્ત્રશાળાઓ, શસ્ત્રાગારો ને ધનુષ-કારો હતા. એમના સમૂહોથી યેદોની પ્રજામાં એક પ્રકારની બેપરવાઇ અને લાલાજીપણું આવ્યાં હતાં. આપણે અહીં જેમ 'મુંબાઈગરા' કહીએ છીએ તેમ ત્યાં યેદોકો (યેદોવાસી)નું ઓળખાણ તેની લાભનુકસાની તરફની બેપરવાઇથી ગણતું. કેટલાક મજૂરો પણ કાલ ખાવાને પૈસા ન હોય છતાં મગરૂર થઈ ફરતા.

શોગનોની પડતી થતાં નૂતન જાપાનના હાથમાં કારભાર આવ્યો, છતાં યેદોની આ પ્રકૃતિ ગઈ નહિ. નવા આવ્યા તે પણ તેની ઉર્મિએ ચેપ પામ્યા. ટોકિયો અને ઓસાકા વચ્ચે ૩૬૦ માઇલનું અંતર છે. શોગનોના વખતમાં બહુ દિવસો ખાતાં ત્યાં પહોંચાતું,—બહુ શહેરો વચમાં આવતાં તેથી. અત્યારે એક જ રાતમાં ત્યાં પહોંચાય છે. છતાં બે શહેરો વચ્ચેનો સંસ્કારભેદ તો એવો ને એવો જ રહ્યો છે. ટોકિયો-વાળા પોતાની બોલીચાલી અને વર્તનમાં વધારે શુદ્ધિ તથા છટા છે એમ જણાવે છે.

જનરલ નોગીનું સ્મારક

● બે ટેક્સી આખો દિવસ માટે ભાડે કરી અમારી બધી મંડળી ટોકિયોના સરિયામ રસ્તા વીંધતી ઊપડી. દિવસ વાદળાંવાળો હતો; વરસાદની ઝીણી ઝરમર ચાલુ હતી. શહેરના શોધ ભાગમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં એક સાદા દેખાતા કોમ્પાઉન્ડ આગળ ટેક્સી અટકી. એ જનરલ નોગીનું ઘર અને સમાધિસ્થાન હતું. જનરલ નોગી અને ઍડમિરલ ટોગો-નાં નામો તો રૂસો-જાપાન યુદ્ધના વખતથી સાંભળેલાં, પણ એ નામોનો પ્રતાપ જાપાનને મન શું છે તે આજ વખતે સમજાયું. ભલભલાં યુદ્ધોમાં ઊર્મિવશ નહિ થએલા એવા એ વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ નોગીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેઇજીના મૃત્યુ પાછળ એમનો વિયોગ અસહ્ય લાગવાથી ઘરમાં ને

શહેનશાહ મેઇજીનું સમાધિસ્થાન

ઘરમાં પોતાની પત્નીની સામે બેઠાંબેઠાં આત્મસમર્પણ કર્યું અને તેની પત્નીએ પણ તત્ક્ષણ કટાર વતી તેમનો સાથ સાધ્યો. એ હકીકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં વીરત્વ અને રાજભક્તિની છોળો ઉછાળે છે. એમનું ઘર ચોકીપહેરા નીચે એમનું એમ સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે અને ઘર પાછળના બગીચામાં તેમની કબર કહો કે સમાધિમંદિર ચણ્યું છે. ત્યાં હરેક જાપાની પ્રવાસી, નાગરિક કે સૈનિક પોતાની ભાવપૂર્ણ અંજલિ આપવા ગયા વગર રહેતો નથી. ઘરની અંદર જે સ્થાને બેસી તેમણે આત્મસમર્પણ કરેલું તે સ્થાને તેમનાં આબેહૂબ પૂતળાં એ જ સ્થિતિમાં કરી મૂક્યાં છે; એટલે લાગે કે એ બનાવ જાણે આ જ ઘડીએ બની રહ્યો છે.

મેઇજી સમાધિ

● ત્યાંથી ઊપડ્યા મેઇજી બાદશાહની સમાધિનાં દર્શને. હોંગભગ શહેર બહાર નીકળી ગયા ને સુવ્યવસ્થિત ઉદ્યાન માર્ગે આવ્યા ત્યારે અટક્યા. ત્યાંથી આગળ કોઈ વાહન જઈ શકતું નહિ. કેટલા યે જાપાની, ધની કે રંક સરદાર કે સિપાઈ પગે જ ચાલ્યા જતા ને આવતા હતા. એ મેઇજી પાર્કમાં લીલાંછમ ઊંચાં વૃક્ષો વચ્ચેના એકાદ માઇલ મોટા રસ્તા પણ માણસોથી ભરચક હતા. માઇલ સુધી પગે ચાલ્યા પછી વચમાં મેઇજી બાદશાહનું સમાધિમંદિર આવે છે. જાપાનનાં મંદિર ઊંચાઈ કરતાં પહોળાઇમાં વધારે હોય છે, પણ મેઇજી સમાધિ તો સ્મારકનો નમૂનો છે. એ પરથી એ આખા વિશાળ ઉદ્યાનમાં જાણે મેઇજી બાદશાહનો આત્મા નિદ્રા લેતો હોય એવું ભાન થતું હતું. મુખ્ય દરવાજા આગળ ઊભેલા પોલીસે અમારા કૅમેરા સલૂકાઈથી બંધ કરાવ્યા. અમે પણ કંઈ હુજ્જત કરી શક્યા નહિ. એ સ્થાનનાં માન અને પવિત્રતા સાચવવા જાપાન કંઈ પણ કરે એ છાજતું હતું. લોકો આ સ્થાનને પણ ધર્મમંદિર માની નાણાં ભેટ કરતા હતા. એ જગ્યાના પૂજારીઓ ત્યાંની સરસ છબીઓ વેચતા હતા એટલે અમારા કૅમેરા ન વપરાયાનું દુઃખ મનમાં રહ્યું નહોતું.

મેઇજી ચિત્રાલય

● ત્યાંથી ગયા મેઇજી ચિત્રાલયમાં. આ પણ જાપાનની જ

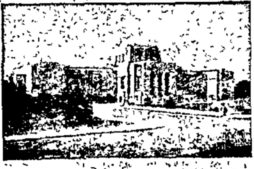

મેઇજી ચિત્રાલય

જનરલ નોગી અને શ્રીમતી નોગી

ભલભલાં યુદ્ધોમાં ઊભિંવગ નહિ થએલા એવા આ વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ જનરલ નોગીએ પોતાના પ્રિય બાદશાહ મેઇજીના મૃત્યુ પછી, એમનો વિયોગ અસહ્ય લાગવાથી ઘરમાં જ પોતાની પત્નીની સામે બેઠાંબેઠાં આત્મ-સમર્પણ કર્યું, અને તેની પત્નીએ પણ તરત, તીક્ષ્ણ કટારથી તેનો સાથ સાધ્યો એ હકીકત પ્રત્યેક જાપાનીના હૃદયમાં વીરત્વ અને રાજભક્તિની છોળો ઉછાળે છે.

જડાએલી રાજભક્તિમાં નવા પ્રાણ અને શક્તિ મૂકતા ગયા છે, અને આજે જાપા-નીને મન પોતાનો દેશ રાજાની કલ્પના વિના અશક્ય જ લાગે એવી સુધારણા, ઉદાર સબ્યાવતો અને સુવાસ મૂકીને દેવ-પદ પામી ગયા છે. આ ચિત્રાલયમાં તેમણે જીવનકાળમાં જે જે તબક્કાએ દેશને નવા સુધારા અને કાયદા આપ્યા તેમજ જે જે મહાન પ્રસંગો બન્યા તેનાં ૮×૧૦ ફૂટના મોટાં ચિત્રો જાપાનના જ આગેવાન ચિત્રકારોને હાથે ચીતરાવીને દરેક પ્રાન્તની પ્રજાએ અહીં ભેટ કર્યાં છે. એ ચિત્રોમાં જાપાનની ચિત્રકળાનું સત્ત્વ ઝગમગતું જણાયું. મેઇજી રાજાના જન્મથી માંડી અંતિમ નિર્વાણ સુધીના પ્રસંગો બરાબર જોવાને ત્રણચાર કલાક તો લાગે જ. એક એક ચિત્ર દસદસ હજાર યેનથી યે વધારે કીમતનું હશે. છાપેલી પ્રતો અનેક માપમાં મળતી હતી, પણ અમે પોસ્ટ કાર્ડના સેટ લઇ મન મનાવી બહાર નીકળ્યા.

ટોકિયો નગરના આ જ વિભાગમાં ૧૯૪૦ની ઓલિમ્પિકસ ભરવાની છે તેની તૈયારી માટે જે અતિ વિશાળ સ્ટેડિયમ બંધાય છે તે જોઇ જાપાનની પ્રજાશક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો. લગભગ ત્રેવીસ લાખ માણસની મેદની સમાઈ રહે એવી યોજના પર આ મેદાન બની રહ્યું છે. છ વરસથી તેની તૈયારી ચાલે છે અને ગઇ સાલ જાપાન ઓલિમ્પિ-કસને નોતરવામાં સફળ નીવડ્યું છે એટલે હવે તેની પૂર્ણતા

હમણાં એક વિલક્ષણ પણ સચોટ સ્મારકકૃતિ છે. બીજા વિશાળ પાર્કમાં ખાસ મકાન બનાવી તેમાં મેઇજી રાજાનાં જીવનને લગતા ૮૨ ચિત્રો ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

નૂતન જાપાનના સર્જક મેઇજી રાજા જાપાનની ભૂતકાળથી

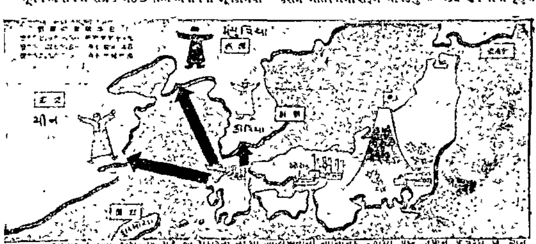

કોઇ અદના માણસને પણ સમજણ પડે એ પ્રકારના નકશા આલેખવાની આધુનિક કળામાં પણ જાપાને પ્રગતિ કરી છે, અને તે પણ પોતાની અનોખી ઢબે. ચીન, મંચુરિયા અને કોરિયા સાથેનો જાપાનનો 'સંબંધ' દર્શાવતો એવો એક સાંકેતિક ઢબે

કરવામાં બાકી નહિ-રાખે.

બપોરનું ખાણું રસ્તામાં આવતા ગિન્ઝા સ્ટ્રીટના રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર કરાવી ખાઇ લીધું. આ રેસ્ટોરાંવાળાઓને વીસ મિનિટમાં અમારી બાગી રસોઇ કરી આપતા જોઇ અમે જાપાનની તાલીમને ધન્યવાદ આપ્યો.

વૉર મ્યૂઝિયમ

જાપાનનું વૉર મ્યૂઝિયમ યુદ્ધ-દશ્યો અને યુદ્ધ-સરંજામનો અદ્ભુત સંગ્રહ છે. પ્રાચીન પાષાણયુગનાં શસ્ત્રોથી માંડી છેલ્લાં વીજળિક ને વૈજ્ઞાનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોનો આબેહૂબ ખ્યાલ ત્યાં મળ્યો. બધા દેશોના યોદ્ધાઓનાં ચિત્રો ને પૂતળાંઓ જોયાં. યુદ્ધનાં યંત્રો કેમ કામ કરે છે તેના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો આપતા નમૂના ત્યાં છે. રુસો-જાપાની યુદ્ધ વખતના વીરોની છબીઓ, પોશાકો અને પરાક્રમચિત્રો જોયાં. યુદ્ધને લગતી કોઇપણ બાબત ત્યાં બાકી નહોતી અને પ્રત્યેક જાપાની તે સમજી શકે એમ જાપાની ભાષામાં લખાણો અને લેબલો ત્યાં હતાં. અંગ્રેજીમાં કશું મળે નહિ. આ મ્યૂઝિયમે અમારા બે કલાક લીધા અને પગ ગળવા માંડ્યા તો યે બરોબર જોવાયું નહિ એમ લાગ્યું. ત્યાંથી ઝપાટો માર્યો પ્રાણીબાગ તરફ. એનો વિસ્તાર નાનો હતો, પણ પ્રાણીસંગ્રહ બહુ વિવિધ અને ઉમદા હતો. ખુદ જાપાનમાં તો બહુ થોડી જાતનાં જાનવરો થાય છે, છતાં બધા નમૂના ભેગા કરીને તેનું જ્ઞાન પ્રજામાં કેટલું વ્યાપક કરી દીધું છે એ તો બાગની ટિકિટો પર આપેલાં પ્રાણીઓ અને શહેરમાં મળતી બાળચિત્રપોથીઓ જુઓ એટલે તરત સમજાય.

ત્યાર પછી બહુ જ ઝડપે બેચાર પ્રસિદ્ધ ગણાતા રસ્તા વટાવી હૉટેલની અમારી ખોલીઓમાં થાકેલા લોથા જેવા થઇ પડ્યા ત્યારે જ ખબર પડી કે ટોકિયો એટલે શું.

અમારા રાતના ખાણા માટે કંઇ સૂચના આપવાની રહી ગઇ હશે અને મોડું બહુ થઇ ગયું હતું, એટલે અમે આવ્યા ત્યારે ખાણાનો રૂમ તો બંધ થઇ ગએલો! પણ એ જ હૉટેલ તરફથી બહારના ભાગમાં રેસ્ટોરાં ચાલતું હતું ત્યાં મૅનેજરે ગોઠવણ કરાવી આપી તો યે નવી વાનીઓ શાક વગેરે કરતા અરધો કલાક રાહ જોવી પડી. એવામાં મારા એક કાગળના જવાબ રૂપે માચીડો કરીને કલાકાર મળવા આવ્યા છે એમ

મેદાની રમતોનું ક્રીડાંગણ
જાપાનનું ઑલિમ્પિક સ્ટેડિયમ

ખબર મળતાં હું મારી રૂમમાં ગયો. મિ. માચીડો બાવી હડીના, ગોળમટોળ, ફુલેલા અને ચિત્રકારના લેબાસમાં સજ્જ થઇ પધાર્યા હતા. તેમના પરબલાગણ આપનાર તો કયોતોવાળા મોકીસાન હતા પણ એ બે મિત્રો વચ્ચે બહુ ફરક લાગ્યો. તેમણે મારા તરફથી ચા વગેરેનો સત્કાર સ્વીકાર્યો. મારા વિષે નોંધ કરી, પણ પછીના દિવસોમાં કદી તેમના ટેલીફોન કે પત્ર કંઇ મળ્યું જ નહિ.

આ પ્રસંગે મારા મન પર જરા નાસીપાસીની છાયા નાખી. પણ એવે વખતે મારો હમેશનો આશાવાદ મારી મદદે આવ્યો. જોવાનો લોભ તો તે જ દિવસે ટળી ગયો હતો. સંસ્થાઓ અને મુલાકાતોના ઘાટ ફરી વિચારતા વગર પ્રવાસે અમે દૈવને શરણ થયા.

(ચાલુ) ર.મ.શા.

(હવે ટોકિયોની યુનિવર્સિટીઓ, શાળાઓ, કલાકારો વ. જોઇશું)

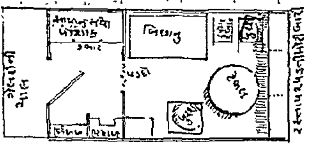

યાશીમા હૉટેલની મારી રૂમ માત્ર આઠ જ ફૂટ પહોળી હતી છતાં તેમાં સગવડો બધી જ સચવાએલી હતી એ આ પ્લાન બતાવશે

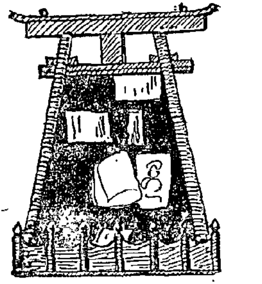

યાશીમા હૉટેલનું નોટીસ બૉર્ડ: આધુનિક જરૂરિયાતનું છતાં દેશની સંસ્કૃતિનો નમૂનો છે

નાથની લીલા

જેસ્માં કેસરરંગી

"પછી, જાનૂ, આજ સાંજનો શો વિચાર રાખ્યો? સીધા 'ધીણોધર' જ ચાલીએ તો? વળતી વખત ચોરછપરે રોકાશું.' બિલ્ડરેનો ટીલાત રામેષ્ઠએ બનીનો જંતં જાનૂને સવાલ પૂછ્યો."

"ભલે એમ; પણ રામભ, તમે ત્યાંની સોનગુફાની વાત સાંભળી છે?"

"હા...રે! પણ એનો પત્તો જ કયાં કોઈને લાગે એમ છે? કહે છે કે ધીણોધરના થાપક પહેલાં પીરઓલિયાને એની ખબર હતી ને તેણે 'રા' ખારાને મદદ પણ ખૂબ કરી હતી.

મહત્ત્વાકાંક્ષા પાછળનો સોનાનો પીળો રંગ સરકી જઈને પાછળ લાલરંગનું લોહી મૂકતો જાય છે

ધીણોધરમાં કાશીનાથ કદાચ કંઈ માહિતી આપી શકે તો આપી શકે.'

'શું આખી ગુફા સોનાની જ બનેલી છે?'

રામજી હસી પડ્યો: 'હાદો ફેર કરે; પણ જોયા વગર શું કહી શકાય? અસુર પહેલાં જમી તો લઈએ?'

બંનેએ ટીમણ છોડ્યું, જમ્યા અને અરધોએક કલાકનો હારો કરી, પાછા ચાલી નીકળ્યા. જાનૂ કચ્છના સાકપટની અડોઅડ આવેલા રણના બન્ની વિભાગની રખડતી જાતોનો આગેવાન હતો. રામજીએ પારકરી ઊંટોની ખરીદ માટે તેને સાથે લીધો હતો, પણ ચોરજીપરા સુધી પહોંચતાં એને સાથોસાથ કાશીનાથની પણ મુલાકાત લઈ લેવાનું મન થયું. પાછો કોણ જાણે ક્યારે ભેટો થાય.

સાંજ પડ્યા પહેલાં તો ગોરખનાથનાં પગલાંથી પાવન થએલી સાકપટની ધીણોધરની ભૂમિ પર તે આવી લાગ્યા. કચ્છમાં માત્ર કાળા ડુંગરથી જ નીચા એ ધીણોધરની તળેટીએ, પહેલા પીરખાવાના વખતમાં તો કાનફટા ને નાગડાઓની જમાતો ને જમાતો રહેતી, અને ગોરખનાથ ને ધોરમનાથના નામે પ્રસાદની લહાણી થતી. છેલ્લા પીરના સમાધિ પામ્યા બાદ હવે તો કોઈ નવો પીર સ્થપાયો પણ નથી, એટલે એ સંખ્યા ઘટી ગઈ છે, છતાં લોપાઈ તો નથી જ ગઈ.

ઘણે લાંબે કાળે ફરી મળ્યા હોવાથી કાશીનાથે રામજીની સારી આગતાસ્વાગતા કરી. સાંજે ગોરખ-લકડી બતાવવા તેણે રામજી તથા જાનૂને બીજા મહેમાનો સાથે ડુંગર પર સાથે લીધા. માત્ર કાળમીંઢ પથ્થરના બનેલા એ ડુંગરમાં ખોડેલી લાકડીને હલાવતાં જ અંદરથી પાણીની ધાર ચાલે છે. કામરૂદેશમાં સપડાએલા પોતાના ગુરુ મછંદરને શોધતા શોધતા કચ્છના નિર્જળ પ્રદેશમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે આ ઠેકાણે આ લાકડીથી ગોરખનાથે પાણી મેળવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. કાશીનાથ રામજીને આ બધું સંભળાવી રહ્યો હતો, પણ રામજીનું ધ્યાન તો બીજી જ દિશામાં પરોવાએલું હતું.'

...એ હતું ધીણોધરને પડખે અહીં દૂર પથરાએલી ધારમાં કોરાએલું બાકોરું. બાકોરા કરતાં દરવાજો જ કહી શકાય, કારણ માણસની છાતીપૂરી ઊંચાઈ તેની સહેજે થવા જાય. એને ક્યારના એકીટશે નજર રાખી રહેલા રામજીને જોતાં કાશીનાથ ચમકી ઊઠ્યો. પણ એનું આશ્ચર્ય આંખો બહાર તેણે ન આવવા દીધું. 'ચાલો, ચાલો, દેગ ચડી ગઈ છે.' બોલતો તે નીચે ઊતરવા લાગ્યો. ને કુતૂહલવિવશ રામજીને પણ નછૂટકે બધા સાથે દોરાવું પડ્યું. એ વખતે તો એ પાછો ફર્યો, પણ પોતાનો ઓરતો કોઈ રીતે સમાવવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

રાત્રે એને ને જાનૂને અલાયદો જ ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. એને તો એટલું જ જોઈતું હતું; બધાની આંખોમાંથી બચવાની એ અચાનક હાથ લાગેલી તક હતી ને રામજીએ તેનો લાભ લેવાનો ઇરાદો કર્યો. પહેલાં તો ઘોરતા જાનૂને ઉઠાડી સાથે લેવાનું મન કર્યું, પણ પછી એ યે જવા દીધું ને એકલો ચુપચૂપ સરકી નીકળ્યો.

થોડીવારમાં તો એ ધાર પર આવી લાગ્યો. રખે કોઈ જોઈ લે એ ધાસ્તી તો તેને છેવટ સુધી રહી હતી ને એની ખાતરી કરવા એણે નજર ફેરવી, ત્યાં તો તગતગતી કાળી આંખોવાળા એક નાગડાને પોતાને તાકી રહેલો જોયો. એ તાકવાના મર્મથી અનભિજ્ઞ રામજી હજુ દિઙ્મૂઢ દશામાંથી નહોતો છૂટ્યો ત્યાં તો નાગડાએ આવી લાગી તેનો હાથ જકડી લીધો. એની ચૂડમાંથી હાથ છોડાવવો રામજી માટે અશક્ય હતું. રાડ પાડવી તેના ટીલાતપણાને અણછાજતી અને આ નિર્જન રાત્રે અહીં અફળ પણ હતી. તેણે નાગડાની આંખોમાં જોયું. કશી હરકત ઊભી કરે એવો એ ન જણાયો. તેણે ખામોશી પકડી. નાગડો એને દોરતો ગયો ને એ દોરાતો ગયો.

ધારની એક પછી એક ટેકરીઓ ઓળંગતા જાળની ઝાડી વચ્ચે થઈ બંને આગળ વધતા ગયા. રામજીના મનમાં અસંખ્ય સંકલ્પવિકલ્પો ઊભા થતા

હતો પણ નાગડાએ તો એકે પગલું અટક્યા વિના પુરપાટ ચાલ્યે જ રાખ્યું હતું. ધીમેધીમે હવે રામજીને કેશુંક અમંગળ થવાની શંકા આવવા લાગી. તેનો બીજો હાથ વારેઘડીએ બેટ પરની કટાર પર જવા લાગ્યો. શું કાશીનાથને ખબર નહિ પડે? જનૂને ખબર નહિ પડે? જરૂર તેઓ, પોતાની શોધ ચલાવવાના જ! એણે મનોમન દિલાસો લીધો.

ધારનો છેડો આવતાં નાગડાએ રામજીનો હાથ મૂકી દીધો. અને ઝીણી નજરે કાંઇક નિશાની શોધતો હોય તેમ લાગ્યુ. પણ એ થોડી વાર માટે જ. તરત એ નીચો નમ્યો ને ટેકરીના પડખાના એક જૂના જાર (પીલુડી)ના ઝાડ આગળથી વામ વડેમાપ લેવા મંડ્યો.

રામજીને લાગ્યું કે નાસી છૂટવાનો આ સારો મોકો છે, એટલે નિર્ભીક હોવાનો ડોળ કરતો તે આમતેમ ફરવા માંડ્યો, પણ કયા યે છૂટવાનું બાકું તેને હાથ ન લાગ્યુ. ધારની પાછળ જ લાબે સુધી પથરાએલી નાથતરાઇનાં પાણીમાંથી તો તે માર્ગ કરી શકે તેમ ન હતું; ને બીજી બાજુ, એકલી કટારને સહારે, ફૂતરા જેમ સંખ્યાબંધ ચિત્તાથી ભરેલી ઝાડીમાં ઘૂસતા તેનો જીવ ન ચાલ્યો.

'પનરો!' નાગડો મોટેથી બબડ્યોને રામજી તરફ ફરતા માથું ધુણાવ્યું.

'કુરો?' રામજીએ પૂછ્યું.

સ્વ. નરસિંહરાવને

'ખરૂં વિરહરૂપ રાઘવ વિના ન કો ઓળખે'
કવીન્દ્ર વચને રહી સુલભ કહેતી સંસારમાં;
પરંતુ કવિ! તેં સદા અડગ ધૈર્યથી નીરખ્યું
વિયોગરૂપને: અને સુભગ એક વાક્યાર્થથી
દીધું દરસ એહનું જગતથી વિદાયે જતાં:
'અરે મરણ મારૂં મરી ગયું—' *

ઠાકોર ચોકસી

* 'મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ' એ સ્વ નરસિંહરાવનું જાણીતું ગીત

'સોનગુંફા. આ ધાર ઉપર જ પંદર વામના માપ પર એ ક્યાંક આવેલી છે.'

'સચ્ચઇ?!' રામજીને થયું કે એ નાગડો કોઇ અઘોરી કે ભયંકર બાવો ન હતો. તેના ચાળા પરથી તે કોઇ ભેજાંગેપ દિવાનો જ તેને જણાયો.

થોડીવાર તો એ એમ જ ઊભો રહ્યો, ત્યાં એકે નવો વિચાર એને સ્ફૂર્યો. નાથતરાઇથી જ પંદર વામ ગણીએ તો? તેણે નજરથી જ માપ લેવું શરૂ કર્યું. ડાબે પડખે તો કાળા પત્થરો સિવાય કશું ન હતું. પણ જમણી બાજુ? પંદરેક વામને છેડે એક ભયંકર કરાડ તોળાઇ રહેલી હતી. તેની નીચે તળેટીમાં, મૃત્યુ જેવા શીતળ ચંદ્રપ્રકાશમાં ગીચ ઝાડી જામી પડી હતી. કરાડ જોતાં જ રામજીના મગજમાં ચમકાર થયો. આ તો એ જ કરાડ જેની નીચે પોતે કાલે સાંજે પેલું બાકોરૂં જોયું હતું; અને એને અનિમેષ નજરે પોતાને નિહાળતો જોતાં જ કાશીનાથે ઉતાવળ કરી હતી. શું ત્યાં જ સોનગુફા હશે? હોય પણ. ધીમે ધીમે ફરવાનો ડોળ કરતા ત્યાં પહોંચી જઇ તેણે નીચા નમીને કરાડનાં પડખામાં નજર કરી જોઇ. કરાડના પેટાળે આવી રહેલી બખોલ ત્યાં સ્પષ્ટ હતી.

ત્યાં તો ખુદ નાગડો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ બખોલ એની નજરે ચડતાંવેંત આનંદથી ચિત્કાર કરતો તે કૂદી ઊઠ્યો. રામજીએ આશ્ચર્યથી તેનાં સામે જોયું. પણ હવે તેની આંખો પહેલાં જેવી નહોતી રહી. એમાં પિશાચી ભયંકરતા કંકડતી હતી. રામજીનાં હાંજા ગગડી ગયાં. છતાં હિંમત ધરી તે સરકવાનો પેંતરો કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો નાગડાની પોલાદી મૂઠે તેના બાવડાંને ચસચસાવીને ચૂડ ભેરવી. 'ચાલ, લપ્પનછપ્પન મૂકી દે અને ઉતર નીચે. અંદરનું સોનું બહાર કાઢ.'

રામજી બેબાકળો ઊભો રહ્યો.

'ઉતર!' નાગડાએ જોરથી ચીપિયો પછાડ્યો.

'પણ આમાં આધાર વગર ઉતરાય એવું જ ક્યાં છે? સોનું તો મળતું મળે પણ મારા તો રામ જ રમી જાય ને!'

'જો હું રસ્તો કરી આપું.' કહેતો નાગડો આગળ ગયો ને, જાર પરની વેલો તોડી લાવી તેની એક લાંબી દોરડી સંધાડવા લાગ્યો. એના હાથની કરામત જોતાં રામજીને પણ થયું કે નાગડાના હાથે મરવા કરતાં

તો સોનગુફામાં ઊતરવું બહેતર હતું.

રસ્સી તૈયાર થઇ એટલે રામજીના હાથમાં એક છેડો સોંપતો નાગડો બોલ્યો, 'લે, ઊતર હવે ! બીજો છેડો હું પકડી રાખું છું.' નિરુપાય રામજીને તેનું કહેવું સ્વીકારવું પડ્યું. ઊતરતાં ઊતરતાંયે નાગડાએ સૂચના આપી, 'જો ઝાકુંબધું સોનું બહાર નહિ લાવે તો જિંદગીથી નવડાવી નાખીશ !'

રામજીની ગભરામણ વધી ગઇ હતી. જાણે હથોડા ટોકાતા હોય તેમ, ઊતરતાં ઊતરતાં તે પોતાની છાતીના ધબકારા સાંભળતો હતો ગુફાને સામે આવતાં એક હળવો આંચકો લઇ તેણે ગુફાની કિનાર પર ટેકવ્યા. પગ ઠરતાં એની બીક ઘટી ગઇ. ગુફામાં તેણે કલ્પેલા ઘોર અંધારાને બદલે હિલોળાતી ચાંદનીનું ઠંડું ઝાંખું અજવાળું પથરાયું હતું. ત્યારે તો એનું બીજું દ્વાર પણ હોવું જોઇએ ! તેણે વિચાર્યું; ને એ મળે તો નાગડો જખ મારે છે !

પણ પોતાનું પહેલું કામ હવે સોનું મેળવી લેવાનું હતું. અંદર જઇ ગજવામાંથી પેટી કાઢી તેણે દીવાસળી સળગાવી. અંદરના સોનાના તેજના પુનરાવર્તને પ્રકાશે વધુ ઝગઝગાટ પકડ્યો. કોઇ દેવ, ગાંધર્વ કે કિન્નરનો વાસ હોય એ પ્રમાણે ખડકની નાનીમોટી ખાંચો વચ્ચે સોનાના દાળિયા ને ઢાળિયા ભર્યા પડ્યા હતા. તેણે એક પછી એક એ ઉપાડી જોયા. એક લે ને બીજો મૂકે. પોતાનું મગજ તેને ચસકી જતું લાગ્યું. છેવટે સ્વસ્થતા મેળવી તેણે પોતાની ભેટ છોડી, ઉપાડી શકાય એટલું તેમાં ભરી તેની ફાંટ બાંધી લીધી.

રામજીના મનના ઘોડાએ હવે પલાણ માંડ્યું. બસ, આટલુંયે એ પોતે નાગડાથી સુરક્ષિત રીતે ઉપાડી જાય તો તેનું આજન્મ દાળદર ફીટી જાય. કેટલા પારકરી ઊંટો તે મેળવી શકે ! ને 'બડા દરબાર'માં યે પહેલી ખુરશી ન મળે ?

એમ ને એમ તરંગોમાં રાચતો રામજી બાંધેલી ફાંટ ઉપાડીને આગળ આવ્યો. પાસા સવળા પડતા હોય એમ લાગ્યું. સીધી જ લીટીએ ઢાળઉતાર બીજું ફાટક મળી આવ્યું, જેના બરાબર મોં આગળ જ તરાઇનાં પાણી શાન્ત પથરાએલાં પડ્યાં હતાં. એ પાણીમાં ફાંટ બુડાડીને તેણે તરાઇનો તાગ લેવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ ન આવ્યો. ખેર, રામજી મુંઝાય એમ ન હતો. ફાંટ પાણીમાં જ રહેવા દઇ, તેનો બીજો છેડો તેણે દાંતોમાં મજબૂત પકડી લીધો ને પછી કૂદી પડ્યો પાણીમાં.

પરંતુ, રામજીએ માનેલું એટલે સુધી પાસા સવળા નહોતા પડ્યા. ગુફામાં ઘણી વાર લાગી હોય તેથી કે અગમચેતીથી, નાગડો પહેલેથી જ ટેકરીની ટોચે ચારે બાજુ નજરાવી રહ્યો હતો. તેની નજરે તરાઇમાં તરતો સફેદ આકાર તરત પકડી પાડ્યો. પળવાર એ એને પાણી કાપતો જોઇ રહ્યો અને પછી ચીપિયો ફગાવતો તે દોડ્યો. ધારને છેડે આવી, 'હરામખોર !' એટલી બૂમ મારતાં ઊભે જ કૂદકે તે તરાઇમાં કૂદી પડ્યો અને એક ગૂચી લઇ તે બહાર નીકળ્યો, ત્યારે તો ધાર ને રામજી વચ્ચેનો અરધો પંથ એણે કાપી નાખ્યો હતો !

હવે શું કરવું ? રામજીએ આગમ તો કળી જ લીધું ને હાથ સીધો કેડ પર વાળ્યો. પણ નાગડો તો બીજી જ પળે પાણીમાં સમાઇ ગયો. ફિકર નહિ. અહીંથી કંઇ દૂર નહિ નીકળે માની રામજીએ કટાર તૈયાર રાખી. પણ એ એમની એમ જ રહી ગઇ. નાગડો અલબત્ત એને પડખે જ નીકળ્યો, પણ એને હાથ ઉગામવાનો યે પૂરો અવકાશ મળે તે પહેલાં તો એના માથા પર તેના મુક્કાનો ઘા એવા તો જોરથી પડ્યો કે એ સીધો નીચે ઊતરી ગયો.

નાગડાનો એ મુક્કો રામજીને એવો તો સખત વાગેલો કે પાણીમાં ડૂબતાંની સાથે જ સોનાવાળી ફાંટનો છેડો તેના દાંતમાંથી વછૂટી ગયો. એણે જવા દીધો—મરજીએ કે નામરજીએ. હવે તો બધી ચેષ્ટા પોતાનો જાન બચાવવાની કરવાની હતી. ને પોતાની કાબેલિયત પર એ પૂરો મુસ્તાક હતો. જેટલી કાબેલિયત એ નાસતા સુવર કે ચિત્તા પર બતાવી શકતો એટલી જ મોબરાના શત્રુ પર પણ બતાવી શકતો હતો.

બે પળમાં તો એ પાછો પાણી બહાર તરી નીકળ્યો. નાગડાએ પહેલેથી જ કેમ જાણે એની વેતરણ ન કરી રાખી હોય, તેમ રામજી પાણી બહાર ફૂટી નીકળતાં જ તેનું ગળું એણે હાથોની ચૂડમાં જકડી લીધું. એ સાથે જ રામજીનો હાથ પણ ઊપડ્યો ને ગળું રૂંધાતાં ચક્કર મારતી નજરે પણ તેણે ઘા કર્યો અને તે સાબૂત નીવડ્યો. તેની કટાર નાગડાના

(અનુસંધાન આગળ પાન ૩૨ને ૬૨)

કર્નલ ટી. ઈ. લૉરેન્સ

આદર્શના ખંડિયેરનો

ફકીર

માતૃભૂમિની સેવામાં પોતાની જાતને અર્પણ કરનાર તો ઘણા મહા પુરુષો મળી આવશે, પરંતુ એ બધામાં લૉરેન્સનું સ્થાન નિરાળું છે. દેશસેવા કરીને તેનો બદલો મેળવવાની આશામાંથી કોઇક જ મુક્ત હશે. લક્ષ્મીની, પદવીની, કીર્તિની, યશની અને કંઇ નહિ તો છેવટે પ્રસિદ્ધિ અને પ્રસંશાની પણ અભિલાષાના બંધનથી કોઇ વિરલ પુરુષ જ મુક્ત હશે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં એવો વિમુક્ત આત્મા તો એક જ જણાયો છેઃ ટૉમસ એડવર્ડ લૉરેન્સ. એ કમનસીબીની વાત છે કે ઈંગ્લંડની સામ્રાજ્યવાદી સરકારે તેની નિખાલસ માનવસેવાઓને ન્યાય આપવાને બદલે તેને પોતાના હથિયાર તરીકે વાપર્યો અને પોતાના મહત્કાર્યને છેક છેલ્લી ઘડીએ તૂટી પડતું જોઇ રહી આદર્શના ખંડેર સમું અવશેષ જીવન વીતાડતાં પશ્ચાત્તાપ ભર્યે દિલે એણે જીવનસમાપ્તિ કરી.

વેલ્સની ગિરિમાળાની તળેટીમાં ઇ. સ. ૧૮૮૮ના ઑગસ્ટની ૧૫મી તારીખે લૉરેન્સનો જન્મ થયો હતો. કુમારવયથી જ તેનો બાંધો કોમળ હતો, પરંતુ તેની આસમાની આંખોમાં બુદ્ધિની ચમક હતી. સ્કૉટલંડ, ઈંગ્લિશ ચૅનલના ટાપુઓ, બ્રિટાની અને આઇલ ઑફ મૅનમાં આઠેક વરસ રખડ્યા પછી તેનું કુટુંબ ઑક્સફર્ડમાં સ્થિર થઇને રહ્યું. સ્કૂલમાં બેઠો એ પહેલાં તો એ પોતાના મોટા ભાઇઓ પાસેથી લખતાંવાંચતા શીખી ગયો હતો. એકલું અંગ્રેજી જ નહિ—લૅટિન અને ફ્રેંચ પણ. અને એ રીતે ત્રણ ભાષાઓના સાહિત્યનો વાચનલાભ એ લેવા મંડ્યો. ફોટોગ્રાફી માટે માઇલોના માઇલો સાઇકલ પર દોડતા જવામાં એને ખૂબ મઝા પડતી, પણ એથી યે વધુ મઝા તો રોમન સ્થાપત્યનાં પુસ્તકો વાંચવામાં પડતી. શાળાના યાંત્રિક જીવન તરફ તેને અણગમો હતો. તક મળતી ત્યારે તે આસપાસના પ્રદેશોમાં ભટકતો. ઑક્સફર્ડની જીસસ કૉલેજમાં તેની અસાધારણ બુદ્ધિએ અધ્યાપકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને પુરાતત્ત્વનો તેને નાદ લાગ્યો હતો અને તેના એ શોખથી ડૉ. ડી. જી. હૉગર્થની નજર તેના ઉપર ઠરી. રજાઓના વખતમાં લૉરેન્સ ઈંગ્લંડનાં ઐતિહાસિક સ્થળોમાં ફરતો—વખત મળે ત્યારે ફ્રાન્સ સુધી પણ ફરી આવતો. પ્રાચીન ખંડિયેરોમાંથી તે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ શોધતો હતો. અને જ્યારે તે ભૂતકાળમાં લીન થઇ જતો ત્યારે પોતાની જાતને પણ ભૂલી જતો.

મધ્યકાલીન કળાના એના અભ્યાસે એનું મન એક નવી જ દિશામાં દોર્યું—યુદ્ધવિજ્ઞાનમાં. અનેક પુસ્તકો તેણે ઉથલાવ્યાં. યુદ્ધો, યુદ્ધસ્થાનો, ઘેરા ને શસ્ત્રકળા વિષે ઘણું જાણ્યું. પણ એમાં યે એક બાબત એના પર આકર્ષણનું પરિબળ અતીવ જમાવતી ગઇ અને તે ઇસાઇઓ અને આરબો વચ્ચેનાં ધર્મયુદ્ધોની. જુવાન લૉરેન્સની જ્ઞાન માટે જન્મેલી તૃષા માત્ર પુસ્તકોથી છીપતી ન હતી. ધર્મયુદ્ધોનું કુરુક્ષેત્ર—પૅલેસ્ટાઇન અને સીરિયાનો પ્રદેશ તેની કલ્પનામાંથી ખસતો ન હતો. યુફ્રેટીસ નદીની રેતી નીચે દટાએલા મધ્યયુગના સ્થાપત્યના અભ્યાસ માટે તેના હૃદયમાં પ્રખર જિજ્ઞાસા જાગી હતી. અને પછી તેને કોણ રોકી શકે? સાહસજ્ઞાનની જેને ભૂખ લાગી હોય તે માત્ર પોતાના ધ્યેયને જ જોઇ શકે છે, પણ વચ્ચે આવતી મુસીબતોને નથી જોઇ શકતો. એ મુસીબતોનો તેને ડર ન હતો. અનેક મુસીબતોનો સામનો કરીને તે એકલો પગે ચાલીને સીરિયા આખામાં ફરી વળ્યો અને પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરી. પુરાતન શિલ્પકળાના પત્થરોમાંથી તેણે ઇતિહાસ ઉકેલ્યો.

૧૯૧૦માં લૉરેન્સ ઝળકતી ફતેહ સાથે ઑક્સફર્ડ વિદ્યાપીઠનો સ્નાતક બન્યો. સીરિયાની સફરથી તેનું જ્ઞાન સમૃદ્ધ બન્યું હતું.

ડૉ. હૉગર્થ યુફ્રેટીસના કાંઠે ધર્મયુદ્ધોના જમાનાના સ્થાપત્યના સંશોધન માટે જતા હતા. તેને લૉરેન્સની જ્ઞાનની તૃષ્ણા માટે માન ઉત્પન્ન થયું હતું. લૉરેન્સે

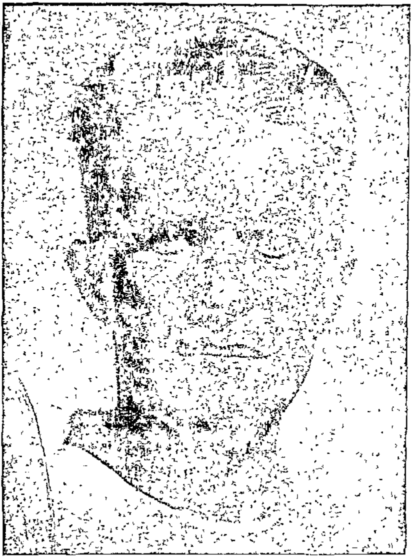

આ દિશામાં વધુ અભ્યાસ કરવા શિષ્યવૃત્તિ મેળવી અને ડૉ. હૉગર્થની સાથે સીરિયા ગયો. ચાર વર્ષ સુધી તેણે આ દિશામાં શોધખોળ કરી અને સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન તથા મેસોપોટેમિયામાં બારીક નિરિક્ષણ કર્યું.

આ પ્રવાસોએ લૉરેન્સના જીવન ઉપર ઘણી ઊંડી અસર કરી. તેણે જોયું કે અરબ પ્રજા તુર્કીના ખલીફના અમલ નીચે રીબાતી હતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સંસ્કૃતિ, વિદ્યા અને વ્યાપારની આપલે કરનાર આ મહાન પ્રજાને સમજવા તે તેની સાથે ઓતપ્રોત થઇ ગયો, અને તે માટે તેણે યુરોપી પોશાક અને રહેણીકરણીનો પણ ત્યાગ કર્યો. તેણે અરબી પોશાક અને અરબી રહેણીકરણી અંગીકાર કરી. આમ અરબ અને અંગ્રેજ વચ્ચેની જાતીય દીવાલો અદશ્ય થઈ અને અરબ પ્રજાના હૃદયમાં લૉરેન્સને ઊંચું સ્થાન મળ્યું. સેવા અને પ્રેમથી તેણે અરબ પ્રજાનું હૃદય જીતી લીધું.

ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન, તુર્કી અને ગ્રીસમાં પણ તે ફરી વળ્યો. તેણે ઘણું જોયું, ઘણું અનુભવ્યું, ઘણું સંશોધન કર્યું; પરંતુ તે કોઇપણ જાતની કામના વિના પોતાનું કર્તવ્ય કરતો હતો. તેને બદલો કે ફળ મેળવવાની

આજે તો એનું જીવન દંતકથા સમું બની ગયું છે, પણ અરબના એ મશાલચીએ જે જોમ ને આરઝૂથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પોતાની સેવા સમર્પી અને એ સમર્પણ પાછળ સેવેલા આદર્શોના જે ભુક્કા ઊડતા જોયા ને જીરવ્યા, એણે એનું આખું જીવન એક કરુણ-પ્રશસ્તિ સમું બનાવી દીધું આદર્શોના એ ફકીર કર્નલ લૉરેન્સનું નામ આપણને ઘણાઘણા પૂર્વગ્રહો જન્માવે છે, પણ એનું આ ચરિત્ર વાંચ્યા પછી તો એની પ્રમાણિક નિષ્ઠા પ્રત્યે માન, એની નિસ્પૃહ સેવા પ્રત્યે આશ્ચર્ય ને સંગદિલ રાજદ્વારીઓએ હીણેલા પૂર્વજીવનની સ્મૃતિઓથી સીઝાતા એના પશ્ચાદ્જીવન પ્રત્યે જરૂર સહાનુભૂતિ ઊપજશે.

ઇચ્છા ન હતી. માતૃભૂમિના એક અદના સિપાહી તરીકે પોતાનું સર્વસ્વ દેશસેવામાં અર્પણ કરી, મૂંગી ફરજ બજાવીને એક અજાણ્યા સિપાહી તરીકે મરી જવું એ તેની ઇચ્છા હતી.' તેની સાદાઇ, તેની નરમાશ, જ્ઞાન માટેની તેની તૃષ્ણા અને કીર્તિથી દૂર રહેવાની તેની નિરભિમાન વૃત્તિ ભાગ્યે જ બીજા કોઇ પુરુષમાં જોઈ શકાય છે. તેનો સ્વાવલંબી સ્વભાવ તેના આવા સાદા જીવનને અનુરૂપ હતો. પોતાના નિભાવ માટે તે મજૂરી પણ કરી લેતો. તેની રહેણીકરણીમાં પશ્ચિમની પ્રજા ન આચરી શકે તેવી સાદાઇ હતી. પોર્ટ સૈયદમાં વહાણના કોલસા સારવામાં પણ તેણે લઘુતા નહોતી અનુભવી.

લૉરેન્સ ઇંગ્લંડ ગયો ત્યારે તે અરબ પ્રજાનું હૃદય જીતી સાથે લેતો હતો એટલું જ નહિ, પણ પોતાના ભાવિ કાર્યક્રમનું વિશાળ ક્ષેત્ર પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો હતો. પોતાનાં જ્ઞાન અને સંશોધનથી તેણે ઑક્સફર્ડ વિદ્યાપીઠનું મુખ ઉજળું કર્યું હતું; યુફ્રેટીસ નદીના તીર–પ્રાંતમાંથી પુરાતન શિલ્પકળાના નમૂનાઓની શોધખોળથી તેણે બ્રિટિશ સંગ્રહસ્થાનને સમૃદ્ધ કર્યું હતું; નજીકના પૂર્વનું ભૌગોલિક અવલોકન કરીને તેણે બ્રિટનની યુદ્ધકચેરીની કીમતી સેવા બજાવી હતી. તેને ઇચ્છા હોત તો બ્રિટિશ પ્રજાજીવનમાઅને રાજકીય જીવનમાં પણ તે ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકત, પરંતુ લૉરેન્સે કદી બદલાની ઇચ્છા રાખી જ નથી. તે તો પાછો પોતાના અભ્યાસમાં લીન થઇ ગયો.

એવામાં ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. તુર્કી જર્મનો સાથે ભળ્યું. બ્રિટનના પૂર્વ સાથેના સંબંધો બધા જોખમમાં આવી પડ્યા. લૉરેન્સને લાગ્યું કે અરબોની સહાયથી જ બ્રિટનનું હિત સાચવી શકાય. એક પંથ અને દો કાજ. સ્વાતંત્ર્ય ઝંખતી અરબ પ્રજાને પણ એથી તુર્કીની ધુંસરી તોડી પાડવી સુગમ બને.

યુદ્ધ વખતે લૉરેન્સ ઑક્સફર્ડમાં હતો. તેણે પોતાની શોધોનું 'The Wilderness of Zin' નામનું પુસ્તક તાજેતરમાં જ બહાર પાડ્યું હતું. તેનું મન હજુ યુદ્ધ તરફ વળ્યું નહોતું, કારણ તેને લાગ્યું હતું કે પોતાને લડવાની તક મળશે તે પહેલાં તો લડાઇ ખતમ થશે!

પણ એમ ન થયું. ધાર્યા કરતાં યુદ્ધ લંબાયું. અને લૉરેન્સથી હવે ન રહેવાયું. સર કૂટ હેડલે પાસે જઇ પોતાને યુદ્ધખાતામાં જોડવાની માગણી કરી. અઢાર વરસના હટ વગરના એ જુવાનને જોઇ હેડલે તો હેરત પામી ગયો, પણ લૉરેન્સે જ્યારે પોતાનું નામ કહ્યું ત્યારે એનો અંદેશો દૂર થયો. તુર્કી એ જ વખતે જર્મનો સાથે ભળ્યું હતું ને લૉરેન્સનું રાતા તથા કાળા સમુદ્રના કિનારાનું જ્ઞાન ત્યાંની સ્થિતિને અમૂલ્યનું હતું. લૉર્ડ કિચનરે એની બુદ્ધિની કદર કરી. તરત તેને જાસૂસી ખાતામાં મેસોપોટેમીઆ મોકલવામાં આવ્યો. હવે તેની એવી કારકીર્દી શરૂ થઈ કે જેણે કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિથી છેટે ભાગનાર આ માણસને જગબત્રીસીએ ચડાવ્યો.

લૉરેન્સ સીધો હેજાઝ (અરબસ્તાન) આવ્યો. તેનો રાજા હુસેન તુર્કીના હાથ નીચે હતો. હુસેનના પુત્ર ફૈઝલ ઉપર લૉરેન્સની આંખ ઠરી હતી. છિન્નભિન્ન થઇ ગએલી અરબ પ્રજાને ફૈઝલના ઝંડા નીચે એકત્ર કરી, તુર્કોને હાંકી કાઢી, સ્વતંત્ર અરબ રાજ્ય સ્થાપી બ્રિટિશ સલ્તનતના માર્ગને નિર્ભય બનાવવો એ લૉરેન્સનું ધ્યેય હતું. તેણે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. હુસેનને તેણે ઇંગ્લંડના પક્ષમાં લીધો અને અરબ પ્રજામાં તુર્કી વિરુદ્ધ અસંતોષ ફેલાવી તુર્કી સામે બળવો જગાવવા ઘૂમવા લાગ્યો. એ સળગતા રેતાળ પ્રદેશમાં લૉરેન્સ વંટોળિયાની જેમ ફરી વળ્યો અને અસંતોષના ઉકળાટમાંથી બળવાની આગ ફેલાવી. ૧૯૧૬માં હુસેને તુર્કીની ધુંસરી ફેંકી દીધી અને પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી. પોતાના ધ્યેયને પહોંચવા લૉરેન્સે સોનાની નદી વહેતી મૂકી અને અરબ પ્રજાને મોટી આશાઓ આપી. અરબસ્તાનમાં લૉરેન્સના સાહસોની આ કરુણ બાજુ હતી.

ફ્રાન્સની રણભૂમિ ઉપર જર્મન લશ્કરો સામે ખડકાએલાં દુનિયાનાં સમર્થ સૈન્યોનું દબાણ ઓછું કરવા જ્યારે બર્લિનના વિગ્રહદેવતાઓએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ગરદન ઉપર કાપ મૂકવા—સુએઝની નહેર ઉપર હુમલો લઈ જવા—ની યોજના અમલમાં મૂકી ત્યારે પૅલેસ્ટાઇન રસાકસીનું કેંદ્ર બન્યું. ૧૯૧૭માં જનરલ ઍલનબી ગાઝા શહેર પાસે મોરચા માંડીને બેઠો હતો ત્યારે લૉરેન્સે તેની કીમતી સેવા બજાવી. આ વિશાળ અને ઉજ્જડ પ્રદેશમાં તુર્કોના વહેવારનાં સાધનો તોડી નાખવાં, તેમનો ખોરાક દારૂ-

ગોળા અને સરસામાન લૂંટી લેવાં, તેમની ઉપર અચાનક છાપા મારીને તેમનું મનોબળ તોડી પાડવું, રેલવેના માર્ગ ઉખેડી નાખવા, સામી છાતીએ લડવાને બદલે બીજી હુન્નર રીતે તેમને હેરાન કરવા અને તેમની હરોળોની પાછળ રહેલી પ્રજાને તેમની વિરુદ્ધ બંડ કરવા ઉશ્કેરવી એ લૉરેન્સની કાર્યરેખા હતી. તેની સલાહ પ્રમાણે ફૈઝલે મદીનામાં તુર્ક સૈન્યને ભૂખે મરવા દઇને મદીનાનો બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ લગભગ તોડી નાખ્યો અને લૉરેન્સ પોતે ઉત્તરમાં પવનવેગે ફરી વળીને બળવાની આગ ફેલાવતો ગયો. તે છેક સીરીઆમાં પણ દુશ્મનોની પાછળ પહોંચ્યો અને ત્યાંની પ્રજામાં બંડ ફેલાવી તુર્કી સૈન્યની સ્થિતિ કફોડી કરી નાખી. પાછા વળતાં તેણે અરબ બળવાખોરોની સરદારી લઇને ૧૯૧૭ના ઑગસ્ટમાં મા'આનમાં પાસે એક તુર્ક ટુકડીને હરાવી. તેનાં આ પરાક્રમો માટે ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સે તેને જે માન આપવાની તત્પરતા બતાવી તેનો સ્વીકાર કરવા તેણે ના પાડી. લૉરેન્સે તુર્કોના મોરચાની પાછળ છાપા મારીમારીને મુખ્ય હુમલો કઈ દિશામાંથી આવશે તે બાબત તેમને ભ્રમણામાં રાખ્યા, અને છેવટે જ્યારે ઍલનબી તુર્ક સૈન્યને તોડી પાડતો હતો ત્યારે ૧૯૧૮ના ઉનાળામાં લૉરેન્સ સીરિયાના પાટનગર દમાસ્કસ ઉપર ચડી ગયો અને તે શહેર કબજે કર્યું. ઍલનબી આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધી એ સાહસવીરે દમાસ્કસ કબજે રાખ્યું.

આ બધું કરતાં એને પૂરાં સાત વરસ લાગ્યા હતાં. એનું પૂરું બયાન અહીં કરીએ તો તો પાનાંનાં પાનાં ભરાય. ફૈઝલના કહેવાથી અરબ પોશાક અપનાવી, ઊંટ પર જુદીજુદી જાતિઓ વચ્ચે સલાહ કરાવવા રખડતા, સંગ્રહણીથી પીડાતા અને બેભાન થઇ જવા છતાં જુદીજુદી છાવણીઓમાં સંદેશા પહોંચાડતા લૉરેન્સનું ત્યારનું વર્ણન કોઇ ગાથા જેવું જ છે. એ પર એક નહિ પણ અનેક પુસ્તકો આજસુધી લખાઇ ચૂક્યા છે, પણ તેમાં યે લૉરેન્સના જીવનમાં રસ ધરાવનારાએ એના પોતાના 'Seven Pillars of Wisdom' ઉપરાંત કૅપ્ટન લિડલ હાર્ટનાં બે પુસ્તકો 'The Ghost of Napoleon' અને 'T. E. Lawrence in Arabia and after' ખાસ વાંચવા જેવાં છે. શિસ્તના ભાન વગરના અને કટ્ટર વ્યક્તિવાદી અરબો પર એણે જમાવેલા કાબૂનું એમાં સાચું પૃથક્કરણ કરેલું છે એટલું જ નહિ, પણ લૉરેન્સના કાર્ય પ્રત્યે બ્રિટિશ અને ફ્રેંચોએ કેટલી હદ સુધી ઉપેક્ષા બતાવી હતી એ પણ એમાં નિષ્પક્ષપણે રજુ થયું છે.

ફૈઝલે તો કંટાળીને ઘણી વાર સલાહ કરવા તત્પરતા બતાવેલી, પણ રણના આ મશાલચીએ છેવટ સુધી તેને રોકયો હતો ને છેવટ સુધી બ્રિટિશ બ્રિગેડની સહાય વિના જ અરબો સાથે એ ઝઝૂમતો રહ્યો હતો. પરિણામે ફૈઝલને જ નહિ, પણ અરબ જણબચ્ચાંને ખાત્રી થઈ ગઇ હતી કે લૉરેન્સ એ અરબ આઝાદીનો પ્રામાણિક લડવૈયો છે, અરબસ્તાન માટે અરબ જેટલી જ એને લાગણી છે અને એ માટે એમના જેટલું જ એ સહન કરી શકે છે. તુર્કોએ એના માથા માટે ઇનામ કાઢેલું, પણ એ માથું તો સદા અરબોનું જ ભાગીદાર રહ્યું.

૧૯૧૮ના નવેમ્બરમાં વિશ્વવિગ્રહનો અંત આવ્યો. પરાજિત તુર્કીમાં કમાલ પાશા ક્રાન્તિની મશાલ લઇને ઘૂમતો હતો. તેણે 'યુરોપના માંદા માણસ' (તુર્કી)નાં સડેલાં અંગ—સીરિયા, પૅલેસ્ટાઇન, હેજાઝ, મેસોપોટેમિયા અને આરમીનિઆ—તજી દીધાં, કારણ કે તે તુર્કીની નબળાઇનાં કારણ હતાં. અરબ પ્રજા હવે તુર્કીની ધુંસરીમાંથી છૂટી થઇ હતી. ૧૯૧૯માં ફૈઝલ અને લૉરેન્સ સુલેહ પરિષદમાં ભાગ લેવા પારીસ આવ્યા. લૉરેન્સનું નામ દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકયું હતું. અજ્ઞાત અવસ્થામાં રહેવા ઇચ્છનાર આ સાહસવીરને તેનાં સાહસોએ કર્નલ લૉરેન્સ ઑફ અરેબિઆ તરીકે જગજાહેરી ચડાવ્યો હતો. તેને પોતાનું સ્વપ્ન હવે સિદ્ધ થતું લાગ્યું, પરંતુ પોતાની ઝળકતી ફતેહ માટે તેને જરા યે અભિમાન નહોતું. કર્નલ લૉરેન્સ પારીસ આવ્યો તે દિવસે પારીસ દુનિયાની આશાનું કેન્દ્ર હતું. આખી દુનિયામાંથી કરોડો માણસો પારીસ તરફ મીટ માંડી રહ્યા હતા. યુદ્ધની નિનાશકતામાંથી પારીસની પરિષદ નવી દુનિયા સ્થશે એમ પ્રજાને કહેવામાં આવતું હતું. રાષ્ટ્રીયતાની સંકુચિત દીવાલો ત્યાં અદશ્ય થઈ જશે, ગુલામ પ્રજાઓ સ્વતંત્ર થશે અને નબળી પ્રજાઓ નિર્ભય બનશે એમ લોકોને ખાત્રી આપવામાં

આવી હતી. યુદ્ધ સદા માટે નાબૂદ થશે, લશ્કરી સરંજામનો બોજો પ્રજાની પીઠ ઉપરથી હળવો થશે અને પ્રજાપ્રજા વચ્ચે ભાઇચારો ફેલાશે એવી આશામાં યુદ્ધમાં પાયમાલ થઇ ગએલી પ્રજાઓ રાચતી હતી. દુનિયાની નજરમાં અમેરિકાનો પ્રમુખ વિલ્સન દેવ જેવો અને મિત્રરાજ્યના મોવડીઓ ફિરસ્તા જેવા લાગતા હતા અને મરણીઆ બનીને લડાએલા આ ભયંકર યુદ્ધની વિનાશક અસરમાંથી તેઓ દુનિયાને ઉગારી લેશે એવી ખાત્રી વિજેતા અને પરાજિત—બધી પ્રજાઓને હતી.

પણ આકાંક્ષાઓનો ભર્યો લૉરેન્સ જ્યારે પારીસ આવ્યો ત્યારે તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ પડી ભાગી. તેણે શું જોયું? ગુલામ પ્રજાઓને મુક્ત કરવા માટે અને નાની નથા નબળી પ્રજાઓના રક્ષણ માટે લડાએલા આ વિગ્રહના વિજેતાઓમાં મુલ્કગીરીની લાલસા હતી, કિન્નાખોરીની તલબ હતી, લડાઇની લૂંટમાંથી મોટો હિસ્સો મેળવવાની તૃષ્ણા હતી. લૉઇડ જ્યૉર્જ, ક્લેમેન્શો અને ઓગ્લાન્ડોમાંથી વિલ્સનને જુદો પાડી શકાય તેમ નહોતું; તેના પ્રખ્યાત ચાદ મુદ્દાની જે મોરલી સાભળીને જર્મનોએ મુગ્ધ બની હથિયાર હેઠા મૂક્યાં હતા તે મોરલી હવે અદશ્ય થઇ ગઇ હતી. સીરિયા અને પૅલેસ્ટાઇન ઉપર ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડનો ડોળો હતો. લૉરેન્સનું અરબ પ્રજાની સ્વતંત્રતાનું સ્વપ્ન પડી ભાંગ્યું. હતાશ બનેલો લૉરેન્સ ઘૃણા પામીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ફૈઝલને પણ ઘણુંલાગી આવ્યું. સીરિયા ઉપર તેનો પહેલો હક્ક હતો. તેના ઝંડા નીચે અરબ પ્રજાનું સ્થાન હતું અને અરબ પ્રજાના હૃદયમાં તેનું સ્થાન હતું. ૧૯૨૦ના માર્ચમાં તેને સીરિયાના રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ ફ્રાન્સની લાલસા તે વસ્તુને કેમ સાંખી શકે? જુલાઇમાં તેને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પડી અને સીરિયા ઉપર ફ્રાન્સની ધુંસરી પડી. પારીસની સુલેહ પરિષદે ફ્રાન્સને સીરિયા સુપ્રત કર્યું. ૧૯૨૨ના જુલાઇની ૨૪મી તારીખે પ્રજાસંઘે પૅલેસ્ટાઇન 'વહીવટ ચલાવવા' માટે ઇંગ્લંડને સોંપ્યું!

આ કાર્યવાહીએ લૉરેન્સના જીવનને કેવો આઘાત પહોંચાડ્યો હશે! ફૈઝલે પોતાના બધાં બ્રિટિશ માનચાંદ કાઢી નાખી લૉરેન્સને સુપ્રત કર્યાં ત્યારે એ વેતી વખતે એણે શી મનોવેદના નહિ અનુભવી હોય? જેની સાથે ખભેખભા મેળવી એ લડ્યો, બ્રિટિશ સુરક્ષિતતા માટે મોટીમોટી આશાઓ આપી જેણે એક આખી પ્રજાનું માનસ ફેરવ્યું, એ પ્રજાની નજરે હવે તે દ્રોહી ઠર્યો. એનો બધો ભૂતકાળ અપ્રમાણિકતાની શાખ રૂપે રજુ થયો. તેની બધી સિદ્ધિઓ તેને હૃદયના શૂળ શમી લાગી. તેને હવે ખાત્રી થઇ કે સામ્રાજ્યવાદી વિજેતાઓએ તેની સેવાનો દુરૂપયોગ કર્યો હતો, અરબ પ્રજાનો દ્રોહ કર્યો હતો અને તેને પોતાને હથિયાર તરીકે વાપર્યો હતો.

એવામાં ચર્ચિલ પરદેશખાતામાં નીમાયો. બ્રિટિશોની ચાલબાજીની તેને પણ સૂગ હતી. જે ગએલું તેને એણે જવા દીધું, પણ મેસોપોટેમીઆ અને ટ્રાન્સ જૉર્ડન હજુ બાકી હતાં. લૉરેન્સના પ્રામાણિક પ્રયાસો એની નજર બહાર ન હતા. એટલે તરત તેણે એને પોતાની કચેરીમાં લીધો, એની સલાહ પૂછી ને એ પાર પણ ઉતારી. મેસોપોટેમીઆ તેણે ફૈઝલને સ્વાધીન કર્યું ને ટ્રાન્સજૉર્ડનને અર્ધસ્વાતંત્ર્ય સાથે અબ્દુલ્લાના હાથ નીચે મૂક્યું. આ રીતે પોતાના ભગ્ન આદર્શનો આટલો જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને લૉરેન્સે સંતોષ માન્યો.

અને એ પાર પડતાં જ લૉરેન્સે જાહેર જીવનને તિલાંજલિ આપી દીધી. પોતાના પૂર્વજીવન–પૂર્વ ઇતિહાસના પડછાયાથી પણ જાણે ત્રાસતો હોય તેમ વિમાનદળમાં રિક્રૂટ તરીકે જોડાતાં તેણે પોતાનું નામ પણ બદલાવી નાખ્યું અને વિમાની રૉસ નામ ધારણ કર્યું. એણે ધાર્યું હોત તો કમિશન મેળવી શકત. છતા કેમ ન લીધું? એનો જવાબ આપવો અશક્ય છે. પોતાના તપોભંગના પશ્ચાત્તાપ માટે એ જ રાહ એને ઠીક લાગ્યો. ને કમિશન લે તો એની પ્રામાણિક કાર્યવાહી પર શાહીવાદી ચાલબાજીનો બોજો ફરી જ વળે ને? પોતાના દેશના વિશ્વાસઘાત સામે સુલેહ પરિષદમાં ચલાવેલી લડત જ તેનો દિલાસો હતો.

પણ વિમાનખાતામાં તેને ઓળખાઇ જતાં વાર ન લાગી. ભૂતકાળનાં સ્મરણો ફરી તેને ઘેરી વળે એ એને કોઇ રીતે ન રૂચ્યું ને દાઝભર્યે દિલે તેણે એ કામ પડતું મૂક્યું. આજીવિકા માટે નવા ઉપાય તે ખોળવા માંડ્યો. કોઇ સ્થપતિની ઑફિસમાં થોડો સમય કામ કર્યું. તે ન ફાવ્યું એટલે છાપાંમાં લેખો લખવા માંડ્યા; પણ તે બધા પાછા આવવા લાગ્યા.

એ વખતે એની શી સ્થિતિ હતી? આરબોના એક વખતના એ બેતાજ બાદશાહને ટંકભરનું ખાવાનાં ય સાંસાં હતાં. સામ્રાજ્યને અર્થે સર્વસ્વની કુરબાની વહોરનાર એ ઓલિયાને પેટમાં મૂઠી અન્ન નાખવા પોતાના જૂના મિત્રોની શોધમાં રખડવું પડતું હતું.

આમ બધી બાજુની બેકદરીને મુફલિસી સહન કર્યે જતો લૉરેન્સ આ બધાં બે વર્ષો દરમિયાન પોતાના જીવનની તાવણીનું એક એવું સ્મારક ચણતો હતો કે જેણે તેને મર્યા પછી યે મરજીવો બનાવ્યો છે. અરબસ્તાનની પોતાની આખી જેહાદ શાહીના ટીપાંમાં તેણે રેલાવી અને એની એ કૃતિ--'The Seven Pillars of Wisdom',—એ વીરના નીરોચિત કાર્યની આખી કથની—આધુનિક સાહિત્યનો એક ચક્રવર્તી ગ્રન્થ બની છે.

ને એ, જલદી છપાવવાની ઉતાવળે નહોતી લખાઈ. બીજાઓનાં મગજનો પોષણ આપવા કરતાં તેમાં લૉરેન્સને પોતાના મગજનો ભાર હળવો કરવાનો ઉદ્દેશ વધુ હતો. એ લખીને એણે પોતે ગુમાવેલા આદર્શનું સ્મારક ચણ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. પોતાના આદર્શ ખાતર એ પુસ્તકની આવકમાંથી પણ એક પાઈ એણે ન લીધી. બધી એક ટ્રસ્ટને સોંપી દીધી. અને નવાઈ જેવું તો એ છે કે પુસ્તક ઉપર લખનારના નામ સુદ્ધાંનો એણે ઉલ્લેખ ન કર્યો.

થોડો વખત રહી તે ટૅંક કૉર્પ્સમાં જોડાયો—ટી. ઈ. શૉના નવા નામથી. પણ એની પોકળતાથી કંટાળી બે વર્ષ બાદ એ પણ છોડ્યું ને પછી વાદળોની ઝડપ વધારવાના અખતરા પાછળ પડ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૮માં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર અમાનુલ્લાહ હિંદુસ્તાન થઈને યુરોપ જવા નીકળ્યો હતો. એ નાના દેશનો જુવાન રાજા મોટીમોટી આશાઓ સેવતો હતો. તે પોતાની અજ્ઞાન પ્રજાને જ્ઞાનનો પ્રકાશ દેખાડવા માગતો હતો; જૂનવાણીનો નાશ કરી પોતાના દેશને પશ્ચિમની હરોળમાં લાવવાના તેના કોડ હતા. તેણે ઈ. ૧૯૧૯–૨૦માં ઇંગ્લંડ સામે લડીને પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાનો તેની પાસેથી સ્વીકાર કરાવ્યો હતો. અફઘાનિસ્તાનની બે બાજુ આવેલા બે વિરોધી તત્ત્વો—સામ્યવાદી રશિયા અને શાહીવાદી બ્રિટીશ હિંદ—માંથી તેની વૃત્તિ સામ્યવાદી રશિયા તરફ દોરવાતી જતી હતી. યુરોપમાંથી નવુંનવું શીખી લાવવાની અને પોતાના દેશ માટે નવુંનવું લઈ આવવાની તેને ઉમેદ હતી. હિંદુસ્તાનની પ્રજા તેના વ્યક્તિત્વ પાછળ ગાંડી બની હતી. હિંદની વાયવ્ય સરહદ ઉપર તેના હાથે નવા રાષ્ટ્રનું ચણતર થતું હતું.

અમાનુલ્લાહ યુરોપ ગયો અને અફઘાનિસ્તાનમાં બળવાની આગ સળગવા લાગી. અર્ધજંગલી અફઘાનોને નવા સુધારા સામે ઉશ્કેરવામાં આવતા હતા. મુલ્લાંઓ, ફકીરો અને નેતાઓના કાનમાં ઝેર રેડવામાં આવ્યું હતું અને તેઓ આખા દેશમાં ઝેરી પવન ફેલાવતા હતા. તાયફાવાળાઓએ અમાનુલ્લાહના અમલ સામે હથિયાર ઉપાડ્યાં. સરહદના પ્રદેશમાંથી એક ભેદી પુરાનું નામ બહાર આવ્યું અને લોકવાયકા હજાર રસ્તેથી દુનિયામાં ફેલાવા લાગી. વિમાની શૉ સરહદ ઉપર મળી આવ્યો અને લોકોએ તેને કર્નલ લૉરેન્સ તરીકે ઓળખી કાઢ્યો. લોકોએ તેને અફઘાનિસ્તાનના બળવાના પ્રેરક તરીકે માન્યો. લૉરેન્સના નામ સાથે તેની અરબસ્તાનની ભેદી પ્રવૃત્તિ નજર આગળ તાજી થઈ. લૉરેન્સ તાબડતોબ વિમાનમાં બેસી સરહદ ઉપરથી પાછો આવ્યો, ચુપચુપ ઇંગ્લંડને રસ્તે પડ્યો અને પોતાના ગુપ્ત જીવનમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો. એ બળવાની આગમાં અમાનુલ્લાહનું તખ્ત તારાજ થયું. આ રોમાંચક નાટકમાં લૉરેન્સે કેટલો અને કઈ બાજુનો પાઠ ભજવ્યો તેનો ફેંસલો તો ઇતિહાસ આપશે.

ફરી પાછો મિત્રોની લાગવગથી તે વિમાની ખાતામાં જોડાયો. તે એવી શરતોએ કે જે સાંભળીને લૉરેન્સ જેવા માણસે તે કબૂલ કેમ રાખી એ જ આપણને પ્રશ્ન થાય. એ શરતોમાંની કેટલીક મહત્ત્વની આ હતીઃ તેણે સાધારણ વિમાની તરીકે રહેવું; તેણે કદી ઇંગ્લંડ છોડવું નહિ,—આયર્લંડ પણ ન જવું; તેણે કદી વિમાનમાં ઊડવું નહિ; કોઈ મોટા માણસની મુલાકાત લેવી નહિ તેમ તેની જોડે કશું સંભાષણ પણ ન કરવું! અને લૉરેન્સે આ કબૂલ કર્યું! ખરી રીતે તો કોઈ પણ પ્રકારે પોતાનું પૂર્વજીવન દફનાઈ જાય એ જ એની ખ્વાહેશ હતી. એ માટે તો ઇંગ્લંડના મૃત્યુ શાખે વધારે જેણે સાંભળ્યું કે લંડનથી ડિપોર્ટ ટ્રેનમાં તેની મુલાકાત

મારે છૂટ્યા છે ત્યારે તે તરત સામી દિશાની ટ્રેનમાં નાસી છૂટ્યો હતો.

આ પછી તેના જીવન ઉપર વધુ પ્રકાશ પડી શક્યો નથી, સિવાય કે તે વાહનોની ઝડપ વધારવા માટે અખતરા કર્યા કરતો. દરિયાઇ કાફલા માટે પોતે તૈયાર કરેલી જંત્રવાળી ઝડપી બોટની પરીક્ષા કરવા માટે તેની ઉપર ખરેખરો મારો ચલાવવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૩૩માં હૉલીવુડની એક સીનેમા કંપનીએ તેનાં અરણ્યસ્નાનનાં સાહસોને ફિલ્મમાં ઉતારવા, તે ફિલ્મમાં પાઠ લેવા અને બદલામાં દસ હજાર પાઉંડ આપવાની માગણી કરી. પરંતુ કોઇપણ જાતના પ્રલોભનથી મુક્ત રહેલો લૉરેન્સ તે કેમ કબૂલ કરે? એને શ્રમની રોટી જોઇતી હતી ને એ માટે એણે ઐતિહાસિક લેખનકાર્ય હાથ ધર્યું હતું.

૧૯૩૫ના મે માસમાં આ મહાપુરુષના જીવન-નાટક ઉપર છેવટનો પડદો પડ્યો. ઇગ્લંડના ડૉરસેટ પરગણામાં બોવિંગ્ટન કૅમ્પ પાસે જ્યારે પોતાની વેગવાન મોટર સાઇકલ પર એ જતો હતો ત્યારે સાઇકલ ઉપર બેઠેલા એક બાળકને તરીને નીકળવા જતાં તે પોતે જ સાઇકલ ઉપરથી ઊડી પડ્યો અને તેની ખોપરી તૂટી ગઇ. ૧૪૨ કલાકની બેશુદ્ધિ પછી ૧૯મી તારીખે તેનું અવસાન થયું. તેની ખોપરીને એવી ઇજા પહોંચી હતી કે જો તે જીવ્યો હોત તો પણ પાગલ બની જાત.

ગુપ્ત રહીને મૂગી સેવા કરનાર આ મુક્તાત્માને મૃત્યુ પછી પણ પ્રસિદ્ધિ કે કીર્તિ નહોતી જોઇતી. તે સવારે દરવાજા પાસે એકઠા થએલા તેના પ્રસંશકોએ તેના મરણની જાહેરાત વાંચી ત્યારે તેમાં લૉરેન્સની અંતિમ ઇચ્છા જણાવેલી હતી: 'મારા શબના સ્મશાન-સરઘસમાં મારા અંગત મિત્રો સિવાય બીજા ન આવે અને મારી કબર ઉપર વેરવા માટે કોઇ ફૂલો ન મોકલે' આ તેની સૂચના હતી.

એ જીવતો એ દિવસોની ભવ્યતા અને કારુણ્યનો સમાસ 'Seven Pillars of Wisdom' માં કરતો ગયો છે. પણ સાચા લૉરેન્સનું તો એ ઝાંખું ચિત્ર જ આપી શકે. એ ચિત્ર તો બેકારીની છેલ્લી રોચે રહી, અરધે ભૂખે પેટે એણે લખેલી 'The Mint'માં જ પૂરું ખીલવ્યું છે. પોતાના ઉત્તરજીવનની બધી કડવીગીરીઓ એણે એમાં સાદ્યંત ઉતારી છે. પરંતુ તેના વીલ પ્રમાણે એ પુસ્તક ૧૯૫૦ની સાલ પહેલાં બહાર પડી શકે એમ નથી, કારણકે તેમાં કેટલીક જીવંત વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ છે. પ્રકાશકોનો કૉપી રાઇટ સચવાય તે માટે અમેરિકામાં તેની બાર જ નકલો છપાઇ છે. તેમાંની બે તો કાયદા પ્રમાણે ત્યાંની કૉંગ્રેસની લાયબ્રેરીમાં રહી છે, જ્યારે બાકીની દરેક પ્રતની વેચાણ કીમત અત્યારે એક લાખ પૌંડ રાખવામાં આવી છે.

જેને લક્ષ્મીનો લોભ ન હતો, ઐહિક સુખોની વાંછના ન હતી, કીર્તિ અને પ્રસિદ્ધિ માટે ઇચ્છા ન હતી, પદવીનો મોહ ન હતો, કદરદાનીની અપેક્ષા ન હતી, અને એ બધું જેને માગ્યા વિના મળતું હોવા છતાં જેણે એ વસ્તુઓનો તિરસ્કાર કર્યો અને બંધનોથી મુક્ત રહ્યો, તે પુરુષની કદર મૃત્યુ પછી થાય કે ન થાય, પરંતુ ઇગ્લંડના ઇતિહાસના પાના ઉપર તેનું સ્થાન ઠરી ચૂક્યું છે અને તે સ્થાન અજોડ છે.

વિજય વાસુ

રત્નાવલી

૧ 'દંડ અપરાધનો ઉત્તરાર્ધ છે.' —હૅગલ

૨ 'જેની ઊર્ધ્વગતિ નથી એની અધોગતિ જ છે'(Non progreniest regredi').

૩ 'પુરુષ સદાય એવા જ હશે, જેવા સ્ત્રીઓ એમને બનાવે, એટલે જો તમારે મહાન અને સુશીલ પુરુષો જોઇએ તો મહત્તા ને શીલ શું તે સ્ત્રીઓના મન ઉપર છાપો.' —રૂસો

૪ 'સત્ય સર્વકાળે બોલવું ઘટે, પણ સત્ય બોલવામાં જોખમ હોય એવા સમયમાં વિશેષે કરીને.' —કૉલરિજ

૫ 'જે ભૂખે મરે છે એને ખવરાવો, નહિ તો તમે એની હત્યા કરી ગણાશો'—ઍમ્બ્રૉસ

૬ 'માણસ વધારાનું ધન રાખે તે પરધન જ રાખે છે.' —ઑગસ્ટિન

૭ 'એક માણસ આળસે જીવે, તો બીજો ભૂખે મરે.' —ચીનાઇ કહેવત

૮ 'કારાગૃહ નવા વિચારના પ્રચાર માટે ઉત્તમ વ્યાસપીઠ છે.' —ગૉનિએ

૯ એક હત્યાથી અપરાધી અને અનેક હત્યાથી માણસ લોકનાયક થાય છે' —ઇમરસન

ર વા.

ભૂતકાળનાં ગીતો

ચિત્રકાર • ત્રિગુણાતીત પંચોળી (ગુજરાત કલાસંઘ)

ઉપર ડાબી તરફ: નરસિંહરાવ કુમાર વયે—૧૮૭૫માં; જમણી તરફ નરસિંહરાવ નાગરી પોષાકમાં—૧૮૮૮માં;
નીચે: નરસિંહરાવ પોતાના લેખનખંડમાં—૧૯૨૦માં (બ્લૉક 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સૌજન્યથી)

સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

૧૮૫૯ થી ૧૯૩૭

પરિચય માટે જુઓ આ અંકની માધુકરી

બાજુએ : નરસિંહરાવ ને એમનાં પત્ની સૌ. સુશીલાબ્હેન

નીચે : પ્રોફેસર નરસિંહરાવ (બ્લૉક : 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના સ

નરસિંહરાવ (સ્કેચ : રવિશંકર રાવળ)

શિલ્પવૈભવ

ફોટો • શ્રીદામ ભટ્ટ

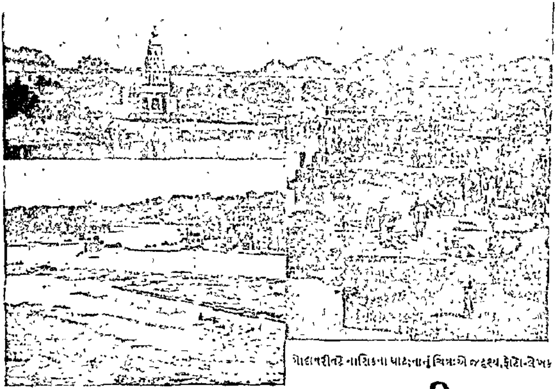

ગોદાવરીતટે નાશિકના ઘાટનાનું ચિત્રાત્મક દૃશ્ય. ફોટો-લેખક

નવશીખ

યુગેયુગે નવેનવે નામે પ્રસિદ્ધ થએલું હિંદુસ્તાનનું પુરાતન તીર્થધામ

જે કૃતયુગમાં પદ્મનગર, ત્રેતામાં ત્રિકંટક, દ્વાપર (રામાયણ)માં જનસ્થાન, કલિયુગમાં નવશીખ અને મુસલમાની દફતરે ગુલશનાબાદ તરીકે ઓળખાયું તે

આજનું નાશિક

લેખક સુરેશ દીક્ષિત એમ.એ., એમ.એસસી.

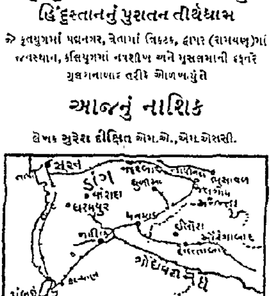

મુંબઈથી ૧૧૭ માઈલ દૂર આવેલું પુરાણપ્રસિદ્ધ નાશિક યાત્રાનું સ્થળ છે. મુંબઈથી નાશિક જતાં ઇગતપુરી પાસે થાલઘાટ ચડવો પડે છે. કલ્યાણ છોડ્યા પછી રસ્તો ક્રમશઃ ચઢી ૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચા દક્ષિણના સપાટ મેદાન ઉપર ચડે છે. કસારા ગયા પછી રસ્તામાં દસ બોગદા, બાર વિકટ નાળા અને અગિયાર પૂલો પસાર કરી ગાડી ચઢાણ લે છે. તેમાં યે જૂના 'રિવર્સિંગ' સ્ટેશન પાસેનું નાળું હિંદુસ્તાનમાં ઊંચામાં ઊંચું (૧૯૦ ફૂટ) ગણાય છે. અહીંનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ચોમાસે મોહક છે. લીલાછમ તરુવરો, ખળખળતા નાળા, ભરેલા તળાવ, લીલાંછમ ખેતરો, ઊંચાનીચા ટેકરા અને આછોઆછો વરસાદ કોઈ અગમ્ય આનંદની લહેરે ચડાવે છે. ત્યાંથી પસાર થતાં દક્ષિણે મુંબઈ ઈલાકાનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર કલસુબાઈ (૫૪૨૭ ફૂટ) નજરે પડે છે અને અલંગ, વિતનગર, અવ વગેરે શિવાજીના કિલ્લાની ઝાંખી થાય છે. આવા રમ્ય પ્રદેશમાંથી પસાર થયા પછી તરત નાશિકમાં સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઓછું લાગે છે.

યુગેયુગે નવેનવે નામે પ્રસિદ્ધ થએલું કોઈ પણ ધર્મસ્થાન હોય તો તે નાશિક છે. કૃતયુગમાં પદ્મનગર,

ત્રેતામા ત્રિકંટક, દ્વાપરમાં (રામાયણમા) જનસ્થાન અને કલિયુગમા નવશીખ એવાં અનેક નામોથી પ્રસિદ્ધ થએલી એ નગરી છે. ગ્રીક ફિલસૂફ ટૉલેમીએ જેનું વર્ણન કર્યું છે, વરાહમિહિરની (ઈ.સ. ૫૦૦) ભૂગોળમા જે સ્થળ જંબુદ્વીપમાં ગણાયું છે તે આજે મુંબાઇ ઇલાકાનુ સોળમુ શહેર મણાય છે. મુસલમાની રાજ્યમાં દિલ્હીના દફતરે તેનુ નામ ગુલશનાબાદ લખાયું. રામ-સીતાના વનવાસમા એમના વસવાટથી પવિત્ર બનેલી ને રાવણના આગમનથી ઐતિહાસિક બનેલી ભૂમિ આજે યે એ નામોના પડઘા પાડે છે. નવશીખનું અપભ્રંશ તે નાશિક. એ નામનો પહેલો ઉલ્લેખ લગભગ બાવીસસો વર્ષ પહેલા થયો છે. નાનાનાના નવ શિખરો (ટેકરીઓ) વચ્ચે આવેલા એ નગરનું નામ સુયોગ્ય છે જૂની ગઢી– જ્યાં ઔરંગઝેબનો કોટ છે—, નવીગઢી, ગણપતિ, મહાલક્ષ્મી, ચિત્રઘંટ, એવા આ ટેકરીઓના નામ છે. અહીંના આબોહવા સારા છે. શીઆળે ૬૧° શીત, ઉનાળે ૯૦° ઉષ્ણ ને ચોમાસે ૩૦–૩૫" વરસાદ પડે છે.

આ પ્રાચીન સ્થળ ઉપર અનેક રાજ્યના, અનેક ધર્મમાર્ગોના અવશેષ વિખરાએલા છે વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, શૈવ અને જૈન માર્ગના અનેક દહેરામંદિરોથી આ સ્થળ મઢાએલું છે. નાશિક એ ગુજરાતની સરહદનુ નાકું છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમા માળવાના સીથીઅન કે પાર્થીઅન રાજા નહપાને નાશિકના બૌદ્ધધર્મી રાજાને હરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપેલુ મનાય છે. લગભગ ઇ.સ.૪૮૦મા અહીં ગુજરાતના ચાલુક્યનુ અને તે પછી ઇ.સ. ૭૮૫થી૮૧૦ સુધી રાઠોડોનુ રાજ્ય હતુ. તેની પાછળ યદુગિરિના યાદવ રાજ્યનો આલેખ છે. અગી-આરમા-બારમા સૈકામા નાશિક જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર થયુ. ૧૨૯૫મા અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ ગુજરાત જીતી નાશિક લીધું ૧૬૧૮માં બંધાએલો દિલ્હી દરવાજો અને તેના ઉપરનો ફારસી લેખ મુસલમાની સત્તાની બાગ આજે યે પોકારે છે. ઇ.સ. ૧૭૬૦માં ફરી ભાગ્યપલટો થયો. મરાઠાઓની શૂરી તલવારે મુસલમાનોને હાંકી કાઢ્યા અને પેશ્વાના સમયમાં નાશિક પૂનાથી બીજું રાજકીય અને પહેલું ધાર્મિક સ્થાન બન્યું. પૂનામાં નથી એટલા પેશ્વાઇના અવશેષ નાશિકમાં છે. એ કાળમા ચાલતા 'જરીપટકા'ના રૂપિયા અહીં પડતા. આજે યે અંગ્રેજ સરકારની કાગળની નોટો અને ટિકિટો પણ અહીં જ છપાય છે. ઇ.સ. ૧૮૧૮મા પેશ્વા પાસેથી અંગ્રેજોએ નાશિક જીત્યું. તે વખતે લગભગ ૫૦ લાખનું પેશ્વાનુ જવાહીર એમણે અહીંથી હાથ કરેલું. આજે તો પેશ્વાના મહેલમાં કોર્ટ બેસે છે કે પોલીસ થાણું છે.

ગામની વચ્ચે ગોદાવરી વહે છે. નદીને ડાબે કિનારે રામાયણના કરુણ કેન્દ્ર જેવી પંચવટી છે. તેનું નૈસર્ગિક લાવણ્ય ને ' ચિત્રો આજે અલોપ થયાં છે. આજે તો એ ધર્મશાળાઓ, આરોગ્યભુવનો અને બજારથી ખીચો-ખીચ ભરાઇ છે. સાપના લીસોટા રહ્યા છે. પંચવટીમાં સીતાગુફા કરીને ઊંડા ભોંયરા જેવી છીઓલી જગ્યા છે. આ સ્થળે સીતાહરણ થએલું. ગુફામા 'ટૉર્ચલાઈટ' વિના ઉતરાય એમ નથી. અંદર ઊતર્યા પછી ગુંગળાયા વિના છુટકો નથી. ઊતરતાં પહેલાં એક પૈસો પૂજારીને આપવાનો. પૈસા કમાવા એ માણસોને પકડી રાખે છે. ગુફામાં ત્રણ ભોંયરાં છે. દરેક ભોંયરું ૫×૫ ફૂટથી વધારે નથી. છેલ્લા ભોંયરામાં ૭ ઇંચનુ મહાદેવનું લિંગ છે. રામસીતા એની પૂજા કરતા એમ લોકવાયકા છે. સીતાગુફાથી બેએક માઇલ આઘે તપોવન છે. 'આ સ્થળે લક્ષ્મણે સૂર્પણખાનું નાક કાપેલું; પેલે સ્થળે પર્ણકુટી હતી અને પાસે જ ગૌતમઋષિએ તપ કરેલું' એવું ભોમીઆ કહેશે. અહીં 'લક્ષ્મણનું' મંદિર છે. સ્થળ રળીઆમણું છે. અહીં સરસ્વતીનો સંગમ ગોદાવરી સાથે થાય છે. નદીના પટમાં પાપપુણ્યના કુંડ છે. કલિયુગના આ તપોવનમાં આજે તપ નથી અને વન નથી. આજે તો એમાં ભાવિકોની શ્રદ્ધા ઉપર કમાણી કરતા ભિખારીઓ અને મકાઇના ખેતરો થઇ ગયા છે. જ્યાસાં ગુલબાસના છોડ ચોમાસે ઊગી નીકળે છે. છતાં યે ગઇ કાલે જ સીતારામ ઘર ખાલી કરી ગયા હોય એવી ભાવનાથી રામરાવણને અમર કરતા યાત્રાળુઓનાં ટોળાં આપણને વિસ્મય પમાડે છે.

નાશિકથી પાંચ માઇલ દૂર ઊંચે (૩૫૦ ફૂટ) ટેકરી ઉપર 'પાંડવલેના' છે. એ ગુફાઓ છે તો બૌદ્ધ-ધર્મની, પરંતુ ગામડીઆ લોક તેને પાંડવોની ગુફા કહે છે. આ ગુફાઓ લગભગ ઈ.સ.પૂર્વે ૨૦૦થી ઇ.સ. ૬૦૦ સુધીમાં જુદેજુદે કાળે કોતરાએલી છે. પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થળને 'ત્રિરશ્મિ' કહેતા. કળાની દૃષ્ટિએ કાર્લા અને કેનેરી જેટલી ચઢિયાતી નથી, પરંતુ તેમાં અજબ રીતે સમવાઇ રહેલા ૨૭ સંસ્કૃત–પ્રાકૃત મિશ્ર

લેખોમાં અતિ અગત્યનો ઇતિહાસ લખાએલો છે. લેખ ગુફાને મથાળે બ્રાહ્મીલિપિમાં કોરેલા છે. હિંદુ રાજ્ય-સમયની ધર્મભાવના અને રાજરાજેશ્વરોનો મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ એ કરે છે. આ 'લેના'માં ૨૪ નાનામોટા ખંડ છે. તેમાં એક ચૈત્ય (૧૮)માં અને ત્રણ વિહાર (૩, ૧૦, ૨૧)માં નિરીક્ષણ કરવા ગોગ્ય છે. ત્રીજા વિહારનું કોતરકામ સાંચીને મળતું છે. ૨૧માં બુદ્ધની ૧૦ ફૂટની ર્તિ છે અંધારામા જોઇ શકાતી નથી. વિહારની આસપાસનો પ્રદેશ ભિખ્ખુઓને દાનમાં અપાએલો.* નાશિક પાસે બીજી ચંભારની જૈન ગુફાઓ પણ છે.

કોઇ પણ તીર્થનું આકર્ષણ કે પવિત્રતા તેના દેવ અને મંદિરો ઉપર, તેની પ્રાચીનતા અને તે ભૂમિને પાવન કરી ગએલા મહાજનો ઉપર હોય. નાશિકમાં નાનાંમોટાં સાઠ મંદિરો છે. તે ઉપરાંત ભીખ માગવાના સાધન તરીકે જ્યાંત્યા ગોઠવેલી પાપાણુ શિલાઓ, ચિત્રો વગેરે તો અનેક છે. મૃત આત્માઓને માટી કે પત્થરમા અમર કરવાની ધગશ આપણામા અજબ છે. ભૂત-કાળને ન વિસરવો એ હિંદુ ધર્મનો પ્રાણમંત્ર હશે! ધર્મસ્થાનમાં કલંકરૂપ પણ ઘણું હોય છે. એનો વિચાર આવતાં યે ઘણી વખત કંપારી છૂટે. એ બધુ અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા અને જીવનકલહના પરિણામે છે. ગામમાં ઘણે સ્થળે જણાતા રામરાવણુ વગેરેનાં માટીનાં પૂતળાં નોંધવા જેવા છે. ઔરંગઝેબના વખત (ઇ.સ. ૧૬૮૦)માં મોટાં મોટાં પચીસ મંદિરો મુસલમાનોને હાથે તૂટેલાં. મહાલક્ષ્મીના મંદિરના પત્થરમાંથી બાંધેલી જુમ્મા-મસ્જિદ એ વિનાશની સાક્ષી આપતી આજે પણ ખડી છે.

આજનાં ઘણાંખરા મંદિરો તો પેશ્વાના સમયમા (૧૭૫૦–૧૮૧૮) જીર્ણોદ્ધાર થએલા કે બંધાએલાં છે. ચોથા પેશ્વા માધવરાવની મા ગોપિકાબાઇની આસ્થા-નાં કેટલાંક સ્મારક છે. હિંદુસ્તાનભરમા દેવસ્થાનો બંધાવવા માટે પ્રસિદ્ધ અહલ્યાબાઇ હોલકરે (૧૭૬૫–૯૫) અહીં પણ હાથ લંબાવ્યો છે. સર્વ દેવસ્થાનોમાં 'કાળારામ'નું મંદિર અતિ પવિત્ર અને તેના સભા-મંડપની સુંદરતા માટે જાણીતું છે. ત્રેવીસ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે બાંધેલુ આ મંદિર રામનવમીએ પોતાનો મહિમા સિદ્ધ કરે છે. તે દિવસે ગોપિકાબાઇએ આપેલા વિરાટ રથમાં મૂર્તિ પધરાવી સો બ્રાહ્મણો તેને ખેંચી જન-સમૂહને તેનાં દર્શન કરાવે છે. દેવને સ્પર્શવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોને જ છે. બીજો રથ નવરાત્રીમાં બાલાજીના મંદિરમાંથી નીકળે છે. બીજું જોવા જેવું દહેરૂં નારૂશંકર મહાદેવનુ છે. આ દહેરાને ગોદાવરીનું પાણી અડકીને વહે છે. અઢાર લાખ રૂપિયાને ખર્ચે પેશ્વાના સરદાર નારૂશંકરે બંધાવેલું આ દહેરૂં શિલ્પીની કારીગરીનો નમૂનો છે. મહાદેવના દહેરાની દીવાલ ઉપર એક મોટો ઘંટ છે. આ ઘંટ ઇતિહાસનો એક રણકો છે. પરીઘમાં તે ૭ ફૂટ છે અને તેનો અવાજ બંગી છે. એના ઉપર અંગ્રેજીમાં ૧૭૨૧ની સાલ લખેલી છે. એમ મનાય છે કે સરદારે કોઇ પોર્ટુગીઝ દેવળનો ઘંટ ઉઠાવી લાવી મહાદેવને અર્પણ કરેલો. આવા બીજા બે ઘંટ મહુલી (થાણા) અને જ્યોતિર્લિંગ ભીમશંકરમા છે.

ત્રીજુ મોટું મંદિર સતી દરવાજા પાસે આવેલુ સુંદર નારાયણનું છે. આ દરવાજે સ્ત્રીઓ પતિના શબને ખોળામા લઇ અગ્નિજ્વાળાએ સહગમન કરતી. આ મંદિર દસ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે હોલ્કરના સરદાર ગંગાધર યશવંત ચંદ્રચૂડે ૧૭૫૬માં બંધાવેલું. એમાં નારાયણની મૂર્તિ આસપાસ લક્ષ્મી છે. એ મૂર્તિ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવી છે કે ૨૦–૨૧મી માર્ચે સૂર્ય-કિરણ નારાયણના પગે પડે. કાર્તિકી પૂનમે મંદિર દીપમાળાથી ઝગઝગી રહે છે. ચોથું સારૂં મંદિર નીલ-કંઠેશ્વરનું છે. એ ઇ. સ. ૧૭૪૭માં એક લાખ રૂપિયાને ખર્ચે બંધાએલું છે. આ ઉપરાંત ગોદાવરીના પટમાં નારૂશંકરની સામે આંખને ખૂંચે એવું એકલાલ–સફેદ ઘુમ્મટનું તારકેશ્વરનું મંદિર છે.

પંચવટી અને નાશિકની વચ્ચે થઇને ગોદાવરી નદી વહે છે. એ નદીનો પટ ૮૦ વાર પહોળો છે અને તદ્દન પત્થરનો છે. ઉનાળામાં એમાં પાણી નહિ જેવું જ રહેતું હોવાથી ગામના અવરજવર નદીમાર્ગે જ થાય છે. નદીમાં જવલ્લે જ રેલ આવતી હોવાથી પટમાં નાનાં મોટા અનેક મંદિરો બંધાયાં છે. નાશિકની આ એક અજાયબી છે. ચોમાસામાં અર્ધા ડૂબેલા મારૂતિ, ડુબું-ડુબું થતા ગણપતિ કે મહાદેવના નંદિ કંઈ વિચિત્ર ભાસ કરાવે છે. અરૂણા અને વરુણા નામના બે નાના વહેળા નદીને અહીં મળે છે. પાણીમાં નવડાવાતી ભેંસો કે સાફ થતી મોટર બસો ઘડીબેઘડી ધ્યાન ખેંચી રહે છે. નાશિક ગામમાં નળ હોવાથી નદીનીરે

*વિગત માટે મુંબાઈ ઇલાકાના ગેઝીઅરમાં 'નાશિક' જુઓ.

મુંબાઈની સરકારી કળાશાળાનું સરવૈયું

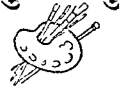

ગયા ડિસેમ્બરમાં મુંબાઇની સરકારી કળાશાળા (સ્કુલ ઑફ આર્ટ) તરફથી જે પ્રદર્શન ભરવામાં આવેલું તેમા એ સંસ્થાના ગયાં અઢાર વર્ષની પ્રગતિનું સરવૈયુ રજુ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો એમ તેના સંચાલકો અને પ્રતિનિધિઓના વિધાનો પરથી સ્પષ્ટ કહી શકાય તેમનું કથન છે કે આ સંસ્થા યુરોપની મોટામોટી સંસ્થાઓની બરોબરી કરે તેવી થઇ છે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તો એ મોટામા મોટી અને સર્વદેશીય સંસ્થા છે. એ શાળાના પ્રિન્સિપાલ કૅપ્ટન ગ્લૅડસ્ટન સૉલોમનના જ શબ્દો છે કે, 'at the present ime the largest and most comprehensive art-school in the British Empire.' પણ એ પછી જ્યારે એમના જ વચનોમા સાભળીએ છીએ કે તેમના પછી આ સંસ્થાનું મુખીપણું, હાલ તેમના હાથ નીચે ઇંગ્લંડથી નીમાઇ આવેલા જે ડેપ્યુ.ડિરેક્ટર છે તે સંભાળી લેવાના છે, ત્યારે જ આ સસ્થાની મહત્તાનું માપ અને પોકળપણું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પચાસ વર્ષથી સરકારે મોટા ખર્ચે માંડેલી આ કળાશાળા આજ સુધી એક પણ હિંદી એવો પેદા કરી ન શકી કે જે તેના મુખ્ય અધ્યાપકની જવાબદારી લઇ શકે; તો પછી હજારોના પગારે નીમાતા આ અંગ્રેજ ગુરુવર્યોના શિક્ષણ અને સંયોજનાનો પ્રતાપ શો? લાખોના સાધનસંગ્રહ અને પ્રિન્સિપાલથી માંડી અનેક વર્ષોથી ઘડાએલા અને ઘડાતા શિક્ષકગણના પગારો અને સગવડોનું પરિણામ માત્ર આવી મૂક નિરાશા જ રહેવાની હોય તો દેશના શિક્ષણમંત્રીઓ અને જવાબદાર રાજ્યશાસકોએ વિચાર કરવો ન ઘટે ?

સરકારની આ એકની એક સમર્થ સંસ્થાએ પચાસ વર્ષથી ચિત્રશિક્ષકો અને ચિત્રકારોને પઢાવીપઢાવીને દેશમા ચોતરફ પાથરી મૂક્યા પછી પણ દેશના આમ-સમુદાયમાં તો ચિત્રકળાનું ઘોર અજ્ઞાન જ પ્રવર્તે છે, એટલું જ નહિ પણ યુનિવર્સિટીની ટોચે ચડી બેઠેલા વિદ્વાન પંડિતોમાં પણ ચિત્રનો મર્મ સમજવાની શક્તિ વિકાસ પામી નથી. એ જવાબદારી આ કેન્દ્રસ્થ કલાસંસ્થાની ન ગણાય ? અરધી સદી જેટલો લાંબો અખતરો અને લાખોનો ખર્ચ કર્યા પછી પણ શું ગુમાન કરી શકાય કે કળાનાં કિરણો તો ઇંગ્લંડના પ્રતાપે જ ફૂટશે ?

મુબાઇ સિવાય દરેક પ્રાંતની કળાશાળાનો ઇતિહાસ અને હાલની સ્થિતિ જોતાં તેમણે વધારેમાં વધારે રાષ્ટ્રીયતા અને કળાની મૌલિક ભાવનાઓનો વિકાસ સાધ્યા છે અને તે દરેક ઠેકાણે હિંદી કળાકારનું જ મુખીપણું છે. વધારે આશ્ચર્યજનક અને ઉદ્બોધક બીના તો એ છે કે એ બધા કળાકારોનું ઉદ્ગમ સ્થાન હિંદી સંસ્કૃતિ પર પ્રેમ ધરાવનાર એક જ કળાકારની જીવનભરની ઉપાસના અને છત્રછાયા હતું. શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે નંદબાબુ, હલધર વગેરે અનેક કળાકારોને જે પ્રેરણા આપી તે કોઇ પણ સરકારી અમલદાર આપી શક્યા નહોતા. શાંતિનિકેતન જેવી દ્રવ્યસહાય માટે તરફડતી પણ વિશુદ્ધ ભારતીય સંસ્કારો જાગૃત કરવા મથતી સંસ્થામાથી એકલા નંદબાબુના પ્રયાસે કેટલા કળાધરો પકવ્યા છે અને તેમની કળાવિભૂતિએ દેશપરદેશમા કેટલી ઊંચી પ્રતિભાની છાપ પાડી છે !

એ ઇતિહાસ આગળ મુબાઇની ચિત્રશાળા કઈ વાતનો ગર્વ લઇ શકે એમ છે ? કલકત્તા, શાંતિનિકેતન, લખનૌ, લાહોર, દિલ્હી, મદ્રાસ વગેરે સ્થળોની એ સંપ્રદાયના કળાકારોની હથોટી, શૈલી અને પ્રતિભા-પૂર્ણ વિચારસરણીના કેટલાં તત્ત્વો સામે મુબાઇની ચિત્ર-શાળા હોડમાં ઊભી રહી શકે તેમ છે એ જાહેર પ્રશ્ન છે. મુંબાઈની શાળા રાધાકૃષ્ણની લીલા, દ્રૌપદીવસ્ત્રા-હરણ કે સીતામૃગ જેવા ચવાઈ ગએલા વસ્તુનિરૂપણોમાંથી ભાગ્યે જ છૂટી હતી તે વખતે બીજી શાળાઓ ભારતીય ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ ઊંડા સંસ્કૃતિમર્મોનો સંપર્ક બતાવી શકી એ માત્ર Patronage આશ્રય કે ઉત્તેજનના બહાનાથી ઉડાવી શકાય એમ

ઉપર : શ્રી જગજીવન શાહનું ચિત્ર 'ગ્રામજીવન'
નીચે : શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુક્લનું 'ગોરસ લૂંટતો કનૈયો'

નથી. એ કળાકારોએ દેશની કળાના અને જીવનનાં પડો તપાસ્યાં હતાં અને તેમને પોતાના અભ્યાસનો વિષય બનાવ્યાં હતાં ત્યારે જ તેની સુવાસ પ્રકટ થઈ શકી છે. લંડનમાં ગયા વર્ષે હિંદી કળાના પ્રદર્શનમા મુંબાઈની ચિત્રશાળા એ બધી શાળાઓની હરોળમા રજુ થઈ હતી અને તેનું પરિણામ યુરોપી ગુરુવર્યોને જરા યે યશ આપે એવું નહોતું જ. લંડનના ઇંડિયા હાઉસ-ના ચિત્રકારોમાં યે હિંદના ઇતર પ્રાંતીય કળાકારોએ જે પ્રતિભા અને સર્ગશક્તિ બતાવ્યાં છે તેનો અંશ પણ હજુ મુંબાઈ બતાવી શક્યું નથી. આ કથનોની વાસ્તવિકતા ફરીથી સિદ્ધ કરનારું તેમનું ડિસેમ્બરનું અઢાર વર્ષીય પ્રદર્શન હતું. "ઘરના ભૂવા અને ઘરના જતી'ની પેઠે મુંબાઈ મ્યૂઝિયમના ક્યૂરેટર પણ કૅપ્ટન સૉલોમન સાહેબ, અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓના ચિત્રો ખરીદનારામાં પણ તેઓ જ; એટલે ઘણા ચિત્રો એ મ્યૂઝિયમમાં ખરીદાયાં છે એટલો જ વિદ્યાર્થીઓને ખાસ લાભ. આ સિવાય ચિત્રકારની કારકીર્દિને તેઓ સમાજમાં કેટલા ઉન્નતપદે લાવી શક્યા છે તે વાત તો ચિત્રકારોની આર્થિક મૂંઝવણો જેઓ જાણતા હશે તેમને સમજાવવી નહિ પડે; એટલું જ નહિ પણ

આખા પ્રદર્શનમા એક શ્રી અહિવાસીના આ ચિત્ર 'સંદેશ'મા વસ્તુ, વાતાવરણ અને કથાનિરૂપણની સમતોલના તથા સર્જકતા હતા

રાજામહારાજાઓ, અમીરો અને સરકાર પણ જ્યારે કળાને નામે મોટી રકમો ખર્ચે છે ત્યારે મોટો હિસ્સો યુરોપીઅન કળાકારો અને કારીગરોને જ ઘેર જાય છે. આજે મ્યૂરલ ભીંતચિત્રામણ આ સંસ્થાએ ખાસ વિષય તરીકે પઢાવ્યું હોવા છતાં રાજાઓના મહેલોનાં ચિત્ર-કામ અને છબીકામ તો અવારી પરદેશીઓની જ ઝપટે ચડે છે.

મુંબાઈના એ અઢારવર્ષી પ્રદર્શનને આખું યે ફરીને જોયા પછી પણ તેમાથી યાદ રહી જાય એવા ચિત્રોમાં ભાઈથી અહિવાસીનું 'સંદેશ' નામનું ચિત્ર હતું. તેમાં બીજાં અનેક ચિત્રો કરતા વસ્તુ, વાતા-વરણ, કથા અને નિરૂપણનો ભાર સમતોલ રહ્યો જણાતો હતો અને કલાની સર્જકતા જણાતી હતી. એ સિવાય સારી હથોટી અને વસ્તુનિરૂપણ બીજાં ચિત્રોમા ઓછેવત્તે અંશે જ હતું. ભાઈ યજ્ઞેશ્વર શુક્લ, માર્કંડ ભટ્ટ જ૦ શાહ વગેરે નામો ગુજરાતને જેમ આપે એવાં કલાકારો છે પણ સંગીન સ્થાયી કલાતૃપ્તિ આપતાં ચિત્રો માટે તો આપણે હજી રાહ જોવાની રહેશે એમ આ અઢાર વર્ષના ચિત્રમંથનના પ્રયોગે બતાવ્યું છે.

પ્રજાની કદરદાનીનો વિચાર કરતાં પહેલાં આ સંસ્થાએ જ ભાઈ અહિવાસી જેવા એકાંતી, ધૂની કલા-

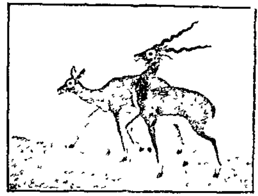

ડાબી બાજુ: શ્રી માર્કંડ ભટ્ટનું બહુ જાણીતું થએલું ચિત્ર 'લોકગીતો.' જમણી બાજુ: આખા પ્રદર્શનમાં આગળ પડતું એકજ પ્રાણીચિત્ર: શ્રી ગોધાલીકરનું 'મૃગજળ' એ જોતાં ગુજરાત અને હિંદમાં શ્રી રવિશંકર પંડિતના સાથમાં ઊભા રહેવાને લાયક પ્રાણીચિત્રકારની હજુ પણ રાહ જોવી પડશે એમ લાગે છે. સંજોગવશાત્ શ્રી પંડિત ગુજરાતના ક્ષેત્રથી વેગળા રહ્યા છે.

ઉપાસકને માત્ર એલીમેન્ટરી ટીચર (પ્રારંભિક વર્ગના શિક્ષક)જ રાખ્યા છે એ જાણી નવાઈ લાગે છે. તેની કળામાં અને વિચારણામાં જે યોગ્ય સંયમ, તપસ્ અને વિભૂતિ છે તે બીજા અનેકોને દૃષ્ટાંતરૂપ બને એવા છે. છતાં વર્ષોનાં વર્ષોથી આ ચિત્રશાળાના પગથિયાં ઘસતા છતાં તેના પછીના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં યે તેમનું સ્થાન પાછળ દેખાય એ આઘાત કરનારૂં છે જેમણે દેશ-પરદેશનાં ચિત્રો મુદ્દલે જોયાં ન હોય, જેમણે હિંદની કે બહારની સંસ્થાઓ જોઇ ન હોય તેમને આ શાળાની બાડીબડી વાતો અંજાવી દઇ શકે; પણ હજુ સુધી કોઇ પ્રશ્ન કરતું નથી કે આ પચાસ વર્ષની અવધિએ આખા દેશમાં કળાશિક્ષણ ક્યાં સુધી પહોંચ્યું છે, સામાન્ય શિક્ષકો ને ચિત્રશિક્ષકો પણ કળાપરીક્ષણ ને ચિત્રમય માનસ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી, આપણી બાળશાળાઓ કે કૉલેજો કળાના સુસંગોથી કેમ વંચિત છે, અથવા અમારા કલાકારોનો ચિત્રવિષય માત્ર સ્ત્રીપાત્રની મામૂલી ચેષ્ટાઓથી બહાર કેમ જતો નથી? આ પ્રશ્નોના અનુત્તરમાં જ આવી સંસ્થાની નિષ્ફળતા પ્રકટ થશે મુંબાઇની આર્ટ સ્કૂલના આ પ્રદર્શનના ચિત્રપ્રસંગોમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ સ્ત્રીપાત્ર વિવર્જિત હતું. કદાચ એમને ગુરુઓ મારફત એવો સંદેશ મળ્યો હોય કે સ્ત્રી શરીરની લીલાઓમાં જ વધુ કળા વસેલી છે, તો એમની તરફથી હૉલમન હન્ટ, લેઇટન વગેરે ઈંગ્લંડના શુદ્ધ કળાસંપ્રદાયનાં દૃષ્ટાંત ક્યારે મળશે?

કૅપ્ટન સૉલોમનનાં અઢાર વર્ષોનાં તપનો એક આવિષ્કાર તે મ્યુરલ ડેકોરેશન (પ્રચંડ ભીંતચિત્રો) ગણાય છે. પણ એનું પ્રેરક બળ તો દિલ્હી ખાતે નીકળેલી કામગીરી માત્ર હતું એમ હવે સ્પષ્ટ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં મ્યૂરલ ચીતરવાનું માનસ તેઓ ઉતારી શક્યા હોત તો આજે અઢાર વર્ષમાં તો ગુજરાતની એકેએક સંસ્થામાં અજંતા અને વ્યાઘ્ર ગુફાના રંગો રેલાતા હોત. પણ ખરી વાત તો એ છે કે કલાની અભિરૂચિ પ્રસંગવર્તી જ હતી અને હવે તેઓ પોતાના હોદ્દાથી ફારેગ થાય છે તે વખતે વ્યાપાર-પ્રેરિત કળાના અધ્યાપક આવવાના છે એવી જાહેરાત કરે છે. આ બંને પ્રકારની કળા પ્રજાની ભૂખ વગર પીરસવામાં આવે છે એટલે લોકરૂચિ તેને અનુસરતી નથી અથવા આદર આપી શકતી નથી એવું નિદાન સ્પષ્ટપણે કહેવાની તક કોઇએ લીધી જ નથી. જે વસ્તુ આજે ચિત્રકળા રૂપે ચર્ચાય છે અને નગરોમાં આદર પામે છે તેની પાછળ પ્રેરકબળો ક્યાં છે અથવા તેના નિર્વાહનાં સાધનો ક્યાં છે તેનો વિચાર કરતાં જ એ કળાભાવનાનાં મૂળ ઉંડાં દેખાશે. કળાના વ્યાપક શિક્ષણની આજે કોઇને પડી નથી. ગામડાનો કુંભાર તેના ઘાટ અને તેના યંત્રો સુધારી ન શક્યો, દરજીમાં શરીરના પ્રમાણો અને સુંદરતાનાં ધોરણો ઉતારનારા કલાકારો ન નીપજ્યા, ઘાટ પ્રમાણ અને માપની કેળવણી સમૂળગી વીસરાઇ ગઇ અને પ્રજામાં પહેલા કળા તથા રંગની જે રૂચિ હતી તે પણ ઓસરી ગઈ એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું ઇલાકાની એ કેન્દ્રસ્થ કળાસંસ્થાને આજે કોણ કહી શકે? હિંદુસ્તાનની

(અનુસધાન પાછળ પૃષ્ઠ ૨૧ ને છેડે)

એક અભ્યાસી અને અનુભવીની કલમે લખાતી જળજંગલની જીવસૃષ્ટિની પરિચયમાળા

મરઘલી

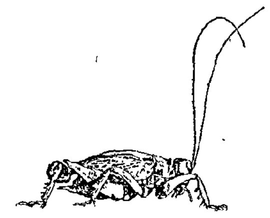

અજબ સૂરત છે કુદરતની! અજબ પણ કેવી? જેમનામાં ગુણનો છાંટોયે ન મળે એવાં પ્રાણીઓના રૂપની મણા નહિ. એમના રંગની વિવિધતા મેઘધનુષ્યને પણ બાજુએ મૂકે; મનુષ્યની વૃત્તિઓ મુગ્ધ કરનારી અનુપમ શોભા એ ધરાવતાં હોય. બીજાં બીચારાં સ્વભાવે જ અનલંકૃત. અવગુણનો સ્પર્શ પણ એમને ન હોય, છતાં અપ્રિય દર્શનને લીધે એ કનિષ્ઠ પંક્તિનાં લેખાય. મનુષ્યની સૌદર્યભાવનાને પોષે એવા આકર્ષણનો અભાવ એટલો જ એમનો વાંક. છતાં એટલા માત્રથી જ એ સદાનાં હીનવૃત્તિવાળાં, સાજ્ય ગણાય.

પ્રાકૃત જનોની વાત ન્યારી છે, પણ પ્રકૃતિનો ગાઢ પરિચય રાખનાર અભ્યાસીને આવો ભેદ રાખવો પાલવે નહિ. એના મનથી નથી કોઈ નીચું કે નથી કોઈ ઊંચું. સ્થૂલ આવરણોની પર જઈને, નૈસર્ગિક ધર્મોના સ્વારસ્યને શોધવા મથનાર એનાં ચક્ષુ, કુદરતના પ્રત્યેક આવિષ્કારમાં, જ્યાં જ્યાં લોકોત્તર વસ્તુ કે વર્તન નજરે પડે ત્યાંત્યાં સુંદરતાને જ અવલોકે છે. પતંગિયાં અને ભૂવા, હઠીલા વાણિયા અને આગિયા,—આ બધાંની સુંદરતાનો આપણે આવી જ નજરે ઉપભોગ કર્યો. એવા જ સત્વસંશોધન અર્થે વળી અન્ય એક લોકોત્તર જંતુનો પરિચય હું તમને કરાવું છું.

એ 'અજબ' મૂર્તિનું નામ 'મરઘલી.' વિશાળ કરાલ જડબાં, શરીરથી ગે લાંબી મૂછો[1], અત્યંત તીક્ષ્ણ નહોરવાળા ભયંકર પંજા, જરઠ સાથળો, હાથીની સૂંઢની પેઠે ગૂંચળું વાળેલી દીર્ઘ પાંખો,—એના સ્વરૂપની આવી ભીષણતાને અનુરૂપ એની વૈજ્ઞાનિક સંજ્ઞા Schizodactylus Monstruosus! ભૈરવ જેવા કાલરૂપને લીધે એ, આસામ ભણી 'ભૈરવા' નામે પણ ઓળખાય છે. ઊડવામાં નિરુપયોગી છતાં અદ્ભૂત કારીગરીવાળી એની મુલાયમ પાંખોથી મુગ્ધ થએલા અંગ્રેજો એને 'એરોપ્લેન જંતુ' કહે છે.

જંતુસૃષ્ટિમાં મનુષ્યને અત્યંત પરિચિત Orthoptera વર્ગમાં એનો સમાવેશ થાય છે. તીડગોલ્લાં[2] એનાં સગોત્રી. તીડ[3], વંદા[4], કસાની[5] વગેરે એની નાતના જ. એ પોતે[6] પણ લાગે છે તીડના જેવું જ, પણ તીડ અને એનામાં ઘણો ફેર છે. તીડનું શરીર લાંબું: મરઘલી બેઠા ઘાટની. તીડની મૂછો નાની: મરઘલીની શરીર કરતાં ગે લાંબી. તીડના પગ પકડવામાં અને અને કૂદવામાં ઉપયોગી: મરઘલીના દેખાય એવા[7] પણ એના પંજાની રચના જુદી જાતની, પાંચ આંગળાંવાળી; એના વડે દર ખોદની વેળા રેતી પાછલી બાજુ અડપથી નાખતાં એને જુઓ ત્યારે જ એ પંજાની ઉપયુક્તતા સમજાય. તીડ ટોળે વળીને રહેનારાં અને ફરનારાં: મરઘલી અને એનાં પાનરાઈ તીડગોલ્લાં એકાકી વિચરનારાં. તીડ લાંબી વાટનાં ઊડનારાં: તીડગોલ્લા, મરઘલી વગેરે ઝાઝું ઊડી ન શકે: આરામપ્રિય. તીડ તો દિવસે ભમનારાં, રાતે જ ચરે: મરઘલી

1 Antennae

2 એના વર્ગ Locustidae=Hoppers

3 Acrididae વર્ગ=Locusts

4 Cockroaches

5 Crickets

6 Fam. Gryllacrinae

7 ઠણક લઈને ઠેકડો મારવાની એની ટેવને લીધે જ એનું નામ 'મરઘલી' પડ્યું હશે.

વગેરે બધાં નિશાચરવૃત્તિવાળાં. તીડને ઉઘાડામાં રહેવાની ટેવ: મરઘલી રેતમાં દર કરીને ભરાઇ બેસનારી.

મરઘલીનો રંગ આછો ધોળો કે ફિક્કો લીલાશ પડતો. તીડની પેઠે એને શ્રવણેન્દ્રિય નથી હોતી.

સ્વભાવે ગોસાહારી. એક વખત મેં થોડા આ જંતુ મુબાઇ મોકલ્યા હતા. પારસલ ઉઘાડ્યું ત્યાં અરધા ગેપ ! પત્તો જ ન લાગે. શવચ્છેદ કરતાં એમના સાથીઓના ઉદરમાં જ પહોંચી ગએલા જણાયા

એનું નિવાસસ્થાન રેતાળ જમીન કે ઘણુંખરું નદીકિનારો. આશરે અરધો આગળ પહોળાં અને વેંતેક ઊંડાં દર કરીને એ રહે છે. માંસભક્ષક હોવાથી ખેતીને નુકસાન કરતુ નથી, પણ આહારની શોધમા જીવડાં પકડવા ભમતું હોય ત્યારે કવચિત્ બટાટાના કોમળ મૂળને કરડી ખાય છે એવી સંદિગ્ધ માન્યતા છે.

જગતમાં માત્ર ભારતવર્ષે જ આ જંતુનું નિવાસસ્થાન છે. એમા યે આજ સુધી એમ મનાતુ કે મુલતાન, સિંધ, આસામ અને બેલારી સિવાય અન્ય સ્થળે એમની હસ્તી નથી પણ આ માન્યતા ખોટી ઠરી છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ એ નજરે પડે છે.[૮]

થોડાંક વર્ષ ઉપર જ્યારે ઇંગ્લંડના 'ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યુસ' એ મરઘલીનુ ચિત્ર 'એરોપ્લેન ઇન્સેક્ટ' સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ કર્યું ત્યારે એની વિચિત્ર દેહઘટનાને લીધે વિદ્વાનોમા ખૂબ ઊહાપોહ થયો હતો. ગૂંચળુ વાળેલી એની પાંખોની સમસ્યા ઉકેલવા અનેક તર્કવિતર્ક થએલા, પણ હજુ એ તો અણઉકેલ જ રહી છે. ત્યા વળી મુબાઇના 'ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી'એ એનુ ચિત્ર છાપીને એની મહત્તા ખૂબ જ વધારી દીધી. મારા કેટલા યે હોશીલા મિત્રો એ મહત્તા મારી આગળ વર્ણવી બતાવતા ત્યારે હું મનમા હસતો. આપણા ઘરઆગણે—અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીમા, વાડીલાલ સારાભાઇ ઇસ્પીતાલ પાસે અગર કૅલિકો મિલની આગળ પાણી નજદીક દર કરીને—રહેતા આ ગુજરાતી જંતુ વિષેનું આપણું અજ્ઞાન મને ખૂબ સાલતું. એના નિવારણ અર્થે આ અલ્પ પ્રયત્ન કરી હું કૃતકૃત્ય થાઉ છું. એની વિશેષ કથા વળી કોક દિવસ.

ધનેશ્વર

૮ એનું ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ છે એ વાત પ્રથમ પ્રકાશમાં મૂકવાનું માન મારા મિત્ર પ્રો આસાણીને ઘટે છે.

જેમાં સુસંહત શરીરની ઝંખનાથી વ્યા-

પ્રશ્નોત્તર (ગયા અંકથી ચાલુ)

૬૩ વેઇટ લિફ્ટિંગથી બાંધેલું શરીર, વેઇટ લિફ્ટિંગ છોડી દીધા પછી દંડ બેઠક કરનારના જેટલું વિકસિત નથી રહેતું એ સાચું છે ?

ના; તદ્દન જૂદી વાત. પ્રથમ તો, કુસ્તી સિવાય, એકલા દંડ બેઠકથી વેઇટ લિફ્ટિંગ જેવું સુંદર સશક્ત શરીર ઘડાતુ જ નથી. ભિન્નભિન્ન પ્રકારના દંડ બેઠકનો આશ્રય લેવાથી શરીર સાધારણ કેળવાય છે, પણ એ વે૦ લિફ્ટિંગ કે જિમ્નૅસ્ટિક્સની તોલે તો ન જ આવે. એકમાં શરીરને તાવી નાખવા છતા, કલાકો સુધી દંડ બેઠક ખેંચવા છતાં, ફળ ત્યારે સાધારણ બળપ્રાપ્તિ, શરીર પર આછો ઓપ, અને ભારે શ્રમસહતા; બીજામા રોજના અર્ધા પોણા કલાકના અંગ ભોગે જ પ્રચંડ શરીરબળ, અસાધારણ સ્નાયુવિકાસ, લોકોત્તર સુંદરતા અને આવશ્યક શ્રમસહતાની સહેજે પ્રાપ્તિ. કયુ સારૂં ? પછી બંનેના વિકાસની તુલના શી રીતે થાય ?

સત્ય વાત તો એ છે કે કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ સદંતર છોડી દીધા પછી અમુક કાળે એ પરનું પ્રભુત્વ સ્વાભાવિક રીતે ઢીલું પડે છે. એકાદ ટાઇપિસ્ટ ધંધો છોડી દે તો કાળાન્તરે એની ઝડપમા ફેર પડવાનો જ. આવી જ વાત ચાલનાર, દોડનાર, બૉક્સ, કુસ્તીબાજ, દરેકની છે. શરીરનું પણ આવું જ સમજવું. વ્યાયામ છૂટ્યો એટલે સ્નાયુઓની સુરેખતા (એને ઓપ આપનાર નિયમિત વ્યાયામોપાસનાને અભાવે) આપોઆપ ઓછી થવાની. એટલે અંગે તો દંડ બેઠક અને વેઇટ લિફ્ટિંગ બંનેના સરખા હાલ છે. વ્યાયામનાં બધાં સાધનો દ્વારા કેળવાએલાં શરીરોમાં કોઇની પણ દઢતા વધારે પ્રમાણમાં જળવાઇ રહેતી હોય તો તે કુસ્તી (અને દંડબેઠક)થી ઘડાએલા શરીરની જ. એની ક્ષીણતા સૌથી ઓછી ગતિએ થાય છે.

૬૭ સાધનવાળી કસરતો કરતાં સાધન વગર હાથના જોરથી જ કરાતી કસરતો પણ તેટલો જ

અખાડો

શરીર વિકાસનું વિજ્ઞાન ચર્ચતો વિભાગ

યમની ઉપાસના કરનારા યુવાનો દર મહિને પરસ્પર અનુભવની આપલે કરે છે

નિરીક્ષક - શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય

ફાયદો આપે છે એ સાચું છે?

'સેલ્ફ રિઝિસ્ટન્સ એક્સરસાઇઝિઝ'થી શરીરમાં ચેતન આવે ખરું પણ કુસ્તી, વેઇટ લિફ્ટિંગ, જિમ્નૅસ્ટિક્સ વગેરે જેવાં અદ્ભુત વિકાસ અને પ્રચંડ શક્તિ તો નથી જ કેળવાતાં.

'મસલ્સ કૉન્ટ્રોલ'નો પણ સાધન રહિત સે૦ રિ૦ વ્યાયામપદ્ધતિઓમાં સમાવેશ કરી શકાય. સ્નાયુ-વિકાસ થયા પછી એની ઉપકારકતા અસંદિગ્ધ છે. પણ જ્યાં સ્નાયુ જ 'નથી' (અર્થાત્ દોરડી જેવા, વિકાસ વિનાના અને નિર્બળ છે) ત્યાં મ૦ કૉન્ટ્રોલથી ભારે પરિણામ તો નહિ જ આવે. આ પદ્ધતિના પુરસ્કર્તા મૅકફાડન, ઍટો આરકો વગેરેનાં શરીર પણ પ્રથમથી જ વેઇટ લિફ્ટિંગ વગેરે સાધનો વડે સંપૂર્ણ ઘડાએલાં હતાં. તે પછી જ તેમણે સ્નાયુઓ ઉપર ઓપ ચડાવવા મ૦ કૉન્ટ્રોલનો આશ્રય લીધેલો.

મનુષ્ય 'પશુ' રૂપે કુદરતી રીતે ઊભો રહે, ચાલે અને વળે તો, પ્રત્યેક ક્ષણે એકધારા ચાલુ રહેતા આ 'વ્યાયામ' (!)થી જ એના સ્નાયુ આપોઆપ યોગ્ય વિકાસ પામે. પરંતુ આજના જીવનમાં મનુષ્ય માટે આવી ધ્યાનપરાયણતા વિચારાતીત છે એટલે સરળતાથી શરીરનો વિકાસ કરવો હોય તો તો મને કમને પણ કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કર્યા વિના છુટકો નથી.

૧૮ વ્યાયામશાળાનો નિયમિત લાભ લેનારા બધા જ સંપૂર્ણ શરીરવિકાસવાળા અને શરીરસૌષ્ઠવ-માં આગળ પડતા કેમ નહિ થતા હોય?

કારણ, આવો લોકોત્તર શરીર વિકાસ અને શરીર સૌષ્ઠવ સાધવાની કોઇને પડી જ નથી હોતી. એ ઉપરાંત, શરીરની રચનાના જ્ઞાનનો અભાવ, સ્નાયુ-વિકાસના શાસ્ત્રના અભ્યાસની ઊણપ, આવો વિકાસ સાધનારી વ્યાયામપદ્ધતિઓનો અપરિચય, વ્યાયામ કરનારના શરીરની વિશિષ્ટતાઓનું અજ્ઞાન, એના શરીરને અનુકૂળ શિક્ષણનો અપરિચય, યોગ્ય શિક્ષકની મુશ્કેલી, શરીર કેળવનારની એકાગ્રતા કે તન્મયતાનો અભાવ, આહારવિહાર આરામ વિચારસ્વસ્થતા વગેરે-ની અપૂર્ણતા—વગેરે અનેક પ્રતિકૂળ કારણો પણ જવાબદાર છે.

૧૯ અમુક વર્ષ કસરત કર્યા પછી સદંતર છોડી દેનાર માણસ વધુપડતો જાડો બની જાય છે એ સાચું છે? શાથી?

આ વાત કંઇક અંશે સાચી છે. વ્યાયામ કરાતો હોય તે દરમિયાન પાચન વગેરે શરીરની ઘટક ક્રિયાઓ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતી હોય. વ્યાયામ સદંતર બંધ થાય એથી આ ક્રિયાઓ કંઇ એકદમ શિથિલ નથી થઇ જતી. એટલે વ્યાયામ બંધ થાય છતાં આહારમાં ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો આ ક્રિયાઓથી માંસરસ ઉત્પન્ન તો થતો જ રહેવાનો. આ રસને સ્નાયુરૂપે પલટાવનાર વ્યાયામ તો નથી જ હોતો એટલે એ રસ મેદ રૂપે પરિણત થઈ શરીરમાં એકઠો થાય છે. એને લીધે શરીર જાડું બને છે.

૨૦ એક ડૉક્ટર અને એક વ્યાયામ વિશારદ નબળા બાંધાના માણસ પર, ભેગા થઇ કસરત કરાવી ધાર્યું પરિણામ લાવી શકે ખરા?

શરીરશાસ્ત્ર અને વ્યાયામશાસ્ત્રના સર્વદેશીય સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા આ બે અને અદમ્ય ઉત્સાહવાળો વ્યાયામ કરનાર જાતે—આ ત્રણના સહકારથી, ઉમર આહાર આરામ સ્વસ્થતા વગેરે બધા યે આવશ્યક સંયોગો અનુકૂળ હોય તો, જરૂર ધાર્યું પરિણામ આવે: ધાર્યું પરિણામ એટલે વ્યાયામ કરનારના બાંધાને અનુકૂળ અને ઉમરને યોગ્ય શારીરિક વિકાસ કરી શકાય. પણ આવા પ્રત્યેક પ્રસંગે શરીરવિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાની મર્યાદા બાંધવી શક્ય નથી.

૨૧ આપ કસરત કરો છો? હા કહેતા હો તો

આપની કસરતો મુખ્ય કઇ જાતની છે? અને આપનો સ્નાયુવિકાસ કેવો છે? બીજાને ધડો લઇ શકાય તેવો ખરો?

હું કસરત કરૂં છું, પણ અવારનવાર: મારા વ્યાવહારિક સંયોગો વ્યાયામની (કે બીજી કોઈ પણ જાતની) નિયમિનતાને અનુકૂળ નથી. અને કુસ્તી કરવા મળે તો હું બીજો કોઇ પણ વ્યાયામ ન કરૂં: પણ એની અનુકૂળતા ન હોવાથી હું વેઇટ લિફ્ટિંગ અને ટ્રેપીઝ તથા રોમન રિંગ્ઝનું શરણ લઉં છું. મારૂં શરીર ઠીક ઘડાએલું ગણાય: બીજાને ધડો લેવા લાયક ખરૂં. પણ મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે સંપૂર્ણ રેખાબદ્ધતા મારા સ્નાયુઓમાં નથી. એનું કારણ નિયમિત વ્યાયામ કરવાના સંયોગોનો અભાવ જ છે: સાધન કે જ્ઞાનની ઉણપ મને નથી સાલતી.

'અખાડો' શરૂ કર્યો ત્યારથી આવા એકાદ પ્રશ્નની પ્રતીક્ષા હું કર્યા જ કરતો હતો. એવા પ્રશ્નમાં અઘટિત કશું જ નથી. અન્ય વિષયમાં ગમે તેમ ચાલે, પણ વ્યાયામના ક્ષેત્રમાં તો જેણે પુરુષાર્થથી ધ્યેય સિદ્ધ કર્યું છે એવી જ વ્યક્તિનું કથન શ્રદ્ધેય ગણાય અને પ્રોત્સાહક નીવડે. હું વિકાસના શિખરે પહોંચ્યો નથી. પ્રતિકૂળ સંયોગોને લીધે ક્યારે પહોંચીશ તે પણ આજે તો ન કહી શકું. પણ શરીરના ઘડતર પાછળ મેં અથાગ શ્રમ લીધો છે; વિશાળ વાચન, ઊંડો અભ્યાસ અને સતત પરિશ્રમ કર્યો છે. મારા આ પરિશ્રમની વાત કદાચ આગળ કોઇ પ્રસંગે કરૂં ખરો. હાલ તો મારો અનુભવ કુમારના વાચકોને આપીને જ સંતોષ માનું છું. મારી પાસે ખાનગીમાં અનેક યુવાનો શરીર ઘડવાની સલાહ લેવા આવે છે. શરીરવિકાસની એમની ભૂખ જોઇને, આવી ભૂખ ગૂજરાતના અનેક યુવાનોની હશે જ એમ ધારીને આ વિભાગ ચલાવવાનું લલચાયો છું.

૨૨ આજના મોજશોખ અને કોમળતા તરફ વળેલા નવયુવાનોને વ્યાયામશાળા તરફ રસ લેતા શી રીતે બનાવી શકાય કે જેથી દેશનું અને સમાજનું સ્વાસ્થ્ય, બળ અને સંગઠન મજબૂત તેમજ શક્તિસંપન્ન બનાવી શકાય?

ભારે પ્રચારકાર્યથી. નિર્બળતા, નપુંસકતા, કુરૂપતા એ પાપ છે, એ સત્ય એમના મગજમાં ઠસાવવા ઢોલ વગાડીને. એમની નમાલી, દુર્બળ, મુડદાલ કાયાઓ પાસે પ્રચંડ શક્તિવાળાં સુરેખ સુસંઘત યુવાન શરીરો ઊભાં કરીને, એમની આંખો ઉઘાડીને.

આમ કરતાં યે બાયલાપણું જતાં કેટલાં યે વરસો લાગશે. કારણ આજે સુંદર શરીરની ભૂખ કોને છે?

૨૩ પૂર્ણ વિકસિત કસરતી યુવાનનું બાળક તદ્દન નિર્માલ્ય અને બિલ્લીના બચ્ચા જેવું નાનું જન્મે છે એ શાથી?

આવું હમેશાં બનતું નથી. કદી અપવાદ રૂપે હોય. એમાં માતાપિતાના શરીરના બાંધા ઉપરાંત આનુવંશિક ગુણો પણ સબળ કારણરૂપ હોય છે. બળદ ઘોડા ઘેટાં બકરાં કુતરા અને ગધેડાંની યે ઓલાદ સુધારી શકાય છે, પણ અત્યંત બુદ્ધિમાન ગણાતી મનુષ્યજાતિ ઓલાદની સુધારણામાં ધાર્યાં પરિણામ નથી મેળવી શકતી એમાં હજારો વર્ષોના આનુવંશિક ગુણો જ પ્રતિબંધક છે.

૨૪ કેટલા યે કસરતી માણસો પ્રજોત્પત્તિ માટે નકામા હોય છે એ તમે માનો છો? અને હોય છે તો શાથી?

આવી માન્યતા છે એ હું જાણું છું. એ વિષે મેં અગાઉ ચર્ચા પણ કરી છે. પણ વ્યાયામ કરનાર બધા જ નપુંસક થાય છે એ વાત તદ્દન જૂઠી, પાયા વિનાની અને દ્વેષપ્રેરિત છે. જેમ કેટલા યે વ્યાયામ કરનારાઓની ઉગ્ર વિષયવાસનાના અતિરેકની વાતો આપણે સાંભળીએ કે અનુભવીએ છીએ એવી જ રીતે વિશિષ્ટ પ્રકૃતિવાળા કોઇ કોઇ વ્યાયામ કરનારાઓ પુરુષત્વની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ કે અશક્ત હોઇ શકે. એમ તો સામાન્ય મનુષ્યોમાં પણ આવી ઉણપ ક્યાં નથી જોવામાં આવતી? બાકી વ્યાયામમાં પુરુષત્વનું વિઘાતક કોઇ પણ તત્ત્વ નથી. કદાચ શ્રમાતિરેકને લીધે, ગામમાં 'પીડાએ જીતરી જતો જોઇ', કોઇને વ્યાયામ કરનારાઓ માટે આવો વિચાર આવે પણ દંડબેઠકની ઉપાસના કરનારા સિવાય બીજા કોઇને, શરીર ઘડવામાં આવો કે કોઇ પણ પ્રકારનો શ્રમાતિરેક કરવાની જરૂર નથી. એટલે તજ્જન્ય નપુંસકત્વનો ભય જ ક્યાં રહ્યો?

૨૫ આ મરણાન્ત કસરત કરી તંદુરસ્ત રહેનાર, કુદરતી મોતે મરનાર કોઇ માણસ આપની ધ્યાનમાં છે?

અહિં કસરતનો અર્થ જો કુસ્તી, વેઇટ લિફ્ટિંગ, વગેરે જેવો કઠોર વ્યાયામ થતો હોય તો આવો

વ્યાયામ 'આમરણાન્ત' કરવો સલાહકારક પણ નથી. જેમ જેમ શરીર વૃદ્ધ થતું જાય તેમતેમ એના અંગો ક્ષીણ થતાં જાય છે. અમુક ઉમર પછી શરીરનો વિકાસ અટકી પડે છે. પછી કુદરતનો ઉદ્દેશ કેવળ શરીરને ટકાવી રાખવાનો જ હોય છે. એક વખત એવો પણ આવે છે કે જ્યારે વિકાસ અને સ્થિતિ ઉભયને સ્થાને શરીરનો ક્ષય શરૂ થાય છે. વ્યાયામનું ફળ 'વૃદ્ધિ' 'વિકાસ' છેઃ જ્યાં સુધી વિકાસ શક્ય હોય ત્યાં સુધી જ વ્યાયામ કામનો. ક્ષય શરૂ થયા પછી વિકાસોત્પાદક વ્યાયામ હાની કર્તા છે.

પણ શરીરને સ્વસ્થ રાખવા પૂરતા વ્યાયામની જ જો વાત હોય તો એંશી વરસની ઉમરે પણ પાંચેક ગાઉ ચાલી નાખનાર કે પચીસપચાસ દંડ નિયમિત ખેંચી કાઢનાર મેં જોયા છે. વડોદરા રાજ્યના એક પહેલવાનને હું ઓળખું છું. એણે પંચોતેર વર્ષની ઉમર સુધી તો નિયમિત વ્યાયામશાળા ચલાવેલી વિદ્યાર્થીઓ સાથે રોજ જોર કરવા અખાડામાં પણ ઊતરે. આપણા ઘણા પહેલવાનોએ દીર્ઘાયુ ભોગવ્યાના દાખલા પણ આપણે જાણીએ છીએ.

વળી 'કુદરતી મોત' એટલે શું? મરણ પર્યંત રોગ ન થાય એ? કે મરતાં સુધી શરીર અશક્ત જ ન બને એવો અર્થ કરવો? કુદરતના નિયમોનો ભંગ એટલે રોગ. વ્યાયામ કરનાર કુદરતના નિયમોનો ભંગ કરે તો રોગનો ભોગ બનવાનો જ. એટલે વ્યાયામપ્રેમી રોગથી મરે તો એમાં વ્યાયામનો વાંક શો? વ્યાયામ સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિનો ઉપાય માત્ર છેઃ અજરામરપણાની ચાવી કે શાશ્વત યૌવનનો કીમિયો નથી. વ્યાયામ કરતાં કુદરતના કાયદા બળવત્તર છે. કૃત્રિમ વ્યાયામ ન કરવા છતાં સ્વાસ્થ્યવાળું દીર્ઘ જીવન જીવી શકાય, પણ કુદરતની આડે વળી, એના કાયદાનો ભંગ કરી આમરણાન્ત નીરોગી અને દીર્ઘ જીવન જીવવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

પંખી લ્યો, પશુ લ્યો; મરતાં સુધી કોની શક્તિ અકુંઠિત રહે છે? વખત વહેવાની સાથે શક્તિનો હ્રાસ પણ થવાનો જ. ચાર છ વરસના કેસરીની શક્તિ પંદર વીસ વરસની વયે કુંઠિત થવાની જ. તો પછી વ્યાયામ કરનારને 'જરા' ન લાગે એ આશા વધારે પડતી નથી?

૨૬ વ્યાયામનું સાહિત્ય આપણા કરતાં પાશ્ચિમાત્ય લોકોનું ખૂબ જ પ્રમાણમાં વધારે બહાર પડે છે તેનું શું કારણ? શું હિંદમાં વ્યાયામ-નિષ્ણાતો સુંદર વ્યાયામસાહિત્ય બહાર પાડવાને અધુરા છે?

પરદેશીઓ વહેલા જાગ્યા છે. જીવનકલહમાં પરમ સ્વસ્થ અને શક્તિમાન શરીરની આવશ્યકતા એમને ખૂબ જણાઇ છે. વળી સૌન્દર્યભાવના પણ એ લોકની આપણા કરતા વધારે ભૌતિક હોવાથી એમની શારીરિક સુંદરતાની ભૂખ ઊંડી છે. આ ભાવનાને પોષનાર ગ્રીસ અને રોમની સૌન્દર્યભાવના પણ એ પ્રજાઓ ઉપર ભારે અસર કરે છે. એટલે ચહેરાની સુરેખતા અને પહેરવેશની ટાપટીપથી અંજાતા છતા પરદેશીઓ સુંદર શરીરને જોઇ મુગ્ધ બને છે, આ અને બીજાં અનેક કારણોથી એ દેશોમાં શરીરને કેળવવાના ભારે પ્રયત્નો થાય છે. વળી ગત મહાયુદ્ધમા પ્રત્યેક પ્રજાની શારીરિક નિર્બળતા અને નપુંસકતા ઉઘાડી પડી ગઇ એને લીધે પણ આખું પ્રજાજીવન નવેસરથી ઘડવા ભગીરથ પુરુષાર્થ ત્યાંની સરકાર સુદ્ધા કરે છે. સાથેસાથે એ દેશોમા બધા ભણેલા અને વાચનના શોખીન. ત્યાંનો ભણેલો વર્ગ પણ વ્યાયામમા રસ લઇને લેખનવ્યવસાય પણ કરે. એટલે ત્યાંના વ્યાયામના પોષક સાહિત્યની આટલી વિપુલતા આપણે જોઇએ છીએ. જો કે આ બધુંય સાહિત્ય શાસ્ત્રીય અને સરસ હોય છે એવું નથી. કેટલુંક તો ઉપરચોટીયું અને નિરુપયોગી પણ હોય છે. છતા એ બધાયની કિંમત પ્રચારદૃષ્ટિએ ઓછી નથી.

આપણે ત્યાં તો હજુ શરીરને અલંકૃત કરી સુંદર કહેવડાવવાના કોડ છે. એને અનુસરતી સુન્દરતાની આપણી ભાવના પણ એવા સ્ત્રૈણભાવથી ભરેલી છે. વળી સુન્દર શરીર અર્થે થતા પુરુષાર્થ ભણી આપણો કહેવાતો શિષ્ટ વર્ગ ઘૃણા અને તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. અને આપણા લેખકો સાક્ષી અને સનમના ઝગડામાંથી ઊંચા આવે ત્યારે આ વિષયમાં માથું મારે ને? વળી તેમનું ગજું પણ કેટલું? સ્વાસ્થ્ય શું, શક્તિ શું, સુન્દર શરીર કોને કહેવાય એનું ભાન આ ભણેલા, વિદ્વાન ગણાતા સાક્ષરોને હોય તો ને? વ્યાયામ કયે દિવસે કર્યો હોય કે એના પર સમાધાનપૂર્વક વિવેચન કરી શકે? અને જેમને વંશપરંપરાથી બલિષ્ઠ

માનવદેહ સરજવાનો વારસો અને શક્તિ મળ્યાં છે એ જાણે વિસર્યાનો ભીગારો જૂના સંપ્રદાયના, કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવા. એટલે જ આપણે ત્યાં આવા સાહિત્યની વિપુલતા નથી દેખાતી.

કંઇક કરી શકે તેમ હોય તો આપણાં નવીન વ્યાયામ મંદિરોનો અભ્યુદય એમણે પણ, શરીર કેળવવાનો, યુવાન મનુષ્યદેહ ઘડવાનો પોતાનો ધર્મ છોડીને, લાઠી લકડી દ્વારા જનમનરંજન કરવામાં મોટે ભાગે ઝંપલાવ્યું છે. એમની પાસે શક્તિ છે, તમન્ના છે, નિઃસ્વાર્થતા છે, શ્રમ કરવાનો અકુંઠિત ઉત્સાહ પણ છે. તેમ એમની ક્રિયાનાં ફળનો સહેજે પરિપાક થાય એવા યુવાન કે ઊગતા વ્યાયામોત્સુકો પણ છે. ધારે તો કેવું સરસ કામ કરે? પણ ધારે તો ને?

૨૭ કસરત કરનારે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો જ જોઇએ એમ તમે માનો છો? અને ન ખાતાં સારો ખોરાક લે તો શરીરવિકાસ અટકી પડે તે ખરું?

જેવો શ્રમ તેવો ખોરાક. શરીરના શ્રમને અનુકૂળ તો આપવું જ જોઇએ, નહિ તો શરીર બંધાય શામાંથી? પણ એટલા ખાતર જુદી જુદી તરેહના fancy foods ખાવાની જરૂર નથી.

આ મહિનો (જાન્યુઆરી) . . . અને એની પ્રતિભા

આ નવા વિભાગમાં દર મહીને તે તે માસમાં ભૂતકાળમાં બનેલા અગત્યના બનાવો તથા તે માસમાં પ્રગટેલી એક વિભૂતિનો પરિચય અપાશે

તા. ૧ ૨૧. દેશબંધુ દાસ, મોતીલાલ નહેરુ તથા હકીમ અજમલખાન વગેરે એ મળીને હિંદી રાજતંત્ર લડતમાં પ્રખ્યાત બનેલા સ્વરાજપક્ષની સ્થાપના કરી—ઈ. ૧૯૨૩.

તા. ૪ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના કાદંબરીકાર ગુજરાતના પ્રખ્યાત સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામનું અવસાન—ઈ ૧૯૦૮.

તા. ૬ હિંદી ભાષાનું સાહિત્ય જન્માવી તેનું ગૌરવ સ્થાપનાર ભારતેન્દુ બાબુ હરિશ્ચન્દ્રનું અવસાન—ઇ. ૧૮૮૫.

તા. ૧૪ પોલિટિકલ એજન્ટ અને વડોદરાના રેસિડન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર આપવાના આરોપ હેઠળ વડોદરાના ગાયકવાડ મલ્હારરાવની ધરપકડ—ઈ ૧૮૭૪.

તા. ૧૫ જાનમાલની અસીમ ખુવારી કરતો બિહાર ધરતીકંપ—ઇ. ૧૯૩૪

તા. ૧૬ ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું અવસાન—ઈ ૧૯૦૧.

તા. ૧૭ કૅપ્ટન કૂકે પોતાની જગતસફરમાં અકસ્માતે દક્ષિણધ્રુવનું પ્રચંડ કૂંડાળું ભેદ્યું—ઇ. ૧૮૭૩.

તા. ૧૮ મહર્ષિ રાનડેનો જન્મ— ૧૮૪૨.
• • કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર તરીકે હિંદી યુનિવર્સિટીઓમાં પહેલી જ વાર જસ્ટીસ ગુરુદાસ બૅનરજી નીમાયા —ઇ. ૧૮૯૦ • • હિંદના વાઇસરૉય લૉર્ડ ઇરવિનના હાથે નવું દિલ્હી ખુલ્લું મુકાયું—ઇ. ૧૯૨૯.

તા. ૨૬ પંડિત જવાહરલાલના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી ઇ. ૧૯૨૯ની લાહોરની મહાસભામાં આ દિવસ 'સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય દિન' તરીકે ઊજવવાનો નિર્ણય મહાસભાએ જાહેર કર્યો જે મુજબ આજ સુધી એ પળાતો આવે છે.

આ માસની વિભૂતિ
ન્યાયમૂર્તિ મહર્ષિ રાનડે

તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરી એ મહર્ષિ રાનડેની જન્મતિથિ. ગોખલેજીના ગુરુ અને સારી જિંદગી ન્યાયની પ્રતિષ્ઠામાં ગાળનાર આ મહાપુરુષના જીવનનો સંક્ષેપ અને મુખ્ય પ્રસંગો નીચે આપ્યા છે.

ઇ. ૧૮૪૨ની ૧૮મી જાન્યુઆરીએ જન્મ.
ઇ. ૧૮૫૩ કોલ્હાપુર હાઇસ્કૂલમાં પ્રવેશ.
ઇ. ૧૮૬૨-એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યૂશન (હાલની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ)માં પહેલા વર્ગમાં બી.એ. થયા.
ઇ. ૧૮૬૫ ઇતિહાસમાં એમ.એ. થયા, સોનાનો ચાંદ મેળવ્યો અને મુંબાઇની યુનિવર્સિટીના ફેલો નીમાયા.
ઇ. ૧૮૬૬ એલએલ.બી. પરીક્ષા પસાર કરી પહેલાં કોલ્હાપુરના ન્યાયખાતામાં જોડાયા, પણ પછી એ છોડીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક રહ્યા ફરી પાછા કાયદા તરફ વળ્યા અને સર ટી. માધવરાવ જેઠે એક પછી એક નાની પદવીએથી ઉત્તરોત્તર ચડતા જઈ છેવટ પૂનાના સ્પેશ્યલ જજ નીમાયા.

સાહિત્યનો એમને ખૂબ શોખ હતો અને મરાઠી, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીની ત્રિવેણી મારફત પોતાનો એ શોખ તેઓ સંતોષતા.

સરકારી નોકર છતાં આજીવન તેઓ હિંદી મહાસભાને પડખે જ રહ્યા હતા ને તેની એકેએક બેઠકમાં ભાગ આપ્યો હતો. એમની કાર્યદિશા સર્વદેશી હતી: ન્યાય, ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ, ઉદ્યોગ, કેળવણી બધામાં એમણે દેશને કીમતી ફાળો આપ્યો છે. પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ તો એ છે કે એમનું જીવન એટલું વિશુદ્ધ, ઉન્નત, ન્યાયનિષ્ઠ, નીતિયુક્ત અને સાદું હતું કે એ 'મહર્ષિ' નામે લોકોના હૃદયમાં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ગયા.

ઇ. ૧૯૦૧ ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ એ મહર્ષિએ સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું.

સંસારના — આપણી નજરે — સમાચાર

● પૂર્વ ખાનદેશમાં ફૈઝપુર નામના ગામડામાં ભરાએલી આ વખતની (૫૧ મી) મહાસભાએ અરધી સદીના પોતાના ઇતિહાસ પછી નવું પગરણ શરૂ કર્યું અને દેશની વિશાળ જનતાના સંપર્કમાં આવવાના સાચા ઉદ્દેશથી ગામડામાં ભરવામાં આવી. હવેની બધી મહાસભાઓ એ રીતે ગામડામાં જ ભરાશે એવું ઠર્યું છે. ડિસેમ્બરની ૨૯મીએ મહાસભાનું કામકાજ પૂર્ણ થયું. ચૂંટણી અને લોકપ્રતિનિધિ સભાના શ્રી રાજેન્દ્રબાબુએ રજુ કરેલા ઠરાવ સિવાય બધા પ્રમુખ-સ્થાનેથી રજુ થયા હતા અને તે મંજુર થયા હતા. પસાર થએલા ચૌદ ઠરાવો આ બાબતોને લગતા હતા: (૧) નજર-કેદીઓ (૨) દરિયાપારના હિંદીઓ (૩) કોલસાની ખાણોના અકસ્માત્ (૪) બી. એન. રેલવેની હડતાળ (૫) લોકસંસર્ગ (૬) નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય (૭) આગામી બેઠકના સમયનો નિર્ણય (૮) નવું બંધારણ અને લોકપ્રતિનિધિ સભા (૯) રાષ્ટ્રીય સંમેલનની યોજના (૧૦) કિસાન પ્રશ્ન (૧૧) ચૂંટણી માટેની અપીલ (૧૨) રાજ્યારોહણમાં ભાગ ન લેવાનો નિર્ણય (૧૩) પહેલી એપ્રિલે હડતાળ (૧૪) અને આગામી બેઠક ગુજરાત ખાતે ભરવા વિષે.

ગામડામાં ભરાએલી આ પહેલી મહાસભા બધા યે નેતાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે અજોડ હતી. પં. જવાહરે મહાસભાની કારોબારી સમિતિ ગયા વર્ષની જ ચાલુ રાખવાનું જાહેર કર્યું હતું. ઉપરાંત, મહાસભાના પ્રમુખને સરમુખત્યાર બનતો અટકાવવા કારોબારીના બંધારણમાં કંઈ પણ જોગવાઇ ન હોવાનો ઉલ્લેખ કરી, એમણે પ્રમુખ પર વધુ અંકુશ મુકાવાની જરૂર જણાવી હતી.

● આયુર્વેદના રસજ્ઞો અને વૈદ્યવિદ્યાના શોખીનો માટે સં. ૧૯૯૪થી શ્રી પ્રતાપકુમાર ગોપટભાઇ વૈદના તંત્રીપણા નીચે એક વાર્ષિક બહાર પડવાનું છે. એને માટે સૌથી સુંદર અને રસિક નામ સૂચવનારને રૂ. ૫ નાં તથા તેના સંચાલન માટે અમલમાં મૂકી શકાય તેવી યોજનાઓ કે વિચારો સૂચવનારને રૂ. ૧૧)નાં પુસ્તકો પુરસ્કાર દાખલ આપવાનું એમણે જાહેર કર્યું છે. સરનામું: વૈદ્યભુવન, ભુલેશ્વર, મુંબાઇ–૨.

● દક્ષિણ આટલાંટિક મહાસાગર ઓળંગવાનો ૧૩ ક. ૧૫ મિ. નો રેકૉર્ડ, ફ્રેંચ સ્ત્રી વિમાની મેરીઝ બાસ્ટીએ ૧૨ ક. ૫ મિ.માં ઓળંગી તોડયો છે.

● મોસ્કોના પૌરસ્ત્ય સંસ્કૃતિને લગતા સંગ્રહસ્થાનમાં હિંદી સંસ્કૃતિનો વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો છે. ૧૬મી અને ૧૮મી સદીનાં ચિત્રો તથા સિક્કાઓ તેના સંગ્રહમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.

● અખિલ હિંદ ઑલિમ્પીક રમતોનાં સ્થાન ૧૯૩૮ માટે કલકત્તા અને ૧૯૪૦ માટે મુંબાઇ પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે.

● હિંદી ભાષાના મશહૂર લેખક પંડિત અમૃતલાલજી ચક્રવર્તીનું તા. ૫ મી જાન્યુઆરીના રોજ અવસાન થયું છે. 'હિંદી બંગવાસી', 'ભારતમિત્ર', 'વેંકટેશ્વર સમાચાર' આદિ પત્રોના સંપાદનકાર્યમાં જ તેમના જીવનનો મોટો ભાગ વીત્યો હતો. પત્રસંપાદનકલા પ્રત્યે તેમને ખાસ અનુરાગ હતો. અહિંદી પ્રાંતોમાં હિંદી પ્રચારનો આરંભ કરનાર પણ તેઓ પ્રથમ હતા. બંગાલી હોવા છતાં હિંદી ભાષાની ઉન્નતિ પાછળ જ હમેશા યતતા રહી એમણે જીવનસમાપ્તિ કરી.

● હિંદી કલાના જાણીતા વિવેચક ડૉ. જેમ્સ એચ. કઝીન્સે તા. ૧૪મીના રોજ ત્રિવેન્દ્રમ મુકામે વૈદિક વિધિ અનુસાર હિંદુ ધર્મ અંગીકાર કરી, પોતાનું હિંદી નામ જયરામ રાખ્યું છે ત્રાવણકોર રાજ્યે મંદિરપ્રવેશના બહાર પાડેલા ઢંઢેરા અનુસાર તેમણે પદ્મનાભ સ્વામીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં નિવેદનમાં જણાવ્યું છે કે, 'હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો મારો પોતાનો લાંબો અભ્યાસ, હિંદુ જીવન સાથેનો મારો ૨૧ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયનો સંસર્ગ, હિંદુ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં મેં વારંવાર લીધેલો ભાગ, હિંદુ સંસ્કૃતિનું પરદેશોમાં કરેલું પ્રચારકાર્ય, હિંદી કલાઓમાં મારો ઊંડો રસ, લાંબા સમયનો મારો યોગાભ્યાસ, ૪૦ વર્ષનું મારૂં શાકાહારી જીવન, વૈદિક દૃષ્ટિએ ધર્મ પાળવાના અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના મારા પ્રયાસો, એ સઘળું યે એમ બતાવી આપે છે કે ત્રાવણકોરમાં મંદિરપ્રવેશ કરવાના હક્કનો હું દાવો કરી શકું તેમ છું.'

● ગુજરાતના વયોવૃદ્ધ સાક્ષર, ઊર્મિશીલ કવિ, વિદ્વાન વિવેચક અને અઠંગ ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ તા. ૧૪મી જાન્યુઆરીએ ૭૮ વર્ષની વયે વિદેહ થયા.

● ડયુક ઑવ વિંડસર (માજી શહેનશાહ એડવર્ડ) રાજકારણમાં પ્રવેશશે એવું એક બાજુ બોલાય છે, જ્યારે બીજી બાજુ એમ પણ બોલાય છે કે એમને રાજ્ય તરફથી જે ભંડ આપવામાં આવશે તે એવી કડક હશે કે રાજકારણમાં તેઓ માથું નહિ મારી શકે. એમને મળેલા ખિતાબને લીધે ઉમરાવસભાના સભાસદ તો તેઓ ઠરી જ ચૂક્યા છે, એટલે પાર્લમેન્ટની બેઠકમાં એમને હાજર રહેવાનું નિમંત્રણ તો આપવું જ પડશે. એમને રાજકારણમાં ન પ્રવેશવા દેવા માટે કોઇ ખાસ કાયદો કરવામાં આવે તો જુદી વાત છે. એમને હિંદના વાઇસરૉય બનાવવાની તજવીજ કેટલાક ઉમરાવો કરી રહ્યા છે, અને કેટલાક દેશી રાજાઓ પણ એને ટેકો આપી રહ્યા હોવાનું બોલાય છે. એમનાં લગ્ન આવતા એપ્રિલ માસમાં થવાની વકી છે. એમના સંબંધે છેલ્લા મળેલા ખબરો પ્રમાણે બાલ્ડવીનના પ્રધાનમંડળે એમના ભાઇઓને એમને મળવા દેવાની ના સુણાવી છે.

શિક્ષિત યુવાનોના બેકારીનિવારણ માટે

મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની નવી યોજના

હિંદમાં આજે વધુમાં વધુ બેકારી ભોગવતો કોઇ વર્ગ હોય તો તે શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગ છે. એની એ સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ તો આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ જ નિઃસંદેહ ગણાવી શકાય, અને બીજે નંબરે દેશની ગરીબાઇ. જોકે એ સિવાય બીજાં નાનાં કારણો પણ છે, જેવાં કે જનસંખ્યાનો વધારો, શિક્ષિતોની વધતી જતી સંખ્યા, નાના ઉદ્યોગોનો અભાવ, ઉદ્યોગપતિઓની સંકુચિત વૃત્તિ, ઉદ્યોગધંધા કરતાં નોકરીમાં સુખે રોટલો ખાવાની ઈચ્છા વગેરે. આ બેકારી ધીમી પણ ચોક્કસ ગતિએ વિકટ સ્વરૂપ ધારણ કરતી જ ગઇ છે ને અત્યારે તો એ પ્રશ્ન એટલો વિષમ બન્યો છે કે એવા નમાલા શિક્ષણ માટે જવાબદાર યુનિવર્સિટીઓ અને દેશ પર શાસન ચલાવતી સત્તા પણ સળવળવા લાગી છે.

આ દિશામાં પહેલું પગલું કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ ભર્યું છે. એણે એક 'યુનિવર્સિટી એપોઇન્ટમેન્ટ બોર્ડ'ની સ્થાપના કરી છે ને મધ્યમ વર્ગના શિક્ષિતોની બેકારી દૂર કરવાની યોજના માટે શરૂઆતમાં રૂા ત્રીસ હજારનું ખર્ચ મંજૂર કર્યું છે. આ બોર્ડની સ્થાપના કરતાં યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલરે જાહેર કર્યું છે કે 'આથી અમારો આશય કંઈ અમુક નોકરીઓ અપાવવાનો નથી, પણ યુવાનો જાતે નાના ધંધા કરી શકે અગર તો યોગ્ય રીતે બીજા ધંધાઓમાં જોડાઇ શકે તેવા તેમને બનાવવાની વ્યવહારૂ તાલીમની ગોઠવણ કરવાનો છે.'

અને બીજા કોઇ પણ પ્રાંત કરતાં બેકારીનો પ્રશ્ન આપણે ત્યાં વધુ વિકટ હોવાથી મુંબાઇ યુનિવર્સિટી પણ લાંબા કાળ પછી જાગી જણાય છે. ડાયરેક્ટર ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની સહાય વડે તેણે પણ એક યોજના ઘડવા માંડી છે.

આ યોજનાની શરૂઆત મુંબાઇ અને અમદાવાદથી કરવામાં આવશે. ચાલુ વર્ષે એ યોજના ખાતે રૂપિયા પચાસ હજાર મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે ને એના ઉપયોગથી, અંગ્રેજી સાતમા ધોરણ સુધી શિક્ષણ પામેલા ૪૨૫ યુવાનો ૮૯ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ મેળવી શકશે. શિક્ષણનો ક્રમ પાંચ વર્ષનો રહેશે અને જે વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જોડાશે તેમની પાસેથી રાત્રિવર્ગમાં પણ હાજરી આપવાનો કરારપત્ર લખાવી લેવામાં આવશે. શિક્ષણના ક્રમમાં મિકેનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જીનીઅરિંગ, સ્પિનિંગ, વીવિંગ, ડાઇંગ વગેરે વિષયોનું પુસ્તકીય અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવામાં આવશે. પુસ્તકીય જ્ઞાનના વર્ગો મુંબાઇમાં વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં અને અમદાવાદમાં આ.ર. રી ટેકનિકલ સ્કૂલમાં લેવાશે.

આ યોજના અનુસાર ૧૯૩૭ માટે નીચેના ચાર જણની સલાહસમિતિ નીમાશે. ૧ ડાયરેક્ટર ઑફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, ૨ મુંબાઇ મીલમાલિક મંડળના એક પ્રતિનિધિ, ૩ અમદાવાદ મીલમાલિક મંડળના એક પ્રતિનિધિ, ૪ આ કામના નિષ્ણાત. આ ચોથા સભ્ય તરીકે શરૂઆતનાં ત્રણ વર્ષ માટે વિક્ટોરિયા જ્યુબિલીના પ્રિન્સીપાલને ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટર નીમવામાં આવશે.

આ યોજનામાં સરકારી નોકરોને જ થોડા સમય માટે શિક્ષકો તરીકે રોકવામાં આવશે. શિક્ષણની પ્રવેશ ફી રૂા. ૨) અને વાર્ષિક ફી ૨૦) છે. પરીક્ષાની ફી સેંકડે દસ વિદ્યાર્થીઓને માફ કરવામાં આવશે.

યુવાનોમાં ચાલી રહેલી બેકારીનો તોડ આણવાનો આ પ્રયાસ બેશક પ્રશસ્ય છે. અત્યારે એ તોડ આણવાના આપણા હાથમાં તો માત્ર બે જ માર્ગો રહ્યા છે—ખેતીવાડી અને નાના ઉદ્યોગધંધા. તેમાં ખેતીવાડી પ્રત્યે આપણા શિક્ષિત વર્ગના દુર્લક્ષ્યના જામેલા પાપનો પ્રશ્ન કંઇ જતો કરવા દેવાય એવો નથી. છતાં દરેક પ્રાંતિક સરકાર એક બાજુ જ્યારે પોતપોતાના અખત્યારવાળા પ્રાંતોમાંના આ ધીકતા પ્રશ્ન માટે તપાસ સમિતિ બેસાડી રહી છે ને યોજનાઓ ઘડી રહી છે, ત્યારે યુનિવર્સિટીઓએ લેવા માંડેલાં આ પગલાં મહત્ત્વનાં ગણાય

નાથની લીલા...... [અનુસંધાન પાન ૬થી]

કાળજાંમાં ઢૂલી ગઇ. એટલું છતાં યે મરવાનો જાણે ઇન્કાર કરતો હોય, તેમ નાગડાએ આખા શરીરનું ઝનૂન હાથોમાં ઠાલવી દીધું ને 'જય ધોરમનાથ' કરતાં એક છેલ્લી પણ સજ્જડ ભીંસ રામજીના ગળાને આપી દીધી.

'જા...નૂ...જા....' રામજીના ડોળા ફાટી ગયા....ને બીજી પળે તો તરાઇના જળને લાલ રંગે રંગી દેતી નાગડાની લોથ પણ તરી નીકળી.

સવારે રામજીનો ખાટલો ખાલી જોયો ત્યારે તો જાનૂને કશી આશંકા ન ગઇ, પરંતુ દેગ પીરસાઇ ગયા છતા તે હાજર ન થયો ત્યારે તેને શક ગયો. કાશીનાથને પૂછતાં એણે પણ પોતાને ખબર ન હોવાનું જણાવ્યું. બંનેને હવે ફાળ પડી. કાશીનાથને તરત કાલ સાંજ વાળી રામજીની આતુર નજર યાદ આવી ને સૌ ધાર પર જઈ તેની તપાસ કરવા નીકળ્યા. કલાકેકની શોધખોળ પછી બંનેના મુડદા મળી આવ્યાં. જાનૂ તો અવાક જ બની ગયો. કાશીનાથ સામું પ્રશ્નાર્થ નજરે તેણે જોયું.

અકળાએલે દિલે નિસાસો નાખતો કાશીનાથ જવાબમાં બે જ શબ્દો બોલ્યો: 'નાથની લીલા!'

(સૂચિત) અશોક હર્ષ

જીવનનું પરોઢ

આ લેખમાળાનો મૂળ ઉદ્દેશ આત્મકથાનો નહિ, પણ અત્યારે જગત્‌વંદ્ય બનેલી વિભૂતિ (મહાત્મા ગાંધી)ના હુતાશની જ્યાં પ્રથમ શિખા પ્રકટી એ દક્ષિણ આફ્રિકામાંના ફીનિક્સ આશ્રમની શરૂઆત, ત્યાંના જીવન અને આજની એ મહત્તાના ઘડતરના એ કાળના વાતાવરણનો ઘરગથ્થુ પરિચય આપવાનો છે. છતાં જે અનેરા રંગોમાં પોતાના જીવનનું પરોઢ વીત્યું તેનો પરિચય પોતાને કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાની એ કાળની બાળપણની નજરે આપવા જતાં કેટલીક અંગત હકીકત અનિવાર્ય રહી છે. જિજ્ઞાસુને માટે ગયા વર્ષમાં આવી ગએલા એના બાર પ્રકરણોની યાદી માર્ગદર્શક થઈ પડશે: પ્રસ્તાવ અને વતન; પૂર્વસ્મરણ; ભોળાબાપા; કબા ગાંધી; મારા દાદાજી; બાપુજી; એ દિવ્ય તપ: પિતા અને કાકા: ફિનિક્સ; ઝાંખાં સ્મરણો; વાનર ટોળી; અને દેશી અને વિદેશી શિક્ષકો.

પ્રકરણ અગિયારમું - - મૂળ બંધારણ

ગયા પ્રકરણમાં જોઇ ગયા તેમ ફીનિક્સની ભૂમિ ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણમાં મનુષ્યત્વના વિકાસનું અનુષ્ઠાન આરંભાયું હતું. પણ મારૂં નસીબ તો સાંકડું જ હતું. એ વાતાવરણમાં મારા જેવા બાળકે પ્રગતિ સાધવી જોઇતી હતી, એને બદલે એ જ અરસામાં મારા કુંઠિતપણાનાં બી રોપાયાં.

માનવજીવનની રચના મોતીની રચના જેવી હોય છે. માછલીના વિશિષ્ટ રસના પડો એક ઉપર એક બાઝીને જેમ મોતી બને છે, તેમ સંસ્કાર અને ટેવોના પડો જામી મનુષ્યજીવન નિર્માણ થાય છે. આ પડોને જુદાં કર્યાં પછી માણસના જીવનમાં નસીબ જેવી કંઇ વસ્તુ શેષ રહે કે કેમ તે શંકાની વાત છે.

પણ આ સંસ્કાર અને ટેવોનું પડ—ગુણ–અવગુણનું, શક્તિ–અશક્તિનું કાઠું, પેદા કઇ રીતે થાય છે? શું એ બધી વાત દૈવાધીન હોય છે? શું ચાલુ જન્મારાથી અજ્ઞાત એવા કોઇ જન્મારામાં તેના મૂળ રહેલાં હોય છે? કે માતાપિતા કે કોઈ પરદાદા કે પરદાદીનાં ગુણઅવગુણોનો એ કેવળ ગુણાકાર-ભાગાકાર જ હોય છે? જ્યારેજ્યારે એવો પ્રસંગ ઊભો થયો છે કે મને મારી નબળાઇઓ નડી હોય છે અને હું મારી મર્યાદાઓને ભેદીને આગળ નથી વધી શક્યો હોતો ત્યારેત્યારે તેનું કારણ શોધવા પૂર્વજન્મ સુધી મારે નથી જવું પડ્યું અથવા પૂર્વજોની મર્યાદાઓને લીધે હું બંધાઇ ગયો છું એવું મને નથી જણાયું. દરેક મુદ્દો, દરેક મુશ્કેલી, પૂરેપૂરી રીતે છણી કાઢ્યા પછી મારા હાથમાં એક જ પરિણામ આવ્યું છે કે ફીનિક્સનાં પ્રાથમિક વર્ષોમાં અમુક સંસ્કારો એ રીતના ન પડ્યા હોત અથવા વધુ સારા પડ્યા હોત તો આજ હું આટલું ઊણું પાત્ર ન બનત.

મોટી ઉમરે મને જેર કરનારી એ ઊણપો ક્યાંથી અને ક્યારે પાંગરી તે વિષે મને વસમાં સ્મરણો રહી ગયાં છે. અહીં જોકે પોતાનો વ્યક્તિગત ઇતિહાસ આપવાની મને અભિલાષા નથી; તોપણ જીવનના ઘડતરમાં ઊંડી અસર પાડનારા પ્રસંગોને વર્ણવવાનું સંકોચવશ હું છોડી દઉં તો આ લખાણનો મૂળ હેતુ જ માર્યો જાય. અનેક પડોથી રચાતા માનવજીવનમાં કેળવણી, વાતાવરણ અને સાવચેતી કેટલો ભાગ ભજવે છે તેનો આલેખ (ગ્રાફ) પ્રત્યક્ષ પદાર્થને આધારે આપવાનો આ પ્રયાસ છે. અને એ પ્રત્યક્ષ પદાર્થ પણ યુગોયુગના જીવનપ્રવાહને બદલી નાખનારા મહાસમર્થ જીવનશાસ્ત્રીના નિરીક્ષણમાં ઘડાએલી વસ્તુ છે. એ વસ્તુને પૂરેપૂરી છણી કાઢ્યા વિના—મારા પોતાના જીવનની ભદ્ર અને અભદ્ર બંને બાજુ દર્શાવ્યા વિના— આ આલેખ અધૂરો જ રહેવાનો. એટલે ઢાંકપિછોડું છોડી, છુપાવી રાખવા જેવા પ્રસંગો પ્રગટ કરવાનું મેં સાહસ માંડ્યું છે. આ સાહસમાં મારા સિવાયની બીજી વ્યક્તિઓનાં નામ સંડોવવાં પડે છે, પણ તેમની અપકીર્તિ કરવાનો અહીં મુદ્દલ ઉદ્દેશ નથી. વાંચનાર પર એવી અસર પડે તો એ મારી લેખિનીનો દોષ લેખાય.

પૂર્વજન્મના સંસ્કાર હોય કે ન હોય, સાવ બાળપણમાં પડેલી ભાત માણસનું અસલી તત્ત્વ કેવી રીતે થઇ પડે છે તેનું એક સચોટ ઉદાહરણ ગણિતશાસ્ત્રમાં મારી કુંઠિત મતિનું છે. મારો જ ભાઇ ગણિતનો ભારે વિદ્વાન છે; મારા પિતાથી પણ

ગણિતમાં ઓછા ઊતરે એવા નથી; અને મારા એક કાકા તો હિસાબોમાં મહામતિ લેખાય છે. અમારા કુટુંબમાં ગણિતનો કાચો હું જ નીવડ્યો છું. એમ પણ નથી કે મને ગણિતના ઉત્તમ શિક્ષકો નહોતા મળ્યા. પિતાજીએ મને ગણિત શીખવવા પાછળ વરસો સુધી લોહીઉકાળો કરેલો. કાકાસાહેબ અને કિશોરલાલભાઇ જેવા આચાર્યો પાસે મને ગણિત શીખવાની તક મળેલી, પણ એ બધી મેં વેડફી નાખી. મારામાં ગણિતબુદ્ધિ જ નથી એવું પ્રમાણપત્ર મને પણ કોઇ પરીક્ષક આપે એમ હું નથી ધારતો. કારણ શિક્ષક શીખવે ત્યારે અમુક કોયડો મને સમજાયો ન હોય એવો એકેય પ્રસંગ મને યાદ નથી. મારું ગણિત કાચું રહેવાનું એકમાત્ર કારણ સરવાળા અને ગુણાકારનો કંટાળો મારા હાડમાં પેસી ગયો એ છે. અને એ કંટાળાનું મૂળ ફીનિક્સના આ પ્રાથમિક વર્ષોમાં સજ્જડ થઇ ચૂક્યું હતું.

કોર્ડિસ શાળાના દિવસોની કે તે પહેલાંની આ વાત છે. મારી બા બપોરે જમીપરવારી નાળે કપડાં ધોવા માટે કે બીજી બહેનોને મળવા સારુ જતી વખતે લાંબા સરવાળા અને અનેક આંકડાઓના ગુણાકાર કરવાને મને આપી જતી કે જેથી ઘરમાં બેઠોબેઠો હું મારો વખત ન બગાડું. આમ કેદી બની દાખલા ગણવા મને બહુ વસમા થઇ પડતા. એકાંત કોટડીની કેદમાંયે કેદી સ્વતન્ત્રતાનો અનુભવ કરી શકે, પણ આવી રીતે પાટીપેન અને દાખલા સાથે બંધાએલો હું મનમાં ને મનમાં બળી જતો. કલાક–દોઢેક કલાકમાં કરવાના દાખલા કલાકોના કલાક સુધી હું પૂરા ન કરી શકતો. આંખ આંકડાઓ ઉપર હોય, આંગળાં ગણતરી કરે, પણ મન કરમાએલું હોઇ શો જવાબ આવ્યો એ બુદ્ધિ સુધી પહોંચે જ નહિ. અધૂરામાં પૂરું બા આવે ને દાખલા પૂરા થએલા ન જુએ એટલે માની લે કે મેં બધો વખત રમવામાં બગાડ્યો છે. અને જવાબોમાં ભૂલ જુએ તો જેટલી ભૂલ નીકળે એટલા ચીંટીયા ગાલ કે બાવડા પર મારે સહેવા પડે. ફરીથી બાની નજર નીચે એ દાખલા ગણી ભૂલો સુધારવાનું સંકટ માથે આવી પડતાં તો આંખમાંથી પાણી ટપકી પાટી પરના આંકડા ભૂંસાઇ જતા.

રોજરોજ મારે માથે આવનારા આ દુઃખની દેવદાસ કાકા અને રામદાસકાકાને પણ અનુકંપા થતી. તેઓ મારી વહારે આવતા. બહાર રમતાંફરતા તેમને ખબર પડે કે હું ઘરમાં એકલો છું એટલે તુરત તેઓ આવી પહોંચે. બંને જણા મળી ઝટઝટ મારા સરવાળા-ગુણાકાર ગણી આપી જવાબ મંડાવી આપે અને પછી તેમની સાથે હું યે રમવા નીકળી પડું. મારી બા પાછાં આવે ત્યારે દાખલા ખરા જોઇ મનમાં પ્રસન્ન થાય અને મને મીઠી નજરે જુએ. પણ તેમને શી ખબર કે દીકરાએ પ્રગતિ નહિ અધોગતિ કરી છે.

આ નાની કહો તો નાની અને મોટી કહો તો મોટી આપત્તિએ મને જનમભરને માટે લૂલો બનાવી મૂક્યો. સરવાળા અને ગુણાકાર કરવાનું આળસ મારો સ્વભાવ થઈ પડ્યો. મારું હાડ ગણિતચોર બન્યું. આઠ વર્ષની ઉમર પહેલાં જે હાડ ઘડાયું તે ઘડાયું. મોટી ઉમરે ગણિતનું મહત્ત્વ સમજવા છતાં—કિશોરલાલભાઇ સમા શિક્ષકે ગણિત શીખવવા પાછળ પોતાનું આખું હૃદય ઠલવી નાખવા છતાં—મને ગણિતનો રંગ ન જ ચડ્યો. મને ગણિત ન આવડ્યું એ કંઇ પૂર્વજન્મનાં સંચિત ન હતાં. આ જ જન્મનું મૂળ ઘડતર હતું. ગણિતશાસ્ત્રમાં પંગુ રહેવા સાથે જીવન પણ લાસરિયું બન્યું. હું દીર્ઘસૂત્રી બન્યો તે આ એક નાનકડી ભૂલનું દુષ્પરિણામ.

આવી જ રીતે પાંચથી આઠ વરસની વયમાં બીજા કેટલાયે ગુણદોષો મારામાં ઘર કરી ગયા અને મારી વ્યક્તિગત મર્યાદાઓ બંધાઇ ગઇ. હઠી સ્વભાવ રચાયો. જેમ બૌદ્ધિક નબળાઈ ગણિતની કચાશને લીધે રહી ગઈ તેમ શારીરિક, હાર્દિક અને નૈતિક નબળાઇએ પણ ત્યારે જ મારો કબજો લઇ લીધો.

મારી શારીરિક નબળાઇમાં સૌથી મોટી ખોડ મારી આંખની હતી. મારી જમણી આંખનો ડોળો આંખના ડાબા ખૂણામાં અર્ધો દબાએલો હતો. એ બહાર ફરતો જ નહિ. 'બાડો બત્રીસ લક્ષણો' કહીને મને કોઇકોઇ ચીડવતું પણ ખરું. મારી ઊણપો દૂર કરવાની મગનકાકાને બહુ જ તાલાવેલી રહેતી. તેમણે મને ડરબન લઇ જઇ દાકતરને મારી આંખ બતાવી. લીલા રંગની કચકડાની એક પટ્ટી પહેરવાને મને મળી જેથી મારી સારી ડાબી આંખ સાવ બંધ થઇ જતી અને મને જમણી આંખ વાપરવાની ફરજ પડતી. આવી

રીતે દિવસના ત્રણત્રણ ચારચાર વાર ડાબી આંખ બંધ કરાવી મગનકાકા જમણી આંખ સામે બે, ચાર, ત્રણ એમ આંગળીઓ ધરી 'કેટલી આંગળી ?' એમ પૂછતા અને મારે જમણી આંખના ડોળાને વાપરવાની મહેનત કરવી પડતી. આવા 'બાડાના ચશ્માં' પહેરી બહાર ફરવા જવાની મને શરમ આવતી. રમવાનું, જોવાનું ઈંધાઈ જતુ. પણ મગનકાકાએ બાંધેલા ચશ્માં ઉતારવાની હિંમત પણ કેમ થાય ? થોડા મહિનાની મહેનતે મારી એ જનમની ખોડ લગભગ નીકળી ગઇ. જમણી આંખમા ફસાઇ રહેલો ડોળો છૂટો થયો અને હું બાડો મટયો. પણ ડોળો છૂટો થવા પછી પણ વરસેક સુધી મારે ડાબી આખને બંધ રાખવી જોઇતી હતી, તે મારા અણગમાને લીધે તથા મુરબ્બીઓની ઢીલને લીધે ન થયું. પરિણામે જમણી આખ નબળી રહી ગઇઅને જરા પણ સૂર્યપ્રકાશ મો પર પડતાં એ આંખ મીંચવાની કુટેવ રહી ગઇ. વળી એ આંખમાં વાચવા જોવાની શક્તિ પણ નામની જ આવી. જો વધારે સાવચેતી લેવાઇ હોત તો ફૂલું પડવાને લીધે મારા પિતાશ્રીને જમણી આંખ નકામી થઇ જવાથી મને વારસામાં આવેલી આખની કચાશમાથી હું સાવ છૂટી શકત. નસીબ કે વારસા જેવું એમાં કશું ન રહેત. એ જ રીતે સાવ બચપણની માંદગીમાં મારી ખૂંધ નીકળી હતી તે ય સુધારી શકત. પણ ખૂંધા બેસવા–ચાલવાની ટેવ ત્યારે ન સુધારી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારાં હાડકા જ એવાં સંકુચિત રહ્યાં કે પાછળથી સંકોચપૂર્વક ટટ્ટાર બેસવા–ચાલવા જતાં છાતી અને વાંસાનાં હાડકાં દુખવાથી તેમ કરવું કઠણ થઈ પડ્યું અને મારે નસીબે ખુંધાપણું જડાઇ ગયું. જો મગનકાકાની ચીવટ અને દેવદાસકાકાની સોબત મને ન મળત તો દોડવું, કૂદવું, ઝાડપર ચડવું વગેરે પણ મને વિકટ થઇ પડે એટલી જડતા મારા શરીરમાં ઘર કરી જાત.

શરીર અને બુદ્ધિની પેઠે મનની તાકાત પણ એ જ ઉમરે ઘડાઇ. અંધારાનો અને ભૂતનો ડર મને કદી છળે નહિ તે સારૂ મગનકાકાએ મને સરસ તાલીમ આપી. અંધારિયાના દિવસોમા રાત્રે નવ દસ વાગ્યે, ઘર બહાર અંધારૂં છવાયું હોય ત્યારે, ફીનિક્સમાં અમારા ઘરથી અર્ધો કે પોણો ફર્લાંગ દૂર વસેલા ઘરમાં કંઇક સંદેશો પહોંચાડવાનું તેઓ મને સોંપતા. ઘરની બહાર ચાર ડગલાં ભરતાં તો જીવ અદ્ધર થઇ જતો. પણ કાકાને સંતોષવા ખાતર ડરને દબાવી પુરપાટ દોડી જતો અને એક શ્વાસે દેવદાસકાકા કે આણંદલાલકાકાના ઘર ભેગો થઇ જતો. વરસતે વરસાદે કે શિયાળાની ઠંડીમાં, પગ લપસવાની કે પથરાની ધારથી પગમાં લોહી નીકળવાની પરવા ન રહેતી. ચાર-છ વાર આવા અનુભવ પછી તો અંધારાની, ચોરની, કાળાકાળા હબસીની અને એવી કેટલી યે બીકો જે ફીનિક્સના બીજા કેટલાંક બાળકોમા ઠીક ઠીક હતી તેનાથી હું સારી પેઠે મુક્ત થયો. જનમનો વાણિયો છતાં સસલાભાઇના જેવી થડકવાળો મારો સ્વભાવ ન બન્યો.

પણ બહારથી જેટલો નીડર બન્યો તેટલો જ અંદરથી ડરપોક થયો. મારી બા, મગનકાકા, પિતાજી બધાનો કડપ એવો પડ્યો કે તે તો જાતે હસાવે તો યે હસી ન શકું અને તેઓ રમાડવા બેસે તોપણ તેમના સાંનિધ્યથી મારૂં પેટ ચૂંથાવા લાગે.

મને પતંગ ઉડાડવાનું શીખવવા મગનકાકાએ બહુ મહેનત કરેલી. મહીનાઓ સુધી દર શનિ-રવિએ તેઓ સાંજના કલાક બે કલાક મને ખેલાડી બનાવવા માટે માથાફોડ કરતા. પતંગના કાનાબાતર (કિન્ના) બાંધવાનુ અને દોર પકડી ઉડાડવાનું શીખવતા. જાતે પતંગ પણ મુકાવતા. પણ મારી નજર તેમના ચહેરા તરફ વ્યાકુળતાથી ચોંટી રહેતી. નહિ ઉડાડી શકું તો તેઓ વઢશે એવી મનમા થડક રહેતી ને પતંગની કળા મારા ભેજામા ઘુસતી જ નહિ. દડો ઝીલવો, કાકરેથી નિશાન આટવું દૂરથી આવતી મોઇને ચપળતાથી દાંડિયો મારવો, સામા ખેલાડીની આડે ઊતરવું ઇત્યાદિ સાહસ કરવાને ન તો મારો પગ ઉપડતો કે ન હાથ આગળ વધતા મારી એ નબળાઇ ઘટાડવા મગનકાકા બહુ મથતા, પણ હું નાલાયક અણઘડ અને અસમર્થ છું એવી ભાવનાના ભારથી હું એટલો દબાઇ જતો કે મારાથી થઇ શકતું તેટલું કરવાની યે મને હિંમત ન થતી. છેવટે હું સાવ ડફોળ છું એવી નિરાશા આણી મને ખેલાડી બનાવવાનો પ્રયાસ મગનકાકાને જતો કરવો પડ્યો એવો મને આભાસ છે. પરિણામે મારામાં સાહસિકતાનો અંશ પણ રહેવા ન પામ્યો. હું સાવ મૂઢ બાળક લેખાયો અને મારે નસીબે દરેક મર્દાની રમત વખતે આંસુ સારવાનું જ રહ્યું.

મને તરતાં આવડે છે, પણ કોઇ ડુબતું હોય તો કાઢવા પડવાની સૂઝ કે ઝડપ મારામાં નથી. બળતું હોલવવાની સમયસૂચકતા પણ મને નથી અને કોઇ બે જણાની મુક્કામુક્કી આરંભાતા તેમની વચ્ચે કૂદી પડી બંનેને છુટા પાડવાની ચપળતા યે મારામાં નથી. આવા ગુણ વિનાનો પ્રાણી મરદ શી રીતે લેખાય? જવાંમર્દી આણવાની મોટી ઉમરે મેં ઘણી યે મહેનત કરી, પણ તે ન આવી. તેના અંકુર બચપણમાં જ બળી ગયા હતા. એક તરફ મગનકાકાએ જંગલના, અંધારાના, ભૂતના, ચોરના અને બધી જાતના બહારના શત્રુના ભયથી મને બચાવ્યો; ત્યારે બીજી તરફથી એમની તેમજ બીજા વડીલોની કઠોરતાને લીધે મારામાંની સાહસવૃત્તિ માત્ર ડભાઇ ગઇ. એમણે મને ડરપોક બનાવી મુક્યો એમ તો ન જ કહેવાય, કારણ મને બહાદુર બનાવવા તેમણે કેટકેટલી મહેનત લીધેલી તે હું ઉપર લખી ચૂક્યો છુ. અને છતા ઘરના વાતાવરણને કારણે, ઘરમા કોઇ મુજ બાળકની મિત્રતા માણી ન શક્યુ તેને કારણે હું ભીરૂ નીવડ્યો. વગર કારણે મનમા અનેક કલ્પિત ભયો પેદા કરી હુ ડગલે ને ને પગલે, શબ્દે ને વાક્યે થથરી રહ્યો. ઘર અને સમાજ મને દબાવી દેવા જ ટાપી રહ્યા છે એવો આભાસ મને રહ્યા કર્યો અને મોકળે મને, શરીરને, કથાન કે ખેલાડીપણાને હું ઘડી ન શક્યો. બીરૂતા જ મારા જીવનનું ભાથું થઇ પડી. મને રીઝવવા—રમાડવાનો વડીલોના આટલો પ્રયત્ન છતા હું ભયભીત અને દબાએલો કેમ થઇ પડ્યો તે બતાવવા હજી મારે બે દુઃખદ કિસ્સા આપવા પડવાના. મારા પર તેની ઊંડી અસર થઇ છે

મગનકાકાએ પોતાના ક્રોધને બહુ ત્વરાથી અંકુશમા આણ્યો હતો. દેવદાસકાકાને કૂવામા ધકેલી દેવા જેવા અપરાધ માટે પણ તેમણે મને જતો કરેલો એ વાત વાચકને યાદ હશે. પણ તેઓ મારી જૂઠું બોલવાની ટેવને શાંતિથી સહી શકે એમ ન હતા. હડહડતુ જુઠું બોલીને મેં તેમને એકવાર બહુ જ ઉશ્કેરી મૂક્યા. એ વખતે હું સાવ નાનો નહોતો રહ્યો. મારામા એક જાતનું મનોબળ પેદા થયું હતું, પણ મેં તેનો દુરુપયોગ કર્યો.

અમારા રસોડામાં હાથ ધોવા માટે નળવાળું એક પીપ રહેતું. એકવાર ઘરમા કોઇ ન હતું ત્યારે દેવદાસકાકા, રામદાસકાકા આદિ અમારી વાનર ટોળીને હું રસોડામાં લઇ ગયો. 'ચાલો બધાને મજા બતાવું' એમ કહી અભરાઇ ઉપરથી મેં પરમૅંગનેટ ઑફ પોટાશ (લાલ દવા)નું મોટું પડીકું ઉતાર્યું અને મૂઠો ભરીને એ પીપમાં નાખી, કડછીથી હલાવી પાણી લાલ કર્યું. પછી નળ ખોલી રાતા પાણીનો દરેડો બધાને બતાવ્યો. સૌને તેમાં પોતાના હાથ લાલ કરવા કહ્યું, અને સારી પેઠે એ મજા કરી અમે રમવા ચાલ્યા ગયા.

સાંજે મગનકાકા ઘેર આવી હાથ ધોવા લાગતાં લાલ પાણી જોયું. મને બોલાવ્યો ને પૂછ્યું: 'પાણી કોણે બગાડ્યું? મેં જવાબ તૈયાર કરી રાખેલો તે પ્રમાણે કહ્યું: 'મને ખબર નથી.'

'સાચુ બોલ; તારા સિવાય ઘરમાં કોણ આવે?'

'મને ખબર નથી.'

'જૂઠું કેમ બોલે છે? સાચેસાચું કહી દે. જૂઠું બોલ્યો તો ખબરદાર!'

'મને ખબર નથી.'

બસ, આ સંવાદનું રૂપ બદલાયું જ નહિ. ધમકી પછી માર શરૂ થયો. થપાટો વાગી, મુક્કા વાગ્યા, પણ હુ એકનો બે ન થયો. આજે હું છેલ્લે પાટલે જઇને બેઠો હતો. સાચું કહેતાં પણ માર પડવાનો ને ખોટું કહેતાં પણ. એક વાર ખોટું કહ્યુ તે સાચું ઠરાવવા મેં ખોટું જ બોલ્યે રાખવાની હઠ પકડી. મગનકાકાએ ખોટું બોલાવવાની ખો ભુલાવવાના ઉપાય આદર્યા. મને મારીમારીને પાયખાનામાં પૂર્યો. તેમાંથી કાઢી ફરી માર્યો; ફરી પૂર્યો; અને છેવટે તેમનો ગુસ્સો એટલો ઊકળ્યો કે એક ઓરડાના ખૂણામા ગુણિયું પાથરી મને તે પર નાખી આખી રાત ત્યાં પડ્યા રહેવાનો હુકમ કર્યો. થોડી વારમા ફરી પાછા આવી મારી પાસેથી સાચી વાત જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો. હું ન પીગળ્યો એટલે તેઓ બહુ જ અસ્વસ્થ થઇ મારી છાતી પર ચઢી બેઠા હાથમાં ચાકુ લીધું અને તે વડે મને અતિશય ડરાવી મારી પાસે સાચુ બોલાવવાની મહેનત કરવા લાગ્યા. હું તે દિવસે તેમનાથી યે અક્કડ બન્યો હતો. મેં ગમે એટલું દુઃખ પડવા છતાં સાચું ન બોલવાની મનમા ગાંઠ વાળી હતી. 'કાકા છોડી દો, મને કંઇ ખબર નથી' એ સિવાય હું કશું બોલતો નહોતો. સાંજના પાંચ વાગ્યે કાકાએ હાથ ધોવા માડેલા. હવે અંધારું

થઈ દીવાબત્તી થઈ ગએલી. ત્રણ સાડાત્રણ કલાકના દ્વંદ્વયુદ્ધ પછી પણ ન મેં મારી પાપી હઠ છોડી કે ન કાકાનો પુણ્યપ્રકોપ ઓસર્યો.

જ્યારે મારા પરનું આક્રમણ અત્યંત ત્રાસદાયક થઈ પડ્યું ત્યારે મારી બાથી ન રહેવાયું. તેઓ ગુસ્સાભીની આંખે ધસી આવ્યાં અને કઠોર અવાજે મારા કાકાને વાર્યા: 'મગનભાઈ, આ શું કરો છો? આવી રીતે કંઈ છોકરાને મરાતું હશે? તમારે એને જીવતો રહેવા દેવો છે કે નહિ?' તપેલીમાંથી ઉભરાઈ જતા દૂધમાં પાણી પડે તેમ મગનકાકાના ગુસ્સા પર બાના વેણે કામ કર્યું. તેઓ તરત મારી છાતી પરથી ઊઠી ગયા. પાંચેક મિનિટ સુધી ચર્ચા થઈ. હું ખૂણામાં ગુણિયા ઉપર કાંપતો કાંપતો પડી જ રહ્યો. 'આમ કરવાથી છોકરો વધારે જૂઠાબોલો થાય. તેની ભૂલ હોય તો સમજાવીને કામ લેવું જોઈએ. મારીમારીને જ બધું શીખવી શકાય એવું નથી હોતું.' ઇત્યાદિ ગળગળાં વચનો સામે મગનકાકાએ માથું ઝુકાવી દીધું. પોતાની ભાભીને આટલું દુઃખ થએલું જોઈ તેમને અત્યંત ખેદ થયો. તેમણે દિયર–ભાભીના આદર્શ તરીકે લક્ષ્મણ અને સીતાનો આદર્શ સ્વીકારેલો અને તે જીવનમાં ઉતારવા પૂરો પ્રયત્ન કરેલો. મારામાં બેઠા થવાની હિંમત કે બળ નહોતાં રહ્યાં. મારી બા વચ્ચે આવ્યાં તે યે મને કડવું લાગ્યું. મને થવાની સજા અધૂરી રહી જાય એ મને ગમ્યું નહિ. પૂરેપૂરી સજા ભોગવી છૂટું અને પછી સજા ખાવાપણું ન રહે એમ હું ઇચ્છતો હતો. મારી બા પણ વધુ સજા કરે તો તે યે ખમવા હું તૈયાર હતો. પણ તે દિવસે મારી બાને ચીડ ન હતી. તેઓનું હૈયું કકળી ઊઠ્યું હતું. તેમણે મગનકાકાને પણ ખૂબ શરમાવ્યા. રાતોરાત એ ખૂણામાં ઓઢ્યાપાથર્યા વિના પડી રહેવાનો પોતાનો હુકમ પાછો ખેંચી તેઓ ત્યાંથી નમ્રતાપૂર્વક ચાલ્યા ગયા. સજાનો અંત આવ્યો અને એ અંત સદાને સારુ અંત જ રહ્યો.

હું ધારું છું કે ત્યાર પછી મારા પર હાથ ન ઉગામવાનો મગનકાકાએ નિશ્ચય કર્યો અને તેનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. આ કિસ્સા પછી તેમના હાથનો એકાદ તમાચો ખાવો પડ્યો હોય અથવા તેમની ચપટીથી એકે વાર મારો કાન ગરમ થયો હોય એવું પણ મને સાંભરતું નથી. મગનકાકાની એ જ મહત્તા હતી. પોતાની જાત ઉપર તેમનો કાબૂ ભારે હતો. લાવા સમાન ફિકળના ગુસ્સાવાળા છતાં તેઓ પોતાના ઉપર આકરો અંકુશ રાખી શકતા અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પાળી શકતા. એમના એ ગુણે એમને બાપુજીના સર્વપ્રથમ સેવકનું પદ અપાવ્યું.

મગનકાકાનું દુઃખ ઘટાડનાર આ પ્રસંગ પછી સાતઆઠ દિવસે મારી કાકીએ બહુ જ મમતાભરી રીતે મને પૂછ્યું, 'પ્રભુ! ખરેખરું કહી દે. પીપમાં રંગ તેં જ નાખ્યો હતો ને? ખરું કહીશ તો હવે તારા કાકા કંઈ વઢશે નહિ. તને કોઈ જરા યે સજા નહિ કરે. તે દિવસે અમે બહાર ગયાં ત્યારે તું ને દેવદાસ–રામદાસ રસોડામાં ગયા હતા ને? રંગ હલાવવા તેં કડછી આણી હતી ને?' પણ હું એમ હાથ આવું એવો ન હતો. કાકીને મેં એટલા જ ધૈર્યથી અને સાવધાનીથી જવાબ આપ્યો: 'ખરેખર મને કંઈ જ ખબર નથી. હા, અમે બધા આવી રમતા હતા ખરા. પણ રમતાં રમતાં કોણ રસોડાના પાણીમાં રંગ નાખી આવ્યું એની મને ખબર નથી.' આ જવાબથી મારાં કાકી પણ સાવ નિરાશ થઈ ગયાં. ઘરમાં સૌને ખબર હતી કે આવાં અટકચાળાં મારા સિવાય કોઈ ન કરે. બીજી જાતનાં તોફાન કરનારા ફીનિક્સમાં હતા, પણ આવા ચાળા તો મારું જ કામ. છતા એ મેં જ કર્યું છે એનો નિર્ણય કેમ થાય? આ પછી બે ચાર મહીને ફરીથી મારી કાકીએ જૂની વાત યાદ કઈ ખરું શું છે તે જણાવી દેવા મને વીનવ્યો. પણ હું એકનો બે ન થયો. એકવાર કહેલું જૂઠાણું સત્ય બનાવવાની મારી હઠ છૂટી જ નહિ. તે દિવસે જે છુપાવ્યું તે છેવટ સુધી છુપાવ્યું અને આજે લેખિત કબુલાત કરી રહ્યો છું કે એ આખા બનાવમાં હું હડહડતું જૂઠું બોલેલો તે ફક્ત એકવાર જૂઠું બોલાઈ ગયું એને સાચું બનાવવા ખાતર! પાછળથી મને ઘણીયે પસ્તાવો થયો કે કાકાએ હાથ ધોતાં પૂછ્યું ત્યારે જો મેં કબૂલ કરી દીધું હોત તો શું એકાદ તમાચો મળત એટલું જ ને? પણ એવી સુબુદ્ધિ મને ત્યારે ન સૂઝી અને પછી જૂઠું બોલ્યાનો અપરાધ કબૂલ કરવામાં મને નાનમ લાગી.

ઉપરના બનાવ પછી થોડેક મહીને એક બીજો

બનાવ બન્યો. એ કંઈક રમૂજી પ્રસંગ હતો. મગનકાકા એક દિવસ સાંજે ડરબનથી આવી બાપુજીને ઘેર પ્રાર્થનામાં ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે એક સુંદર નાનકડી ડબ્બી કબાટ પર સાચવીને મૂકતા ગયા. મને ઊંઘ વહેલી આવી જતી હોવાથી પ્રાર્થનામાં હું ન જતો. સૂવા જતાં પેલી સુંદર ડબ્બી ઉપર મારી નજર પડી. એમાં શું છે એ જોયા જાણ્યા વિના મારાથી રહેવાયું નહિ. બધો ડર ભૂલી હું કબાટ પાસે એક ખુરશી ઉપાડી ગયો અને કબાટ પરથી ડબ્બી ઉતારી જમીન પર બેસી ગયો. પછી નીરાંતે ડબ્બી ઉઘાડી તેમાંની રબ્બરની સ્ટૅમ્પની મહોર જોઇ. પછી મહા મહેનતે તેમાની શોભીતી શાહીની શીશી ઉઘાડી. બૂચ સખત હતું એટલે ઉઘાડતાની સાથે જ શાહી છલકાઇ ગઇ અને મારા હાથ તથા નીચેની જમીન શાહીશાહી થઇ ગયા. હું ગભરાયો. ડબ્બી જેમતેમ બંધ કરી એક કાગળના ડૂચાથી શાહી લછી નાખી હું સૂવા ગયો

મોડી રાતે નવેક વાગે મગનકાકા પ્રાર્થનામાંથી પાછા આવ્યા કે તરત તેમની નજર પેલી ડબ્બી ઉપર અને ઢોળાએલી શાહી ઉપર પડી તેમણે હાકલ નાખી: 'આ કોણે કર્યું?' ઘરમાં બધા મોટેરા ભેગા થઇ ગયાં. મારૂં નામ હોઠે ચડ્યું. ગરબડને લીધે મારી ઊંઘ ઊડી ગઈ અને મારા ગુનાની ચર્ચા સાંભળી હું થથરી ગયો. થોડી વાર તો છાનોમાનો પડી રહ્યો, પણ ડરને લીધે લઘુશંકાનું જોર થતાં મારે ઊઠવું પડ્યું. બહાર જઇ આવી પાછો ખાટલા પર પહોચું તે પહેલાં મગનકાકાએ મારૂં બાવડું પકડ્યું અને ઢોળાએલી શાહી પાસે મને ઘસડી ગયા. એ બતાવી ઠીક ખખડાવ્યો. ગુનો કબૂલ કર્યા વિના છુટકો ન હતો, એટલે એ કબૂલ કર્યો, પણ એ કબુલાતથી મને માફી ન મળી. મારાં અટકચાળાંથી ઘરમાં સૌ કંટાળી ગયાં હતાં. એ ખો ભુલાવવાની જરૂર હતી. મગનકાકા એક દોરી લાવ્યા, મારા બંને હાથ બાધ્યા અને એક ટેબલને પાયે મને બાંધી દીધો. ખરેખર, આ બહુ જ હળવી સજા હતી. તેમણે મારા પર હાથ ન ઉગામ્યો એ ક્રોધ પરનો સાધારણ વિજય ન હતો.

પાયા સાથે કસીને બાંધ્યા પછી પેલા રબ્બર સ્ટૅમ્પના ખડિયામાં બચેલી શાહી મારા આખા ચહેરા પર ચોપડી દીધી અને એ ચોપડતાં મને સંભળાવ્યું કે "વાંદરાનાં કામ કરે છે તે હવે મોઢું પણ વાંદરાના જેવું કાળું જ રાખ. સવારે નિશાળે જે છોકરાઓ જશે તે બધાને કહીશ કે આ વાંદરા ઉપર બધા ય એકએક કાંકરો ફેંકતા જાઓ.' મેં બધું ચૂપચાપ સાંભળી લીધું અને મૂગે મોઢે પાયા સાથે બંધાએલા હાથ પર માથુ ટેકવી ઊંઘવા માડ્યું! મારી આવી બેપરવાઇ કાકાથી સહન ન થઇ. તેઓ એક મોટો વાંસડો લઇ આવ્યા અને દૂર દીવા પાસે ચોપડી લઇ બેસી ગયા તથા મને ધમકાવ્યો કે જો ઊંઘું ખાધું છે તો આ વાંસડેથી ધોકાવીશ! સવારે બધા નિશાળીઆ અહીં આવી એકએક કાંકરો મારી ન જાય ત્યાં સુધી તને ઊંઘવાની રજા નથી!

મહાપરાણે ઊંઘ ઉડાડી હું જાગૃત થઇને મગન કાકાને જોતો બેસી રહ્યો. કલાક દોઢકલાક પછી ફરી પાછી મને બહુ જ જોરથી ઊંઘ આવવા લાગી ને મારૂં માથું ઢળી પડ્યું. આ જોઇ મગનકાકાને દયા આવી. મને સૂવાની રજા આપતાં સંભળાવ્યું કે 'તારૂં કાળું મોઢું તો કાલે આખો દિવસ આવું ને આવું રાખવાનો છું.' મને આવતી કાલની ચિંતા કરતાં ઊંઘ વધુ હતી. હું ઝટ ખાટલા ભેગો થઇ ઊંઘી ગયો. મગનકાકાએ મને કરેલી બધી સજાઓમાં આ સૌ છેલ્લી સજા હતી. આ પછી કોઇકોઇવાર તેમણે મારા સામે આંખ તાણવા સિવાય ભાગ્યે જ કંઇ કર્યાનો મને ખ્યાલ છે. પરંતુ આ બે સજા, તેમાં યે છેલ્લી સજા મારામાં એટલી ઘર કરી ગઇ કે આ બનાવ પછી સતત વરસોના વરસ સુધી મગનકાકાની આંખ સામે આંખ મેળવવી મને અશક્ય થઇ પડી. તેમણે પછી તો મને ખૂબ પંપાળ્યો, અનેક લાડ લડાવ્યા, પણ મારી ફડક ન ભાંગી તે ન જ ભાંગી. ત્રેવીસ ચોવીસ વરસની ઉમરનો થયો ત્યારે પણ તેમની હાજરીમાં મારૂં મોઢું સીવાએલું જ રહેતું.

આમ, બચપણથી ઘરમાં જ હું નિર્ભયતા ખોઇ બેઠો હતો એટલે મારાથી આખા જીવનમા ક્યાં યે છાતીકઢા થવાયું જ નહિ. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું મારામા બળ ન રહ્યું. બોલવું, ભાષણ કરવું, નેતૃત્વ કરવું, છડેચોક ધાંધલ મચાવવી, કોઇને પડકારવો, એ મારા સ્વભાવથી વિરુદ્ધ થઇ પડ્યું. એટલું જ નહિ પણ હું નિર્ણય શક્તિ પણ ખોઇ બેઠો.

બાળપણમાં થોડોઘણો માર ખાવાથી આજે કંઈ મારાં હાડકાં દુખતાં નથી. સ્વભાવે સીધો સારો અને દરેક કામમાં સાવચેત રહેનારો મને બનાવીને એ મારપીટે મને ઓછો લાભ નથી પહોંચાડ્યો. આકરું નિયમન રાખી વડીલોએ મને બાળપણથી જ સુધારવાની મહેનત કરી તેથી મારું હૈયું તેમના પ્રત્યેના ઋણભાવથી ઉભરાઈ જાય છે. છતાં સરવાળે મને નુકસાન પહોંચ્યું છે, તે એ કે આ ભવે સુધારી સુધરી ન શકે એવી એક ભારે ખોડ મારામાં આવી ગઈ. જો કે મારું એક પણ હાડકું નથી ભાગ્યું પણ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં અને કર્તવ્યની બધી દિશામાં હું માંસના લોચા જેવો ઢીલો નબળો અને કશાની યે પાર ન પહોંચનારો નીવડ્યો છું.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ ગાંધી**

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ 'એકાંતમાં' ભાઇ એમ એમ. પથરાવાલા (અમદાવાદ), બીજું ઇનામ 'ટોપલા' ભાઇ માણેકલાલ પટેલ (અમદાવાદ); ત્રીજું ઇનામ 'પ્રાચીન પ્રભુતા' ભાઈ બળવંતકુંજ બારભાયા (વાંકાનેર).

ગોચરમાં પેટભર ચારો ચરી ઝાડની છાયામાં વાગોળતી ગાયનું ફોટો-ચિત્ર 'એકાંતમાં', શાન્તિનું અચ્છું વાતાવરણ અને ખ્યાલ ઉપજાવે છે. આકાશમાંનાં વાદળાં, ઝાડ અને ગાયનાં પરસ્પરનાં પ્રમાણો યથાર્થ ચિત્રમાં વિશાળતાનું ભાન કરાવે છે. ચિત્રના વિવિધ વર્ણો કુશળતાપૂર્વક ઉતારાયા છે. રજુ થયેલી બાબતો સામાન્ય છતાં ચિત્રસંયોજનથી જ આકર્ષક બની છે.

ભાઇ માણેકલાલ અવનવા વિષયોમાં ચિત્રો શોધી રહે છે. ટોપલીઓ માનવપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ છે. વાંસડાની આ બનાવટ મનુષ્યના આદિકાલનું સ્મરણચિહ્ન છે ઘડી રાખેલી ચીપો અને તુરતમાં તૈયાર થએલા એકબે ફેંકાઇ ગયા રહેલા ટોપલા વડે, એની બનાવટ હજુ ચાલુ છે એવી સ્વાભાવિક સજીવતા દર્શાવાઇ છે. આટલું માનવતત્ત્વ આગળ લાવવાની તજવીજ ન થઇ હોત તો માત્ર ટોપલાનો ઢગલો એક વખારનું રૂપ જ લે છે. તેથી ચિત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય સાચવવા જમણી બાજુથી સારી પેઠે પ્રિન્ટને કાપવો જોઇએ. પ્લેટમાં છાપ્યા પ્રમાણે પ્રિન્ટ કાપવાથી જ ચિત્રનું આકર્ષણ વધે છે.

'પ્રાચીન પ્રભુતા' જેવાં ભારે અને કાવ્યમય નામો આપવાં ઠીક નથી. નામકરણમાં ઉમેદવારોએ ખાસ લક્ષ્ય આપવું જોઇએ. આ વિષે અગાઉ પણ સૂચન કરેલાં છે. ચિત્રનો વિષય ધ્યાન ખેંચે એવો છે, પણ નિરૂપણ બરાબર નથી એટલે ચિત્રના અંશો ઓછા છે.

કુતુબ મુનશીના 'નવરાશના વખતમાં' એ ચિત્રમાં પોતાની નાની ટ્રાઇસિકલ સમી કરતો બાળક દેખાય છે. ચિત્રમાં પડછાયાની કાળાશ વધુપડતો ભાર કરતી ન હોત તો ચિત્ર કોઇને પણ ગમે એવું છે. પડછાયા એટલા કડક અને જોરમાં દેખાય છે કે અસલ આકૃતિઓને વિસરાવે છે.

નીચેનાં ફોટો-ચિત્રો નોંધ પાત્ર છેઃ ૧ 'સુવર્ણ મંદિર–અમૃતસર': ભાઇ મણિલાલ મિસ્ત્રી (કરાંચી), ૨ 'શિયાળાની સવાર': ભાઈ અજીતસિંહ કાપડીઆ (મુંબાઇ), ૩ 'શિકાર': ભાઇ શાંતિ ઝવેરી (મુંબાઇ), ૪ 'સંજીવનનાં અમૃત': ભાઈ શાંતિ જમનાદાસ શાહ (ભાવનગર), ૫ 'પ્રગતિ': ભાઇ વિષ્ણુ દવે (નડિયાદ), ૬ 'જિજ્ઞાસા': ભાઇ જસવન્ત ઠક્કર (ભાવનગર), ૭ 'નવરાશ': કુતુબ મુનશી. 'સુવર્ણ મંદિર' ફક્ત સ્થળની રજુઆત છે. નિષ્ણાત ફોટો–કલાકાર ભાઈશ્રી નગીનદાસ નાલાવાળાનું આ જ વિષયનું બેનમૂન ફોટો-ચિત્ર 'કુમાર'ના ગાગશરનાં અંકમાં છપાયું છે. એ યોગ્ય સંયોજન ચિત્રના આકર્ષણમાં કેવો વધારો કરે છે તે જોવાથી સમજાશે. ભાઇ અજીતસિંહના ચિત્રમાં શિયાળાની સવારની તાદૃશ્યતા સારી ઝડપાઇ છે, પણ ચિત્રને અનુકૂળ આકૃતિઓ નહિ હોવાથી ચિત્ર જામતું નથી. 'શિકાર' તથા 'સંજીવનના અમૃત'ના વિષયો સારા છે. પણ વિષયને છબી પાડવાની ક્રિયાનું કેટલેક અંશે ભાન થયું હોવાથી કુદરતી આચરણ તેમાં જામતું નથી. ભાઇ દવે અને ભાઇ ઠક્કરના ચિત્રોમાં પુષ્કળ કાપકૂપની જરૂર છે. 'પ્રગતિ'માં સાંચા પર કામ કરનાર કારીગર અને તેનો સાંચો જ ચિત્રમાં લેવાની જરૂર છે. ભાઇ ઠક્કરે જમણી તરફની બિલાડીનો અમુક ભાગ એન્લાર્જ કરી નવું ચિત્ર ઉપજાવવું જોઇએ.

ૐ ૐ ૐ

■ ચિત્રકાર કૅન્વાસ પર પીંછી અને રંગથી ચીતરે છે. ફોટોગ્રાફર ફિલ્મની પટી ઉપર પ્રકાશની મદદથી ચિત્ર ઉપજાવે છે. ચિત્રકાર કરતાં તેને વધારે તક મળે છે. ગમે તે વસ્તુનું સહજ સૌન્દર્ય એ સહેલાઈથી ઝડપી શકે છે. પરન્તુ આ બધું દેખાય છે તેટલું સહેલું નથી. એ જ ક્ષણમાં એ ચિત્રસર્જન થઈ જાય તો થઇ જાય; પછી એ તક તો ફરી મળવાની નથી.

ફોટો કરનારમાં કૅમેરાનો કુશળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની આવડત આવશ્યક છે. પરન્તુ દરેક કલાકારની પેઠે તેનામાં માનવ પ્રકૃતિનું અવલોકન અને સુપરિચય હોવાં જ જોઇએ. ચિત્રરસિક સમાજ ગમે તેવા ચિત્રને વધાવતી નથી જ. આબેહૂબ દૃષ્ટિથી લેવાએલી આકર્ષક છબી અશુદ્ધ કે તોછડી લાગી જેટલો જ કંટાળો ઉપજાવે છે. હાથમાં કૅમેરા લેનાર જો કુશળ અને કલ્પનારસિક હોય તો ચિત્રસંધાન માટે કૅમેરા જેવું બીજું કોઇ સાધન નથી. (અંગ્રેજી ઉપરથી)

બળવન્ત ભટ્ટ

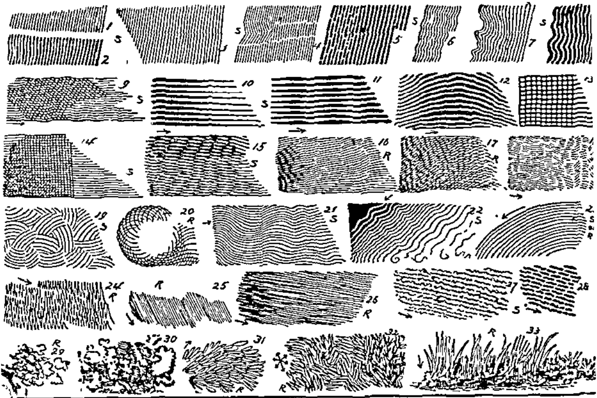

ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષણ

એ નાગની એક લેખમાળા 'કુમાર'માં કટકે કટકે ચાલુ રાખવાના અમારા મનસૂબાનું આ પહેલું પગથિયું છે. એ માર્ગે, પોતાની અવકાશની વેળાએ એમાની સૂચનાઓ મુજબ પ્રયત્ન અને મહાવરો કરતા રહેનારને કોઇની પ્રત્યક્ષ મદદ વિના આપ-પ્રયત્ને ચિત્રકળામાં પ્રાથમિક પ્રવેશ મળી રહેશે, અને ખતવાળા બહુ સહેલાઇથી આગળ વધી શકશે.

શાહી અને ટાંકની સૃષ્ટિ

℄ દરેક જણ ટાંકથી કેટલુંયે લખે છે, પણ એ જ ટાંક પર કાબૂ મેળવવા માટેની કેટલીયે રેખાસૃષ્ટિથી અજાણ હોય છે. તેમને અહીં બતાવેલી ગતો બહુ ઉપયોગી જણાશે; અથવા માત્ર ફુરસદની વેળાએ ટાંકને રમતી રાખવા અને મનને બહેલાવવા એક અમૂલું સાધન થઇ પડશે. ℄ ટાંકથી ચિત્રો કરવાં અઘરાં છે, કારણકે પેન્સિલ કે કોલમાનું ચિત્ર તો ભૂંસીને સુધારી શકાય છે, પણ ટાંક અને શાહીથી દોરેલું ચિત્ર બદલી શકાતું નથી. તેથી ટાંકની ચાલ સ્થિર અને અચૂક બનાવવાને પણ આંગળાંને કસરતથી તૈયાર કરવાની જરૂર છે. ℄ આ બધી ગતોમાં આબેહૂબ નકલ ઉતારવાની જરૂર નથી. તમને જલદી હાથ બેસે એવી ગતો પહેલી કરવા માંડો એટલે ધીરે ધીરે એકસરખી રેખાઓ દોરવાની શક્તિ વધવા માંડશે. ટાંકનું ચિત્રાંકન કરનારે ટાંકની બધી શક્તિઓ પિછાની હાથ કરવી જોઇએ. ℄ પહેલવહેલાં હાથ બરોબર નહિ ચાલે એમ લાગે તો પાતળો લીસો કાગળ આ ચિત્ર ઉપર રાખી એક ને એક ગત અનેકવાર દોરવી. પછીથી આધાર વગર કરી જોવી. આકૃતિઓને પડખે તીર મૂક્યાં છે એ ટાંક ચલાવવાની દિશાના સૂચન માટે છે કામ કરતાં આંખ ટાંકની અણીપર જ રાખ્યા કરવી. આ ગતો, ટાંકચિત્રકામનું પગથિયું માત્ર છે.

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

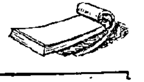

[અનુસંધાન માગશર અંકના પૃ. ૬૫૪થી]

પ્રકરણ ૫ મું: લોપ પામતા અક્ષરો

નોંધ:

¶. આ પ્રકરણમાં ટૂંકાવવાની કળા એની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. લખેલું ટૂંકાવવાની મુખ્ય બે રીત: ૧ થોડી સંજ્ઞામાં વધારે અર્થ સમાવીને, અને ૨ કેટલુંક લખવાનું જતું કરીને. એમાંની પહેલી રીતની ચર્ચા અગાઉનાં પ્રકરણોમાં થઈ ગઈ. પણ ઘણી વખત એટલેથી પણ અર્થ સરતો નથી ત્યારે કેટલુંક લખવાનું જતું કરવું ઈષ્ટ થઇ પડે છે. અને એવે પ્રસંગે એ જતું કરવાની ક્રિયાને પણ નિયમબદ્ધ કર્યાથી ઘણું લખ્યા વિના અધ્યાહાર રાખી શકાય છે. એટલે લઘુલિપિના ઉત્ક્રાન્તિક્રમના આ છેલ્લા પ્રકરણમાં આમ અધ્યાહાર રાખી શકાય એવાં ભાષાનાં અંગો ચર્ચ્યાં છે. ¶ આ પ્રકરણમાં ચર્ચાતા ચારે 'દિવસો'ના વિષયોની એક મુખ્ય ખાસીઅત એ છે કે એ બધા એકબીજાથી તેમજ લિપિનાં બાકીનાં બધાં અંગોથી સ્વતંત્ર છે, એટલે શીખનાર પોતાને માફક આવે તે ક્રમમાં આ ચાર 'દિવસો' શીખી શકશે, એટલું જ નહિ પણ કોઇ એકાદ 'દિવસ' અતિશય અઘરો લાગે તો પોતે એને માટે તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી તે શીખવાનું મુલતવી પણ રાખી શકશે. ¶. તેરમા દિવસમાં શબ્દોના અમુક ચૂંટેલા આદ્ય વ્યંજનો લોપી, શબ્દના બાકીના ભાગના લીટી પરત્વેના સ્થાનથી તે લોપાયેલો વ્યંજન સૂચવવા બાબતની ચર્ચા આવે છે. એટલે લખવાની લીટીનો નિર્દેશ તો જો કે અગાઉ નિયમ ૫ માં થયો હતો, પણ તેનો સાચો ઉપયોગ હવે જ છે. અત્યાર સુધીનું લઘુલેખન જો કે લીટી ઉપર જ થયું છે, તેમ છતાં ત્રીજા પ્રકરણને અંતેના લઘુલેખનમાં જોતાં જણાશે કે લીટી ઉપર જ લખવું ફરજિયાત નથી. પરન્તુ હવે પછી તેરમા દિવસમાં આપેલા નિયમોનો પ્રયોગ લીટીની ચોક્કસાઈ ફરજિયાત બનાવે છે. તેમ છતાં આ પ્રમાણે લીટીનું બંધન ન સ્વીકારવા ઇચ્છનાર આ તેરમો દિવસ જતો કરે એટલે બાકીના પંદર 'દિવસો'થી થતી લઘુલિપિ "લીટી વગર લખી શકાય એવી પદ્ધતિ"માં આપોઆપ ફેરવાઇ જશે ¶. ચૌદમા દિવસમાં શબ્દોના કેટલાક અંત્યાક્ષરોને લોપવાના નિયમો આપેલા છે. ઘણા ચાલુ વપરાશના શબ્દોનું સામાન્ય સ્વરૂપ એવું હોય છે કે એને અંતે આવતા વ્યંજનો 'ત', 'ર', 'સ', 'જ', 'મ', 'ક', 'પ', 'લ' અગાઉના ભાગ ઉપરથી ધ્વનિ-સાહચર્યને અંગે સૂચવાતા હોય છે. એવા પ્રસંગોએ એ નિયમોનો કાંઇક વિવેકથી જ પ્રયોગ થઈ શકશે. અને નહિતર શબ્દનો પૂર્વાર્ધ બરાબર હોય તો પછી આઠ વિકલ્પોમાંનો એક અંત્યાક્ષર નક્કી કરવાનું કામ અનુભવે સ્વાભાવિક થઇ શકે એવું છે. ¶. પંદરમા દિવસમાં લાંબા શબ્દો અને શબ્દસમૂહોને એકી સાથે ચર્ચ્યા છે. અને એમાં પણ ઉપરના દિવસની માફક શબ્દોનો બીનજરૂરી ભાગ જતો કરવાનો સિદ્ધાંત કેન્દ્રસ્થાને છે. ખાસ કરીને ચાર પદવાળા શબ્દોમાં આ સિદ્ધાંત બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેમકે બે ટૂકડે વહેંચાઇ જતા શબ્દોનો પૂર્વાર્ધ આખો સ્પષ્ટ હોય તો પછી ઉત્તરાર્ધનું સૂચન એના ઉપરથી સહેજે થઇ શકતું હોય છે. ¶. સોળમા દિવસમાં ચર્ચાતી બધી બાબતો ઉપસંહાર રૂપ છે. અને એમાની લગભગ બધી એવી છે કે સામાન્ય લિપિમાં ઉતાવળથી લખતી વખતે પણ એ ઉપયોગમાં લઈ શકાય. એટલે એ વિગતો શીખવા માટે લઘુલિપિને બદલે સામાન્ય લિપિમાં પણ તાલીમ લઇ શકાતી હોવાથી, શીખનાર એ દિવસ ધારે તો વહેલો પણ શીખી શકે. ¶. આ પ્રકરણને અંતે લઘુલિપિની ઉત્તીર્ણ શ્રેણી પણ સંપૂર્ણ થાય છે. એ સંપૂર્ણ રૂપમાં લઘુલિપિની શાસ્ત્રીય ઝડપ મીનીટે દોઢસો શબ્દની છે. પણ સામાન્ય લઘુલેખકને મીનીટે એકસો વીસ શબ્દની ઝડપ પણ ઘણી થઇ પડશે. અને અગાઉના પ્રકરણોથી એટલી ઝડપ આવી ગઇ હશે તો આ પ્રકરણનો ઉપયોગ ઝડપ વધારવાને બદલે હાથને રાહત આપવામાં થશે. આવી રીતે લખાતા એ લઘુલેખનનું અંતિમ સ્વરૂપ કેવું હોય તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપવા અગાઉ આવી ગએલ મનોયત્નનો જ આ પ્રકરણને અંતેનું લઘુલખન આપવામાં ઉપયોગ થએલો છે. એના ઉપર ખાલી કલમે ઝડપભેર ઘૂંટી જવાથી આ લિપિની શક્યતાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી શકશે.

લોપ પામતા અક્ષરો

આદ્ય વ્યંજનનો લોપ:

લોપાએલા આદ્ય વ્યંજનો — આદ્ય વ્યંજનનો લોપ સૂચવવા એના પછીના વ્યંજનોનાં લીટી પરત્વેનાં સ્થાન.

બ
પ
ક
ગ

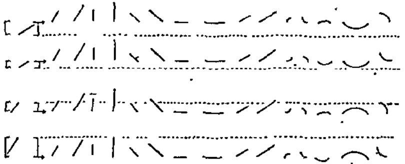

ઉદાહરણો:

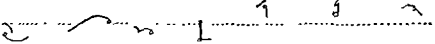

અવકાશ કબ્રસ્તાન કલ્પના ગુજરાતી પ્રપંચ બગીચો બનાવટ

અંત્ય વ્યંજનનો લોપ:

- શબ્દને અંતે આવતા 'ત', 'ર', 'સ', 'જ', 'ય', 'ક', 'પ', 'લ' લોપી, પછીનો શબ્દ એ અગાઉના શબ્દની તદ્દન નજીકથી શરૂ કરી લખાય છે.

ઉદાહરણો:

ઐતિહાસિક વિલાસ સૂચક સેવક દાકલ કબૂલ પાગલ

ચતુષ્પદી શબ્દો, સમાસો, પુનરાવૃત્તિ, દ્વિરૂક્તિ વગેરે:

ઉદાહરણો:

વિધવિધ આગતેમ એકનું એક મૂર્તિપૂજા બલિદાન પ્રજામંડળ ભૂતકાળ

પ્રકીર્ણ રીતે થતા લોપ:

- બીનજરૂરી જાતિવાચક પ્રત્યયો, સરખી શ્રેણીમાંના પુનરાવર્તન પામના પ્રત્યયો, સંખ્યાક્રમવાચક પ્રત્યયો, નામયોગી પહેલાંના વિભક્તિના પ્રત્યયો, એ બધા લોપાય છે.
- શબ્દોનાં સામાન્ય લિપિમાં રૂઢ થએલાં ટૂંકાં રૂપો અથવા સંજ્ઞાચિત્રો લઘુલિપિમાં પણ વપરાય છે
- વિશેષણ અને તેના પરથી થએલાં નામ એ બંનેમાં જે રૂપ ટૂંકું હોય તે બંનેને માટે વપરાય છે.
- લખવા રહી ગએલા શબ્દો પ્રમાણમાં ખાલી મૂકેલી જગ્યાથી સૂચવાય છે.

ઉપરની વિગતો પર સંપૂર્ણ કાબૂ મળતાં મીનીટે એક સો પચાસ શબ્દ સુધીની ઝડપે કાંઈ પણ લખી શકાશે.

તેરમો દિવસ : આદ્યક્ષરનો લોપ

નિયમો

[૭૭] શબ્દની શરૂઆતમાં 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ' માંનો કોઇ વ્યંજન આવતો હોય, ત્યારે એ આદ્ય વ્યંજનનો લોપ કરી, એના પછી આવતો વ્યંજન એવી રીતે લખાય છે કે એ લોપેલો આદ્ય વ્યંજન લખવાની લીટીથી શરૂ કરીને લખ્યો હોત તો જ્યાં પૂરો થાત ત્યાં એ લખવાના વ્યંજનનો નીચેનો છેડો આવી રહે.

[૭૮] ઉપરની રીતે આદ્ય વ્યંજન લોપી લખાતો શબ્દનો ભાગ પોતે સ્વતંત્ર શબ્દ હોય એવી રીતે તેના પ્રથમાક્ષર વ્યંજનને શબ્દની શરૂઆતના વ્યંજનોને લાગતા, તેમજ પ્રથમાક્ષર સ્વરને શબ્દના આદિ સ્વર તરીકેના, જોડાણના નિયમો લાગુ પડે છે.

[૭૯] ઉપસર્ગોને નિયમ ૭૭માં જણાવેલી સ્થિતિમાં લખવાની લીટીથી ઊંચે કે નીચે લખવાથી તે ઉપસર્ગની પહેલાંનો નહિ પણ પછીનો 'ક', 'ગ', 'પ' અથવા 'બ' લોપાએલો સૂચવાય છે.

સૂચનાઓ

(૭૭) આ આખી લઘુલિપિમાં વધુમાં વધુ ક્લિષ્ટ અને કાબૂ મેળવવો અઘરો પડે એવો આ જ એક નિયમ છે. છતાં એટલા બધા શબ્દો આ નિયમની રીતે ટુંકાવી શકાય છે કે થોડી તકલીફ વેઠીને પણ એ સમજી લેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

નકશામાં આ નિયમની સંપૂર્ણ સમજ આપવા, 'બ', 'પ', 'ક', 'ગ', એ વધુ સ્પષ્ટ સમજાય એવા ક્રમમાં આ ચારે આદ્ય વ્યંજનો એક પછી એક લોપ્યા પછી એના પછી આવનારા બધા વ્યંજનો લખવાની લીટીથી કેટલે ઊંચે કે નીચે લખાય તે બતાવ્યું છે. એ બધા વ્યંજનો ઉત્તરોત્તર ક્રમમાં 'બ' થી 'ગ' સુધી જોતાં જણાશે કે એ બધા વ્યંજનોના નીચેના છેડા 'બ' લોપ્યા પછી લખવાની લીટીથી ઘણે ઊંચે, 'પ' લોપ્યા પછી સહેજ ઊંચે, 'ક' લોપ્યા પછી સહેજ નીચે, અને 'ગ' લોપ્યા પછી ઘણે નીચે આવે છે. જેમકે 'જ' વ્યંજન ઉપરના ચારે આદ્ય વ્યંજનો લોપ્યા પછી અનુક્રમે કેવી કેવી રીતે આવે છે તે જોવાથી બાકીના વ્યંજનોનાં સ્થાન પણ સમજમાં આવી જશે.

આવી રીતે એ બધા વ્યંજનો લખવાની લીટીથી ઊંચે અથવા નીચે લખાવાનું કારણ નિયમનો ઉત્તરાર્ધ છે: 'એવી રીતે . . . . રહે'. એટલે નિયમનો એ ભાગ વધુ વિગતવાર સમજવાની જરૂર છે.

પ્રથમ તો લોપાએલા આદ્ય વ્યંજનો 'લખવાની લીટીથી શરૂ કરીને' લખ્યા હોય તો જ્યાં પૂરાં થાય તે સ્થાન શરૂઆતના કૌંસમાં લખેલા તે તે વ્યંજન અને તે પૂરા થાય ત્યાં બતાવેલ તીરથી સૂચવાય છે. જોઇ શકાશે કે એ કૌંસમાંના 'પ', 'બ' તો અગાઉના નિયમ ૫ મુજબ જ લખ્યા છે, પણ 'ક' અને 'ગ' લખતાં એ નિયમનો ભંગ થયો છે. કેમકે આ નિયમ મુજબ તો એ 'ક' અને 'ગ' લખવાની 'લીટીથી શરૂ કરીને' લખાવા જોઇએ. અને આવી રીતે લખાતા એ ચારે વ્યંજનો લખવાની લીટીથી ઉપર અથવા નીચે જુદે જુદે અંતરે પૂરા થાય છે. એ પૂરા થવાનાં સ્થાન જે તીરથી બતાવ્યા છે તે તીર દર વખતે એક વધારાની કલ્પિત લીટીને જન્મ આપે છે. અને પછી લખવાની સામાન્ય લીટીની અવગણના કરી જાણે બધા વ્યંજનો એ તીરથી બનતી લીટી ઉપર નિયમ ૫ મુજબ લખેલા છે, એટલે કે બધા વ્યંજનોના નીચેના છેડા એ કલ્પિત લીટી ઉપર આવી રહે છે.

આ નિયમનો વ્યવહારમાં પ્રયોગ કરતી વખતે 'ક' અને 'પ' લોપ્યા પછીના વ્યંજનોના નીચેના છેડા જે લખવાની લીટીથી નજીક આવે છે તેને વધારે નજીક લેવા, અને એ જ મુજબ 'ગ' અને 'બ' લોપનાં પછીના વ્યંજનના નીચેના છેડા જે દૂર રહે છે તેને વધારે દૂર કરવા; આમ બંને વખતે જુદી જુદી દિશામાં અતિશયતાથી લખવાથી લખાણમાં અશક્ય જેવી લાગતી ચોક્કસાઇની જરૂર નહિ પડે, અને લેખન વધારે સુવાચ્ય થશે. વળી આવી રીતે લખતાં ખાસ આંકેલા કાગળ ઉપર જ લખવું પણ અનિવાર્ય નહિ રહે.

આ નિયમ શબ્દના આદ્ય 'ક', 'ગ', 'પ' 'બ' ને જ લાગુ પડે છે. એટલે આદ્ય 'ખ' 'ઘ', 'ફ', 'ભ' તો સામાન્ય રીતે લખાય એ જ રીતે લખવા જોઇએ.

પણ એ વખતે એને મહાપ્રાણ બિંદુની કોઇ પણ સંજોગોમાં જરૂર નહિ રહે. કેમકે તે લખાયા છે. અને લોપાયા નથી, એ જ બતાવે છે કે તે 'ખ', 'ધ', 'ફ', 'ભ' હોવા જોઇએ.

વળી આ નિયમ સામાન્ય રીતે તો કોઇ 'શબ્દો'ને લાગુ પાડવાનો છે; તેમ છતાં સંકેતો કે સંકેતસમૂહોને પણ 'શબ્દ'ની વ્યાખ્યામાં લઈ તેને પણ આ નિયમ લાગુ પડી શકે. માત્ર એકેક અક્ષરના બનેલા સંકેતો 'કે–કોણ, અગર, પણ–પરંતુ, બદલે–બલકે' એકલા જ આવેલા હોય ત્યારે તેમને આ નિયમ લાગુ ન પડે. આમ આ નિયમની રીતે ટુંકાવી શકાય એવા સંકેતો નીચે પ્રમાણે છે:

કે–કોણ, કાંઈ, કેમકે, કેટલુક, કેવડું, વખત, કદાચ, કશું, કેવું, ખાસ, ખૂબ, ખોટુ, ખબર, ખરૂં, અગર, ગૃહસ્થ, વગેરે, અગત્યનું, ગમે, પણ-પરંતુ, પાસે, પૂરૂં, પછી, પેઠે, પોતે, પર-ઉપર, પેલો, પહેલા, ફરી, બદલે-બલકે, બાઇઓ, ભાઇઓ અને બ્હેનો, બધું, બીજું, બાબત, બીલકુલ, બહાર

ઉપરની બધી ચર્ચા ઉપરથી જોઇ શકાશે કે અગાઉનો નિયમ ૫ અને અહીં આપેલા આ ત્રણ નિયમો, એ બધાનો મળીને એક સ્વતંત્ર એકમ થાય છે. અને એ ચાર નિયમોનો આખો સમૂહ વિધિનાં બાકીનાં બધાં અંગોથી સ્વતંત્ર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવો અગર નહિ તે લઘુલેખકની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે જો લઘુલેખક આ નિયમોનો અમલ ન કરવા ઇચ્છે તો પછી લખાણ લખવાની લીટીથી ઊંચે અથવા નીચે ગમે ત્યા લખાય તેનો સરખો અર્થ થશે.

આમ આ લઘુલિપિ લીટી સહિત તેમજ લીટી વિના લખી શકાય એવી બેવડી સગવડ રાખવાનું ખાસ પ્રયોજન છે. અંગ્રેજી ભાષામા જ્યા એક કરતાં વધારે શૉર્ટહૅન્ડ પદ્ધતિઓ છે ત્યા કેટલીક માતબર પદ્ધતિઓ અમુક અમુક સંજ્ઞાઓ લખવાની લીટીથી ઊંચે અથવા નીચે લખાય તેને પોતપોતાની અનુકૂળતા મુજબના જુદા જુદા અર્થ આપવાનું ધોરણ રાખે છે. ત્યારે બીજી કેટલીક એવી જ માનનીય પદ્ધતિઓમાં આ જાતની શક્યતાને નકામી રૂપ માની એનો લાભ લેવાનું મોકુફ રખાયું હોય છે. અને જો કે લઘુલેખનની માનસચિકિત્સાની દૃષ્ટિએ, જેને 'શૉર્ટહૅન્ડ પદ્ધતિઓની રચના કરવાનું શાસ્ત્ર' કે એવું કોઇ ઉપનામ આપી શકાય એવી વિગતોમાં આ શક્યતાઓનો પણ સમાવેશ થઇ શકે છે. તેમ છતાં લીટી વગર લખી શકાવું એ એવી ઘણી યે પદ્ધતિઓનો ગર્વનો વિષય હોઇ નવા શીખનારને ખૂબ આકર્ષક લાગે છે. એટલે એવું કોઈ સાહિત્ય આ પુસ્તક શીખનારના વાંચવામાં આવે, અને તેને લીટી વગર લખી શકાય એવી ગુજરાતી પદ્ધતિની ખોટ સાલે, તો આ ચાર નિયમો જતા કરી તે એ ખોટ પુરી શકશે. અને જો કે આ નિયમો જતા કરવાની સાથે ટુંકાવવાની કેટલીક ઉપયોગી સંભાવનાઓ પણ જતી કરવી પડશે. પણ એમ તો લીટી વગર લખાતી બધી પદ્ધતિઓમાં અમુક ઉપયોગી તત્ત્વોને ભોગે જ એ જાતની સગવડ આવી હોય છે, એટલે એટલો ભોગ અનિવાર્ય છે.

(૭૮) ઉપરના નિયમ મુજબ શબ્દનો પ્રથમાક્ષર લોપાયા બાદ એના પછી 'અ' સિવાયનો સ્વર આવતો હોય તો તે સ્વર, અને નહિતર એના પછીનો વ્યંજન, એ લખેલા શબ્દમા આદ્યક્ષર બને છે. એટલે જો તે વ્યંજન હોય અને 'ર' કે 'લ'માનો એકાદ હોય તો નિયમ ૬ નો ખ્યાલ રાખવાનો રહે. પણ જો તે સ્વર હોય તો નિયમ ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૨૨–૨૩ એટલાનો ખ્યાલ રાખવો પડે. એટલે કે કાં તો તે સ્વર સામાન્ય રીતે પૂર્વે લખાવો જોઇએ એમ લખાય, અથવા તો જરૂર પડયે અનુસ્વાર કે રેફ બનાવવામાં પણ એનો ઉપયોગ થઈ શકે.

વળી આ ઉપરાંત જો એ નવું રૂપ 'વ', 'શ', 'ચ', 'ન' માના કોઇ વ્યંજનથી શરૂ થતું હોય, અને નિયમ ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬ માંનો કોઇ એ નવા થએલા પ્રથમાક્ષરને લાગુ પડી શકતો હોય તો તે નિયમ પણ આ નિયમની રૂએ અમલમાં લાવી શકાય છે.

(૭૯) અગાઉના નિયમો ૪૨–૪૩ તથા તેની સૂચનાઓ અહીં ફરીથી વાંચી જવાની જરૂર છે. એ સૂચનાઓમાં પાછળથી આવવાના જે નિયમ માટે ઉપસર્ગના સ્થાનની પૂર્તિ કરવાનું બાકી રખાયું હતું તે જ આ નિયમ છે.

નિયમ ૪૩ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે ઉપસર્ગવાળા શબ્દોમાં શબ્દનો પ્રથમાક્ષર એ ઉપસર્ગ નહિ પણ ઉપસર્ગ સિવાયના શબ્દના અંગના પ્રથમ અક્ષરને ગણવામાં આવે છે. અને સામાન્યતઃ શબ્દના આદ્યક્ષરને લાગુ પડતા બધા નિયમો એ જ અક્ષરને લાગુ પડે

છે. એટલે જો એ સ્થાને 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ'માંનો કોઇ વ્યંજન હોય ત્યારે એ ભાગને નિયમ ૭૭ લાગુ પડી તે આદિ વ્યંજન લોપાય છે, અને એ વ્યંજન લોપ્યા પછીનો ભાગ એ જ નિયમને અનુકૂળ સ્થિતિમાં લખી, પછી ઉપસર્ગ એ લખેલા રૂપની ઉપર લખી દેવાય છે. નકશામાં 'પ્રપંચ' શબ્દ આ રીતે લખ્યો છે. આમ આ દૃષ્ટિએ જોતાં આ આખો નિયમ આમ જુદી રીતે લખવાની જરૂર હતી: 'કોઇ ઉપસર્ગ પછી આવનારા શબ્દના અંગની શરૂઆત 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ'માંના કોઇ વ્યંજનથી થતી હોય, તો તે અંગને નિયમ ૭૭ લાગુ પડી, તે અંગ લખવાની લીટીથી નિયમ મુજબ ઊંચે અગર નીચે લખાય છે, અને પછી તેના ઉપર ઉપસર્ગ મૂકાય છે.'

ઉપરની રીતે લખતાં લખવામાં અનુકૂળતા ઘણી રહેશે. માત્ર ઉપસર્ગ પાછળથી લખાય એ ક્રમ જરા બદલાએલો લાગશે. કેમકે નિયમ ૪૨ મુજબ ઉપસર્ગ જ પહેલો લખાતો આવ્યો છે. તેમ છતા ઉપસર્ગનું લીટી ઉપરનું સ્થાન નિયમ ૪૨માં નિયમથી મર્યાદિત ન થયું હોવાનું કારણ હવે સમજાશે. સાતમા દિવસનાં ઉદાહરણોમાં ઉપસર્ગોને લખવાની લીટી ઉપર લખેલા બતાવ્યા છે. પણ હવે ઉપરની દૃષ્ટિએ જોતા ઉપસર્ગ એવી રીતે લેખાય ત્યારે તેના પછીનુ શબ્દનું અંગ જાણે એનો આદ્યક્ષર 'ક' લોપાયો હોય એમ લખવાની લીટીથી સહેજ નીચું આવે છે. માટે હવે ઉપરની રીતે નિયમ સમજ્યા પછી કાં તો શબ્દના અંગનો એ પ્રથમાક્ષર લખવાની લીટી ઉપર આવે એટલો ઉપસર્ગને ઊંચો લેવો પડશે, અગર સાથેસાથ 'ક' લોપાએલો બતાવતી વખતે ઉપસર્ગને પોતાને લીટીથી સહેજ નીચે લેવો પડશે.

હવે સમજવા પૂરતું ઉપરનું બધું વિવેચન બરાબર છે.પણ વ્યવહારમા ઉપસર્ગને પ્રધાનપદે ગણવાથી બીજી કેટલીક રીતે સરળતા આવે છે. એટલે નિયમ ૭૯ જે રીતે લખેલ છે તેમાં ઉપસર્ગને કેન્દ્રસ્થાને રાખી બધા જરૂરી ફેરફાર તેમાં જ સમાવી દેવામાં આવ્યા છે. અને જો કે પાછળનો અક્ષર લોપાએલો જણાવવા ઉપસર્ગને ઊંચે નીચે લખવો પડે એટલું તો એમાં પણ જરા વિચિત્ર લાગશે. પણ એ સિવાય ઉપસર્ગ જ પહેલવહેલો અને યોગ્ય સ્થાને લખાઇ જતો હોવાથી બીજી વધારે તકલીફ નહિ રહે.

આમ આ બંને દૃષ્ટિએ નિયમ સમજતાં જુદી જુદી સગવડ છે. અને બંનેમાં એકેક વાત અસ્વાભાવિક જેવી આવે છે. એટલે શીખનાર ઉપર સમજાવેલ દૃષ્ટિએ નિયમ સમજી, પછી નિયમ જે સ્વરૂપમા ઉપર નિયમોમાં આપ્યો છે તે રીતે તેનો અમલ કરે.

આ નિયમનાં ઉદાહરણ તરીકે આવતા લગભગ બધા શબ્દો સાતમા દિવસના ઉદાહરણ ૧ માં આદિ વ્યંજનનો લોપ કર્યા વગર આપેલા છે. એ શબ્દોનાં અંતિમ અને સાવ સાચા રૂપ તો હવે અહીં જ આવે છે. પણ સાતમા દિવસમાં એ શબ્દો આપવાનું એ પ્રયોજન કે એ રૂપો સાથે અહીં અપાતાં નવાં રૂપોની તુલના કરવાથી ઉપસર્ગનું સ્થાન જુદા જુદા વ્યંજન લોપાતાં લખવાની લીટીથી ઊંચે અગર નીચે કેવી રીતે જાય છે તે સમજી શકાય.

આ ઉદાહરણોમાં 'પ્રકરણ', 'પ્રકાશ', 'પ્રપંચ' એ શબ્દોમાં આ નિયમનો જરા છૂટથી પ્રયોગ થએલો છે. 'પ્ર' આપણી ભાષાનો ઉપસર્ગ છે ખરો, પણ લઘુલિપિમા તેને માટે ઉપસર્ગ તરીકેની સંજ્ઞા ન હોવાથી લઘુલિપિ પૂરતો તેને ઉપસર્ગ ન ગણી શકાય. એવા સંજોગોમાં લઘુલિપિના સામાન્ય નિયમોથી એટલો ભાગ જેવી રીતે લખાવો જોઇએ એવી રીતે ઉપસર્ગને સ્થાને લખી શકાય, અને પછી આ નિયમ એને લાગુ પાડી શકે.

[ઉપરના 'દિવસ'નાં ઉદાહરણો તેમજ તેનું લઘુલેખન સ્થળસંકોચને કારણે આવતા અંક ઉપર મુલતવી રાખ્યાં છે.]

મેંદીનાં પાન

પોતાનો ઠાઠ સાચવવામાં જ કેટલાક માણસો એટલો વખત લે છે કે પછી બીજું કાંઇ જ કરી શકતા નથી

દુનિયા નીતિ કરતાં અનીતિની વાતોમાં વધુ રસ લે છે.

દુશ્મન પાસે દયા માગતાં મૈત્રી થવાનો સંભવ છે. મિત્ર પાસે દયા માગતાં દુશ્મન થવાનો ભય છે.

પોણા ભાગની દુનિયા પોતાની ભ્રમણામાં જ જીવે છે.

દુશ્મન કે દોસ્ત કરવાનું સરખું જ સહેલું હોય છે; પણ દોસ્તોની કીમત આપણને ભારે પડે છે.

સીડીનું સૌથી નીચેનું પગથિયું સૌથી ઉપરના જેટલું જ ખપનું અને જરૂરી છે.

મહત્ત્વાકાંક્ષા

• શિખરિણી •

ફણાના ફુંગોળે અયુત ઇતિહાસો ગળી જતો
મદે મર્દી લેને મણિધર મહાકાળ સરખો
નચાવું નાશોને અદય ઉરના અંકુશ થકી,
અને નાચે સાથે ક્રમ નિજ ભૂલી પ્રકૃતિ—નટી.

હવે હૈયે આવા અતુલ બલથી આગઝરતા
ઉડે લાવા, થાવા સકલ ચિન્તનો ચક્રધરતા,
પદાઘાતે વાટે જીવન જગનાં કૈ કચરતો
વધે વેગે વાજી મદભર મહાચંડ મનનો.

ઉનાળા કાળા ને શિશિર સુસવાટા સહીસહી
મથે મ્હેકી જાવા જીવન ફૂલ શા સૌ જગમહીં;
અરે તેને વીંધી સતત રચતી કીર્તિકલગી
હવે તૂટો રે એ જડ જિજિવિષા સોય સરખી.

મહત્ત્વાકાંક્ષાના અનલ અનિલો થૈ મલયના
વહો દાઝેલાના જીવનતનની થૈ મૃદુ વીણા.

રમણિક અરાલવાળા

મરણ-મૈત્રી

• શિખરિણી •

ખુંધા ખંડેરો ને શતશત યુગોના ખડકલા,
સુના કબ્રસ્તાનો, સડિયલ સુનાં મૂક મુડદા,
સ્મશાને મેં શોધ્યા, પ્રજળતિ ચિતા, અસ્થિ વિખર્યા
ઉથામ્યા, તો યે ઓ મરણ! તવ અસ્તિત્વ ન મળ્યું.

ડરે તુથી, નાસે વિસરી તુજને, તું ઝટ મળે;
તને શોધુ હું તો ભ્રમણ સઘળું વ્યર્થ નીવડે.
યુગોના ઉચ્છ્વાસે નિશદિન અવિશ્રાન્ત વહતું
છુપે કાં મારાથી? ઉર મરણ-મૈત્રી તલસતુ.

જવા આનંદોની જગઅણુકળી સીમ સફરે
ચહે હૈયું કિંતુ સ્થૂલ શરીર ત્યાં ના ડગ ભરે;
સદા બંધાયેલું અજ જીવનચૈતન્ય વિફરે:
ભલા મૃત્યુ! એને તવ મિલનથી મુક્ત ન કરે?

મહત્ત્વાકાંક્ષા ના અવર; બસ છે મુક્ત બનવું,
અને બ્રહ્માંડોમાં અચિત બળની સંગ ભમવું.

નંદલાલ જોષી

વન્દન

• શિખરિણી •

ધસ્યાં આવે જ્યારે પ્રબળ પડતીનાં પૂર મહા
બધા આશા-પન્થો ઉપર ઢળતા શ્યામ પડદા,
નસીબે નોંધેલી કદમ કદમે હાર જડતાં
જવાંમર્દી જેની અધિક ઝળકે આગ સરખી,
અને છેલ્લું ટીપું પૂરી જીવનનું તેજ-દીવડે
બુઝાતો ચમાવા અફળ મથતો જે મરણિયો
પડેલો, હારેલો, તદપિ અદકો આદરભર્યો,
મહાભાગી એવા જગતવીરને વન્દન હજો.

ચુનીલાલ પાટડીઆ

અવસ્થાભેદ

• અનુષ્ટુપ •

'વૃદ્ધાવસ્થા કહો ક્યારે આવે?' 'જ્યારે કરી દૂર
નિત્યનાં સ્વપ્ન સેવેલાં માનવી ના કહ્યા કરે
વધવા ભાવિના પંથે; હતાશા દાખવે વળી.
અન્યને યે પ્રબોધે જો "હવે આગે કંઇ નથી."
કલ્પનાના તરંગોમાં બુદ્ધિ વિહાર ના કરે,
નક્કી તો જાણી લેજો કે એ હવે ઘરડો થયો.'

'કિંતુ જે જિંદગીમાંથી સત્યને સંગ્રહ્યા કરે,
સિદ્ધ સ્વપ્નો કરી કૈં યે બીજાં કૈં સેવતો ફરે,
રસ ને આર્દ્રતા આશા, જેના ખંડિત ના થયાં,
ઉલ્લાસે જે અહોરાત્ર દેખી રૂડું રૂડું તથા
ટીપેટીપુ શકે માણી જીવનાસવનું મધુ,
આકાંક્ષા જળની નિત્યે અંતરે જેહના, વધુ
ને વધુ વહતાં વર્ષો આવે વૃદ્ધત્વ દેહને,
ભલે ગાત્રો થતાં ઢીલાં, તો યે તે તો જુવાન છે.'

'અજ્ઞાત'

શબ્દો

• મિશ્ર •

અગ્નિ તણો સંગ ન પામતાં સુધી,
નિસ્તેજ ટાઢા જ્યમ કોલસા રહે;
શબ્દો રહે નિષ્પ્રભ તેમ જ્યાં સુધી
જ્વાલા નહિ સર્જનની પ્રગળે.

પ્રહ્લાદ પારેખ

બાવો ક્રોધથી બોલ્યો: 'બદમાશ! કામ પૂરું થયું નથી ને સોનામહોરો માગે છે! હવે તો પીઠ પર આ ચાબિયો પડશે!'

ખોવાએલી વીંટી

(બાળવિભાગ)

નગરશેઠનો એ દીકરો હતો. એનું નામ મુકુન્દ. એને નાનો મૂકીને એની મા મરી ગઇ હતી.

મુકુન્દ બાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે પરદેશ વિદ્યાભ્યાસ કરવા અને દેશદેશાન્તર જોવા જવા વિચાર કર્યો. જતી વખતે એના પિતાએ એને એક હીરાજડિત વીંટી આપી કહ્યું, 'આ વીંટી તારી બાની છે. એમાં તારી બાની નાનકડી છબી જડેલી છે. તું વિદ્યાભ્યાસ કરીને અને દેશવિદેશ ફરીને પાછો આવીશ ત્યારે તો તું મોટો થઇ ગયો હોઇશ, એટલે વખતે હું તને ન યે ઓળખી શકું. એ વખતે તું આ વીંટી મને બતાવીશ એટલે હું તને ઓળખી લઇશ.'

મુકુન્દે વીંટી એક કંઠીમાં ગાઠી કંઠી ગળામા નાખી લીધી, અને સૌના આશીર્વાદ લઇ ચાલી નીકળ્યો.

મહિના વીત્યા અને વર્ષો વીતવા લાગ્યા. નગરશેઠ બીજી સ્ત્રી પરણ્યા અને તે સ્ત્રીને પણ એક દીકરો થયો. ધીમે ધીમે નગરશેઠ મુકુન્દને ભૂલવા લાગ્યા. એમ કરતાં ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. મુકુન્દનો હજી પત્તો નહોતો. સૌએ માન્યું, મુકુન્દ મરી ગયો હશે.

બાર વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી ત્રણ વર્ષ દેશવિદેશ પ્રવાસ કરીને મુકુન્દ ઘેર આવવા નીકળ્યો. હવે તે સત્તાવીશ અઠ્ઠાવીશ વર્ષનો મૂછાળો જુવાન બની ગયો હતો. તેનો ચહેરો પલટાઇ ગયો હતો ને તેનો અવાજ પણ બદલાઇ ગયો હતો. પ્રવાસ અને પરિશ્રમથી તેના આખા શરીરનો બાંધો પણ બદલાઇ ગયો હતો. વખતે કોઇ તેને ઓળખી શકશે નહિ એવો તેને ભય હતો: પણ પેલી વીંટી તેની પાસે હતી એટલે એને નિરાંત હતી.

જંગલમાં રાતવાસો કરતો કરતો તે ચાલ્યો આવે છે, એવામાં એક રાત્રે એ જંગલમાં ક્યાંક તેના ગળામાંથી કંઠી તૂટી ગઈ અને નીકળી પડી, પણ તેની એને સરત રહી નહિ. સવારે ઊઠી તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું.

અરધો રસ્તો કાપ્યા પછી તેને વીંટી યાદ આવી. જુએ તો કંઇ ન મળે! તેને એટલું તો દુઃખ થયું કે તરત ભોંય બેસી પડ્યો થોડીવારે સ્વસ્થ થઇ વીંટીની શોધમાં પાછો ફર્યો. બે દિવસ સુધી ઊભે રસ્તે ખોળાખોળ કરી, પણ વીંટી જડી નહિ. છેવટે નિરાશ થઇ તે પાછો ફર્યો. 'પિતાને બધી વાત કહીશ, તે કદાચ મારી વાત માનશે ને મને ઓળખશે.' તેણે મનમાં વિચાર કર્યો.

વખત જતાં ને ગામમાં આવી પહોંચ્યો ને નગરશેઠને ઘેર જઇ ઊભો. નગરશેઠે તેને ઘરની અનેક વાતો પૂછી ખાતરી કરી લીધી કે તે પોતાનો દીકરો મુકુન્દ જ છે, પણ તેમની નવી સ્ત્રીએ એ વાત માની નહિ. તે બોલી, 'આખું ગામ કહે છે કે મુકુન્દ મરી ગયો છે. માટે આ કોઇ બદમાશ મુકુન્દનું નામ લઇ અગાઉથી ઘરની વાતો જાણી લઇ આપણને ઠગવા ને મફતની મિલકત ભોગવવા આવ્યો હશે તો! સાચો મુકુન્દ હોય તો એની બાની વીંટી બતાવે.'

શેઠે મુકુન્દને વીંટી બતાવવા કહ્યું. મુકુન્દે વીંટી ખોવાઇ ગયાનું જણાવી બધી વાત કહી. પણ શેઠાણીના મનનું સમાધાન થયું નહિ, તે બોલી, નક્કી બદમાશ છે.

શેઠે મુકુન્દને ઘરમાં પેસવા ન દીધો.

ઉદાસ મુખે મુકુન્દ ઘર છોડી ગામ છોડી ચાલી નીકળ્યો. ગામને છેવાડે આવેલા શિવમંદિરમાંથી તે

વખતે ઘંટારવ થતો હતો. એ ઘંટારવમાંથી મુકુન્દને જાણે કોઇની વાણી સંભળાતી હતી: 'આવા મંગળ સમયે શા સારૂ તું ઉદાસ મુખે ને ધીમે પગલે ચાલી નીકળ્યો છે, જુવાન?'

મુકુન્દે જવાબ દીધો, 'પંદર વર્ષે ઘેર આવ્યો, ત્યાં ઘરે મને જાકારો દીધો. એ શું ઉદાસ થવા જેવી વાત નથી?'

'ના; ઉદાસ થવા જેવું ક્યાંય કશું નથી. આ જોને, લોકો અમારા શરીર પર ઘા કરે છે ત્યારે અમે ઘાનું દુઃખ ભૂલી કેવો મધુર રણકાર કરી ઊઠીએ છીએ?'

'ઓહો! ત્યારે હું પણ શા માટે ઉદાસ રહું? હે દેવ-મંદિરના ઘંટો! આજે હું જાઉં છું; પણ એક દિવસ જ્યારે મારી બાની વીંટી લઇને પાછો આવું ત્યારે આવો મધુર ઘંટારવ સંભળાવજો.'

ઉત્સાહભેર પગલાં ભરતો એ આગળ ચાલ્યો. પણ હજી તેના દિલમાથી દુઃખ ગયું નહોતુ. રહીરહીને તેના મુખમાથી ઊંડા નિઃશ્વાસ નીકળી પડતા હતા. રાત પડી ને નિરાશ મને તે ઊંઘી ગયો. સવારે ઊઠ્યો ત્યારે પણ એના મનનો ભાર હજી હળવો થયો ન હતો.

ઝાડે ઝાડે, ડાળે ડાળે પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં ને હીંચકા ખાતાં હતા. એ કલરવમાં મુકુન્દને જાણે કોઇ કહેતુ સંભળાયું: 'આવા ખુશનુમા સમયે શા સારૂ તુ દુઃખી મને ડગલા ભરે છે, યુવાન!'

મુકુન્દે જવાબ દીધો, 'પંદર વર્ષે ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરે જાકારો દીધો. એ શું દુઃખી થવા જેવી વાત નથી?'

'ના, દુઃખી થવા જેવું ક્યાંયે કશું નથી. આ જોને, જીવતર બધું પળેપળે જાળમાં સપડાવાનો ભય છતાં અમે કેવાં ગાન ગાઇએ છીએ' નાની શી જિંદગીમા ગાયું એટલું ભલું.'

'ઓહો! ત્યારે હું શું કરવા ન ગાઉં? હે વનવનનાં પંખીઓ! આજે હું જાઉં છું; પણ એક દિવસ જ્યારે મારી બાની વીંટી લઇને પાછો આવું ત્યારે ફરી આવો મધુર કલરવ મને સંભળાવજો.'

મુક્ત કંઠે ગાતો ગાતો મુકુન્દ આગળ વધ્યો.

ચોતરફ વનશ્રી ખીલી રહી હતી. ડાળીએ ડાળી ભારથી નમી રહી હતી. જાણે વનરાવને ફૂલના વાઘા સજ્યા હતા. દશે દિશા ભરીને વસંતનો સુગંધી વાયરો વાઇ રહ્યો હતો. એ સુગંધમાં મુકુન્દને જાણે કોઇની વાણી સંભળાઇ: 'આવા પ્રફુલ્લ સમયે ફૂલવિહોણો તું શા સારૂ જાય છે, યુવાન?'

મુકુન્દે જવાબ દીધો, 'પંદર વર્ષે ઘેર આવ્યો ત્યારે ઘરે જાકારો દીધો એ શું ફૂલવિહોણા જવા જેવું નથી?'

'ના, ફૂલવિહોણા જવા જેવું કયાંયે કશું નથી. આ જોને, વંટોળિયાના થપાટો ખાઇખાઇને, પાંખડીએ પાંખડીએ છિન્નભિન્ન થઇ જઇને, છેવટે ધૂળમાં રગદોળાઇને નામશેષ થતાં પણ અમે કેવાં સુગંધ વહાવીએ છીએ! ભલા! એ સિવાય જગતમાં બીજું કામે શું કરવાનું છે?'

'ઓહો! ત્યારે હું શું કરવા સુગંધ વિનાનો રહું! હું યે ફૂલ જેવું ફૂલ બની જીવીશ. હે દશે દિશાનાં ફૂલ! આજે હું જાઉં છું પણ એક દિવસ જ્યારે મારી બાની વીંટી લઇને પાછો આવું ત્યારે ફરી આવી સુગંધ વહાવજો.'

મુકુન્દે થોડાક ફૂલ ચુંટી માથામાં, ને કાને ભરાવ્યાં. કેસુડાનાં ફૂલની એક લાંબી ડાળી હાથમાં ધજાની પેઠે લઈ લીધી. પછી ઉલ્લાસભેર એ આગળ ચાલ્યો.

જતાં જતાં ઘોર જંગલ આવ્યું. મુકુન્દે જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યા દૂરથી તેને એક હાક સંભળાઇ.

'નાસી જા, રે! નાસી જા. પાછો જતો રહે, નહિ તો મૂઓ પડીશ.'

મુકુન્દે મો ફેરવી જોયું તો એક બુઢ્ઢી ડોશી થોડેક દૂર એક ટેકરી પર છાણાં થાપતી હતી. મુકુન્દે તેની પાસે જઈ પૂછ્યું, 'શા સારૂ મને નાસી જવાનું કહે છે?'

ડોશીએ કહ્યું, 'મૂરખ! હમણાં પેલો અઘોરી આવશે તો જીવતો નહિ મેલે. નાસી જા, નાસી જા. આ વનમાં ફરી પગ મૂકીશ નહિ. આ તો અઘોરી બાવાનું વન છે.'

'પણ માજી!' મુકુન્દે હસતાં હસતાં કહ્યું: 'મારે જરા બાવાજીને જોવા છે!'

ત્યાં તો પવનની લહેરમાં, ન ગમે તેવી કંઇક વાસ ખેંચાઇ આવી. 'એ આવ્યો જો, ત્યારે.' આટલું બોલી ડોશી ચૂપ થઇ ગઇ ને છાણાં થાપવા લાગી ગઇ.

પળ વારમાં તો ઊંચી પડછંદ કાળીમેશ કાયા-વાળો, માથે જથરપથર જટાવાળો, એક હાથમાં લાંબો વજનદાર ચીપિયો ને બીજા હાથમાં ચીભડું લઇ બચકાં ભરી ભરી ખાતો એવો એ વનનો માલિક અઘોરી બાવો ત્યાં આવી પહોંચ્યો: ને જોરથી પત્થર પર ચીપિયો પછાડી બોલ્યો, 'કેમ આવ્યો છે અહીં?'

મુકુન્દે શાંતિથી જવાબ દીધોઃ 'નોકરી રહેવા.'

'નોકરી?' બોલતાં બોલતાં બાવો એવું હસ્યો! નદીકાંઠાની ગોઝારી ભેખડ ધસી પડતાં અવાજ થાય એવો એ હસવાનો અવાજ હતો. પણ મુકુન્દ જરાયે ગભરાયો નહિ.

'હા! હા! હા! હું તને સરસ નોકરી આપીશ. ઠીક તો જો, મારે આ આખું જંગલ કાપી બેય છેડા સુધી સુંદર મેદાન બનાવવું છે. તને આજથી એ કામ સોંપું છું. પણ યાદ રાખજે, એક હજાર ને એક દિવસમાં એ પૂરું થઇ જવું જોઇશે. થશે તો એક હજાર ને એક સોનામહોર પગારમાં આપીશ, ને નહિ થાય તો આખી જિંદગી મારો ગુલામ કરીને રાખીશ. છે કબૂલ?'

'હા કબૂલ!' મુકુન્દે કહ્યું.

'તો ચડી જા આજથી કામે. પણે પેલી કુહાડી પડી છે. પણ ખબરદાર! અધવચમાં નોકરી છોડી નાસવાનું કર્યું છે તો ઊભો ને ઊભો ચીરી નાખીશ.'

આખો દિવસ ઝાડ કાપવાની સખત મજૂરી કરી થાકેલા મુકુન્દને સાંજે બાવાએ જોયો ત્યારે પણ તે પહેલાંના જેવો હસતો ને ગાતો હતો. બાવાને એ જોઇ ચીડ ચડી. તે બોલ્યો, 'આમ માંદલાની પેઠે કામ કરીશ તો હળે જોડીશ, યાદ રાખજે.' મુકુન્દ બોલ્યો, 'કાલથી વધારે સખત કામ કરીશ.'

બીજે દિવસે મુકુન્દે ખુબ કામ કર્યું. સાંજે બાવાએ જોયું કે કામ ઘણું થયું છે, પણ મુકુન્દ તો આજે પણ હસે છે ને ગાય છે! તેણે આજે પણ 'કામ કેમ બરાબર નથી કરતો?' કહી મુકુન્દને ઠપકો દીધો. મુકુન્દ ઠપકો ગળી ગયો.

મુકુન્દે જોઇ લીધું કે બાવાને હસતો ગાતો ચહેરો ગમતો નથી, એટલે એણે ત્રીજે દિવસે આગલા દિવસ કરતાં થોડું કામ કર્યું, પણ જાણે ખૂબ થાકી ગયો હોય એવો ભારે ચહેરો ધારણ કર્યો. બાવો એ જોઇ ખુશ થયો. તે બોલ્યો, 'હં એવી મજૂરી કરો!'

થોડાક દિવસ પછી મુકુન્દે બીજી એક યુક્તિ કરી. તેણે વિચાર કર્યો કે આવી રીતે રોજ મજૂરી કરીશ તો જરૂર એક હજાર ને એક દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં જ આખું જંગલ સાફ થઇ જશે, અને બાવો એ સમજી જશે તો સોનામહોરો આપવી પડે એથી વચમા કંઈ કંઇ વિઘ્ન નાખશે, માટે બાવાને ખરેખરૂં કામ કેટલું થાય છે એ જાણવા દેવું નહિ.

બીજા દિવસથી મુકુન્દે રોજ એ જ્યાં ઝાડ કાપતો હતો ત્યાંથી સો વાર પાછળના ભાગથી ઝાડ કાપવાં શરૂ કર્યાં. આખો દિવસ એ પ્રમાણે કામ કરી થોડો વખત પહેલાંની જગ્યાએ કામ કરતો ને અતિશય થાકી ગએલો હોય તેમ ઘેર પાછો ફરતો. બાવો એનો થાકી ગએલો ચહેરો જોઇ ખુશ થતો ને કહેતોઃ 'હં, એવી મજૂરી કરો.'

આમ કરતાં કરતાં હજાર દિવસ પૂરા થવા આવ્યા. મુકુન્દે આખું જંગલ સાફ કરી નાખ્યું હતું, માત્ર થોડાંક જ ઝાડ રહેવા દીધાં હતાં. છેલ્લો દિવસ આવ્યો. મુકુન્દે આજે ખૂબ ઉદાસ થઇ ગયો હોય એવો ચહેરો ધારણ કર્યોઃ કામે જતી વખતે તેણે બાવાને પગે લાગી કહ્યું, 'બાબા! જિંદગી આખી તમારા ગુલામ થઇ રહેવાનું છે તો આજથી જ શા સારૂ તમારી સેવાચાકરી ન કરૂં? મારા પર દયા રાખજો બાપુ!'

સાચીખોટી વાત

સાચી ખોટી વાત,
એક હતી રાત.

રાતે માગ્યો ચાંદો,
ચાંદો પડ્યો માંદો.

વૈદ આવ્યા ચાલી,
આવી નાડ ઝાલી.

આપું દવા ભાઈ,
ખોદો ઊંડી ખાઈ.

થોડો થોડો દાટો રોજ,
આખો દાટો એક રોજ.

થોડો થોડો કાઢો રોજ,
આખો કાઢો એક રોજ.

જીવતો રહેશે ચાંદો,
નહિ તો મરશે માંદો.

રાતે ખોદી ખાઇ,
એમાં દાટ્યા ચાંદાભાઇ,

પછી કાઢ્યા ચાંદાભાઇ.
રાત ધવાડે ચાંદો,

રાત રમાડે ચાંદો,
રાત ઉંઘાડે ચાંદો.

ત્યાં તો ઊંઘી ગઇ રાત,
અને પૂરી થઈ વાત.

સુન્દરમ્

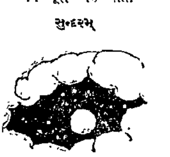

બાવો મલકાતો મલકાતો બોલ્યો,'હજી તો આજનો દહાડો આખો ઊભો છે ને! કસીને મહેનત કર. જંગલ આખું કપાઈ જશે.'

'જેવા આપના આશીર્વાદ!' કહીને મુકુન્દ ઊપડચો.

બાવાએ ગઈ કાલે સાંજે જ જોયું હતું કે હજી તો સો વાર જંગલ પણ સાફ થયું નહોતુ એટલે મુકુન્દ આપણો ગુલામ થવાનો છે. એ વિચારથી તે હસતો હતો. પરંતુ મુકુન્દે આગલા ભાગનાં તથા છેક છેડેનાં થોડાંક ઝાડ સિવાય આખું જંગલ કાપી નાખ્યું હતું. આજે તે પહેલા પાસેનાં ઝાડ કાપી નાખી પછી છેડા પરનાં ઝાડ કાપવા ગયો અને તે પણ એક પછી એક કાપી નાખ્યા. છેક છેલ્લું ઝાડ કપાઇને ભોંય પર પડ્યું ત્યારે એ ઝાડની વચલી ડાળીઓમાં એક સુંદર માળો તેની નજરે પડ્યો. તેણે તે માળો તપાસ્યો તો અજબ થઇ ગયો! જે વસ્તુને અભાવે તેને ઘરમાથી અપમાનિત થઇ નીકળવું પડ્યુ હતુ તે તેની મૃત માતાની સ્મૃતિ—પેલી વીંટી આ માળામાંથી તેને મળી આવી! હજાર દિવસનો તેનો થાક એ વીંટી જોઇને એક પલકમાં ઊતરી ગયો.

સાંજે મુકુન્દ હસતો હસતો બાવાની સામે આવી ઊભો રહ્યો. બાવાએ આજે એને પોતાના પગમાં પડી ચોધાર આસુએ રોતો જોવાની આશા રાખી હતી, તેથી એને આમ હસતો જોઇ એને તો ભારે ક્રોધ ચડી ગયો ને બોલ્યો, 'હસે છે શું, મૂર્ખ'? જાણે છે હવે તું મારો ગુલામ છે?!'

'ના રે બાબા! એ તો હું નથી જાણતો!' મુકુન્દે શાંતિથી કહ્યું.

'નથી જાણતો? આપણે શરત કરી હતી એ નથી ખબર? તું એક હજાર ને એક દિવસમાં આખું જંગલ કાપી નાખે તો તને એક હજાર ને એક સોનામહોરો મળે ને ન કાપી શકે તો જિંદગીભર મારો ગુલામ થઇ રહે. કેમ, આવી શરત નહોતી કરી?" બાવાએ કહ્યું.

'કરી જ હતી તો! લાવોને સોનામહોરો ક્યાં છે? મારી આ ચાદર ભરાઇ જશે!' મુકુન્દે ખભેથી ચાદર લઈ જમીન પર પાથરતાં કહ્યું. એ જોઇ બાવાને આટલા ક્રોધમાં પણ હસવું આવી ગયું. તે બોલ્યો, 'બદમાશ! કામ તો પૂરૂં થયું નથી ને સોનામહોરો માગે છે? હવે તો પીઠ પર પડશે આ ચીપિયો સડાક! સડાક!'

'પણ કામ તો ક્યારનું યે પૂરૂં થઇ ગયું છે. આખા જંગલમાં એક પણ ઝાડ હવે ઊભું નથી.' મુકુન્દે સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

'છટ્ છટ્! જુઠ્ઠા! મને બનાવે છે?' કહી બાવાજી ચીપિયો લઈ મારવા દોડ્યા.

મુકુન્દે સામો ફુંફાડો કર્યો: 'બાવાજી! તમારૂં કામ પૂરૂં કરી નાખ્યું છે, છતાં જો મને મારવા આવશો તો હું યે સામો મારીશ.'

બાવો દોડતો રહી ગયો. તે બોલ્યો, 'ચાલ ત્યારે, નજરે દેખાડ તારૂં કામ.'

બાવો ને મુકુન્દ આખું જંગલ ફરી વળ્યા. આવડું મોટું જંગલ સાફ થઇ ગયું છતા પોતાને કશી ખબર પણ પડી નહિ એ જોઇ બાવો દાંતમા આંગળાં ઘાલી ગયો. થોડી વાર વિચારમાં પડી ગયો, પછી એકદમ હરખમાં આવી જઇ બોલી ઊઠ્યો, 'વાહ! બચ્ચા વાહ! તેં ખરી કરી! પચીસ વર્ષથી હું આ જંગલમાં રહું છું પણ તારા જેવો મહેનતુ અને બુદ્ધિશાળી મને કોઇ મળ્યો નહોતો. આજે તને જોઇ મને બહુ આનંદ થાય છે. માગ બચ્ચા! તારે શું જોઇએ?'

'મારે? મને તો મારી મહેનતની એક હજાર ને એક સોનામહોરો મળે એટલે બસ.' મુકુન્દે કહ્યું.

'બસ?' બાવો હસીને બોલ્યો: 'નહિ નહિ બચ્ચા! તારા જેવો બુદ્ધિશાળી અને વળી બળવાન મને બીજે ક્યાં મળવાનો હતો? જા, ખુશ થા—મારો બધો ખજાનો અને આ બધી જમીન હું તને આપી દઉ છું.'

મુકુન્દ ભારે પૈસાદાર બની ગયો. નોકરચાકરોની હવે તેને ખોટ રહી નહિ. ભારે ઠાઠમાઠ ને ધામધૂમ સાથે તે પોતાને ગામ જવા નીકળ્યો. વનરાવનનાં ફૂલોએ એને જોઇ સુગંધી વહાવી, વનવનનાં પંખીઓએ મધુર કલરવથી એનો સત્કાર કર્યો અને ગામમાં પેસતાં દેવમંદિરના ઘંટોએ મધુર રણકાર કરી તેનું સ્વાગત કર્યું. આખા ગામે તેનું સામૈયું કર્યું. વીંટી જોઇ તેના પિતાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પિતા-પુત્ર ભેટ્યા. અપરમાએ પણ પુત્રને આશીર્વાદ આપવા તેને માથે હાથ મૂક્યો; મુકુન્દે એ હાથની એક આંગળીમાં પોતાની મૃત માતાની છબી વાળી વીંટી પહેરાવી દીધી અને તરત જ તેના પગમાં ઢળી પડી બોલ્યો: 'માતાજી!'

રમણલાલ સોની

મધુકરી

એક અનંત ઢચાટે
વિચરૂં ભવભવને ઘાટે.
ક્ષિતિજકિનારે પાંખ પછાડું, દિગન્તને ઉંબર ડગ માંડું,
સૂર્ય તણી પરકમ્મા કોટિ આદરૂં તુજ માટે—વિચરૂં૦
જીવનનાં ભાથાં લઇ બાંધી, મૃત્યુ તણાં વનવગડા વીંધી,
કાળકિનારે બટકું ઢરદમ તવ દર્શન તલસાટે—વિચરૂં૦

(કુમારસુંદરી)

—સુન્દરમ્

૨૧. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

• • • ગઇ તા. ૧૪મી જાન્યુઆરીના રોજ એમનું અવસાન થયું. મિત્રો અને પ્રિયજનોના નરુભાઇ–નરુકાકા અને ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ (Grand old man) એ શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ આજથી એક પચાસી પૂર્વેની સંસ્કારિતાના જાણે મૂર્ત સ્વરૂપ હતા. જોકે દિવસાનુદિવસ થતા જતા એના મૂલ્ય પરિવર્તનને તેઓ અપનાવ્યે રહ્યા હતા, છતાં એમાં એ રાગતઃ એ પુરાણી સંસ્કારિતાનું પડ તો એમને કાયમ વીંટળાયેલું જ રહ્યું હતું.

શ્રી નરસિંહરાવનો જન્મ (૧૮૫૯ના સપ્ટેમ્બરની ૩૦મીએ) ભોળાનાથ સારાભાઇ જેવા ગુજરાતના આદ્ય ને પ્રખર સુધારકને ત્યાં થયો હતો એટલે ધર્મ તથા સમાજને સંસ્કારિતામાં નવાં મંડાણ કરવાનો ગુણ તેમનામાં સહજ ઊતર્યો હતો. ૧૮૮૦મા તેમણે બી.એ.ની પરીક્ષા પસાર કરી અને સંસ્કૃતમાં પ્રથમ નંબરે આવી ભાઉ દાજી પારિતોષિક મેળવ્યું. સ્વ. મણિલાલ નભુભાઇ, પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકર, રો. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ વગેરે એમના સહાધ્યાયીઓ હતા.

બી.એ. થયા પછી એમ.એ. ને એલએલ.બી. માટે એમણે અભ્યાસ કરવા માંડેલો, પણ તે અરસામાં ઇ. ૧૮૮૪મા સ્ટેચ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં જગા મળી ગઇ ને તેઓ ખેડા જિલ્લાના આસિસ્ટંટ કલેક્ટર નીમાયા એટલે આગળ અભ્યાસ પડતો મૂક્યો. ત્યાંથી સોલાપુર, બીજાપુર, કારવાર, સિંધ હૈદ્રાબાદ, નાશિક, ખાનદેશ, રત્નાગિરિ વગેરે સ્થળે એ તેમની બદલી થતી રહી હતી. ૧૯૦૫થી તે ૧૯૧૨માં નિવૃત્ત થયા, ત્યાં સુધી તેઓ રત્નાગિરિમાં જ રહ્યા

કવિતા પ્રત્યેની અભિરુચિ કુમાર વયથી જ એમને હતી, અને એ પ્રયત્નો શિથિલ થયા ન થયા ત્યાં નારાયણ હેમચંદ્રનો સમાગમ થયો. એમના જ આગ્રહથી એમના પરિચયમાં નરસિંહરાવે, જૂના યુગ ને નવા યુગને નોખા પાડતી નવયુગની ઉષા સમી કવિતા લખવાની પોતાની પ્રેરણાને સજીવન કરી, અને એ ઋણને પોતાના પહેલા સંગ્રહ 'કુસુમમાળા'ની અર્પણપત્રિકાથી અંકિત કર્યું.

એમની નોકરી અને સાહિત્યસેવાનો લાંબો ગાળો દક્ષિણમાં જ વીત્યો. ૧૮૮૭માં એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ 'કુસુમમાળા' બહાર પડ્યો. બીજા પ્રાંતોની સરખામણીમાં ગુજરાતી ભાષાની અતીશે અવ્યવસ્થિત જોડણીનો પ્રશ્ન તેમને ખૂબ સાલતો રહ્યો હતો અને એને માટેની એમની ધગશ અને પ્રયત્નો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. છેક ૧૮૮૮માં એમણે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં જોડણી વિષયક વિસ્તૃત ચર્ચા છપાવી ત્યારથી એ જોડણીના શાસ્ત્રીય ચર્ચાનો આરંભ ગણી શકાય. ૧૮૯૬માં એમનું બીજું પુસ્તક 'હૃદયવીણા' પ્રગટ થયું

નોકરીમાંથી તેમના નિવૃત્ત થયા પછી બીજે જ વર્ષે અમદાવાદમાં જે પ્રાંતિક સંસાર સુધારા પરિષદ મળી હતી તેનું પ્રમુખસ્થાન તેમને આપવામાં આવ્યું હતું ને એ સ્થાનેથી એમણે જે વ્યાખ્યાન આપેલું તે સુધારક તરીકેની તેમની પ્રતિષ્ઠાને છાજે તેવું જ હતું. આજના યુગમાં જન્મનાર અને જીવનારને એ કાળના સમાજસુધારાની કઠોરતાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે સમાજસુધારાનો નરસિંહરાવનો આદર્શ માત્ર પોતાથી જ શરૂ કરવામાં પર્યાપ્તિ નહોતો પામતો, પણ સમસ્ત સમાજને સ્પર્શતો. તેઓ એ સમયમાં માનતા અને ચુસ્ત પ્રાર્થનાસમાજી હતા. પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં તેમના

આપેલા ઉપદેશો અને વ્યાખ્યાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પ્રાર્થનામાળાના છેલ્લા ભાગોમાંનાં એમનાં રચેલાં પદો ગુજરાતનાં ભક્તિકાવ્યોમાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે તેવાં છે.

હિંદના જુદાજુદા પ્રાંતોમાં ફરવાથી અનેક પ્રાંતીય ભાષાઓનો તેમણે નિકટનો પરિચય સાધ્યો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણના 'અપભ્રંશ' અધ્યાયનો એમણે બહુ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ભાષાના ક્રમિક અવતારોનું એમણે સૂક્ષ્મ મનન કર્યું હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓના એ અભ્યાસથી જે ચોકસાઇ આવવી જોઇએ એ એમના સારસ્વત જીવનનો તેમજ નિત્યના સામાન્ય જીવનનો પ્રધાન સૂર હતો. એ અનુભવ તથા પોતાની વિદ્વત્તા તેમજ ચોકસાઇના પીઠબળ સાથે ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના સંશોધનના ક્ષેત્રમા એમણે કરેલું કાર્ય તો યુગવર્તી છે. સાક્ષર, કવિ, સમાજસુધારક અને વિવેચક નરસિંહરાવને પડછે કદાચ ભાષાશાસ્ત્રી નરસિંહરાવ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનું નામ ચિરંજીવ બની જાય એવા સમર્થ એમના એ પ્રયત્નો છે. ગુજરાતી 'હ'કારનો તેમનો આગ્રહ અને વર્ષો સુધી એમણે ચલાવેલી 'પ્રેમાનંદનાં નાટકોની' ચર્ચાએ તો ગુજરાતી સાહિત્યના અદનામા અદના પરિચિતના મોઢે પણ એમનું નામ રમતું કરી દીધુ છે. એમના ગુજરાતી ગદ્ય લખાણોમાં 'મનોમુકુર'ના બે ભાગ તથા 'સ્મરણમુકુર' તો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. પણ એ ઉપરાંતના એમના સંખ્યાબંધ લેખો અને વિવેચનો હજુ સામયિકોમાં જ દટાએલા પડયા છે.

એમનો ત્રીજો કાવ્યગ્રંથ 'નૂપુરઝંકાર' ઇ. ૧૯૧૪માં બહાર પડેલો. તે પછી કરુણ પ્રશસ્તિરૂપે 'સ્મરણ સંહિતા' બહાર પડયું એ ઇ. ૧૯૧૫ની સાલમા સુરતની પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદે તેમની વરણી કરવામાં આવેલી. એ સમયનું તેમનું ભાષણ અને એ જ વર્ષે મુંબાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એમણે આપેલા 'વિલ્સન ફાઇલૉલૉજિકલ લેકચર્સ'ની માળાનાં વ્યાખ્યાનો ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ ઉત્પત્તિ અને વિકાસ ઉપર અભૂતપૂર્વ પ્રકાશ પાડનારાં નીવડયાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં વિશિષ્ટ શૈલીનું એમનું 'વિવર્તલીલા' અઢી વર્ષ પહેલાં જ બહાર પડયું છે. 'કવિતા અને સંગીત' તથા 'અભિનયકલા' પણ એમનાં સૂક્ષ્મ અવલોકન અને વિદ્વત્તાની સાક્ષીરૂપ નિબંધો છે.

૧૯૨૧ની સાલમાં જ્યારે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસને સ્થાન મળ્યું ત્યારે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે તેમને નીમી લેવામાં આવ્યા હતા અને છેવટ સુધી તેઓ એ પદ પર જ રહ્યા હતા. એ જ યુનિવર્સિટી તરફથી ૧૯૩૦ની સાલમાં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પર બે ચાર વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં તેમાં પણ એમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ અને સત્યનિષ્ઠા આગળ તરી આવે છે.

નિખાલસતા, એ એમની સમસ્ત જીવનમાળામાં સળંગ દોર રૂપે રમી રહેલો ગુણ હતો એમ એમના પરિચયમાં આવનાર જ નહિ, પણ એમનાં લખાણો વિવેચનો અને ચર્ચાઓ વાંચનાર હરકોઇને જણાશે. એ નિખાલસપણાને લીધે પરિણમેલા એમના કટુ સત્યવક્તાપણાએ કદાચિત કોઇને દુભવ્યા હશે; તો એ જ નિખાલસતામાંથી જન્મેલી સરળતાએ છાતી પણ લીધા હશે. એટલો જ અગત્યનો એમના જીવનનો બીજો ગુણ તે ચોકસાઇ—અત્યંત ઝીણવટભરી, વિજ્ઞાનીના જેવી ચોકસાઇ. વ્યાકરણ જોડણી અને ભાષાશાસ્ત્રના એમના લેખો ને સાહિત્યવિવેચનો એ ગુણની જાગતી પ્રતીતિ છે.

એ નિખાલસ, પ્રેમલ અને ભગવદ્ભક્ત હૃદય પર કુદરતના આઘાતો પણ ઓછા નહોતા થયા. એમનાં બધાં જ પ્રિયજનો—પુત્ર, પુત્રીઓ, દૌહિત્ર, અને છેવટે એમનાં પત્ની—સૌ એક પછી એક, એમની જ હયાતીમાં વિદાય થયાં એના ઘા જીવનમાં એક પછી એક જે વીરતાથી એમણે ઝીલ્યા છે તે એમનો એટલો જ બીજો ગહદ્ ગુણ હતો.

છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી એમની તબીયત લથડી હતી ને તેમા ગત દોઢ વર્ષથી તો તેઓ પથારીવશ જ હતા. પચાસ વર્ષ પહેલાં શરૂ થએલું એમનું લેખનકાર્ય આ સ્થિતિ આવી ત્યારે જ, છેલ્લું 'બુદ્ધચરિત્ર'નું પુસ્તક બહાર પાડી વિરમ્યું.

પશ્ચિમની ઢબની કવિતાને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવતારનાર, નવયુગના અગ્રગી અને ઊર્મિશીલ કવિ, વિદ્વાન વિવેચક અને અપ્રતિમ ભાષાશાસ્ત્રી, ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ સમા એ વૃદ્ધ સાક્ષરની પોણોસોમી જન્મજયંતિ હજુ ત્રણ જ વર્ષ પર ગુજરાતી સાહિત્ય જનતાએ ઊજવી એમના વાત્સલ્યની જે તૃષાર્તતા બતાવી હતી એ એમના નિધનથી જેવી ને તેવી જ રહી ગઇ છે, અને નજીકના ભવિષ્યમાં એ કોઇથી છીપે એવાં ચિહ્ન પણ જણાતાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યનું એટલું વધુ દુર્ભાગ્ય.

ફૈઝપુરનો પરિચય

*** પચાસ વર્ષ પછી પહેલી જ વાર મહાસભાએ પોતાની બેઠક ફૈઝપુર નામના ગામડામાં ભરી જી. આઇ. પી. રેલવેના બુરહાનપુર અને ભુસાવળ સ્ટેશનો વચ્ચે આવેલા સાવડા સ્ટેશનથી ચાર માઇલ દૂર આવેલા એ ગામડાનો આ ઐતિહાસિક પરિચય રસદાયક થઇ પડશે.

મુંબાઇ ઇલાકાના પૂર્વ ખાનદેશના, યાવલ તાલુકામાં ફૈઝપુર આવેલું છે. એની વસતી ભાગ્યે જ દસ હજારથી વધારે હશે. વિન્ધ્ય અને સાતપુડાની ગિરિમાળા વચ્ચે ઉચ્ચ સ્થાને તે આવેલું છે. આ પ્રદેશ સપાટ નહિ પણ ટેકરીઓથી વ્યાપ્ત છે. આ ટેકરીઓમાં ઘણી ખીણો છે ને તેમાં સરિતાઓનો પ્રવાહ વહે છે. આ પ્રદેશમાંથી નર્મદા ને તાપીના પ્રવાહો

અરબી સમુદ્રને માર્ગે જઈ રહ્યા છે. અહીં વાઘ, રીંછ ને એવાં જંગલી જાનવરોના શિકારી પ્રદેશો છે. ફૈઝપુરની આસપાસ ઠીકઠીક વરસાદ પડે છે. હવા શુષ્ક છે. ઉનાળામાં ગરમી ને શિયાળામાં ઠંડી હોય છે, પરંતુ ઉત્તર હિંદ જેટલી ઠંડી અહીં હોતી નથી. ખાનદેશનો મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, કઠોળ અને મગફળી છે. ફૈઝપુરમાં રંગારા પ્રખ્યાત હતા. રાતો ને વાદળી રંગ ખાસ વિખ્યાત ગણાતો. આજે તો તે ઉદ્યોગ ત્યાં છે જ નહિ. તાપી નદી ફૈઝપુરથી થોડા જ માઇલ દૂર વહે છે.

પુરાણા કાળમાં તાપી નદી પયોશની નામે ઓળખાતી હતી. એ પ્રદેશ અશોકના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ હતો. તે પછી તે કોસલ દેશના લોકોની નીચે ગયો. ગુપ્ત નૃપાલોના સમયમાં આ પ્રદેશ વિષે બીજી રસિક માહિતી આપણને મળે છે. સમુદ્રગુપ્ત મહાન લડવૈયો કહેવાતો. તેણે પોતાના પિતાના સામ્રાજ્યને ખૂબ વધાર્યું. કહેવાય છે કે ઉત્તર હિંદને જીત્યા પછી તેણે દક્ષિણ હિંદ તરફ નજર દોડાવી ને પૂર્વ કિનારા પર ઠેઠ કાન્જીવરમ સુધી તે પહોંચ્યો. ત્યાંથી પાછો ફરીને દક્ષિણના પશ્ચિમ ઘાટોના પ્રદેશ પર વિજય કરતો તે આગળ વધ્યો, ત્યારે તાપીને ઓળંગ્યા પછી તેણે રંગો માટે વિખ્યાત એવા ગામ પાસે પડાવ નાખ્યો હતો. એમ કહેવામાં આવે છે કે તે ગામ ફૈઝપુર હોવા સંભવ છે. દંતકથા તો એમ કહે છે કે અજંતામાં જે જે પાકા રંગોનો ઉપયોગ થયો છે તે ફૈઝપુરથી લઇ જવામાં આવ્યા હતા.

છઠ્ઠી સાતમી સદીમાં ફૈઝપુર ચાલુક્યોના, અને ૧૨મી સદીમાં યાદવ રાજાઓનાં હાથમાં હતું. પછીથી જલાલુદ્દીન ખીલજીના વખતમાં તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીને આ પ્રદેશ પર હુમલો કર્યો. તાપીને ઓળંગતાં તેનાં સૈન્યો ફૈઝપુર ખાતે પડાવ નાખતાં હતાં, કારણ કે તે વેપારનું કેન્દ્ર હતું ને જરૂરીઆતની વસ્તુઓ ત્યાં મળી રહેતી હતી. અફઘાન સુલ્તાનોનાં છત્ર નીચે આવ્યા પછી ખાનદેશ મલીક રાજાઓના હાથ નીચે ઇ. ૧૩૯૯માં સ્વતંત્ર બન્યું. તેનું પાટનગર બુરહાનપુર હતું. મલીક નસીરે એ સાલમાં જ્યારે અસીરગઢ પર હુમલો કર્યો ત્યારે ફૈઝપુર તેના લશ્કરી થાણાનું મુખ્ય મથક હતું. ૧૬૦૧માં અકબરે ખાનદેશને મોગલ સામ્રાજ્ય નીચે આણ્યું ને ફૈઝપુર પણ મોગલોના હાથમાં ગયું. ઔરંગઝેબ પછી મોગલ સામ્રાજ્ય અસ્ત પામ્યું ને હિંદમાં અફઘાન, શીખ, મરાઠા ને અંગ્રેજોના સૈન્ય વચ્ચે જંગ જામ્યા કર્યો. એ દરમિયાન પૂર્વ ખાનદેશ પર સીંધિયાનો કબજો હતો, પરંતુ કંપની સાથે થએલી સલાહ મુજબ હવે તે બ્રિટિશના હાથમાં છે. ફૈઝપુરના સદીઓના ઇતિહાસની આ ઝાંખી. (લોકવાણી)

મૂત્રપરીક્ષા

●●● બધાં વિજ્ઞાનો પેઠે વૈદકમાં યે ચીન અને હિંદ જગતના પિતા-પ્રપિતામહ રહ્યા છે. હુકમાન, ઇબ્ન સેના, પારાસેલ્સસ અને ગૅલનનો જન્મ પણ નહોતો થયો તે પહેલાં ધન્વંતરિ, ચરક આદિ ઋષિઓ એ વિષય પરની પોતાની બૃહદ્ સંહિતાઓ ભારતને અર્પતા ગયા છે. પાસ્તરનો જન્મ નહોતો થયો તે પહેલાં ચીને હડખાયા કૂતરાના કરડવા પર એના મગજના જ ઉપચારનો અકસીર ઇલાજ શોધી કાઢ્યો હતો. લિસ્ટરે પોતાની ઍન્ટીસેપ્ટિક સર્જરી ચલાવી તેની તો સદીઓ પહેલાં સુશ્રુતે ભારતમાં શસ્ત્રવૈદું ચલાવેલું. આખા યુરોપમાં સત્તરમી સદી સુધી તો રોગનો ઉપચાર નસ્તર મારી, લોહી વહેવડાવી દેવાથી જ થતો હતો, ત્યારે ભારતમાં તો એની સદીઓ પહેલાં લોલિમ્બરાજ જેવાઓએ વૈદકને રોજિંદું વિજ્ઞાન બનાવી દીધું હતું. ને એ પુરાણપ્રચલિત વિદ્યાના ભિષગ્વરોએ જે જે અંગોનું એમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાંના ઘણાનું તો પાશ્ચાત્ય ભિષગ્વરોને સ્વપ્નું યે આવતું બાકી છે.

મૂત્રપરીક્ષાથી ઘણા રોગોનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. વાયુના દોષમાં મૂત્ર પાણી જેવા ને અધિક પ્રમાણમાં ઊતરે છે. પિત્તના દોષમાં તે લાલપીળો અને થોડો ઊતરે છે જ્યારે કફના દોષમાં તે સફેદ, ઘાટું ને ચીકણું હોય છે. બધી ધાતુઓની સમાનતા હોય ત્યારે મૂત્ર કૂવાના પાણી જેવું તદ્દન સાફ હોય છે.

ક્ષયરોગમાં મૂત્રનો રંગ ઉપરથી કાળો હોય છે, પણ એ સફેદ થાય ત્યારે રોગ અસાધ્ય સમજી લેવામાં આવે છે. પિત્ત જ્વરમાં તેનો રંગ પીળો, કફ જ્વરમાં સફેદ ને વાત જ્વરમાં કાળો હોય છે. જળોદરમાં તે ઘીના દાણા સમાન હોય છે, જ્યારે લોહીવિકારમાં ઉપરથી લીલો ને નીચેથી લાલ હોય છે.

તેથી મૂત્રની પરીક્ષા કરવી હોય તો તડકામાં એક સ્વચ્છ પાત્રમાં તે રાખી અંદર તેલનું એક ટીપું નાખવું. જો એ પડતા જ મૂત્રમાં પરપોટા ઊઠે તો પિત્તનો કોપ સમજવો. જો તેલનું ટીપું સૂકું અને કાળું દેખાય તો વાયુનો વિકાર ને જો મૂત્રમાં તે તળાવના જળ સમાન બની જાય તો કફનો વિકાર સમજવો. ટીપું મૂત્ર પર ફેલાઇ જાય ત્યાં સુધી રોગ સાધ્ય; ન ફેલાય ત્યારે અસાધ્ય. મૂત્રમાં તે નીચે બેસી જાય તો પણ રોગ અસાધ્ય સમજવો.

આની રીતે જ મૂત્રપરીક્ષા ઉપરાંત આપણા આયુર્વેદમાં મલપરીક્ષા, શબ્દપરીક્ષા, સ્પર્શપરીક્ષા, વર્ણપરીક્ષા, જીભપરીક્ષા, રૂપપરીક્ષા, નેત્રપરીક્ષા વગેરે અનેક પ્રકારો આપ્યા છે જેથી દરેક રોગની પૂરતી તપાસ થઇ શકે છે. —એસ. એમ. શર્મા (પંચમ વૈદ્યસંમેલન–વઢવાણ–ના સભાપતિ તરીકેના ભાષણમાંથી)

ઓલતી ફિલ્મ કેમ ઊતરે છે?

ઓલતી ફિલ્મ ઉતારવા માટે સાઉન્ડપ્રુફ સ્ટુડીઓની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે. 'સ્ટુડીઓ'ની દીવાલોનાં બે પડ રાખી આ સાધી શકાય છે. પરંતુ સ્ટુડીઓ અંદરના પડઘા–echos and vibrations–ની અસર મટાડવી મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં યે

અંદરની દીવાઓ અને છતમાં અવાજ ઝીલી શકે એવા પદાર્થોનાં બનાવેલાં છે. સેકન્ડમાં આપી ૫૦ ટકા અસરો ઓછી કરી શકાય છે.

ફિલ્મ ઉતારતાં પહેલાં સ્ટુડીઓના સ્ટેજ ઉપર સાઉન્ડ ડાયરેક્ટર, લાઇટિંગ ડાયરેક્ટર, સીનેરિઓ, કૅમેરામૅન, ડાયરેક્ટર અને છેવટે ઍક્ટરો એ બધાની સભા ભરાય છે. કામ કેવી રીતે કરવું એ વિષે બધા વાતચીત કરે છે, બધી ગોઠવણ નક્કી થાય છે અને ઍક્ટરો પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ જાય છે.

પછી તો સ્ટુડીઓમાં જુદે જુદે ઠેકાણેથી પ્રકાશના સંદેશાઓ વડે સૂચવાય છે કે 'અમે તૈયાર છીએ'. કૅમેરામૅન એની ઓરડીમાંથી સ્ટેજ ઉપર પ્રકાશ ફેંકી જણાવે છે કે ફિલ્મ ગોઠવાઈ ગઈ છે. સાઉન્ડ ડાયરેક્ટર સ્ટેજ નિરીક્ષક ઉપર 'ફ્લૅશ' કરે છે કે તે પણ તૈયાર છે. છેવટે, ડાયરેક્ટર સૂચના કરે છે એટલે ઍક્ટરો પોતાનો પાઠ શરૂ કરી દે છે. ઇલેક્ટ્રીશિયન 'સ્વિચ' ચાલુ કરે છે, સાઉન્ડ રેકૉર્ડર પોતાનું યંત્ર ચલાવે છે, ફોટોગ્રાફર કૅમેરાનું 'શટર' ખોલી દે છે અને ફિલ્મ 'ઉતરવાની' શરૂઆત થાય છે.

બોલતી ફિલ્મ બે રીતે ઉતારી શકાય છે: એક રીતને 'સાઉન્ડ-ઑન-ડિસ્ક' કહે છે, બીજીને 'સાઉન્ડ-ઑન-ફિલ્મ' કહે છે. સ્ટેજની અંદર પણ માઇક્રોફોન લટકાવેલા હોય છે. તે એવી રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે જ્યારે જ્યારે ઍક્ટર ફરે છે ત્યારે ત્યારે તેનું મુખ માઇક્રોફોન સામે જ હોય છે અને તેથી 'માઇક્રોફોન' તેના અવાજ ઝીલી શકે છે. માઇક્રોફોનનો ધર્મ ધ્વનિના આંદોલનોને વિદ્યુત્‌ના આંદોલનોમાં ફેરવવાનો છે. આ આંદોલનોને પછી મોટા કરવામાં આવે છે અને રેકૉર્ડિંગ મશીનમાં દોરવામાં આવે છે એટલે 'રેકૉર્ડ' (disc) ઉપર જુદાં જુદાં આંદોલનો આલેખાય છે. 'સાઉન્ડ-ઑન-ફિલ્મ' પદ્ધતિમાં માઇક્રોફોનમાંથી ધ્વનિ-આંદોલનો વિદ્યુત્ આંદોલનોમાં રૂપાન્તર થઈ પ્રકાશ-આંદોલનોમાં પરિણમે છે. ફિલ્મ ઉપર આ પ્રકાશ આંદોલનોનો દાંતાઓના આકાર જેવો ફોટોગ્રાફ પડે છે. (આ આંદોલનો ફિલ્મની બાજુમાં જ પડે છે.)

આ તો રેકૉર્ડિંગ થયું. હવે આપણે થીએટરમાં ચિત્રોને બોલતાં કેવી રીતે સાંભળી શકીએ છીએ—અથવા આ 'રેકૉર્ડ'નું રેકૉર્ડિંગ કેવી રીતે થાય છે—તે જોઈએ.

આને માટે આર. સી. એ. ફોટોફોન, જેની અંદર ઉપરની બંને પદ્ધતિઓનો સમાવેશ કરેલો હોય છે તે, અથવા તો 'સાઉન્ડ-ઑન-ડિસ્ક' પદ્ધતિ વાપરતું વીટાફોન મશીન વપરાય છે. જે વખતે પડદા ઉપર ચિત્ર પડે છે તેજ વખતે પેલી 'રેકૉર્ડ' ચાલતી કરવામાં આવે છે (આ બધું વીજળીની મોટરથી જ થાય છે) અને તેની ઉપરની 'પિન'ના ધ્રુજારાને લીધે વિદ્યુત્‌નો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રવાહને 'ઍમ્પ્લીફાયર (amplifier)'ની મદદથી વિસ્તૃત કરી લાઉડસ્પીકરમાં લઈ જવામાં આવે છે, અને ચિત્ર 'બોલે છે'!! 'સાઉન્ડ ઑન-ફિલ્મ' રીતે જો ચિત્ર ઉતાર્યું હોય છે તો ફિલ્મને એક પ્રકારના કેન્દ્ર આગળથી દોડાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકાશનાં આંદોલનો વિદ્યુત્‌નાં આંદોલનોમાં અને તે ધ્વનિના આંદોલનોમાં રૂપાન્તર પામે છે. (ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે)

અલબત્ત ફિલ્મને બહાર પાડતાં પહેલાં અનેકવાર તેની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે અને સુધારાવધારા કરેલી છેવટની ફિલ્મ જ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકાય છે. —પદ્મકાન્ત ર. શાહ

ચતુરંગી ક્રિકેટ

મુંબાઇ ખાતે રમાયેલી આ સાલની ચતુરંગી ક્રિકેટ હરીફાઈમાં હિંદુઓ છઠ્ઠીવાર—સૌથી વધારે વાર—વિજેતા થયા છે. ૧૯૧૯માં પ્રથમવાર વિજેતા થયા પછી તેમણે ૧૯૨૩, ૨૫, ૨૬ અને ૨૯માં તે માન મેળવ્યું હતું. આ ક્રિકેટ મૅચોની શરૂઆત ૧૮૯૨માં થઈ હતી. મુંબાઇના ગવર્નર લૉર્ડ હેરીસે આની શરૂઆત કરી હતી. ૧૯૦૬ સુધી આ મૅચ ફક્ત યુરોપિયનો અને પારસીઓ વચ્ચે રમાતી. ત્યાર પછી તે ત્રિરંગામાંથી ત્રિરંગી બની અને હિંદુઓને તેમાં સ્થાન મળ્યું. ૧૯૧૨માં તે ચતુરંગી બની. ત્યાર પછીનાં પચીસ વર્ષમાં તે એકવીસ વાર રમાઇ છે. દેશભરનાં રાજકીય આંદોલનો જ્યારે સર્વેને સ્પર્શી રહ્યાં હતાં ત્યારે આ મૅચ પણ ૧૯૩૦, ૩૧, ૩૨ અને ૩૩ એમ ચાર વર્ષ સુધી મોકૂફ રહી હતી. આ ચતુરંગીએ સારામાં સારા ખેલાડીઓ જન્માવ્યા છે, જેમાંના આજે હિંદભરમાં અને પરદેશોમાં સુવિખ્યાત છે.

સર ઇબ્રાહીમ રહીમતુલ્લાના પ્રયાસથી ૧૯૧૨માં મુસ્લીમો દાખલ થયા અને આ રમત ચતુરંગી બની ત્યારથી તે આજ સુધીના વિજેતાઓની યાદી આ નીચે આપી છે:

વર્ષ	વિજેતા	વર્ષ	વિજેતા
૧૯૧૨	પારસીઓ	૧૯૨૩	હિંદુઓ
૧૯૧૩	ડ્રૉ	૧૯૨૪	મુસ્લીમો
૧૯૧૪	વરસાદથી અનિર્ણિત	૧૯૨૫	હિંદુઓ
૧૯૧૫	યુરોપિયનો	૧૯૨૬	,,
૧૯૧૬	ડ્રૉ	૧૯૨૭	યુરોપિયનો
૧૯૧૭	,,	૧૯૨૮	પારસીઓ
૧૯૧૮	યુરોપિયનો	૧૯૨૯	હિંદુઓ
૧૯૧૯	હિંદુઓ	૧૯૩૦ થી ૧૯૩૩	બંધ રહેલી
૧૯૨૦	ડ્રૉ	૧૯૩૪	મુસ્લીમો
૧૯૨૧	યુરોપિયનો	૧૯૩૫	,,
૧૯૨૨	પારસીઓ	૧૯૩૬	હિંદુઓ

કુલ: હિંદુઓ ૬; યુરોપિયનો ૪; પારસીઓ ૩; મુસ્લીમો ૩ અને પરિણામ વગર ૫. (પ્રજાબંધુ)

પાંદડાંનું તંતુસ્વરૂપ

• • • મુખ્યત્વે પીંપળાનાં, અથવા એવાં જ બીજાં મોટાં પાંદડાંઓનો વચ્ચેનો લીલો રસ ઉડાવી દઈ તેના હાડ પીંજર જેવા તંતુ સ્વરૂપ ઉપર વિવિધ ચિત્રો કરીને અલ્પમૂલ્ય વસ્તુ તરીકે વેચાતાં આપણે અવારનવાર જોઈએ છીએ. નાનાં બાળકોને એવાં પાંદડાં બહુ ગમે છે. આ નીચે એવાં પાદડાં તૈયાર કરવાનો નુસખો આપ્યો છે. પછી તે પર સફેદાના ઘાટા પડતી ભોંય જમાવી તેના ઉપર રંગાલેખન કરી શકાય છે.

પાંદડાનો રસ જલદી ઉડાડી દઈ માત્ર તંતુ સ્વરૂપમાં સંઘરવા નીચેનો પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

કળીચૂનો	૧૨ા તોલા અથવા	૫ ઔંસ
કૉસ્ટિકસોડા	૧૫ ”	૬ ”
પાણી	૫ ”	૨ ”

ગરમ પાણીમાં સોડા ઉકાળી, ઝીણા કપડાથી ગળી કાઢવું અને તેમાં કળીચૂનો નાખવો. તે ઉકળતું હોય તે જ વેળા પાંદડું અંદર નાખવું અને માત્ર વચલી નસ અને બીજી નસોનું પડ ચોકખું દેખાય ત્યાં સુધી રાખવું. પછી તુરત પાણી-થી ધોઈને બ્લૉટીંગ પેપર વચ્ચે જરા દબાણમાં તે મૂકી રાખવું. બસ, આથી વધુ ક્રિયાની જરૂર રહેશે નહિ. બહુ સુંવાળાં પાંદડાં હોય તેને જરાવધુ ઉકાળી બ્લૉટીંગમાં મૂકી દેવાથી તેમાં રહેલો લીલો રસ વખત જતાં ઊડી જશે.

'ટેનીન' તત્ત્વ ધરાવતાં પાંદડાં પર આ પ્રયોગ સરખ નીવડતો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

(સાયન્ટિફિક ઇન્ડિઅન)

પોષાક પર આરોગ્યનો આધાર

કાળા રંગનાં કપડાં પ્રકાશના કિરણો શોષી લે છે એટલે તે જલદી તપી જાય છે. એથી હલકું સફેદ અગર ફિક્કા રંગના કપડાં એ કિરણો પરાવર્તિત કરે છે એટલે એમને તપી જવાનો ભય બીલકુલ રહેતો નથી. આ દષ્ટિએ જોતા ઉનાળામાં સફેદ કપડાં પહેરવાં જ ઈષ્ટ ગણાય.

કાળા રંગનાં કપડાંનો બીજો દોષ એ છે કે તે ઉષ્ણતાનું પ્રકાશ-માં રૂપાંતર કરે છે. અને એ માટે તે શરીરની ગરમીનો ઉપયોગ કરે છે. એને લઈને પણ ઉનાળા માટે તે નિકૃષ્ટ ગણવા જોઈએ.

આ માટે તો એક વિજ્ઞાનીએ અખતરા પણ કરી જોયા છે. તેણે બે કૂંડાંમાં બી વાવી, એક પર સફેદ ને બીજા પર કાળું કપડું ઢાંકી દીધું તેને માલમ પડ્યું કે કાળા કપડાવાળા કૂંડામાં ઊગેલા છોડનાં પાંદડાં તદ્દન બિરંગી હતાં. ઉષ્ણપ્રદેશ માટે સફેદ કપડાંની આવશ્યકતા એ પરથી પણ સમજાશે.

(પ્રભા)

કાગડો બસો વર્ષ જીવી શકે છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવા એક માણસે કાગડો પાળ્યો છે!

નવી કેડીઓ

ઉત્સાહી યુવાનવર્ગને (તેમજ બીજાને) અવનવા કામનો નિર્દેશ થાય એ ઉદ્દેશથી આ નાનો વિભાગ આ વર્ષથી શરૂ કરીએ છીએ. દરેક અંકમાં આ જ સ્થળે તે આવ્યા કરશે. કામ કરવા ઇચ્છનારાઓ માટે ચોમેર અનેક તકો પાથરી પડી છે. ઘણાને જીવનમાં પોતાની આસપાસ એવા ઘણા અણખેડયા પ્રદેશ જણાઈ આવે છે, જેનો પોતે ઉપયોગ કરી ન શકે તેમ હોય પણ જે બીજાને ઉપકારક થઈ પડે પોતાને સૂઝતા એવા મુદ્દા અમને લખી મોકલવા સૌ વાચકોને વિનતિ છે; કેમકે આ પ્રકાર જ એવો છે કે જે જનસમસ્તના સહકારથી વધુ વિસ્તીર્ણ અને ફલદાયી થાય. તમારા જ્ઞાનદીપથી બીજાની દીવેટ પેટાવો.

કાઠિયાવાડમાં ઘોરનો વિનાશ થઇ ગયો છે. પણ તેમાંથી પોટાશ મેળવી શકાય તેમ છે (જુઓ 'આર્થિકનો વધારો'). આવતું ચોમાસું બેસતા સુધી કુદરતે સૂકવેલા એ થોર આ કામમા લેવા ખૂબ અવકાશ છે.

ગીરનાર ઉપર યાત્રાની મોસમમાં ફોટોગ્રાફીનું કામ સારૂં ચાલી શકે તેમ છે.

થાનની કાચી માટી દેશાવરોમાં ચડી શકે તેમ છે અને જુદીજુદી જગ્યાના કુંભારો ધારે તો એ માટી મંગાવી પોતાનો માલ સારી રીતે સુધારી શકે તેમ છે.

અત્યારે જ્યાંજ્યાં પોપૈયાં વવાય છે ત્યાં વચ્ચેની જમીન નકામી જતી હોય છે. પણ અત્યારે જેમ શેરડી પાછળ એરડી ઊગી શકે છે, તેમ પોપૈયા વચ્ચે જીરૂં વાવવાથી જમીનનો પૂરો લાભ લઈ શકાય એમ ધારવું છે. ખેડુઓ અજમાવી જુએ.

આવતી કાલના પત્રકારત્વમાં ઝંપલાવવા ઇચ્છતા યુવાનો માટે 'ગુજરાતી લઘુલિપિ' બહુ ઉપયોગી સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ છે. હજુ તો એ આખું નવીન ક્ષેત્ર ખેડાતું માંડ શરૂ થયું છે. યુવાનો લાભ લઇ શકે.

માઉન્ટ આબુ ઉપરથી તળેટીમાં વગર પેડલે સહેલ કરવા આવવામાં ઓર મઝા આવે છે. ઉપર જતી વખતે સાઇકલને ખટારામાં નાખવી પડે. આ રીતની સાઇકલ સર્વિસ ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે.

વેરાવળથી આઠેક ગાઉ માંગરોળી દરિયામાં જમીન ખોદતાં પોતાની મેળે બળતો ગૅસ નીકળે છે. (જાણકારોને એ સ્થળ વિષે વધુ માહિતી આપવા વિનંતિ છે.) ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક મૂડી રોકતાં નફાને અવકાશ છે.

રશિયાનો તારણહાર મહાન પીટર અત્યંત ક્રોધી હતો. એકવાર આકરા ગુસ્સામાંથી તેની રાણી તથા મિત્રે તેને મહામુસીબતે શાંત પાડ્યા પછી તે એકાંતમાં ખૂબ રડતો જણાયો. કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો:'અફસોસ છે કે હું મારી પ્રજાને સુધારી શકું છું, પણ મારી જાતને નથી સુધારી શકતો.'

ગણિત ગમ્મત

૧૧નું વર્ગમૂળ ૧૨૧
૧૧૧નું ,, ૧૨૩૨૧
૧૧૧૧નું ,, ૧૨૩૪૩૨૧
૧૧૧૧૧નું ,, ૧૨૩૪૫૪૩૨૧
૧૧૧૧૧૧નું ,, ૧૨૩૪૫૬૫૪૩૨૧

આ આંકડાઓની ખૂબી તરફ ધ્યાન આપો. ૧૧નો સરવાળો ૨ એટલે વર્ગમૂળનો વચ્ચેનો આંકડો ૨. ૧૧૧નો સરવાળો ૩ એટલે વચ્ચેનો આંકડો ૩. શરૂઆતથી એ આંકડા સુધીનો ક્રમ ચડતો ને પછીનો ઊતરતો આવે. એવી રીતે ૧૧૧૧૧૧૧નું વર્ગમૂળ કાઢવું હોય તો એના સરવાળાનો છનો આંકડો વચ્ચે મૂકતા ૧૨૩૪૫૬૭૬૫૪૩૨૧ જવાબ આવે.

કહેવતોના અર્થ: 'મોં જોઇને ટીલું કરવું'. સામેના માણસની પાત્રતા પહેલેથી પરખી લઇ એ મુજબનું જ એની સાથે વર્તન રાખવાની શીખ દેતી આ કહેવતને મળતી આ બીજી કહેવતો પણ છે: 'હનુમાનને આંકડાને શંકરને બિલી'; 'જેવા દેવ તેવી સેવા'; 'ઝાંખુના દેવને કપાસીઆની આંખો'; 'ઊંટના મોંને ઝાંખરાં'ઇ.

કાનમાં તેલ નાખતા રહેવાથી નાકનાં દર્દો નથી થતાં, આંખોનું તેજ વધે છે ને ઊંઘ પણ સારી આવે છે.

અનેકાર્થી શબ્દ:કાંરઃ=કામકાજ, ધંધો; અસર; આબરૂ, વક્કર; નિશ્ચય; યત્ન; ક્રિયા, કાર્ય; ગર્જુ; સંબંધ; ફેરફાર; બોધ; કર્તૃત્વ બતાવતો શબ્દ, જેમકે ચિત્રકાર; 'પણું'અર્થ બતાવતો શબ્દ, જેમકે અહંકાર.

યુરોપ અને અમેરિકા વચ્ચેના અંતરમાં દર વર્ષે ૬૩ ફૂટનો ફરક પડતો જાય છે

શીશી કે બરણીઓ પર લેબલ ચોંટી રહેતા ન હોય તો ઍડહેસિવ પ્લાસ્ટરની પટ્ટીની પાછલી બાજુપર નામ લખીને તેને જ લેબલ તરીકે વાપરજો. સજ્જડ ચોંટી રહેશે; અને ઉખેડવાં હશે ત્યારે આખા ઉખડી આવશે.

કૅફીન નામના ઝેરી સત્ત્વનું નામ કૉફી ઉપરથી પડ્યું છે, છતાં કૉફી કરતાં ચામાં તેનું પ્રમાણ પચાસ ટકા વધારે હોય છે!

એક: કેટલાક કુતરા પોતાના માલિક કરતાંયે વધારે સમજણા હોય છે.

બીજો: ખરી વાત; તમારા કુતરાને જોયા પછી મારો પણ એ જ અભિપ્રાય થયો છે.

ચાંદીનાં ઘરેણાં કે વસ્તુઓ સાફ કરતાં પાણીમાં થોડો ટંકણખાર મેળવી જોજો.

દુનિયામાં સૌથી ઝડપે ઊગતું ઝાડ યુકૅલિપ્ટસનું છે. એ રોજ ૭ ઇંચ વધે છે.

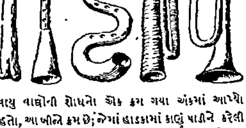

વાદ્યુ વાદ્યોની શોધનો એક ક્રમ ગયા અંકમાં આપ્યો હતો, આ બીજો ક્રમ છે; જેમાં હાડકામાં કાણું પાડીને કરેલી પહેલી શોધથી આજ સુધી માનવ કેમ પહોંચ્યો તે દર્શાવ્યું છે

તાજું રંગકામ થએલા ઓરડામાંની ઉગ્ર વાસ જલદી મટાડવી હોય તો થોડી ડુંગળી કાપીને એ ઓરડામાં મૂકજો. પણ પછી એ ડુંગળીનો નાશ કરવો ન ભૂલતા.

જૂનું ચવડ થઇ ગએલું બૂટ પાંચેક મિનિટ તેલમાં પલાળી રાખવાથી ફૂલીને ટાઇટ તથા દેખાવમાં સુંદર બની જશે.

વા (Rheumatism)ના દર્દ પર મધમાખીના ડંખ ફાયદો કરે છે.

આબીસીનિયાની ભાષા લખતાં દરેક શબ્દ પાછળ અર્ધવિરામ લખવો પડે છે.

ડુંગળીનો રસ માથા પર ઘસતા રહેવાથી માંદગીને લીધે ખરી ગએલા વાળ નવેસરથી આવે છે.

પળાતાં જનાવરોમાં સૌથી વધુ જીવનાર પ્રાણી ગધેડું છે.

ખુરશીઓના ઢીલા પડી ગએલા નેતરને પહેલાં ઉપરથી અને પછી તળેથી સાબુવાળા ગરમ પાણી વડે ખૂબ ઘસીને ધૂઓ અને પછી ખુલ્લામાં સુકાવા દો. નેતર કડક થઇ રહેશે.

રંગ સુકાતો અટકાવવાને કામ થઇ રહ્યા પછી ઉપર થોડું પૅરફીન રેડી રાખજો.

આયોડાઇનના ડાઘ કાઢવા માટે શાઇના ભૂકાની પાણીમાં લુગદી બનાવી જાડું જાડું કપડા પર લગાડવું. ચારેક કલાક સુકાવા દઇને ખંખેરી નાખજો.

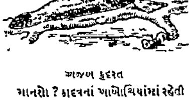

અજબ કુદરત

માનશો? કાદવનાં ખાબોચિયાંમાં રહેતી આ માછલી ચારથી છ કલાક પાણી બહાર રહી શકે છે, અને ઝાડ પર ચડી શકે છે!

પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજ

ડૉ. પોપટ યુનિવર્સિટી ઑફ આયુર્વેદ

૪૦ વર્ષોથી સ્થપાએલી

અને વડોદરા રાજ્યના વૈદકીય નિબંધ, ભાવનગર, વઢવાણ, ઇ. રાજ્યો અને કેટલીક શહેર સુધરાઈઓ અને લોકલબૉર્ડો તરફથી સ્વીકૃત ઉપલી સંસ્થા તરફથી નીચે પ્રમાણે પદવીઓ અપાય છે

(અ) વૈદ્યવર લાઈસન્સ ઑફ ધી પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજ

(આ) ભિષગ્વર ગ્રૅજ્યુએટ ઑફ ધી પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજ

(ઇ) આચાર્ય મેમ્બર ઑફ ધી પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજ

શ્રદ્ધામય, સેવામય અને આદર્શજીવન ગાળવા ઇચ્છતા કુમારોને માટે

આ સંસ્થા સારામાં સારી તક રજુ કરે છે; કારણકે ટર્મ ભરવી પડતી નથી. ઘેર રહીને અભ્યાસ પુરો કરી શકાય છે. ફક્ત પરીક્ષાઓ માટે જ મુંબાઇ આવવું પડે છે. મુંબાઈના નિવાસ દરમિયાન સ્વીકૃત વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાના પુસ્તકાલયનો, સ્થાયી પ્રદર્શનના અને સંસ્થા તરફથી ગોઠવાતાં ક્લિનિકદર્શનનો લાભ વગર ફીએ લઇ શકે છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે પરીક્ષાઓ કે તપાસમાં સફળતા મેળવ્યા વગર કોઇ પણ પદવી મળતી નથી. વધુ જાણવા સવા આનો મોકલી ટૂંકી નોંધ મંગાવી લેવી અથવા તો ૧૪ આના મોકલી વિસ્તૃત અંગ્રેજી Hand book મેળવવી અથવા તો મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો. અને તેટલી રીતે સગવડ રહે તેવી અભ્યાસરેખા દોરી આપવા હું તત્પર રહીશ.

અમદાવાદમાં રહેનારાઓ સંસ્થાનિક Hand book કુમાર કાર્યાલયમાં બપોરના વખતે જોઇ શકશે.

પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય, સેક્રેટરી પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજ અને સહસંસ્થાઓ: વૈદ્યભુવન ભુલેશ્વર મુંબાઈ નં. ૨

નવચેતન

એપ્રિલ: ૩૬ના અંકથી દર માસે
૧૦૮ પાનાંનું વાંચન તેમજ
અનેક ચિત્રો આપે છે

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક
'નવચેતન'ના જરૂર ગ્રાહક બનો

વાર્ષિક રૂ. ૬॥= હિંદ બહાર રૂ. ૮॥
છુટક રૂ. ॥।

'નવચેતન' ઑફિસ
૨૫ પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

કીમત ઘટાડી છે

કનુ દેસાઇનાં બે જાણીતાં આલ્બમોની અત્યંત જૂજ નકલો બાકી રહેલી હોવાથી કીમત ઘટાડી છે

સત્તર છાયાચિત્રો

ઘટાડેલી કીમત ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું

તેર રંગચિત્રો (વૉટર કલર્સ)

ઘટાડેલી કીમત ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું

કુમાર કાર્યાલય · રાયપુર અમદાવાદ

KUMAR Reg. No.B.1608

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ

અજંતાના કલામંડપો

ℭ આમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજંતાની કલા પર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી. રવિશંકર રાવળ જેવાને હાથે અજંતાની કલા પર એકેએક મુદ્દાની ચર્ચા કરતો, વિગતથી લખાએલો વિસ્તૃત પરિચયલેખ, અને કાકાસાહેબ કાલેલકરની કલમમાંથી આવેલી અજંતા-કલમના એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની પિછાન એ એની લેખનસામગ્રી છે.

ℭ અને ચિત્રોથી તો એ, ભરચક છે. નવ ત્રિરંગી ચિત્રો એનાં પાનાંઓને રંગમય કરી દે છે; આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સોળ પાનાં ભરીને અનેક એકરંગી આલેખનો, ફોટોગ્રાફો વગેરેની સમૃદ્ધ સામગ્રી એમાં સભર ભરી છે; અને પાને પાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનોની કલાત્મક છાંટ, મન પર અજંતાના વાતાવરણના સંસ્કાર ફોરી રહે છે.

ℭ ખરેજ, કલાત્મક પ્રકાશનોમાં એ અનન્ય છે.

દોઢ રૂપિયાની કીમતમાં, અજંતા ઉપર, આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રીવાળું એક પણ પ્રકાશન આજ લગી બહાર પડ્યું નથી.

કીમત રૂા. ૧-૮-૦;
રજિસ્ટ્રેશન સાથે પોસ્ટેજ ૦-૫-૦.

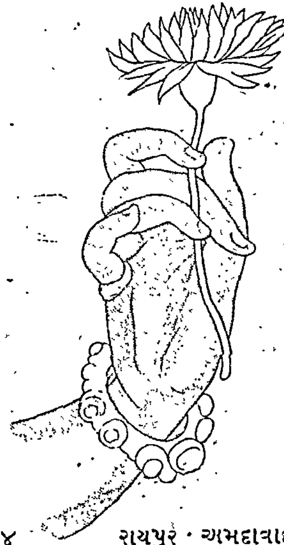

કુમાર કાર્યાલય : ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ

ફાંટ

પાનખર

"કૅમેરાના ધ્રુજારા"

દેશવટો આપનાર તો નવો

કોડાક "વૉલેન્ડા"

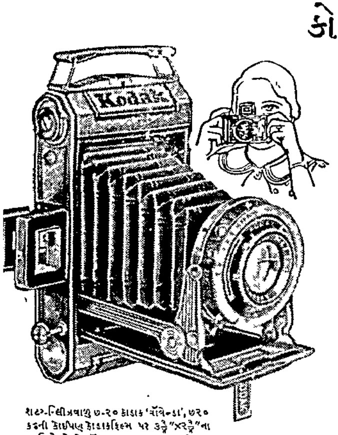

શટર-રિલીઝવાળુ ૭-૨૦ કોડાક 'વૉલેન્ડા', ૭૨૦ કદની કોઈપણ કોડાકફિલ્મ પર ૩$\frac{1}{4}$"×૨$\frac{1}{4}$"ના ૮ ચિત્રો લે છે F ૪ ૫ના અલ્ટ્રા ફાસ્ટ કોડાક એનાસ્ટિગમૅટ લેન્સ અને કૉમ્પૂર S શટરવાળા આ મૉડેલની કીમત માત્ર રૂા. ૬૧ છે F ૪·૫ના ઝાઇસ લેન્સ અને ઝડપી કૉમ્પૂર S શટરવાળા એના જેવા બીજા માડેલની કી રૂા ૧૩૮.

એ ખરેખરી નવીનતા છે, કારણ આ 'વૉલે-ન્ડા'ની બાજુમાં આથે જડાએલું નવા પ્રકારનું ·રિલીઝ, પેલા ઘણાં સારાં ચિત્રોને નિષ્ફળ બના 'કૅમેરા શેઇક' મુદલ રહેવા દેતું નથી અને એ સંપૂર્ણ સ્નૅપશૉટ અત્યંત સરળ બનાવે છે.

બે હાથે મજબૂત પકડી, આંખ નજીક એના ઑપ્ટિકલ વ્યૂફાઇન્ડરમાંથી તમે સીધું ચિત્ર જોઈ લો અને પછી—ચાંપ દાબી દો! સહેજ પણ ધ્રુજારા વિના તમારી આંગળીના દબાણે શટર પાડી દીધું હશે.

આ નવા શટર-રિલીઝ ઉપરાંત આ 'વૉ ઝડપના સર્વ ક્રમાંકો સહિતના શટરવાળો તમારી મુજબનો અલ્ટ્રાફાસ્ટ f ૪·૫ ઝાઇસ અથવા કોડાક અને સેલ્ફ-ટાઇમિંગની યુક્તિ ધરાવે છે, જે વડે શટર દાબી, પડખે ફરી તમારો પોતાનો ચિત્રમાં સમાવેશ

તમારા કોડાક ડીલર પાસે જઈ

૭-૨૦ કોડાક 'વૉલે-'

(શટર-રિલીઝ સાથેના) જોવા માગો

કોડાક લિ. (ઈંગ્લંડમાં ઈન્કૉર્પોરેટ થએલી) મુંબાઈ · કલકત્તા · લાહોર · મદ્રાસ

કુમાર

માઘ ૧૯૯૩ અંક ૧૫૮

અનુક્રમ

ચિત્રો	પાનખર (ફોટો)	ઉપર	૫૬
	રંકની કથા (પીંછીથી)	અમૃતલાલ ... મુખચિત્ર	
	બાલજીની શીરીએ નીકળતી	બંસીલાલ ૭૨ સામે	
	ડમાળનું તળાવ (ફોટો)	કૈસર ૭૩ સામે	
	ફોટો હરીફાઈનાં ચિત્રો	મુખચિત્ર પાછળ	
કાવ્ય	ભાગ્યના શિર	મૂળશંકર પાઠક	૫૩
	નેતિની અંતિમ ઇચ્છા	હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ	૭૧
	'બાલ' વિભાગ		૧૦૭
	સામે કાંઠે	મુનિલાલ પારડીવાળા	
	સ્થાનાંતરીને	કાંતિલ શેલતી	
	મામા મારે મામડે આવો	નાનાલાલ દ. પરીખ	
જીવનચરિત્ર	માર્શલ પિલસુડ્સ્કી	હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ	૬૪
વાર્તા	ખૂની મહારાણી	કિશનસિંહ ચાવડા	૬૦
	મારી સફર	જયરામ જોશી	૭૭
લેખો	'ગામના કીસ' (બનાસકાંઠાનાં વાસી)	'વનેચર'	૭૩
	નર્મદ	અશોક હર્ષ	૮૧
	સાગરના પૂરમાં (જૈન મંદિરો)	શાંતિપ્રસાદ શુક્લ	૮૬
	ઔષધિક ખોરાક	રમણલાલ સોલિસીટર	૯૭
	ગુજરાતી લઘુલિપિ	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૯૯
વિભાગો	મારી નજરે	ર. મ. રા.	૫૮
	મેરીનાં પાન		૮૮
	આ અંકનું મુખચિત્ર		૧૦૧
	આપણી નજરે		૧૦૧
	આ મંદિરો (દેલવાડી) અને એની પ્રતિમા		૧૦૨
	ગાંધીજી વિશ્વશિક્ષણ સમારંભ નવાનગરમાં		૧૦૪
	કાગડાનું રાજ (બાળવિભાગ વાર્તા)	દે. વા. ગો.	૧૦૫
	શાહજાદીનો મોર (,, કાવ્ય)	સુન્દરમ્	૧૦૫
	ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ	બાલચન્દ ભટ્ટ	૧૦૬
	માધુકરી		૧૦૭
	નવા ફેરીઓ		૧૧૧
	છેલ્લું પાનું		૧૧૨

મુદ્રક-બચુભાઈ ... અને પ્રકાશક-રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર ... ૧૪૫૪ રાયપુર ... અમદાવાદ ... ૧૨ શિ. ... માસિક ... ૧૦ આના મુંબાઈના એજન્ટો ... કંપની ... પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને ફોટો કૉપીરાઈટથી રક્ષિત છે

No 4711 Rhinegold

au de Cologne * Perfume

"રહિનગોલ્ડ" પફ્યુમ એની દિલચસ્પ આહ્‌લાદકતાથી મુગ્ધ બનાવી દે છે. "રહિનગોલ્ડ" કોલનવૉટરમાં તેની પોતાની અશંસનીય મનમોહક ફોરમ ઉપરાંત "૪૭૧૧"નાં કોલનવૉટરનો તાજપભર્યો પુટ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

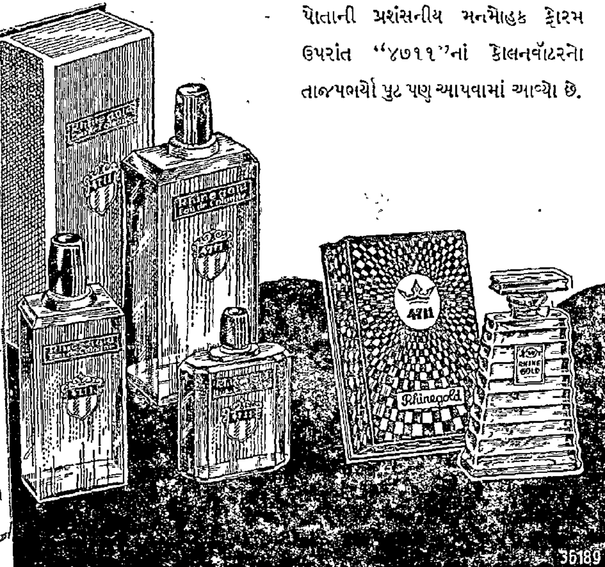

36189

મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક

શારદા

તંત્રી: ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં 'શારદા' કઇ રીતે ભાત પાડે છે?

'શારદા' એ એકલુ ગુજરાતી માસિક છે. જે દર મહિને બે ત્રિરંગી ચિત્રો આપે છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સોરઠી લોકસાહિત્યની રસલ્હાણ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના તંત્રી અંક. નવલિકા અંક, લોકસાહિત્ય અંક અને દીપોત્સવી અંક માટે હજારો લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્ટવર્ગ અને આમવર્ગના સાહિત્યનો સુમેળ સાધે છે.

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સોરઠી ઇતિહાસની ર. રાયચુરાકૃત નવલકથા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપે છે.

'શારદા' એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે કે જે રોજના એક પૈસામાં સાહિત્ય અને કલાનો રસથાળ દર માસે તમારે ત્યાં પહોંચાડે છે.

'શારદા' બાર વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના ગ્રાહક થયા હશો જ. ન થયા હો તો તો નીચેના કોઇ પણ સ્થળે આજને આજ ખબર આપો એટલે 'શારદા' શરૂ થશે.

વાર્ષિક લવાજમ:
હિંદમાં: રૂ. ૬-૮-૦
પરદેશ શીલીંગ ચૌદ.

તંત્રી:

'શારદા'

ચોરવાડ (કાઠિયાવાડ).

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી., વડોદરા.
આર. આર. શેઠની કંપની. બુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
મુંબાઇ નં. ૨

ગમે તેવી નેગેટિવમાંથી સંપૂર્ણ પ્રિન્ટ

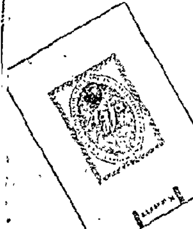

શટર પડે ત્યારે તો ફોટોગ્રાફ હજુ અરધો જ લેવાયો હોય છે. નેગેટિવ સારી, નરસી કે [illegible] તેવી પણ બને; પરંતુ તમારા ફોટોગ્રાફિક ડીલરને તે [illegible] કાગળ પર છાપવાનું કહેતાં કોઈપણ પ્રસંગે તેની [illegible] તમે [illegible] પ્રાપ્ત કરી શકો. કેમકે એ પણ [illegible] સિવાય બીજો કાગળ નહિ જ વાપરતો હોય. છતાં એવા બનાવ પર [illegible] કરતાં તેને આગ્રહપૂર્વક કહો કે તમને [illegible] જ જોઈએ; અને પછી સારૂં પરિણામ તમારૂં જ છે.

[illegible] ફોટો કંપનીના અમદાવાદના વેચનારાઓ

[illegible] ફોટો [illegible], [illegible] રોડ: [illegible], [illegible] રોડ

[illegible], [illegible] રોડ [illegible], [illegible] રોડ

ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચે-
ની ખાસ ઘટાડેલી કીમતે આપવામાં આવશે.

	મૂળ કીમત	ઘટાડેલી કીમત
૧ વગર દોકડાનો વૈદ્ય	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તી	૧-૮-૦	૦-૮-૦
૪ વહુને શિખામણ	૧-૦-૦	૦-૫-૦
*૫ આદર્શ જીવન	૧-૦-૦	
*૬ હિંદના હિતનો ઉદેશ	૧-૦-૦	
૭ હઠયોગ	૧-૪-૦	૦-૭-૦
*૮ શતશ્લોકી	૦-૧-૦	
*૯ આરોગ્ય દોહાવલી	૦-૧-૦	
કુલ કીમત રૂા.	૯-૧૪-૦	

*આ પુસ્તકો છૂટક મળી શકશે નહિ. આખા સેટમાં જ અપાશે.

પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ

નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મૂળ કીમત
રૂા. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂા. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મુંબાઈ તેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા ઠેકાણે-
થી મળી શકશે. પરંતુ મુંબાઈમાં ઘટાડેલી કીમત ઉપર રૂપીએ
૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ એટલું વધુ લેવાશે.

આર.આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબાઈ-૨
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ

દરેક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક સંસ્કારી ગૃહમાં ખાસ
રાખવા જેવાં રુચિક, બોધક, ઉપકારક અને મનુષ્યજીવનને માર્ગદર્શક
થાય તેવાં શિષ્ટ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ કોટિનાં પુસ્તકો:

	મૂળ કીમત	લેવાની કીમત
૧ શ્રી ધોંડો કેશવ કર્વેનું આત્મચરિત્ર	૩-૦-૦	૧-૮-૦
૨ વીર ગાર્ફિલ્ડ	૧-૮-૦	૧-૦-૦
૩ બેન્જામિન ફ્રેન્કલિન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૪ બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન	૧-૧૨-૦	૧-૦-૦
૫ હેરમ પુસ્તક ૧-૨	૧-૧૩-૦	૧-૦-૦
૬ ટોમસ આલ્વા એડીસન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૭ સંયમની પ્રતિમા (દિવાન રેવજીની આત્મકથા)	૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
૮ જગતના નિર્માણ	૦-૮-૦	૦-૭-૦
૯ અમારા જીવનની કેટલીક યાદગીરીઓ	૧-૮-૦	૧-૪-૦
૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૧-૦-૦	૧-૦-૦

પોસ્ટેજ તથા રવાનગી ખર્ચ જુદું

લખો

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા-વડોદરા

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

(૧) રોજિંદા અગત્યનીઓ—ભાઈ નવનીત શાહ (વડોદરા), પહેલું ઇનામ; (૨) ભાણી નજરે—ભાઈ રસિકલાલ ગાંધી (કડી), બીજું ઇનામ; (૩) આરામ—ભાઈ કસ્તુર શાહ (અમદાવાદ), ત્રીજું ઇનામ.

ઝાકળનાં બિન્દુ

વાસેદા યુનિવર્સિટી

● અમને ખબર હતી કે જાપાનમાં સાત યુનિવર્સિટીઓ સરકારી અને ચોવીસ ખાનગી છે; અને ખાનગી યુનિવર્સિટીઓની કાર્યવાહી તથા સેવા સરકારી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં જરાયે ઊતરે નહિ. સરકારની મદદથી ચાલતી સંસ્થાઓને બહુ પરાક્રમ કરવું પડતું નથી એવો અમારો સહજ ખ્યાલ હતો એટલે ટોકિયો ઈમ્પીરિયલ યુનિવર્સિટી જોવાનો લાભ જતો કરીને પણ અમે ત્યાંની સુપ્રસિદ્ધ વાસેદા યુનિવર્સિટી જોવાને ત્યાંના એક પ્રોફેસર નગોઇ ઉપર ચિઠ્ઠી મેળવી હતી. પહેલાં જ તકે અમારા દર્શક મો અપાનોના સાથે અમે વાસેદા યુનિવર્સિટી તરફ ઊપડયા. માર્ગે ત્યારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે યુનિવર્સિટીનો સાંજનો વખત પૂરો થયો હતો અને વિદ્યાર્થીઓ વેરાતા દેખાતા હતા એટલે અમે તો માન્યું કે આજે ધરમધક્કો થયો અને બીજીવાર આવવું પડશે પણ પ્રો. નગોઇના હાથમાં અમારાં નામ ગયાં કે તે ઘેર જતાં જતાં અટક્યા અને કહ્યું કે તમે એક વાર આખી સંસ્થામાં ફરી લ્યો જેથી વિસ્તારનો ખ્યાલ આવશે.

વાસેદાનો ઐતિહાસિક પરિચય

● વાસેદા યુનિવર્સિટી ૧૮૮૨ના સાલમાં માર્કિવસ ઓકુમાએ 'ટોકિયો સેમાન ગાકકો' એટલે ટોકિયોનું વિશિષ્ટ વિદ્યાલય એ નામથી સ્થાપી હતી અને ડૉ. તાકાતા તેના અગ્રગણ્ય સંચાલક બન્યા હતા. બીજા છ પ્રોફેસરો અને માત્ર સાઠ વિદ્યાર્થીઓ પર શરૂ થએલી એ સંસ્થામાં આજે તો યુનિવર્સિટીમાં જ ૪૦૦ પ્રોફેસરો અને વ્યાખ્યાતાઓ છે જે ૧૬,૦૦૦ કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રદાન કરી રહ્યા છે.

મૂળ સ્થાપકનો આશય એવો હતો કે સામાન્ય સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ જ્ઞાન સુલભ બને અને તેઓનો સંશોધનકાર્યમાં વિકાસ થાય એ કાળે જાપાનમાં પ્રત્યેક ઉચ્ચ વિદ્યાસ્થાનમાં વિદેશી ભાષામાં જ શિક્ષણ અપાતું હતું અને અધ્યાપકોનો મોટો ભાગ પરદેશીઓનો જ હતો. ખુદ જાપાનીઓ પણ પરદેશી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપતા. આ પદ્ધતિથી, જે ભાષામાં વ્યાખ્યાન થતાં તે ભાષા શીખવામાં જ વિદ્યાર્થીનાં કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયા પછી જ તે પોતાનો ખાસ વિષય શીખવાનું શરૂ કરી શકતો. આનો અર્થ એ જ કે જિંદગીમાં કામ આપવાનાં વર્ષો કમી થાય અને મહત્ત્વાકાંક્ષામાં મોટી આડ ઊભી જ રહે. માર્કિવસ ઓકુમાની દૃઢ પ્રતીતિ હતી કે કોઇ પણ પ્રજાની સાચી સ્વતંત્રતાનો પાયો તેની સ્વભાષાના સફળ પ્રયોગ ઉપર જ છે એટલું જ નહિ પણ કોઇપણ ઉચ્ચકક્ષાનો અભ્યાસ માતૃભાષામાં જ થઇ શકે. ડૉ. તાકાતા અને ડૉ. ત્સુબોશી વગેરે સહયોગીઓ પણ તેમાં સંમત હતા, એટલે આ નવી સંસ્થાની મુખ્ય વિશિષ્ટતા એ હતી કે શિક્ષણ માટે જાપાની ભાષાનો જ ઉપયોગ એમાં કરવામાં આવ્યો.

એ સંસ્થાની બીજી નવીનતા એ હતી કે કેળવણીના પ્રયોગોમાં તેણે સંશોધનકાર્ય દાખલ કર્યું. કેળવણી માત્ર રાજસત્તાનું શાસન દૃઢ કરવાનું સાધન ન હોવું જોઇએ, અથવા તેની જ પ્રચારનું વાહન એ ન થાય એટલો સદાગ્રહ રોકિયોની આ સંસ્થાના નેતાઓમાં હતો જ. જાપાનને નવું રાજબંધારણ અને હક્કો મળ્યા તે વખતે આવો સ્વચ્છ માનસિક વિહાર જરૂરનો હતો.

ઈ ૧૮૮૨માં માર્કિવસ ઓકુમાએ પ્રધાનમંડળ છોડયું તેની સાથે પ્રો. ઓનો પણ છૂટા થયા અને ત્રણે જણે મળી એ સંસ્થામાં શિક્ષકનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને કાયદો એ ત્રણ વિભાગના અભ્યાસક્રમ ઉપાડયા. શરૂઆતમાં તો લોકોએ તેમના તરફ બહુ શંકાઓ કરી, કારણ કે તેઓ રાજસત્તાના પદેથી ફારેગ થયા હતા અને કદાચ *કોઇ કારસ્તાન નવો પક્ષ રચવાના હોય તો!*

સરકારે પણ લોકો તેમનાં છોકરાંઓને ત્યાં ન મોકલે એવી તજવીજ કરેલી ખરી. ઈ ૧૮૮૬માં ડૉ. તાકાતા વગેરે અધ્યાપકોને લાગ્યું કે વારંવાર સરદાર ઓકુમા પાસેથી ધન માગતાં તેમની બુદ્ધિ ઝાંખી બની જશે, એમણે એટલે સંસ્થા પગભર થાય એવા સ્વરૂપમાં લાવવાની યોજના ઘડી, સુધારા કર્યા અને તેમાં તે દરેકે અદ્ભુત સ્વાર્પણ બતાવ્યું માર્કિવસે પણ પોતાનો ફાળો બીજી રીતે આપ્યો. યુનિવર્સિટીના કેટલાક મકાનો પોતાની મૂડીથી બંધાવી આપ્યાં અને પોતે ૧૯૨૨માં પોતાના મૃત્યુ સુધી પ્રમુખ રહ્યા.

૧૮૮૬માં જ આ યુનિવર્સિટીએ પત્રવ્યવહારથી શિક્ષણ આપવાના ક્રમ યોજ્યા અને તેની કામગરી માટે યુનિવર્સિટીનું પ્રેસ સ્થાપ્યું યુનિવર્સિટીનો કાર્યક્રમ આમ વિસ્તારવામાં આ સંસ્થાની પહેલ હતી. ઈ ૧૮૮૯માં પ્રો ત્સુબોશીએ સાહિત્ય વિભાગ ખોલાવ્યો. ત્રીસ વર્ષથી રાજકીય ધમાલમાં પડી ગએલી પ્રજાનું સ્વકીય સાહિત્ય ધૂળ ખાતું પડયું હતું તેનો સમુદ્ધાર કરવાની તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી.

ઈ ૧૮૯૦માં જાપાન સરકારે પોતાનું કાયદાપ્રકરણ સંસ્કાર્યું સુધાર્યું તેને અંગે અભ્યાસક્રમમાં આ યુનિવર્સિટીને પણ મોટા ફેરફારો કરવા પડયા હતા; પણ ન્યાયખાતાએ નવી ભરતી માટે જે પરીક્ષાઓ લીધી તેમાં એ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કક્ષામાં આવ્યા અને ન્યાયપદે નીમાયા. આ ઉપરથી એ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા વધી અને તેના ગ્રૅજ્યુએટોને મધ્યમ શ્રેણીની નિશાળોમાં શિક્ષક થવાના લાયસન્સ(પરવાના) મળ્યા.

૧૯૦૬માં વેપારવિભાગનો વધારો થયો તેની એક પ્રાવેશિક શાળા પણ થઇ. ધંધા માટે જે પાકું જ્ઞાન અને શિક્ષણ આજના વધતા વહીવટોમાં જરૂરનું છે તેનું સંગીન શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ થઇ. તે વિભાગ એટલો તો લોકપ્રિય થયો કે તેમાં પ્રથમ વર્ષે ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા તે જ વર્ષે

હાયર નૉર્મલ સ્કૂલ થઇ તેમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અને નીતિ શિક્ષણ, જાપાની-ચીનીનાં ક્લાસિક્સ અને અંગ્રેજી ભાષા, એમ ત્રણ વિભાગ ખુલ્યા. વિજ્ઞાન અને ગણિત પાછળથી ઉમેરાયાં. ૧૯૦૯માં તો મિકૅનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનીઅરિંગ આવ્યાં અને ૧૯૧૦માં માઇનિંગ તથા આર્કિટેક્ચર તેમજ ઍપ્લાઇડ કેમિસ્ટ્રી (પ્રાયોગિક રસાયણ) દાખલ થયાં.

પણ લેબોરેટરી અને વર્કશૉપની ભાવનાને નાણાંની ખેંચ હતી. એ વાત શહેનશાહને કાને પહોંચી, એટલે તેમણે ખાનગી ખજાનામાંથી મોટી રકમ ભેટ કરી અને આ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરી દીધો પછી તો રાજકુટુંબના નબીરાઓ, સરદારો, ઠાકોરો અને અનેક સંસ્થાઓએ મદદો વરસાવી. ચીનના નામાંકિત પુરુષોએ પણ અહીં મદદો મોકલી હતી અને વાસેદા યુનિવર્સિટીમાં ભણેલા કેટલાક ચીની ગ્રૅજ્યુએટો તો પોતાના વતનમાં મહત્ત્વના પદે પહોંચ્યા છે. ચીના વિદ્યાર્થીઓ માટે એક નૉર્મલ શાળા પણ વાસેદાએ ખોલી હતી. તેમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પ્રાણીશાસ્ત્ર, તથા ઇતિહાસ અને ભૂગોળ એમ ત્રણ ખંડ રાખ્યા હતા. આ શાળામાં ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

ઇ ૧૯૨૦માં સરકારે યુનિવર્સિટીઓ વિષે ખાસ હુકમ બહાર પાડ્યો તેમાં વાસેદાને ઇમ્પીરીઅલ યુનિવર્સિટી જેટલું જ પદ મળ્યું ૧૯૨૦ના જાન્યુઆરીની ૧૦મીએ સંસ્થાના પિતા માર્કિવસ ઓકુમા ગુજરી જતા તેમના વારસે તેમના વીલ મુજબ તેમનું નિવાસગૃહ વાસેદાને સમર્પણ કરી દીધુ તેથી વિશાળ ઉપવનવાળો એક મોટો વિહારપ્રદેશ સંસ્થાને મળી ગયો.

૧૯૨૯માં વાસેદાએ રાત્રીશાળાઓ શરૂ કરી અને જેમને ખાસ વર્ગોનો અભ્યાસ થોડા વખતમાં કરવો હોય તેમના માટે સગવડો કરી. આજે વાસેદા આવા રાતની શાળાઓમાં લગભગ ૧૨,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી રહી છે.

૧૯૩૧ સુધી આવી વિરાટ સંસ્થાના અગ્રણી રહેલા તાનાકા એક ભાષણમાં કહેતા હતા કે યુનિવર્સિટીથી માંડી તમામ પ્રાથમિક શાળાઓ સુધી વિદ્યાર્થીમાત્રને જ્ઞાન ભરવામાં અને ગોખણમાં જ શક્તિનો વ્યય કરવો પડે છે અને સ્વવિચાર કરવાની તેમજ પોતાના પ્રયત્ને પરિણામ ઉતારવાની શક્તિ જતી કરવી પડે છે એ જાતની અવગણના બહુ જ સંતાપજનક છે, અને શિક્ષણ જગતમાં પણ એના એ દોષો સામાન્યપણે પ્રવર્તે છે. જ્યારે પ્રો. તાનાકા પ્રમુખ થયા કે તુરત તેમણે નવા ધોરણે કેળવણી નિર્માણ કરી અને આજે તે 'સ્વશોધન' (self-investigation)ના પ્રકાર રૂપે જાણીતી છે. જાપાનમાં એ પદ્ધતિ અત્યાર સુધી સાવ અજાણી રહેલી તેથી તેનું મહત્ત્વ ત્યાં ઘણું છે.

વાસેદાનું નાટ્યાલય

● વાસેદા યુનિવર્સિટીના વર્ગો અને ખંડો જોતાં અમે થાકતા હતા અને ક્યાંક અટકીએ તો સારું એવો વિચાર કરી રહ્યા હતા એવામાં અમારી સાથેના પ્રોફેસરે નાટ્યાલય (ખરું નામ તો Theatre Museum)નું નામ લીધું નાનાભાઈ લગભગ ના પાડવા જતા હતા, પણ મેં જરા નજર કરી લેવાની દરખાસ્ત મૂકી અને તે પણ એ મકાન તરફ ખેંચાયા અને પછી તો અમે જે જોયું તેથી વાસેદા યુનિવર્સિટીના કાર્યપ્રદેશની એક અનનવી જ સીમા જોઇ એમ લાગ્યુ.

આ મકાન નામ આપી ગયું છે તે ડૉ. ત્સુબોશી જાપાનની તળપદી સંસ્કારિતા અને ભાષાના સમુદ્ધારના જેવા પ્રખર ઉપાસક છે તેવા જ નાટ્યગુરુ શેક્સપીઅરના એક અજોડ ભક્ત છે. તેમના જીવનકાર્યની કદર અને આદર કરતું આ નાટ્યાલય તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રશંસકોએ ફાળો કરીને બંધાવ્યું છે.

ડૉ. ત્સુબોશી પણ પોતાના સ્મારકના માત્ર અર્થે ગ્રહણ કરનાર રહ્યા નથી. તેમની સાહિત્યભક્તિ અને સ્વદેશપ્રેમથી પ્રેરિત થએલા એ મહાનુભાવે પોતાનાં સર્વ પુસ્તકોની રૉયલ્ટીની આવક અને પોતાના નામની જાગીરની આવક આ સંસ્થાને સમૃદ્ધ થતી રાખવા અર્પણ કરી દીધી છે. એમણે પોતાના જીવનના છેલ્લા ચાલીસ વર્ષોથી પણ અધિક સમયમાં પોતાના દેશને સાહિત્યસશોધનોથી તથા શેકસપીઅરનાં અગર નાટકોને જાપાની રૂપમાં અવતારીને દેશના ઋણવરનું પદ માસ કર્યું છે

જાપાનમા ૫૦ વર્ષ પહેલા શેકસપીઅરનુ કોઇ નામે જાણતુ નહિ. ૨૫ વર્ષની ઉમરે ઇ ૧૮૩૬મા તેમણે અભ્યાસ કરતા કરતા જુલિયસ સીઝરનું ભાષાતર કરેલું પછી ઇ ૧૮૯૪મા મૅકબેથ, ૧૯૦૯મા હૅમલેટ અને ૧૯૨૩ સુધી બીજા ૧૬ વૉલ્યુમ કર્યા. પણ પછી માત્ર અનુવાદોથી સંતોષ ન થયો થવાથી બધા નાટકોને જાપાની સ્વાંગ આપ્યો, પણ તે એવી સચોટતાથી અને સાદાઇથી કે આજે જાપાનના મોટા જનસમુદાયને શેકસપીઅરનુ નામ મુદ્દલે અજાણ્યુ રહ્યુ નથી.

પરદેશી ફૂલક્યારીઓ તેણે વતનમાં ઉગાડી ઉછેરી જે મહત્ત્વનું કાર્ય સાધ્યું છે તેથી તે શેકસપીઅરના અનુવાદકોમા બહુ અગ્રપદ પામ્યા છે. એમના અનુવાદો અતિ ઉચ્ચ કક્ષાના ગણાય છે. અંગ્રેજી ભાષાનું સાબૂત જ્ઞાન, પોતાની ભાષાની લાક્ષણિકતા અને સુંદરતા પર કાબૂ તેમજ નાટ્યકળાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમને હોવાથી આ પ્રચંડ કાર્યને તેમણે સર્વાંગસિદ્ધ કરી પ્રજાને અર્પ્યું છે. ડૉ. ત્સુબોશીની શેકસપીઅરની ગ્રન્થમાળાના ૩૯ ખંડો છે: તેમાં ૩૭મા નાટકો, બેમાં કાવ્યો અને એકમા શેકસપીઅરના અભ્યાસ માટે પરિચયલેખ છે.

ઇ. ૧૮૮૫માં તેમણે જ આ યુગની નવલકથાનો પ્રથમ નમૂનો જાપાની ભાષામા આપ્યો. નિબંધો, વિવેચનો અને ગ્રન્થાવલોકનોમાં તેમનું નામ અગ્રપદે છે. જર્મન સંસ્કૃતિના સમુદ્ધારમાં લેસીંગ સાથે જાપાની ભાષામા તેમની સરખામણી

(અનુસંધાન આગળ પાન ૧૦૩મે)

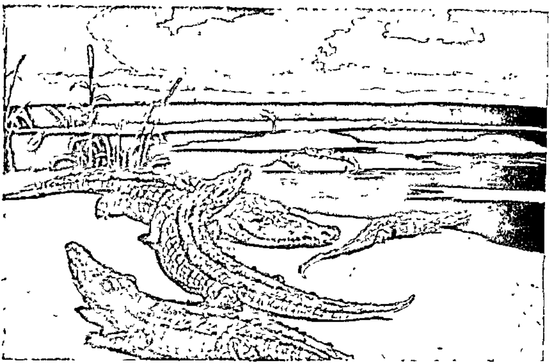

ધીરે રહીને એક પછી એક સર્વ મગરો બહાર
રેતી પર આવ્યા અને પાણી સામે મોઢાં
રાખી તડકામાં શરીર શેકવા મંડ્યા.

શિકારીનું સ્વર્ગ જંગલ, પાણી અને જંગલની સાથે છે અને મારો આનંદ વેકેશન, સાહિત્ય અને શિકારમાં છે. જ્યારે દુનિયાની કઠોરતા, લોકોની ખુશામત અને ઘરની ચિંતાથી ચિત્ત બગડવા માંડે છે ત્યારે વસતીથી જીવ ભરાઈ જાય છે, જંગલનું સ્મરણ જાગે છે ને ગાંડાની જેમ એ તરફ ભાગી જવાનું દિલ થાય છે.

મનની આવી પરિસ્થિતિમાં એકવાર નીચે માથે ડુંગરીના આંગણામાં હું ટહેલતો હતો. અંતે એ નિર્ણય પર આવ્યો કે યમુનાતટ પર જઈને મગરોનો શિકાર કરવો. ત્યાં કેટલેક ઠેકાણે માણસને રંજાડનારા મગરો વસે છે. નિશ્ચય કરીને મેં ગોપાલસિંહને બોલાવ્યા.

ગોપાલસિંહનો મારા પર ખૂબ સ્નેહ છે અને હરણો-ના શિકારમાં તો સેંકડો નવા શિકારમાં એમનો સાથ રહ્યો છે. એમને સાથે લેવાનું એક બીજું કારણ પણ હતું. એમનું સાસરું યમુનાને કિનારે છે એટલે રહેવાની મજા આવે. ખાલ કાઢવા માટે ગોવિંદ ચમારને સાથે લીધો.

ગામ (ફ). ગોપાલ અને ગોવિંદ—અમે ત્રણે ગોપાલસિંહના સાસરા નજીક પહોંચ્યા. ગોપાલસિંહે વાતમાં કહ્યું: 'પંડિતજી, તમને મેં કદિ સાસરે જતા જોયા કે સાંભળ્યા નથી. હવે જાઓ ત્યારે મને જરૂર લઈ જજો.'

મેં જરા ચીડાઈને કહ્યું: 'આવી નકામી વાતો કરતાં શિકારની વાતો કરો તો! તમે કહેતા હતા એ ખૂની મગર ઘાટથી કઈ બાજુ રહે છે!'

ગોપાલ: 'એનું ખાસ સ્થાન નથી, પણ એ છે જબરજસ્ત.'

મેં કહ્યું: 'સારી વાત છે. આજે સાંજે જઈને તપાસ કરીશું.'

સાંજે લગભગ પાંચ વાગ્યે ઘેરથી નીકળી અમે યમુના-કિનારે એક ટેકરી પર જઈને બેઠા. યમુનાં ધનુષાકારમાં

ખૂની ઘાટવાસી

ચિત્રકાર • રવિશંકર પંડિત

ઊંચા કદના, મજબૂત બાંધાના અને તેજસ્વી આંખોવાળા મર્દ પંડિત શ્રીરામ શર્મા પહાડના વાસી અને શિકારના અચ્છા ખેલાડી છે. શીલ તેવી શૈલી; એટલે એમની શૈલીમાં પણ જાણે એમનું પૌરુષ ઊતર્યું છે. એમનું ગદ્ય વેધક અને જોમવંતું છે. એમના જાતઅનુભવની શિકારકથાઓનો ગ્રંથ 'શિકાર' (જેમાંથી આ અનુવાદો રજુ થાય છે) હિંદી ગદ્યવિકાસના ઇતિહાસમાં તો સીમાચિહ્ન મનાયો છે.

વહેતી હતી. એમાં કલરવ નહોતો અને લહેરો યે નહોતી. નિનાદ અને જોશ તો યૌવનનાં સૂચક હોય છે, શક્તિનાં દ્યોતક હોય છે. યુક્ત પ્રાંતના આ ભાગથી યમુનાની આધેડ અવસ્થા શરૂ થઈ જાય છે. જાણે પોતાની પુરાતન સ્મૃતિઓ અને વ્રજવિરહ પર વિચાર કરતી ચુપચૂપ ચાલી જાય છે. વાયુની લહેરો આવીને એને ગલગલિયાં કરે છે, આલિંગન દે છે; પણ એ જાણે ખીજાઈને કહે છેઃ 'અરે જાઓ, મસ્તી ન કરો; મસ્તી કરવી હોય તો બીજે જાઓ.'

શિકારની યોજના ઘડી અમે ઊપડ્યા. હું રાયફલ ભરીને ઘાટ અને માર્ગથી દૂરના એક રેતીના ઢગલા સામે નીચે બેઠો હતો. સવારના નવ દસ વાગ્યા હશે. યમુના ત્યાં આગળ એક સમકોણ કરતી હતી એટલે ત્રણચાર ઊંડા ખાડા ત્યાં હતા, જેમાં પ્રત્યેક ઋતુમાં પાણી સ્થિર રહેતું. નદીની બીજી બાજુ રેતીનો સ્વચ્છ પટ હતો. જંગલમાંથી નીલ ગાય, હરણ અને સુવર આવીને પાણી પી જતાં. એ સ્થાનની સામે કે આજુબાજુ કોઇ ગામ નહોતું કે રસ્તો નહોતો. નદીકિનારાનો માર્ગ પણ હું બેઠો હતો ત્યાંથી ટેકરીઓ ઉપર થઇને જતો હતો. જળ શાંત હતું, પણ મારી શિકારી દૃષ્ટિ એ શાંત જળાશય પર જ સ્થિર હતી. થોડીવારે સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રકાશ છણાઇને જ્યાં નીચે પહોંચ્યો કે એક ખાડામાં લાકડીના એક ટુકડા જેવું કંઇ દેખાયું. ચારપાંચ ઇંચ લાંબો એ ટુકડો પાસેપાસે બે ઠેકાણે ઉપસેલો દેખાતો હતો. ધીરેધીરે એના ચારપાંચ ટુકડા પાણી ઉપર તરવા લાગ્યા. અને પછી તો એ મોટા થવા માંડ્યા ને કેટલાક તો ઝાડના થડ જેવા લાગવા માંડ્યા.

ધીરે રહીને એક પછી એક એ સર્વે મગરો બહાર રેતી પર આવ્યા. એક ન આવ્યો, કેટલાક પાણી તરફ મોઢું કરીને રેતીમાં શરીર શેકવા માંડ્યા, પણ પેલો તો પાણીમાં જ પલળતો પડી રહ્યો. એ ડૂબકી પણ મારતો નહોતો, કિ[illegible]તો નહોતો અને હાલતોચાલતો પણ નહોતો—અચળ હતો. દૂરબીન માંડીને જોયું તો એની ગોળગોળ રક્તવર્ણું ઘૃણોત્પાદક આંખો જંગલ તરફ મંડાઇ હતી. એનું ચીબું નાક જોતા જ લાગ્યું કે એ તો માણસખાઉ મગર છે.

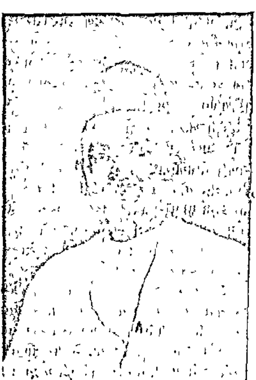

આપઅનુભવના જેવા કિસ્સાઓની આ માળા ... પંડિત શ્રીરામ શર્મા

એક કલાક સુધી એ એ જ આસને પર અચળ રહ્યો. દાવપેચનો જાણકાર હતો. સારા ખોટા ભોજનથી બુદ્ધિ અને સમજણ ઘટે છે કે વધે છે. આને તો માણસનું મીઠું માંસ દાઢે વળગ્યું હશે; પછી ચાલાકી કેમ ન આવે? બીજા મગરો એને જરા ગુસ્સાથી જોતા પણ એ એમના તરફ બેપરવા હતો, કારણ બીજાઓ તો આદમીને આદર અને ભયની દૃષ્ટિથી જોતા અને એ જોતો લોહીતરસી દૃષ્ટિએ.

હું મારા આસન પર સ્થિર બેઠો હતો; એ પોતાના જલદુર્ગમાંથી ચારે દિશા નજરાવી રહ્યો હતો. હું બીજા બે કલાક ત્યાં બેસી રહ્યો; પણ એ પાણી બહાર ન નીકળ્યો. મારી આંખો બળવા માંડી અને તાપથી નાક લાલ થઇ ગયું; પણ એ તો અચળ હતો. હું મારા સ્વાર્થમાં—નામનાને માટે—બેઠો રહ્યો કે મારું તો એ ખૂની મગરને જ મારું.

મગર પણ ભૂખ્યો ડાંસ થયો હતો અને શિકારની રાહ જોઇને પાણીમાં તપસ્યા કરતો હતો. ઘાટ સૂમસામ હતો. બેચાર માણસો નીકળે તો તો એમના ભોગ, પરંતુ વીસપચીસનું ટોળું શોરબકોર કરતું નીકળતું ત્યારે કોઇને પકડવાનું એ સાહસ ન કરતો. નાના બાળકો અને વૃદ્ધો જુવાનોની વચ્ચે ચાલતા એટલે એને ડર લાગતો હતો કે અક્કલનું પૂતળું માણસ જાન પર ખેલીને કોણ જાણે શું યે કરી બેસે.

અને બીજી એક વાતથી પણ એ ખૂબ ગભરાતો હતો—એને એનો પૂરો અનુભવ હતો,—કે લોખંડી નળીઓમાંથી 'ફિસ્સ' અને 'ધાંય' કરતાકને છૂટતા સીસાના ટુકડા એને કયાંક ન વાગી જાય! એક વાર એની પીઠ પર 'ધાંય' અવાજ સાથે એવી જ ગોળી વાગી હતી અને ચારે દિશાઓ કંપાયમાન થઇ ગઇ હતી. એની વેદનાના માર્યા કેટલા યે દિવસો એણે બેચેનીમાં પસાર કર્યા હતા.

એક બીજીવાર એક ચમારડીનો આહાર કરીને શેક લેવા એ બહાર કિનારે પડ્યો હતો ત્યાં ધડામ દઇને એની પૂછડી ને પાછલા પગ વચ્ચે ચોટ વાગી અને 'અરરધમ' અવાજ થયો. ગોળી ખાઇને એ લંપક્યો અને પૂછડી ને નાક એક કરી જમુનામૈયાનું શરણ લીધું. ઉફ્! ઘાવમાં મૃત્યુવેદના થઇ રહી હતી અને લોહીનું જાણે નાળું વહેતું હતું. ભયથી દૂરને દૂર નાસતા કાચબા અને માછલી પણ એના લોહીની ગંધથી પાસે દોડી આવ્યાં અને માછલીઓએ ઘામાં લોચવાનું શરૂ કર્યું. એક તો આફત હતી તેમાં આ તુચ્છ માછલીઓએ અપમાન કરવા માંડ્યું. એને પોતાના યુદ્ધક્ષેત્રની એક ખાઇમાં આરામ કરવો હતો પણ કાચબા અને માછલીઓ એના ઘામાંથી માંસ તોડીતોડીને ખાતાં હતાં. પરેશાની હતી એની શક્તિની સામે આ હુમલો હતો; પીડાથી મૂર્ચ્છા આવવા જેવું થતું હતું; એનામાં હાલવાચાલવાની યે શક્તિ રહી નહોતી પાછળ ફરીને મોઢું મારતો તો યે પીડા વધતી.

આખરે થાકીને એ ઊપડ્યો. ધાર આગળ આવીને એણે પોતાની ગતિ તેજ કરી. કાચબા પાછળ રહી ગયા, પણ માછલીઓએ કેડો ન છોડ્યો. એમનાથી પીછો છોડાવવો મુશ્કેલ હતું. અંતે એને બહાર કિનારા પર આવવું પડ્યું. ત્યાં માછલીઓનું કંઇ ચાલ્યું નહિ. હા, એક કાચબો આવ્યો. એણે બે દાંત પરોવ્યા, પણ તરત બિચારો ઘાયલ થઇને લોટી પડ્યો.

આવી રીતે એ મગરે પોતાનો પ્રાણ તો બચાવ્યો, પણ પોતાના આ કડવા અનુભવોને એ ભૂલ્યો નહોતો. શકય હોય ત્યાંસુધી પાણીની બહાર જ તે ન નીકળતો અને નીકળતો—કારણકે તડકામાં સૂઇ રહેવું મગર માટે આવશ્યક છે—ત્યારે પણ ખૂબ સાવધાન રહેતો. કોઇ પણ, ગમે તેવો માણસ એને દેખાય અથવા એવી શંકા જાય કે એ તરત પાણીમાં સરકી જતો.

એટલે એ પાણીમાંથી નીકળે એવો નહોતો. બેઠોબેઠો હું હવે તો છેક થાકી ગયો. મગરનો શિકાર નીરસ હોય છે. ગોળી ખાઇને ત્યાં જ પડ્યો રહે અથવા સરૂરૂરૂર લઇને પાણીમાં સરકી જાય; અને પછી કદિ હાથ ન ચડે. મેં નજરવાનમાંથી કાઢીઆણ જોઇ નક્કી કર્યું કે જો અરધા કલાકમાં એ બહાર ન નીકળે તો પછી બીજા મગર પર ગોળી છોડવી. પણ હજી દસ મિનિટ પણ પૂરી ન થઈ ત્યાં એણે ડૂબકી મારી. અરે! શું એણે મને જોઈ લીધો? એ તો અશકય હતું ત્યારે શું આગળ પાછળ કોઇ માણસ આવે છે? એ શકય હતું, કારણ એને તો મનુષ્ય માત્ર ભક્ષણ વખતે જ મીઠો લાગતો હતો.

દૂરબીન લગાવીને સામે પ્રવાહ ભણી જોયું, પણ કોઇ નજરે ન પડયું. ત્યારે શું કોઇ અજાણ્યો અભાગી

તે માત્ર આટલા જ શબ્દો બોલવા પામી: 'હાય રે! બચાવો!' અને પાણીમાં સમાઇ ગઇ.

માણસ યમુનામાં પાણી પીવા આવ્યો છે અથવા સ્નાન કરવા પડ્યો છે? નદીના ઉપર નજર નાખી ને મારૂં માથું ભમી ગયું. એક આદમી અને એક સ્ત્રી ઘાટ પાર કરી રહ્યાં હતાં. આદમી આગળ હતો અને સ્ત્રી કપડાં ઊંચાં લઇને સંભાળી સંભાળીને ચાલતી હતી. લાલ ચોળી, છીંટનો ચણિયો અને ચુંદડીથી લાગ્યું કે આ તો કોઇ ગામડિયો પોતાની સ્ત્રીને પહેલી આણે પોતાને ઘેર લઇ જાય છે. ચોક્કસ એ કોઇ દૂરનો રહેનારો હશે. અને ઘાટના ભયની એને ખબર નહિ હોય. નહિતો આવી રીતે એકલો ન નીકળત. અથવા જાણીજોઇને ચોક્કસબુદ્ધિ રાખી હશે કે મગર ઓછો રોજ માણસો મારે છે! જેનું મોત આવ્યું હશે તેને જ પકડશે. નહિતો તે દિવસે દસ નીકળ્યા તેમાંથી સાતમાને જ કેમ પકડ્યો?

હું મારી જગ્યાએથી ઊઠીને ઘાટ ભણી નાઠો. નાસતો જતો હતો અને જોરથી બૂમો પાડી પેલાં બે અભાગીઆંને કહેતો હતો કે નદીમાંથી જલદી નીકળો નહિ તો ખૂની મગર હમણાં કોઇને પકડી લેશે. મેં બેચાર વાર પોકાર કર્યો એટલામાં માણસ તો કિનારે પહોંચી ગયો. પણ પેલી સ્ત્રી સૂકી જગ્યામાં પગ મૂકતાં પહેલાં પોતાના પગ ધોવા રહી. મારી ચેતવણીનો એમણે કંઇ ખ્યાલ ન કર્યો. આદમીએ ખ્યાલ કર્યો કે હું કોઇ બીજાને કહું છું. સ્ત્રી પગ ધોઇને જેવી પોતાના જોડા પહેરવા વાંકી વળી તેવી જ એકદમ એના મોઢામાંથી ચીસ નીકળી ગઇ અને ગબડીને પાણી તરફ ઘસડાવા માંડી. માત્ર એટલા જ શબ્દો બોલવા પામી 'હાયરે! બચાવો!' અને પાણીમાં સમાઇ ગઇ!

આ આકસ્મિક વજ્રપાતથી પેલો પુરુષ હેબતાઇ ગયો. હું એની પાસે પહોંચ્યો એટલે એણે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા માંડ્યું. સમવેદનાથી હૃદયમાં ભરતી આવે છે અને માણસનું દુઃખ હલકું બની આંખોને માર્ગે બહાર આવે છે. એને આશ્વાસન આપીને હું ચાલતો થયો.

આ ઘટના પછી બરાબર સાત દિવસે ત્યાં જ એક

ઉચિત સ્થાન પર હું શિકારની રાહ જોઇને બેઠો. ભરેલી રાયફલ ફેંટાને આધારે પડી હતી. એમાં ૭ કારતુસ ભર્યાં હતા. દૂરબીન બગલમાં હતું અને યમુનાનો બીજો કિનારો મારાથી સો ગજ દૂર હતો. ત્યાં નદીથી ચારપાંચ ગજ દૂર એક બકરી બાંધી હતી. એનું બચ્ચું એની પાસે નહોતું એટલે એ બેં બેં કરતી હતી. એ સાત દિવસોમાં એક માઇલના વિસ્તારમાં ન તો કોઇએ યમુના પાર કરી હતી, કે ન તો કોઇ ઢોર પીવડાવવા આવ્યું હતું. જંગલી જનાવરને પાણી પીતા રોકવા માટે પણ રખેવાળો રાખવામાં આવ્યા હતા. બકરી બાંધવાનો પ્રયોગ નવો હતો. મને ધૂન આવી હતી અને મેં એ નુસખો અજમાવ્યો હતો.

બકરીનું બેં બેં ચાલુ હતું. મારી નજર યમુનાના પેલા ખાડામાં જ હતી. એક કલાક પછી હું સાવધાન થયો. મારી ડાબી બાજુ, દોઢસો ગજ દૂર, જાણે એક પાટિયું તરીને ઉપર આવ્યું. એના પછી તો માત્ર માથું જ ઉપર રહ્યું. બાકીનો ભાગ ડૂબી ગયો. દૂરબીન લગાવીને જોયું તો એની આંખો બકરી તરફ હતી. હો ન હો પણ એ જ ખૂની ઘાટવાસી મગર હોવો જોઇએ એ ખ્યાલથી મેં રાયફલ હાથમાં લીધી અને રાહ જોવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે પેલી આકૃતિ પ્રવાહમાં બકરી ભણી આગળ વધી અને થોડે દૂર જઇને રોકાઇ. દૂરબીન લગાવીને મેં એની આંખો ભણી ફરીથી જોયું એ ખૂની આંખોમાંથી કપટ નીતરી રહ્યું હતું. આંખો બકરી તરફ જ હતી. એ રાહ જોતો હતો કે બકરી પોતાની તરસ છીપાવવા આવે તો બસ. પણ અભાગી બકરી પાણી પીવા આવતી નહોતી. એ તો પોતાનો વિરહ ગાતી હતી.

બે કલાક એણે રાહ જોઇ. બકરી હારી રહી હતી, પણ પાણી પીવા નહોતી આવતી; ભલે ન આવે એ પોતાના કર્તવ્યથી ભલે ભ્રષ્ટ થાય; પણ મગર શામાટે ભૂખે મરે ? કદાચિત્ આવો જ કઇ ખ્યાલ કરીને એ પુરાણો પાપી ધીરે ધીરે બહાર નીકળ્યો. અને ઝડપથી બકરી પર દોડ્યો. ગરોળી જેમ જંતુને પકડી લે તેમ એ ખૂની મગરે બકરીને પોતાના મોઢામાં પકડી.

જેવી એણે બકરીને પકડી એવી જ મેં તાકીને ગોળી છોડી. ગોળી બરાબર એની ગરદનમાં વાગી. ગોળી ખાઇને એ સ્તબ્ધ થઇ ગયો અને પળવારમાં જમીન પર ઢળી પડ્યો. બકરી એના મુખમાંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. મેં બીજી બાજુથી લાગલાગટ ગોળીઓ તાકી. ૭ પૂરી કરીને રાયફલ ફરીથી ભરી અને સનનન કરતી એની પીઠ પર ગોળી ચલાવી. એ ગોળીએ એની પીઠ ઉપરાંત બકરીને પણ પૂરી કરી.

મગર મરેલો પડ્યો હતો. એનુ પૂછડું છસાત ઇંચ પાણીમાં હતુ. ગોળીઓથી એની પીઠ વીંધાઇ ગઇ હતી. એ બાર ફૂટ અને નવ ઇંચ લાંબો હતો. પેટ ફાડીને જોયું તો એમાંથી ચુડીઓ અને કડલા નીકળ્યાં અને તરતના ખાધેલા સ્ત્રીના શરીરના કેટલાક ભાગ. આ ચીજો યમુનામાં ફેંકી દીધી. સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે મેં માત્ર કડલાં રાખ્યા. તે દિવસથી ઘાટનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. લોકો નિર્ભય રીતે ન્હાવા-ધોવા લાગ્યા અને મૂગા જનાવરોને પાણી પીવાનું પણ સુખ થયું. લોકોએ મારી કીર્તિના પૂલ બાંધી દીધા.

શ્રીરામ શર્માની વાર્તા ઉપરથી અનુવાદક કિશનસિંહ ચાવડા

આજના પોલૅંડનો તારણહાર

'અમે જીવીએ છીએ ત્યાં સુધી તો પોલૅંડ પરાજિત નથી. વિદેશીઓએ આક્રમણે લીધું છે ને અમે તલવારથી પાછું લઇશું.'

રશિયા, પ્રૃશિયા ને ઑસ્ટ્રિયાએ પોલૅંડને ત્રીજી વખત (૧૭૯૫માં) વહેંચી લીધા પછી ઓગણીસમી સદીના યુરોપના નકશામાં પોલૅંડનું અસ્તિત્વ નથી. પરંતુ પોલૅંડવાસીઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલ્યા નહોતા. બોનાપાર્ટના સૈન્યમાં યુરોપનાં અનેક યુદ્ધોમાં લડી આવેલા પોલૅંડવાસીઓનું, ઉપર જણાવ્યું તે, પ્રિય ગીત હતું.

ઈ. ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિ નિષ્ફળ થયા પછી પોલૅંડમાં ઝારશાહીનું તંત્ર વધારે સખત થતું હતું. એ વર્ષોમાં રશિયન પોલૅંડમાં સેંકડોને ફાંસી દેવામાં આવી. હજારોને સાઇબીરિયા મોકલવામાં આવ્યા અને ઘણાઓની મિલકત જપ્ત થઇ. રાષ્ટ્રશોકનાં એ વર્ષોમાં ઈ.સ. ૧૮[illegible]ની ૫મી ડિસેમ્બરે લિથુઆનિયામાં ઝુપુલ્ની નગીરમા જોસેફ પિલસુદસ્કીનો જન્મ થયો. [illegible]દામ પિલસુદસ્કી (મેરીઆ [illegible]લે વિટસ)ને એના પિતા તરફથી વારસામાં મળેલા ગામમાં જોસેફના પિતાએ વાસ કર્યો હતો. એણે [illegible]વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો [illegible]ને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપ-

માર્શલ

યોગ કરવા માટે નવી યોજનાઓ ઘડતો. અવ્યવહારુ યોજનાઓ ઘડવામાં એ દેવાદાર થયો. ૧૮૭૪માં ઝુપુક્ની મિલકત મોટી આગમાં નારાજ થતાં ગરીબ અને દેવાદાર થએલું પિલસુદ્સ્કી કુટુંબ વિલ્નો જઇને રહ્યું. શ્રીયુક જૉસેફ તથા એનો મોટો ભાઈ બ્રોનીસ્લાવ ત્યાંની રશિયન શાળામાં દાખલ થયા.

ક્રાન્તિ પછીનાં વર્ષોમાં જર્મની તથા રશિયાના તાબાના વિભાગમાં પોલૅંડવાસીઓ એમનો ઉજ્જ્વળ ઇતિહાસ ભૂલી જાય એવા પ્રયત્ન થતા હતા. ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિમાં પિલસુદ્સ્કીના કુટુંબીઓએ ભાગ લીધો હતો. સાઇબીરિયા, શહાદત અને જપ્તીનો અનુભવ એમને હતો. જૉસેફની વૃદ્ધ દાદીએ જેલનિવાસ પણ ભોગવ્યો હતો. માદામ પિલસુદ્સ્કાને ક્રાન્તિની નિષ્ફળતાથી ઘણું દુઃખ થતું. શહેરી જીવનના છુટાપણા ઉપર ઘણો અંકુશ હતો. સ્વભાષાનું શિક્ષણ આપવા માટે ભારે શિક્ષા થતી હતી. પોલૅંડના કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો પણ ઘરમાં રાખવાની મનાઈ હતી. એ વખતે માદામ પિલસુદ્સ્કા પોતાનાં બાળકોમાં વાત્સલ્યના અમી સાથે દેશપ્રેમનું અમી સિંચતી હતી. ઘરને ખૂણે સંતાડેલાં

પુસ્તકોમાંથી પોલૅંડનો ગૌરવભર્યો ભૂતકાળ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી ઊભરાતાં કાવ્યો વાંચી સંભળાવતી.

નાના જૉસેફને યુદ્ધવર્ણનનાં પુસ્તકો ગમતાં. ગ્રીક અને રોમન ઇતિહાસમાંની વીર કથાઓ અને નેપોલિયનના ભભકભર્યા વ્યક્તિત્વથી અંકાએલી નવલકથાઓ એ વાંચતો. નેપોલિયનનું જીવન એક મહાકાવ્ય જેવું એને લાગતું. 'રૂંધી નાખતી દમનનીતિ ઘંટીના પડની જેમ એનું હૈયું દબાવી રહેતી.' આખો વખત ક્રાન્તિના વિચારો જ એને આવતા. રશિયામાં ઝારશાહીની સામે 'પ્રજામત' નામે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ બધે જાણીતી હતી. વિલ્નો અને પોલૅંડનાં બીજાં શહેરોમાં એના પડઘા સંભળાતા હતા. રાષ્ટ્રભાવનાથી અંકાએલા સમાજવાદમાં એણે પોલૅંડની મુક્તિ જોઈ. શાળાનો અભ્યાસ પૂરો થતાં દાક્તરીનો અભ્યાસ કરવાનો એણે નિર્ણય કર્યો. એ વર્ષે (૧૮૮૪માં) એની માતાનું અવસાન થયું અને કુટુંબ પણ વિખેરાયું: ખારકોવની વિદ્યાપીઠમાં

ઉચિત સ્થાન પર હું શિકારની રાહ જોઇને બેઠો. ભરેલી રાયફલ ફેંટાને આધારે પડી હતી. એમાં ૭ કારતુસ ભર્યાં હતા. દૂરબીન બગલમાં હતું અને યમુનાનો બીજો કિનારો મારાથી સો ગજ દૂર હતો. ત્યાં નદીથી ચારપાંચ ગજ દૂર એક બકરી બાંધી હતી. એનું બચ્ચું એની પાસે નહોતું એટલે એ બેં બેં કરતી હતી. એ સાત દિવસોમાં એક માઇલના વિસ્તારમાં ન તો કોઇએ યમુના પાર કરી હતી, કે ન તો કોઇ ઢોર પીવડાવવા આવ્યું હતું. જંગલી જનાવરને પાણી પીતા રોકવા માટે પણ રખેવાળો રાખવામાં આવ્યા હતા. બકરી બાંધવાનો પ્રયોગ નવો હતો. મને ધૂન આવી હતી અને મેં એ નુસખો અજમાવ્યો હતો.

બકરીનું બેં બેં ચાલુ હતું. મારી નજર યમુનાના પેલા ખાડામાં જ હતી. એક કલાક પછી હું સાવધાન થયો. મારી ડાબી બાજુ, દોઢસો ગજ દૂર, જાણે એક પાટિયું તરીને ઉપર આવ્યું. એના પછી તો માત્ર માથું જ ઉપર રહ્યું. બાકીનો ભાગ ડૂબી ગયો. દૂરબીન લગાવીને જોયું તો એની આંખો બકરી તરફ હતી. હો ન હો પણ એ જ ખૂની ધારવાળો મગર હોવો જોઇએ એ ખ્યાલથી મેં રાયફલ હાથમાં લીધી અને રાહ જોવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે પેલી આકૃતિ પ્રવાહમાં બકરી ભણી આગળ વધી અને થોડે દૂર જઇને રોકાઇ. દૂરબીન લગાવીને મેં એની આંખો ભણી ફરીથી જોયું એ ખૂની આંખોમાથી કપટ નીતરી રહ્યું હતું. આંખો બકરી તરફ જ હતી. એ રાહ જોતો હતો કે બકરી પોતાની તરસ છીપાવવા આવે તો બસ. પણ અભાગી બકરી પાણી પીવા આવતી નહોતી. એ તો પોતાનો વિરહ ગાતી હતી.

બે કલાક એણે રાહ જોઇ. બકરી હારી રહી હતી, પણ પાણી પીવા નહોતી આવતી; ભલે ન આવે એ પોતાના કર્તવ્યથી ભલે ભ્રષ્ટ થાય; પણ મગર શામાટે ભૂખે મરે ? કદાચિત્ આવો જ કંઇ ખ્યાલ કરીને એ પુરાણો પાપી ધીરે ધીરે બહાર નીકળ્યો. અને ઝડપથી બકરી પર દોડ્યો. ગરોળી જેમ જંતુને પકડી લે તેમ એ ખૂની મગરે બકરીને પોતાના મોઢામાં પકડી.

જેવી એણે બકરીને પકડી એવી જ મેં તાકીને ગોળી છોડી. ગોળી બરાબર એની ગરદનમાં વાગી. ગોળી ખાઇને એ સ્તબ્ધ થઇ ગયો અને પળવારમાં જમીન પર ઢળી પડ્યો. બકરી એના મુખમાંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. મેં બીજી બાજુથી લાગલાગટ ગોળીઓ તાકી. ૭ પૂરી કરીને રાયફલ ફરીથી ભરી અને સનનન કરતી એની પીઠ પર ગોળી ચલાવી. એ ગોળીએ એની પીઠ ઉપરાંત બકરીને પણ પૂરી કરી.

મગર મરેલો પડયો હતો. એનુ પૂછડું છસાત ઈંચ પાણીમાં હતું. ગોળીઓથી એની પીઠ વીંધાઇ ગઇ હતી. એ બાર ફૂટ અને નવ ઇંચ લાંબો હતો. પેટ ફાડીને જોયું તો એમાંથી ચૂડીઓ અને કડલા નીકળ્યા અને તરતના ખાધેલા સ્રીના શરીરના કેટલાક ભાગ. આ ચીજો યમુનામાં ફેંકી દીધી. સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે મેં માત્ર કડલાં રાખ્યા. તે દિવસથી ઘાટનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. લોકો નિર્ભય રીતે ન્હાવા-ધોવા લાગ્યા અને મૂગા જનાવરોને પાણી પીવાનું પણ સુખ થયું. લોકોએ મારી કીર્તિના પૂલ બાંધી દીધા.

શ્રીરામ શર્માની વાર્તા ઉપરથી અનુવાદક કિશનસિંહ ચાવડા

આજના પોલૅંડનો તારણહાર

'**અ**મે છવીએ છીએ ત્યાં સુધી તો પોલૅંડ પરાજિત નથી. વિદેશીઓએ આક્રમણે લીધું છે ને અમે તલવારથી પાછું લઇશું.'

રશિયા, પ્રુશિયા ને ઑસ્ટ્રિયાએ પોલૅંડને ત્રીજી વખત (૧૭૯૫મા) વહેંચી લીધા પછી ઓગણીસમી સદીના યુરોપના નકશામા પોલૅંડનું અસ્તિત્વ નથી. પરંતુ પોલૅંડવાસીઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ભૂલ્યા નહોતા. બોનાપાર્ટના સૈન્યમા યુરોપનાં અનેક યુદ્ધોમાં લડી આવેલા પોલૅંડવાસીઓનું, ઉપરનું જણાવ્યું તે, પ્રિય ગીત હતું.

ઈ. ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિ નિષ્ફળ થયા પછી પોલૅંડમાં ઝારશાહીનું તંત્ર વધારે સખત થતુ હતું. એ વર્ષોમાં રશિયન પોલૅંડમા સેંકડોને ફાંસી દેવામાં આવી. હજ્જારોને સાઇબીરિયા મોકલવામાં આવ્યા, અને વસ્તુઓની મિલ્કત જપ્ત થઇ. રાષ્ટ્રશોકનાં એ વર્ષોમાં ઈ. ૧૮...ની ૫મી ડિસેમ્બરે લિથુઆનીઆમાં ઝુલુફની જાગીરમા જોસેફ પિલસુદ્દસ્કીનો જન્મ થયો.

...દામ પિલસુદ્દસ્કી (મેરી-આ... વિટસ)ને એના પિતા તરફ... વારસામાં મળેલા ગામમા જોસેફ... પિતાએ વાસ કર્યો હતો. એ... વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો... ને પોતાના જ્ઞાનનો ઉપ-

માર્શલ

યોગ્ય કરવા માટે નવી યોજનાઓ ઘડતો. અવ્યવહારુ યોજનાઓ ઘડવામાં એ દેવાદાર થયો. ૧૮૭૪માં કુટુંબની મિલકત મોટી આગમાં નારાજ થતાં ગરીબ અને દેવાદાર થએલું પિલસુદ્સ્કી કુટુંબ વિલ્નો જઇને રહ્યું. ઝીસુક (જૉસેફ) તથા એનો મોટો ભાઈ બ્રોનીસ્લાવ ત્યાંની રશિયન શાળામાં દાખલ થયા.

ક્રાન્તિ પછીનાં વર્ષોમાં જર્મની તથા રશિયાના તાબાના વિભાગમાં પોલૅંડવાસીઓ એમનો ઉજળો ઇતિહાસ ભૂલી જાય એવા પ્રયત્ન થતા હતા. ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિમાં પિલસુદ્સ્કીના કુટુંબીઓએ ભાગ લીધો હતો. સાઇબીરિયા, શહાદત અને જપ્તીનો અનુભવ એમને હતો. જૉસેફની વૃદ્ધ દાદીએ જેલનિવાસ પણ ભોગવ્યો હતો. માદામ પિલસુદ્સ્કાને ક્રાન્તિની નિષ્ફળતાથી ઘણું દુઃખ થતું. શહેરી જીવનના છુટાપણા ઉપર ઘણો અંકુશ હતો. સ્વભાષાનું શિક્ષણ આપવા માટે ભારે શિક્ષા થતી હતી. પોલૅંડના કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો પણ ઘરમાં રાખવાની મનાઈ હતી. એ વખતે માદામ પિલસુદ્સ્કા પોતાનાં બાળકોમાં વાત્સલ્યના અમી સાથે દેશપ્રેમનું અમી સિંચતી હતી. ઘરને ખૂણે સંતાડેલાં પુસ્તકોમાંથી પોલૅંડનો ગૌરવભર્યો ભૂતકાળ, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી ઊભરાતાં કાવ્યો વાંચી સંભળાવતી.

નાના જૉસેફને યુદ્ધવર્ણનનાં પુસ્તકો ગમતાં. ગ્રીક અને રોમન ઇતિહાસમાંની વીર કથાઓ અને નેપોલિયનના ભભકભર્યા વ્યક્તિત્વથી અંકાએલી નવલકથાઓ એ વાચતો. નેપોલિયનનું જીવન એક મહાકાવ્ય જેવું એને લાગતું. ‘રૂંધી નાખતી દમનનીતિ ઘંટીના પડની જેમ એનું હૈયું દબાવી રહેતી.’ આખો વખત ક્રાન્તિના વિચારો જ એને આવતા. રશિયામાં ઝારશાહીની સામે ‘પ્રજામત’ નામે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ વધે જતી હતી. વિલ્નો અને પોલૅંડનાં બીજાં શહેરોમાં એના પડઘા સંભળાતા હતા. રાષ્ટ્રભાવનાથી અંકાએલા સમાજવાદમાં એણે પોલૅંડની મુક્તિ જોઈ. શાળાનો અભ્યાસ પૂરો થતાં દાક્તરીનો અભ્યાસ કરવાનો એણે નિર્ણય કર્યો. એ વર્ષે (૧૮૮૪માં) એની માતાનું અવસાન થયું અને કુટુંબ પણ વિખેરાયું: ખારકોવની વિદ્યાપીઠમાં

પિલસુદ્સ્કી જેણે પરાધીન પોલૅંડને પુનર્જીવન આપ્યું

ડાબીબાજુઃ જૉસેફ પિલ્સુદ્સ્કીની માતા માદામ પિલસુદ્સ્કા (મેરીઆ બિલેવિટ્સ):જમણી બાજુઃ જૉસેફના પિતા

થો… મ. ના …કારાનો અભ્યાસ કર્યો પરતુ બીજે વર્ષે વિદ્યાપીઠમા એને દાખલ કરવામા ન આવ્યો

એ વર્ષોમા એણે સમાજવાદી પત્રિકાઓ તથા માર્કસના 'કૅપીટલ'નો અભ્યાસ કરવા માડયો. વળી રાષ્ટ્રીય અભિમનાના વિધાનક રશિયન તત્રમાં પ્રજા-જીવન જીવતુ રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા માટે એણે મંડળ સ્થાપ્યું. આમ વિલ્નોના કામદાર તથા મજૂર વર્ગ સાથે એનો પરિચય વધતો ગયો.

૧૮૮૭ની શરૂઆતમા રશિયાના ઝાર ઍલેકઝાન્ડર ત્રીજાને મારી નાખવાના કાવત્રામા સંબંધ હોવાના આરોપસર એના મોટા ભાઇ બ્રોનીસ્લાવને પંદર વરસની દેશપારીની સજા થઇ. જૉસેફની પ્રવૃત્તિઓની પોલીસ ખાતાને જાણ હતી. કાવત્રાખોરો સાથે એને સંબંધ નહોતો છતાંય એને પાંચ વર્ષની દેશનિકાલની સજા થઇ.

દેશનિકાલની સજાવાળા કેદીઓને સાઇબીરિયા મોકલાવવામાં આવતા. હજારો માઇલ દૂર આવેલા એ વિભાગમાં જવા માટે પ્રચંડ હિમવિસ્તાર ઉપરથી ઘણું વખત જવું પડતુ. કેદીઓને એ લાંબી મુસાફરી પગપાળા કરવાની હતી. રસ્તામાં અમલદારો સાથે તકરારો પણ હતી. પિલસુદ્સ્કાના ટુકડીને ઇર્કુટ્સ્ક જેલમાં થોભવાનું હતું. એક વખત જેલના અમલદારો સાથે કેદીઓની તકરાર વધી પડી અને કેદીઓએ અધિકારીઓ સામે બળવો જગાડ્યો. પિલસુદ્સ્કી અને બીજા કેદીઓને બંદૂકના કુંદાનો સખત માર પડ્યો. નિઃશસ્ત્ર કેદીઓના પોલીસ રીપોર્ટમાં જણાવેલા આ 'સશસ્ત્ર બળવા' સામે કામ ચલાવી કેદીઓની સજામાં વધારો કરવામાં આવ્યો. સાઇબીરિયાના વર્ષોમાં એણે રશિયન સ્વભાવનું અવલોકન કર્યું. ત્યા એને ૧૮૬૩ના કેદીઓ સાથે સમાગમ થયો. અને પોલૅંડની સ્વાધીનતાનું એનું ધ્યેય વધારે સ્પષ્ટ થયું.

૧૮૯૨માં સજા પૂરી થતાં વિલ્નો આવ્યો ત્યારે પિલસુદ્સ્કીની ઉમર પચીસ વર્ષની હતી. ઠરાવો પસાર કરી રશિયા સાથે સહકારના વિનિયોગથી સ્વાધીનતા મેળવવા માટે વિનીત રાજકારણીઓનો નૅશનલ ડેમોક્રેટ પક્ષ પોતાનો કાર્યક્રમ પ્રજા આગળ ધરતો હતો. પિલસુદ્સ્કીને એ કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા નહોતી. જૂના સંબંધ

તાજા કરતાં તરતમાં જ સ્થપાએલી પોલીશ સોશિયાલીસ્ટ પાર્ટી (પી.પી.એસ.)નો એને પરિચય થયો. પોલૅંડના ક્રાન્તિવાદી મંડળોમાં એ સંસ્થાના સૌથી વધારે સભ્યો હતા અને આખા પોલૅંડમાં એની ગાઢી અસર હતી. પરંતુ સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી એની મહત્ત્વાકાંક્ષા સત્તાધીશોથી સાંખી જાય એમ ન હતું. થોડા જ વખતમાં બીજા સભ્યો પકડાઇ ગયા અને પ્રચાર સંચાલનની બધી જવાબદારી એને માથે આવી પડી. મિત્રોમાં એ કૉમરેડ વિકટરને નામે ઓળખાતો હતો. એ અરસામાં એના સાથીદારોમાંની એક મેરીઆ ઝુસ્કીએવિચ સાથે એણે લગ્ન કર્યાં. પિલસુદ્દસ્કીની બધી છૂપી પ્રવૃત્તિઓમાં એણે ઘણી મદદ કરી છે.

સમાજવાદી પક્ષના મુખપત્ર 'મઝદૂર'ના છૂપા પ્રેસનું સંચાલન એણે જ કરવાનું હતું. દરેક અંકના લખાણ તૈયાર કરી, બીબાં ગોઠવવાથી માંડીને છાપવાનું અને અંકો તૈયાર કરી પકડાયા વિના પ્રચારના બધા મથકોએ પહોંચાડવાનું કામ પણ એણે જ કરવાનું હતું. વાંધા ભરેલા સાહિત્યનો ફેલાવો અટકાવવા ઝારના પોલીસખાતાંએ 'ત્રણું' ત્રણું 'લાઇનદોરી' રાખી હતી. એ વખતના એના અનુભવો અદ્ભુત સાહસકથા જેવા લાગે છે. સમાજવાદીઓની પરિભાષામાં પત્રિકાને 'બિભુત્રાહ્' કહેતા. કિસાન અને કામદારોમાં પત્રિકા નિયમિત પહોંચે એ માટે પ્રચારનાં બધાં અંગો એણે જોયાં હતાં. સીગારેટના દાબડા અને વીએનાના ચોકલેટનાં ખોખાંમાં પત્રિકાઓ મોકલવામાં આવતી. એક વખતે પિલસુદ્દસ્કીની પત્નીએ ઘણી પત્રિકાઓ શરીર પર વિંટાળીને દૂર સુધી પહોંચાડી હતી. અને પત્રિકાને બાંધતા તારથી એનું શરીર વિંધાઇ લોહી નિકળ્યા છતા ઊંકાર સુદ્ધાં કર્યો નહોતો.

ઘણી વખતના નિષ્ફળ દરોડા પછી ૧૮૯૪ના ફેબ્રુઆરીમાં લૉજ (Lodz)ના એક સામાન્ય મકાનમાં પહેલે માળેથી 'મઝદૂર' પ્રેસ પોલીસે શોધી કાઢ્યું. પિલસુદ્દસ્કીને બીજી વખત કેદ પકડવામાં આવ્યો. થોડા દિવસ લૉજમાં રાખી રાજદ્વારી કેદીઓ માટે જાણીતા થએલા વૉરસૉના કિલ્લાના દશમા વિભાગ (Tenth Pavilion)માં પિલસુદ્દસ્કીને રાખવામાં આવ્યો. આ વિભાગના સખત ચોકી પહેરામાંથી નાસી છૂટવાનું અશક્ય મનાતું.

રશિયાની હાઇસ્કૂલમાં ભણતો'તે વેળાનો જુવાન જૉસેફ

પિલસુદ્દસ્કી સમાજવાદી પક્ષના (પી. પી. એસ) પ્રાણ જેવો થઇ રહ્યો હતો, એટલે એને નસાડવાના પ્રયત્નો થવા માંડ્યા. વૉરસૉના કેદખાનાનો દારોગો સિડેલનીકોફ ઉમદા સ્વભાવનો હતો, એટલે પિલસુદ્દસ્કીના સાથીઓનો સંદેશો જેલમાં પહોંચાડ્યો. પિલસુદ્દસ્કીએ ઘેલા થવાનો ઢોંગ કરવાનો હતો. એણે એ ઢોંગ ખૂબ ઝનૂન પૂર્વક ભજવ્યો. ખાવાનું પણ એ ફેંકી દેવા લાગ્યો.

એ ઉપરથી પિલસુદ્દસ્કીને સેંટપિટર્સબર્ગની સેંટનિકોલસની દિવાના શાળામાં મોકલવામાં આવ્યો. જ્યાં જકાતી ખાનાંના અમલદારના કપડાં તેને માટે છૂપાવી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એ પહેરીને હૉસ્પીટલના રક્ષકની સલામી લેતા દરવાજા બહાર તૈયાર રાખેલી ગાડીમાં બેસી એ અને આ કાર્યવાહી સફળ રીતે પાર પાડનાર શાળાના પોલીસ હાઉસસર્જન માઝૂર કિવેવિચ બંને ૧૩મી મે ૧૯૦૧ના રોજ નાસી છૂટયા.

પિટર્સબર્ગથી પિલસુદ્દસ્કી ખીવ ગયો. થોડા કલાકના રાતવાસમાં એણે ત્યાં છપાતા 'મઝદૂર'નો

ક્રાકના પી.પી.એસ.ના મુખ્ય મથકમાં (૧૮૯૫). વચ્ચે બેઠા છે તે ડાબી બાજુએ પિલ્સુદ્દસ્કી; ડાબે પડખે ઊભો છે તે જનેરી સીક્લિરસ્કી—પોલૅન્ડના આજના પ્રમુખ ઈગ્નાસીઓ મોસ્કી

અંક તૈયાર કરવામા પોતાના મિત્રોને હાથ આપ્યો.

૧૯૦૪મા રૂસો–જાપાની વિગ્રહ શરૂ થતાં પિલ્સુદ્દસ્કીએ જોયું કે ૧૮૬૩ની ક્રાન્તિની સફળ પુનરાવૃત્તિ કરવાનો આ સમય હતો, પરંતુ દેશમાં એવી તાકાત નહોતી. રશિયાએ ભરતી માટે જાહેરાત કરતાં પી. પી. એસે એનો સશસ્ત્ર દેખાવો કરી વિરોધ કર્યો.

રૂસો–જાપાની વિગ્રહથી મળતી બધી તકનો લાભ પિલ્સુદ્દસ્કીને લેવો હતો. ૧૯૦૫માં એ જાપાન ગયો અને રશિયા સામે ક્રાન્તિ જગાડવા તૈયારી કરવા એણે જાપાની સરકારની મદદ માગી. પણ વિનીત રાજકારણી ડમોવસ્કીએ જાતે ટોકિયો આવી જાપાની સરકારને આ ક્રાન્તિને મદદ ન આપવાનું સમજાવ્યું. આવા અનુભવોથી પિલ્સુદ્દસ્કીનું રાજકારણ વધારે ઉગ્ર થતું હતું. ક્રેકોવ આવીને એણે ઉદ્દામ સશસ્ત્ર સમાજવાદને વેગ આપવા 'બોયોવકા' નામે મંડળ સ્થાપ્યું. એનો ઉદ્દેશ કામદારોનું સંગઠન કરવાનો, સશસ્ત્ર દેખાવો કરવાનો, તપાસ હેઠળના અને બીજા રાજદ્વારી કેદીઓને છોડાવવાનો અને આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવા ઝારની સરકારની તિજોરી અને ટપાલખાતાં પર ધાડ પાડી જોઈતાં નાણાં મેળવવાનો હતો.

આ બધી યોજનાઓ પિલ્સુદ્દસ્કી જાતે દોરવતો હતો. એવી એક મોટી ધાડમાં પિલ્સુદ્દસ્કીએ આગેવાની લઈ (૧૯૦૮માં) બેજડાવી સ્ટેશન પર મેલ ટ્રેન અટકાવી ત્રણલાખ રૂબલ જેવડી મોટી રકમ મેળવી હતી. મોટી રકમો એના હાથમા આવ્યા છતાં પોતા માટે એ કશું લેતો નહિ. આલ્બર્ટ લોડ્રેસ કહે છે કે 'લોહીના કરતાં એ પૈસાની ભીક એને વધારે હતી.' એ દિવસોથી જ પિલ્સુદ્દસ્કીના મિત્રો એના તરફ બહુમાનથી જોતા થયા. ડાસઝીન્સ્કીએ કહ્યું છે, 'એના સ્વભાવની બે વિશિષ્ટતાઓથી એ અમને પ્રિય હતોઃ એનો વિનય અને એની સ્વાર્થરહિત તટસ્થદૃષ્ટિ.'

યુરોપનું રાજકારણ ધામેથી પરંતુ ચોક્કસ રીતે મહાયુદ્ધ તરફ ઘસડાતું હતું. પિલ્સુદ્દસ્કી માનતો હતો કે યુરોપના રાજકારણમાં પોલૅંડને ભાગ લેવો હોય તો પોતાનું લશ્કર હોવું જોઈએ. એ માટે ૧૯૦૮માં લેમ્બર્ગની બોયોવકાની શાખાએ એનાં સાથીદાર સોસ્કોવસ્કીની દેખરેખ હેઠળ મંડળના સભ્યોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવા 'માંડ્યું' સંસ્થાના મકાનના પાછલા ભાગમાં બાર પંદર માણસોની લશ્કરની કવાયતથી 'યુનિયન ઑફ રાયફલમેનની' શરૂઆત થઈ. મહાયુદ્ધમાં ભાગ લીધો એ પોલીશ લિજીઅન, અને ભવિષ્યના પોલીશ રિપબ્લીકની સીમાઓના રક્ષક સૈન્યની આવી

ડાબી બાજુઃ બેલ્વેડીઅરથી યુદ્ધચર્ચામાં જતા સવારમાં પગે ચાલતો જતા માર્શલ પિલસુદ્સ્કી; જમણી તરફઃ જનરલ રિડ્ઝ સ્માઈલી (પોલૅંડનો હાલનો માર્શલ) મહાયુદ્ધના વખતમાં માર્શલ પિલસુદ્સ્કી સાથે યુદ્ધચર્ચામાં

રીતે શરૂઆત થઇ. એ પછી પિલસુદ્સ્કીએ આ પ્રવૃત્તિને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું છે.

પોલૅંડને વહેંચી લેનારાં રાજ્યોમાં ઑસ્ટ્રિયન સરકારે પોલૅંડવાસીઓની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર બહુ ઓછો અંકુશ રાખ્યો હતો, એટલે પોલૅંડના છુટાપણાની અને સંસ્કાર સર્જનની અનેક પ્રવૃત્તિઓ એ બે ભાગમાં શરૂ થતી. મર્દાની રમતો અને અખાડાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળે એ માટે ઑસ્ટ્રિયાની સરકારે (૧૯૧૦માં) કાયદા ઘડ્યા હતા. એની સંસ્થાઓના જાહેર મેળાવડામાં ભાગ લઈ સંસ્થાની આ પ્રવૃત્તિઓને કાયદેસરની પ્રવૃત્તિઓમાં મુકાવી અને દર વીસ માણસે એક જૂની રાયફલ કવાયત માટે ઑસ્ટ્રિયન સરકાર પાસેથી મળે એવી ગોઠવણ થઇ. આ વર્ષોમાં પિલસુદ્સ્કીએ યુદ્ધવિદ્યાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો. નેપોલિયનનાં યુદ્ધ સંચાલન અને ઓગણીસમી સદીમાં ઊભાં થએલાં વોલંટિયર લશ્કરો વિષે એણે ઘણું સાહિત્ય વાંચ્યું.

ઈ. ૧૯૧૪ના ફેબ્રુઆરીમાં પૅરિસની જ્યોગ્રાફીકલ સોસાયેટી સમક્ષ આપેલા ભાષણમાં ભવિષ્યની આગાહી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એણે કરેલીઃ 'અમારૂં લશ્કર તૈયાર થતાં આખું જગત અમારા દેશના જીવંત પ્રશ્નો વિચારતું થશે. લડાઈની આખરે વિજેતા અને પરાજીત રાજ્યો નબળાં પડ્યા હશે એ વખતે અમારી તક આવશે. એ ઘડી માટે અમારે તૈયાર રહેવું જોઇએ. એમાં જ અમારી સલામતી છે.'

મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં પિલસુદ્સ્કીએ રશિયા વિરુદ્ધ ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મનીને સાથ આપ્યો. મધ્યસ્થ

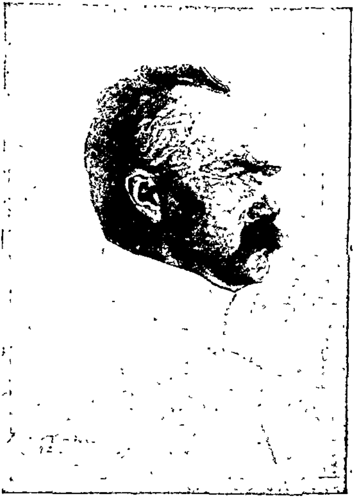

જૉસેફ પિલસુદ્દસ્કી: બોલેસ્લોવ લેઝમિન્સ્કીએ આલેખેલા પોર્ટ્રેટ પરથી

રાજ્યો (Central Powers)ને મદદ કરવા કરતાં પોલૅંડની સ્વાધીનતા એનું ધ્યેય હતું; અને પોતાના દેશ વાસીઓને એ ધ્યેય સ્પષ્ટ કરવા માટે જ ઑસ્ટ્રિયન જનરલ સ્ટાફના હુકમ વિરુદ્ધ રશિયન પોલૅંડમાં તે દાખલ થયો.

૧૯૧૫માં રશિયા સામે પૂર્વની સરહદ પર મધ્યસ્થ સરકારે વિજય મેળવ્યો. રશિયનોએ વૉરસૉ છોડ્યું અને રશિયન પોલૅંડનો અર્ધો પ્રદેશ મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં આવ્યો. પોલૅંડની સ્વાધીનતા માટે કશી બાંહેધરી આપવામાં આવતી નહોતી. એમને તો મિત્ર રાજ્યો સામે લડવાને પોલૅંડમાંથી લશ્કર જોઈતું હતું. લશ્કરની ભરતી માટે યુદ્ધની શરૂઆતમાં ઊભી થએલી એન. કે. એન. સંસ્થાને ટેકો આપવાનું છોડીને સ્વતંત્ર પોલીશ લિજીઅન (Polish military organisation ટૂંકું નામ P. O. W.) ઊભી કરવાની મિત્રોને ખાનગી સૂચના એણે આપી અને પોતાના અધિકારનું રાજીનામું આપ્યું.

પોલંડના કારોબારી વહીવટ માટે ઑસ્ટ્રો—જર્મન સરકારે જુલાઈ ૧૯૧૭ માં સ્થાપેલી સમિતિમા પિલસુદ્દસ્કી યુદ્ધમંત્રી હતો. પોલૅંડનો અવાજ સાભળવાની એમને ઇચ્છા નહોતી. નવો કારોબાર શરૂ થતા લશ્કરને ફરીથી વફાદારીના સોગંદ લેવાના હતા. એ વખતે લિજીઅનોને એ સોગંદ નહિ લેવાની સૂચના આપવામાં આવી.

લશ્કરી શિસ્તમાં વફાદારીના સોગંદ નહિ લેનારને બળવાખોર ગણવામા આવે છે બિજીઅનના ઘણા સૈનિકોને કેદ પકડવામાં આવ્યા. પિલસુદ્દસ્કી તથા સોસ્કોવસ્કીને કેદ પકડી જર્મની લઇ જવામાં આવ્યા; પિલસુદ્દસ્કીને માગડેબર્ગના કિલ્લામાં રાખવામાં આવ્યો.

અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાયું હતું. મધ્યસ્થ સરકારનો પરાજય થતો હતો. ૧૯૧૮ની ૯ મી નવેમ્બરે જર્મન અમલદારો એને બર્લિન લઇ ગયા. કૈસરે ગાદીત્યાગ કર્યો હતો. વૉરસૉમાં સ્થપાએલી કામચલાઉ સરકારે નવા સ્થપાએલા પ્રધાનમંડળમાં યુદ્ધમંત્રીની જગા એને માટે રાખી હતી. ૧૯૧૮ની ૧૧મી નવેમ્બરે પિલસુદ્દસ્કી વૉરસૉ આવ્યો એ વખતે દેશનો મોટો ભાગ જેના તરફ એક વખત શંકાશીલ દૃષ્ટિએ જોતો હતો એવા ઝીહાલ પક્ષનો નેતા એ નહોતો, પરંતુ યુરોપનાં ત્રણ મોટાં સામ્રાજ્યોના પતન પછીના અરાજકતામાંથી દેશનું ભાવિ સ્વાભાવિક રીતે જ જેને સોંપવાનું હતું એવો એક લોકમાન્ય અગ્રણી હતો. દેશમાં આંતરવિગ્રહ ક્યારે જાગે એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. કાઉન્સીલ ઑફ રીજન્સી આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળે એમ નહોતું, એટલે દેશની કારોબારી અને મુલ્કી તમામ સત્તા એણે પિલસુદ્દસ્કીને આપી એને 'રાષ્ટ્રના પ્રથમ

નાગરિક' (Chief of State)ના પદે સ્થાપ્યો. એવી જ રીતે પોલૅંડ-વાસીઓએ ૧૭૯૪મા કોસ્કિયુસ્કોને બધી સત્તા આપીને દેશની સ્વાધીનતાનો એક માત્ર રક્ષક ઠરાવ્યો હતો.

પિલસુદ્સ્કીને સત્તા આપવામાં આવી ન હોત તો પોલૅંડની સ્વાધીનતા અને અસ્તિત્વ હોત કે કેમ એ શંકાભરેલું છે. એ વખતે પોલૅંડને નિર્ણીત સરહદ હતી નહિ, કારોબારની નિયમિત વ્યવસ્થા નહોતી, રાજનું નાણાંખાતું નહોતું, લશ્કર નહોતું. પૂર્વ યુરોપની યુદ્ધભૂમિ એ હતું. આક્રમણ કરનારા લશ્કરો ઘણી વખત પોલૅંડ-માંથી પસાર થયાં હતાં. ગામડાં અને શહેરો, પૂલો, રેલવે, શાળાનાં અને જાહેર મકાનો, કારખાનાં બધું યે નવેસરથી ઊભું કરવાનું હતું. દેશભરનાં ખેતરો પડતર જમીન જેવાં થઇ ગયાં હતાં. અનાજ નહોતું. હજારો માણસો નિરાધાર હતાં. પહેલાંના વિભક્ત પોલૅંડમા જુદાજુદા કાયદા હતા. દેશનું ચલણ (currency) એક નહોતુ. અને એની યે કીમત ઘટી ગઇ હતી. પરંતુ કોઈ જાદુગરની જેમ એ બધું એકી સાથે થઇ શકે એમ નહોતું.

સૈનિકની અંતિમ ઇચ્છા

અમે સૈનિકોએ જનનીચરણે આ શરીરને
બલિદાને અર્પ્યું જીવનભર ઝૂમી સમરમાં.
અમીરો, ખેડુતો, જીવનધન અર્પી અહીં સુતા,
તમારી મ્હોલાતે—(અમર ઇતિહાસે કિરત જે)
—દટાઈ પોકારે—'પરવશ વેહ્યાં ના નીર કદી
વહી વિરલા ઘેલી 'જનમભૂમિમાં પ્રાણ પૂરતી.'
વિદેશીઓ આવી ગરવી તુજ ગાથા ભૂલવવા
મથ્યાઃ અગ્નિઝાળે સતીસમ દીપે તું અપનવી
ધરી શોભા રાચે જગતભરમાં એક મૂરતી.

અને છેલ્લી મારી ઉરધબકને એક મનખો
ટૂંકાળા હૈયાને શિશુ સમયની હોંશ પૂરવા
તહીં દાટો મારા વતનમહીં એકાન્ત કબરે
સૂતેલી માતાના પદકમળની આરતી કરી
રમુ કાલાન્તે યે ચરણરજ થૈ એ જ પદમાં.

હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

નોંધ

સોથી યે વધારે વર્ષોના પારતંત્ર્યમાંથી પોલૅંડને સ્વાધીનતા અપાવનાર માર્શલ પિલસુદ્સ્કીનું ૧૯૩૫માં અવસાન થયુ. એના દેશવાસીઓમાં એનું એટલું બધું માન હતું કે સ્વાભાવિક રીતે જ પોલૅંડની સંસ્કારિતાના કેન્દ્ર સમા પ્રાચીન રાજધાની જ ક્રેકોવના વાવેલના કિલ્લામાં વીર પૂર્વજોની સાથોસાથ દાટવાનું રાષ્ટ્રીય માન એને આપે. પોતાના મરણ સમયે એણે ઇચ્છા બતાવેલી કે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને માટે એના શરીરને વાવેલમાં દાટવું હોય તો યે એનું હૃદય તો વિલ્નોમાં એની માતાના પગ આગળ જ દાટવું.

વિસ્ચ્યુલા (Vistula) ભારતની ગંગા જેવી પોલૅંડની ઇતિહાસવિખ્યાત નદી.

પિલસુદ્સ્કીએ ૧૯૧૮ની ૧૧મી નવેમ્બરે સમાજવાદી પક્ષની બહુમતી માટેનુ પ્રધાનમંડળ નીમી, પાર્લામેન્ટની ચૂંટણીના કાયદા ઘડવાનું કામ એને સોંપ્યું. નૂતન પોલૅંડની પાર્લામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ મોકલવા માટે જ્ઞાતીય ભેદ વિના સ્ત્રીપુરુષોને સમાન હક્ક મળ્યા."

૧૯૧૯ની ૧૦મી ફેબ્રુઆરીની પાર્લામેન્ટની પહેલી બેઠકમાં પિલસુદ્સ્કીએ પોતાને સોંપાએલી બધી સત્તા પાછી સોંપી, પરંતુ પ્રજાસત્તાકનો નવો પ્રમુખ ચૂંટાય ત્યાં સુધી એ પદ સાચવવાનો એને આગ્રહ કરવામા આવ્યો. નવા પ્રમુખની ચૂંટણી થાય એ પહેલાં રશિયા સાથે (૧૯૨૦મા) વિગ્રહ થયો અને નવા પ્રમુખની ૧૯૨૨માં ચૂંટણી થઈ ત્યાંસુધી બધી સત્તા તેના જ હાથમાં રહી.

એ પછીનાં વર્ષો નૂતન પોલૅંડના ઘડતરનાં વર્ષો છે. કેળવાએલા મધ્યમ વર્ગનો એ પ્રતિનિધિ હતો. જમીનની માલિકી બાબતમાં જમીનદારોને ભોગે ખેડુતોને અનુકૂળ સુધારા એણે દાખલ કરાવ્યા હતા. શ્રમજીવીઓ તરફ રક્ષણની નીતિ એને પસંદ હતી. કારખાનાંના માલિકો તથા ધર્માચાર્યોનું હિત ધરાવતો 'નૅશનલ ડેમોક્રેટ' તથા 'ક્રિશ્ચિયન ડેમોક્રેટ' પક્ષ હમેશાં એનો વિરોધ કરતો. સ્વાધીન સત્તાના નાગરિકો એકતાનો પાઠ શીખ્યા નહોતા. પક્ષાપક્ષી એટલી હદ સુધી ગઇ હતી કે પ્રજાસત્તાકના નવા ચૂંટાએલા પ્રમુખ નારૂટોવીક્સનું ૧૯૨૨માં ખૂન થયું. એ કરુણ ઘટનાએ લોકોની આંખો ખોલી, પરંતુ વર્ષોની પરાધીન-

તામાં શોષાઇ ગરીબ થએલા દેશને કડક શાસન અને સ્વાર્થત્યાગ તથા આપભોગની જરૂર હતી. આવી સ્થિતિને પહોંચી વળવા વાતાવરણ અનુકૂળ નહોતું. એટલે પિલસુદસ્કીએ ૧૯૨૩ના મેની ૨૮મીએ રાજીનામુ આપ્યું અને એના સૈનિકોએ આપેલા એક નાના બંગલામાં વૉરસૉથી થોડે દૂર આવેલા સુલેયોવેકમાં રહ્યો.

નિવૃત્તિનાં વર્ષોમાં દેશના રાજકારણીઓ સલાહ લેવા આવતા. દેશનુ સુકાન એને જ સોંપવું જોઇએ એવું માનનારો વર્ગ પણ હતો. ૧૯૨૩–૨૫નાં વર્ષોમાં એક પછી એક ઘણાં પ્રધાનમંડળ સ્થપાયાં. ૧૯૨૬ની શરૂઆતમાં દેશના ચલણની કીમત અર્ધાથી યે વધુ ઓછી થઇ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધમાં પોલૅંડની આટ રહી નહિ. કારોબારમાં લાંચરૂશ્વત વધી પડ્યાં હતાં અને લશ્કર પણ નબળું થઇ જાય એવા અમલના ભણકારા આપતા હતા.

૧૧મી મે ૧૯૨૬ના દિવસે વૉરસૉની દિવાલો પર જાહેરનામાં ચોડી પિલસુદસ્કીને સત્તા આપવાની સૂચના થતી હતી. 'ઘણું જીવો પિલસુદસ્કી'ના અવાજો કરતા લોકોના ટોળા શહેરમા ફરતા હતાં. એ રાત્રે પિલસુદસ્કીના વફાદાર સૈનિકો એને આવીને મળ્યા. ૧૨ મી મેએ પિલસુદસ્કી વૉરસૉમા દાખલ થયો. પ્રમુખ વોયશેહોફસ્કીને નવું પ્રધાનમંડળ રચવાની એણે સૂચના કરી પરંતુ એની અવગણના થતા લશ્કરના બળે પોતાના હાથમાં (૧૫ મે ૧૯૨૬) સત્તા લીધી. પાર્લામેન્ટે ફરીથી એને જ બહુમતીથી પ્રમુખ ચૂંટયો, પરંતુ પ્રમુખપદ એણે લીધું નહિ એટલે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા સુપ્રસિદ્ધ એના મિત્ર મોસીસ્કીને પ્રમુખ ચૂંટવામાં આવ્યો. નવા પ્રધાનમંડળમાં પિલસુદસ્કી વડો પ્રધાન અને યુદ્ધમંત્રી હતો. નવા કાયદા અને નવી યોજનાઓનો સૂત્રધાર તો પિલસુદસ્કી જ હતો.

રશિયા અને જર્મની સાથે આક્રમણ નહિ કરવાના દસ વર્ષના કરારોથી દેશને બહારથી સુરક્ષિત કરી એતી, ઉદ્યોગ અને કારખાનાંઓને ઉત્તેજન મળે એવા પ્રયત્નો કરી દેશની સર્વદેશીય ખીલવણીનો માર્ગ એણે ખુલ્લો કર્યો. સરમુખત્યાર થવાના અનુકૂળ પ્રસંગો છતાં હિટલર અને મુસોલિનીની જેમ એણે લોકશાસન અભરાવ્યું નહીં. એના વિષે એક ઇતિહાસકારે લખ્યું છે, 'પિલસુદસ્કીનો ફાળો મોટા વિસ્તારનો નથી પરંતુ ચિરંજીવ છે. એણે એક રાષ્ટ્રનું સર્જન કર્યું. મહાયુદ્ધમાં વિજયી થએલા લોકશાસનના આદર્શમાં એ શ્રદ્ધાવાન હતો ક્રૉમવેલની જેમ એને સત્તાનો શોખ હતો, પરંતુ લાંબા વખત માટે સરમુખત્યાર થવામાં એને સંતોષ નહોતો. લોકશાસનવાળા પોલૅંડની એણે કાળજીપૂર્વકની પરિચર્યા અને સુશ્રૂષા કરી છે.

બીજા એકે કહ્યું છે, 'પિલસુદસ્કી એના દેશનો શિક્ષક હતો. દેશની સ્વાધીનતાના સ્વપ્ના એણે સ્થ્યાં અને પોતાના દેશને સ્વાધીન થએલો એણે જોયો એના જીવનમાં એનો પરાઙ્મુખ થઇ વિચારવાના પ્રસંગો આવ્યા છે. અને તેથી જ આત્મવિશ્વાસ એ જાણે છે. એની છબીમાં હૃદયની વ્યથા છતાં બહારની શાંતિ એના મો ઉપર દેખાઇ આવે છે. એણે એના દેશનો નવો અવતાર જોયો છે. એના દેશે જીવતાં શીખવાનું છે અને એ તરફ એ ધ્યાન આપી રહ્યો છે.'

પિલસુદસ્કીની પ્રેરણાથી ઘડાએલા નવા બંધારણમા લોકશાસનના પ્રમુખમા કેંદ્રિત થતી સત્તાનું સ્વરૂપ ઘડેલું છે. ૧૯૩૫ની ૨૩મા એપ્રિલે પિલસુદસ્કીની લિજીઅનોનાં રણગીતો ગાતાંગાતાં ભારે ઉત્સાહ અને આનંદમાં પાર્લામેન્ટે એ બંધારણ પસાર કર્યું એ બંધારણના પહેલા પ્રસ્તાવની બીજી કલમ રાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક એકતાની સૂચક છેઃ

'પ્રજાના ઉત્તમોત્તમ પુત્રોના યત્ન અને કુરબાનીથી પુનર્જીવિત થએલું આ રાષ્ટ્ર ઐતિહાસિક વારસારૂપે પેઢી દર પેઢી સોંપવાનું છે.'

થોડા દિવસો પછી ૧૯૩૫ના ૧૨મી મેને રવિવારે એનું અવસાન થયું. પ્રાચીન રાજધાનીના શહેરમાં આવેલા વાવેલના કિલ્લામાં વીર પૂર્વજોની સાથે દટાવાનું બહુમાન પ્રજાએ એને આપ્યું, પરંતુ એની છેવટની ઇચ્છા પ્રમાણે એના માતૃવત્સલ હૃદયને વિલ્નોમાં એની માતાના પગ આગળ દાટવામાં આવ્યું.

ગુલામીના વર્ષોમાં સ્વાધીનતાનો અગ્નિ જ્વલંત રાખનાર પોલૅંડના માતૃત્વને આથી વધારે સુભગ અંજલિ કયો પુત્ર આપે એમ હતું ? હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ

(તાજેતરમાં બહાર પડનાર પુસ્તક પરથી તારવીને)

દાતણની ચીરીઓ વીણનારી (સમાજના નીચલા થરના માનવીઓની ચિત્રમાળા—નં. ૫) આલેખક બંસીલાલ : ગુજરાત કલા

ફોટો - સૈયદ-પાલણપુર

ડભોઇનું તળાવ

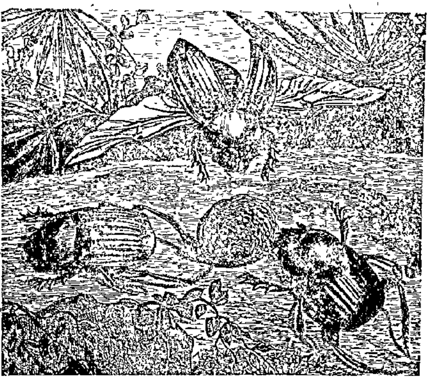

'છાણના કીડા'

ડંગ બીટલ્સ

'સલામ સા'બ. તમે આ કયા કરતા હે?'

'સલામ. અમે ભેંસકા છાણ ફેંદતા હે.'

મારો જવાબ સાંભળી એ આભો જ બની ગયો. ન તો, આગળ પૂછવાની એની હિંમત ચાલી કે ન એ વધુ જોતા ઊભો રહ્યો. ઊંધું માથું ઘાલીને પડ્યો રસ્તે. છતાં આમ પૂછવામાં એની અણઘટતી ઉત્કંઠાનો વાંક ન હતો. તેમ મારા ઉત્તરમાં પણ અયથાર્થતા કે ઉપાલંભ ન હતો. ભર ઊનાળે, ચોરને કાંધ મારે એવે વખતે ધીખતી ધરતી પર પલાંઠી મારી, મારા જેવા મોભાદાર (?) માણસને નીરાંતે છાણના પોદળા ફેંદતો જોઇ કોઇને પણ કુતૂહલ થાય. તેમાં યે આ પૂછનાર તો—અવારનવાર ચંડોળા પર ફરવા જાઉં એટલે—પ્રાણિનિરીક્ષણના મારા શોખથી કંઇક પરિચિત હતો. છતા મારી જિજ્ઞાસા આમ 'છાણ ફેંદવાં' સુધાની હલકી પાયરીએ ઊતરી પડશે એની તો એ બીચારાને કલ્પના જ ક્યાંથી આવે?

શહેરના સહવાસથી તો ગામડાંનાં વતની પણ છાણાં થાપવાં ભૂલ્યાં. છતાં હું શહેરમાં રહેનારો, પ્રતિષ્ઠિત મનાતો પુરુષ આવું ઘૃણોત્પાદક કાર્ય કરવા પ્રેરાયો! હદ થઇને? પણ ચાલો. અમારી અકારણ મિત્રતામાં શિથિલતા લાવનાર એ છાણ ફેંદવાનો મારો વ્યવસાય તમને નજરોનજર દેખાડું. એની સારાસારતાનો તોડ તમે જ કાઢો.

અનેક સ્થળે રખડું છું, પણ આ વિષયમાં મારા અવલોકનની પ્રધાન પ્રયોગશાળા તો ચંડોળા તળાવનો વિશાળ વિસ્તાર છે. ઊનાળો આવે અને શાહઆલમનું તથા ખજૂરીવાળું તળાવ સૂકાઇ જાય, ચંડોળાનું ગૌરવ પણ એનાં અરધાં સુકાયેલાં પાણીથી ખંડિત થયું હોય, ત્યારે એની હરિયાળી ભોંય પર ભેંસનાં ધણ પર ધણ ચરવા ઊતરી પડે. છાણના એટલા તો પોદળા પડે કે પગ મૂકવાનો મારગ પણ ભાગ્યે જ મળે. એવે વખતે છાણની ગંધથી આકર્ષાઇ આવેલાં, એનાં સ્વાદલોભી વિવિધરંગી જીવડાંનો આખો વિસ્તાર ઊભરાઇ જાય. એ જીવડાં તે 'ડંગ બીટલ્સ,' ગોમયકીટ, છાણ ખાઇ જીવનારા[1] (ભામાની ગાય, ગોકળ ગાય, આગીઆ વગેરેના વર્ગ[2]ના) ક્ષુદ્ર જંતુ. પ્રકૃતિનો સફાઇ ભંગીગણ.

---

૧ Dung-Beetles.

૨ Coleoptera.

આ પોદળો પડ્યો. જુઓ, હું એને હલાવું છું. અંદરથી નાની બદામ જેવડાં શ્યામરંગી અનેક નાનાં જીવડાં બહાર આવે છે. અહીં થોડીવાર બેસીએ.

આ 'બીટલ' જુઓ. છાણમાં મો ઘાલીને, શોધી-ગોધીને એ સરસ ખાદ્યભાગ જુદો કાઢે છે. સૂપડા જેવાં વિચિત્ર જડબાની અને પાવડા જેવા હઠ પગની મદદથી એ છાણની લાડુ જેવી ગોળી બનાવે છે.

ગોળી તો બની, પણ એના ભણી નો એણે પીઠ ફેરવી. ન ગમી કે શું? ના ના; એણે તો ગોળી પર પાછલા લાંબા પગ ગોઠવ્યા. અરે, એ નો એને ધકેલવા માંડ્યો. પાછે પગે ચાલતો જાય અને ગોળીને આગળ ને આગળ ગબડાવતો જાય. પણ જશે ક્યાં? એના દરમાં સ્તો.

એની નાતનાં બીટલ બધાં યે છાણની આવી ગોળીઓ બનાવે. કોઇ નાની, કોઇ મોટી. કોઈની તો એમના દેહથી યે બમણી ભારે. બધાનો એક જ ઉદ્દેશ: હાથમાં આવેલું છાણ વેડફાઇ જવા ન દેતાં એમાંથી બને તેટલા 'લાડુ' બનાવી, એનાથી દરની વખારો ભરી દેવી પછી હેઠે હૈયે અકરાંતિયાપણે એ લાડુ પર હાથ મારવો. અજબ કહેવાય' હું બેઠો છું છતાં એ ગભરાતો નથી. છાણમાંથી લાડુ વાળી એને દરમાં પહોંચાડવા માટે રગડાવવાની ક્રિયામાં જ એનું અશેષ ચિત્ત પરોવાએલું છે.

જરા ગમ્મત કરીએ. ખીસામાંથી ચપ્પુ કાઢી હું એ ગોળીના બે ફડશા કરૂં છું. ભારે થઇ. બીટલનો જીવ હાથમાં નથી રહેતો. અદ્ધર જીવે, પાછલા પગે એક અને આગલા પગે બીજું એમ બંને અડધિયા ભેગા કરી સાંધવા એ ખેંચતાણ કરે છે. એની વહારે બીજો આવ્યો. બંનેના ભેગા પરિશ્રમથી લાડુ સંધાયો તો ખરો.

હવે જુઓ. હું એ લાડુ આખો ઉપાડી લઉં છું. અરરર! આ તો નૃશંસવૃત્તિ! બિચારા અસહાય જંતુ પર આવડો જુલમ! કેટલો ગભરાટ! શી મૂંઝવણ! અહીંતહીં, પણે બધે એ શોધતો ફરે છે; છાણના પોદળામાં પણ ઉથલપાથલ કરી મૂકે છે; તો યે એનો ખોવાએલો લાડુ જડતો નથી. ભારે આપદા. ગગોળી શોધવામાં એટલો તો મશગૂલ છે કે છાતી આગળ પડેલા છાણમાંથી નવો લાડુ બનાવી લેવાનું પણ એને સૂઝતું નથી. દયાનો પ્રેરાયો હું એનો લાડુ પાછો આપું છું. ખુશખુશાલ!

પણ મારી કુતૂહલવૃત્તિ હજુ સંતુષ્ટ નથી થઇ; એટલે એના માર્ગની વચ્ચે મોટું રોડું જમાવી દઉં છું. લાડુની પુનઃપ્રાપ્તિથી આનંદઘેલો એ દડબડ દડબડ લાડુ દોડાવતો ત્યાં આવી પહોંચે છે. વચ્ચે ભયાનક 'ડુંગર' જોવા છતાં એને સંક્ષોભ નથી થતો. પ્રથમ તો 'પહાડ' પર થઇને લાડુ ચડાવી લઇ જવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ નકામો. એટલે લાડુ હેઠો મૂકી એણે રોડાની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી. ચારે તરફ ભમી રહ્યા પછી એને ખબર પડે છે કે આ રોડાને ફરતો ચકરાવો લીધા વિના છુટકો નથી. આ નિશ્ચય થયો કે બસ. તરત દડો રેડવતો એ આ પહાડની પડકમ્મા કરી પાછો આગળ વધે છે.

હજુ એક વખત એની સત્ત્વપરીક્ષા કરી જોઇએ. હું એને ઉપાડું છું. લાડુ છીનવી નથી લેતો, પણ લાડુ સહિત જ એને, એ જતો હતો તેથી ઉલટી દિશામાં મો કરી મૂકું છું. પરિમિત દષ્ટિવાળો એ આડે રસ્તે ચડી જશે? ના. એની સ્થૂલ દષ્ટિ ભલે સંકુચિત હોય, પણ એની આંતરદષ્ટિ અતિ વિશાળ છે. જોતજોતાંમાં એ પાછો ફરે છે. એની આંખો જોઇ શકતી નથી, છતાં એની ગૂઢ જ્ઞાનદષ્ટિથી ક્ષણમાં નિશ્ચય કરી ભૂલેલો પંથ તજીને અમલને પંથે ચડી જાય છે'

ભાંગેલો દડો સાંધવાનું, દડો શોધવા રખડવાનું, આડે આવતા નડતરની પાર જવાનું, ભૂલેલી દિશાએ ફરી ચડવાનું એને આવડે છે. આ બધી ક્રિયાઓમાં દરમાં લાડુ પહોંચતો કરવાની એની એકાન્તિક 'ધુન' સ્પષ્ટ દેખાય છે. છતાં નવાઇની વાત તો એ છે કે લાડુ ખોવાય અને છાતી પર છાણ પડ્યું હોય છતાં 'નવો' લાડુ બનાવી લેવાનું એને સૂઝતું નથી' ગએલું એ શોધી શકે છે, ભાંગેલું સાંધી શકે છે, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ એ પારખી શકે છે, પણ 'શોધવાની' ધુનમાં એ નવો લાડુ 'વાળી' શકતો નથી! અજબ છેને? એનામાં સ્વયંભૂવૃત્તિ[3] છે: વિવેકદષ્ટિ[4] નથી દેખાતી.

આ બીજો પોદળો જોઇએ. ઊંડેઊંડે તપાસતાં પણ

---

૩ Instinct

૪ Intelligence

એમાંથી 'લાડુ' બનાવનાર કોઈ 'બીટલ' નજરે નથી પડતો. કારણ? પેલામાં અનેક અને એની અડોઅડ પડેલા આમાં એક પણ નહિ? આ છાણ તાજું નરમ છે: પેલું જરા કઠણ પણ સુંવાળું છે. નરમ છાણનો લાડુ વળે નહિ; જેમતેમ વાળે તો રેડવતા ફાવે નહિ. એથી જ એને કઠણ ઘટ્ટ છાણ ગમે છે. એટલે એને આ નરમ, આ કઠણ; આ સુંવાળું, આ કઠોર; આ ઘટ્ટ, આ બરડ; આ ઢંકાએલું, આ ખુલ્લું એવા ભેદ પારખવાની પણ નૈસર્ગિક શક્તિ મળી છે. આને આવડત કહો, અભ્યાસ કહો, આનુવંશિક સાહજિક વૃત્તિ કહો કે બુદ્ધિ કહો; પણ એના પ્રત્યેક આચરણમાં નિયમિતતા, અનુક્રમ અને સપ્રાણતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. એની પ્રત્યેક ક્રિયા ચેતનવંતી છે. લાડુ રેડવતાં એને જ્યારે પ્રસવાય નડે છે ત્યારે એ શાંતિથી સૂક્ષ્મ નજરે, ખૂબ શ્રમપૂર્વક એની વિટંબણા તપાસે છે, એની પરીક્ષા કરે છે અને એનો તોડ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં સફળતા મેળવે છે.

સામાન્ય રીતે લાડુ વાળવાનું કાર્ય માદાનું છે, છતાં એને રેડવવામાં નર પણ સામેલ હોય છે. કદી કદી એકાદ ટીખળખોર મદદને બહાને આવીને કામે લાગે છે અને લાગ મળે કે લાડુ લઈને રવાના થઈ જાય છે અને પેલો આદિ પુરુષાર્થી રઝળતો રહી જાય છે. કદીક બે જણ એક લાડુ માટે લડતા હોય ત્યાં ત્રીજો કોઈ વચ્ચેથી તફડંચી કરી જાય પણ ખરો. એનું ચાલે ત્યાં સુધી તો એ વણઉપદ્રવે શાંતિથી એનો લાડુ લઈ જાય છે, પણ જરૂર પડે તો સામી છાતીએ લડવાને પણ તૈયાર જ હોય છે.

આ જીવડું છે પણ ભારે નીડર. એક જ દૃષ્ટાન્ત આપું. એક વખત ઉનાળામાં કાળુપુર સ્ટેશનમાં થઈને હું અસારવા તરફ જતો હતો. રેલના પાટેપાટે ચાલતાં આગળ શંટિંગ યાર્ડ આવે છે. ત્યાં લાઇનની અડોઅડ અરધું કાચું પાકું હાથભરનું અડાયું છાણું પડ્યું હતું. એમાંથી કુશળતાપૂર્વક બનાવેલો લાડવો ધકેલતાં લઈ જતાં બે બીટલ મારા જોવામાં આવ્યાં. એમનું દર બરાબર લોઢાની રેલની નીચે. એમના નસીબે આ સ્થળે મેટલ ન હતો, એટલે દર ખોદતાં તો એમને મહેનત ન પડેલી; પણ માથા પર ભાગ્યે જ વેંત ઊંચે આખો દિવસ અને રાત આવતાંજતાં ભારે એન્જિનો અને ડબ્બાનો અવિરત ગડગડાટ ચાલુ રહેતો. છતાં આ ચપળ અને શ્રમજીવી જંતુઓની સ્થિરવૃત્તિનો ન એથી ઉચ્છેદ થતો કે ન એમની કાર્યપરાયણતામાં વિક્ષેપ આવતો. ત્યાર પછી તો જતાં આવતાં, રેલના પાટા પાસે એમને એમના આહારોત્પાદનના ઉદ્યોગને અવલોકવાનો મારો નિયમ જ થઈ પડ્યો છે, પણ આવા ઉપદ્રવોથી ક્ષુબ્ધ થતાં અને ક્રિયાભંગ કરતા મેં એમને કદી જોયાં નથી.

પણ આ બધી ધમાલ શા માટે? છાણ એમ ને એમ નથી ખવાતું કે આ લાડુ વાળવાની ખટપટ વહોરી લીધી? કેટલાક તદ્વિદોએ આ સમસ્યાનો ઉકેલ એવી રીતે કાઢ્યો છે કે લાડુ બનાવવાની ફરજ માદાની છે તે સકારણ છે. દરેક લાડુની વચ્ચોવચ્ચ માદા એકેક ઈંડું મૂકી દે છે. એટલે જેવો ઈંડામાંથી કીડો નીકળ્યો કે ભોજન છાતી ઉપર જ હોય! પણ અસંખ્ય લાડુ ભાંગી નીરખતાં દરેકમાં ઈંડું જોવામાં આવતું નથી. માત્ર દરમાં ખડકેલા લાડુની વચ્ચે નજરે પડતા એક ખાસ બનાવટના મોટા લાડુમાં જ એનાં ઈંડાં જોવામાં આવે છે. ખરી વાત તો એ છે કે આ જંતુના મોંની રચના જ એવી છે કે એનાથી કશું પકડી શકાતું નથી. એટલે છાણ સુકાઈને વેડફાય ત્યાર પહેલાં એનો ભંડાર ભરી લેવા લાડુ બનાવી લીધા વિના બીજો એક પણ આરો નથી.

આ તો સુકાતા છાણની વાત થઈ. પણ લીલા છાણનું શું? એના લાડુ તો વળે નહિ. ત્યારે એ સુકાય ત્યાં સુધી બેસી રહેવાનું? ના. એનો પણ તોડ કુદરતે કાઢ્યો છે. જેવા આ સુકાતા છાણને ખાનારા બીટલ છે, તેવી રીતે લીલા છાણને વગે પાડનાર બીટલનો પણ અન્ય વર્ગ છે. લીલા લચપચતા છાણમાં તો એ મોજથી મહાલે છે. એમને લાડવા બનાવવાની ખટપટ જ ગમતી નથી. જેવો તાજા નરમ છાણનો પોદળો હાથ લાગ્યો કે મારે ડૂબકી. છાણમાં થઈ એને તળિયે પહોંચી જાય અને બરોબર પોદળાની નીચે જમીનમાં ઘર કરી, લીલા છાણની વખારો ભરી નાખે. ખાતાં ખાતાં છાણ ખૂટ્યું કે તરત ઉપર ચઢી આવતાં અને છાણ ખેંચી લાવતાં વાર કેટલી? પ્રકૃતિનો કેટલો અદ્‌ભુત શ્રમવિભાગ?

છાણના આવા નીકાલનો પરમ લાભ ખેડૂતને

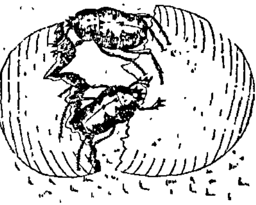

પાછલા પગે એક અને આગલા પગે બીજું એમ બંને અડાધયા ભેગાં કરી સાંધવા એ ખેચતાણ કરે છે

મળે છે. વળીએકચે એના્ની માટીમા છાણના ખાતરને એકરસ કરી નાખનાર આ અવૈતનિક મદદગારનો કેટલો બધો ઉપકાર માનવો! ખાતરનું ખાતર કરે અને વાતાવરણ નિર્ગંધ શુદ્ધ રાખે તે નફામા.

આવા પરમોપકારક જંતુઓની અપૂર્વ જીવન-પ્રણાલિકા અવલોકવા માગ જેવો કોઇ અદનો અભ્યાસક છાણ ફીંદવાની ધૃષ્ટતા કરે તો નગે એનો ઉપાલમ્ભ તો હવે નહિ જ કરો.

આ છાણખાનાર બીટલનો વર્ગ Scarabaenae નામે ઓળખાય છે. એમની શરીરરચના એમના વ્યવસાયને પૂરેપૂરી અનુકૂળ છે.

પગ: પાછલા ખૂબ લાંબા, છાણની ગોળીઓ પકડી રેડવવાને અનુકૂળ આગળનાપગ પર કોદાળી કે તીકમ જેવા ખૂંપા: જેની મદદથી એ દર ખોદી શકે છે.

માથું. ચપટું, સપાટ, આગળના ભાગમા દાંતાવાળું; એની નીચે મોના અવયવો જાણે ઢાંકી જાય એટલું વિશાળ. ખોદની વખતે માટી ઉછાળવા પાવડાની ગરજ સારે છે. છાણના લાડવા વાળવામાં પણ આ માથું જ મદદ કરે છે.

પાંખો: આગળની (બીટલના વંશની ખાસિયત પ્રમાણે) જાડ—નિરુપયોગી. એની નીચે સુરક્ષિત ઢંકાએલી પાછલી બે મુલાયમ પાંખોથી એ ઊડી શકે છે.

રંગ: સામાન્ય રીતે કાળો. કોઇ કોઇ ચળકતા રંગનાં. કેટલાંકના શરીર પર ઘેરાં કાળા ટપકાં પણ હોય છે.

ઊનાળો આવે અને એમની પ્રવૃત્તિમા રંગ જામે. ફાગણથી જેઠના વચલા ગાળામા તો એમને ઊંઘવાની ફુરસદ પણ નથી હોતી એટલા વ્યવસાયએ કરતા હોય છે.

ભારતવર્ષમાં પ્રત્યેક સ્થળે આ જંતુઓ વસે છે. ઉષ્ણતાપ્રધાન આપણા દેશમા એમની ઉપયોગિતા અનિવાર્ય છે. આપણે અગુણજ્ઞ છીએ એટલે એમની મહત્તા નથી જાણતા. મારા જેવો કોઇ એમના જીવનનો પરિચય કરવાનો અભિનય કરે તો કદાચ ઉપહાસને પાત્ર પણ થાય છે. પણ દુનિયામાં બધે કંઈ થોડું જ અંધારું છે? પ્રાચીન મીસરવાસીઓને મન આ ગોમયપ્રિય જંતુઓની મહત્તા તો અપૂર્વ હતી. એના પગ અને મો પરના દાંતાઓથી રચાતા અર્ધચક્રમા એ પ્રજાને સહસ્રરશ્મિયુક્ત ભગવાન સૂર્યનારાયણ પ્રતિબિમ્બિત થતા દેખાતા એ અર્ધચક્રમાંથી ચંદ્ર સૂર્ય પ્રતિદિન અશેષ ગ્રહો અને નક્ષત્રોની ગતિસ્થિતિનું જ્ઞાન એ મેળવતા. મીસરવાસીઓના આવા ભક્તિભાવે આ જંતુની પવિત્રતા ખૂબ વધારી દીધી. 'શાશ્વત જીવન'નો સ્થૂલ અવતાર એ જંતુ મનાવા લાગ્યો. એની સોનારૂપાની ને હીરાની અનેકવિધ પ્રતિમાઓ ઘડાવા લાગી.* એમના કૈવલ્યધામનો એ વાસી, 'sacred scarab' બન્યો.

હે મહાન જંતો! અમારી પાસે મીસરવાસીઓના જેવો ભક્તિભાવ તો નથી, પણ તારી અનિવાર્ય ઉપયોગિતા સ્વીકારવા જેટલી ગુણજ્ઞતા તો અમારામાં છે જ. અમારા તને અનેકવાર નમસ્કાર!

વનેચર

* આપણે ત્યાં ખૂબ વ્યાપકપણે પ્રત્યેક સ્થળે નજરે પડતા, લીલું છાણ ખાનાર બીટલનું નામ onthophagus capell અને લાડવા વાળનાર બીટલનું નામ gymnopleurus miliaris છે. બીજો એક વર્ગ necrophori બીટલોનો છે. એમનું પ્રધાન કર્તવ્ય મૃત જંતુ, માછલીઆ વગેરેના સડી જતા દેહનો નિકાલ કરવાનું છે. જ્યાંત્યાંથી મુડદાં શોધી લાવી, કુદરતના આ 'ઘોરખોદુઓ' એને ખાડામાં ભંડારી દે છે. એથી એમને આહાર મળે અને વાતાવરણ અશુદ્ધ થતું પણ બચે. કેવી સેવાવૃત્તિ!

* પુરાતન મિસરનાં ખોદકામમાંથી નીકળેલાં 'મમી' જોડે આવી પ્રતિમાઓ મૂકેલી મળી આવે છે.

મારી સફર

જોશભર્યા કૌમારે પ્રેરેલી એક સંકટભરપૂર સફરનું બયાન

અનેકવિધ સંકટોથી ભરપૂર મારી ભટકતી જિંદગીનું બયાન શરૂ કરતાં પહેલાં, એનાં સંસ્મરણોમાં હમેશાં સૌ પ્રથમ નજરે તરી આવતું એક સ્મરણ-ચિત્ર આલેખું.

એ દૃશ્ય હજી યે ભૂલ્યું ભુલાતું નથી. ચિતારો હોત તો એ વૃદ્ધ નરકંકાલ પીંછીમાં સમાવી દેત.

હિમાલયનાં વિસ્તૃત ગિરિશિખરોની ચડઊતરથી થાકી ગયો હતો. આલમોડા શહેર છોડ્યે બે દિવસ જ થયા હતા; પણ હિમાળાનો વિકટ માર્ગ અજાણ્યો હોવાથી અણધારી અડચણો ઉપસ્થિત થવા લાગી. કોઈ સાથી નહિ; પૂરતા સાધન નહિ. માર્ગ અજાણ્યો. મેં તો કલ્પેલું, એક ગામ આવશે, બીજું આવશે; તેમ નહિ તો પહાડી કે ભોટિયા લોકોના કાફલા તો અવશ્ય ભેટશે. તેમને પૂછીશ ને ચાલ્યો જઈશ. નેપાળ જઈશ, ત્યાંથી તિબેટ, ત્યાંથી ચીન થઈને રૂસ, એમ સફરનો નકશો બનાવેલો. એ કલ્પનાને અનુભવના પાયા ઉપર ચણાયેલા થંભનો ટેકો નહોતો. ઉત્સાહના જોશને વાસ્તવિકતાનો ધક્કો નહોતો. જીવન પ્રવાહને એક પલમાત્રમા સંયોગ અને પરિસ્થિતિની ફૂંક ઊલટ-પાલટ કરી નાખે છે, એવું વ્યવહારજ્ઞાન નહોતું. એક જ ધૂન હતીઃ કુદરતને ખોળે રમવાની.

અનુભવ, વ્યવહારજ્ઞાન અને પરિસ્થિતિને સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી એની છાયામાં વીતાવેલા ભૂતકાળે દુઃખભર્યાં સ્મરણો જ મૂક્યા છે. છતાં કોમળ ધૂનમાં કુદરતને ખોળે રમતાં સહેલા વિકટ સંકટોનાં સ્મરણોમાંથી આજે હું નિરસ આનંદ મેળવું છું.

કહેવું છે આટલું જ, કે એ વખતના કૌમારના જોશ સાથે અનુભવ, વ્યાવહારિકતા અને વિવેકદૃષ્ટિ હોત તો દિલની મુરાદ બર આવી હોત.

ત્રીજા દિવસનું પ્રભાત આવી ઊતર્યું. આંખ ખુલી તો ઝાડની ઘટામાંથી ચળાઈને આવતો કોમળ પ્રકાશ કેસર વેરી રહ્યો હતો. પડખું ફેર્યું તો પાંસળાંમાં કારમું દર્દ થયું. પાછલા પહોરની ઠંડીએ ઠીકઠીક સતાવ્યો હતો. હિમાલયની એ શીતળ હવાનું શું કહેવું? લાગ મારીને કોઈ મોંમા સાકર મૂકી દે એવી એ મીઠી લાગતી. સપાટ પત્થર જોઈને સૂતેલો. મોડી રાત સુધી અનેક તર્કવિતર્ક કરતો રહેલો. ઊંઘે દબાવ્યો ત્યારે જ જંપ્યો. એક જ ઊંઘે સવાર પડી ગયું. પણ પાંસળીઓમાં દર્દ પેસી ગયું.

કામળો વગેરે મૃગચર્મમાં વીંટીને પત્થરની આડમાં મૂકી દીધા. ક્યાંક પાણી મળે તો દાતણપાણી કરીને પછી જ આગળ ચાલું એમ વિચારી પાણીની શોધમાં નીકળ્યો. હિમાલયના પ્રદેશમા ઘણી જગ્યા એવી પણ આવે છે, જ્યાં બબ્બે ગાઉમાં ટીપું યે પાણી ન મળે. એક કલાક રખડ્યા પછી ઝરણું મળ્યું. ટાઢું હીમ જેવું પાણી. દિશાએ જઈ આવી મોં સાફ કરીને પાછો પેલા પત્થર પાસે ગયો.

માર્ગ વિકટ હતો. આગળ જવામાં મુશ્કેલી પડતી હતી. નજીકમા ગામ કે કોઈનું ધામ હોય તો એક દિવસ રોકાઈને માહિતી મેળવી લેવા વિચાર્યું. પણ ગામધામનું યે પૂછવું કોને? બપોર સુધી એમ જ બેસી રહ્યો. પાંચેક શેર પાઉં પાસે હતા. સુકાઈને લાકડા જેવા થઈ ગયેલા. પાણીમાં પલાળીને ખાધા. આજ મને વધારે સ્પષ્ટ સમજાયું કે સ્વાદ મિષ્ટાન્નમાં નથી, ભૂખમાં છે.

મૃગચર્મ ખભે ભેરવીને ચાલી નીકળ્યો. દૂરદૂર ધૂમ્રવરણી બરફથી ઢંકાયેલી અણીશુદ્ધ ગિરિમાળા સૂર્યનાં કિરણો પી જઈને રૂપેરી બની ગઈ હતી. આ તરફ ગર્ભગા હરિત વનરાજિથી આચ્છાદિત પર્વતરાજિ આંખોને ઠારતી હતી. એ સુંદર દૃશ્ય જોતો-જોતો ચાલ્યો. એ સૌંદર્યપાને શરીરનું દરદ ભુલાવી દીધું.

ઢળતે પહોરે ત્રણ પુરુષોને એક ખીણમાં જોયા. પ્રથમ તો વાતોનો અવાજ સંભળાયો. મારો માર્ગ ઊંચી ટેકરી ઉપર હતો. કિનારે જઈને જોયું તો વાદ-ગીર. બૂમ મારી. ત્રણેય ઊભા રહ્યા. ધીમેથી હું ટેકરીના પેટાળમાં ગયો.

'કેમ ભાઈ, નજીકમાં કોઈ ગામ છે કે?' મેં પૂછ્યું.

'તમારે ક્યાં જવું છે?' એક જણે પૂછ્યું.

'મારે કેદારનાથની જાત્રા કરવી છે. આગળ કેવી રીતે જવાશે?' મેં કંઈ પણ વિચાર્યા વિના પૂછી નાખ્યું.

'ઓહો! આ રસ્તે ક્યાં આવ્યા? કેદારજીનો રસ્તો તો પેલી તરફ રહ્યો. આ રસ્તો તમને નેપાળની સરહદે લઇ જશે; અને તે યે ભારે કલેશો છે. આ રસ્તે તો ભોટિયા જ આવે જાય. રાહગીર માટે આ રસ્તો બરાબર નથી.'

'ત્યારે? ગામ બતાવોને? ત્યાં જઇને સાચે રસ્તે ચડી જઇશ.'

બેએક મિનિટ પેલા ચૂપ રહ્યા. 'એમ કરો; અહીંથી સામે દેખાય તે ટેકરીની ખોણમાં એક સાધુ રહે છે. એ દર વરસે કેદારનાથની જાત્રા કરે છે તેમને બધી માહિતી છે. એ બધુ બતાવશે.' તેમણે કહ્યું.

મને ગામ કરતાં આ વાત વધારે રૂચી. સાધુ વધારે ઉપયોગી સૂચના આપી શકશે. એ મારો જૂનો અનુભવ હતો કે દેશના ખરા ભોમિયા સાધુઓ જ હોય છે.

'હાશ'નો એક લાંબો શ્વાસ કાઢીને ચાલતો થયો.

ટેકરી નજીક જ દેખાતી હતી. પણ પહોંચતા પહોંચતાં દમ નીકળી ગયો.

ટેકરીના પેટાળમા આછી આછી ઝાડની ઘટા હતી. ચારે બાજુ નજર ફેરવી. સાધુજીની કુટિર દેખાઇ નહિ. છેક નીચે ગયો. નાના એવા વહતા ઝરણને કિનારે આવ્યો. શોધ કરી. સાધુજી મળ્યા નહિ. છેવટે સાધુના નામની બૂમ મારી. બેચાર બરાડા પાડ્યા. જવાબ મળ્યો નહિ. પીઠ પાછળ ખોખારાનો અવાજ સંભળાયો. એ તરફ વળ્યો. થોડે જ દૂર બે મોટા પત્થર પાસે સાધુજી બેઠા હતા. પ્રણામ કરીને ઊભો રહ્યો.

'બૈઠો.' ધીમે સ્વરે સાધુજી બોલ્યા.

'ક્યોં બાબાજી! સ્વાસ્થ્ય ઠીક નહીં હૈ?' મેં પૂછ્યું.

'આજ એક મહિનેસે બીમાર હૂં. ક્યા કરે? શરીર હી તો આત્માકા કારાગાર હૈ ન?' હું ચૂપ રહ્યો

'કહાં સે આતે હો, ભાઇ?' સાધુજીએ પૂછ્યું.

'આલમોડાથી.'

'ક્યાં જશો?'

'નેપાળ જવું છે.'

'નેપાળ? કેમ?'

'બસ, મુસાફરી કરવા જ.'

'આ રસ્તો કોણે બતાવ્યો?'

'હું તો અઠે અડે આવું છું, મહારાજ!'

'બ્રાહ્મણ છો?'

'જી હાં.'

'વારૂ. બે ચાર દિવસ અહીં રોકાઓ. હું જયો રસ્તો બતાવીશ.'

આટલી ટૂંકી વાતમાં હું સાધુનો ભલો સ્વભાવ જોઈ શક્યો.

સાધુજી બીમાર હતા. વાત વાતમાં ઉધરસના ઠમકાથી ફેફસા ફૂલી જતાં. શરીર કૃશ થઇ ગયું હતુ. આંખો ઊંડી પેસી ગએલી.

'ભૂખ લાગી છે?' સાધુજીએ પૂછ્યું.

'લાગી તો છે.' મેં કહ્યું

'લોટ તો છે નહિ. ચલાતું નથી ને ગામમાં જવાતું નથી. બેત્રણ દિવસે કોઇ આવી જાય છે અને અનાજપાણી મળી જાય છે. ચોખા છે; પકાવો.'

પિત્તળનો ઘડો લઇને હું ઝરણમાંથી પાણી ભરી લાવ્યો. એલ્યુમીનિયમની હાંડીમાં ચોખા પકાવ્યા. સૂરજ આથમી ગયો. સાધુજી 'ભજગોવિંદમ્'ગાવા લાગ્યા. શાંત ચિત્તે હું પાસે બેસી રહ્યો. તેમના મદ અને ધેરા અવાજનાં આંદોલનો સંધ્યાની અલૌકિક શાંતિમાં મળી જતાં હતાં. એનો ધ્વનિ ચિત્તમાં ઘેન ભરતો હતો. ભજનની ખરી મઝા મેં અહીં અનુભવી

સંધ્યા ઓસરી ગઇ. ઝાંખું અંધારૂં ઊતરી આવ્યું

ચોખા તૈયાર કર્યા. સાધુજીએ મને થોડો ગોળ આપ્યો. પોતે ખાલી ભાત જ લીધા. ગોળ ખૂબ મીઠો લાગ્યો. જમીને પરવારી ગયા.

મોડી રાત સુધી સાધુજી સાથે વાતો થઇ. તેમણે લાગણીપૂર્વક બળાપો કાઢ્યો કે લોકો જીવનની કીમત સમજતા જ નથી. હાથચાલાકીનો એકાદ ખેલ બતાવનાર જાદુગરનો તમાશો જોઇને લોકો ખુશખુશ થઇ જાય છે. એ ચાલાકીનું જાદુ કોઇ જાણી લે તો તે વળી ફુલાઇ બેસે છે. પણ આ જગતને તો કોઈ જોતું જ નથી. કેવું અથાગ જાદુ! કેવી વિચિત્ર, ક્રમબદ્ધ ક્રિયા! અરે, આપણું માનવ જીવન તો જુઓ! શું હશે? શા માટે આવું હશે? આ કોઇને જાણવું તો દૂર રહ્યુ, પણ વિચારવું યે સૂઝતું નથી. માણસોનો આ યુગ, કહે છે કે વિજ્ઞાનનો છે. ઉન્નતિનો છે. પણ સાચું તો કૃત્રિમ જીવનનો જમાનો છે. કુદરતનો દુનિયા તો અનહદ સુખથી ભરી છે. જ્યારે આ કૃત્રિમ દુનિયામાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જગતનાં બધા માણસોને

પૂછી જોજે ! કોઇને યે સુખનો સંતોષ છે ? ક્યાંથી હોય ? કૃત્રિમ જીવનવ્યવહારમાં સુખ હોય જ શાનું ?

આમ ઘણું ઘણું કહ્યા બાદ સાધુજીએ કહ્યું: 'માણસ કુદરત પ્રતિ પાછો નહિ ફરે ત્યાં સુધી જગતમાં શાંતિ નથી, સુખ નથી, આનંદ ને ઉપભોગ પણ નથી.'

મને તો કંઇ બોલવા જ ન દીધો. સાધુજી જેમ જાણે પોતાના ગત જીવનને તિરસ્કારતા હોય તેમ વરાળ કાઢતા ગયા.

સૂતા અને સવાર પડ્યું. હું ઊઠીને શૌચ જઇ આવ્યો. સાધુજી સૂતા જ હતા. સૂરજ ઊગવાની તૈયારી થઇ. સાધુજીએ પથારીમાં પડ્યાપડ્યા મને બોલાવ્યો તથા પાસે બેસવા કહ્યું.

'કેમ ઠીક નથી ?' મેં પૂછ્યું.

'જરા તાવ જેવું છે.' સાધુજી બોલ્યા.

હાથ જોયો, કપાળે હાથ મૂક્યો. સાધુજીનું શરીર સારી રીતે તપતું હતું, નાડી સ્થિર હતી.

'તાવ તો સારી પેઠે છે પણ નાડી બરાબર છે.' મેં કહ્યું.

'એ જ મૃત્યુનું ચિહ્ન છે' સાધુજીએ કહ્યું.

હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો. સાધુજી બોલ્યા: 'બેટા ! તારા મનોભાવ હું સમજી ગયો છું. પણ અફસોસ ! હું થોડા કલાકોનો જ મહેમાન છું. પ્રભુએ મારી અંત્યેષ્ટિ માટે જ તને અહીં મોકલ્યો છે' કહેતાંકહેતાં ઉધરસ ખાધી અને આંખો લાલ થઇ ગઇ.

પાંચેક પળ પછી શાંતિ વળી અને કહ્યું: 'ભાઇ, મારી સાઠ વર્ષની ઉમર છે, પણ પચાસ એળે ગયાં. દસ જ વર્ષ જીવ્યો છું. લોકોની નજરે પચાસ વર્ષનું જીવન મેં સુખે ગાળ્યું છે. સવા સો રૂપિયાનો સરકારી અમલદાર હતો. એ સત્તાનો મદ ! અરરર ! કેવું ઘોર નર્ક ! ઓહ ! એ યાદ કરું છું અને બળું છું. એક દિવસે રંકદાસ એક યાચક બારણે આવ્યો. તેણે 'ભજ ગોવિન્દમ્' ગાવા માંડ્યું. મીઠી હલક મને ગમી અને પૂરું સાંભળ્યું. મારા જીવનમાં એ મહામૂલી ઘડી હતી. પૂરું સાંભળી રહ્યો અને મીઠી હલક વિસરી ગયો. શંકર ભગવાનના એ ઉપદેશની ચોટથી ઘાયલ થઇ ગયો. પછી તો બીજી જ રાતે બધાંની રજા લીધી, કુટુંબને સડતું છોડ્યું અને હિમાલયનો રાહ પકડ્યો. છેલ્લા દસ વરસથી આ જ કુટિરમાં વસું છું. માણસોની દુનિયા છોડી ઇશ્વરી દુનિયામાં આવી વસ્યો. અરેરે ! હવે તો છેલ્લી ઘડીઓ છે. પ્રેમ, પ્રેમ, પ્રેમ, હા પ્રેમ ! ઓહ !

સાધુજીએ આંખો મીંચી દીધી. મને તો ડર લાગ્યો કે સાધુજી ઠંડા થઇ ગયા કે શું ? નાડી જોઇ તો ધબકતી હતી.

બપોર સુધી એમ જ પડી રહ્યા. હું પણ પાસે જ બેસી રહ્યો. આંખ ખોલી ત્યારે હું પાસે જ હતો. બે પળ સામે જોઇ રહ્યા.

'બેટા ! ચાવલ પકાવ' સાધુજી બોલ્યા.

'આપને ઠીક નથી. કહો તો ગામમાં જાઉં. બીજું કંઇ મળે તો લઇ આવું. રસ્તો બતાવો' મેં કહ્યું.

'ના ભાઇ,ક્યાંયે નથી જવું.ચાવલ પકાવ.હું જમીશ.'

મેં ચોખા રાંધ્યા. બેએક રૂપિયા ભાર સાધુજીએ ખાધા.

પછી તો આખો દિવસ શાંતિથી પસાર થયો. રાત પણ સુખથી વીતી.

સવારમાં ફરી સાધુજીની એ જ સ્થિતિ હતી. શાંતિ વધી હતી. મને પાસે બોલાવીને બોલવા માંડ્યા:

'ભાઇ, પ્રેમની દુનિયા તો મેં અહીં જોઇ. ખરેખર ! આપણી દુષ્ટ વૃત્તિઓનો પ્રતિભાવ જ અન્ય પ્રાણીઓમાં જાગે છે. લોહચુંબક જેમ લોહકણને ખેંચે છે, તે જ રીતે આપણા ભાવો એ જ રૂપમાં જગતને ખેંચે છે. આકર્ષણનું નામ પ્રેમ. અરેરે ! દુનિયાના લોકો કોને પ્રેમ કહે છે ? લાલસાને, મોહને, ઇંદ્રિયાસક્તિને ! પ્રેમ તો મેં અનુભવ્યો કુદરતને ખોળે. ભાઇ, શિયાળાની ઠંડીમાં હું આખી રાત ધૂણી રાખતો. એક તરફ પડી રહેતો. ઘણી વખત વાઘ મારી પાસે જ પડી રહીને ધૂણીની હૂંફમાં રાત ગાળીને જતો રહેતો. ચારચાર આંખો તો સેંકડો વાર થઇ જતી.

બેટા ! તું સંપત્તિના મોહમાં ન પડીશ. પ્રકૃતિ સાથે રમતાં જીવનો મોહ ન રાખીશ. શરીર અને ચેતનનો સબંધ એ જ જીવન નથી. જીવન તો અનંત છે. શરીર એ તો સાધન છે. એ જાય તો બીજું મળે. પણ વખત ગયો નહિ મળે. સાહસ એ મનુષ્ય જીવનની અમૂલી બક્ષિસ છે. એથી જ યુરોપીય પ્રજા કહેવાતું સ્વર્ગ ભોગવે છે. પણ એ જડ સાહસ છે. છતાં એનું ફળ કેવું સુખકર ! મને તારી ઉમરમાં સૂઝ્યું હોત, તો હું ઝોળી લઇને જગતને ખૂંદી વળત.

ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધી વિહરત. વિવિધ દેશ, વિવિધ પ્રાણી, વિવિધ પ્રકાર ને વિવિધ જીવન! એમાંથી જ આ અનંત જીવનને જાણવાનો પ્રથમ પાઠ મળે છે. દસ જ વર્ષ જીવ્યો, ભાઇ. હું તો દસ જ વર્ષ જીવ્યો!'

સાધુજીએ ઊંડો શ્વાસ લીધો. 'હરિ ૐ' કહીને આંખો મીંચી દીધી.

મને જેટલું સ્મૃતિમાં રહ્યું છે એ જ ટૂંકમા લખુ છું. સાધુજીએ મર્મસ્પર્શી વાણીમા ઘણું સુંદર કહ્યું હતુ.

પાણી માગ્યું. આપ્યું. થોડું પીધું સાધુજીનુ મો કંઇક ફિક્કું પડતું લાગ્યું. બેત્રણ વાર બગાસાં કર્યા પછી બોલ્યા:

'ભાઇ, બેએક કલાકથી વધારે મારું જીવન નહિ લંબાય. આ ઝરણુને કાંઠે જ મારી ચેહ રચજે. દિલ્હી-મા મારૂં કુટુંબ છે તેને ખબર આપજે. હવે નથી બોલી શકાતુ ઘૂમજે, ભટકજે, રખડાય એટલું રખડજે. આપોઆપ તને જ્ઞાનની દિશા મળશે. સ્વતંત્રતાની કીમત કોઇ નથી સમજતું. પોતાની જાતને પ્રત્યેક બંધનમાંથી મુક્ત કરવી એ જ સ્વતંત્રતા. ભાઇ, તુ સ્વતંત્ર બનજે.'

ફરી 'હરિ ૐ' કહીને સાધુજીએ આંખો ઉપર હાથ મૂકી દીધા. મેં હાથની નાડી જોઇ. તૂટતી જણાઇ. મૃત્યુ વખતની નાડી જોવાનો મારો આ પ્રથમ પ્રસંગ હતો. એ વિષે આયુર્વેદના પુસ્તકોમા વાચેલું ખરૂં. બેત્રણ વખત નાડી થંભી ગઇ ને ગતિમાં આવી. સાધુજીએ ઊંડો શ્વાસ લીધો. 'ૐ' કહીને ડચકું ખાધુ. બસ, એક બે ને ત્રણ ડચકાં! સાધુજીએ પ્રાણ વિ-સર્જન કર્યો.

સૂરજ માથા ઉપર ચડ્યો હતો. ચારે તરફ પ્રચંડ-કાય પહાડરાશિ અને વનરાજિ. બધું શૂન્ય બની ગયું. વાતાવરણ ગંભીર ભાસ્યું. સાધુજી મડદા રૂપે પડ્યા છે, એ ખ્યાલ આવતા જ કંપારી છૂટી. તરત જ 'અરે, કંઇ નહિ' બોલીને સચેત બન્યો.

ચેતનહીન દેહ કેવો ભયંકર! કેવો કુરૂપ! બે ક્ષણ પહેલાં જે સાથી હતા, તે ચેતન જતાં ભયરૂપ થઇ પડ્યા.

પ્રસંગ આવ્યા પછી જ એને સહન કરવાની શક્તિ આવે છે. પહેલેથી એ શક્તિ કેળવી શકાતી જ નથી. મડદાનું નામ સાંભળીને ડરનારો હું આજે મડદા પાસે બેઠો હતો.

લાકડા એકઠાં કર્યા. મૃતદેહ ગોઠવ્યો. આગ મૂકી. લાકડા સળગ્યાં તો ખરાં પણ એક તરફથી એક પડખે બળી રહ્યાં ત્યારે બીજી તરફ શરૂઆત થઇ. ત્યાં બીજાં લાકડાં મૂકયાં. એમ સાંજ સુધી કર્યાં કર્યું. કાશીમા હતો ત્યારે એક વિદ્યાર્થીને અગ્નિદાહ દેવાનો પ્રસંગ મળેલો. તે અનુભવે ચિતારચનામાં કંઇક મદદ કરી, નહિ તો હેરાન થઇ જાત.

દેહની ભયંકરતા જોઇને હું તો કમકમી ઊઠ્યો ઉપરની ચામડી બળી ગયા પછીનું સ્વરૂપ તો મહા ભયંકર. એ વર્ણન કરવું પણ નથી ગમતુ છતા મને તો એ પ્રસંગે ઘણું ધૈર્ય આપ્યું.

સાંજ થતાંથતાં દેહ ભસ્મ થઇ ગયો. રાખ ઝરણુ-મા વહાવી દીધી.

સૂરજ આથમવાને થોડી જ વાર હતી. ભૂલ થઇ કે ગામનુ કંઇ પૂછ્યું નહિ. અટે અટે ચાલ્યો. મહા-મુશ્કેલીએ પચીસેક ઘરનું ગામ શોધી કાઢ્યું. સાધુજીના મૃત્યુ સમાચાર સાંભળી ગામનાં બધાં કકળાટ કરવા લાગ્યાં.

બીજે દિવસે હું દિલ્હી પહોંચવા પાછો ફર્યો મારે સાધુજીના કુટુંબને ખબર આપવા હતા. સાધુજીએ સરનામુ લખાવી દીધું હતું.

દિલ્હી ગયો. મહામુશ્કેલીએ કુટુંબ શોધ્યું. સાધુ-જીના પુત્ર પોસ્ટ ઑફિસમા નોકરી કરતા હતા. નાના પુત્ર વકીલ હતા. તેમણે મારો ખૂબ સત્કાર કર્યો.

આજ સાધુજીની એ કુટિર ભૂલાતી નથી. તેમના અલ્પ ઉપદેશે જે પરિણામ અને પ્રભાવ જન્માવ્યાં, તે હજારો ગ્રંથોના પઠનથી કે પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત ન થઇ શક્યાં હોત. એમના જ પ્રતાપથી મેં ભયંકર સાહસ ખેડ્યાં છે. મૃત્યુને હસી કાઢીને રમતો રહ્યો છું. સફરો ખેડીને આનંદ મેળવ્યો છે.

મારી એ સાહસયાત્રાનું પ્રયાણ પ્રારંભ્યું તેનું આ મંગલાચરણ!

(ચાલુ) જીવરામ જોષી

નાણું

એની અજબ કથા

આજે આપણે કોઇ પણ જણસની કીમત બહુ જ સહેલાઇથી મૂકી શકીએ છીએ; કારણ કે આપણી પાસે તે માટે નાણાનું ધોરણ છે. સોય અને સાવરણીથી માંડી મોટરગાડી કે મોટી મહેલાતો સુધીની વસ્તુઓ માટે પણ આપણે અંદેશા વગર કહી નાખીએ કે તેની અમુક સંખ્યાની કીમત અમુક થશે. અને નાણાનું એ ચલણ આજની આપણી સંસ્કૃતિમાં એટલું અગત્યનું છે કે તેના વિના એનું ઘડતર લૂલું જ બની જાય.

છતાં જાણીને નવાઇ લાગશે કે દુનિયામાં એક વખત એવો હતો જ્યારે નાણાનો કશો ઉપયોગ નહતો માણસો પોતાને જોઇતી ચીજો જાતે જ પેદા કરી લેતા; જાતે ન બની શકે કે ન મેળવી શકાય તેવી બહુ જરૂરતી ચીજો પરસ્પરના સહકારથી સાધી લેતા: અને આ સહકારને તેઓ ઈશ્વરની સેવા અને સમાજના શ્રેય તરીકે ગણતા.

પણ જેમજેમ માણસ 'સુધરતો' ગયો તેમતેમ તેને અમુક વસ્તુઓની જરૂર તો કાયમ રહેતી ગઇ ને ઘણી વખત પરસ્પર અદલોબદલો કે સહકાર કરવા ઇચ્છતા માણસને સામે એવો બીજો શોધતા મુશ્કેલી નડતી ગઇ. જરૂરિયાતોનું ક્ષેત્ર જેમ વિસ્તર્યું તેમ એ મુશ્કેલીઓ પણ વધી. આથી અંતે માણસે વિચાર્યું કે એક એવું ધોરણ નક્કી કરવું કે જે સૌને રૂચે, જેની કીમતમાં ફેરફાર ન થાય ને જે બધા પ્રકારના માલ માટે બદલામાં આપી શકાય.

દુનિયા આખી ત્યારે પ્રાથમિક અવસ્થામાં જ જીવતી. એટલે એ વેળાના માણસે તો કોડીઓ, સૂકવેલી માછલીઓ, સોયો ને ખાલો જેવી ચીજો આ મુશ્કેલીના તોડ રૂપે શોધી કાઢી, જે હજી આજ પણ સંસ્કૃતિથી અસ્પૃષ્ટ રહેલા કેટલાક લોકોમાં ચાલુ છે.

એથી કંઇક વિકસિત બનેલી જાતોએ એ માટે ઢોર અને પાછળથી ગુલામોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો; પણ છેવટે સૌથી સંસ્કૃત જાતે ધાતુનાં નાણાંની શોધ હાથ કરી. ધાતુને ચાહે તે આકારમાં કાપી શકાય છે ને તેના પર ગમે તેવી છાપ મારી શકાય છે એ તેના જાણવામાં આવ્યું ને તેણે અખતરારૂપે એ અમલમાં મૂક્યું.

કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રાથમિક દશામાંથી બહાર આવી પોતાની સૌ પ્રથમ સંસ્કૃતિ ફેલાવનાર એ જાતિ તે આર્ય જાતિ હતી. જીવનનું વહેણ સમધારૂં રાખવા વિનિમયનો આખો પ્રકાર તેણે ઉલટાવી નાખ્યો. નવાઇ જેવું તો એ છે કે તેણે સૌ પ્રથમ જે ધાતુ વિનિમય માટે વાપરવાની શરૂઆત કરી હતી એ સોનું હતું. જુદીજુદી કીમત અંકિત કરેલા સિક્કા તેણે જ માનવઇતિહાસમા પહેલા પાડ્યા. ઠેઠ ઋગ્વેદના સમયમા એ સિક્કાઓ માટેના 'નિષ્ક', 'રજત,' 'હિરણ્ય' વગેરે શબ્દો મળી આવે છે. મહાભારત અને મનુના જમાના સુધી તો ભારતવર્ષમાં એકલા સોનાના સિક્કાઓનું જ ચલણ રહેલું.

પણ બાકીનું ઘણુંખરૂં જગત ત્યારે જંગલી અવસ્થામાંથી ભાગ્યે જ ઊંચું આવેલું. જગતના ડહાપણનો ભાર આજે પોતાને માથે લઈ ફરતા યુરોપના ત્યારના નિવાસીઓ તો ત્યારે ગુફાઓની વચ્ચે રહી વનમાનવોની જિંદગી ગુજારતા. વિનિમયનું નિશ્ચિત ધોરણ તેમને ન સૂઝેલું ને મનુષ્યનો પણ વિનિમય તરીકે ઉપયોગ કરતાં તેમને વાર ન લાગતી. નૉર્મન એન્જેલના કહેવા પ્રમાણે એક બાજ કે કૂતરા કરતાં ત્યારે તેમને મનુષ્યની કીમત વધારે ન હતી.

વિનિમય તરીકે ધાતુના સિક્કાઓનો આટલો વિપુલ પ્રચાર ભારતવર્ષ સિવાય પાછળથી જન્મેલી બીજી એકે સંસ્કૃતિમાં નથી જોવામાં આવતો. તેનું કારણ એ નથી કે બીજે ધાતુઓની અછત હતી, પણ ચલણની સમતોલતા જાળવવાનું તેમને જ્ઞાન ન હતું. ચીનમાં તો સિક્કાઓનું ચલણ ચાલુ કર્યા પછી બબ્બે વખત તે પાછું બંધ કરવું પડ્યું હતું. ચીનાઓ મોંઘી ધાતુઓ સિક્કાઓમાં કદી ન વાપરતા; અને એટલે સોનાની ખોટ પડતા જેમ રોમનું સામ્રાજ્ય

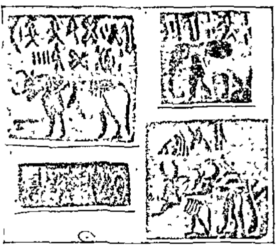

મોહેં-જો ડેરોમાંથી મળી આવેલી ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની કેટલીક મુદ્રાઓ

મોહેં-જો-ડેરોની મુદ્રાનું વાચન તથા તેનો અર્થ કરવાની પદ્ધતિ. ઉપલી મુદ્રાને પડખે પહેલી પંક્તિમાં તેનાં આલેખનો છૂટાં પાડી બતાવ્યાં છે; પછી તેને મળતી સુમેરિયન ચિત્રલિપિ મૂકી છે; ને છેલ્લી પંક્તિમાં તેનો ઉચ્ચાર દર્શાવેલો છે એ રીતે ઉપલી મુદ્રાનું વાચન આ પ્રમાણે થાય છે; 'સવિતર-એદિન-અસ્સ' તેનો અર્થઃ એદિન(સિંધુનદ માત)નો સવિતા (એની આ મુદ્રા)છે.

સિકંદરનો સિક્કો : એક બાજુ : હાથીની ટોપ પહેરી, વજ્ર ધરી ઊભેલો સિકંદર; બીજી–હાથી ઉપર હુમલો લઇ જનાર ઘોડેસવાર

તોરમાણ હૂણનો સિક્કો

ભાંગી પડ્યું તેમ ચીનને તેવો વારો કદી ન આવ્યો.

વળી ચીનાઓનું વલણ પણ મોંઘી ધાતુઓ પ્રત્યે આજના પાશ્ચાત્યો જેવું ભૂખાળવું ન હતું. આબાદ વર્ષોમાં ખાણો ખોદવાનું કાર્ય ત્યાં બંધ જ રાખવામાં આવતું. કેટલીક ખાનગી વ્યક્તિઓ ખાણો ખોદવાની પરવાનગી મેળવતી પણ ભારે કર આપીને જ. આમ ધાતુની કીમત ઊંચી રાખી, સિક્કાઓને ન છુટકાની જ લેવડદેવડ તરીકે સ્વીકારી, ચીને પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખ્યું.

નાણાં વગરની બીજી મહાન સંસ્કૃતિ તે પેરૂમાંની ઇંકા સંસ્કૃતિ. મિ. રેજિનાલ્ડ ઇનૉક પોતાના 'પેરૂનો ઇતિહાસ'માં એ વિષે લખે છે કે, 'ત્યાં કોઇ જાતનું ચલણ જ ન હતું ને સોના તથા ચાંદીનો ઉપયોગ માત્ર મંદિરોની શોભા ખાતર હોવાનું જ મનાતું. એ મેળવવા કોઇ પ્રયાસ પણ નહોતુ કરતુ. કારણ એમને મન એ દેવભોજ્ય ધાતુનો બીજો કશો ઉપયોગ જ ન હતો! ઇંકા લોકો રાજ્યને કર પણ ધાન્યમાં જ આપતા. ગામડે ગામડે તે માટે કોઠાર રહેતા, જે લશ્કરને તેમજ દુકાળ વખતે પાછા આમવર્ગને કામ લાગતા.

ગ્રીકોને યે સિક્કાઓનું પહેલવહેલું જ્ઞાન તો ભારતવર્ષ મારફત જ મળ્યું. એશિયા માઇનોરના ગ્રીકોએ ઇ.પૂ. ૬૦૦માં પહેલવહેલા સિક્કા પાડ્યા, પણ તે મિશ્ર ધાતુઓના જ. ખરેખરા સોનાના સિક્કાઓનું ચલણ તો પાછળથી ક્રોસિયસે ચાલુ કરેલું. સિકંદરના જમાના સુધીમાં હિંદમાં સોના સાથે ચાંદી અને ત્રાંબાના સિક્કા પડવા લાગ્યા હતા. ત્યારે ગ્રીકો અને રોમનો પાસેથી સિક્કા પર રાજાની મહોર પાડવાનું હિંદે અપનાવ્યું, જે કળાને ગુપ્તોએ પૂર્ણપણે વિકસાવી. હિંદના સરહદપ્રદેશમાંના ગ્રીક રાજ્યને લઇ ગ્રીક સિક્કાઓનું પણ અમુક સમય ચલણ રહેલું.

પ્રાચીન હિંદી સિક્કા બૅક્ટ્રિયા કે સાયરેક્યૂઝ જેવા, કારીગરીમાં આગળ પડતા ન હતા તેનું કારણ ભારતીય કારીગરો બીબાં પાડવાની કળા પ્રત્યે આકર્ષાયા ન હોવાનું હોઈ શકે. બાકી સિક્કાનું શાસ્ત્ર તો તેમણે પૂર્ણપણે વિકસાવેલું. ચંદ્રગુપ્તના પ્રધાન ચાણાક્ય કૌટિલ્યે સિક્કાનું બહુ વિસ્તૃત વર્ણન લખ્યું છે. કેવી જાતના એ બનાવવા, કયાં મિશ્રણોથી એ

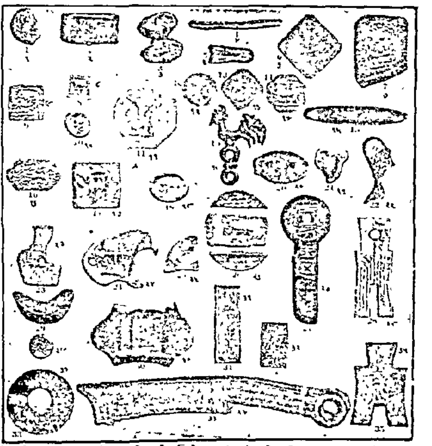

(૧) ગોળ જેવો લાગતો પ્રાચીન ગ્રીક સિક્કો. (૨) ચંદ્ર લોકોએ ઇ. સ. ૧૮૦૦માં બનાવેલ ત્રાંબાની પાટીમાંથી કાપીને બનાવેલો સિક્કો. (૩) રૂપાના સળિયાને કાપી તથા વાળીને તૈયાર કરેલો સિયામનો પુરાતન સિક્કો (૪) રૂપાના તારનો બનાવેલો હિંદુસ્તાનનો જૂનો સિક્કો. (૫) ત્રાંબાના તારમાંથી બનાવેલો સિક્કો (૬) ૧૫૭૨માં સ્પૅનિશ લોકોએ દરરોજને ગેરો પાડ્યો ત્યારે છાપેલો સિક્કો. (૭) ૧૭૦૨ના લૅન્ડોના પેરા વખતનો સિક્કો. જે રૂપાની શાખી કાપીને બનાવવામાં આવ્યા હતા, ને જેમાં શાખીની કીનારી પણ દેખાય છે. (૮) શક લોકોના સમયનો પ્રાચીન હિંદનો સિક્કો. (૯) અકબરના સમયનો ચોરસ રૂપિયો. (૧૦) સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનો "ઑટ્રીઑટ" નામનો પુરાણો સિક્કો. (૧૧) સોનાની ખાણોની શોધ સમયનો કૅલીફૉર્નિયાનો સિક્કો (૧૨) (૧૩) (૧૪) આજના નિકલના બ્રિટિશ સિક્કાઓ. (૧૫) સિયામની ઉત્તરે આવેલા લૅઓસ સ્ટેટમાંનો હોડી ઘાટનો સિક્કો (૧૬) અકબરની 'મીદરાબી' મહોર. (૧૭) પેદાંગનો ટોપી ઘાટનો સિક્કો. (૧૮) કેડાનો કંગરાગ સિક્કો. (૧૯) કેડાનો વિચિત્ર સિક્કો. (૨૦) ઇટલીના ઇમ્પિરિયમ પરગણાનો ત્રાંબાનો લંબગોળ સિક્કો. (૨૧) એથેન્સનો એક પુરાતન કપટો ગ્રીક સિક્કો. (૨૨) મધ્યયુગમાં અમેરિકામાં વપરાતા તલવાર સિક્કાઓમાંનો એક. (૨૩) (૨૪) ૧૭મી સદીના એરોન મેક્સિકન સિક્કાઓ. (૨૫) વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુઓમાં વપરાતું સ્પૅનિશ ડોલરનું ચોસલિયું (૨૬) સેંટ લ્યુસિયા ટાપુનું પરચુરણ નાણું. (૨૭) (૨૮) ઇસવીસનની શરૂઆતમાં બનેલા ચીનાઈ સિક્કાઓ. (૨૯) 'પૌ' નામનો વિચિત્ર રૂપાનો સિક્કો (૩૦) 'ચીસી' નામનો ચીનાઈ સિક્કો. (૩૧) આનામનો રૂપાનો સિક્કો. (૩૨) કોમોડોર પેરી જાપાનમાં ગયો તે સમયનો જાપાનીઝ રૂપાનો સિક્કો. (૩૩) સ્પેનનો કાણાવાળો સિક્કો એ કાણાના ભાગના કડાની પેઠે એ સિક્કા જેવડો થાય છે. (૩૪) પ્રાચીન ચીનનો છરી ઘાટનો સિક્કો. (૩૫) 'પસ' નામનો ચીન (ચીન)નો પ્રાચીન સિક્કો.

બનાવવા, કઇ રીતે તેમને વિનિમયનું માધ્યમ બનાવવું એ બધી વિગત તેના અર્થશાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. તેના જમાનાનાં સિક્કા આ હતાઃ પણ, અર્દ્ધપણ, ચતુર્થપણ, અષ્ટપણ, માશક, અર્દ્ધમાશક, કાકની અને અર્દ્ધકાકની. ગુપ્તકાળ સુધી હિંદમાં સોનાનું ચલણ સવિશેષ હતું. એ કાળના સિક્કા લખનૌ મ્યુઝિયમમાં સંઘરાયેલા પડ્યા છે. એમનું ચલણ ભારત ઉપરાંત ઇરાન અને કાશ્ગર સુધી પણ હતું. કાશ્ગરના ખોદાણોમાંથી મળેલા સિક્કાની એક બાજુ ભારતની પ્રાકૃત ભાષા અને બીજી બાજુ ચીની ભાષા અંકાએલી છે. પંજાબમાંથી મળી આવેલા સિક્કામાં એક બાજુ બ્રાહ્મી અને બીજી બાજુ ગ્રીક ભાષા છે.

આ પરથી જણાશે કે જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓની અસર ભારતીય ચલણ પર થઇ હતી, પરંતુ ભારતવર્ષે તે પોતાની જ કરી લીધી હતી. ભારતમાં ચલણનો વિકાસ તદ્દન સ્વતંત્રતાને પામ્યો હતો એમ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમવાળા જે. એલન પણ 'એન્સાઇક્લો-

અમેરિકાના રેડ ઇંડિયનોનું નાણું: મથાળે ડાબી તરફ કોડીઃ ડાબી બાજુ નીચે: પથ્થરો પરોવીને બનાવેલું એલ-લિ-કોચિક નાણું. જમણી બાજુ: વાંપુમ સિક્કા

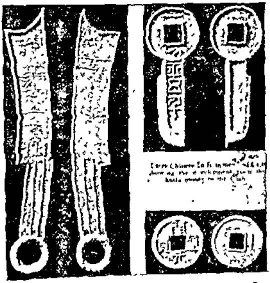

ઈ.સ. પૂ.નું ચીનનું છરીનાણું: જેમાંથી ઉત્તરે પાનું ઊડી જઈને ઈ.સ. ૨૨ સુધીમાં હાથો જ રહ્યો એ વિકાસ દર્શાવતું ચિત્ર

પીડિયા બ્રિટાનિકા'માં કબૂલ કરે છે. અને એ ચલણ મોટે ભાગે સોનાનું રહેલું તેનું પણ કારણ છે. ભારતમાં સોનાનો કોઈ કાળે દુકાળ નહોતો એટલે વેદના સમયથી જ સોનાનાણું કાયદેસર ગ્રાહ્ય (legal tender) નાણા તરીકે ચાલતું આવ્યું હતું, જેનો છેક અંગ્રેજોના આગમન કાળે અંત આવ્યો.

ભારતવર્ષ અને તેની ઉપજની સંસ્કૃતિઓ સિવાય નાણાંનું ધોરણ જ્યાં નિશ્ચિત નહોતું થયું ત્યાં વિનિમયના સાધન તરીકે અનેક ચીજોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. મિસરવાસીઓ પાછળથી એ ભૂમિકામાં ઊંચા આવ્યા ને સિક્કા ને શિલ્કની કોદાળી ઘાટની ધાતુઓની લગડીઓ વાપરવાનું શરૂ કર્યું. સિક્કાઓનું ચલણ તો ત્યાં મિસરી સામ્રાજ્ય ભાંગી ગયા પછી છેક સુલેમાનના વખતમાં ચાલુ થયેલું.

અમેરિકાના ઇંડિયનોએ તો વિનિમયના માધ્યમ તરીકે વળી વિચિત્ર જ પ્રકાર યોજેલો. સોનું ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું, છતાં નાણાં તરીકે તો તેઓ શંખલાં ને છીપલાંનો જ ઉપયોગ કરતા જે હજુ મલેનેશિયા ને આફ્રિકામાં અદરાયા તે એનિનના ઉપમાગર સુધી ચાલુ છે. તેમના સિક્કામાં વાંપુમ અને અલ-લિ-કોચિક એ બે પ્રખ્યાત છે. અલ-લિ કોચિકમાં ચકમક જેવા પથ્થરમાત્ર ઘસીને પરોવવામાં આવતા. અમેરિકામાં ગયેલા ગોરાઓએ શરૂઆતમાં એવાં અલ-લિ-કોચિક ગનાણી. ઇંડિયનોને ભેટ આપી, બદલામાં સોનાનો સારો જેવો જથ્થો મેળવેલો.

સિક્કા માટેની યુરોપની શોધ મૌલિક નથી. આરબોએ એ કલા બાયઝેન્ટિયનો પાસેથી શીખી. તેમના દીનાર, દિરહમ ને ફાલુસ એ બાયઝેન્ટાઇનના જ મૂળના છે. પોતાના વિજયકાળ દરમિયાન તેમણે સ્પેન અને સિસિલીમાં એમનું ચલણ ચાલુ કર્યું. ફ્રાન્સના પેપિન ધી શૉર્ટે તે ફ્રાન્સમાં દાખલ કર્યાં ને બ્રિટિશે પણ સિસિલી મારફત તેનું અનુકરણ કર્યું. બાયઝેન્ટાઇન અસર નીચે આવેલા રશિયા સિવાય પાછળથી આખા યુરોપમાં એ અનુકરણ ચાલુ થયું ને પછી જુદા જુદા દેશોએ તે પર પોતાની રાષ્ટ્રીયતા અંકિત કરી. બ્રિટિશમાં તો ઘણા વર્ષ સુધી સિક્કાની પાછે અરબી લખાણ ચાલુ રહેલું.

નાણાંના ઇતિહાસમાં ચીનના પ્રસિદ્ધ કુબલાઇ-

ખાને કરેલો અખતરો નોંધવા જેવો છે. ઇ.સ.૧૨૬૦ થી '૬૩ના ગાળામાં તેણે ચીનાઇ કાગળની નોટો ચલણ તરીકે ચાલુ કરેલી જે ઇતિહાસનું પહેલું જ કાગળ-નાણું હતું. પાછળથી એ ચલણ બંધ થયું એટલે ૧૨૬૪થી '૯૦ના ગાળામાં તેણે ફરીથી એક ટિંગની નોટો બહાર પાડી. એક હજાર સુએનનો એક ચાંદીનો ટેલ અને દશ ચાંદીના ટેલ બરાબર એક ટિંગની કીમત થતી. પણ એ નોટો બહાર પડતી વખતે કશો અંકુશ મુકરર કરેલો નહોતો એટલે થોડા જ વખતમાં ટિંગના સિક્કા કરતાં નોટની કીમત અનેકગણી ઊતરી ગઇ.

પણ છતાં ચીનમાં એ ચલણ ટકી રહ્યું. માર્કોપોલો ને પૉથિયરે પોતાની મુસાફરીઓમાં તેમની નોંધ લીધેલી છે. વિખ્યાત મૂર જગતસફરી ઇબ્ન બતુતાહની ચીનની મુસાફરી વખતે પણ ચીનમાં કાગળ અને ચામડાનું ચલણ ચાલુ હતું. તેણે લખેલું છે કે, 'ચીનનો શહેનશાહ કાગળ કે ચામડા સિવાય બીજું નાણું બહાર પાડતો જ નથી; અને જ્યારે તે ઘસાઇ જાય છે ત્યારે લોકો રાજ્યની તીજોરીમાંથી બદલાવી નવું લાવે છે.'

ચીનનું સૌ પહેલું નાણું તો જુદું જ હતું. તેનો એક સિક્કો ખમીસના આકાર જેવો હતો જે 'પુ' કહેવાતો. બીજો છરીના આકારનો હતો જે 'તાઓ' કહેવાતો. એમાં વિકાસ થતાં થતાં છેવટે છરીનું પાનું ઊડી જઇ ગોળ હાથો જ ચલણમાં વપરાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી કલઇ, સીસું, લોઢું અને પકવેલી માટીના સિક્કા પણ ચીનમાં વપરાવા લાગ્યા હતા. ને એ પ્રકાર નવો ન હતો. હિંદમાં આંધ્ર રાજાઓએ સીસું જ સિક્કામાં વાપરેલું. ઇ.પૂ. ત્રીજી સદીમાં બૅક્ટ્રિયામાં નીકલનો જ પ્રચાર હતો. અરે, ચાલુ જમાનામાં ગત મહાયુદ્ધ પહેલાં બ્રિટને પૂર્વ આફ્રિકામાં ઍલ્યુમિનમના સિક્કા ચલાવેલા ને યુદ્ધ વખતે જર્મનીએ લોઢાના સિક્કા પાડેલા. મલાઇ રાજ્યોમાં હજુ યે સીસાના જ સિક્કા વપરાય છે.

પણ ઇ. પૂ. ૨૧૯માં હન વંશના એક રાજાએ ચીનમાંથી સિક્કાના ચલણનું નામનિશાન ઉડાવી દીધું. સિક્કા પાડનારા કારીગરોને તેણે કતલ કર્યા ને ચલણમાંના બધા સિક્કા દરિયામાં ફેંકી દેવરાવ્યા. માટીમાં ગુંદ જેવો ચીકણો પદાર્થ ઉમેરી, તે પર શાહી છાપ મારેલા સિક્કા તેણે ચાલુ કર્યા. ચુન્ટી નામનો

વિક્રમાદિત્યનું બિરુદ પામનાર મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત બીજાનો સિક્કો

કુમારગુપ્ત પહેલાનો સિક્કો

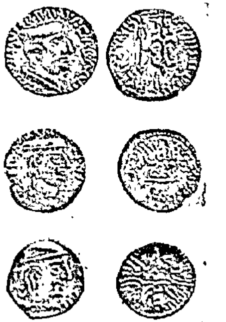

ક્ષત્રપોના સિક્કા નહપાણ, ઇશ્વર અને રુદ્રસિંહ રાજાની છાપના

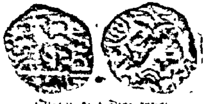

કનોજના રાજા ભોજ અથવા મિહિર ગુર્જર પ્રતિહારનો સિક્કો

ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરી ગએલી વિવિધ જાતિઓ અને જુદાજુદા રાજાઓના સિક્કાઓ

ઇંગ્લંડની આજની એક પૌંડની ચલણી નોટ

સમુદ્રગુપ્તનો સિક્કો

કનિષ્કનો સિક્કો

શહેનશાહ તેથી યે આગળ વધ્યો ને તેણે ઇ. પૂ. ૧૪૦મા બધા સિક્કા બંધ કરાવી કાગલનાણું જ ચાલુ કરાવ્યું. હિંદ સિવાય પૂર્વ એશિયાના કોરિયા, અનામ, જાપાન વગેરે પોતાના ચલણ માટે ચીનનાં જ ઋણી છે.

હિંદ તો પાછળથી મુસ્લીમોના હાથે જઇ પડ્યું, એટલે તેમણે જૂના સિક્કાને બદલે પોતાના જ સિક્કા ચાલુ કર્યા. ઘોરી રાજાઓએ ૧૭૮ ગ્રેનના સોના ને રૂપાના, એક બાજુ કલમા ને બીજી બાજુ મહોરવાળા 'તનકા' નામના સિક્કા ચાલુ કર્યા. ઇબ્ન બતૂતાહ હિંદ આવ્યો ત્યારે દિલ્હીની ગાદીએ મહમદ તઘલખ હતો. તેણે દીનાર ને દિરહમનું ચલણ કાઢી નાખી નવા જ સિક્કા બહાર પાડ્યા હતા. તેનુ કોષ્ટક આ પ્રમાણે હતું:

૪ દમડી=૧ કાની અથવા જિતલ

૨ કાની=૧ સુલતાની

૩ સુલતાની=૧ શશકાની

૬૪ કાની=૧ તનકા.

જુદાજુદા રાજતંત્ર તળે સિક્કા અનેક પરિવર્તન પામતા ગયા પણ અંધાધુંધીના એ યુગમાં જ્યારે શેરશાહ સૂરીએ દિલ્હીની ગાદી મેળવી ત્યારે તેણે મહમદ તઘલખના વખતથી બંધ પડેલું રૂપાનું ચલણ ફરી ચાલુ કર્યું. અને વિનિમયના સાધન તરીકે પહેલ-વહેલો જ એક સિક્કો હિંદમાં ચાલુ થયો. એ સિક્કો તે 'રૂપિયો' જે આજ સુધી એ નામે ચાલુ રહ્યો છે. પહેલવહેલો ઇ. ૧૫૪૨માં તે બહાર પડ્યો.

અને જ્યારે અકબરે રાજ-લગામ હાથમાં લીધી ત્યારે તો સિક્કા તરફ તેણે ખાસ લક્ષ આપ્યું. આગ્રા, અમદાવાદ, કરાચી અને બંગાલમાં ને માટે તેણે વ્યવસ્થિત સાધનો તરીકે સોનાની ટંકશાળો ઊભી કરી. એ સિવાય ચાંદીના સિક્કા માટે ચૌદ સ્થળે અને ત્રાંબાના સિક્કા માટે અઠ્ઠાવીશ સ્થળોએ તેણે જુદી ટંકશાળો ઊભી કરેલી. તે વખતના કેટલાક સિક્કાનાં નામ આ રહ્યાં: શહેનશાહી મહોર, રાહ, આનમાહ, બિનસાત, ચારગોશા, ઝુગલ, ઇલાહી, આફતાબી, લાલજલાલી, અધેલો, પૌનો, દમડી વગેરે.

આ મુગલ સામ્રાજ્યના પતનકાળે હિંદમા ઊભાં થએલાં જુદાંજુદાં સ્વતંત્ર રાજ્યોએ પોતપોતાના સિક્કા ચાલુ કર્યા. પહેલાં તો એ ઢંગધડા વગરના હતા પણ પાછળથી મોગલ ઢબ પ્રમાણે જ એ છપાવા લાગ્યા. એ કાળે જ અમેરિકામાં યુરોપિયનોએ જમાવેલો અડ્ડો સ્થિરતા પકડતો હતો. તેમને સૌથી પહેલાં તો વિ-નિમયના સાધન તરીકે શું વાપરવું એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન થઇ પડેલો, પણ આ અરસા સુધીમાં તેમણે તેનો ઉકેલ આણી મૂકેલો. દક્ષિણમાં તેમણે તે માટેના સુનરા સાધન તરીકે તમાકુનું માધ્યમ સ્વીકારી લીધેલું—આબીસીનિયાના મીઠાની લગડીઓના ચલણ માફક. કૅરોલિનામાં ફ્ઇ નામના ગોળ પત્થરનો ઉપયોગ ચાલુ થએલો, પણ તમાકુનું ચલણ સવિશેષ અને લોકપ્રિય હતું. અમેરિકામાં તમાકુની લોકપ્રિયતા એટલા પરથી જ સમજી શકાશે કે તેની પહેલવહેલી બહાર પાડેલી નોટ પર પણ તમાકુના પાંદડાની જ છાપ પાડવામાં આવેલી.

આ તમાકુનું ચલણ પણ એ વખતના કૅનેડાના

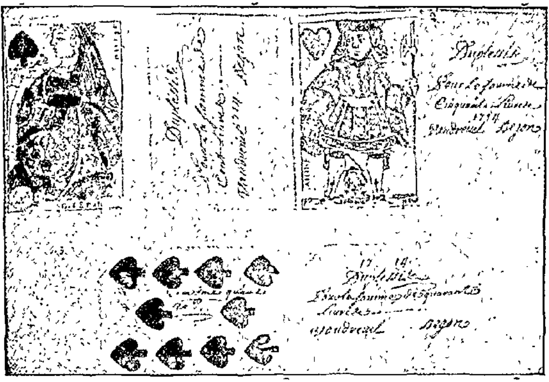

કૅનેડાના ફ્રેન્ચ પ્રૉવિન્સલે એક વખત સિક્કાની ખોટ પડતાં પોતાની સહીવાળાં ગંજીપાના પાનાનું ચલાવેલું નાણું

ચલણ કરતાં તો બેશક સારું કહી શકાય. ત્યાં તો વળી અજબ જ રીત અખત્યાર કરવામાં આવેલી. ઈ. ૧૬૮૫માં ફ્રાન્સથી આયાત કરેલા સિક્કાની ત્યાં બહુ તંગી પડી. કાગળની પુષ્કળતા ને છાપખાનાની સવડતા પણ ત્યાં ન હતી. કૅનેડાનો ત્યારનો પ્રૉવિન્સલ બહુ વિચિત્ર ભેજાનો હતો ને તેણે તે માટે ઉપાય પણ વિચિત્ર જ શોધી કાઢયો. દેશમાંના બધા ગંજીપા તેણે એકઠા કરાવ્યા ને તેનાં પાનાં પર દરેક પાનાની જુદી જુદી કીમત ઠરાવતી પોતાના હાથની સહી કરી, એટલે કૅનેડાએ એ ચલણ સ્વીકારી લીધું! ને ફ્રાન્સમાંથી ધાતુનાણું ત્યાં ન જાય એટલા ખાતર ફ્રાન્સની સાંસ્થાનિક સરકારે પણ તેને ઉત્તેજન આપ્યું!!

પરંતુ, 'પૂર્વની રાણી' તરીકે ગણાતા હિંદુસ્તાનમાં તો નાણાંનો આવો દુકાળ ક્યારે ય નથી પડેલો. અંગ્રેજોના આગમન વખતે ય અહીં ૧૨૯ પ્રકારની સોનામહોરો, ૬૧ પ્રકારનાં સોનાનાં હોન (દક્ષિણ ભારતમાં વપરાતા સિક્કા, જે 'પેગોડા' પણ કહેવાતા), ૫૮૦ પ્રકારના ચાંદીના રૂપિયા અને ૨૧૪ પ્રકારના પરદેશી સિક્કા પ્રચલિત હતા.

ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીનો કારોબાર હિંદ પર શરૂ થયો ને તેણે હિંદનું બધું પ્રચલિત નાણું બંધ કરાવ્યું. ૧૮૩૫ના ૧૭મા કાયદાથી એક તોલા (૧૮૦ ગ્રેન)ના રૂપિયાનું તેણે માધ્યમ તરીકે ચલણ ચાલુ કર્યું. હિંદી પ્રજાનું મન છતાં સોનાનાણા તરફ વધુ ઢળેલું લાગતાં ૧૮૪૧માં કંપનીએ જાહેર કરેલું કે, ચલણમાં ન હોવા છતાં પંદર રૂપિયાની કીમતે ખજાનામાંથી કોઈને પણ સોનાની મહોર આપવામાં આવશે. પરંતુ ૧૮૫૨થી તો એ ય બંધ કરી દેવામાં આવ્યું ને આથી હિંદી રૂપિયાના વિદેશી હૂંડિયામણના દર તદ્દન અનિશ્ચિત બની ગયા.

આ હૂંડિયામણની મારામાંથી બચવા પાંચ હજાર યુરોપિયનો અને સાત હજાર હિંદીઓની સહીવાળું એક અરજપત્ર વિલાયત મોકલવામાં આવતાં ઠેઠ ૧૮૯૨માં આ બાબતની તપાસ કરવા હર્શલ કમીશન નીમવામાં આવ્યું. તેના રીપોર્ટને અનુસરી ૧૮૯૩માં હિંદની બધી ટંકશાળો બંધ કરી દેવામાં આવી, પણ એથી તો રૂપિયાની કીમત કૃત્રિમ રીતે વધી ગઈ. ઈ. ૧૮૯૮માં હેન્રી ફાઉલરના પ્રમુખપણા

નીચે ફરી એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું. એણે તો ભારતને કપાળે સોવરિનને પ્રચલિત સિક્કા તરીકે ઠોકી બેસાડ્યો એટલે હિંદ ઓલામાંથી નીકળી ચૂલામાં પડ્યુ રૂપિયા વટાવી સોવરિનમાં ભરપાઇ કરવાથી હિંદને હૂંડિયામણની જતી અસહ્ય ખોટ તો કોઈ અર્થશાસ્ત્રી જ સમજાવી શકે અને બીજી વાત. રૂપિયાના મૂલ્ય પ્રમાણે તેની અંદર ચાદીનું પ્રમાણ ખૂબ કમી કરી નાખવામાં આવ્યું હોઇ, હિંદના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર આપણો રૂપિયો એક પ્રમાણિક સિક્કો મટી ગયો છે.

એક બીજા દેશોના ચલણ વચ્ચે હૂંડિયામણના આવા ગૂંચવાડા માણસે સ્વીકારેલા નાણાના ધોરણથી જ ઊભા થાય છે એ ખરૂં છે, છતાં આજની સંસ્કૃતિમાંથી તેને પાછું ખેંચી લઈ શકાય તેમ નથી એ પણ એટલું જ ખરૂ છે. અસંસ્કૃત કે અર્ધસંસ્કૃત જાતો હજુ તેમ કરી શકે. જેમ હજુ યે ઉત્તર અમેરિકામા તમાકુ ને બીવરના ચામડા, આબીસીનિયામા મીઠું ને ચીનમા ચાની દબાવેલી લગડીઓ, મંગોલિયામાં સોયો વગેરે વપરાય છે તેમ. અગર તો રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર તેમ કરી શકે જેમ જર્મનીએ બ્રાઝીલને પોણો લાખ ટન કોલસા આપી બદલામા કૉફી લીધા હતી તેમ.

નાણાના માધ્યમ તરીકે ધાતુ સિવાય તો કંઇ ન ફાવે એ દેખીતુ છે, કારણકે તેને ગમે તેમ ઢાળી શકાય છે ને ચાહે તેવી છાપ તે પર ઉઠાડી શકાય છે. પણ એ ધાતુઓ પણ અખતરાથી પર નથી રહી. સ્કૉટલૅંડે કલઇ ને લોઢું સુદ્ધાં અજમાવી જોયુ હતું ને રશિયાએ તો પ્લૅટિનમ પર પણ નજર દોડાવી હતી. પરંતુ એની મોઘારત ને મેળવવાની દુષ્કરતા તથા પીગળાવાની મુશ્કેલીને લીધે આખરે ૧૮૪૫માં એ પડતુ મૂકેલું

અત્યારે સિક્કા માટેની મુખ્ય ધાતુઓ રૂપુ ને તાબું જ લેખાય. સોનું મુખ્ય ન લેખી શકાય. સોનાના સિક્કામાં ૨૨ ભાગ સોનું, રૂપાના સિક્કામાં અરધુ રૂપું, ને તાંબાના સિક્કામાં ૯૫ ભાગ તાંબુ અને બાકી મિશ્ર ધાતુઓ મેળવવામાં આવે છે. અને હવેના સિક્કામાં તો પહેલાં જેવા આનાકર્ષકના યે નથી રહી. તેનાં સુશોભન અને છાપ ઉપર અત્યારે ખાસ ધ્યાન આપવામા આપવામા આવે છે. વળી પહેલાં જેમ વેપારીઓ સિક્કા પાડી શકતા હતા તેને બદલે આજે બધા સિક્કા રાજ્ય તરફથી જ બહાર પાડવામાં આવે છે.

નાણાંની અગત્ય ખરેખરી તો ગઇ કેટલીક સદીઓથી વધી છે. તેનું કારણ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં થએલો વધારો છે ને એટલે જ સોનાનાણાંનું મહત્ત્વ છે. જુદા જુદા રાષ્ટ્રો પોતપોતા વચ્ચે વ્યવહાર કરે ત્યારે બંનેનુ જે સામાન્ય માધ્યમ રહેવું જોઇએ તે એકલું સોનું જ પૂરૂં પાડી શકે છે.

પરંતુ મહાયુદ્ધ પછી જગતના આગળ પડતા ઘણા રાષ્ટ્રોએ સોનાની બાબતમાં દીવાળું કાઢ્યું છે, ને પોતાનાં સોનાનાં ચલણ છોડી દીધાં છે નાણાંના આપણે સ્વીકારેલા ધોરણે એની ગમે તે અસર થાય, પણ એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે નાણાને એની પોતાની કશી કીમત નથી. માત્ર આપણે સ્વીકારેલી કીમતનું જુદે જુદે રૂપે એ પ્રતીક જ રહે છે. અશોક હર્ષ

મેંદીનાં પાન

જેનો ખરો રંગ જો લાગશે તો સદા તમારા આત્માને સોહાવી રહેશે.

સંયોગો માણસને દુ:ખ નથી બનાવતા. સંયોગો માટે તેણે બાંધી લીધેલો અભિપ્રાય જ તેને દુ:ખી બનાવે છે.

આપણને જે ગમતું હોય તે કરવા કરતાં જે જરૂરી હોય એ કરવા લાગતાં આપણે ઓછું દુ:ખ આમંત્રીએ છીએ.

વધુમાં વધુ વાતો કરતો રહેનાર થોડામાં થોડું વિચારનાર બને છે.

પારકા મ્હોએ પોતાની થતી નિંદા અને ભૂલો વાસ્તે ઠપકો સાભળવાની તૈયારી એમાં જ માનવતાની સાચી કસોટી રહેલી છે. ઠપકો સાંભળી, ભૂલ સુધારી ઠપકો ભૂલી જવો એ જ ખરી મર્દાનગી.

ખભે ખડિયો

જ્ઞાન અને રખડપાટની તમન્નાથી કરેલાં નાનાંમોટાં પરિભ્રમણોનો વિભાગ

સાબરના પૂરમાં

તારંગાનો એક વર્ષાપ્રવાસ

સંવત ૧૯૮૯ના શ્રાવણ માસની આ વાત છે. જન્માષ્ટમીની રજાઓ ઉપર ડાકોરથી તારંગા પગપાળા જવાનો નિશ્ચય કરી રાંધણછઠને દિવસે સાંજના અમે ઊપડ્યા. અમારી મૂળ યોજના તો રાત્રે વેરાબર રોકાઈ બીજે દિવસે વહેલી સવારે રવાના થઈ બપોર થતાં સુધીમાં તારંગા પહોંચી જવાની હતી. પણ અમે નીકળ્યા ત્યારે જ દિશાઓ ઘેરંભા-એલી હતી અને જાણે આકાશી ગોખલાઓ પથ્થર સાથે ઘસાઈ ઘસાઈને પીંછી ચળ શમાવતા હોય એમ જળભરિત મેઘમાળ ડુંગરાઓને અથડાઈને દોડી રહી હતી. એકાદ કલાક ચાલી ડુંગરી વટાવી અમે મેદાનમાં ઊતર્યા એટલામાં રૂમઝુમ કરતું એક ઝાપટું અમને ઘેરી વળ્યું. અરધોએક કલાક પછી જ્યારે વરસાદ વળી ગયો ત્યારે પ્રકાશની આભા જળભર વાદળના કાંગરે કાંગરે પ્રસરી રહી હતી. ખેતરોમાં ખીલેલી વનસ્પતિનો પોપટિયો પથરાટ, હમણાં જ પડીને હસી રહેલાં તાજાં જળકણો, અને ધોવાએલી ચકચકિત ડુંગરમાળ એ ત્રિવિધ શોભાને હૃદયમાં ભરતા અમે ઉતાવળે ડગ ભરવા લાગ્યા. ખૂબ અંધારું થઈ ગયા પછી આશરે એક કલાક ચાલીને અમે કાવા ગામ પહોંચ્યા ત્યારે વેરાબરનો વિચાર છોડી દઈ રાત-ની રાત ત્યાં જ પડી રહેવાનો નિરધાર કરી અમે પટેલના ઘર તરફ ગયા.

સવારે વહેલા ઊઠી અમે ચાલવા માંડ્યું. ગામ બહાર જતાં જ વરસાદથી ધોવાએલી સ્વચ્છ રેતીમાં બેઠેલું એક ઊંટનું ટોળું જોયું. એના રખેવાળ પણ ત્યાં જ હતા. એમાં એક જ માણસ જાગતો હતો; બાકીના બીજા પછેડીઓ ઓઢીને પડેલા હતા. ઊંટની જાત સ્વભાવે ઘણી અક્કડ હોવા છતાં શરીરે સુંવાળી હોય છે. શિયાળોઉનાળો તો એ વૈતરું કર્યા જ કરે, પણ ચોમાસામાં એને આરામ જોઈએ. વર-સાદ પડ્યા પછી તો એની માવજત મુરબ્બીની માફક રાખવી પડે. દિવસે એ જંગલમાં ઝાડપાન ચર્યા કરે અને રાત્રે ગામ બહાર સ્વચ્છ ખુલ્લી જગ્યામાં એને બેસાડવા પડે. ચોમાસામાં તો ઊંટ લગભગ ગામમાં પેસે જ નહિ. કારણ ગામમાં પુષ્કળ કાદવ અને માખીઓ હોય છે; એમાં જો જરાક સંભાળ ન રહે તો ઊંટની સુંવાળી ચામડી કોહી જાય તેમાં ઝવાત પડે છે અને એ ચેપ ફેલાઈ ક્વચિત પ્રાણ-ઘાતક પણ નીવડે છે.

ત્રણેક માઇલ ચાલી ખેરોનું જંગલ વટાવી અમે વેરાબરની ઘાંડીમાં પેઠા ત્યારે વાદળ જરા હટી ગયું હતું અને વરસી રહેલી વાદળીઓ નિશાળમાંથી છૂટેલાં બાળકોની માફક ચોમેર નાસભાગ કરી રહી હતી. દૂરના ડુંગરાઓ આકાશમાં ચડઊતર ચિત્રામણ કરેલું હોય એવા લાગતા હતા અને એક ચકચકિત રેખા જેવું સાબરનું વહેન આઘેથી ઝગી રહ્યું હતું. નાસ્તો કરી અમે નવેક વાગતાં વેરાબરથી નીકળવાની તૈયારી કરી, એટલામાં તો સમાચાર મળ્યા કે ત્રણ દિવસથી સાબરનાં પૂર ઊતર્યાં ન હતાં અને સામે પાર જવું એ લગભગ અશક્ય હતું. અમે જરા ખમચાયા તો ખરા, પણ છેવટ સામે પાર ન જ જવાય તો સાબરનાં પૂર જોઈને પાછા ફરવાનો નિરધાર કરી આગળ વધ્યા.

અમે નીકળ્યા એ જ વખતે ફરીથી આકાશ

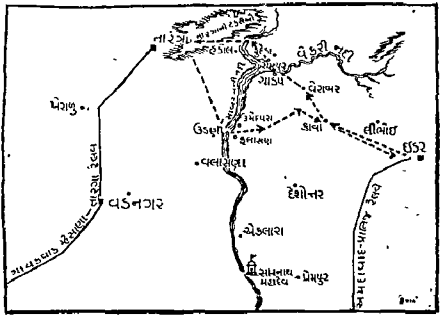

ઇડરથી નીકળી વેરાબરને માર્ગે થઇ કુદેડા આગળ સાબરમતી ઓળંગીને તારંગા અને ત્યાંથી ઊડણીને રસ્તે પાછા વળતાં સાબરમતી ઓળંગી કાવા થઇને પાછા ઈડર––એ માર્ગ બતાવતો નકશો

આવાં દસેબાર ઠાકરડા કુટુંબો અહીં રહેતાં હતાં. અત્યારે પુરુષો ખેતરમાં કામે ગએલા હોઇ આ આધેડ ઉમરની બાઇ બીજી ઝૂંપડીઓમાંનાં બેચાર ડોસીડગરાં અને થોડા અર્ધનગ્ન ગંદા બાળકો સિવાય આ નિર્જન ગામ સૂમસામ જેવું જોનારને ખાવા ધાતુ હોય એવુ બિહામણુ લાગતું હતું. ભાંગેલું ગામ, તૂટેલા ખંડિયેરો, બળભળી ઊકેલી ઝૂંપડીઓ, લૂંટાયા સરખી બેત્રણ નારીઓ, એ સર્વને આવરી લેતો મૂનકાર અને પ્રલયના પૂરમાં ગ્યુંસણ્યું ડૂબાવી દેશે એવી ડરામણી મેઘમાળ આખું દશ્ય કોઇ છાતીવાળા માણસને પણ ક્ષણભર ફડક પેસાડી દે તેવું હતું.

મેઘમાળાથી જવાઇ ગયુ અને જાણે હમણા જ જોતજોતામા ઝમઝમ વરસાદ તૂટી પડશે એમ લાગ્યુ. ખેતરોની કેડીમા કાદવ ખૂંદતા કલાકેક ચાલી અમે એક વહેળા ઉપર આવી પહોચ્યા ત્યા એક ખેડૂત બળદ ચારતો હતો તેને બોલાવીને અમે રસ્તો પૂછ્યો. અમારે તારંગા જવું છે. એ સાંભળીને એ ક્ષણભર ડઘાઇને અમારી સામે જોઈ રહ્યા અને પછી બોલી ઊઠ્યો: 'પણ સાબર તો ગાંડી છે.' આખરે એણે અમને થોડે દૂર ચાંડપ ગામના કિનારે જઇ ખાત્રી કરી જોવા સૂચવ્યું.

ત્યાથી આગળ વધી અમે થોડુંક ચાલ્યા હોઇશું એટલામા તો એક ડુંગરના ગોદમા કેટલાક પડી ગએલા ઘરના ખંડિયેર અને એમની વચમા ક્યાંકક્યાંક પડુંપડું હાલતમા ટકી રહેલા પંદરેક ઝૂંપડા સરખા ઘર જોયા. એક ઝૂંપડામા ગાભા જેવા લુગડા પહેરેલા એક આધેડ બાઇને પૂછતા માલુમ પડ્યું કે આ ખંડિયેરો એ જૂનું ચાંડપ ગામ હતુ. આ ગામ ભાગીને સાબરની નજદીક એક નવું ગામ વસ્યું હતું. અને તે અહીંથી અરધોએક માઇલ દૂર હતુ. ઘણાખરા પહોંચતાપામતા લોકો તો નવા ગામમા વસવાટ કરવા ચાલી ગએલા, પણ જેઓ અત્યંત ગરીબ હાલતમાં હતા તેઓ આ સ્થળ છોડી નવા વસવાટનું ખર્ચ વહોરી શકે તેમ ન હોઇ અહીં જ પડી રહેલા.

ત્યાંથી ચાલીને અમે નવા ચાંડપના આરા તરફ જતા હતા એટલામા અમને એક માણસ સામો મળ્યો. તેણે કહ્યું કે ચાંડપના આરે તો હોડી ફરતી નથી. એટલે ત્યાં જવામા સાર ન હતો. એણે રામપુર–કુદેડા અને ઊડણી એમ બે સ્થળો નદી પાર કરવા માટે બતાવ્યાં; કારણ આ બંને આરે તારાઓ સામાન્ય રીતે હોડીઓ ફેરવતા હોય છે. ઊડણીને આરે તો કદાચ તરાપો પણ મળી જાય અને ત્યાં પટ સપાટ અને પહોળો હોવાથી ઊતરવાનું પણ વધારે સહેલ પડે. આમ તેણે વિગતવાર ફોડ પાડીને હકીકત કહી. પણ ઊડણી અહીંથી ઘણું દૂર હતુ, જ્યારે રામપુર–કુદેડા માત્ર કલાકનો જ રસ્તો હતો. એટલે આખરે અમે કુદેડા જવાનું નક્કી કરી એ તરફ વળ્યા થોડે દૂર ગયા એટલામા ચારપાંચ બાઇઓ અમને સામી મળી.

તેઓ સામે પારના જ એક નજીકના ગામની હતી અને સામાન્ય રીતે પુદેડાની બાજુમાં એમનો રસ્તો હતો; પણ આજે નદી પાર કરવા ઊંડાણી એટલે દૂર જઈ સીદીભાઈના ડાબા કાનની પેઠે મોટો ચકાવો ખાવાને તેઓ તત્પર થઈ હતી. અમે આ સાંભળી ખરેખર વિમાસણમાં જ પડી ગયા. શહીદ થવાનાં સ્વપ્નાં તો સેવેલાં હતાં જ નહિ, એટલે ક્ષણભર તો એમ થયું કે કે ચાલો આપણે પણ ઊંડાણી તરફ જઈએ. ઘડીભર એમ પણ થયું કે પ્રથમથી જ સમજીને ઊંડાણી ગયા હોત તો ઠીક થાત. પણ કાદવ ખૂંદી ખૂંદી પગ થાકી ગયા હતા અને ઊંડાણી એટલું બધું દૂર હતું કે આ વિચાર કર્યો પાલવે એમ ન હતું. વળી ઊંડાણીથી તારંગાનું અંતર પણ સીધા રસ્તા કરતાં ઘણું વધારે થાય; એટલે આટલું આવ્યા પછી આ અવળી ખેપનો વિચાર આખરે પડતો જ મૂક્યો અને પુદેડાના આરે જઈ નસીબ અજમાવી જોવાનું જ નક્કી કર્યું. સાથે સાથે એ પણ ચોક્કસ કરી લીધું કે પાણી વધારે હોય તો પૂર જોઈને પાછા ફરવું.

થોડે દૂર પહોંચ્યા નહિ હોઈએ એટલામા તો ચોગેર અંધકાર ફેલાવતી ઘનઘટામાંથી ઝમઝટ વરસાદ તૂટી પડ્યો અને નદી પાર કરવાની અમારી આશા ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. આમ પોણોએક કલાક જોસબંધ પાણી પડ્યું અને સાબરની શાખારૂપ વેકરી નદી અમે ઓળંગી ત્યારે તેમા પૂર નહિ હોવા છતા તાજા વરસાદથી એનું વહેન વધ્યુ હતુ. પણ અમે જેમ તેમ કરીને પુદેડાની નજદીક તો પહોંચ્યા. એટલામા દિશાઓ ઊઘડવા લાગી અને વરસી રહેલા વાદળા ફરીથી એકવાર નાસભાગ કરવા લાગ્યાં. ગામમા પેસતાં જ અમે પૂછપરછ શરૂ કરી. એક માણસને ખભાપર માટીની મોટી કાળી ગોળી લઈને ઠાકરડાના વાસમાથી નીકળતો અમે જોયો. એણે કહ્યું કે પોતે હડોલ ગામનો તારો હતો અને સવારે દસ વાગ્યે સાબર પાર કરીને તે આવેલો હતો. અત્યારે સામે પાર જવા માટે જ એ નદી તરફ જઈ રહ્યો હતો અને અમારી ઇચ્છા હોય તો પોતાની જ ગોળી ઉપર અમને નદીપાર કરી આપવાની એણે દરખાસ્ત કરી.

હું તો એકદમ આશાવંત થઈ ગયો, પણ મારા સાથી (અમે બે જ જણ પ્રવાસમા હતા) વેરાગરના રહીશ હોઈ અહીંની પરિસ્થિતિઓથી વિશેષ પરિચિત હતા. એમણે મને અંગ્રેજીમાં જણાવ્યું કે આ તારો માત્ર પૈસા લેવા માટે નદીપાર કરવામા મુસ્કેલી ન હોવાનુ જણાવતો ન હોય તેની શી ખાત્રી? મને, એ વખતે, અત્યારે છે તેટલો ગામડાંઓનો નિકટ પરિચય ન હતો એટલે ગામડાના માણસો નિર્ભેળ સત્યવક્તા અને નિર્દોષતાની પ્રતિમૂર્તિઓ જ હોઈ શકે એવી કવિકલ્પનામા (કે ભ્રમમા) જ હું હરદમ રહેતો, એથી મારા સાથી આવી અનુચિત શકા કેમ લાવે છે એવું મને સહેજ આશ્ચર્ય પણ લાગેલુ. પણ નદી સુધી તો અમારે જવું જ હતુ એટલે નદીપાર કરવા સંબંધી આખરી નિર્ણય તારાને જણાવ્યા વિના અમે તેની સાથે વાતો કરતા ચાલ્યા. ગામ બહાર ગયા એટલામા તો વાદળ અરધાપરધાં વિખરાઈ ગયાં હતા અને સૂરજ પણ હળવેથી ડોકિયા કરી વાદળિયો તડકોછાયડો કરી રહ્યો હતો. આમ લગભગ પોણો માઇલ ચાલીને અમે કિનારે પહોંચ્યા ત્યારે સૂરજ ઠીકઠીક પ્રકાશ ફેંકી રહ્યો હતો અને અરધો કલાક પહેલાં જે ઝમઝટ ઝડીઓ પડી રહી હતી તથા સૂરજનુ નામનિશાન પણ નહોતુ જણાતુ એવું ક્યાય લાગતુ ન હતુ. જાણે ખાસ વરસાદ પડ્યો જ ન હોય—માત્ર એક રસની છાંટ ઝરમર ઝરીને સૃષ્ટિને હસાવી રમાડી રમઝુમ કરતી ચાલી ગઈ હોય—એમ ચોગેર હળવું હળવું લાગતુ હતુ. ગમે તેવી અનિષ્ટને અંતે પણ જ્યારે સૂરજ એકવાર ફરીથી પૂર બહારમાં પ્રકાશી ઊઠે છે ત્યારે સૃષ્ટિ હતી તેથી યે વધુ હળવી લાગે છે અને જાણે કોઈ અસાધારણ બનાવ કદી બન્યો જ નથી એમ મન માનવા મંડી પડે છે. એ તો વૃષ્ટિએ કરેલી વેરણછેરણની પૂરી વિગતો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ અથવા પરોક્ષ સાંભળીએ ત્યારે જ માલૂમ પડે કે મામલો જુદી જ જાતનો છે—ત્યારે જ ભાન આવે કે પ્રકૃતિનો પછડાટ એ હરદમ કોમળ કવિકલ્પના જ નથી, ક્વચિત્ કંપાવી નાખે એવી કારમી ઘટના પણ છે.

આજે તો વરસાદ પણ એટલો બધો ન હતો, અને વળી સૂરજ પ્રકાશી રહ્યો હતો, એટલે ભરપૂર હોવા છતાં સાબર જાણે ધીરગંભીર વહી રહી હતી. મેવાડમાં થએલી મોટી વૃષ્ટિને કારણે એના બેય કાંઠે

પાણીની ખૂબ હલચલ મચી રહી હશે એમ કિનારા પર પડેલા ઓવાળની લાબી લીટીથી જણાતુ હતું. ઓવાળની લીટીથી પાણી અત્યારે ઠીકઠીક હટી ગએલાં હતા એટલે પૂર ઉતાર ઉપર હતાં એમ ચોખ્ખું જણાઇ આવતુ હતુ. પણ સાગરનાં પૂર ઊતરવા માડયા પછી પણ ગોળી ફરે એટલાં ઓછા તો કદિક કદિક બેત્રણ દહાડે થાય છે એટયે ઓવાળની લીટીથી પાણી પાછા હટે કે તરતજ એમાં પડી શકાતું નથી. ત્રણચાર દિવસથી પૂર ઊતરતા હતા એટલે દેખાવ છેક જ રૌદ્રરૂપ પણ ન હતો. પૂરની શરૂઆત હોય છે ત્યારે તો પ્રલયકાળના તાણ્ડવ જેવો ચોમેર દેખાવ થઇ જાય છે પ્રવાહની છોળોના પછડાટમા ઝાડોના ઝાડ ડગમગ કરતા ઊંચાનીચાં થતા હોય, મોટા કાટાના થર તરાપાની માફક પાણી ઉપર ડોલતા હોય અને ચોમેર જ્યા જુઓ ત્યા કચરાના કાળા કાળા ફીણ પાણી ઉપર ફરી વળતા હોય. પણ પૂર શાના ખરવા માડે છે એટયે ઝાડઝાખરા ઓછાં થઇ ફક્ત પાણીના લોઢ જ ઉછળી રહે છે. આજે તો સાગરના પૂર કાઇક સૌમ્ય થયા હતાં અને સૂર્યનો પ્રકાશ એની સૌમ્યતામા વધારો કરતો હતો.

સાગરનાં પૂર પ્રચંડવેગી અને મહાઉછાળ હોવા છતા એક રીતે તો નાની નદીઓને મુકાબલે એ સૌમ્ય રૂપ જ ગણાય. હાથમતી અને હરણાવમાં પાણીનો પ્રવાહ જો કે સાગરને મુકાબલે કાઇ વિસાતમા નહિ, છતા એનો ઘુઘવાટ એટલો ઘેરો હોય છે કે દૂરથી આપણને ચોક્કસ ખબર પડે કે નદીમા આજે પૂર છે અને કાઠે જઇને ઊભા રહીએ ત્યાં તો પાણીના પ્રચંડ પછડાટથી કાન બહેર મારી જાય. સાગરમાં ઘોડાપુર હોય ત્યારે પણ દૂરથી તો નદીમાં પૂર હશે કે કેમ તેની શંકા જ રહે. માત્ર કિનારે જઇએ ત્યારે ખ્યાલ આવે કે હાથીનાં ટોળેટોળા મદમસ્ત બનીને સામસામાં ઊછળી રહ્યાં હોય એવા લોઢ પછાડતી રેલ સહસ્ર ફણા ફેલાવી ધસમસી રહી છે. સાગરના પૂરનો અવાજ નહિ જેવો જ. એ ગાજતી નથી, પણ ઊંડાણમાંથી એક હુંકાર કરતી હોય એમ એનાં પાણી હમહમી રહે છે. જેમ કોઈ મહાકવિની વાણી એની ટોચે ઝડઝમક કે પ્રાસાનુપ્રાસના શબ્દઘોષમા પડતી નથી, પણ ગર્ભિત અર્થસૂચનદ્વારા વિશાળ વ્યંજના પ્રકટીને ભાવની ભરતી કરી દે છે, એમ સાગરનાં પૂર નિર્ઘોષ ભવ્યતાથી વહે છે. મૌનમા જ સાચી મહત્તા છે એવો જાણે નિરધાર જ કરી લીધો હોય એમ એ ભાગ્યે જ મૌનભંગ કરે છે.

આથી યે વધુ જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે સાગરના પટમાં ગોળી ફેરવવી એ મુકાબલે બીનજોખમી અને સરળ હોય છે. હાથમતી કે હરણાવમાં ગોળી ફેરવવી એ ઘણું અઘરૂં કામ, કારણ ગોળી ગમે તે સ્થળે પત્થર સાથે અથડાઇ પડવાની પૂરી બીક; એટલે ખૂબ સાચવીસાચવીને તારાઓને કામ લેવું પડે અને એમ સાચવતાં યે સો ટકાનું જોખમ. ઉપરાંત પાણીની ભમરીઓમા ઠેરઠેર ફસાઇ પડવાનો અને ઉતારૂને એકાદ ભેખડ કે પત્થર ઉપર હાથપગ કે માથું ભાગી બેસવાનો પણ પૂરતો સંભવ. સાગરના પૂરમા તો પત્થર સાથે અથડાઇ પડવાની ક્યાયે બીક નહિ, એટલે એમાં તો હળવે રહીને ગોળી મૂકી દેવાની અને સડસડાટ ગામમા તરી નદી ખેંચી જાય તેટલે દૂર સામે કિનારે નીકળી જવાનું. કવચિત અરધોપોણો માઇલ દૂર નદી ખેંચી જાય તો પણ ડરવાનું નહિ. માત્ર ક્યાંક ભમરી આવે તો સંભાળી લેવાનું અને એ વખતે તરવાની ક્રિયા કરવાનું છોડી દઇ, ગોળાને સ્થિર કરી પાણી એકાદ બે ચકાવા લેવડાવે તે લઈ, ફરીથી એકવાર ભમરીની બહાર આપમેળે જ જઇ પડયે પાછા ગામમાં ગોળીના આધારે તરવા માંડવાનું. આમ સાગરને ખાસ ઘોડાપૂર ન હોય એવાં બધા જ પૂરોમાં ગોળી મારફત ઘણુંખરૂં સહેલાઇથી પાર કરી શકાય. વળી સાગરને આરે ગોળીઓ ઠેરઠેર ફરી શકે છે, કારણ કે એનું વહેણ પૂરમાં પણ સમધારણ હોવાથી થોડાં અપવાદનાં સ્થળો સિવાય લગભગ બધે જ સ્થળેથી એ પાર કરી શકાય છે. હાથમતી અને હરણાવમાં અમુક ચોક્કસ સ્થળોએ જ ગોળી ફરી શકે અને ત્યાં પણ જરાક આઘાપાછા થઇ ગયા કે ગોળી અકસ્માતથી ફૂટી ગઇ તો તારા અને ઉતારૂ બંનેના ઘણુંખરૂં તો બાર વાગી જવાના! પણ સાગરમાં ગોળી ફૂટવાનો સંભવ નેવું ટકા ઓછો, અને કદાચ અસાધારણ સંજોગોમાં એવું બની બેસે તોપણ તારાઓ લગભગ બચી જ જાય અને ઉતારૂની કેડે તુંબડાં બાંધેલા હોય તો એ પણ બેત્રણ માઇલ દૂર ખેંચાઇ જઇને કે એકબે

ઘડા પાણી પી જઈને કદાચ કિનારા પર બેભાન હાલતમાં યે બહાર નીકળી આવે ખરો. અને બેભાન હાલતમાં જો કોઈ ઉતારુ બચી જાય તો એને સાજા થવામાં એટલી તકલિફ નહિ, કારણ વરામનું તો ભાગ્યે જ વાગેલું હોય.

આમ, સાગર પૂરમાં પણ માતા જેવો એનો સરલ સ્વભાવ છોડી દેતી નથી. માત્ર થોડાપૂર હોય ત્યારે, ક્વચિત મા પણ માઝા મૂકે એવું એનું થઈ જાય છે, એટલે એ વખતે એનો વિશ્વાસ નહિ. બાકી તો પૂરમાં યે એની સાથે સામાન્ય રીતે સ્નેહ કરી શકાય;—અલબત્ત, એ બાબતમાં ઉચ્છૃંખલ થવાનું તો નહિ જ. જેમ કોઈ માતા કારણવશાત્ ગંભીર બની જાય ત્યારે બાળક એને કુપિત થએલી માનીને કાંપતુંકાપતું એની પાસે જતું નથી, છતાં જો જઈ ચડે તો મા છાતી સાથે ચાંપીને એને અભય બનાવી મૂકે છે, એવું સાગરનું યે છે. સાગરનાં પૂર જોઈને એક વખત ખમચી જનારને પણ બેત્રણ વખત હિંમત રાખી ગોળી ઉતર્યા પછી એમ થાય કે 'અહો! આમાં તે શું? આ તો બહુ સહેલ છે.' પણ આ સહેલું કામ આપણી પોતાની તાકાતના પરિણામરૂપ છે એમ ગણવાની ઉતાવળ કરવી એ ભૂલ છે. એની પાછળ તો સાગરના સ્વભાવની સહજ સરળતા છે.

એક આ વાત પણ અહીં જ કરી લઈએ. સાગરનો પટ સામાન્ય રીતે એટલો વિશાળ છે કે આડે દિવસે પટના પ્રમાણમાં એમાં વહેતો પાણીનો પ્રવાહ છેક પાતળો જ લાગે. પટની આ વિશાળતાને લીધે પૂરમાં યે એનાં પાણી પટ કરતાં સહેજ ઓછાં જ હોય છે. માત્ર થોડાપૂર આવે ત્યારે જ સાગર છલોછલ થતી હોય એમ લાગે છે, અને આવા પ્રસંગે પણ ઘણુંખરું એ માઝા તો મૂકતી નથી જ; એટલે એ છલકાઈ જઈ નુકસાન પહોંચાડવાના કિસ્સાઓ બહુ ઓછા જ બને છે. મહી કે વિશ્વામિત્રી રેલાઈને કાંઠાનાં ગામોને નુકસાન પહોંચાડ્યાની આપણે વારંવાર વિગતો સાંભળીએ છીએ, જ્યારે સાગરને વિષે એવા સમાચાર ભાગ્યે જ સાંપડે છે. એનું કારણ એ નથી કે તે નાની નદી છે તેથી ઓછી તોફાની છે. એનું કારણ તો જે આવે તેને સમાવી દે અને થોડાપૂરને પણ પૂરી મૂકે એવું એનું વિશાળ પેટાળ છે. પેટ નાનું હોય અને પાણી વધારે ભરાતાં હોય તો ગમે તે નદીને છલકાવું જ પડે; પણ સાગરને સુભાગ્યે સરળતાની સમૃદ્ધિ સાથે પટની વિશાળતા પણ વરેલી છે.

આજે સાગરને પાર કરવી કે કેમ એ અમારે વિચારવા જેવું તો હતું જ; હજી તો ગઈ કાલ રાતથી જ પૂર મોળાં પડવા માંડ્યાં હતાં, જે પછી હડોલ ગામનો અમારી સાથેનો તારો પોતાના અંગત કામે ફુદેડા આવેલો તે હવે પાછો જતો હતો. રીતસર ગોળી તો ફરતી ન હતી અને અમારા સિવાય બીજા કોઈ ઉતારુ પણ ન હતા. વળી આ આરો ઊતરવા માટે એટલો સલામત નથી એવું અમને સૂચન પણ મળેલું, એટલે તારાએ આપેલી ખાતરી છતાં અમારું મન હચુપચુ હતું. પણ સામે નજર કરી તો ડુંગરમાળ ઝઝૂમી રહી હતી અને એની વચ્ચે અમારી બરાબર સામે જ તારંગાનો ડુંગર, એક મોટો સાંઢ ખૂંધ કાઢીને ત્રાંસો બેઠેલો હોય એવો શોભતો હતો. તારંગાની ઉપલી ટોચ અહીંથી બરાબર સાંઢની ખૂંધ જેવી જ લાગે છે; એટલે જાણે નન્દી કૈલાસને છોડીને સાગરનાં પાણી પી અહીં નિરાંતે બેઠો હોય એમ ઘડીભર કલ્પનાવિહાર કરવાનું મન થઈ જાય છે. એ જોઈને મારું ડહાપણ ચળી ગયું અને સામે પાર જવાનું નિશ્ચયબળ મેળવવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી. મેં મારા સાથીનો હાથ દબાવી જોયો, પણ એ ઉંમરમાં અને અનુભવમાં મારા કરતાં ખૂબ મોટા હતા એટલે એમ ભોળવાઈ જાય એવા ન હતા. આખરે મેં સાહસ-વાણી શરૂ કરી, એટલે એ પણ સ્વભાવે ગાઢ પ્રકૃતિ-પ્રેમી હોવાથી ઉત્સાહમાં આવીને બોલ્યા 'ચાલો ત્યારે, જે થાય તે ખરી!'

પણ એમણે તારાને પોતાના અનુભવ અને ડહાપણની કસોટી ઉપર કસી જોવાનું કર્યું. એમણે પૂછ્યું કે તેની પાસે તુંબડાં હતા કે કેમ? પેલાએ કહ્યું કે તુંબડાંની કાંઈ જરૂર જ નથી; એ તો સામે પાર છે. મારા સાથીએ તો તુંબડાં વિના પૂરમાં પડવાની સાફ ના પાડી દીધી એટલે પેલો સામે પાર જઈ તુંબડાં લાવવાને તૈયાર થયો અને ગોળી માંડીને પૂરમાં પડ્યો. ગોળી પર બે હાથ માંડીને છાતીથી તેને ધકેલતો ધકેલતો એ સડસડાટ ત્રાંસમાં વહી થોડીવારમાં તો

સામે પાર પહોંચી ગયો. અમે તો ઝીણી નજરે જોઇ જ રહેલા, એટલે એને સહીસલામત પહોંચેલો દેખી અમારા દિલમાં પણ વધારે હિંમત આવી. થોડીવાર પછી એ એક બીજા તારાને સાથે લાવી, આથેથી પડીને ગોળીપર તરતો તરતો ત્રાંસમાં અમારી પાસે આવ્યો અને તારાઓ સીંદરીથી વિંટાળેલું એકએક તુંબડું ગોળામાંથી કાઢી ઊભા રહ્યા.

આટલી મહેનત કરાવ્યા પછી તો હવે સામે પાર જવું જ જોઇએ, એટલે અમે તૈયાર થયા અને થોડી વાતચીતને અંતે નક્કી કર્યું કે નવા આવનાર તારા સાથે મારે પ્રથમ નદી પાર કરવી. દરમિયાન મારા સાથી અને અમારી સગાથે આવેલો તારો વિશ્રાન્તિ લે, અને અમે સહીસલામત ઊતરી જઇએ પછી તેઓએ પડવું. મેં કછોટો બીડયો અને તુંબડું કયા બાંધવું એમ તારાને પૂછ્યું. અમદાવાદમા હું રહેતો ત્યારે વિદ્યાપીઠ, ગીહાબળી–નવરંગપુર કે એલિસબ્રિજ-ની બાજુમા, પૂર ઊતર્યાં પછીના ઠીક ઠીક પ્રવાહમા અનેક વખત પડેલો; પણ એ વખતે તો કોઇ જોડી-દાર સાથે તરતા તરતા જઇએ, અને એમા અસાધા-રણ જોખમ જેવું તો હોયજ નહિ, એટલે પૂરમા પડતા તુંબડું બાંધવું પડે એનો તો મને ખ્યાલ સરખો ગે ન હતો; પણ આજનો ઢંગ તો કાઇક જુદો જ હતો. એટલે તારાએ બતાવ્યા પ્રમાણે મેં કસકસાવીને કમર પર તુંબડું બાંધ્યું અને પ્રવાહમાં પગ મૂકીને ઊભો રહ્યો.

તારાએ ગોળી માંડી અને કેડ જેટલા પાણીમા અમે ચાલીને ઊતર્યા. એટલામા એના પગ સાથે કાઇક અથડાયું, એટલે એણે એકદમ કૂદીને ડાબા હાથથી ગોળી ઝાલી જમણા હાથથી મારો ડાબો હાથ પકડી ત્વરાથી પાણીમા ઝપલાવ્યુ મેં બંને હાથ ગોળા ઉપર રાખેલા હતા, એટલે મારી પીઠનો ભાગ ઠીક ઠીક અદ્દર રહેલો હતો. તેમાં તુંબડું પણ મને પાણીથી ઊંચે ને ઊંચે રાખવાનો પ્રયત્ન કરતું હતુ, એથી હું લગભગ અરધો બહાર હોઉં એમ મને લાગતુ, અને પાણીનું તાણ તથા વજન માત્ર પગ ઉપરજ જણાતું હતું. મને ત્યારે જ સમજાયું કે તારાઓ તરવા માટે ગોળી શા માટે વાપરે છે. ગોળી ખૂબ મોટી અને ઊંચી હોય છે અને એનું તળિયું જ પાણીને અડી રહે છે; એટલે એના ટેકાથી ખૂબ અદ્દર રહી શકાય અને આમ ઉપલા શરીર ઉપર વજન ન આવે એટલે હાથ છુટા રહેવાના કારણે તરવાનું ફાવે.

તારો જે રીતે ગોળાની સાથે છાતી અડકાડી એને આગળ ધકેલવાનું કરતો હતો એ રીતે મેં પણ કરી જોયું; પણ એમા હું કાંઇ ફાવ્યો નહિ અને ઉલટું મને અતડું અતડું લાગવા માંડયું. એટલે મેં તારાને પૂછી જમણો હાથ ગોળાથી છૂટો કરી ડાબા હાથે ગોળાને જોરથી કસકસાવી રાખી અને છુટા થએલા હાથથી પાણી કાપવાનું શરૂ કર્યું.

આમ અરધેક અમે આવ્યા હોઇશું, એટલામા એક મોટું મોજું ગોળા સાથે અથડાયુ અને ગોળા ફરી જતી હોય એમ ડોલી ગઇ. તારાએ આ વખતે સાવધાનીથી ગોળી થંભાવી દીધી, કારણકે જો ગોળા ચક્કર ખાઇ જાય તો એ કાંતો આધે સુધી તણાઇ જાય, અથવા ઉતારૂના હાથમાંથી ગભરાટમાં છુટી જાય અને વિષમ પરિણામ આવે. હવે પાણીનું તાણ પણ ખૂબ લાગવા માંડયું હતું. અને અમે ઝપાટાબંધ પ્રવાહમા ખેંચાઇ જતા હતા. પાણીનુ મૂળ વલણ હડોલ-આરા તરફ હતુ, એટલે અમે જેમ ત્રાસમાં આગળ વધતા હતા તેમ તાણનું જોર વધારે દબાણ કરતુ હતું. આખરે અમે વેગના મધ્યબિંદુએ આવી પહોંચ્યા એટલે તાણ એટલું બધું જોરદાર બની ગયું કે ત્રાંસમા વહેવાને બદલે અમે સીધા પ્રવાહની અંદર જ લાંબે સુધી ધસડાઇ ગયા, અને સામો કિનારો જાણે જરા પણ નજીક ન આવતો હોય એમ લાગવા માંડ્યું! તારાએ એની પ્રચંડ તાકાતથી ગોળીને પકડી રાખી હતી અને ત્રાંસની દિશા એ અચૂક રીતે સાધી રહ્યો હતો. આમ થોડીવાર તણાયા બાદ તાણનું જોર કાઇક નરમ પડ્યું. અને અમે વધુ ત્વરાથી કિનારા તરફ ધસી રહ્યા હોઇએ એમ લાગવા માંડ્યું. તારો એક જ મિસાલ તરી રહ્યો હતો અને અમારી ગોળી વેગથી છરછર કરતી પાણીને કાપી રહી હતી. આખરે કિનારો હાથવેંતમાં આવી ગયો અને અમારા પગ ફરીથી એકવાર ધરતીને અડી રહ્યા. પેટ જેટલે પાણી આવ્યાં એટલે ઊભા થઇને માર્ગ કાપતા અમે આરા ઉપર આવી ગયા અને તારાએ હળવેથી ગોળીને પાણીમાથી ઉઠાવી લઇ કિનારાપર મૂકી.

મેં ગોળીમા ધાલેલાં મારાં કપડા કાઢી ધોતિયું

બદલવાની શરૂઆત કરી. એટલામાં એણે બીને ધોતિયે જ બેસી જઇ ભૂંગળી કાઢીને એમાં તમાકુ ભરી અને પાંચ સાત લાંબી સટો ખેંચી લીધી. ભૂંગળી ઠસાવીને એ પાછો ઊભો થયો અને પ્રવાહને દૃષ્ટિથી માપી લેતો હોય એવી એક તીણી નજર એણે પાણી ઉપર ફેરવી. હું એના લોહદંડ જેવા બાહુઓ, ખડક જેવી છાતી અને સાંઢની ખૂંધ જેવા ખભા સાદર નિરખી રહ્યો હતો. પાટડા જેવી એની છાતી તાજા વ્યાયામથી વધારે ફૂલી હોય અને એના ઉપર રતાશ આવી હોય એવી લાગતી હતી અને એને તોડીને તાકાત બહાર નીકળવા માગતી હોય એમ એ આગળ ધસી પડતી હતી. વજ્રના નાના મોટા કટકાઓ કાપી કાપી જાણે મૂકી દીધા હોય એવું એનું સ્નાયુબદ્ધ શરીર હું નખશીખ જોઇ રહ્યો. મને થયું કે શરીરબંધારણમાં હિંદુસ્તાનની પ્રજા નબળી છે એમ કોણ કહી શકે? વ્યવસ્થિત કસરત કે શારીરિક તાલીમ ન હોય એટલે તાકાતનું સંગઠિત આવિષ્કરણ ઓછું જ થઇ શકે. અને પેટ પૂરું ખાવા ન મળતું હોય ત્યાં તાકાત પણ ક્યાંથી ઊગી નીકળે? ગામડામાં ગરીબલોકને ઘી–દૂધ રોકડ પૈસાની તાણને લીધે કે દેવું અથવા વિઘોટી ભરવા ઠેર વેચવાં પડતાં હોઇ ઓછાં જ મળે છે. અને જેને ત્યાં હોય તેને પણ જે દિવસે છાશની ગોળી ફરે તે દિવસે એકાદ આંગળી માખણ કે રોટલાચોપડ જેટલું ઘી મળી જાય એ જ. આ સ્થિતિમાં પ્રજામાં શી રીતે બળ પ્રગટે? દૂધ તો વેચવા માટે કે દહીં કરવા માટે જ હોય એવો જ્યાં શિરસ્તો પડી ગયો છે એ દેશનાં બાળક સોટીઆળ અને દૂધગલ કેમ કરીને થાય? એમ છતાં ભૂખે મરતા ગરીબોમાં પણ ઘણીવાર પ્રચંડ, સ્નાયુબદ્ધ, ખડતલ શરીરો જોવા મળી જાય છે ત્યારે એમ જરૂર લાગે છે કે જો આ ગરીબ દેશમાં લોકની ગરીબી મિટાવી દઇએ તો અમાપ તાજગી, અથાગ બળ અને પારાવાર શક્તિની પ્રચંડ હલચલ મચી જાય.

બે ત્રણ મિનિટ પછી તારાએ મારી સાથે જ્ઞેહથી વાતચીત શરૂ કરી; એટલે મેં એને પૂછ્યું કે સામે કિનારેથી પડતી વખતે એ એકદમ કેમ કૂદ્યો હતો, અને ઉતાવળથી કેમ ઝંપલાવ્યું હતું. તેણે કહ્યું કે પહેલાં તો તેનો વિચાર રિવાજ મુજબ છાતી સુધી પાણીમાં ઊભા ઊભા જઇ પછી તરવાનો હતો, એ ટલામાં એના પગ સાથે મગર અથડાયો એથી એણે પડવાની ઉતાવળ કરી અને ઝંપલાવ્યું. હું તો એ સાંભળીને સડક જ થઇ ગયો અને લગભગ ઠરી જ ગયો! કારણ મેં તો એના પગ સાથે એકાદ સાપ જેવું કંઇક અથડાયું હશે એમ ધારી લીધેલું પણ અહીં તો મગરનો મામલો નીકળ્યો. મેં શંકા કરી કે છેક કિનારા ઉપર એટલા પાણીમાં તો મગર ક્યાંથી હોય! એણે સમજ પાડી કે નદીના પૂરમાં સામાન્ય રીતે પોતાનું પૂછડું જમીનને અડી શકે એટલા પાણીમાં જ બંને બાજુ કિનારા ઉપર મગર હરેફરે છે એ પ્રવાહની વચમાં કદી જાય નહિ, નહિતર એ પણ ક્યાંનો ક્યાં ઘસડાઇ જાય. એટલે નદીપાર કરનારે બંને કાંઠા ઉપર ખૂબ સાવચેતી રાખવાની; બાકી પૂરની વચમાં તો આ બાબતમાં લગભગ નિર્ભયતા જ ધરી શકાય. મગરના આ શાસ્ત્રમાં મને રસ તો પડ્યો, પણ સાથે સાથે એમ પણ થયું કે જો નદીમાં ઝંપલાવતાં પહેલાં સાપને બદલે મગર છે એમ ખબર પડી હોત તો તારો કૂદ્યો એ વખતે આગળ વધવાને બદલે તેને પાછા ફરવાનું જ મેં કદાચ કહી દીધું હોત અને પરભાર્યા પૈસા ચૂકવીને તેને વિદાય જ કરી દીધો હોત! પણ હવે તો અમે નદીના પૂર સહીસલામત પાર કર્યાં હતા એટલે મને મગરના ખ્યાલથી સહેજ આનંદ થયો—હું સહેજ ફુલાયો પણ ખરો, કારણ એથી અમારી પ્રવાસકથામાં લગભગ અદ્ભુત રસના સાહસરંગો ભળવા લાગ્યા હતા.

અમે ત્યાં ઊભા હતા એટલામાં જ મારા સાથીને લઇને સામે કિનારેથી અમારી સાથે કૂદેલો આવેલો તારો પડ્યો, અને જોતજોતામાં તેઓ આઘેથી ત્રાસમાં અમારી તરફ સપાટાબંધ આવવા લાગ્યા. હડોલનો કિનારો માટી જેવી ઊંચી દિવાલોથી બંધાએલો છે અને અમે ઊભા હતા તે એક જ જગ્યાએ આરો છે ને ત્યાંથી ઊંચે ચઢીને ગામ તરફ જવાનો રસ્તો છે. તારાએ સામે પારથી પડીને તરતા તરતા આ આરે અચૂક નીકળવું જ જોઇએ, નહિતર ઉપાધિ થઇ પડે, કારણ આરા ઉપર થોડીક જ ખાલી જગ્યા છે; એ સિવાય બંને બાજુ બાંધેલા જેવો કાંઠો છે. એને છેક ધસીને પામી જાય છે, પણ ત્યાં લાગે સુધી

બહાર નીકળવા જેટલી ખાલી જગ્યા નથી. અને બહાર નીકળવા માટે તો જગ્યા જોઇએને? જે એક આરો છે તેનો ઉપયોગ ન કરી શકાય એવી રીતે જો આગળ વધી જવાય, તો પૂરતું જોખમ. કારણ ઊંચા કાહાને છેક ઘસાઇને લાંબે સુધી તણાયા કરીએ તો પણ નીકળી શકાય નહિ અને સ્થિર પણ રહી શકાય નહિ. વળી લાંબે સુધી ખેંચાઇ જતાં ભમરીઓમાં ફસી જવાય અને કાંઠેકાંઠે મગરનો પણ ભય. આમ હડોલનો આરો એ બીનસલામત અને જોખમકારક ગણાય. ઊંડણીનો આરો તો બંને બાજુએ મોકળો અને પટ વિશાળ એટલે કદાચ આઘે અચાનક ખેંચાઇ જવાય તો પણ હરકત નહિ.

આ બાબતનું ભાન મને પાછળથી જ થયું અને તે નીચેના પ્રસંગને લીધે જ. મારા મિત્રને લઇને પૂરમાં પડેલો તારો અમારી તરફ આવતા વેગમા એટલો ખેંચાઇ ગયો કે અમારા ધારવા મુજબ અમે ઊભા હતા તે સ્થળે એ ન નીકળતાં થોડો આગળ વધી ગયો; છતાં એ કિનારાથી એક દોરડીવા દૂર હતો. એટલું અંતર એ કાપે એટલામાં તો તાણમાં આરો વટી જવાય, અને પછી છેક કિનારાને એ અડે તો પણ બહાર શી રીતે નીકળાય? આ બાબત મને તો એ વખતે પૂરી સમજમા નહિ આવેલી, પણ અમે ઊભેલા ત્યાંથી આગળ તણાતા એ બંને જણને જોઇ મારી પાસે ઊભેલો તારો એકદમ ગોળી લઇને આગળ દોડ્યો અને જાણે મદદ આપવા તૈયારી કરવા લાગ્યો. એટલામા તો પેલા તારાએ એક જોરદાર હલેસું માર્યું અને મારા મિત્ર સાથે તેની ગોળી આરાના પેલા ખૂણે છેક છેવટના ભાગમાં બહાર નીકળી ગઇ.

આમ, અમે નદી સહીસલામત પાર કરી કિનારે થોડી વાર બેસી ઢોળાવ ઉપર ચઢીને ધીમેધીમે ગામભણી ચાલતા થયા. એટલામાં આરા ઉપરથી એક માણસ અમારી સાથે થઇ ગયો અને અમે ક્યાંના છીએ અને ક્યાં જવાના છીએ વગેરે પ્રસ્તાવ કરીને એણે કહ્યું કે અમે આ હડોલના આરે નદી પાર કરવામાં વધુ સાહસ ખેડ્યું હતું, કારણ કે નદીનું પેટ અહીં ઢોળાવ તરફ વળે છે એટલે તાણ વધારે છે; અને જો કદાચ આગળ તણાઇ ગયા તો ત્યા ખૂબ ભમરીઓ આવે છે જેમાં અચૂક ફસી પડાય એવું હતું. વિશેષમાં આગળ મગરીઓ ધરો છે એટલે એ પણ જોખમકારક છે. મને નદી પાર કરાવનાર તારો અમારી સાથે જ ગામ ભણી આવતો હતો. તેણે તો બાર દઇને કહ્યું કે 'એમ કદી તણાઇ જવાય નહિ. અને કદાચ તણાઇએ તો યે પાછા ફરીને સામે આરે નીકળી જવાય, અથવા એમને એમ લાંબે સુધી જઇ કાંઠો જ્યાં નીકળવા જેવો ખુલ્લો જણાય ત્યાં નીકળાય. પણ પેલા માણસે એને મહારીને કહ્યું કે આ તો આરાની સલામતીની વાત છે અને ઊંડણીનો આરો એ રીતે સારો ગણાય. એટલે તારાએ જરા દા ભણીને પાછું ઉમેર્યું કે એ તો બધા આરા સરખા, બધે ઉતરાય. પણ અમને પેલા આગતુકની વાત વજૂદ વાળી લાગી એટલે અમે મનમાં ને મનમાં ગાંઠ વાળી કે પાછા ફરતી વખતે આ બાજુ નહિ આવતાં ચોક્કસ ઊંડણી તરફ જવું અને એ આરે જ નદી પાર કરવી. પેલો તારો ભલે ઉસ્તાદ તરનારની દૃષ્ટિએ સલામતીનો સવાલ વિચારતો હોય અને એની પ્રચંડ તાકાતની પાસે સાબર એને રમકડું લાગે, પણ અમારે તો એ બાબતની બારાખડી શીખનારની દૃષ્ટિએ જ સલામતીનો વિચાર કરવાનો ને? પણ અમારા તારાને ન્યાય આપવા ખાતર મારે કહેવું જોઇએ કે પાછા ફરતી વખત ઊંડણીમાં અમે બીજા ત્રણ ચાર તારા જોયા અને એમાંથી બેની સાથે નદી પાર પણ કરી, છતા પેલા હડોલના તારાની તરવાની રીત, તરતી વખતનો એનો સીનો, ગોળી ઉપરનો એનો કાબૂ એ બધું મારા મનમાં વસી ગયું અને ઊંડણીના તારાઓ ચોમેર પ્રખ્યાત હોવા છતાં હડોલનો તારો અંગત રીતે તો મને ચડિયાતો જણાયો. એના પગને મગર અડ્યો ત્યારે જે રીતે એણે કૂદીને ઝંપલાવ્યું હતું અને મારાં બાવડાંને એના પ્રચંડ પંજાથી પકડી ગણી સડસડાટ પૂરનાં પાણી કાપી રહ્યો હતો તેમજ શરૂઆતમાં અમે પૂરમાં પડતાં ખચકાતા હતા એ વખતે એણે સ્થિર અવાજે જે કહેલું કે 'શેઠ, ગોળી તો રહી પણ આમ બાવડાંથી પકડીને સામે પાર ઉતારી દઉં,'—એ બધું મારા મગજમાં એવી રીતે વણાઇ ગયું છે કે 'તારો' શબ્દના પ્રતીક રૂપે એ હડોલનો તારો જ મને યાદ આવે છે.

(ચાલુ)

રામપ્રસાદ શુક્લ

પૌષ્ટિક ખોરાકો

આ બેમાંથી સાચા પૌષ્ટિક ખોરાકો કયા ?

બદામપિસ્તાં, પલાળેલી દાળ,
કોપરૂં ને ગોળ, સાકર ને માખણ,
મૂસળીપાક, સોનાચાંદીના વરખ

દૂધ, છાશ, મધ, તાજાં લીલોતરી
શાકભાજી, સંતરાં મોસંબી ને દ્રાક્ષ
જેવાં મધુર ફળો, પ્રાણદાયક હવા

આ ?———કે———આ ?

શિયાળો એટલે શક્તિનો સંગ્રહ કરવાની ઋતુ; અને શક્તિનો સંગ્રહ તો પૌષ્ટિક ખોરાકો ખાવાથી જ થઇ શકે. આ બે બાબતો ઉપર મોટા ભાગના લોકો એકમત હોય છે. પણ એથી એક ડગલું આગળ ચાલીએ, એટલે કે પૌષ્ટિક ખોરાક કોને કહેવો એ સબંધી તપાસ કરીએ, તો પછી જોઇ લો મઝા! બદામપિસ્તાં, ચણાની દાળ, પલાળેલી બાજરી, ઝાકળનાં રીંગણાં, કોપરૂં ને ગોળ, સાકર ને માખણ અને સોનાચાંદીના વરખ,—એવી કંઇ અનેકવિધ ચીજોના પ્રશંસકોનાં અલગ અલગ ટોળાં હોય છે. ભાગ્યે જ કોઇ એવો ખાવા યોગ્ય ખોરાક બાકી રહી જતો હશે કે એ પૌષ્ટિક છે, એવું કોઇને કોઇ માણસ તરફથી એને પ્રમાણપત્ર મળ્યું ન હોય!

આ ઉપરાંત મૂસળીપાકથી માંડીને મોતીપાક સુધીના પાકોની જબ્બર યાદી તો જુદી! કેટલાક લોકો વળી કૉડલીવર ઑઇલ કે બીફ એક્સ્ટ્રૅક્ટના બાટલાઓમાં પૂરી મુકેલી તાકાત ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે!

આ બધા પ્રયત્નો પ્રેરનાર બે વિચારો છે: એક તો એ કે ખોરાક જેમ પચવામાં ભારે એમ વધુ પૌષ્ટિક; બીજો એ કે વસ્તુ જેમ મોંઘી એમ વધુ ગુણકારી!

મને લાગે છે કે આ વિષયને લગતા આપણા બધા લોકપ્રિય અભિપ્રાયો માત્ર ખોટા વિચારોનો એક ખીચડો જ છે.

પણ જો આધુનિક આહારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વિષયને તપાસીએ તો ઘણી જૂની અને રૂઢ માન્યતાઓને નિરૂપયોગી ગણીને ફેંકી દેવી પડે. કેમ તે આપણે જોઇએ.

શિયાળો એ શક્તિનો સંગ્રહ કરવાની ઋતુ છે એ માન્યતા સર્વાંશે સાચી નથી. યોગ્ય રીતે રહેતાં જાણીએ તો ગમે તે ઋતુમાં શક્તિનો સંગ્રહ કરી શકીએ. જ્યારે અયોગ્ય રહેણી કરણીથી શરીરમાં કચરાનો પણ સંચય થાય. દમ અને સંધીવાના દર્દીઓ શિયાળામાં જ ખૂબ પીડાય છે. ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને ન્યુમોનીઆને વધુમાં વધુ શિકારો શિયાળામાં જ મળે છે ને?

વળી, શિયાળામાં નૈસર્ગિક રહેણીકરણીથી મેળવેલું આરોગ્ય બાકીના આઠ મહિના બેદરકાર રહેવા છતાં જળવાઇ રહેશે એમ માનવું પણ ભૂલભરેલું છે. તંદુરસ્તી કંઇ અથાણાની પેઠે એકસામટી આથી શકાતી નથી! પૌષ્ટિક ખોરાકો એ એકલો જ કાંઈ શક્તિ મેળવવાનો માર્ગ નથી. હા, એ અનેક માર્ગોમાંનો એક માર્ગ છે ખરો.

કોઇ પણ ખોરાક જો બરાબર પચે તો જ શરીર એનો ઉપયોગ કરી શકે. ન પચેલા ખોરાકમાંથી અનેક પ્રકારનાં ઝેરો ઉત્પન્ન થઇ લોહીને દૂષિત કરી, જુદીજુદી ફરિયાદોને જન્મ આપે છે. 'પૌષ્ટિક' છાપના ઘણા ખોરાકો શક્તિ કે વજન વધારવાને બદલે ગડગુમડ અને કબજિયાત વધારે છે. બદામપિસ્તાંને આટલું બધું મહત્ત્વ કદાચ એમને પચાવવામાં પડતી ભારે મુશ્કેલીને લઇને જ મળ્યું હશે!

સમાજમાં દ્રવ્યની અણસરખી વહેંચણીને લઇને અનેક કરુણ પરિણામો આવ્યાં હશે, પણ સાથેસાથે આ જ કારણને લઇને અનેક હાસ્યાસ્પદ વિચારો પણ ફેલાયા છે. 'ખોરાક જેમ વધુ મોંઘો એમ વધુ ગુણકારી' એ એવો એક હાસ્યાસ્પદ ખ્યાલ જ છે; અને તે મોટા ભાગના ગરીબ લોકોના લઘુભાવ (Inferiority Complex)માંથી જ ઉદ્ભવ્યો છે. સાચા પૌષ્ટિક ખોરાકો ભલે કદાચ બહુ મોંઘા નહિ હોય, તોપણ આપણે ધારીએ છીએ એટલા સોંઘા તો નથી જ.

આજના આહારશાસ્ત્રીની નજરે જે સર્વોત્તમ ખોરાકો છે એને તો આપણે ઘણા લાંબા વખતથી

નિર્માલ્ય માનીને અવગણ્યા કર્યા છે.

દૂધ, છાશ, મધ, તાજાં શાકભાજી અને સંત્રાં મોસંબી જેવાં મધુર ફળો એ જ સાચા પૌષ્ટિક ખોરાકો છે. પથારીવશ માંદા માણસથી માંડીને સખ્તમાં સખ્ત પરિશ્રમ ઉઠાવતા પહેલવાન સુધી સૌકોઇ એને સહેલાઇથી પચાવી શકે છે. એ ક્ષારો અને પ્રજીવકોથી ભરપૂર છે, પાચક અવયવો ઉપર એ ઓછામાં ઓછો કર નાખી બદલામા વધુમા વધુ શક્તિ આપે છે.

અને શિયાળામાં મફત મળતા એક અતિશય પૌષ્ટિક ખોરાક તરફ બહુ ઓછા માણસોનું ધ્યાન ખેંચાયુ હોય છે. એ ખોરાક તે શિયાળાની નવા જીવનથી ભરપુર પ્રાણદાયક હવા! એ શાકભાજી અને દૂધઘીની પેઠે ખોરાક જ છે, એટલું જ નહિ, પણ એમના કરતા યે વધુ જરૂરી એવો એ ખોરાક છે.

વહેલી સવારે ફરવા નીકળી પડી ઊંડા શ્વાસ લોઃ જો અગાઉની ટેવ નહિ હોય તો આ હવા શરૂશરૂમા સળેખમ પણ કરશે પણ એનાથી મૂંઝાવાની કે ડરવાની જરૂર નથી, એ તો સારામા સારો પુરાવો છે કે સજીવ હવાના સસર્ગથી ઉત્તેજાએલુ શરીર અંદર જામેલો નીરૂપયોગી કચરો બહાર ફેંકી રહ્યું છે. વધુ ઊંડા શ્વાસ લઇને આ શરીર સફાઇની ક્રિયાને મદદ કરો. ત્રણચાર દિવસમા સળેખમ એની મેળે અદૃશ્ય થઇ જશે.

ત્યારે પૌષ્ટિક ખોરાકો કોને કહેવા? નીચે આપેલી બાર કસોટીમાથી ઓછામા ઓછી આઠમાથી જે ખોરાક પસાર થાય એને પૌષ્ટિકમાનવામાવાધોનથી.

(૧) એ સહેલાઇથી પચે એવો હોવો જોઇએ.

(૨) એ કબજિયાત ઘટાડવામા અને મટાડવામાં મદદ કરે એવો હોવો જોઇએ, કારણકે કબજિયાત એ દુનિયાના અરધો અરધ રોગોનું મૂળ છે.

(૩) એમાં ક્ષારો પૂરતા પ્રમાણમાં હોવા જોઇએ.

(૪) એમા પ્રજીવકો છૂટથી હોવા જોઇએ.

(૫) એમાં ચૂનો બરાબર હોય એ આવશ્યક છે. દુનિયાના લગભગ બધા જ આહારશાસ્ત્રીઓ એ બાબત ઉપર એકમત છે કે, આજનો સુધરેલો માનવી ચૂનાની તૂટથી પીડાઇ રહ્યો છે. દાંત અને હાડકાંના રોગો થવામાં ચૂનાની અછત એ એક અગત્યનું કારણ છે.

(૬) એ જ મુજબ સુધરેલા ખોરાકમા, લગભગ દરેક ખોરાકને રાંધવાની આપણી ટેવથી અને રૂઢીબધ્ધ રસોઇથી પ્રજીવક 'ક' ની હરહમેશ ઓછીવત્તી તાણ રહે છે. આદર્શ ખોરાકમાં આ ખોટ બરાબર રીતે પૂરવા માટે પ્રયત્ન થવો જોઇએ.

(૭) નત્રિલ (protein)નું પ્રમાણ શરીરની જરૂરિયાત કરતાં વધારે ન હોવુ જોઇએ. પુખ્ત ઉંમરના માણસ માટે રોજનું ૬૦ ગ્રામ નત્રિલ આદર્શ મનાય છે.

(૮) નત્રિલની ગુણવત્તાનો પ્રશ્ન પણ જરૂરી છે. દૂધ અને ઇંડાનું સર્વોત્તમ, માંસ અને કોચલીયાં ફળો (nuts)નું મધ્યમ, અને કઠોળનું નત્રિલ કનિષ્ટ લેખાય છે.

(૯) ખોરાકમાં વપરાતી ખાંડ કુપાચ્ય ન હોવી જોઇએ.

(૧૦) ક્ષારો પ્રજીવકો અને કૂચો પૂરો પાડનારાં છોડાં, અનાજ કઠોળ અને શાકભાજીમાં બની શકે એટલાં વાપરવા જોઇએ.

(૧૧) રસોઇ શાસ્ત્રીય હોવી જોઇએ.

(૧૨) વાનીઓ ઓછી હોવી જોઇએ.

આજકાલ જુદીજુદી જાતના પાકોને સામાન્ય રીતે પૌષ્ટિક ખોરાકો માનવામાં આવે છે, પણ પકવેલા ખોરાકો કરતાં કાચા ખોરાકમાં ઘણું વધારે પોષક તત્ત્વ હોય છે. શિયાળામાં મૂળા, મોગરી, ગાજર, ડૂંગળી, સુવા, કોબીજ અને કૉલીફ્લાવર જેવા, કાચા ખાઇ શકાય એવા અનેક પદાર્થો સોંઘા મળતા હોવા છતાં, અતિ રાંધવાથી નિસત્ત્વ થએલા મોંઘા પાકો પાછળ પૈસા બગાડવાની આપણને ઘેલછા લાગી છે.

ઉપરટ એ પણ જોવા જેવું છે કે પોષણ એ ખોરાકનું સૌથી વધારે જરૂરી અંગ છે, છતાં યે શુદ્ધિ, સુરૂચી, કરકસર, માનવતા, જીવદયા, દેશપ્રેમ અને કાર્યક્ષમતાની કપરી કસોટીઓમાથી પસાર કર્યા વિના આપણે કોઇ પણ ખોરાકને આદર્શ ખોરાક કહી શકીએ નહિ. કૉડલીવર ઑઇલ જેવા કેટલાક ખોરાકો પોષણની કસોટીમાથી સહેલાઇથી પસાર થશે, પણ બીજો દરેક દરવાજો એમને માટે બંધ રહેશે.

શિયાળામા આરોગ્ય મેળવવા શરૂઆત કરવા ઇચ્છનારાઓને આગળ દર્શાવેલા ખોરાક સંબંધી વિચારો ઉપરાંત, નીચેની બાબતો પણ લાભદાયક નીવડશે.

(૧) હલકી કરવા માગતા હો તો દરરોજ અને ભારે કરવા માગતા હો તો એકાંતરે નિયમિત કસરત કરો.

(૨) શરીરને સતેજ રાખો, પણ તે ખૂબ કપડાં પહેરીને કે અંગારે તાપીને નહિ; કસરત, સૂર્યસ્નાન અને જોઈતાં કપડાંથી એ સારામાં સારી રીતે થઈ શકશે.

(૩) સૂતી વખતે બારીઓ ઉઘાડી રાખો. સખત ઠંડી હોય ત્યારે ઓછામાં ઓછી એક બારી તો ઉઘાડી રહેવી જ જોઈએ. ટાઢ વાતી હોય તો બે વધારે ગોદડાં ઓઢવાં બહેતર છે, પણ ચહેરો બિલકુલ ઢંકાવો ન જોઈએ.

(૪) સવારે, સાંજે અને નવરાશે ઊંડા શ્વાસ લઈ હવાને દવા બનાવો.

(૫) શિયાળામાં ત્વચા ઓદી થઈ જાય એ તરફ બરાબર ધ્યાન અપાવું જોઈએ. શરીરે તેલ ચોળવાની આપણી જમાનાજૂની પ્રથાને આજનું વિજ્ઞાન સંપૂર્ણ ટેકો આપે છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રીના આ આદેશો તરફ જો પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે તો શિયાળો રોગની ઋતુ મટી જઈ આરોગ્યની ઋતુ નિઃશંક થાય.

રમણલાલ એન્જિનીઅર

ગુજરાતી લઘુલિપિ

(ગયા અંકને અનુસંધાને)

ઉદાહરણો

(૧) **[નિ. ૭૭: આદ્ય 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ'નો લોપ]** કથા, કબજો, કબ્રસ્તાન, કર, કરાર, કલા, ગતિ, પગલું, પત્ની, પદાર્થ, પદ્ધતિ, પસંદ, પહાડ, બગીચો, બનાવટ, બહાનું.

(૨) **[નિ. ૭૮: આદ્યાક્ષરના લોપ પછીના સ્વર કે વ્યંજન]** કરોડો, કલમ, કલાકાર, કલામય, કલ્પના, કલ્યાણ, કંટાળો, કાગળ, કાચ, કામદાર, કાયદો, કાર્ય, કાવ્ય, કિનારો, કિરણ, કિલ્લો, કિસ્સો, કુમાર, કુરાન, કુરબાન, —— કૃતિ, કૃત્ય, કૃત્રિમ, કેળવણી, કોયડો, ગંભીર, ગુજરાતી, ગુનો, ગુલામ, ગોરા, પવિત્ર, પાઇલટ, પાઠ, પાત્ર, પારકું, પાર્ટી, પાલન, પિતા, પીંછી——પુરાણ, પુરાવો, પુરુષાર્થ, પુના, પેટી, પૈસા, પોષણ, બાગ

(૩) **[નિ. ૭૯: ઉપસર્ગ પછીના 'ક', 'ગ', 'પ', 'બ'નો લોપ]** અનુકરણ, અનુકંપ, અનુકૂળ, અવકાશ, ઉત્પન્ન, ખુરાકો, દુર્બળ, દુષ્કર્મ, નિર્બળ, પરિપૂર્ણ, પ્રકરણ, પ્રકાશ, પ્રતિપાદન, પ્રપંચ' મહાપુરુષ —મહાત્મા ગાંધી, સદ્‌ગુણ, સહૃદયસ્થ, સંકલ્પ, સંબંધ, સુગંધ.

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

સામે કાંઠે

• મંદાક્રાન્તા •

દેશે દેશે વિચરી વિચરી આવતી સિન્ધુ-ઊર્મિ!
કહે શો કેવી વનલલિત કંઠાર દેશાન્તરોની?
કેવાં ત્યાંનાં પ્રબળ ગરવાં શૂર સ્વાધીન રાષ્ટ્રો?
એ કાંઠે છે અમ સરીખડી કો ગુલામી પ્રજાઓ?

સન્ધ્યા ઉષા! જગત ભ્રમણે ઊડતી નિત્ય જોડી!
આ ભૂમિમાં ઉગી ઉતરતી એવી બીજે ઉગો છો?
તો શાને આ ધરતી અમ નિસ્તેજ નિષ્પ્રાણ સૂની
ને સામે ત્યાં સ્મિત સુભર્યાં કોરતા મુક્તિગીતો?

રોમે રોમે સળગી ઉઠતી અગ્નિનીખી યુવાની!
ઓ કાંઠેથી મુજ વતનમાં એકદા આવજે ને
આઝાદીના વીજળી સરખા આચકાથી જગાડી
કાળી રાતે અમ કદમને દોરજે મૃત્યુફચે.

ચુનીલાલ પારદીઆ

સ્થાનાંતરીને

ઘર બદલી જનાર પ્રતિ ઘરની ઉક્તિ

• શિખરિણી •

મને વાળીઝાડી સુઘડ કરવા તેં શ્રમ ઘણો
લહ્યો ભો લીંપીને; મજ હૃદયનો ભાર કમી તો
થયો જ્યારે આવી નવ ગૃહિણી હા મોદ વદને
ધરીને માંગલ્યે શુભ કલશ ને પાસ દીપિકા.

હું યે આનંદ્યો કે તુજ સુભગ સહ્વાસ ગમશે
અને સંસ્કારિતા મજ સરૂપને ઓર દીપવે.
પરંતુ એ શન્યેઃ પરિચય વધ્યે ક્લેશ વધતો
નિહાળીને તારી મલિન રહણી ને કરણી સૌ.

ખમી એ યે લીધુ પણ કુટિલતા તેં નવ ત્યજી,
વદે પાછો લોકેઃ 'નવ સુખં લહ્યું આ ઘર વિષે,'
સમેટી સૌ લેતો ઇતર વસવા તુ મજ થકી,
અને ખાખી બાવા સમ સ્વરૂપ મારૂં બનવતો.

• ઝૂલણા •

જે મહાપંચભુતે કરણ તવ ઘડ્યું
તે સહુએ રચ્યું માળખું આ,
તુજ ગયે જે દશા પ્રાણહીન માહરી
તે સ્થિતિ કાં ન સ્મરતો બડખા?

ઠાકોર ચોકશી

મોંઘા મારે ગામડે આવો

(મારે ઘેર આવજે માવા . . . . એ ઢાળ)

મોંઘા મારે ગામડે આવો,
લેવાને લ્હાણો લ્હાવો.

મોટે પ્હરોડે વાગે વલોણાં, ગાજે ઘંટીના ઘોર;
દહીં ને દૂધની વ્હેતી સરિતા, છાશની છાકમછોળ.
અવનીનાં એ અમૃત મીઠાં,
દેવોએ સ્વર્ગે ન દીઠાં.

સગ્ખી સાહેલીની સંગે સંચરતી, જાણે ઢળકની ઢેલ;
સુખદુઃખની નિજ ગોઠડી કરતી, માથે મૂકી બેહડેલ:
માનુનીનો મહિયર મેળો,
કુવા કેરો કાંઠડો પ્હેલો.

ખરજૂર બોરડી ને કાળજીનું કુણા, ભોળો મારો ભાઈગ;
ભૂખ્યા તરસ્યાનો માળવો એ તો દુઃખીનો ધીંગો ધાર:
નિરાળો હશે નાકે નરવો,
ખેડુ શેઢે ગાજતો ગરવો.

કીચુડ કીચુડ કોસ કરંતો, કોશીઓ ગાતો ગાન;
કુડકપટ એ કાંઈ ન જાણે, તનમાં એક જ તાન:
વાંકી કેડે પાણીડાં વાળે,
ખૂટે ભાણુ આખડી ટાળે.

મ્હેમાન દેખીને મુખડું મલકે, અડધો ઉરે એ થાય;
સ્વાગત માટે સર્વ મૂકીને, પાથર સુધી પળાય:
ચરણ ધરે સંપત્તિ સારી,
અમરાપુરી નાખે ઓવારી.

વનવનનાં વનપંખી બોલે, મોર કોયલ ટહુકાર;
સાયંકાળે આરતીટાણે, ઝાલરના ઝણકાર:
ડુંકે ડુંકે ડુંગરા ડોલે,
અભિમાની આંખડી ખોલે.

અમાસ એકાદશીના આણુન, વાચક સઘળે જાય;
ઝાંઝ પખાજ ને વાગે મંજીરાં, ભગત ભેગા થાય:
તંબુરાના તારને છેડે,
અબોલે આનમાં રેડે.

ગરવાં મારા ગામડાં જોવા, આવજો માવા! આજ;
કોડીલો કુદરત આપે આમંત્રણ ખોળાને ખૂંદવા કાજ:
ગીતગોવિંદ વાયરા વાયે,
નાચો તનમનના તાલે.

નાનાલાલ દલપતરામ પટેલ

આ અંકનું મુખચિત્ર અને એના કલાકાર

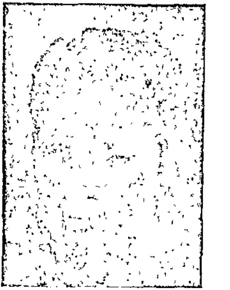

આ અંકના મુખચિત્ર તરીકે રજુ થતા 'રંકની કલા' નામક ચિત્રના આલેખક શ્રી છગનલાલ જાદવને, આ વર્ષના બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટીના પ્રદર્શનમાં શ્રેષ્ઠ વૉટરકલર માટેનું પહેલું ઇનામ અર્પણ થયું છે. ઇ. ૧૯૦૩માં જન્મેલા આ હરિજન યુવાને આજે ગાંધીયુગના પ્રભાવે પોતાની જાતિ તેમજ શિક્ષણને અમર ગૌરવ અપાવ્યું છે. એક વખત અમદાવાદની ગુજરાત શાળામાં પ્રવેશનો અધિકાર નહિ મળવાથી નિરાશ થએલા આ યુવાને સાધનો, ખર્ચ, સહાય તેમજ સત્કારનો અભાવ ખૂબ વેઠ્યો છે 'કુમાર' માસિક અને કનુ દેસાઇના સદ્દભાવે તેમનો જીવનમાર્ગ પલટ્યો અને ચિત્રકામમાં પ્રવીણતા મેળવવા તેમણે રવિશંકર રાવળના કલાગૃહમાં સ્થાન મેળવ્યું. ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર સુંદર વિકાસ સાધ્યો. ગુજરાત હરિજન સમિતિ તેમજ અખિલ ભારત હરિજન સંઘ તરફથી મદદ મળતાં લખનૌની કળાશાળામાં એક વર્ષ વિશેષ અભ્યાસ કરી આવી નવા સંસ્કાર મેળવ્યા. આજે તે અમદાવાદના જ્યોતિ સંઘના ચિત્રના અધ્યાપક તરીકે સરસ સેવા આપી રહ્યા છે. તેમનાં ચિત્રો અભ્યાસ, મહેનત અને સુવાચ્યતાના નમૂના છે. સ્વભાવે તથા વર્તને એ શીલવંતા સુજન છે.

એમની કૃતિ 'રંકની કલા' પ્રબોધે છે કે કલામાત્રનું ઉદ્ભવસ્થાન હૃદય છે. હૃદયના સંસ્પર્શ વગરની કોઇ પણ કૃતિ કલાશ્રેણીમાં આવી શકે નહિ. પોતાનાં પ્રિયજનોના સંતોષ અથવા આનંદ ખાતર કે તેમનાં સુશોભનો ખાતર, જગતમાં કેટલા યે અનામી કલાકારોએ કલાસમૃદ્ધિ કેવી રીતે સરજી હશે તે સમજવું હોય તો ખોળે રમતા બાળક તરફ નજર નાખી હાથની આંગળીઓ પરના નેનાં લાડ પૂરનારી આશાભરી રંગીન ટોપીનો વિચાર કરો. બાળક કદાચ એ નહિ સમજે, પણ પોતાનો લાડીલો એ ટોપીથી શોભશે એ વિચારે માતાના મનમાં કેવી હેતભરી ઊર્મિઓ આ પળે જગાડી મૂકી હશે! કલાકારે રંક ઘરમાં પણ કલાની ગંગાનું પુનિત વાતાવરણ વહેતુ કરીને શ્રીમંતાઇની શોભાસમૃદ્ધિ પર અજબ કટાક્ષ કર્યો છે કે લી શ્રીમંત માતાઓ, આ મહેનતમજૂરી પર રળી ખાતી માતાની બરોબર પોતાનાં બાળકો માટે કલાપ્રસાદી તૈયાર કરી આપતી હશે? કામ–મજૂરી પૂરાં કર્યા પછી જે સ્વસ્થતાથી ગરીબ જનો પોતાનાં ઝૂંપડાંને આગણે પોતાની રાતની મિઠાશ માણતા નજરે પડે છે તેનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ ભાઇ જાદવે આ ચિત્રમાં ઉતાર્યું છે. એક જ પાત્ર દોર્યું હોવા છતાં આખી જનતાનો ચિતાર એમણે એમાં રજુ કર્યો છે. ('ગુજરાત કલાકલાપ'માંથી)

સંસારના આપણી નજરે સમાચાર

ડિરેક્ટર જનરલ ઑવ આર્કીઓલૉજી તરીકે પહેલી જ વાર એક હિંદી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ પુરાવસ્તુ સંશોધક શ્રી કાશીનાથ દીક્ષિતની વરણી થઈ છે. ૧૯૧૨ની સાલમાં એ ખાતામાં દાખલ થઇ એમણે પૂના, મુંબાઈ, કલકત્તા, પટણા, સીમલા વગેરે ખાતે અનેક હોદ્દાઓ સંભાળી વિવિધ કામ કર્યું છે. વિખ્યાત મોહેં જો ડેરોનું યે ઘણું ખોદકામ તેમની દેખરેખ નીચે થએલું. પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ ઉપર એમણે અનેક લેખો ને ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, એટલે એ વરણીથી એમનું સુયોગ્ય સંમાન જ થયું છે.

હિંદના એક અગ્રગણ્ય રાજસેવક સર ભૂપેન્દ્રનાથ મિત્રનું તા. ૨૫મીના રોજ હૃદય બંધ પડતા ૬૨ વર્ષની વયે અવસાન થયું છે. ૧૮૯૬માં સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા પછી નાણાખાતાના મદદનીશ મંત્રી, યુદ્ધના હિસાબકિતાબના કૉન્ટ્રોલર, લશ્કરના હિસાબનીશ વગેરે જુદા જુદા સરકારી ખાતામાં કામ કરતા કરતા ચડીને ૧૯૩૧થી ૧૯૩૬ સુધી તેઓ યુનાઇટેડ કિંગડમમાં હિંદના હાઇ કમિશ્નરના હોદ્દે રહ્યા હતા. એ ઉપરાંત આર્થિક અને વહાણવટાને લગતી શાહી સમિતિઓ તથા જુદી જુદી આંતરરાષ્ટ્રીય સમિતિઓમાં પણ તેમણે સરકારની સારી સેવા બજાવી સી.આઇ.ઇ., અને કે.સી.આઇ.ઇ.નાં ખિતાબો અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યા હતા.

૧૯૪૧ની સાલમાં ત્રીસ માઇલનો પટ રોકતું એક આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન રોમ ખાતે ભરવાનું મુસોલિનીની કૅબીનેટે નક્કી કર્યું છે. એ 'રોમનું વિશ્વપ્રદર્શન' કહેવાશે અને ફાસીસ્ટ સત્તા હેઠળ ઇટલિએ સાધેલો વિકાસ પ્રદર્શિત કરશે.

સામે કાંઠે

• મન્દાક્રાન્તા •

દેશે દેશે વિચરી વિચરી આવતી સિન્ધુ-ઊર્મિ!
કહેશો કેવી વનલલિત કંઠાર દેશાવરોની?
કેવા ત્યાનાં પ્રબળ ગરવા શૂર સ્વાધીન રાષ્ટ્રો?
એ કાંઠે છે અમ સરીખડી કો ગુલામી પ્રજાઓ?

સન્ધ્યા ઉષા 'જગત ભ્રમણે ઊડતી નિત્ય જોડી'
આ ભૂમિમાં ઊગી ઉતરતી એવી બીજે ક્યાંયે છે?
તો શાને આ ધરતી અમ નિસ્તેજ નિષ્પ્રાણ સૂની
ને સામે ત્યાં સ્મિત સુભર્યા ફોરતા મુક્તિગીતો?

રોમે રોમે સળગી ઊઠતી અગ્નિનાળી યુવાની!
ઓ કાંઠેથી મુજ વતનમાં એકદા આવજે ને
આઝાદીના વીજળી સરખા આચકાથી જગાડી
કાળી રાતે અમ કદમને દોરજે મત્યુક્ષ્યે.

ચુનીલાલ પાટડીઆ

સ્થાનાંતરીને

ઘર બદલી જનાર પ્રતિ ઘરની ઉક્તિ

• શિખરિણી •

મને વાળીઝાડી સુઘડ કરવા તેં અમ ઘણો
લહ્યો શ્રમ લીંપીને; મુજ હૃદયનો ભાર કમી તો
થયો જ્યારે આવી નવ ગૃહિણી ત્યાં મોદ વદને
ધરીને માંગલ્યે શુભ કલશ ને પાસ દીપિકા.

હું યે આનંદ્યો કે તુજ સુભગ સહવાસ ગમશે
અને સંસ્કારિતા મુજ સરૂપને ઓર દીપવે
પરંતુ એ શલ્યેઃ પરિચય વધ્યે ક્લેશ વધતો
નિહાળીને તારી મલિન રહણી ને કરણી સૌ.

ખમી એયે લીધું પણ કુટિલના તેં નવ ત્યજી,
વદે પાછો લોકેઃ 'નવ સુખ લહ્યું આ ઘર વિષે,'
સમેટી સૌ લેતો ઇતર વસવા તું મુજ થકી,
અને આપી બાવા સમ સ્વરૂપ મારૂં બનવતો

• સ્રગ્ધરા •

જે મહાપંચભૂતે કરણ નવ ઘડ્યું
તે સહુએ રચ્યું માળખું આ,
તુજ ગયે જે દશા પ્રાણહીન માહરી
તે સ્થિતિ કાં ન સ્મરતો બડેખા?

ઠાકોર ચોકશી

મોંઘા મારે ગામડે આવો

(મારે ઘેર આવજો માવા. . . એ ઢાળ)

મોંઘા મારે ગામડે આવો,
લેવાને લાખેણો લ્હાવો.

મોટે પરોઢે વાગે વલોણાં, ગાજે ઘંટીના ઘોર;
દહીં ને દૂધની વ્હેતી સરિતા, છાશની છાકમછોળ.
અવનીનાં એ અમૃત મીઠાં,
દેવોએ સ્વર્ગે ન દીઠાં.

મગની સાહેલીની સંગે સચરતી, જાણે ઢળકની દેલ;
સુખદુઃખની નિજ ગોઠડી કરતી, માથે મૂકી જળહેલઃ
માનુનીનો મહિયર મેળો,
કુવા કેરો કાંઠડો ઘ્હેલો.

બરછટ બોલી ને કાળજતું કૂણા, ભોળો મારો ભરવાડ;
ભૂખ્યા તરસ્યાનો માળવો એ તો દુઃખીનો પીંગો ધારઃ
નિહાળી હ્યો નાડે નરવો,
ખેડુ શેઢે ગાજતો ગરવો.

કીચુડ કીચુડ કોસ કરંતો, કોળીઓ ગાતો ગાન;
કૂડકપટ એ કાંઇ ન જાણે, તનમાં એક જ તાનઃ
વાંકી કેડે પાઘડીઆં વાળે,
બૂડે ભાણુ આખડી ઢાળે.

મ્હેમાન દેખીને મુખડું મલકે, અડધો ઉરે એ થાય;
સ્વાગત માટે સર્વ મૂકીને, પાધર સુધી પળાયઃ
ચરણ ધરે સંપત્તિ મારી,
અમરાપુરી નાખે ઓવારી.

વનવનનાં વનપંખી બોલે, મોર કોયલ ટહુકાર;
સાયંકાળે આરતીટાણે, ઝાલરના ઝણકારઃ
ડુંકે ડુંકે ડુંગરા ડોલે,
અભિમાની આંખડી ખોલે.

અમાસ એકાદશીના આખુંય, વાયક સઘળે જાય;
ઝાંઝ પખાજ ને વાગે મંજીરાં, ભગત ભેળા થાયઃ
તંબુરાના તારને છેડે,
અબોલે આનમાં રેડે.

ગરવાં મારા ગામડાં જોવા, આવજો માવા! આજ;
કોડીલી કુદરત આપે આમંત્રણ ખોળાને ખૂંદવા કાજઃ
ઠીકોઠીક વાયરા વાયે,
નાપો તનમનના તાપે.

નાનાલાલ દલપતરામ પટેલ

મારી નજરે

(અનુસંધાન પૃ ૫૯થી)

પ્રો. ત્સુબોશી

થાય છે. તેમના ૭૦મા વર્ષે તેમના સ્મરણ રૂપે ત્સુબોશી મેમોરીઅલ નાટ્યશાળા થઇ તેનું સ્વરૂપ એલિઝાબેથ ના સમયના ફૉર્ચ્યુના થીએટરના ઘાટનુ છે અને અંદરબહાર લગભગ તેનું જ અનુસરણ છે. પરસાળ નાટ્યમંચ જેવી છે. પ્રવેશદ્વારે Totus Mundusagit Historionen ('આખુ જગત એક નાટકશાળા છે.') એમ કઠિન ભાષામાં લખ્યું છે.

આ મકાનના ત્રણે માળમાં જાપાનના એક હજાર વર્ષ પૂર્વેનાં નાટ્યગૃહો, પાત્રો, પોશાકો, સાધનો વગેરેનો અજબ સંગ્રહ છે. તે ઉપરાંત યુરોપના નાટ્યગૃહો, જુદાજુદા યુગના પ્રસિદ્ધ નાટ્યલેખકોની છબીઓ, ચિત્રો, હસ્તલેખો વગેરેનો બેમૂલો સંચય છે. માત્ર હિંદ, બ્રહ્મદેશ, જાવા એ ત્રણ દેશોના પ્રતિનિધિરૂપ મેં કાંઇ ન જોયું. બાકી યુરોપનું બધુ સાહિત્ય ત્યાં હતું. ત્યાં એકલાં નાટકો પરનાં ૧૫૦૦૦ પુસ્તકો ચીની-જાપાની ભાષાનાં, ૫૦૦૦ ગ્રંથો યુરોપિયન દેશોનાં, ૧૦૦૦ યુરોપિયન ગ્રંથો માત્ર શેક્સપીઅર ઉપર પ્રો ત્સુબોશીએ જ ભેગાં કરેલાં સંગ્રહાએલાં હતાં. ૩૦,૦૦૦ રંગીન ચિત્રો ઉપરાત મ્હોરાં, વેશપલટાના સાધનો, નાટ્યગૃહોના નાના નમૂના-પાત્રો સહિતના–આ બધુ જોતાજોતાં અમે થાકવા હતા ઉતાવળમાં હતા છતા યે એક કલાક લાગ્યો.

ટોકિયો આટલું જ જોવા આવ્યા હોત તો યે આટો સફળ ગણાત બહાર નીકળ્યા પછી, હિંદુસ્તાનની ભવાઇઓ, રાસલીલાઓ, કથકલીઓ વગેરેમાં હજુ પણ જીવતું પ્રાચીન તત્ત્વ સંઘરનારા મ્યૂઝિયમની કલ્પના કોણ ઝીલશે તેના ઉભરા સમાવતા યુનિવર્સિટીના હૉલમાં આવ્યા એ વખતે અંધારૂં થઈ ગયુ હતું ને દીવા પ્રગટી ગયા હતા; પણ જોયુ તો યુનિવર્સિટીના બધા ખંડે રોશની થઇ રહી હતી. પ્રો. નીગોઇને

ત્સુબોશી મેમોરિયલ નાટ્યશાળા

જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ

પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે હવે યુનિવર્સિટીના રાતના વર્ગો શરૂ થયા છે અને રાતના અધ્યાપકોનો સ્ટાફ દિવસના વપરાતા ખંડોમાં જ વર્ગો ચલાવશે. આવી રીતે અખંડ વિદ્યોપાસના ચાલતી રાખતી જોવાની તક અમને અમૂલી લાગી તેથી તે વર્ગોમાં જઇ કામ ચાલતું નિરખવાની ઇચ્છા પ્રો. નીગોઇને જણાવી તેમને તો અમે તેમના રોજના નિયમ કરતાં બે કલાક વધુ રોક્યા હતા, એટલે રાતના કોઇ અધ્યાપક જોડે ઓળખાણ કરાવી આપી જાય એવી વિનતિ કરી. જાપાનની સામાન્ય સભ્યતામાં પણ કોઇવાર ક્ષતિ કે થાક અમે જોયો નહોતો તો પછી અહીં વિદ્વાનો પ સે તો પૂછવું જ શું? તેમણે તરત રાતની શાળાના પ્રિન્સિપાલ પાસે અમને પહોંચાડ્યા અને તેમને અમારો પરિચય આપી પોતે ઘેર સીધાવ્યા. રાતના પ્રિન્સિપાલ સાહેબ પ્રથમ તો અમને તેમના રૂમમાં લઈ ગયા અને અમે કશું ખાધુ નહિ હોય એમ ધારી લઇને ચાનાસ્તો મગાવ્યો ખરૂં પૂછો તો અમને ખાવાનું સાંભરતું નહોતું, પણ એટલો ટેકો જરૂરનો ધારી એ આતિથ્ય વધાવી લીધું.

પ્રિન્સિપાલ સાહેબને પૂછ્યું કે તેઓ કયો વિષય શીખવે છે, તો કહે Ethics! એન્જિનીઅરિંગ ઇલેક્ટ્રિસિટી વગેરે ભણનારાને પણ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, જાતિ વ્યવહાર અને વર્તનથી વધારે ઉચ્ચતર માનવતાનો પરિચય આપવા મથતું જાપાન કેટલી ઉગ્ર પ્રવૃત્તિ રાખે છે તે બરાબર જોયું રાતની નિશાળના

કોઇને પણ પાસ વિના પેસવા ન દેવાની આજ્ઞાવાળા યુવાન સ્વયસેવક ગોખલેએ ઉદ્ભત એજ્યુ.' સોસાએટીના સમારંભ વેળા એક અપરિચિત આગેવાન વ્યક્તિ દાખલ થવા આવતાં જ નમ્ર વદને રોકીને પૂછ્યુ: 'આપનો પાસ ?' સ્વયસેવકના નિયમનને માન આપી પિતામહની જેમ ત્યાં ખડા થઇ રહેનાર એ નેતા ન્યાયમૂર્તિ રાનડે હતા, જેમને ચરણે ગોખલે ૧૪ વરસ સુધી દેશસેવાના પાઠ શીખ્યા.

અનેકાર્થી શબ્દ: આડું=સીધું નહિ તેવું; હઠીલું; વાંધાખોરિયું; પરોક્ષ; વચ્ચે પડયુ હોય તેવું; ખોટું, વાંકું; ગાડા પર પાંજરી મૂકતાં જેની સાથે દોરી બાંધે છે તે ઊભો ટેકો; મેલું, ભૂત.

ઘડીઆળના સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમનું અસ્તિત્વ ૧૮૮૪મા મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસના પરિણામે આવેલું છે.

કહેવતોના અર્થ: 'પાણી પીને ઘર પૂછવું' કામ કરી નાખ્યા પછી તેના સારાસારનો વિચાર કરવો એ પાણી પીધા પછી પાનારની નાતજાત પૂછવા જેટલું જ નિરર્થક છે. એવો જ અર્થ દાખવતી બીજી કહેવતો: 'વતું કરાવીને વાર પૂછવો,' 'આથમ્યા પછી અસુર શું?' 'જવ તલ હોમાયા તે ખરા'.

અમેરિકામાં માણસો અને ઉંદરોની વસતી સરખી છે. ઑસ્ટ્રેલિયામાં માણસો કરતાં ઘેટાની વસતી દસગણી છે.

સ્વદેશીની બૂમ આપણે વર્ષોથી પાડતા આવ્યા છીએ, પરંતુ આપણી જરૂરીઆતોમાં સ્વદેશીને પ્રથમ સ્થાન આપવું તો દૂર રહ્યું, પણ જેના વગર આપણે બીલકુલ ચલાવી લઈ શકીએ એવી રમકડા જેવી વસ્તુમા પણ દર વર્ષે પચાસ લાખ રૂપિયા પરદેશ ચડાવી રહ્યા છીએ.

શીશીમાં ગર્ક થઇ ગએલાં બૂચ કાચ પાએલા કાગળ (કે એમરી પેપર) ના ટુકડા વડે પકડીને હાદવાથી સહેલાઇથી નીકળશે.

દેડકાં પોતાનું માથું ફેરવી શકતા નથી. જે પડખે જોવું હોય એ પડખે આખુ શરીર તેમને ફેરવવું પડે છે

નારંગીનાં પાન, ફૂલ અને ફળ ત્રણેની સુગંધ જુદી હોય છે.

'જ્યૉર્જ' નામ ગ્રીક 'જ્યૉર્જિયા' ઉપરથી આવ્યુ છે, જેનો અર્થ ખેડૂત થાય છે.

કાચબાને એક માઇલ ચાલતાં એક મહિનો લાગે

આવતાં દસ વર્ષમાં હિંદની વસતી ચુમાલીસ કરોડની સંખ્યાએ પહોંચશે એમ નિષ્ણાતોનું કહેવું છે.

અજબ કુદરત

ગેકો નામની ગીરોળી બનતા સુધી નો નુકસાન નથી કરતી પણ છેડાય તો એના અંગુઠા કાતિલ ઝેર છોડે છે; ને એની દાઢ તો એવી છે કે તેની સામે પોલાદ પણ નથી ટકી શકતું.

ગણિત ગમ્મત

(૧૯૮- ૩૬)÷૧૬૨=૧

(૧૯૯૮- ૫૪)÷૧૬૨=૧૨

(૧૯૯૯૮- ૭૨)÷૧૬૨=૧૨૩

(૧૯૯૯૯૮- ૯૦)÷૧૬૨=૧૨૩૪

(૧૯૯૯૯૯૮-૧૦૮)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫

(૧૯૯૯૯૯૯૮-૧૨૬)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬

(૧૯૯૯૯૯૯૯૮-૧૪૪)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬૭

(૧૯૯૯૯૯૯૯૯૮-૧૬૨)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬૭૮

(૧૯૯૯૯૯૯૯૯૯૮-૧૮૦)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬૭૮૯

ભૂળજી જેઠું જોશી

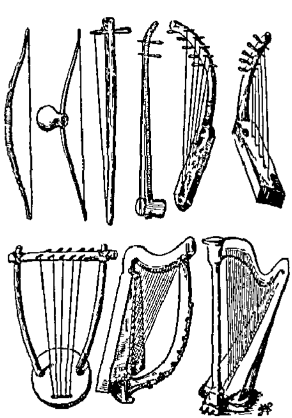

ધનુષમાંથી તંતુવાદ્યોની શોધ કેમ થઇ તેનો ક્રમ દર્શાવતી ચિત્રમાળા

વિશાળ પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી એટલે જુવાનોએ ગુણગ્રાહી થવું અને દિલ દરિયાવ રાખવું એ મારી છેલ્લી અને પાંચમી સલાહ છે.

[ભાવનગરમાં યુવકસપ્તાહ દરમિયાન શ્રી નાનાભાઇ ભટ્ટે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી]

હબસીનિયાનો રાજમુકુટ

* * * કમનસીબીને વરેલા રાજમુગટો ઇતિહાસમાં ઘણા યે થઇ ગયા છે; હબસીનિયાના રાજમુગટનો આ દાખલો તેમાં તાજા ઉદાહરણરૂપ છે.

આજથી સીત્તેર વર્ષ પહેલાં ૧૮૬૪માં હબસીનિયાના શહેનશાહ થિયોડોરે, પરદેશી રાજ્યો પોતાથી સારો સંબંધ રાખતા ન હોવાને કારણે પોતાના રાજ્યમાના બધા પરદેશીઓને કેદમાં પૂરી મૂક્યા. બ્રિટિશ સરકારે બે વર્ષ પછી પોતાનાં કેદીઓને છોડાવવા એલચી મોકલ્યો, પણ તેની યે એ જ વલે થઇ.

આથી ઇ. ૧૮૬૮માં બ્રિટિશ સરકારે હિંદના પ્રખ્યાત સેનાપતિ સર ચાર્લ્સ નૅપિયરને સૈન્ય સાથે હબસીનિયા મોકલ્યો. ત્યાં તેને આફ્રિકન શોધક જર્મન જીરાર્ડ રોલ્ફની કુમક મળી હમણાં ઇટાલિયનોએ કરેલું તેમજ એ સૈન્ય મસાવા ઊતર્યું ને પછી મગદાલાનો કિલ્લો કે જ્યાં શહેનશાહ હતો, તેના પર હલ્લો લઇ જવામાં આવ્યો.

કિલ્લાનું રક્ષણ કરતી પહેલી હરોળ તૂટી, એટલે દરવાજો ખોલી નાખવામાં આવ્યો. અંદરના બીજા દરવાજામાં પેસતા જ શહેનશાહ થિયોડોરની લાશ હાથ આવી. વિજયની અસંભવિતતા જોઇ તેણે પોતાની હત્યા કરાવી નાખી હતી.

પછી તો શું જોવું? અંગ્રેજોએ આખા શહેરને લૂંટ ને આગનું દૃશ્ય બનાવી મૂક્યું. તેમાં થિયોડોરનો ઝળહળતો રાજમુગટ કોઇ અંગ્રેજ સૈનિકના હાથે ચડ્યો. જીરાર્ડ રોલ્ફે એ જોયું, ને તેને પ્રાચીન નૃવંશને લગતી કંઇ અગત્ય એમાં જણાતાં, થોડાઘણા પૈસા આપી એ અંગ્રેજ પાસેથી તે લઇ લીધો ને બર્લિનના મ્યૂઝિયમમાં મોકલાવી આપ્યો.

મ્યૂઝિયમે એ મુગટ પ્રુશિયાના રાજાને ભેટ આપ્યો, ને રાજાએ પાછળથી તે મહારાણી વિક્ટોરિયાને ભેટ ધર્યો. ત્યારથી તે ઠેઠ ૧૯૨૫ સુધી તે વિક્ટોરિયા અને આલ્બર્ટ મ્યૂઝિયમમાં રહેલો. ૧૯૨૫માં તે હબસીનિયાના શહેનશાહને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો, પણ હાલ પાછો તે ઇટલિના મ્યૂઝિયમમા લઇ જવામાં આવ્યો છે.

વિટામીન વિષે કંઈક

આજસુધી શોધાએલાં સાત વિટામીનમાંથી 'એ' અને 'ડી' આપણાં શરીરને માટે બહુ જ ઉપયોગી પૌષ્ટિક તત્ત્વો છે. ઘી, દૂધ, ઘઉં જેવી ચીજોમાં વિટામીન 'એ' તો મળી આવે છે પરંતુ વિટામીન 'ડી' વાળા પદાર્થો બહુ ઓછા છે. આપણી ચામડીમાં ઍરીસ્ટોગલ નામનો એક પદાર્થ હોય છે, તેની ઉપર સૂર્યનાં અલ્ટ્રા વાયોલેટ કિરણો જો પડે તો બંનેના સંયોગથી વિટામીન 'ડી' બની શકે છે. (કિશોર)

નવી કેડીઓ

આ છૂટાં સૂચનો, વિચારો, વાક્યો અચાનક કોઈ અણે પ્રકાશ અને સામર્થ્ય અવશ્ય પૂરશે.

આપણા સાહિત્યમાં ઘણા પુસ્તકોમાં અમર થઇ શકે એવાં ચિત્રો માટેના પ્રસંગો ભર્યા પડ્યા છે. પણ ચિત્રકારોને એ શોધવાની તકલિફ આપવા કરતા કોઇ લેખક એવા પ્રસગોને વીણીવીણીને, કોઇ દૃશ્યચિત્રનું વર્ણન કરતા હોઇએ એ ઢબે તેનું રૂપાંતર કરી નાખે, અને એવાં ચિત્રદર્શનોનો સંગ્રહ કરી બહાર પાડે તો ઊગતા ચિત્રકારોને વિષયોની શોધમાં ઓછું ભટકવું પડે. (હરિકૃષ્ણ વ્યાસ)

ક્રિકેટ રમવા માટેની બૅટ અત્યારે માત્ર પંજાબ તરફથી જ આવે છે. પણ ગુજરાતના વણકરો હાથ ન ધરી શકે એવી મહાન કારીગરી એ નથી. (હરિકૃષ્ણ વ્યાસ)

ટેબલ ક્લૉથ ફેટોગ્રાફી કરનારાઓ Kaleidoscopeની મદદથી ચિત્રવિચિત્ર ડિઝાઇનો તૈયાર કરી ઉદ્યોગોના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેનો પ્રચાર કરાવી શકે આ કામ માટે એ યંત્રમાં નાખવાના ટુકડાઓના આકાર પ્રમાણબદ્ધ અને યોજનાપૂર્વક પસંદ કરાયા હોય તો વધારે સારું. (ધૈર્યચન્દ્ર બુદ્ધ)

ગામડાની જનતા જાણે છે કે ડોશીશાસ્ત્ર તરીકે ગણાતા કેટલાક વૈદકીય નુસખાઓ બાળકો અને સ્ત્રીઓનાં સામાન્ય દરદોમા એવા અસરકારક નીવડે છે કે ઘણી વખત તો સેંકડો વર્ષોના અનુભવની ચાળણીમાંથી ગળાઇ આવેલા એ ઘરગથ્થુ ઉપાયોને છોડી બીજા વધારે અર્વાચીન ઉપાયો લેવા જતા આપણે ભૂલ કરતા હોઇએ એમ આપણને લાગે છે. આથી, જેમ લોકવાર્તાઓ અને બીજું એવું જૂનું સાહિત્ય અત્યારે પુનરુદ્ધાર પામી રહ્યું છે, તેમ જ આવા અનુભવમાં આવેલા અને આમ જનતાને વારસામાં મળી વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલા ઉપાયોનો પણ સંગ્રહ કોઇ કરે તો બહુ ઉપકારક થઈ પડે. (ધૈર્યચન્દ્ર બુદ્ધ)

ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં કુંવારનાં વનનાં વન ઊગે છે, અને એનો રસ કાઢી તડકે સૂકવી દેવાથી જ એળીઓ તૈયાર થઇ શકે છે. ગામડાની જનતા આ શક્યતાનો ઘણો જ લાભ લઇ શકે તેમ છે. (ધૈર્યચન્દ્ર બુદ્ધ)

બ્લૉટિંગ પેપરને બદલે સુંવાળી માટીની પકાવેલી નાજુક અને કલામય ઈટો સરસ કામ આપી શકે. સ્ટેશનરીવાળા વેપારીઓ હિંદના કુંભારોને આ હુન્નર તરફ પ્રેરે તો સારું.

કોઇને પણ પાસ વિના પેસવા ન દેવાની આજ્ઞાવાળા યુવાન સ્વયંસેવક ગોખલેએ ડેક્કન એજ્યુ.' સોસાયટીના સમારંભ વેળા એક અપરિચિત આગેવાન વ્યક્તિ દાખલ થવા આવતાં જ નમ્ર વદને રોકીને પૂછ્યુ: 'આપનો પાસ ?' સ્વયંસેવકના નિયમનને માન આપી પિતામહની જેમ ત્યાં ખડા થઇ રહેનાર એ નેતા ન્યાયમૂર્તિ રાનડે હતા, જેમને ચરણે ગોખલે ૧૪ વરસ સુધી દેશસેવાના પાઠ શીખ્યા.

અનેકાર્થી શબ્દ: આડું=સીધું નહિ તેવું: હઠીલું; વાંધાખોરિયું; પરોક્ષ; વચ્ચે પડયુ હોય તેવું; ખોટું, વાંકુ; ગાડા પર પાજરી મૂકતાં જેની સાથે દોરી બાંધે છે તે ઊભો ટેકો; મેલું, ભૂત.

ઘડીઆળના સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમનું અસ્તિત્વ ૧૮૮૪માં મળેલી આંતરરાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસના પરિણામે આવેલું છે.

કહેવતોના અર્થ: 'પાણી પીને ઘર પૂછવું' કામ કરી નાખ્યા પછી તેના સારાસારનો વિચાર કરવો એ પાણી પીધા પછી પાનારની નાતજાત પૂછવા જેટલું જ નિરર્થક છે. એવો જ અર્થ દાખવતી બીજી કહેવતો: 'વતું કરાવીને વાર પૂછવો,' 'આથમ્યા પછી અસુર શું?' 'જવ તલ હોમાયા તે ખરા'.

અમેરિકામાં માણસો અને ઊંદરોની વસતી સરખી છે. ઑસ્ટ્રેલિયામાં માણસો કરતા ઘેટાની વસતી દસગણી છે.

સ્વદેશીની બૂમ આપણે વર્ષોથી પાડતા આવ્યા છીએ, પરંતુ આપણી જરૂરીઆતોમાં સ્વદેશીને પ્રથમ સ્થાન આપવું તો દૂર રહ્યું, પણ જેના વગર આપણે ખીલકુલ ચલાવી લઈ શકીએ એવી રમકડા જેવી વસ્તુમા પણ દર વર્ષે પચાસ લાખ રૂપિયા પરદેશ ચડાવી રહ્યા છીએ.

શીશીમાં સજ્જડ થઇ ગએલાં બૂચ કાચ પાએલા કાગળ (કે એમરી પેપર)ના ટુકડા વડે પકડીને કાઢવાથી સહેલાઇથી નીકળશે.

દેડકાં પોતાનું માથું ફેરવી શકતા નથી. જે પડખે જોવું હોય એ પડખે આખુ શરીર તેમને ફેરવવું પડે છે.

નારંગીનાં પાન, ફૂલ અને ફળ ત્રણેની સુગંધ જુદી હોય છે.

'જ્યૉર્જ' નામ ગ્રીક 'જ્યૉર્જિયા' ઉપરથી આવ્યું છે, જેનો અર્થ ખેડૂત થાય છે.

કાચબાને એક માઇલ ચાલતાં એક મહિનો લાગે

આવતાં દસ વર્ષમાં હિંદની વસતી ચુમાલીસ કરોડની સંખ્યાએ પહોંચશે એમ નિષ્ણાતોનું કહેવું છે.

અજબ કુદરત

ગેકો નામની ગીલોડી બનતા સુધી તો નુકસાન નથી કરતી પણ છેડાય તો એના અંગુઠા કાતિલ ઝેર છોડે છે; ને એની પકડ તો એવી છે કે તેની સામે પોલાદ પણ નથી ટકી શકતું

ગણિત ગમ્મત

(૧૯૮- ૩૬)÷૧૬૨=૧

(૧૯૯૮- ૫૪)÷૧૬૨=૧૨

(૧૯૯૯૮- ૭૨)÷૧૬૨=૧૨૩

(૧૯૯૯૯૮- ૯૦)÷૧૬૨=૧૨૩૪

(૧૯૯૯૯૯૮-૧૦૮)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫

(૧૯૯૯૯૯૯૮-૧૨૬)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬

(૧૯૯૯૯૯૯૯૮-૧૪૪)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬૭

(૧૯૯૯૯૯૯૯૯૮-૧૬૨)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬૭૮

(૧૯૯૯૯૯૯૯૯૯૮-૧૮૦)÷૧૬૨=૧૨૩૪૫૬૭૮૯

મૂળજી જેઠુ જોશી

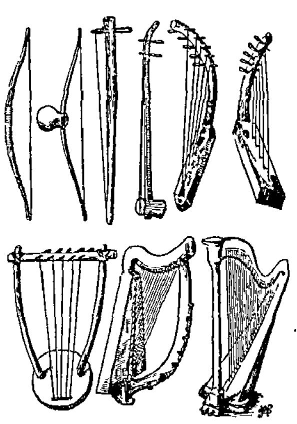

ધનુષમાંથી તંતુવાદ્યોની શોધ કેમ થઇ તેનો ક્રમ દર્શાવતી ચિત્રમાળા

સસ્તી કીમતે

કુમારોને ઉપયોગી પુસ્તકો

['કુમાર' માસિકના જે વાંચકો આ પાનું ફાડી મોકલશે તેમને જ આ સસ્તા દરનો લાભ મળશે. એક નકલથી વધારે મળશે નહિ.]

મૂળ કીમત		લેવાની કીમત
૨-૦-૦	એડીસનનું જીવનચરિત્ર	૧-૦-૦
૧-૦-૦	મેઝીનીના લેખો	૦-૧૦-૦
૦-૧૨-૦	ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે	૦-૬-૦
૨-૮-૦	ઐતિહાસિક કથામંજરી	૧-૧૨-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા. ૧	૧-૬-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા. ૩	૧-૬-૦
૦-૮-૦	કર્પુર મંજરી	૦-૪-૦
૩-૦-૦	ગુલામી વેપાર ભા. ૧-૨	૨-૦-૦
૧-૮-૦	નીતિવચન (પાકું)	૧-૦-૦
૧-૦-૦	જીવન સુધારણાનો સન્માર્ગ ભા. ૧-૨ સાથે	૦-૧૦-૦
૧-૪-૦	પ્રવાસીના પત્રો	૦-૧૨-૦
૦-૧૦-૦	પૃથ્વીરાજ ચહુઆણ	૦-૫-૦
૦-૧૨-૦	યૌવનનાં સ્મરણો	૦-૬-૦
૧-૪-૦	સ્વામી વિવેકાનંદ (નાટક)	૦-૧૦-૦
૫-૮-૦	શબ્દાર્થ ચિંતામણી	૪-૦-૦
૨-૦-૦	સોલંકીયુગની કીર્તિકથાઓ	૧-૮-૦
૧-૮-૦	જ્યોત્સ્ના (ભોગીન્દ્રરાવ)	૧-૨-૦
૨-૮-૦	તરલા (,,)	૧-૧૪-૦
૨-૮-૦	રશ્મિ (સચિત્ર મૌલિક નવલકથા)	૨-૦-૦
૧-૦-૦	નાગમતી (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
૫-૦-૦	કલાપીનો કેકારવ	૪-૮-૦
૩-૦-૦	કલાપીની પત્રધારા (૫૩૫ પત્રો)	૨-૪-૦
૪-૦-૦	કલાપી આલ્બમ	૨-૮-૦
૨-૦-૦	ગોયણાં (દુર્કાજી)	૧-૮-૦
૨-૦-૦	સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિ	૧-૮-૦
૪-૦-૦	અરેબીયન નાઇટ્સ (શાનાંદ ચેટરજી)	૩-૪-૦
૧-૪-૦	મેવાડપતન (નાટક)	૧-૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્યમંદિર (રમણભાઇ)	૧-૧૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૧	૧-૮-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૨	૧-૮-૦

[તમામ જાતનાં ગુજરાતી પુસ્તકો માટે મોટું સૂચિપત્ર મેળવવા બે આનાની ટીકીટ મોકલો]

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ

જીવનલાલ ઍન્ડ સન્સ ૧૨૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઇ-૨

નવચેતન

એપ્રિલ: ૩૬ના અંકથી દર માસે ૧૦૮ પાનાંનું વાંચન તેમજ અનેક ચિત્રો આપે છે

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક 'નવચેતન'ના જરૂર ગ્રાહક બનો

વાર્ષિક રૂ. ૩॥= હિંદ બહાર રૂ. ૮॥

છુટક રૂ. ૦॥।

'નવચેતન' ઑફિસ

૨૫ પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

કીમત ઘટાડી છે

કનુ દેસાઇનાં બે જાણીતાં આલ્બમોની અત્યંત જાજ નકલો બાકી રહેલી હોવાથી કીમત ઘટાડી છે

સત્તર છાયાચિત્રો

ઘટાડેલી કીમત ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું

તેર રંગચિત્રો (વૉટર કલર્સ)

ઘટાડેલી કીમત ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું

કુમાર કાર્યાલય - રાયપુર અમદાવાદ

KUMAR Reg. No. B. 1803

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ

અજંતાના કલામંડપો

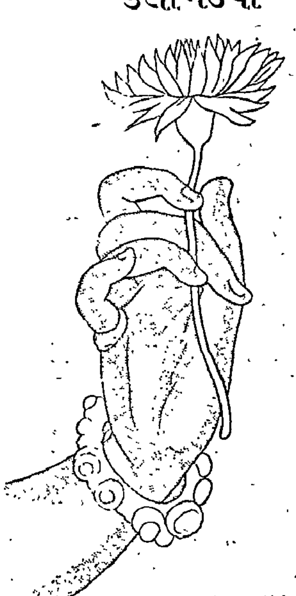

❡ આમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજંતાની કલા પર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી રવિશંકરરાવળ જેવાને હાથે અજંતાની કલાપર એકેએક મુદ્દાની ચર્ચા કરતો, વિગતથી લખાએલો વિસ્તૃત પરિચયલેખ, અને કાકાસાહેબ કાલેલકરની કલમમાંથી આવેલી અજંતા-કલમના એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની પિછાન એ એની લેખનસામગ્રી છે.

❡ અને ચિત્રોથી તો એ, ભરચક છે. નવ ત્રિરંગી ચિત્રો એનાં પાનાંઓને રંગમય કરી દે છે; આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સોળ પાનાં ભરીને અનેક એકરંગી આલેખનો; ફોટોગ્રાફો વગેરેની સમૃદ્ધ સામગ્રી એમાં સભર ભરી છે; અને પાને પાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનોની કલાત્મક છાંટ, મન પર અજંતાના વાતાવરણના સંસ્કાર ફોરી રહે છે.

❡ ખરેજ, કલાત્મક પ્રકાશનોમાં એ અનન્ય છે.

દોઢ રૂપિયાની કીમતમાં, આ દરના ઉપર, આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રીવાળું એક પણ પ્રકાશન આજ લગી બહાર પડ્યું નથી.

કીમત રૂ. ૧-૮-૦;
રજિસ્ટ્રેશન સાથે પોસ્ટેજ ૦-૫-૦.

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ · રાયપુર · અમદાવાદ

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક ૧૫૯ વર્ષ ૧૪મું અંક ૩જો • ફાગણ ૧૯૯૩

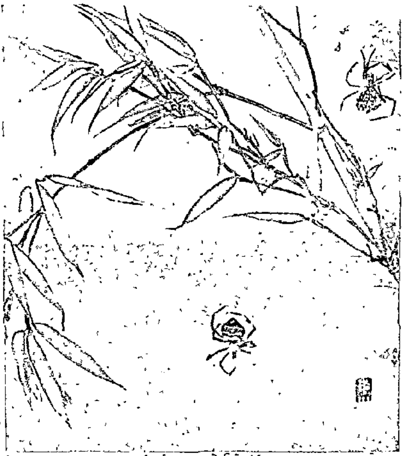

ઝરણા નજીક કરોળિયા

ફૂલો, પંખીઓ ને પ્રકૃતિદશ્યોના નામચીન આલેખક હોવા ઉપરાંત અચ્છા કવિ ને ઉત્તમ અક્ષરાલેખક તરીકેની પણ ખ્યાતિ પામેલા જાપાની કલાકાર ક્ઝાન વાતાનાબેની આ એક નમૂનેદાર કૃતિ છે. ઉપરના ચિત્ર સાથે તેને લગતું એક કાવ્ય પણ એણે લખેલું છે.

આ સંપૂર્ણ કાર્યસિદ્ધિ આપનાર નાનકડો 'કોડાક'—માત્ર રૂા. ૨૦

કોડાકના પહેલવહેલા જ આ સૌથી નાના કોડાક 'બાંટમ'માં મીનીએચર ફોટોગ્રાફીની બધી સંમોહકતા ભરી પડી છે. આ નવા સસ્તી કીમતના કૅમેરાનું ખોખું સુશોભિત અને નીકલના ફીટિંગવાળું છે. બે પાવરધા લેન્સો પણ ખાસ મૂકવામાં આવ્યા છે. કોડાક 'બાટમ' સુંદર એન્લાર્જમેન્ટો આપતાં મઝાહ-દાર ને વિગતવાર ચિત્રો લેતો ખરેખરો મીનીએચર છે. કોડાક ફિલ્મ ભરેલો નાનકડો કોડાક 'બાટમ', તમે જે કંઈ જુઓ છો અને કરો છો એ બધી વસ્તુઓનું સસ્તી કીમતે એક કાયમી દફતર રાખતો તમારો હમેશનો સંગાથી બની રહેશે.

કોડાક 'પૅનૅટૉમિક' અથવા 'સુપર એકસ' ૮ એકસ્પોઝરની ફિલ્મ વાપરો. એનાં સપૂર્ણું ચિત્રો ઉત્તમ રીતે એન્લાર્જ થાય છે. એમાંની કોઇપણ એક ફિલ્મના રપૂલની કી ૧૧ આના

તમારા કોડાક ડીલરને કહો કે

કોડાક 'બાંટમ' તમને બતાવે

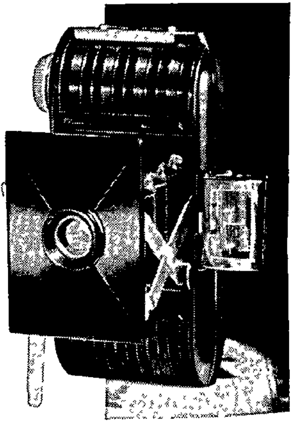

કોડાક 'બાંટમ' બે મૉડેલમાં મળે છે. એકમાં પાવરધો ડબલ લેન્સ તથા ડાયાફ્રામ-ઓપનિંગ જડેલું છે જે 'ઈન્સ્ટન્ટેનિયસ' અને 'બલ્બ' એકસ્પોઝર આપે છે. ઉપરાંત ડાયરેકટ વીઝન વ્યૂફાઇન્ડર છે. તેની કી. રૂા. ૨૦/-

કોડક એનાસ્ટિગ્મેટ f ૬ ૩ ના લેન્સ અને ઉદારદાર પ્રકાશ માટે f ૧૧ ના શટર-સ્ટૅાપવાળા બીજા મૉડેલને 'ઈન્સ્ટન્ટેનિયસ' અને 'ટાઇમ' સેટિંગ્સ આપી શકાય છે. ડાયરેકટ વીઝન વ્યૂફાઇન્ડર ઑપ્ટિકલ છે. આ સરસ મૉડેલની કી. રૂા. ૩૫/-

કોડાક લિમિટેડ

(ઇંગ્લંડમાં ઇન્કૉર્પોરેટ થએલી)

મુંબાઈ · કલકત્તા · લાહોર · મદ્રાસ

કુમાર ફાગણ ૧૯૯૩ અંક ૧૫૯

નિકષ

જે કર્તવ્ય પથ પર હિંદના નરસિંહ લાલા લજપતરાય આરૂઢ હતા ને ગાંધીયુગ પહેલાં જેના ના ! અનેક નવલોહિયાંને પાનો ચડાવ્યો હતો એ દિલ્હીના ઉદ્ધારક ઝેરીબાહડીનું ચરિત્ર આ અંકમાં રજુ થાય છે. મોત સિવાય કશા બદલાની આશા ન રાખનાર એ અને એના સાથીઓની વતનફરેસ્તી જગતનું જાન દિલ આજ પણ રાષ્ટ્રને ડોલાવી રહી છે. દિલ્હીનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે એ નવો નિકાસ એવા સાચા પુરુષની સિદ્ધિથી જ શરૂ થાય છે. ❑ ઝડપ,—સાગર, જમીન, જ તરનું આવરણ અને એથી યે પરના અવકાશમાં ઝડપની સાધનાની વૃત્તિ આજના જમાના હડપે લાગી રહી છે. આગલી પેઢી આજની પેઢી કરતાં દિશા અને કાળની વિશાળ 'ફ્રેમ' હવે એ સાર એમે શા શા પ્રયત્નો આદર્યા છે એ ઝડપનો લેખ તમને કહેશે. ❑ સ્વરૂપે બેડોળ, સ્વભાવે નિશાચર અને બીકણ, અલ્પ સાધનસંપન્ન અને કેવળ ઉદરપોષણનો જ ઉદ્યમ કરનારો, છતાં કરોળીઓ જે લોકોત્તર સર્જકશક્તિ દેખાડે છે તે પર મુગ્ધ બનનાર 'વનેચર' એમના 'કરોળીઆ'ના લેખમાં એ તન્તુધન્વા પર તમને પણ અવશ્ય મુગ્ધ બનાવશે. ❑ રોગનો ઉપચાર દવાની શીશીઓમાં જ શોધનારી આપણી વૃત્તિને, દવા અને આરોગ્ય એ બંને કેટલી પરસ્પર વિરોધી વૃત્તિ છે એ બતાવશે 'દવા અને ખોરાક'વાળો લેખ વાચવા જેવો જણાશે. ❑ જેમાંથી શરીરનાં શક્તિ તથા સૌન્દર્યની પ્રબળ ભાવના અને તે અર્થે વ્યાયામની વિવિધ પદ્ધતિઓ નિષ્પન્ન થઈ છે એ જગતપ્રચલિત કુસ્તીનાં વિવિધ અંગોનું બયાન આપનાર આ વખતનો 'અખાડો' તો ચૂકવા જેવો નથી જ. ❑ તારંગાનો આ અંકમાં સમેટાતો વર્ણપ્રવાસ નિસર્ગસૌન્દર્યનો રસિક જેવો ને તેવો ટકાવતો જાય છે. ❑ 'પોતાનો હક જાહેર કરતાં પહેલાં' વિદ્યાર્થીવર્ગને ખાસ ચાનકરૂપ જણાશે. જીવનમાં સાદાઈ, સંયમ અને શરીર શ્રમને પ્રથમ સ્થાન આપવાનું સૂચવતો એ લેખ જીવનઘડતરના સાચા સંકલ્પસિદ્ધાંતો રજુ કરે છે. એ ઉપરાંત બીજા બે લેખો, વાર્તાઓ, કાવ્ય અને નવા વિભાગો વગેરે ઉલ્લેખવા જેવું ના ઘણું છે અમારા કરતાં પણ તમે જ

અનુક્રમ

ચિત્રો	ઝરતો જાળ કરોળીઓ (જાપાની)	કન્નાન વાતાનાબે	મુખપૃષ્ઠ
	વળતા પડછાયા (પૂર્ણરંગી)	રસિકલાલ પરીખ	મુખચિત્ર
	જેસલ અને રાણકદેવી સોધા	ઓઝમાડ હમૂલાક	૧૨૮
	નમતા પહોરે (ફોટો)	ડી.જી. ગોપકર	૧૨૯
કાવ્ય	નવલી વસત	સુન્દરમ્	૧૧૩
	આંસુ હજ	'અહત'	૧૨૨
ચરિત્ર	ઝેરીબાહડી	અશોક હર્ષ	૧૫૪
વાર્તા	સિદ્ધની સહચરી	'શેનિન'	૧૨૦
	મારી સફર	જીવરામ જોષી	૧૩૪
લેખો	દવા અને ખોરાક	રમણલાલ ગોવિંજનીઅર	૧૨૬
	ઝડપ	'અનિકેત'	૧૨૯
	કરોળીઆ (તનવગડાના વાસી)	'વનેચર'	૧૩૭
	કુસ્તી (અખાડો)	હરિનારાયણ આચાર્ય	૧૪૫
	સાબરના પૂરમાં (ખલે પહિયો)	રામપ્રસાદ શુક્લ	૧૪૮
	ગુજરાતી લઘુલિપિ	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૧૫૪
	પોતાનો હક જાહેર કરતાં પહેલાં	છગનલાલ ન. જોષી	૧૫૭
વિભાગો	ફેરાશાહી હરીફાઇનું પરિણામ	બલવન્ત ભટ્ટ	૧૨૪
	મૈત્રીનાં પાન		૧૩૬
	ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષણ	ર. મ. રા.	૧૪૩
	આથાણું		૧૫૬
	કહેવત કથન અને કવિતા		૧૫૮
	સોનેરી શેલ (બાળવિભાગ વાર્તા)	દે. મ. ઝાંઝરકિયા	૧૫૯
	દસ ઊંદર (,, કાવ્ય)	રમણલાલ સોની	૧૬૧
	માધુકરી		૧૬૨
	નવી કેડીઓ		૧૬૬
	નવા નુસખા		૧૬૭
	છેલ્લું પાનું		૧૬૮

મુદ્રક: બચુભાઈ રાવત: તંત્રી અને પ્રકાશક: રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.: છ માસિક લવાજમ રૂ. ૩: છૂટક નકલના ૧૦ આના મુંબાઈના એજન્ટો - આર. આર. શેઠની કંપની, અને શ્રી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; લાહોર ખાતેના સોલ એજન્ટ રામલાલ સૂરી? પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અનાયમ જેવું પોષણ મળે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન ઝંડુનું

મહારસાયન

રસસિંદુર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન, તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચાટણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી સ્મરણશક્તિ આપી શરીરમાં બળ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કીમત
પા રતલના પોટનો રૂ. ૧॥
અરધા રતલના પોટના રૂ. ૨॥
એક રતલના પોટના રૂ. ૫)

કારખાનું: સયાનીરોડ મુંબાઈ-૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

અમદાવાદના એજન્ટ - ભોગીલાલ બ્રધર્સ - ગાંધીરોડ

દુકાન: જૂની મહાજનવાડી મુંબાઈ-૨

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેર ખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો.

No. 4711 Rhinegold

Eau de Cologne * Perfume

"રહિનગોલ્ડ" પર્ફ્યુમ એની દિલચસ્પ આહ્લાદકતાથી મુગ્ધ બનાવી દે છે. "રહિનગોલ્ડ" કોલનવૉટરમાં તેની પોતાની પ્રશંસનીય મનમોહક ફોરમ ઉપરાંત "૪૭૧૧"નાં કોલનવૉટરનો તાજપભર્યો પુટ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

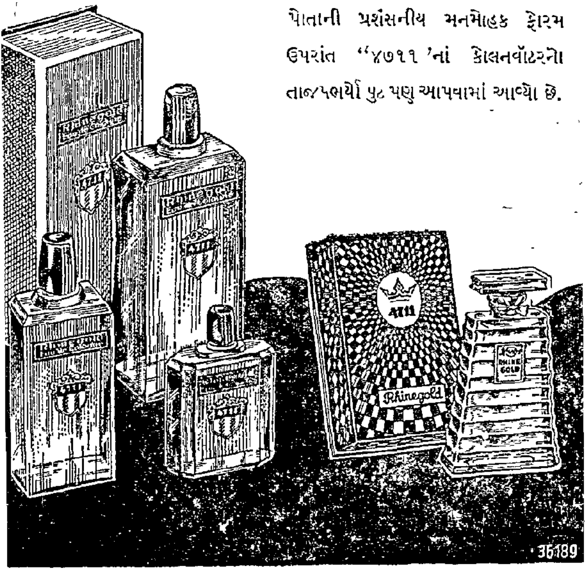

36189

મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક

શારદા

તંત્રી : ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં 'શારદા' કઇ રીતે ભાત પાડે છે?

'શારદા' એ એકજ ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને બે ત્રિરંગી ચિત્રો આપે છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સોરઠી લોકસાહિત્યની રસલ્હાણ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના તંત્રી અંક, નવલિકા અંક, લોકસાહિત્ય અંક અને દીપોત્સવી અંક માટે હજારો લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.

'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્ટવર્ગ અને આમવર્ગના સાહિત્યનો સુમેળ સાધે છે.

'શારદા' એ એકજ ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સોરઠી ઇતિહાસની રા. રાયચુરાકૃત નવલકથા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપે છે.

'શારદા' એ એકજ ગુજરાતી માસિક છે કે જે રોજના એક પૈસામાં સાહિત્ય અને કલાનો રસથાળ દર માસે તમારે ત્યાં પહોંચાડે છે.

'શારદા' બાર વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના ગ્રાહક થયા હશો જ, ન થયા હો તો તો નીચેના કોઇ પણ સ્થળે, આજેને આજ ખબર આપો એટલે 'શારદા' શરૂ થશે.

વાર્ષિક લવાજમ :
હિંદમાં : રૂા. ૧ ૮-૦
પરદેશ શીલીંગ ચાર.

તંત્રી :

'શારદા'

ચોરવાડ (કાઠિયાવાડ).

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી., વડોદરા.

આર. આર. શેઠની કંપની. બુકસેલર્સ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ નં. ૨

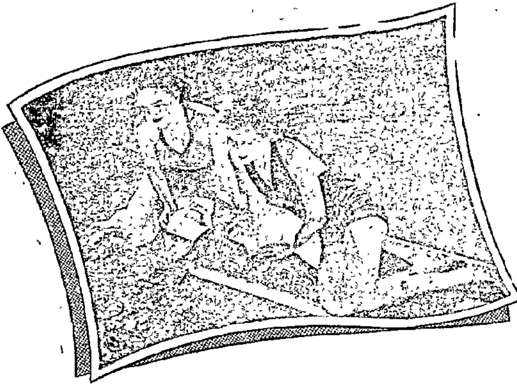

આઇસોપાન F ફિલ્મથી તમારે માટે ભૂલ થવાનો સંભવ જ નથી

સમય અને પ્રકાશના નિર્ણયને અંગે થતી પેલી નાની ભૂલો, જે ક્યારેક ઉત્તમ ચિત્રોને બગાડી મૂકે છે તેને આઇસોપાન F ફિલ્મ સંભાળી લે છે.

ગમે તે જાતનો કૅમેરા તમારી પાસે હોય, પણ ફિલ્મ તો વાપરવી આગફા આઇસોપાન F જ. ફિલ્મ તરીકે ખરી લાયક એ જ છે,—કારણ તે બીજી કોઇપણ સ્ટૅન્ડર્ડ ફિલ્મ કરતાં ઝડપી છે—કારણ તે દિવસ અને રાતનાં ચિત્રો માટે આદર્શ છે—કારણ તેના ફાઇન ગ્રેનને લીધે એન્લાર્જમેન્ટો કાઢવા સરળ અને સફળ બને છે,—અને કારણ તેના લૅાગ ઍન્ડ સૉફ્ટ ગ્રેડેશન અંડર અને ઓવર એક્સપોઝરને લગભગ અશક્ય બનાવી દે છે.

કીમત

B ૨-૮ કદના

રૂા. ૧-૩-૦

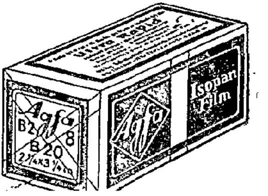

આગફા ફોટો કંપનીના અમદાવાદના વેચનારાઓ

અમદાવાદ ફોટો ડીપો · રીચીરોડ અમદાવાદ

પિક્ટોરસ્કોપ · ગાંધીરોડ અમદાવાદ

એન્જિનિયર ઓફર્સ · રીચીરોડ અમદાવાદ

ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચે-
ની ખાસ ઘટાડેલી કીમતે આપવામા આવશે.

	મૂળ કીમત	ઘટાડેલી કીમત
૧ નગર દોકડાનો વૈદ્ય	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તી	૧-૮-૦	૦-૮-૦
૪ વહુને શિખામણ	૧-૦-૦	૦-૫-૦
*૫ આદર્શ જીવન	૧-૦-૦	
*૬ હિંદના હિતનો ઉકેલ	૧-૦-૦	
૭ હઠયોગ	૧-૪-૦	૦-૭-૦
*૮ શતશ્લોકી	૦-૧-૦	
*૯ આરોગ્ય દોહાવલી	૦-૧-૦	
કુલ કીમત રૂા.	૯-૧૪-૦	

*આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ. આખા સેટમાં જ અપાશે.

પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ

નવ પુસ્તકોના આખા સેટનો મૂળ કીમત
રૂા. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂા. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મુંબાઈ તેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા ઠેકાણે-
થી મળી શકશે. પરંતુ મુંબાઈમાં ઘટાડેલી કીમત ઉપર રૂપીએ
૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ જેગું વધુ લેવાશે.

આર. આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ · મુંબાઈ-૨
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ · અમદાવાદ

દરેક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક સંસ્કારી ગૃહમાં ખાસ
રાખવા જેવાં રૂચિક, બોધક, ઉપકારક અને મનુષ્યજીવનને માર્ગદર્શક
થાય તેવાં શિષ્ટ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ કોટિનાં પુસ્તકો:

	મૂળ કીમત	લેવાની કીમત
૧ શ્રી ધોંડો કેશવ કર્વેનું આત્મચરિત	૩-૦-૦	૧-૮-૦
૨ વીર ગાર્ફિલ્ડ	૧-૮-૦	૧-૦-૦
૩ બેન્જામિન ફ્રેન્કલિન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૪ બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન	૧-૧૨-૦	૧-૦-૦
૫ કોરમ પુસ્તક ૧-૨	૧-૧૩-૦	૧-૦-૦
૬ ટોમસ એલ્વા એડીસન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૭ અપંગની પ્રતિભા (હેલન કેલરની આત્મકથા)	૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
૮ જગતના સિતારા	૦-૮-૦	૦-૭-૦
૯ અમારા જીવનની કેટલીક યાદગીરીઓ	૧-૮-૦	૧-૪-૦
૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૧-૦-૦	૧-૦-૦

પોસ્ટેજ તથા રવાનગી ખર્ચ જુદું

લખો

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા-વડોદરા

ફોટો-હરીફાઈનું પરિણામ
'વહેરણિયા', કનુ રાવત-બીજું ઇનામ:
'જીવનદાન', નરેન્દ્ર જસાણી-ત્રીજું ઇનામ

વળતા પડછાયા

ચિત્રકાર • રસિકલાલ પરીખ (ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા)

નવલી વસંત

વનરા તે વનમાં ખીલી વસંત ને
બેઠો આંબલિયે મોર,
મીઠડા કોયલ તણા કલશોરઃ ધ્રુવ૦

નવલી વસંત તણા નવલેરા ફાગ આજ,
ધરતીના ચાંદની ચોકઃ
વનનાં વાસી આજ આવ્યાં છે ખેલવા,
આવ્યાં છે થોકેથોકઃ મીઠડા૦

લીલાં કુંજાર અંગ ઓઢી ઉપરણાં,
માથે ખોસીને નવાં ફૂલઃ
કાને ઝુલાવતાં તાજી મંજરીઓ
રાસે થયાં મશગૂલઃ મીઠડા૦

થાકેલા કેકને વાતો વીંઝણલા
મીઠુડો મલય સમીર;
ખેંચી લેતો જરી કોનાં ઉપરણાં,
રંજાડી જાતો લગીરઃ મીઠડા૦

કોરે બેઠો પેલો ગાજી ઘેઘૂર
સાગર સંકોરે સંગીત;
મોતીની આંચ ભરી રેલાતી રાગણીઓ,
છલકાતી છાતીમાં પ્રીતઃ મીઠડા૦

નવલી વસંતના નવલેરા ફાગમાં
પૃથ્વી આજે અકચૂર;
શોધું શોધું પેલો માણસ સંતાયો ક્યાં?
(અને) અંગે ધુમાડા ને ધૂળઃ મીઠડા૦

સુન્દરમ્

એ

ઇટલીની આઝાદીનો અણનમ આશક

એની માની મરજી એને પાદરી બનાવવાની હતી; એના બાપની મરજી એને ડાક્તર કે વકીલ બનાવવાની હતી: પણ તાકતભર્યા એના હાથ સાધુના ડંડા મહીં પ્રાર્થનાબદ્ધ રહેવા, કે શહૂરભરી તેની જબાન છળના લોચા વાળવા નહોતી સર્જાઇ. પોતે કઇ જાતનું જીવન જીવવું એનો ગેરિબોલ્ડીએ જાતે જ નિર્ણય કરી લીધો હતો.

એનું વતન ઇટલી ત્યારે ખાનાખરાબીની ટોચે પહોંચ્યું હતું. દક્ષિણે સ્પેન, મધ્યમાં પોપ અને ઉત્તરે ઑસ્ટ્રિયાએ મળી એની આખી કમ્મર તોડી નાખી હતી ને જુદાજુદા મણકા પચાવી પાડી મુસ્તાક બની ગયા હતા. બેચાર નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો રહ્યા હતા, તેયે પરસ્પર ઝગડવામાંથી ઊંચા નહોતા આવતા. 'માતા ઇટલી'નું તો તેમને સ્વપ્ન સરખું યે નહોતું. ઉગારનો કોઇ ઉપાય રહ્યો ન હતો. લાચાર હવે ઇટલીને એ ત્રણે ધીંગી સત્તાઓની પીંખાવટ સહન જ કરવી રહી હતી.

પણ સહનશીલતાની યે કંઇ હદ તો હોવી જોઇએ ને? ઇટલીનો પોતાના દર્દનો ઉપચાર થવો તો દૂર રહ્યો, પણ એ દર્દની આહ પણ મોમાંથી ન નીકળી શકે એવા તાળા તેના ઉપર ઠોકાવા લાગ્યા. જગતમાં બોલ્યું કે કેદખાનાની દીવાલો તૈયાર જ. વાતવાતમાં ઇટાલીઅનો ફાંસીને માચડે લટકવા લાગ્યા. મુક્ત ઇટલીના સ્વપ્નથી યે તેના શાસકો ધ્રુજી ઊઠતા હતા. ધર્મગુરુઓ તો બરબાદ લોકોને હજુ આશ્વાસન આપી રહ્યા હતા કે, 'પ્રભુ બધું સારું કરશે.' પણ એમના પ્રભુના નિષ્ક્રિય હાથ સક્રિય બને ત્યાં સુધી હવે ઇટલીથી રાહ જોઇ શકાય એમ નહોતું રહ્યું: કારણ દલિત પ્રજામાં વહેલો મોડો સરફરોશીનો જે જુસ્સો પ્રગટે છે તે ઇટલીમાં પ્રગટ થઇ ચૂક્યો હતો.

ચાલિત જુલ્મી સત્તાઓનો અંત આણી ઇટલીને મુક્તપ્રાણ બનાવવા તેના પુત્રોએ હવે પોતાનું ખૂન રેડી અનાચાર, પરાધીનતા ને અન્યાયની દીવાલો કમજોર બનાવવા ને તોડી પાડવાના સક્રિય પ્રયાસો આદર્યા. એ વેરવિખેર પ્રયાસોને સંગઠિત બનાવવાનું કામ પ્રખર પ્રજાસત્તાવાદી જિસેપ મેઝિનીએ હાથ લીધું. 'તરુણ ઇટલી' નામનું મંડળ તેણે જમાવ્યું ને એ મંડળ તરફથી એ જ નામનું ચોપાનિયું તેણે બહાર પાડવું શરૂ કર્યું. ઇટલીના જુવાનોને તેણે ઠેરઠેરથી ઢંઢોળીને જગાડવા માંડ્યા: 'બીજા કોઇના નામે નહિ, માત્ર ઇટલીના નામે ખડા થાઓ.' ને એના ઝંડા નીચે નવલોહિયાનાં ટોળાં ને ટોળાં જમા થવા લાગ્યાં. લાંબી મુદતથી પરાધીનતામાં જકડાએલા દેશની મુર્દાદિલી એકસામટી ભસ્મીભૂત થવા લાગી. પરંતુ ઇટલીને સ્વતંત્રતા હજુ દાખવવાની હતી, એવું માનતા એના શાસકવર્ગે મેઝિનીને એ ઉત્થાનની અધવચ્ચે જ ઉપાડી લઇ દેશનિકાલ કરી દીધો ને પોતાની જાતને વધુ સલામત રાખવાની ચુસ્ત પેરવીઓ કરવા માંડી.

રાષ્ટ્રોત્થાનના આ ઘટનાચક્રે જ ગેરિબોલ્ડીને કુમાર વયમાં તેના જીવનનો નિર્ણય કરાવી દીધો હતો. દેશનિકાલ મેઝિનીની વાતો એ દહેભર્યે હૈયે જ્યાંત્યાંથી સાંભળતો. એના પુસ્તકો જ્યારે ને જ્યાંથી મળે ત્યારે ને ત્યાંથી માગી લાવી એનું ખાનગીમાં પારાયણ કરતો. ઘણીવાર એને મનમાં ને મનમાં પોતે ઇટલીનાં મેદાનો પર દુશ્મનો સામે લડતો હોવાની કલ્પનાઓ જાગતી. ને એ મૂર્ત કરવાની અણી ન આવે ત્યાંસુધી એ બધી ભાવાત્મક કલ્પનાઓ હૃદયને એક ખૂણે સંઘરતો જ તો હતો.

એનું આખું નામ જિસેપ ગૅરીબાલ્ડી. ગેરિબો તો માબાપે એનું લાડમાં પાડેલું નામ. ઇટલીના નાઇસ ગામમાં ૧૮૦૭ના જુલાઇની ૪ થીએ તે જન્મેલો. બાપ ને દાદો બંને વેપારી કપ્તાન હતા, એટલે ફરજનો સાદ, અથાક બળ ને નિર્ભીક હિંમત સાથે સાગરનો શોખ પણ તેનામાં ઊતરેલો. નિશાળે જવાને બદલે દરિયાકિનારે પડ્યા રહી, મેઝિનીના પુસ્તકો વાંચવામાં અગર તો વહાણોને ખૂચ જેમ આમતેમ નચાવતાં દરિયાનાં મહાનાં પડનાં મોજાં જોઇ રહેવામાં તેને ઓર મજા આવતી. ક્ષિતિજમાં દેખાતાં ટપકાંમાંથી શ્વેતપંખી જેમ ફૂટી નીકળતાં વહાણોને એ અગાઢ

ગૅરીબાલ્ડી

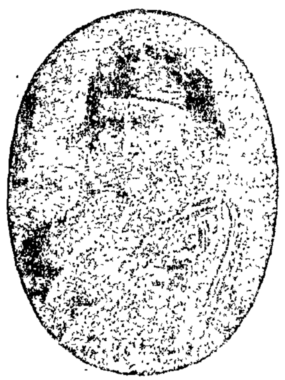

તાકી રહેતો ને પોતાની રંગદર્શી જિંદગીનાં સ્વપ્નાં ઘડતો.

ગેરિયો નિશાળે જાય ત્યારે શિક્ષકનું આવી બનતું. ફાવે તેમ વર્તે, સાથે બીજા વિદ્યાર્થીઓને પણ તોફાને ચડાવે. એક વખત તો બે જણને સાથે લઈ એક તરાપામાં તે રોમ નાસી જવા ઊપડી નીકળ્યો. પણ એક પાદરીએ તેના બાપ પાસે ચાડી ખાતાં પાછળ વહાણ દોડાવી ત્રણેને પાછા આણવામાં આવ્યા.

બસ, ત્યારથી ગેરિયોએ નિશાળમાં જવાનું સમૂળગું માંડી વાળ્યું. બાપને ખબર પડી અને કારણ પૂછ્યું તો તેણે પુસ્તકોનું બહાનું આપ્યું. નવા પુસ્તકો લેવા બાપે પૈસા આપ્યા, પણ એ પુસ્તકોને બદલે એ પૈસાની એણે બંદૂક ખરીદી લીધી. હવેથી દરરોજ તે બંદૂક સાથે રખડવા લાગ્યો.

બાપને યે આથી લાગ્યું કે એને ભણાવવામાં સાર નહોતો. ત્યારે એને જોડવો શામાં? મને નામરજી છતાં ગૅરીબાલ્ડીએ તો ખલાસી થવાનું જ પસંદ કર્યું. બાલપણથી જ દરિયાની તેને કોઈ અજબ મોહિની લાગી હતી. ઓડેસા, રોમ, જિબ્રાલ્ટર, કૅનેરીસ ને કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલની સફરો તે ખેડતો થયો.

એ સફરોમાં પણ રોમની મુલાકાત લીધી ત્યારથી તો તેની ભાવનાસૃષ્ટિ કંઈ ઓર ખીલી ઊઠી. ત્યાનાં ખંડિયેરોમાં તેણે નવો સંદેશ વાંચ્યો. રોમ તેને સંયુક્ત ઇટલીની પ્રધાનસત્તા સમું ભાસતું ને તેમાં યે જ્યારે તાગનરોગ નામના દેશભક્તનો તેને ત્યાં ભેટો થયો ત્યારે તો કોલંબસને અમેરિકા શોધતાં યે નહિ થયો હોય એટલો આનંદ તેને ઉપજ્યો હતો. ત્યારથી તેનું મૂગું હૈયું માતા ઇટલીને નિશદિન જાણે પ્રાર્થતું રહેવા લાગ્યું—

> Beloved, O men's mother, O men's queen,
> Arise, appear, be seen.

પછી તો એ એક વહાણનો કપ્તાન થયો. એ જ અરસામાં, ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિની પીઠે જ સાથે, ઇટલીમાં પણ ક્રાન્તિનો પ્રયાસ થયો. પચીસ લાખ ઇટાલીઅનોએ પોપ ને ઑસ્ટ્રિયાના ગેરશાસન સામે બળવો પોકાર્યો. પણ કમનસીબે તે નિષ્ફળ ગયો. ઑસ્ટ્રિયનોએ બળવાખોરોને ઘાસ પેઠે વાઢી નાખ્યા. જીનોઆ, પાડુઆ, પાવિયા ને તુરીનની વિદ્યાપીઠો પર તાળાં લગાવી દીધાં. પોપ ગ્રેગરી સોળમાએ પૉન્ટિફિકલ સ્વયંસેવકો ઊભા કરી, સ્ત્રીબાળકો સુદ્ધાં દેશને માટે માથું ઊંચકનારાઓની કત્લ ચલાવી. જેમની કત્લ યોગ્ય ન જણાઈ તે જેલમાં ગોંધાયા ને જેલ માટે જે ભયંકર ગણાયાં તેમને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાં. સીતમને કારણે આખો દેશ નિઃસ્તબ્ધ બની ગયો. બાળકતે હૈયે ફરી એ માતા ઇટલીને પ્રાર્થવા લાગ્યો—

> *Italy, what of the night?*

ને કારમા નિઃશબ્દના તાણે એનો જવાબ આપતો,

> Ah, Child, Child, it is long!

પણ એ નિઃસ્તબ્ધતામાં યે એક ઝીણો અવાજ

માતા ઇટલી માટે ઘર કીર્તિ ને પત્ની સુદ્ધાંનું બલિદાન હોમનાર, ગરીબી બદનસીબી અને કારમી વિટંબણાઓ સહન કરનાર અને મોત સિવાય કશા બદલાની આશા ન રાખનાર એ જવાંમર્દની સરફરોશી આજે યે જગતની જુવાનીને શાબૂરને છાંટણે રંગે છે.

સંભળાવો સતત ચાલુ રહ્યો હતો ને તે ઇટલીના અગ્રનમ દેશભક્ત જિસેપ મ્યાટ્સિનીનો. ઇટલીની જુવાનીને તેણે થોક ને થોકબંધ પ્રાણવાન સાહિત્ય પીરસ્યું હતું. કાળી વિષાદભરી આંખો, ભવ્ય લલાટ, વિશાળ ભવાં ને કમનીય રીતભાત સાથે જબાન ઉપર અજબ કાબૂ ધરાવતો આઝાદીનો એ ફકીર ચિંતક હતો, સંત હતો ને ઇટલીની નવી પેઢીનો પયગંબર હતો.

એની મથામણે ઘેરઘેર આઝાદીની ઝંખા જગાવી દીધી હતી. માર્સેલ્સમા રહ્યે માભોમની આરાધના કરતો એ દેશભક્ત બાળક જેટલો જ અહંકારથી પર હતો. ઇટલીએ તેના હૃદયનો એટલો કબજો મેળવેલો કે આખી જિંદગી તે અપરિણીત રહેલો. પોતાના સિદ્ધાંતો તેણે કદી સ્ખલિત કર્યા નથી. પણ એ સિદ્ધાંતોના વાચનારને ઇટલીમા તો કેદ યા ફાંસીને યોગ્ય જ ગણવામા આવતો હતો.

કપ્તાન ગૅરીબાલ્ડીએ આવા એ વતનપરસ્તની પહેલી મુલાકાત પોતાની માર્સેલ્સની સફર દરમિયાન લીધી. બંનેના જીવન જુદા હતા, શિક્ષણ જુદું હતું, પણ આખરી ધ્યેય તો એક જ હતું. એક દુબળો, પાતળો છતા આંખોમા અગ્નિ જ્વાલાભર્યો, બીજો દરિયાની છાતી ખૂંદી અડીખમ પહાડની દૃઢતા'ને તાકતભર્યો પહેલાના આદર્શોએ બીજાની તાકતમા જાણે પ્રાણ પૂર્યો.

એ દિવસે મ્યાટ્સિનીને આજીવન સાથ આપવાની ગૅરીબાલ્ડીએ કબુલાત આપી. સિંહે સિંહને તુર્ત ગાપી લીધો ને ગૅરીબાલ્ડીને તેણે એ જ વખતે જીનોઆ રવાના કર્યો, કારણ બળવાની બધી પૂર્વતૈયારી ત્યા સંપૂર્ણતાએ પહોંચી હતી. વહાણનો સુકાની દેશનું સુકાન સંભાળવા પાછો ફર્યો.

પણ ઇટલીની દુર્ભાગ્યપરંપરા હજુ પૂરી નહોતી થઈ. સ્વાતંત્ર્યની દેવીનું ખપ્પર હજુ યે કદાચ ઊણુ રહ્યું હશે, એટલે બધી મજબૂત તૈયારી છતા એ બળવો પણ નિષ્ફળ ગયો. અનેક મરાયા ને અસંખ્ય જેલોમા પુરાયા. જુવાન ઇટલીને જન્મમા બેઠા પ્રેરણા પાના મ્યાટ્સિનીને ત્યાંથી દેશનિકાલ કરવામા આવ્યો. એ

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ ગયો, પરંતુ ત્યાંની સરકારે પણ એને સંઘરવાની ના પાડતાં આખરે એણે ઇંગ્લંડનું શરણ લીધું.

બળવામાં ગૅરીબાલ્ડીએ આગળપડતો ભાગ લીધો હતો, પણ એનું એ સદ્ભાગ્ય હતું કે તેને કોઇએ ઓળખેલો નહિ; ને એનો લાભ લેવા તે વેશ પલટાવી નાસી છૂટ્યો. જંગલો અને પહાડો પસાર કરતો ને તરીને નદીઓ પાર કરતો તે નાસ્યે જતો હતો, પણ એને બળવાના એ સુકાનધારીની બાતમી સત્તાધારીઓથી છૂપી ન રહી શકી. તરત તેની પાછળ જાસુસો દોડાવવામાં આવ્યા ને તેનું માથું કાપી લાવનારને જબર ઇનામ આપવાની જાહેરાત કરવામાં આવી.

રસ્તામાં પોતાની જાતને છુપાવવા બનતી સાવચેતી રાખતો રખડતો રખડતો ગૅરીબાલ્ડી દસ દિવસે માર્સેલ્સ પહોંચ્યો. અઢાર કલાક થયાં કોળિયા અન્નથી યે વંચિત રહેલો એ ત્યાંની શેરીઓમાં આથડવા લાગ્યો. ફરતા ફરતાં અચાનક એક છાપું તેના હાથમાં આવ્યું. એ વાચતાં તેમાં પોતાને ઇટલીનો ગદ્દારવડિયો ગણી પકડી લેવાનો હુકમ છપાએલો જોયો.

દેશમાથી મોત પાછળ પડ્યું હતું, .અહીં તેના માટે કેદખાનું રાહ જોતુ હતું: છતાં ગૅરીબાલ્ડીએ હિંમત રાખી. પોતાનું નામ બદલાવી તેણે જિસેપ પેન રાખ્યું ને તકની રાહ જોવા લાગ્યો. એ તક પણ મળી ગઇ ને આબાદ રીતે છટકી, રાયો દ જાનેરો પહોંચ્યા ૧૮૩૬મા તે દક્ષિણ અમેરિકા ઊપડી ગયો.

તેના ત્યા પહોંચવા બાદ નવ જ મહિને બ્રાઝીલની પોર્ટુગીઝસત્તા સામે બળવો ફાટી નીકળ્યો. રાયો ગ્રાન્ડ ડો સુધીના પ્રાતે પોતાને પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું ને યુદ્ધની શરૂઆત થઇ. ગૅરીબાલ્ડીએ એ યુદ્ધમાં પોતાના અનેક દેશવાસીઓને કેદમા પડતા ને કપાઇ જતા જેયા અને તેના ચિત્તની શાંતિ ઊડી ગઇ.

ખાનગી સૈનિક તરીકે કામ બજાવવાની તેણે પરવાનગી મેળવી ને એક મછવો તૈયાર કર્યો. પોતાના આદર્શ મ્યાટ્સિનીનું એ મછવાને તેણે નામ આપ્યું ને અંદર હથિયાર વગેરે ભરી, બાર ખલાસીઓ સાથે બ્રાઝિલની શાહી સત્તા સામે લડવા તે મેદાને પડ્યો.

અનેક વખત એ ઘાયલ થયો, માંદો યે પડ્યો, પણ પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠાને એણે જરા યે મોળી પડવા ન દીધી. પ્રજાસત્તાક પ્રાંતને આવી દમદાર્થી એણે આપેલા

કાળી વિષાદભરી આંખો, ભવ્ય લલાટ, નિરાશ ભર્યાં અને કમનીય રીતભાત સાથે જબાન પર ગજબ કાબૂ ધરાવતો આઝાદીનો ફકીર એ મૅઝિનીનો ચિંતક હતો, સંત હતો, અને ઇટલીની નવી પેઢીનો પયગંબર હતો.

ઇટલીનો સ્વાતંત્ર્યદ્રષ્ટા ભાવનાભક્ત મૅઝિની

અને એના આદર્શદર્શનમાંથી પ્રેરણા ઝીલી એ સ્વાતંત્ર્યભાવનાને જેણે પોતાના શૌર્યરંગે રંગીને મૂર્તિમંત કરી તે અણનમ વીર ગૅરીબાલ્ડી

બંનેનાં શિક્ષણ જુદાં હતાં, જીવન જુદું હતું. એક દૂબળો, પાતળો છતાં આંખોમાં અજબ જ્વાલાભર્યો; બીજો દરિયાની છાતી ખૂંદી બનેલો અડીખમ પહાડની દૃઢતા ને તાકતભર્યો. સિંહે સિંહને તુર્ત માપી લીધો ને પહેલાના આતશે બીજાની તાકાતમાં જાણે પ્રાણ પૂર્યો.

સાથને લીધે તેની નામના ચોમેર ફેલાઈ ગઈ. શાહી સત્તા પણ હવે તેને ખૂબ ભયંકર ગણવા લાગી.

આખરે મૉન્ટીવીડિયોમાં તે કેદ પકડાયો. ત્યાંથી ત્રીજે જ દિવસે એ તો નાસી છૂટ્યો, પણ તેની જાણ વહેલી થઈ જતાં તે પાછો પકડાઈ ગયો. ત્યાંના અધિકારીએ આ વખતે તેને જમીનથી ઊંચે અધ્ધર લટકાવ્યો, સાથીઓનાં નામ આપી દેવા તેને ગોદાના ચાબુકથી ફટકારવામાં આવ્યો, પાણી વગર તરફડાવવામાં આવ્યો ને બીજા પણ ઘણા ત્રાસ વરસાવવામાં આવ્યા પણ છેવટ સુધી તેણે ઇનકાર જ કર્યો.

માંડ માંડ એક મિત્રની લાગવગથી તે આ જેલમાંથી છૂટ્યો. પોતાને રસ્તે જતાં એક ખેડૂતને ત્યાં એ કૉફી પીવા રોકાયો. એ ખેડૂતની એકની એક પુત્રી આનીટા ગૅરીબાલ્ડી પર ખૂબ મુગ્ધ બનેલી. આજે એને નજરે જોયો ત્યારે તો તેના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. ખેડૂત તોખમની આનીટા, ગૅરીબાલ્ડી જેટલી જ આદર્શપ્રિય, ખડતલ ને સાદગી હતી. બંનેને એકબીજા વગર રહેવું ઉણપ જણાઈ અને તે ખિજાણી, એ પૂર્ણ કરવા બંને લગ્નગાંઠથી જોડાઈ ગયાં.

એક જ જાતનો પોશાક, એક જ જાતની બંદૂક અને બંને જ જાતના આદર્શો સહિત એ જોડું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યું. મૉન્ટીવીડિયો આવી ગૅરીબાલ્ડીએ ક્યાંક નોકરી કરવા ઇરાદો કર્યો, પણ ત્યાં તો યુરોપનો આપખુદ સત્તા સામે બળવાની આગ જલી ઊઠી. સ્વાતંત્ર્યના દરેક પ્રયાસને હમદર્દીથી જોતા ગૅરીબાલ્ડીએ તરત તેમાં ઝંપલાવી દીધું. પોતાની ઇટાલિયન ટુકડી ઊભી કરી, ને બળવાના અંત સુધી એકનિષ્ઠાથી સાથ ચાલુ રાખ્યો.

બળવાની પરિસમાપ્તિ થતાં અધિકારીઓ તેને માનઅકરામથી નવાજવાની તૈયારીઓ ચલાવવા લાગ્યા, પણ ગૅરીબાલ્ડીએ સંભળાવી દીધું કે 'મેં જે કંઈ કર્યું છે તે પૈસા કે માન માટે નહિ, પણ સંયમ માનવતાથી પ્રેરાઈને જ કર્યું છે. મને તમ સાથે જ ખુશ કરવો હોય તો મારા પત્ની માટે હું જાઉં ત્યારે અહીંથી છૂટો થઈ શકું એવી મારી માગણી ખ્યાલ રાખો!'

સિંહની સહચરી

આફ્રિકાની રાનોની મધમધતી કાળાશ, કાંટાળી વાડો વચ્ચે પવનથી થનગનતું તાપણું અને પાળેલાં પશુઓને તેમના કાળા પાલકોની ગંધ, એ વાડ પાછળ જ આંટા મારતાં બે પ્રાણીઓની નજર અને નાકને ભરી દેતાં હતા.

જરખ અને શિયાળવાંએ પણ એ ગંધ પારખી હતી ને એને લઈને મળનારી ભાવિ મિજબાની માટે આનંદની ચીસો પાડવા માંડયાં હતાં. જિરાફોનું ટોળું થોડે એ દૂર ગંધથી બીને પસાર થઈ ગયું, પણ આ બે પ્રાણીઓ તો તે તરફ બેદરકાર જ રહ્યા. એમની નજર તો વાડ વચ્ચે ઊભેલાં માંસલ શરીરો પર જ ચોંટી રહી હતી.

અત્યાર સુધી તાપણાથી તેઓ બીના રહ્યાં હતા. પણ સિંહ જ્યારે ભૂખ્યો થાય છે ત્યારે કોની પરવા રાખે છે? એણે ને એની સહચરીએ ત્રણચાર આંટા તો એ વાડની આસપાસ માર્યા, પણ પછી સિંહથી ન રહેવાયુ. એણે જોરથી ગર્જના કરી અને જંગલના બધા અવાજોને દબાવી દેતી એ હવાને કંપાવી રહી

વાડમાંના બધાં જાનવરોને ગંધ તો પહોંચી જ હતી. આ અવાજ થયો એટલે એક ખૂણામા બધાં તરત ભરાઈ ગયાં ને બરાડા પાડવા લાગ્યા. 'હાહ, હાહ' કરતા મુગાતી રખેવાળો તેમને વચ્ચે લાવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. ત્યા તો જડબા ફાડી, લહેરતી કેશવાળી સાથે સિંહ પહોળે પંજે વાડમા ઠેકી પડ્યો. પંજાના એક જ ઘાએ તેણે ગરદન ચીરી નાખી ને એક ઢોર નીચે પડ્યું.

તરત રખેવાળો ભાલા સાથે તેના પર તૂટી પડ્યા. મુગાતી બચ્ચો જન્મે ત્યારથી જ લડાયક ખમીરનો હોય છે. પહેલા ઘાએ સિંહના ખભા પર સહેજ અસર કરી. બીજો ઘા તે ચુકાવી ગયો ને ત્રીજા ભાલાનું પાનું દાંતથી મરડી નાખ્યું. એક શૂરવીર દેખાતો જુવાન વધુ આગળ આવ્યો. સિંહે પહેલાથી યે વધુ જોરથી ગર્જના કરી ને એના પંજાનો એક જ ઘા એ જુવાનને જિંદગીભર લૂલો બનાવવા પૂરતો થઇ પડ્યો.

પણ ભાલાના ઘા એટલા વધ્યા કે સિંહ એ બધાનો સામટો સામનો કરવા અશક્ત બન્યો. થોડી વારમાં તેનું શરીર વીંધાઇને ચાળણી જેવું બની ગયું. છેવટની એક ભયંકર ત્રાડ પાડી તે જમીન પર ઉથલી પડ્યો ને વનરાજની અદાથી જ મોતનું શરણ લીધું.

આ યુદ્ધ ટૂંકું છતા તુમુલ હતુ. એટલે જ ઉશ્કેરાએલા મુગાતીઓને વાડ બહાર રહેલી સિંહણનો ખ્યાલ નહોતો રહ્યો. પણ બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં સિંહણ સિંહની સવિશેષ અર્થમાં અર્ધાંગના હોય છે એટલે સિંહની છેલ્લી ત્રાડ સાથે તો એ વાડમાં કૂદી આવી.

હવે? મુગાતી પાસે ભાલો એકએક જ હોય છે ને એ તો બધાએ સિંહ પર વાપરી નાખેલા. ફાટી આંખે એ સિંહણ તરફ જોઇ રહ્યા. વેર લેવાની સિંહણની તેયારી સ્પષ્ટ હતી. ક્રોધથી ધ્રૂજતો તેનો પંજો વીંઝાયો ને એક મુગાતીના ગાત્ર રમી ગયા. એ પત્યું કે બીજા એકની એરણ જેવી છાતીમાથી લોચો કાઢી નાખ્યો. એમ ને એમ બધાયનો અંત એ આણી દેત, પણ ત્યા તેને પોતાનાં એકલવાયાં બચ્ચાં સાભર્યાં. તેને થયુ કે વેરનો બદલો પણ બરાબર લેવાયો હતો એટલે વધુ કરવું છોડી દઇ તેણે શરીર સંકોર્યું ને બીજી જ પળે વાડ કૂદી ગઇ.

એ જ વખતે એક સાહસી જુવાને સિંહની લાશમાં પરોવાએલો એક ભાલો ખેંચી કાઢ્યો ને નાસતી સિંહણની પીઠ પકડી. લાગ ફાવતાં નેમ સાધી એણે જોરથી ભાલો ફેંક્યો. સિંહણે ગળું તો બચાવી લીધું, પણ એનો ખભો આખો ચીરાઇ ગયો. થોડી વાર એના મગજમાં ચક્કર આવ્યા, પણ ત્યા બીજા મુગાતીઓની

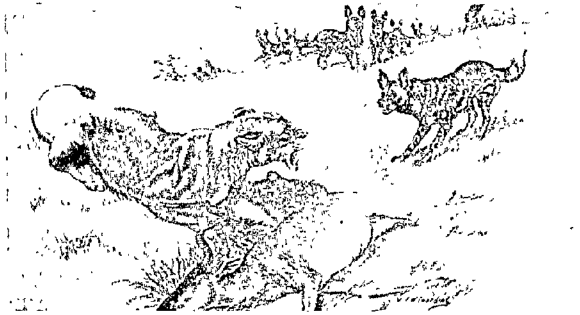

કલાકો સુધી પરસેવો ઉતાર્યા બાદ મળેલો મોટો કોળિયો સિંહણને ઝડપતી જોવા જરખો બીલકુલ તૈયાર ન હતા

એ કીકિયારી એને કાને પડી, એટલે અસહ્ય વેદના છતાં એ પગ પર વિશ્વાસ મૂકી પોતાની અને પાછો પકડનારાઓની વચ્ચે અંધારાનો પડદો વધારતી એ નાસી છૂટી.

જ્યારે વધુ નાસવાની કશી જરૂર ન જણાઈ, ત્યારે એક ગીચ ઝાડીમાં જઈ સુરક્ષિત સ્થાને એ બેઠી ને ઘા ચાટવા લાગી. વળી તેને બચ્ચાં સાંભર્યાં. ભળભાંખળું થવા આવ્યું હતું એટલે એ બોડ તરફ ઊપડી.

રસ્તે જ જિબ્રાનું એક ટોળું પડખે થઈને પસાર થતું જોયું. આખું ટોળું તેણે પસાર થવા દીધું. છેક છેલ્લી રહેલી માદા પર તેણે પેંતરો અજમાવ્યો, પણ ખભાના ઘાએ એ પેંતરો નિષ્ફળ બનાવ્યો ને ઊલટું માદાની ખરીઓની ઝડી ટપોટપ તેના ડીલે પડવા માંડી. ત્યાં સુધીમાં તો આખું ટોળું તેને ફરી વળ્યું. એમની લાતોમાંથી માંડ તેણે છુટકારો મેળવ્યો.

રસ્તે એક હરણ તેણે નજરાવ્યું, પણ એ એ છટકી ગયું, કારણ પવનની ગંધ તેને વહેલી પહોંચી ગઈ. એમ ને એમ સવાર પડી ગઈ. હજી બચ્ચાં માટે તેણે કંઈ ખાજ મેળવ્યું ન હતું. શરીર પણ કળતું હતું. બોરની ઝાડી પાસે એ શ્વાસ ખાવા બેઠી. તેના નસકોરાં ફૂલતા હતા, પણ આંખની કીકીઓ હજુ કાળા પથ્થર જેવી જ સ્થિર હતી.

દૂરથી પસાર થતું જિબ્રાનું એક બીજું ટોળું તેની નજરે ચડ્યું. પોતાની નજીકમાંથી જ એ પસાર થવાનું ધારતી એ બેસી રહી, પણ ટોળું તો દૂર ને દૂર ચાલ્યું ગયું. એટલામાં સામેથી ધૂળના ગોટા ઊડતા દેખાયા. ચોક્કસ એ મસાઈઓ જ ઢોરને પાણી પાવા આવતા હતા. એમનાં ઢોર હતાં પણ સ્વાદુ અને હૃષ્ટપુષ્ટ. તેને લાલચ તો થઈ આવી, પણ તરત ભાલાનાં ચળકતાં પાનાં તેને યાદ આવ્યાં. થએલો ઘા પણ એને ઓછો નહોતો સાંભરતો; એટલે હળવેક રહીને એ કાંટાળી ઝાડીમાં સરી ગઈ ને બચ્ચાં પાસે જવા ઊપડી.

ત્યાં કિસ્મતે ભૂલાવ્યું હોય એવું લાગતું એ અને વિચિત્ર છતાં સુંદર વળાંકદાર શીંગડાંવાળું એક હરણું તેની સામે જ નાસતું આવી અટક્યું. એને જોતાં જ તેના બધા વિચારો ફરી ગયા. જખમનું દર્દ એ ભૂલી ગઈ અને અંગેઅંગનું ઝનૂન સાથની એ કૂદી. એ જ પળે હરણના શરીરમાં કટાર જેમ તેની દાઢ પેસી ગઈ.

સિહણ નવેશગાંથી પાણી પીવા મડી. બચ્ચાંએ તેનુ અનુકરણ કર્યું.

સાવ પરવારી નહોતું ગયું. તેમ એ દેખાતી એટલી બધી થાકી પણ નહોતી ગઇ જરખોની એ ધૃષ્ટનામાં તેને ચોકખો માનભંગ લાગ્યો. ને વનના સમ્રાટ્ની સહચરી એ અપમાન કેમ સાખી શકે?

જ્વાળામુખીના પેટમાંથી ઓચિંતો લાવા જેમ ઊડી નીકળે તેમ ક્રોધના ભભૂકા સાથે સિહણ ઉછળી નીકળી. ઝડપી વંટોળિયા જેમ થોડી પળોમાં તો એ આખા ટોળામાં ફરી વળી ને પાછી શિકાર સમાલવા આવી ઊભી રહી. જરખોમાંના કેટલાક તો ફરી કદિ કોઇ સિહણ સામે ન થવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ ચાલતા થયા ને કેટલાક પોતાનાં જખમો ચાટતા દૂર જઇ ઊભા. અપમાનનો બદલો સિહણને સંતોષી રહ્યો.

પણ એ હરણની પાછળ તો જરખોનું આખું ટોળું પડેલું. સિહણે અધવચ્ચેથી પડાવેલો શિકાર એમનાથી સહન થાય તેમ ન હતુ. ટોળામાંનું દરેક જણ માનતુ કે શિકારનો હક્ક પોતાનો જ હતો. એમની લુચ્ચી આંખોમા સિહણનો જખ્મ તરત દેખાઇ આવ્યો ને એનામા રોજ જેટલી તાકાત ન રહી હોવાનું પણ એ કળી ગયા. પછી તો એ ભૂલે જ શાના? એના માર્ગ અવરોધી બધા તેને ફરતુ કુડાળું વળી ગયા.

સિહણના મો પર કશો ફેરફાર ન જણાયો. એણે શો નિશ્ચય કર્યો હશે એ તો કોણ જાણે, પણ પૂછડીના પછડાટા સાથે ફાટતા જ્વાળામુખી જેવી તેની ગર્જના જાણે સંભળાવી રહી હતી 'હટો, હટો, માર્ગ કરો.'

પણ એની કોણ દરકાર કરે એમ હતુ? જરખોનો જ એ શિકાર હતો. એ માટે ક્યાંથીક્યાંથી એ શ્વાસભેર દોડ્યા આવ્યા હતા? એના પાછળ એમણે કલાકોથી પરસેવો ઉતારેલો ને, હવે છેવટ મીઠો કોળિયો આ સિહણ ગ્રસી જાય? એટલા બધા પરિશ્રમનું ફળ સિહણને તેઓ કોઇ રીતે ભોગવવા દે તેમ ન હતું. ખુદ સિહણનો પણ ટોટો પીસતાં એ પાછી પાની કરે તેમ ન હતાં.

ઊભેલા આખા યે ટોળામાં જાણે મૂગો હુકમ ફરી વળ્યો. સઘળા યે સમજૂતી પર આવી ગયા હોય તેમ ભવિષ્યની કામગીરી માટે તૈયાર બની ઊભા. પણ ખરી રીતે તો એમણે દિશાભૂલ જ કરી હતી. સિહણ ગમે તેટલી ઘવાએલી હતી છતાં તેનું બળ હજુ

ભાનુ સમ

• અજની •

જીવનપ્રભાતે અમિત ઉમંગે,
તેજ પ્રકાશિત અંગેઅંગે,
નવલ પ્રભાભર કોમલ રંગે.
ભાનુ સમ ઉગજે.
ગગનગુંજજે કાળ ભરંતા,
કર્તવ્યાગ્નિ ઝાળ ઝરંતા,
મધ્યાહ્ને એ તેજોવંતા.
ભાનુ સમ તપજે.
સાયંકાળે ગૌરવશાળી,
જીવન સફળતા હૈયે ધારી,
સમદષ્ટા સમ રહી અવિકારી,
ભાનુ સમ શમજે.

'અજ્ઞાત'

સિંહણ પણ સાવ કોરી નહોતી રહી. તેના ગળા, ખભા ને પીઠ પર ઉઝરડા પડ્યા હતા ને તેમાંથી લોહી નીતરતું હતું. ફરીવાર આવા ને આવા જખમો થાય તો તેની રહીસહી શક્તિ પણ ચાલી જાય એમ હતું. ને ઘવાએલા પ્રાણીએ તો જંગલમાં નજરે ન ચડવું જ મુનાસિબ છે.

પણ સિંહણને એ જગ્યા છોડવી દુષ્કર હતી. બાકી રહેલા જરખોની સંખ્યા બહુ થઈ ગઈ હતી, છતાં મુરાદ મોળી નહોતી પડી. શિકારની માલિકીનો આખરી તોડ લાવવા જ જાણે એ કટિબદ્ધ થયા હતા.

ને આ વખતે બળ કરતાં કળથી કામ લેવાનો તેમણે ઇરાદો કર્યો હતો. એક જણ સિંહણ સામે ધસે. સિંહણ તેના પર વળે એટલે પાછળથી બીજો આવી પહોંચે. બીજા પછી ત્રીજો. વારંવારના એ ઉઝરડા, બચકાં ને ઘાથી નિર્બળ થતી સિંહણ હવે હિંમત હારવા લાગી.

પૂરતી તૈયારી અને સાવચેતી સાથે એ ઓરિક્સ હરણા પર તે કૂદી.

તેની પાછળ જ ગીચ ઝાડી આવેલી હતી જેમાં તેનાં વહાલસોયાં બચ્ચાં ભૂખ્યાં આળોટતાં હતાં. તેણે કોઈ રીતે ત્યાં પહોંચવાનો મક્કમ નિરધાર કર્યો. રસ્તો લાંબો ન હતો, પણ છટકવું અઘરું હતું; કેમકે જેવી તે પીઠ ફેરવે એવું જ જરખોનું આખું ટોળું તને પીંખી નાખવા તૂટી પડે એમ હતું.

ફરી એક વાર તે કૂદી—પહેલાં કરતાં બમણાં ઝનૂનથી; બજાવી શકાય એટલી કામગીરી બજાવી, ટોળું એકઠું થાય ત્યાં સુધીમાં તો શિકારને ઘસડતી એ ઝાડી સુધી જઈ પહોંચી. પાછું ટોળું એકઠું થાય ત્યાં સુધીમાં તો ખેરના એક ઝાડને પીઠ દઈ તે લડવા તૈયાર થઈ ઊભી. તેને પોતાને હવે હિંમત આવી ગઈ હતી ને બચ્ચાંના સ્મરણે ઝનૂન પણ પુષ્કળ વ્યાપી ગયું હતું. હવે કોઈની તાકાત નહોતી કે તેની સામે ગોરચા માંડી શકે. તેની આંખો હવે ફરી ગઈ હતી. જરખો પણ કંઈ નદ્દન બેવકૂફ નહોતા. સહજવૃત્તિથી તેઓ પણ પામી ગયા. સિંહણને ફરી કૂદવાની જરૂર પડે તે પહેલાં તો તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા. સિંહણે એક 'હાશ' ખેંચી અને હાંફતી છતાં સખ્ત જહેમતે શિકારને ઘસડતી એ બોડમાં પહોંચી. થોડી વાર બચ્ચાં જોડે ગેલ કરી, તેમને ખવડાવી એણે રાતનો ઉજાગરો ઉતારવા આંખો મીંચી અને બચ્ચાં હરણની ઉજાણી પાછળ મંડ્યાં.

દિવસ ચડ્યો ત્યાંસુધીમાં તેણે ઊંઘ ખેંચી કાઢી ને પછી બચ્ચાંને લઈ ઊપડી. તેનું ગળું બળતું હતું. એટલે પાણીના નવેશ તરફ એ વળી. થોડોક જ રસ્તો કાપ્યો હશે ત્યાં જરખોનું એક ટોળું સામે આવી લાગ્યું. તેનું જખમોથી ભરપૂર ડીલ અને લથડતા પગ ભાળી તેઓ તેની પાછળ પડ્યા. મોતની પ્રતિછાયા જાણે પહેલેથી જ પડી જતી હોય તેમ ગીધો પણ ઉપર લટકવા મંડ્યાં.

સિંહણે જરખોએ પકડેલા પીછાનો હેતુ પરખી લીધો હતો, પણ સ્વભાવસહજ ગૌરવ અને બેદરકારીથી એણે ચાલ્યે જ રાખ્યું. જરખોને લાગ્યું કે સિંહણ હજુ સાવ નહોતી પરવારી એટલે તેની વધુ પૂંઠ પકડવી માંડી વાળી. સિંહણ પણ દમામભેર નવેશ સુધી જઈ પહોંચી ને પાણી પીવા મંડી. બચ્ચાંએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું.

લાંબો વખત સુધી તે ત્યાં ને ત્યાં પડી રહી. ઘડીકમાં જખમો ચાટતી ને ઘડીકમાં પાણી પીતી. અવારનવાર એકાદ હરણું પણ નાસતું તેની નજરે પડતું. તે ધીરેથી

પ્રયત્ન કરતી, પણ તેના મુડદાલ બનેલા શરીરમાં ચોટ લેવા જેવો દમ રહ્યો ન હતો. શું શિકારી જીવનનો અંત આવ્યો? એને પોતાનો જ ધ્રાસકો પડયો. વ્યથાભરી આંખે એ બચ્ચાં સામે જોઇ રહી.

પણ એ સ્થિતિ ઝાઝો વખત ન ટકી. તેના કાન સરવા બન્યા. હવા સુંઘી જોઇ પણ તે કશી બાતમી ન આપી શકી. છતાં એની તૈયારી નિષ્પ્રયોજન તો ન હતી. દૂરદૂરથી એક આકાર આગળ વધી રહ્યો હતો. થોડી વારમાં જ સ્પષ્ટ થયું કે કોઇ પ્રાણી તેના તરફ આવી રહ્યું હતું.

પહેલાં તો એ આવતા પ્રાણીની ઝડપ બહુ જ જણાતી હતી, પણ હળવે હળવે તે ઘટતી ગઇ. ગીમોસાના ઝાડવા વચ્ચે આવી એ ઓચિંતું હરણું અટકયું ને માથું નમાવી ઊભું રહ્યું. ઝાડનાં પાછળથી સિંહણ અને બચ્ચાં પણ તેને અનિમિષ જોઇ રહ્યાં. હરણે એક કંપારી ખાધી ને પછી શાંત ઊભું રહ્યું. લાગતું હતું કે એ ઘવાયને નાઠું હોવું જોઇએ.

સિંહણ હળવે રહીને આગળ વધી. બચ્ચાં એની પાછળ થયાં. હરણને મારવો હતો એ એક વાત હતી ને એને નાસતાં દઇને મારવું એ જુદી વાત હતી, એટલે એ ખૂબ સાવચેતીથી આગળ સરતી ગઇ. વળી એનાં જખમો પણ હજુ સાલતા હતા ને આ હરણનાં અણીદાર શીંગડાનો વધુ એક પણ જખમ ખાવા તે નારાજ હતી.

આટલી તૈયારી અને સાવચેતી પછી હરણું મરે જ શાનું? લોહી અને માંસની ગંધ આવતાં બચ્ચાં પણ આગળ દોડી આવ્યાં. સારા પરિવારે પેટ ભરીને ખાધું અને પછી બચ્ચાંને ગોદમાં સમાવતી સિંહની એ સહચરીએ આરામથી પથારી કરી.

(અંગ્રેજી ઉપરથી) 'રેનિન'

અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે તંત્રીના જાપાનના પ્રવાસનો 'મારી નજરે' નો હપતો આ અંકમાં આપી શકાયો નથી; આવતા અંકથી તે નિયત સ્થાને ફરી ચાલુ થશે.

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ફોટો-ચિત્રનો વિષય અગાઉથી વિચારી તેની શોધમાં ભટકી ચિત્ર મેળવવું એ ચિત્રસર્જનની એક રીત છે. એકાગ્રતા, વેધક દૃષ્ટિ અને તકનો ઉપયોગ એ તેના આવશ્યક અંગો છે. પરંતુ કૅમેરા ખભે લટકાવી કોઇપણ ચોક્કસ લક્ષ્ય વિના ફરતાં ઊર્મિ જગાવતો એકાદ વિષય નજરે પડતાં તેને તાત્કાલિક ઝડપીને પણ ચિત્રસર્જન થઇ શકે છે. દરેક વ્યક્તિ પોતાને અનુકૂળ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરે છે. કોઈપણ રીતે, ચિત્ર એ ચિત્રકારની રસવૃત્તિનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે. ચિત્રસર્જન કૅમેરા નથી કરતો પણ તેનો વાપરનાર જ કરે છે.

ભાઇ ડી બી. ખોપકરના ફોટોચિત્ર 'નમતા પહોરે' સીમમાંથી ઘર તરફ વળતું ગામના નેળીઆમાંથી પસાર થતું ઢેરાંનું ટોળું નમતા પહોરનું અચ્છું વાતાવરણ રજુ કરે છે. ખભે લાકડી ટેકવી ઢેરાંને ઘર તરફ વાળતો તેનો પાલક તેમજ બાળકને કેડમાં તેડી સાથે ચાલતી સ્ત્રી એ ચિત્રના આકર્ષણમાં ઉમેરો કરે છે. પ્રિન્ટિંગ અને ટ્રિમિંગ સારાં છે. ચિત્રના ચારે ખૂણે વિષયનો વર્ણ–tone–કુદરતી રીતે જ કાળો હોવાથી ચિત્રકેન્દ્ર પર જોનારનું ધ્યાન સ્થિર થાય છે.

'કુમાર'ની હરીફાઇમાં વહેરણીઆના ફોટોગ્રાફ અગાઉ આવેલા છે. પરંતુ ભાઇ કનુ રાવત વહેરણીઆનું ચિત્ર ઉપજાવવામાં ઠીક સફળ થયા છે. વહેરાતું બીમ તથા પાછળ આડું પડેલું બીમ બંને ઉલટાસુલટી દિશામાં પડેલાં હોવાથી એક પ્રકારની રુચિકર રચના ચિત્રમાં આપોઆપ બને છે. બૅકગ્રાઉન્ડ પણ વિષયને અનુરૂપ જ છે. પરંતુ ચિત્રમાં ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી ચિત્રનું અરધું આકર્ષણ મારું જાય છે.

ભાઇ નરેન્દ્ર જસાણી (ભાવનગર)નું ફોટોચિત્ર 'જીવન-દાન' વિચારપૂર્વક પાડેલું જણાય છે. અને પાણી પાનારનાં હાથ સિવાયનાં બીજાં અંગો બુદ્ધિપૂર્વક જ ચિત્રમાંથી કમી કરેલાં હોય તો પ્રશંસનીય ગણાય. પાનાર અને પીનારના હાથ, પાણીની ધાર અને પીનારની મુદ્રા એ આ ચિત્રનાં આકર્ષક અંગો છે. ફોકસિંગ સહેજ ખામીવાળું છે અને નામ ખોટી રીતે ભારે પડતું છે.

પરિણામ.—પહેલું ઈનામ: 'નમતા પહોરે' ભાઇ ડી બી ખોપકર (અમદાવાદ); બીજું ઇનામ: 'વહેરણીઆ' કનુ રાવત (અમદાવાદ); ત્રીજું ઇનામ: 'જીવનદાન' ભાઇ નરેન્દ્ર જસાણી (ભાવનગર). નોંધપાત્ર: ગુણ પ્રમાણેના ક્રમમાં: 'ફરતા રામ' ભાઇ પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ); 'ઓગનિદ્રા' ભાઇ એમ. એસ. પથરાવાળા (અમદાવાદ); 'ગલી-By-way' ભાઇ ઝેડ. એમ. કાદરી (અમદાવાદ).

બલવન્ત ભટ્ટ

દવા અને ખોરાક

દુનિયામાં આજે મોટા ભાગના લોકો એવું માનનારા છે કે દવા અને આરોગ્ય વચ્ચે ગાઢો સંબંધ છે. આજે આરોગ્ય જાળવવા, બીમારીઓ અટકાવવા અને રોગો મટાડવા માટે ઘણે ભાગે દવાનો જ ઉપયોગ થાય છે. રોગોની ચિકિત્સા કરનારા તેમજ દવાનો ઉપયોગ કરનારા વૈદાની અનેક દેશી, વિદેશી, પ્રાચીન અને અર્વાચીન પદ્ધતિઓ છે. આ બધી પદ્ધતિઓ ઘણી બાબતોમાં એકબીજીથી જુદી પડે છે અને કેટલીક બાબતોમાં તો પરસ્પરવિરોધી પણ છે; પરંતુ એક બાબત ઉપર તો સૌ એકમત છે કે દવાથી આરોગ્ય મેળવી શકાય છે.

કોઈ માણસને કાંઈ પણ રોગ કે માંદગી ન હોય, છતાં યે એને જો પોતાની તંદુરસ્તીસંતોષકારક લાગતી ન હોય તો જરૂર એ કોઈ 'ટૉનિક' લેવાનો. આ આરોગ્યને 'જાળવનારી' દવા.

શીતળા, કૉલેરા, પ્લેગ કે ટાઇફૉઇડ જેવા રોગોના વાવર (epidemic) ચાલતા હોય ત્યારે આ રોગની વિરોધી રસી ઘણા લોકો પોતાના દેહમાં દાખલ કરાવે છે. આ રોગ 'અટકાવનારી' દવા.

આજ સુધી દવાઓ ત્રણ માર્ગે લેવાતી: મોં, નાક અને ચામડી વાટે. હવે આ જમાનામાં દવાઓ આપવા માટે એક નવો રસ્તો ઉમેરાયો છે અને તે લોહી વાટે. ઇન્જેક્શન વાટે દવા આપવાથી, દવા પરબારી લોહીમાં જઈને તેની તાત્કાલિક અસર થાય છે. એટલા માટે જ આજકાલ આ પદ્ધતિ બહોળો ફેલાવો પામી છે.

દવાઓને આપણે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકીએ: ખનીજ, વનસ્પતિજન્ય અને પ્રાણીજ.

પારો, સોમલ વગેરે ખનીજ દવાઓ છે; ક્વિનાઇન, સ્ટ્રિકનીન એ બધી વનસ્પતિજન્ય દવાઓ છે; અને જુદાંજુદાં જનાવરોનાં પાચકરસ એ પ્રાણીજ દવાઓ છે.

આ થઈ મોટા ભાગના લોકોની વાત. પણ એ ઉપરાંત બીજો પણ એવો એક વર્ગ છે કે જે એક યા બીજા કારણને લઈને દવાઓ ઉપરથી પોતાની બધી શ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠો છે. એ લોકો એમ માને છે કે દવાઓ રોગોને 'અટકાવતી' કે 'મટાડતી' નથી. તેઓ તો એટલી હદ સુધી કહે છે કે બધી દવાઓ નિરુપયોગી જ છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણી તો નુકસાનકારક અને ઝેરીલી છે!

સો વર્ષ ઉપર આવા વિચારો ધરાવનાર મુઠ્ઠીભર માણસો હતા. આજે, આ પ્રકારના વિચારો ધરાવતા જુદાજુદા દેશના લોકોની સંખ્યા દસ કરોડ ઉપર છે. દર સાલ આ સૈન્યમાં લાખો નવા સૈનિકોની ભરતી થતી જ જાય છે. અજાયબ થવા જેવું તો એ છે કે જેમને પોતાની પ્રૅક્ટિસમાં પળિયાં આવ્યાં છે એવા અનેક શાણા, ફરેલ અને નામાંકિત દાક્તરો પણ આ ચળવળના આગેવાનોમાં છે. આ લોકોએ પોતાની બધી યે શ્રદ્ધા હવે ખોરાક ઉપર કેન્દ્રસ્થ કરી છે.

કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જે ખોરાક અને દવા બંનેમાં આસ્થા મૂકે છે; એનું કારણ એટલું જ હોય છે કે તેમણે એકેનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હોતો નથી.

ખોરાક અને દવા એ બંને પ્રકાશ અને અંધકાર જેટલી પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ છે. એક આવે એટલે બીજીને ખસવું જ પડે. આજ સુધી આ બંનેની બહુ ઓછી વ્યાખ્યાઓ થઈ છે. ખોરાકની મારી વ્યાખ્યા એ છે કે શરીરમાં ગમે તે રસ્તે લેતાં શરીરને કાંઈક પણ લાભ કરે તે ખોરાક. જ્યારે શરીરમાં ગમે તે રસ્તે લેતાં શરીરને કાંઈક પણ નુકસાન કરે તે દવા.

'પચે એ જ ખોરાક' એવી જો આપણે ખોરાકની વ્યાખ્યા બાંધીએ તો માલૂમ એવો ખોરાક ખાઈને થોડાંક અઠવાડીઆંથી વધુ જીવી જ શકે નહિ! આપણા ખોરાકમાં કૂચો એ ઘણું જ આવશ્યક તત્ત્વ છે. છતાં યે આ તત્ત્વ પચતું નથી; એ માત્ર આંતરડાંને કામ આપે છે. એ જ રીતે ખનીજ તેલ (Mineral oil)

એ ખોરાકની વસ્તુ નથી; છતાં એ આંતરડાં સુંવાળાં રાખી કબજિયાતથી પીડાતા માણસોને મદદ કરે છે. એટલા માટે એને પણ ખોરાક તરીકે માનવામાં વાંધો નથી.

આપણા સામાન્ય જીવનમાં ખોરાક અને દવા એ બંનેને જુદા પાડનારી લીટી દોરતાં ઘણી વખત મુસીબત નડે છે. કેમિસ્ટો અને ડ્રૂગિસ્ટો દવાઓ સાથે ખોરાકો પણ રાખતા હોય છે. ગાંધીઓ પણ સાદી વનસ્પતિઓ અને ખોરાકો સાથે દવાઓ રાખે છે. કૉડલીવર ઑઇલ એ દવા નથી, પણ ખોરાક છે; જ્યારે સેકેરીન એ ખોરાક નથી પણ દવા છે.

શ્રદ્ધાળુ ઔષધ-ઉપાસકો એમ ધારે છે કે દવાઓ શરીર ઉપર અસર કરે છે. ઉલટપક્ષે જેમને ઓસડ ઉપર યકીન નથી તેઓ કહે છે કે દવાઓ શરીર ઉપર અસર કરે છે એ ખોટી માન્યતા છે. ખરું તો એ છે કે શરીર દવાઓ ઉપર અસર કરે છે!

ઘણાને આ વાક્ય વિચિત્ર લાગશે. કોઇને એમાં શબ્દછળ પણ જણાય!

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે લોકો માનતા કે સૂર્ય પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરે છે! હવે આપણે સૌ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે પૃથ્વી જ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, અને સૂર્ય પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરે છે એ તો માત્ર દૃષ્ટિભ્રમ હતો. એ જ રીતે દવાઓ શરીર ઉપર અસર કરે છે, એ પણ એક બુદ્ધિભ્રમ છે! બાપડી નિર્જીવ દવાઓ સજીવ શરીર ઉપર શી રીતે અસર કરી શકે?

તો પછી આપણે એ જોવું પડશે કે શરીર દવાઓ ઉપર કેવી રીતે અને શા માટે અસર કરે છે.

આપણા શરીરના નાનામાં નાના કોષથી માંડીને મોટામાં મોટા અસ્થિ સુધી, જીવનનું નિયમન કરતી એક બુદ્ધિ કાર્ય કરી રહી છે. એને આપણે 'કુદરત'ને નામે ઓળખીએ છીએ. એ કુદરત, આપણને નીરોગી રાખવા ચોવીસે કલાક સતત પરિશ્રમ કર્યા જ કરે છે.

હવે, જ્યારે જીવનને નુકસાનકર્તા કે આરોગ્યનો નાશ કરનાર એવો કોઈ પણ પદાર્થ આપણે શરીરમાં લઇએ, ત્યારે એને બહાર ફેંકી દેવા કુદરત કટિબદ્ધ થાય છે.

આંખમાં જો ધૂળ કે કણું પડે તો તરત જ એમાં પાણી છૂટે છે. શા માટે? એ કચરો આંખમાંથી નીકળી જઇ શકે એટલા માટે.

આગગાડીમાં મોટા ભાગના દવાઓ વેચનારા પોતાની પાસે કોઇ નાગાધિરાજ પર્વતની અજાયબ જડીબુટ્ટીઓમાંથી બનાવેલો, એક અતિશય ગુણકારી સુરમો રાખે છે. આ સુરમો જેવી આંખોમાં આંજે તેવી આંખોમાંથી પાણી દદડે છે! ખરીદનારને સુરમાના ચમત્કારિક ગુણો માટે ખાત્રી થઇ પોતાનાં નાણાં વસુલ થયાનો સંતોષ થાય છે; કારણ કે એનાથી આંખની ગરમી નીકળી ગઇ! ખરી રીતે તો ગરમી નીકળતી નથી કે ઠંડી પેસતી નથી; પણ સુરમાનું ઝેર નાજુક આંખને ઇજા ન કરે એટલા માટે કુદરત એને આંખના પાણીથી ધોઇ નાખે છે. સુરમો આંખ ઉપર અસર નથી કરતો, પણ આંખ સુરમા ઉપર અસર કરે છે!

પણ આવી રીતે વારંવાર થાય તો? આંખમાંની એ પાણી છોડનારી રસોત્પાદક ગ્રંથીઓ (tear glands) થાકીને છેવટે હતાશ થઇ જાય. દરેક વખત આવી રીતે થવાથી જીવનશક્તિનો મિથ્યા વ્યય થાય; અને જે અવયવનો આવી રીતે દુરુપયોગ થયા જ કરે એ ધીમેધીમે નિરુપયોગી બની જાય. રેલવે-એન્જિનના ડ્રાઇવરોની આંખો વારંવાર ધૂળ, કાંકરી અને કચરો પડવાથી નઠોર થાય છે; એમની આંખની ઉપરનું પડ જાડું અને સખત થતું જાય છે અને એમની જોવાની શક્તિ ધીરેધીરે ઘટતી જાય છે.

કબજિયાત મટાડવા વપરાતી, નેપાળાથી માંડીને કેલોમેલ સુધીની, જુલાબની હજારો દવાઓ આવી જ અસર કરે છે. દવાને નામે અપાતું એ ઝેર જો શરીરમાં રહે તો શરીરને નુકસાન કરે, એટલા માટે કુદરત એને જેમ બને તેમ જલદી શરીરની બહાર ફેંકી દે છે. કોઇ પણ સખત જુલાબની બે કે ત્રણ ગોળી લીધી હોય અને સાથે ચાંગળું પાણી પણ પીધું ન હોય, તોપણ શરીરમાંથી બશેરથી ત્રણશેર પાણી નીકળી જાય છે. આ પાણી ક્યાંથી આવ્યું? એ લોહીમાંથી જ ખેંચાઇ આવ્યું હોય છે. જે રીતે આંખમાંથી પાણી ઝરે છે, એ જ રીતે આંતરડાંમાંથી પણ પાણી છૂટે છે.

શરીરના આ કીમતી જીવનરસ (serum of blood)ને આવી રીતે વેડફી મારવાથી એ આખરે જતાં ધીમેધીમે ઓછો ઝરે છે. આવે વખતે વાપરનારને લાગે છે કે દવા ધારી અસર કરતી નથી, એટલે એ તેની માત્રા (ડોઝ) વધારે છે. છેવટે એક વખત એવો

આવે છે કે એ દવા ગમે તેટલી માત્રામાં લેતાં પણ જોઇએ એવી અસર કરતી નથી, એટલે દવા બદલવાની ફરજ પડે છે. અને આવી રીતે અનેક દવાઓ બદલ્યા બાદ છેવટે આંતરડાં એવાં જડ્ડી થઇ જાય છે કે એ દવામાત્રને દાદ દેતાં નથી! આવે વખતે આપણે કહીએ છીએ કે 'દવા કોઠે પડી!' મોટા ભાગના લોકો માને છે એ પ્રમાણે જો દવા ખરેખર શરીર પર અસર કરતી હોત, તો જે દવાની અમુક માત્રાથી શરૂઆતમાં સહેલાઇથી દસ્ત થતો, એ જ દવાની અનેકગણી માત્રા, એના એ માણસ પર અમુક વખત પછી શા માટે કાર્યસાધક નથી નીવડતી?

આખો જન્મારો કબજિયાતની દવાઓ ખાધા અને પીધા કરી હોય, અને છેવટે કબજિયાતથી જ ઉત્પન્ન થએલા કોઇ રોગથી જેનું મરણ થયું હોય એવા કોઇ માણસનું શરીર જ્યારે સર્જ્યન ચીરે છે ત્યારે એનાં આંતરડાં અંદરથી શીંગડાં જેવાં સખત થઇ ગએલાં માલૂમ પડે છે. જીભ જેવાં સુંવાળાં આંતરડાં શીંગડાં જેવાં સખત થતાં હશે ત્યાં સુધીમાં એમના ઉપર શું શું નહિ વીત્યું હોય?

આ જ રીતે જુદાજુદા રોગો પર અપાતી જુદીજુદી દવાઓ ઉપર, શરીર જ જુદીજુદી અસરો કરે છે અને પરિણામે તે ઘસાતું ને પાયમાલ થતું જાય છે. શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનો દાક્તર સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્સ તો કહેતો કે દવાઓથી જેટલાં માણસો મરે છે એટલાં રોગોથી મરતાં નથી!

દવાઓ સામે બીજો વાંધો તો એ છે કે તેઓ દુઃખને છૂંદી નાખે છે. તન્દુરસ્ત અને અલમસ્ત લોકોને પોતાનાં શરીર સંબંધે બહુ ઓછું ભાન હોય છે. જેના પેટમાં કાયમ ચૂંકાતું હોય એને, પોતાને હોજરી હોવાનો ખ્યાલ હરહંમેશ રહ્યા કરે છે. દરેક દુઃખ, પછી તે પેટની ચૂંક, માથાનો દુખાવો કે કમ્મરનો સસકો હોય, એનો ચોક્કસ અર્થ છે. દુઃખ એ કુદરતની લાલ બત્તી છે. એ દર્શાવે છે કે શરીરમાં કંઇક બગડ્યું છે; ત્યાં સમારકામની જરૂર છે.

હવે, એ દુઃખનું કારણ શોધી કાઢી એને દૂર કરવાને બદલે, જો આપણે દુઃખને જ દુઃખ માની એને કચડી નાખીએ, તો પેલું કારણ સલામત રહીને શરીરમાં વધુ અવ્યવસ્થા થાય છે, અને ઘણી વખત નાની ફરિયાદમાંથી મોટો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દુઃખ મારનારી મોટા ભાગની દવાઓના ચાલુ વાપરને પરિણામે, જ્ઞાનતંતુઓ બુઠ્ઠા થઇ શરીરના અંદરની પરિસ્થિતિના આપણને સાચા સમાચાર આપતા નથી. બ્રોમાઇડ, ઍસ્પીરીન વગેરે આ પ્રકારની દવાઓ છે.

દવાઓ સામે ત્રીજો વાંધો એ છે દાકતર, કૉમ્પાઉન્ડર, કેમિસ્ટ, ડ્રુગિસ્ટ, નર્સ કે પછી ઘરના કોઇ માણસની ગફલતની બેવડી માત્રા કે બીજી જ દવા જો અપાઇ જાય તો એનાં પરિણામો બહુ જ માઠાં આવે છે અને ઘણી વખત તો બાપડો દર્દી જાન ગુમાવે છે. આપણને ખ્યાલ હોય છે એના કરતાં આવા દાખલા ઘણા વધારે પ્રમાણમાં બની રહ્યા છે. આવે વખતે વધારે કાળજી રાખવાની જે સલાહ અપાય છે તે ઠીક છે, પણ જો આવા ભયંકર ઝેરો વિના ચલાવી શકીએ તો વાંધો ખરો?

એમની સામે ચોથો વાંધો એ છે કે મોટા ભાગની દવાઓ, જેવી કે દારૂ, કૅફીન, નિકૅટીન, બ્રોમાઇડ, અનેક દેશી વિદેશી રેચક ઔષધો વગેરે ટેવ લાગુ પાડે છે, માણસને પોતાના ગુલામ બનાવે છે. અને છેલ્લો વાંધો એમની સામે એ છે કે એ બહુ જ ખર્ચાળ છે. તોલાના એક રૂપિયાથી માંડીને પચીસ હજાર રૂપિયા સુધી પણ દવાના આપવા પડે છે રેડિયમ જેવી દવાઓ તો એથી પણ મોંઘી હોય છે.

વળી, દવાઓની સારવાર એના નિષ્ણાત પાસે, એટલે કે જેણે અમુક પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરીને અમુક ઉપાધિ મેળવી હોય એની પાસે જ લેવી પડે છે. ઊંટવૈદ પાસેથી લઇએ તો જીવ ગુમાવવો પડે! જ્યારે ખોરાક વિષે તો ગમે તે માણસ જાતે અભ્યાસ કરી, પોતાના ખોરાકમાં જોઇતા ફેરફારો કરી, પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારી શકે છે.

આ પાંચ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક વાંધાઓ છે. પણ આટલું જે લખાયું છે, એ પેલા દસ કરોડ માણસોનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવામાં મદદગાર થઇ પડશે.

દવાઓ વાપરવાની ટેવ સારી તો નથી જ, છતાં તંદુરસ્તી માટે જો એ વાપરવાનો તમારો આગ્રહ જ હોય તો, દવાને ખોરાક બનાવવાને બદલે ખોરાકને દવા બનાવો!

કેવી રીતે, તે ફરી કોઇ વાર.

રમણલાલ એન્જિનીઅર

ગૅરીબાલ્ડી

[અનુસંધાન પાછળ પાન ૧૧૯થી]

આપી. પણ બને શહેનશાહોએ વિલા ફ્રાન્કાની સંધિ કરી ત્યારે પ્રશ્નને તો ઊંચું જ મૂકી દેવાયું.

ગૅરીબાલ્ડીને હવે કાવૂરે પરાશ્રય શોધવામાં કરેલી ભૂલ સમજાઈ. એક હજાર માણસો સાથે લૉબાર્ડી ને પાઇમૉંત એ બે સ્ટીમરોને કબજે કરી તે સીધો બળવાના સફળ કેન્દ્ર સિસિલી પહોંચી ગયો. રાજા વિક્ટર ઇમાન્યુએલને તેણે લખ્યું: 'હું જાણું છું કે હું જોખમ ખેડું છું, પણ ઇટલી ને યુરોપ જાણશે કે મેં અહંકારથી નહિ પણ શુદ્ધ રાષ્ટ્રભક્તિથી પ્રેરાઈને જ એ કાર્ય ઉપાડ્યું છે.'

સિસિલી તો એને જોતાં વેંત જ આવેશમાં આવી ગયું. તરત જ તેને સરમુખત્યાર બનાવી દેવામાં આવ્યો. હવે તો લશ્કર પણ ૧૨,૦૦૦ જેટલું હતું. તેણે લાગલો જ કૂચનો હુકમ કર્યો.

એ સાન મેલીટો પહોંચ્યો. રાજા ફર્ડિનાન્ડ ભાગી ગયો ને એ સહેલાઈથી કબજે આવ્યું. ત્યાંથી ચાલ્યો નેપલ્સ તરફ. તેના રાજાને તેણે કાપુઆમાં નિર્વાસિત બનવાની ફરજ પાડી, બધા રાજદ્વારી કેદીઓને મુક્ત કર્યા ને પોતાના રાજા વિક્ટર ઇમાન્યૂએલને જીતાએલા પ્રાંતોનો રાજા જાહેર કર્યો.

એ ધારત તો પોતે સરમુખત્યારી ટકાવી શકત, રાજ્યપદ પણ મેળવી શકત; પણ તેને એ લાલસા જ કદી નહોતી ઊઠી. હજુ તે પરાળ પર જ સૂઈ રહેતો ને રોટી ને માખણથી જ ખાણું પતાવી લેતો. માન કે પૈસાની તેને મુદ્દલ પરવા ન હતી. વિક્ટર ઇમાન્યુએલે તેને 'હિઝ એક્સેલેન્સી'નો ખિતાબ આપ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું, 'એ ખિતાબને લાયક તો હું રોમ ને વેનીસ લઈશ ત્યારે જ બનીશ. એ ઇટલીના પ્રાંતો છે, નહિ કે ફ્રેંચ કે ઑસ્ટ્રિયનોના'. પ્રિન્સના ઇલકાબની યે તેણે અવગણના કરી ને 'હું તો એક ખેડૂત છું' એટલું કહેતો ખાલી હાથે તે પોતાને વતન પાછો ફર્યો.

પણ હજુ તેને જંપ ન હતો. ઘેટાંને ચારવા નીકળી પડતાં, એક દિવસ એક ખડક પર આરામ લેતાંલેતાં તેની પૂર્વપરિચિત સઘળી કલ્પનાઓ સળગી ઊઠી. પાણીમાં તોળાઈ રહેલા એ ખડગ પર પગ ટેકવી એ બબડી ઊઠ્યો, 'ઓ, આ એકેએક ખડક જાણે મારાથી વાત કરવા માગે છે. આ એકેએક પત્થર મને જૂની શુકનો તાજી કરાવે છે. ના, હું નથી ભૂલ્યો. મને મારૂં ઇટલી સાંભરે છે.'

ને એ જ સાંજે કુટુંબની બધી વ્યવસ્થા પોતાના મોટા છોકરા મેનોટિને સોંપી એ ચાલી નીકળ્યો. 'રોમ યા મોત'નું તેણે બિરુદ લીધું. મુક્તપ્રાણ ઇટલીમાંથી હવે તેને સાથીદારો શોધવા જવું પડે તેમ ન હતું. કૅલેબ્રિયામાંથી માણસો એકઠા કરી મેસિનાની સામુદ્રધુનિઓ તેણે ઓળંગી.

પરિણામ જે આવવું જોઈતું હતું એ જ આવ્યું. રોમ પડ્યું. ફરી વાર તે આખા સંયુક્ત ઇટલિની રાજધાની બન્યું—લૅટિન પ્રાંતોનું સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર બન્યું. ને પોતાના જીવનકાર્યની પરિસમાપ્તિ પર સંતોષની નજર નાખતાં ગૅરીબાલ્ડીએ પણ જીવનલીલા સંકેલી. હિમછાયા આલ્પ્સથી માંડી દરિયામાં પગ પખાળતા સિસિલી સુધી ઇટાલિયનો એ દિવસે રડી ઊઠ્યા.

ઇટલીનું એ એક મહાન સદ્ભાગ્ય છે કે તેનો નવો ઇતિહાસ ગૅરીબાલ્ડી જેવા એક પવિત્ર ને ઉદાત્ત વીરથી શરૂ થાય છે. પુરાણી તવારીખની એ ભૂમિ નૃશંસ શાસકોને કબજે પડતાં લોકોએ પોતાનો જુસ્સો સાવ ગુમાવી મૂક્યો હતો. તેને પુનર્જાગૃત કરી. ઇટલીના એકીકરણનું પોતાનું આજીવનસ્વપ્ન સાર્થક કરનાર સ્વાતંત્ર્યના એ ભેખધારી કરતાં, આદર્શ પ્રત્યેની વફાદારીનું વધુ ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ મળવું મુશ્કેલ છે. માતા ઇટલી માટે તેણે ઘર, કીર્તિ, પત્ની સુદ્ધાંનું બલિદાન આપ્યું. ગરીબી, બદનક્ષી, કારમી વિટંબનાઓ તેણે સહન કરી. મુઠ્ઠીભર માણસો સાથે ઇટલી ખાતર સરફરોશી કરવા નીકળનાર એ જવાંમર્દની વતનની હુબ્બ ક્યાં ને જબાનનો વ્યભિચાર ખેલવામાં જ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિશ્રી માની લેનાર આપણા યુવકોનું માયકાંગલું માનસ ક્યાં?! ફરજનું સદાજાગૃત ભાન એ જ આઝાદીનું આદિ સાધન છે. લાલાજી યોગ્ય જ કહી ગયા છે કે, 'સ્વાતંત્ર્યની દેવી એ જગતની પવિત્રમાં પવિત્ર દેવી છે. એના મંદિરમાં પગ દેતાં પહેલાં તમારા જીવન વડે તમારી એ માટેની લાયકાત તમે સાબિત કરી આપો.'

અશોક હર્ષ

જેસન અને રાક્ષસી ગોધા

(ચિત્રકાર - ઍડમન્ડ ડ્યૂલાક)

કાકાએ પચાવી પાડેલું પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા નીકળેલા જેસન આગળ ઑલિમ્પસ પર્વત પર 'સોનેરી ઊન' લઈ આવવાની આકરી શરત કાકાએ મૂકેલી, જે મેળવવા નીકળેલા જેસન અને એના સાથીઓ અનેક પરાક્રમો કરતા કેવી રીતે ઑલિમ્પસ પહોંચ્યા અને ત્યાંના રાજા આઈટીના રાક્ષસી ગોધાઓને વશ કરી, તે વડે દેવી ખેતરને ખેડી, રાક્ષસ-સર્પના દાંત વડે તેમાં વાવેતર કરી, પ્રચંડ લડવૈયાઓને મહાત કરીને આઈટીની કુંવરી મીડિયાની મદદથી જેસને કેવી રીતે સોનેરી ઊન મેળવ્યું એ હકીકત દર્શાવતી ગ્રીસની એ પ્રાચીન દંતકથા આ અંકના બાળવિભાગમાં આપેલી છે

આજના જગતની અબૂઝ ઝંખના

માણસના વિકાસક્રમનો એક તબક્કો એવો હતો કે જ્યારે પોતાનું પેટ ભરવા પૂરતા જ સ્વાર્થની તેને ગરજ હતી. શિકારથી એ પેટ-ગુજારો કરી લેતો. એમાં ઘણીવાર શિકાર પાછળ દોડવાનું યે તેને આવતું, પણ પગની દોટથી જ ત્યારે તો એ જોઈતી ઝડપ સાધી લેતો.

પછી જેમ કાળ વીતતો ગયો તેમ એ સુધરતો ગયો ને એની જરૂરિયાતો પણ વધતી ગઈ. એક બીજા પ્રદેશો સાથે જેમ તેનો વહેવાર બંધાતો ગયો તેમ માત્ર પગનું સાધન તેને ઊણું ભાસતું ગયું.

તેની પહેલી જ નજર પાળી શકાતાં જાનવરો પર ઠરી અને તે સરસ કામ આપી શકે છે એમ તેણે જોયું. પોતાની ઉપરાંત સાથેનો ભાર પણ ત્યારથી તે એ જાનવરો પાસે જ વહાવતો થયો.

આમ ને આમ ઘણો લાંબો કાળ વીત્યા પછી કોઈ એક જણને લાગી આવ્યું કે જમીન પરનો બોજો ઘસડતા ચાલતાં જાનવરને કષ્ટ વધુ પડે છે. તેણે ભેજું કસ્યું ને જાનવરને આસાની આપતી પૈડાની શોધ કરી.

બોજો ખેંચવામાં તો એ નવી શોધ સરસ ને સફળ પુરવાર થઈ. પણ જતે દહાડે માણસને એકલી એટલા પૂરતી જ નિસ્બત ન રહી. તે પોતાનાં યે શોખ-સગવડ વિચારતો થયો હતો, એટલે ભારવાહી વાહનો

ઝડપ વધારવાના પ્રયત્નોમાં માનવીનો મોટામાં મોટો દુશ્મન તે પવનનો ધક્કો. એ ઓછામાં ઓછો લાગે એ જાતના નવા ઘાટ ઊભું વાહનોને આપ્યા. આ પ્રકારને 'સ્ટ્રીમલાઇન' કહે છે. એ ઘાટ

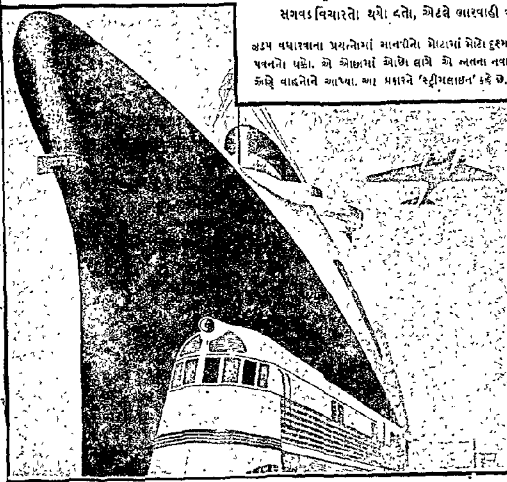

સ્ટ્રીમલાઇન સ્ટીમર, સ્ટ્રીમલાઇન ટ્રેન અને સ્ટ્રીમલાઇન એરોપ્લેનનું આ ચિત્ર છે

ઉપરાંત પોતાની ખીલતી જતી કલાદૃષ્ટિ અનુસાર વેલ, રથ, ગાગા, ટ્રામ વગેરે એક પછી એક વાહનો પણ એ શોધતો ગયો.

પણ પોતાના શોખ અને સગવડ સાચવવા નીકળેલા માણસની ઝડપની ઝંખના એથી પણ પૂરી ન સંતોષાઇ; એ તો જેવી ને તેવી કાયમ જ રહી અને એમ ને એમ એક પછી અનેક સૈકાઓ વીતી ગયા ત્યારે તેનું પહેલું બારૂં હાથ આવ્યું. તેણે જાણ્યું કે વરાળ વાહનોને ગતિ આપી શકે છે. અને એ જાણીને તેણે ત્યાર સુધીના જગતમાં અપૂર્વ એવું સ્વરૂપ આપ્યું

એ બારૂં તો હજુ ગઇ કાલે જ હાથ આવેલું ગણાય. ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ અને યુરોપ પરની નેપોલિયનની ધાકના કાળનો એ ગાળો. નેપોલિયનના જન્મના જ ઇ. ૧૭૬૯ના વર્ષમાં ક્યુગનૉતે વરાળથી ચાલતી પહેલી મોટર બનાવી. ઇ. ૧૭૭૦માં એજવર્થે આજની ટૅન્ક ટ્રૅકનો પૂર્વજ શોધ્યો. ઇ. ૧૭૮૩માં રોઝીઅરે બલૂનમાં પહેલવહેલો ઊડ્યો.

હળવે હળવે એ બધા પ્રયોગો નીવડતા પકડતા ગયા. પરિણામે, દુનિયાએ અગાઉ કદી ન જોએલી એવી રેલવેઓ, મોટરો, આગબોટો ને વિમાનો હસ્તીમાં આવ્યા. આમ, ટોળી ટોળી વચ્ચેનો પ્રાથમિક વ્યવહાર પ્રાન્તેપ્રાન્ત ને દેશેદેશને સાંકળતો, ઉત્ક્રાન્ત થતો જાઇ છેવટ ખંડેખંડને સાંકળી રહ્યો

જગતને ઝડપની ઝંખના અખૂટ તો યુગોથી રહેતી આવેલી, પણ એને મોકળો અવકાશ તો મહાયુદ્ધને અંગે જ મળ્યો કહેવાય. જર્મનીએ પોતાના વાહનોની ઝડપ ત્યારે શક્ય એટલી ટોચે લાવી મૂકી હતી. તેનાં ઝડપી ઝેપલિનો લશ્કરી થાણાનાં થાણાંનો નાશ કરવા લાગ્યા, એની એક જ ક્રૂઝર એમ્ડને પંદરપંદર બ્રિટિશ સ્ટીમરોને ડૂબાવી દીધી ત્યારે મિત્રરાજ્યોને ભાન આવ્યું કે યુદ્ધકળામાં ઝડપ કેટલો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ યુદ્ધ બંધ પડ્યાને તો 'સત્તર વરસ વીતવા આવ્યા છે, છતાં આજે આપણે શું જોઇએ છે ? જગતનો એકેએક દેશ એકેએક વાહનની ઝડપને શક્ય એટલી ટોચે પહોંચાડવા મથી રહ્યા છે, ને ઝડપનાં આંતરરાષ્ટ્રીય રેકૉર્ડો એક પછી એક તૂટતા જાય છે.

ને હાલનો આપણો વીજળીનો જમાનો. વળી તેને અનુરૂપ બન્યો છે. બીજી દિશાઓ સાથે વાહનોમાં પણ માણસે તેને મદદે બોલાવી, સફળ નિષ્ફળતાઓમાંથી માર્ગ કરતાં જઇ તેણે છેવટ જગતને ચરણે જે ધર્યું તે વાહનોનો તાજો જ જન્મેલો 'સ્ટ્રીમલાઇન' પ્રકાર.

ઝડપના આજ સુધીના ઇતિહાસમાં આ પ્રકાર સૌથી નવીન છે. તેના પહેલા નમૂના રૂપે અમેરિકાએ થોડા જ વર્ષો પર સ્ટ્રીમલાઇન ટ્રેન દોડાવી. એ ચાલુ થઇ ત્યારે તો લાખો લોકો કુતૂહલની નજરે તેની મોજ લૂટવા લૉસ ઍન્જેલિસ ગએલા. અમેરિકાએ એ ટ્રેનને નામ આપ્યું છે M ૧૦૦૦૦૧. હવે તો ઇંગ્લંડે પણ 'જ્યૂબિલી' નામે એક સ્ટ્રીમલાઇન ટ્રેન ચાલુ કરી છે.

ક્યાં લિવરપુલ અને માન્ચેસ્ટર વચ્ચેનું ૩૧ માઇલનું અંતર દોઢ કલાકે કાપતી જગતની પહેલી ટ્રેન અને ક્યાં કલાકે સાઠ ઉપરાંત માઇલ કાપતી આ સ્ટ્રીમલાઇન ! આજની ઝડપીમાં ઝડપી ટ્રેનો જેટલું અંતર ૫૫ કલાકમાં કાપે એટલું અંતર કાપતાં એને ચાળીસથી યે ઓછા કલાક લાગે છે. જર્મનીએ તો ૨૦૦ ટનની પોતાની સ્ટ્રીમલાઇનને કલાકના ૧૧૯.૮ માઇલે લાવી કમાલ કરી છે એમ કહી શકાય.

મોટા રાક્ષસ જેવી લાગતી આ સ્ટ્રીમલાઇન ટ્રેનોને આટલી ઝડપે પવનનો ધક્કો યે કંઇ ઓછો ન લાગે એટલે એથી બચાવવા તેના ડબ્બા એટલા તો સાથોસાથ જોડેલા હોય છે કે કયો ડબ્બો ક્યાંથી શરૂ થાય છે એ પણ સહેલાઇથી ન કળી શકાય. હાલની ટ્રેનો કરતાં તેનું ગુરુત્વમધ્યબિન્દુ પાટાની વીસ ઇંચ વધુ નજીક લાવી શકાયું છે, એટલે ગમે તેવો વળાંક લેતાં યે તેને સહેજ સરખો યે આંચકો નથી લાગતો.

એને ચલાવતું યંત્ર એના રાક્ષસી કદ ઉપરથી આપણે રાક્ષસી જ ધારી લઇએ; પણ એમ નથી. ડીઝલના નાના સરખા વીજળીક સાંચાથી જ તે ચાલે છે, ને તેનું આખું યે પાવરહાઉસ વીસ ફૂટ લંબાઇ, આઠ ફૂટ ઊંચાઇ અને ૭ ફૂટથી યે ઓછી પહોળાઇ રોકે છે. તેમાંથી નીકળતો પાવર પૈડાં સાથે જોડાએલી મોટરને સીધી ગતિ આપે છે ને ટ્રેન ચાલુ થાય છે.

જેમ ટ્રેનોને તેમ જ મોટરને પણ સ્ટ્રીમલાઇન બનાવવાના પ્રયાસો વધ્યા છે. એનો સારામાં સારો નમૂનો મેજર એચ. ઓ. ડી. સીગ્રેવનું 'ગોલ્ડન ઍરો' ગણી શકાય, જે વડે કલાકના ૨૩૧ માઇલ કાપી

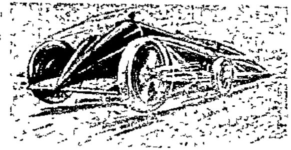

જમણી બાજુ : એચ. ઓ. ડી સીગ્રેવ. પોતાની 'ગોલ્ડન એરો' મોટરથી ૧૯૨૯માં એણે ઝડપનો જગતરેકૉર્ડ તોડ્યો, પણ આગળ જતાં વધુ ઝડપ માટેના અખતરામાં જ એનો જાન ગયો

ઉપર : સર માલ્કમ કૅમ્પબેલની મોટર 'બ્લ્યુ બર્ડ' જે વડે એણે ડેયટોના મુકામે ૧૯૩૩મા કલાકના ૩૨૦ માઈલની ભયંકર ઝડપથી જમીન પરની સઘળી ઝડપોનો જગતરેકૉર્ડ તોડ્યો

એણે ૧૯૨૯માં જગતરેકૉર્ડ તોડ્યો આગળ ઉપર પણ ઝડપની દિશામાં તેને ઘણું કરવાની ઇચ્છાઓ હતી, પણ તે માટેના મોટરબોટ પરના અખતરાએ તેના જીવનનો અંત આણ્યો.

પણ મેજર સીગ્રેવથી યે જબરી હિંમત તો સર માલ્કમ કૅમ્પબેલે કરી ગણાય.૧૯૩૩મા ડેયટોના મુકામે એમણે પોતાની 'બ્લ્યુ-બર્ડ' મોટરમાં જમીન પરની સઘળી ઝડપોનો જગતરેકૉર્ડ, કલાકના ૩૨૦ માઇલની જે ભયંકર ઝડપથી તોડ્યો તે તો અદ્ભુત જ કહી શકાય. કલાકના ૩૨૦ માઇલ એટલે શું તેનો ઘણાને ખ્યાલ પણ નહિ આવે. એટલી ઝડપે હવાના તો હથોડા જેવા ઘા પડે! સુરક્ષિત કૉકપિટમાથી ડોકું બહાર કાઢ્યું તો ભાંગી જ જવાનું. ને હવાનુ દબાણ પણ અસાધારણ જ! સર કૅમ્પબેલની મોટરના પાવરમાંથી અરધો તો એ ચાર ટન જેટલા દબાણનો પ્રતિકાર કરવામાં જ વપરાગો હતો. એ વખતે એકાદ ટાયરમાં જો કાણું પડ્યું હોત તો કૅમ્પબેલ મોટર સાથે અદ્ધર આકાશમાં ઉછળી નીકળ્યા હોત!

મોટરો ને ટ્રેનો કરતાં યે જબરા અખતરા તો હવાઈ યાનો પર થવા લાગ્યા છે. જોકે હજી સુધી તો માણસ એ દિશામાં,તાજી પાંખો જન્મેલું બચ્ચું જ ગણી શકાય; પણ ભવિષ્યમાં ઝડપના ઇતિહાસમા ક્રાન્તિ પણ આ હવાઇ યાનો જ આણશે એ ચોક્કસ છે. અમેરિકાએ પોતાના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ દરમિયાન ૧૮૬૨મા લોખંડી બખ્તરવાળાં બાંધેલાં વહાણો પછી વાહનોમાથી લાકડું ધીમેધીમે ખસતું જ ગયું છે, ને હવે તો ઍલ્યુમિનિયમની શોધ બીજી બધી ધાતુઓને પદભ્રષ્ટ કરશે એમ જણાય છે. એની મિશ્ર ધાતુ ડ્યૂરેલ્યુમિન પોલાદ જેટલી જ મજબૂત છતાં વજનમાં એથી ત્રીજા ભાગની જ રહે છે, એટલે ભવિષ્યમાં સ્ટ્રીમલાઇન વ્યવહારમાં તેનો જ હિસ્સો રહેશે એમ લાગે છે.

આ સ્ટ્રીમલાઇન વાહનોના અખતરા પાછળ વધુમાં વધુ કોઇ દેશ મંડ્યું હોય તો તે જર્મની છે. પોતાની મેળે શોષાતા ને નીકળી જતા પાણીથી પાવર મેળવતી આગબોટોથી માંડીને,એક પાટા પર જમીનથી ઊંચે દોડતી 'ટૉર્પિડો ટ્રેનો' બનાવવાના તેના અખતરા ચાલુ છે. એટલેથી જ એ નથી જંપતું. ઝેપ્લિનના આકારમાં ફેરફાર કરી તેમાં કલાકે ચારસો માઇલની ઝડપ આણવાના, આટલાંટિક પાર કરવા માટે ઊડતી આગબોટો બનાવવાના વગેરે એવા તો અનેક અખતરાઓ પાછળ એ કાડભેર મંડ્યું છે. અને વિશેષજ્ઞો પણ જ્યારે જણાવે છે કે લેશ પણ આંચકા સિવાયની સરળ ગતિ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં હોય તોયે ભયજનક નથી રહેતી, ત્યારે એ અખતરાઓની ભાવિ સફળતામા શ્રદ્ધા બેસે છે.

આ બધું શું બતાવે છે? દેખીતી રીતે માણસ ભલે દિશા ને કાળથી બંધાએલો હોય, પણ એ એનો કેદી તો નથી જ રહ્યો. એની સીમાઓ વધારવા એ સતત પ્રયત્ન કરતો જ રહ્યો છે. પ્રકાશના જેટલી ઝડપે સંજ્ઞાઓ મોકલતી વીજળીને કેદ કરી, હર્ટ્ઝ, ઑલિવર લૉજ ને માર્કોનીએ આપણા દિશાનાં ખ્યાલમાં જબરી ક્રાંતિ આણી છે. હવે તો એ વખત પણ બહુ દૂર નથી, જ્યારે દુનિયાને એક ખૂણે બનતો બનાવ બીજે ખૂણે સંભળાતો એની ભીંતો પર જીવતો થશે.

ને કાળને પણ ઝડપના અન્ત્યે વિચારના બની

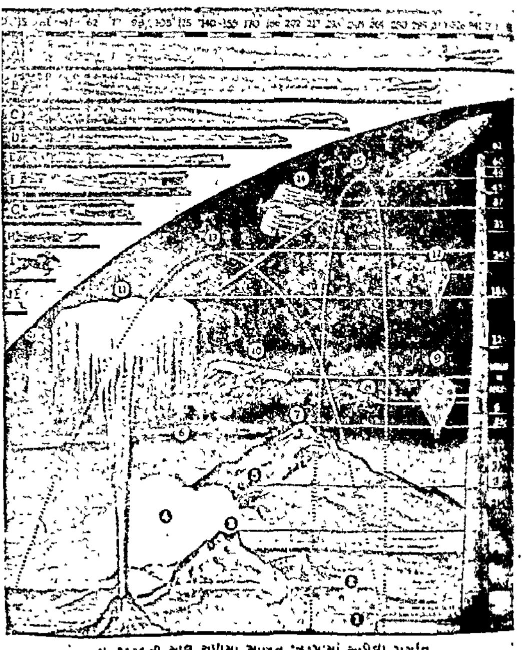

ઇ. ૧૯૫૯ની સાલ સુધીમાં માનવે 'ઊંચાઈ'માં સાધેલી પ્રગતિ

ચિત્રનો ઉપરનો ભાગ, આપણી પૃથ્વીની સપાટી ઉપર તેમજ હવામાં મળેલી ઝડપ બતાવે છે. (A) રોકેટવાળું એરોપ્લેન—કલાકે ૧૭૦૦ માઈલને આશરે, (B) મોટરબોટ—કલાકે ૪૩૦ માઈલ, (C) રેસિંગ રેલકાર—કલાકે ૨૪૮ માઈલ, (D) મોટરકાર—કલાકે ૨૦૩ માઈલ, (E) સ્પીડ બોટ આદિ—કલાકે ૧૬૦ માઈલ, (F) ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન—કલાકે ૧૩૦ માઈલ, (G) સ્ટીમ એન્જિન—કલાકે ૧૨૫ માઈલ; (H) હિસ્પેનો સ્પીડ બોટ—કલાકે ૧૦૫ માઈલ; (I) ચિત્તો, કલાકે ૭૨ માઈલ, (J) માણસની દોડ—કલાકે ૧૮ માઈલ

ચિત્રનો નીચેનો ભાગ, માનવે પૃથ્વીની સપાટીથી ઊંચે જવામાં મેળવેલી પ્રગતિ, પૃથ્વીની ઊંચી વસ્તુઓના ક્રમને અનુક્રમે બતાવે છે (૧) ઊંચામાં ઊંચું મકાન—એફિલ ટાવર, (૨) સ્ટ્રેટસ વાદળાં, (૩) ઊંચામાં ઊંચા જ્વાળામુખી પર્વતો, (૪) ક્યુમ્યુલસ વાદળાં, (૫) હિમાલયમાં ઊંચામાં ઊંચો માનવનિવાસ, (૬) સિરસ વાદળાં, (૭) પૃથ્વીની ઊંચામાં ઊંચી ટોચ—હિમાલયનું શિખર એવરેસ્ટ. (૮) વિમાનનો ઊંચાઈનો રેકોર્ડ (૯) બલૂનનો ઊંચાઈનો રેકોર્ડ (૧૦) સાગર પાર કરતાં વિમાનોનું સામાન્ય ઉડ્ડયન (૧૧) જ્વાળામુખીનો ઊંચામાં ઊંચો ફેંકેલો રાખ (૧૨) સ્ટ્રેટોસ્ફિયર બલૂન (૧૩) જર્મન 'બિગ બર્થા' તોપ (૧૪) આર્મિ રોકેટ પ્લેન, (૧૫) ટેલિવિઝન ... અને (૧૬) અવકાશગામી રોકેટ.

—દાસ ગુપ્ત ...

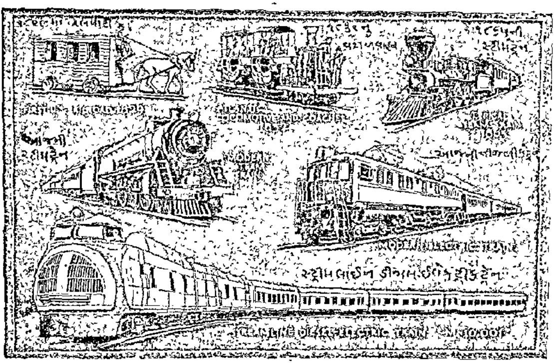

૧૮૨૯ના શોધાએલા રેલપાટા પર ચાલતા ખટારાથી માંડી આજની સ્ટ્રીમલાઈન ડીઝલ ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેન સુધીના વાહનોનો વિકાસ

એણે બાંધેલું કાગળને કેદી બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. દાખલા તરીકે સ્ટ્રેટોસ્ફીઅરમાં કલાકના છસો માઇલની ગતિ એણે સિદ્ધ કરી છે. એ જોતાં તો ઝડપની એની અબૂઝ ઝંખના, પૃથ્વીની આસપાસની સૂર્યની કહેવાતી મુસાફરીને પણ કદાચ મારી હટાવે. એટલે કે આઠ વાગ્યે લંડન છોડી ન્યૂ યૉર્કના આઠ વાગ્યે જ એ ન્યૂ યૉર્ક પહોંચી જશે. અરે, એટલાથી યે બસ શા માટે ? એથી યે વધુ ઝડપ તે મેળવશે ને લંડન છોડયા 'પહેલા'ના જ સમયે એ ન્યૂ યૉર્ક પહોંચી જશે ! આ બધી કપોલ કલ્પના રખે માનતા. હમણા થોડા જ વખત પર જુલે વર્નની પણ કલ્પનાને હંફાવી દે એવી રીતે એફ. આર. ડી. સ્વેહન ૪૯,૯૬૭ ફૂટ ઊંચે સ્ટ્રેટોસ્ફીઅરમાં ઊડી આવ્યો ! મોતમાંથી મુશ્કેલીએ બચીને એણે કરેલું આ સફળ ઉડ્ડયન અભાનુષી જ ગણવામાં આવે છે.

આ સફળતાએ ઝડપઝંખુઓમાં નવી મહત્ત્વાકાંક્ષા જન્માવી છે. પચાસ હજાર ફૂટની ઊંચાઇમાં આજનાં આપણાં એન્જિનો તો સારું કામ ન આપી શકે. પરંતુ રશિયાએ બનાવવા માંડેલા 'સ્ટીમ કૉમ્પ્રેશર' તરફ બધા આશાની નજરે જુએ છે. લૉર્ડ કલાઇડઝડેલના કહેવા પ્રમાણે એન્જિનો સુધરતાં ઝડપ માટે ઝાઝો સવાલ નથી રહેતો. દરિયાની સપાટીએ ૧૯૩ માઇલની ઝડપે ઊડતા વિમાનમાં ૪૦,૦૦૦ ફૂટ ઊંચે ૨૭૭ માઇલની ઝડપ આપમેળે આવી જાય છે. વળી પંખાનું કદ (wing-span) વધારતાં તો તે સહેજે ૨૯૬ માઇલ પર પહોંચે.

અને આમ, કલાકે લગભગ ત્રણસો માઇલની ઝડપ મળતા સાત કલાકમાં તો આટલાંટિક સહેજે પાર કરી જવાશે. એ રીતે ભવિષ્યમાં માણસ વધુ કામયાબ બનતો જશે તો બે લાખ ફૂટ ઉપર તો એને બળતણ પણ સીધું હવાના એ ઉપલા આવરણમાંથી જ મળી રહેશે ! અને ત્યારે માણસે અવાજ જેટલી જ—કલાકના સાતસો માઇલની ગતિની સિદ્ધિ મેળવી હશે ! એ અબૂઝ ઝંખના ખૂઝવવાના આજના જ પ્રયાસો જુઓને !

ધ્રુવપ્રદેશના એકાકી સાહસ સફરી અને પ્રયોગશાળાના કોઇ પ્રોફેસરથી માંડી માનસશાસ્ત્રી, ખગોળશાસ્ત્રી કે કોઇ પણ 'શાસ્ત્રી' તરફ નજર નાખો. બધાયના પ્રયાસો પાછળ એ એક જ ઝંખના કામ કરી

રહેલી લાગશે,—દિશા અને કાળની સીમાઓ દૂર હડસેલવાની. ને તે એટલા જ ખાતર કે નવી પેઢી એના પોતાના કરતાં વિશાળ 'કેદ'માં જીવી શકે!

અને આજકાલ આપણે નથી અનુભવતા કે એવા પ્રયાસો માટે રાષ્ટ્રેરાષ્ટ્ર અને વ્યક્તિએ વ્યક્તિ પણ હવાવૃત્તિ (air-sense) ધરાવતી થતી જાય છે? હવે સ્ટ્રેટોસ્ફીઅર શોધાય છે તે એટલા જ ખાતર કે એમાં સફળ ઉડાણ કરી શકાય. એ સફળ થતાં વૈશ્વકિરણ, ઑઝૉન અને જુદીજુદી ઊંચાઇએ રહેલી હવાની જુદીજુદી વિદ્યુન્મયતાના ઘણા ચમત્કારો આપણે જાણતા થઇશું. પૃથ્વી પર પડતાં અલ્ટ્રા-શૉર્ટ કિરણોને પૃથ્વીનો વિનાશ કરતા પણ સ્ટ્રેટોસ્ફીઅરમાંનું એ ઑઝૉનનું આવરણ જ બચાવે છે. હજુ સુધીનાં ઉડાણો એ આવરણને પહોંચી શકયાં નથી, પણ માણસનો ભવિષ્યનો હલ્લો ત્રીસ હજાર ફૂટ ઊંચે આવેલા આવરણમાં જ થશે એ ચોક્કસ છે.

આજસુધીમાયે માણસે હસ્તગત કરેલા વાહનોને કેટલી સંપૂર્ણતાએ આણી મૂક્યાં છે? વિમાનો સુપર સર્ચલાઇટ ને રેડીઓ કૅાન્ટ્રોલ ધરાવતાં તો થયાં જ છે, પણ ટેલીવીઝન મારફત તેમને રસ્તાનો અને પહોંચવાના સ્થાનનો નિશ્ચિત ખ્યાલ આપવાના, તેને જોઇતું બળતણ ઘટાડવાના અને પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના ખેંચાણમાંથી પણ તેમને મુક્તિ અપાવવાના પ્રયોગો માનવી નક્કી કરી રહ્યો છે. વિમાનોના હડહડતા દુશ્મન સમા ધુમ્મસને રસાયણોથી હટાવવાના ને પાઇલટો વગર જ વિમાનોને નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચાડવાના પણ પ્રયાસો પાછળ નથી રહ્યા.

પણ રહી રહીને સવાલ એ થાય છે કે યુગોથી ચાલી આવતી આ અખૂટ ઝંખનાનું આખર પરિણામ શું? 'ઝડપની ખાતર ઝડપ' એ બેશક જીવનમાં એક નૂતન રંગદૃષ્ટિ જન્માવી શકે છે; પણ માણસની સ્વાર્થવૃત્તિ સદા યે અનિયંત્રિત રહેતી આવી છે, એટલે એ ઝંખના પાછળ એ પોતાના સ્વાર્થને પણ વેગ નહિ આપે એની શી ખાત્રી? પાંઇલટ વગરના એરોપ્લેન ને ટૉર્પિડોને પ્રેમના દૂતો તરીકે વાપરવાને બદલે મોતના કાસદો તરીકે એ નહિ વાપરે એનો શો પુરાવો? આપણે ઇચ્છીએ કે એમ ન બને; પણ એમ નહિ બને એમ માનવાનું પણ કોઇ સબળ કારણ તો આપણી પાસે નથી જ. 'અનિકેત'

મારી સફર [૨]

જીવનની મિઠાશ ભૂતકાળનાં સ્મરણોમાં છે પણ સ્મરણમાં એ જ કાર્ય સમાઇ શકે છે, જે અંતરની ઊંડામાં ઊંડી લાગણી સાથે સંકળાએલું હોય. લાગણીએ પ્રેરેલા કાર્યમાં માથું મૂકવું પડે તોપણ કર્તા એને ધન્ય પ્રસંગ ગણે છે.

આવા કેટલાયે સફળ કે વિફળ પ્રયત્નોનાં સ્મરણો મને આનંદ-સમાધિમાં નિમગ્ન બનાવી દે છે. આજ એ ભૂત-પ્રસંગોનો ઢગ ઉખેળું છું અને એમાંથી ઊઠતી ધૂંધળા વાતાવરણમાં પડઘા પાડે છે હું એ પડઘે ઝીલું છું. એ કહે છે. 'માણસ સંસ્કારોનું પૂતળું છે સંસ્કારના કંકાલમાં બેસીને જ મનુષ્ય જન્મે છે. પ્રસંગયોગ એ સંસ્કારોને પોષે છે અને કરમાવે છે. અનુભવના યોગ સાથે ભળી જઇ એ સંસ્કારો મનુષ્યનું જીવન ઘડે છે.'

આ પડઘો સાંભળીને ઘણી વાર સુધી હું થંભી રહું છું. છેવટે બોલી ઊઠું છું: 'તો પછી સફળતા કે વિફળતાનો શોક શો? મેં ક્યાં કંઇ કર્યું છે? પ્રકૃતિનું અગમ્ય બળ જ મારી પાસે કંઇક કરાવી ગયું.' આટલું બોલ્યા પછી મારા અંતરમાં ટાઢક વળે છે.

હું આઠેક વર્ષનો હોઇશ. મારા પાડોશના એટલી જ ઉંમરના એક છોકરા સાથે આખો દિવસ રમ્યા કરતો. સાંજ થાય અને ગાયોનું ધણ ક્યારે આવે એની રાહ જોતા અમે શેરીમાં બેસી રહેતા. ધણ આવ્યા પછી જ ચોરામાં ઠાકોરજીની આરતી થતી. એક પછી એક બધી ગાયોને જતી અમે મૂગા થઇને જોઇ રહેતા, ને એકે ય ગાય ન દેખાય એટલે દોડીને ચોરે પહોંચી જતા

ઝાલર વાગે; શંખ ફુંકાય; બાવાજી કંઇક ગણગણે અને આરતી ઉતારે. છેવટે 'સંધ્યા આરતીના જે સીતારામ' બોલીને અમે પગે લાગીએ. બાવાજી તુળસીપાન સાથે પાણીનું ચરણામૃત આપે. પી જઇ, આંખે લગાડીને 'બાવાજી સીતારામ'ના બરાડા પાડતા અમે નાસી જઇએ. રોજનો અમારો આ કાર્યક્રમ ક્યારેયે વિક્ષેપ પામતો નહિ.

બેચારપાંચ દિવસે એકાદ સાધુ ચોરે આવ્યા જ હોય. બેચાર માણસોનું ટોળું એ બાવાની ચોમેર ફરી વળ્યું હોય. બાવાજી લાંબી ચલમ ફૂંકે અને એક દમ

એવો લગાવે કે ચલમ ઉપર ભડકો થઈ આવે. આ જોવું મને ખૂબ ગમે. કોઈ સાધુ આવેલો હોય તો આરતી થયા પછી જરા દૂર જઈને અમે સામે બેસી જતા. ચલમ ફૂંકાતી જોઈજોઈને ખુશ થતા.

પ્રથમ તો ચલમના ભડકા તરફ જ અમારું લક્ષ રહેતું. પછી બાવા સાથે લોકો વાતો કરતા તે સાંભળવામાં પણ કંઈક રસ પડવા લાગ્યો. લોકો પૂછે કે 'બાવાજી કહાંસે આવતા હૈ અને કહાં જાવેગા?'

ત્યારે બાવાજી પણ પ્રશ્નની શુદ્ધતાભરી હિંદી ભાષા જેવી જ ગુજરાતીમાં જવાબ દેતા. પોતે બદરીકેદારથી રામેશ્વર અને ગંગાસાગરથી દ્વારિકા કેવી રીતે જાત્રા કરી તેનું બાવાજી વર્ણન કરતા. કયા પ્રાંતના લોકો સારા ને કયાંના લફંગા એ વર્ણવીને પોતાનાં કષ્ટનું બયાન આપતા. ક્યારેક તો આવી વાતો ઘણી વાર સુધી ચાલતી.

ધીમેધીમે ચલમના ભડકાની દિલચસ્પી જતી રહી અને બાવાજીની વાતોમાં રસ પડવા લાગ્યો.

આ ફરતા સાધુઓ જીવતા ભૂગોળ સમા હતા. એમનાં વર્ણનો નિરીક્ષણ કે તુલના વિનાનાં ભલે હશે, પણ વાસ્તવિક તો ખરાં જ. મારા અનુભવમાં પણ એ જ આવ્યું છે કે દેશની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સમજવા માટે પરિભ્રમણ કરવું હોય તો એ સાધુ-બાવાના સ્વાંગમાં સફળ નીવડે છે. તે સ્થિતિમાં અનેક પ્રકારના અનુભવો થાય છે. 'તુંડે તુંડે મતિર્ભિન્ના' સમા હજારો લોકોનો પરિચય મળે છે. આ ભગવા વેશમાં મોટો ફાયદો તો એ છે કે વિના ખર્ચે આખા દેશમાં ભમી શકાય. થોડી સમજશક્તિ અને હોશિયારીથી વર્તે તો ભાવિક અંધશ્રદ્ધાળુઓમાં ગુરુ પણ બની બેસે છે. મને તો આવી રીતે ઘણી જ લહેર મળી છે. પોરબંદરના એક જેલર સાહેબ સંન્યાસીના વેશમાં આખો દેશ ભમીને કાશી આવ્યા હતા. તેઓ સંપન્ન હોવા છતાં એક પાઈ પણ સાથે લીધા વિના જ નીકળેલા. પાસે એક કમંડળ અને મૃગચર્મ રાખતા.

આપણા દેશના સાધુઓની જિંદગી ભ્રમણમાં જ જાય છે. આવા ભમતા સાધુઓનો એક વર્ગ બની ગયો છે.

મારા ગામને ચોરે આવતા ઘણા સાધુઓને મેં સાંભળ્યા. મારા કુમળા મન ઉપર એક અસર ઘર કરી ગઈ.

ઉપદેશનો પ્રભાવ માણસને ઘડીક આવેશમાં ભલે લાવી દે, પણ એ જીવનમાં ભળતો નથી. આપોઆપ ગ્રહણ કરેલા વિચારોનું બળ મનુષ્યને મક્કમપણે દોરે છે. એ બળમાં જીવન રંગાઈ જાય છે.

મને લાગ્યું કે આ સાધુઓ કેવું સુખ માણે છે! મારે તો ઘરની કેદમાં પુરાઈ રહેવાનું. રખડવાની યે છૂટ નહિ. પિતાજી રોકે; બાનો ડર. આમ ન કર, આમ ન થાય, એમ કરીશ તો માર ખાઈશ, આવા ઑર્ડિનન્સ સાંભળ્યા જ કરવાના. માબાપનો આ જુલમ આ વખતે મને ભયંકર લાગ્યો. મોટેરા આવાં નિર્દય કેમ હશે એવું વિચારીને ઘણી વાર ગાળો પણ દેતો.

પેલા બાળ દોસ્તને મેં વાત કરી કે 'ચાલ આપણે ઘેરથી ચાલ્યા જઈએ.'

મિત્ર કહે 'મને પણ મારી બા મારે છે, એટલે મારે ય ભાગી તો જવું છે. પણ બાપુ કાંઈ જવા દે?'

મેં કહ્યું: 'આપણે બાવા થઈ જઈશું. ચાલને, ભારે મઝા પડશે. ફરીશું ને મોજ કરીશું.'

બસ; નિશ્ચય થઈ ગયો. એ જ દિવસે નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. સાધન કંઈ સાંભર્યાં નહિ. જરૂર શાની પડશે, એ પણ કંઈ વિચાર્યું નહિ. પણ એક વાત ભુલાઈ નહિ. ખાવાનું તો જોઈએ જ ને? મિત્ર કહે, 'થોડા દાણા તું લઈ લેજે અને થોડા હું લઈ લઈશ.'

વાત ગમી ગઈ. તરત જ દાણા લેવા અમે છૂટા પડીને ઘેર ગયા.

મારાં બા ઘરમાં હતાં. તેમના દેખતાં તો દાણા લેવાય નહિ. છાનોમૂનો થઈને આંગણામાં જ બેસી ગયો. બા ઘરમાંથી ક્યાંક જાય કે દાણા લઈ લઉં એ મોકો જોઈ રહ્યો.

ખાલી બેસી રહે એ બાળક જ નહિ. આંગણામાં પીપળો હતો. તેનાં પાંદડાં વીણવા લાગ્યો. બધાં પાંદડાં વીણાઈ ગયાં. બા તો કંઈ આડાંઅવળાં થયાં નહિ. પાંદડાં લઈને બેસી ગયો. પીળાં, લીલાં ને સૂકાં એમ અલગ અલગ કરીને ગોઠવવા લાગ્યો. બા ક્યારનાં મારી લીલા જોઈ રહ્યાં હશે. ઓશરીની કોર ઉપર ઊભાં રહીને બોલ્યાં: 'શું, આમ ડાહ્યો થઈને રમતો હો તો કોઈ મારે? મારે વિચારશક્તિ હોત તો હસી જ પડત.

થોડી વાર પછી બા ક્યાંક ગયાં. 'દાગીનાં આવું છું, ક્યાંય ન જઈશ.' કહેતાં ગયાં. મને તો કલ્પવૃક્ષ ફળ્યું. તરત જ દોડતો ઘરમાં ગયો. ઘઉંની કોઠી ભરી હતી. સાંકળું ઉઘાડી નાખ્યું. ખળખળ કરતી ઘઉંની ધાર છૂટી. મારે તો પહેરણની ઝોળી જ ભરવી હતી. સમાયા એટલા ઘઉં ભરીને ઘર બહાર નીકળી ગયો.

દોસ્તના ઘર સામે નજર કરી તો તે બારણા પાસે રમતો હતો. 'એઇ! એઇ!' કહી તેને બોલાવ્યો. પાસે દોડી આવીને તેણે કહ્યું. 'હું દાણા નહિ લાવું. મારી બાએ મને માર્યો.'

ભાઈ સાહેબ દાણા લેતાં પકડાઈ ગયા હશે.

'મેં ઘણાય લીધા છે. ચાલ ઝટ, જતા રહીએ.' મેં કહ્યું.

અમે તો ચાલી નીકળ્યા. દોસ્ત 'દિશોપિ વસનમ્' હતો. મેં એક પહેરણ જ પહેરેલું. ગામડામાં આઠનવ વર્ષની વય સુધી બાળક નગ્ન ફરે એમાં શરમ મૂંઝાતી નથી.

અમે તો પહોંચ્યા સીધા ગામને ઝાંપે. અમારા ગામનો આ દરવાજો તો અમે ક્યારેક ક્યારેક જોએલો, પણ પાદરની પેલી પાર શું છે તેની ખબર નહિ.

ગામ બહાર નીકળીને વિચારમાં પડ્યા. ક્યાં જવું, કયે રસ્તે જવું એ પ્રશ્ને મૂંઝવ્યા. સૂર્ય આથમી ગયો હતો. ગાયોનું ધણ પાદરમાં આવી પહોંચ્યું. પાદરની એક પીપળ હેઠે ઊભા થઈ રહ્યા. ગાયો ગામમાં જતી રહી. સંધ્યાના રંગો ઓસરી ગયા. હવે અંધારું જામશે, એમ લાગ્યું.

'હું નહિ આવું. ના બાપુ, હવે તો રાત થઈ ગઈ. પણે ભૂત થાય છે.' કહીને મારા ભાઈબંધે પાછી પાની કરી.

દલીલ કરવા જેટલી શક્તિ એ વેળા મારામાં નહોતી.

'ત્યારે ચાલો, ચોરે જઈને સૂઈ રહીએ. સવાર થશે ત્યારે જઈશું.' મેં કહ્યું.

બાવા તો ચોરે જ ઊતરે, એ વાતે મને આમ કહેવરાવ્યું. અમે પણ હવે તો બાવાની દીક્ષા લીધેલા ને! ઘેર કેમ જવાય?

અમે પાછા ફર્યા. ચોરે જઈને બેસી ગયા. આરતી થઈ ગઈ હતી. ટમટમતા દીવાના અજવાળામાં એક-બે માણસો દેખાયા. બાવાજી ભજન ગાતા હતા. એક ખૂણામાં અમે બેસી ગયા. સાચે જ જાણે અમે સાધુ બની ગયા છીએ એ જ ભાવ દિલમાં ભર્યો હતો.

થોડી વાર થઈ ત્યાં તો બેત્રણ જણ ચોરા પર ચડ્યા. 'આવ્યા, આ રહ્યા!' અમને ખૂણામાંથી શોધી કાઢીને કોઈક બોલ્યું.

'અહીં કેમ પેઠા છો? ચાલો.' કહીને મોટા ભાઈ નજીક આવ્યા. મારો હાથ પકડ્યો.

'નથી આવવું, જા' કહીને હું ખૂણામાં ભરાતો ગયો.

'નથી કેમ આવવું?' કહીને ભાઈએ મારા હાથ પકડ્યા. બીજાએ બે પગ પકડ્યા. મને ઉપાડી ચાલ્યા. હું બરાડા પાડતો રહ્યો. દોસ્તનું શું થયું, એ કંઈ યાદ નથી રહ્યું.

આ રીતે મારી પ્રથમ સફર પડી ભાંગી.

મારી આ કરણી ઉપર ઘરના બધાંને મેં હસતાં જોયાં હતાં. આજ વિચારું છું અને માબાપો ઉપર વધારે ગુસ્સો ચડે છે. માબાપોએ કદી બાળકની દુનિયાનો વિચાર કે પરવા કર્યાં જ નથી. પોતાની જ દુનિયાનાં રમકડાં એમને બનાવી મૂક્યાં છે. બાળકની દુનિયાનો વિચાર માબાપો કરશે, ત્યારે મહાત્મા ગાંધીની જરૂર નહિ રહે ત્યારે ઈશ્વરને અવતાર નહિ લેવો પડે.

બાળકને માબાપ ઘડે છે અને યોગ્ય બનાવે છે — એ વાત જ ખોટી છે. હા, બગાડે છે જરૂર. જન્મગત સંસ્કારોને ઘૂંટીને કૃત્રિમ ચોકઠામાં એ જકડી દે છે. જન્મગત સંસ્કારો પોષાય તો મનુષ્ય સંપૂર્ણ જીવન જીવે છે. એની જરૂરિયાતો એને મળે જ છે. એના જીવનપ્રવાહમાં પછી 'નેતા–બાપ'ની જરૂર નથી રહેતી.

મનુષ્યજાતિના જીવનનું આ રહસ્ય આ જડ જમાનાના આપણે ઝટ નહિ સમજી શકીએ.

આ મારી પ્રથમ સફરે સંસ્કારના એકાદા અંકુરને લીલો કર્યો.

(ચાલુ)

જીવરામ જોષી

મેંદીનાં પાન

ખરી પ્રશંસા તે જ કરી શકે છે જે પોતે પ્રશંસાથી બેપરવા હોય છે.

પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરતો હો તો એવી રીતે કર, જેવી રીતે મધમાખી પુષ્પનો કરે છે.

દુનિયામાં મોટામાં મોટો કમનસીબ તે છે જે કમનસીબી સહન કરી શકતો નથી.

એક અભ્યાસી અને અનુભવીની કલમે લખાતી જળજંગલની જીવસૃષ્ટિની પરિચયમાળા

વન વગડાનાં વાસી

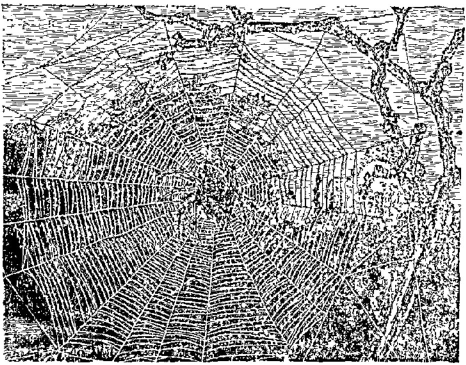

કરોળીઆ

હું ષ્ણુપક્ષની રાત અને ભર ચોમાસું. વળી ખાળા-રામની ગીચ ઝાડી. પછી અંધકારનું શું પૂછવું? એને ભેદનારી એક પણ તારા નજરે પડતી ન હતી. માત્ર, વરસાદ ઝરમર ઝરમર આવતો હતો. એનાં ટીપાંના ટપકારાથી તડતડતાં પાંદડાંની વચ્ચે ઊડતા ચમકતા અસંખ્ય આગીઆથી નદીનો પ્રાન્ત-દેશ પળેપળે ઝળુંકી ઊઠતો હતો. બધે સુગસાગ હતું. એ શૂન્યતાને ભરી દેતા, તળાતા કાંદા અને શેકાતી બાજરીના મિશ્ર ગંધથી વાતાવરણ ગધમઘી રહ્યું હતું. પણ આ બધાંનો ઉપભોગ કોણ કરે? અદાવતોથી ચા-લતા આવેલા એટલે અમારામાંના ઘણાખરા તો થાકને લીધે ઘોરતા પડયા હતા.

રસોઇ તૈયાર થઇ અને ડોલ લઇને હું પાણી લેવા નીચે ઊતર્યો. મહાદેવ વટાવી આગળ જાઉં છું ત્યાં મારા ગળા પર ફાંસા જેવું કંઇક લાગ્યું. કપડાં સૂકવવા કોઇ યાત્રીએ દોરી બાંધી હશે, એમ ધારી હું ફાનસ ઊંચકી જોઉં છું તો દોરી નહિ, પણ રેશમના ઝીણા તાર જેવો પણ દૃઢ, બે ઝાડ વચ્ચે ઝૂલતો વીસેક હાથ લાંબો દોર અને એ પર ઝડપથી ફરતો ખારેક જેવડો કરોળીઓ નજરે પડયો! આવડો મોટો કરો-ળીઓ જિંદગીમાં જોયેલો નહિ, એટલે કંઇક કુતૂ-હલથી અને કંઇક જિજ્ઞાસાથી હું ત્યાં ઊભો રહ્યો. પહેલાં તો પ્રકાશ જોઇ એ ગભરાયો, પણ ધીરેધીરે વિશ્રબ્ધ થતાં એણે કાર્ય આરંભ્યું. મારા મનમાં કે એક ઝાડથી બીજે ઝાડ જવા એણે આ હવાઇપુલ બાંધ્યો હશે; પણ આ તો જુદું જ નીકળ્યું. એણે તો જાળ ગૂંથવા માંડી! અહીંથી નદી જાય, નીચે ઊતરે અને ઉપર ચડે,—એમ આતાન વિતાન તન્તુઓથી એ રસ્તા વચ્ચેનો આખો પ્રદેશ ભરી નાખવા માંડ્યો. પાણીથી ખૂબ ન પડી હત તો એની ચપળતા અને કૌશલ્યથી મુગ્ધ બની હું ત્યાં આખી રાત ઊભો રહ્યો હત. પણ મારા આનંદ ખાતર ભૂખ્યા ડાંસ જેવા મારા સાથીઓ થોડા ધીરજ ધરે? એટલે ઉપરાઉપરી પડતા પોકારથી ન છૂટકે હું ત્યાંથી નદીમાં ઊતર્યો. અહીંના

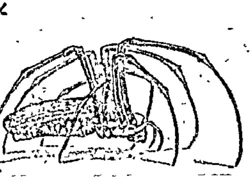

બાજારામ વાળા કરોળીઆની માદા

વાઘની વાતો ખૂબ સાંભળેલી એટલે આગથી ખાશે કે તેમથી, એમ ગભરાતો હું ઝટપટ ડોલ ભરીને નાઠો. વાણુ પછી પણ પેલું અધુરું તન્તુવાય કર્મ જોવાનું ઘણું યે મન હતું. પણ તમે જાણો છો ને? પેટમાં પડેલી ભાખરી કંઇ એવાં અવલોકન થોડાં જ કરવા દે? એટલે કચવાતે મને આંખોને ઘેરાવા દીધી. સવારમાં ઊઠીને જોઉં તો રસ્તા વચ્ચોવચ્ચ પૂરા પાંચ ફૂટ ઊંચી વિશાળ સુંદર ચક્રાકાર જાળ' એનો વણનાર તો ન દેખાયો, પણ એની અદ્ભુત લીલાનો મૂર્તિમંત પરિચય પાછળ મૂકતો ગયો. આછા સૂર્યપ્રકાશમાં સપ્તરંગી વર્ણશોભા ધારણ કરતા વારિકણથી લચી પડતી એ આજે પણ મારી નજરે તરે છે.

* * *

મૂછગાન થઇ હશે અત્યારે મારો પગ ખૂબ પીડાય છે પંદર દિવસથી પથારીવશ છું; પણ અસહ્ય વેદનાને લીધે ઊંઘી ન શક્યો હોઉં તો આજે જ. વાંચવાનું પણ ગમતું નથી ઘરમાં બધા ઊંઘે છે. જાગતા હોઇએ તો અમે બે જ: હું અને મારો લૂતાપદ મિત્ર: 'માખીનો વાઘ'. મારા પલંગની અડોઅડ, ભીંતાની કિનારીએ એણે ઘર બાંધ્યું છે. સુંદર મુલાયમ શ્વેત રેશમના પડદા પાછળ, આછી મલમલની બનાવી હોય એવી નાની કોથળીમાં એની માદાએ ઇંડા સુરક્ષિત મૂક્યા છે. માદાને ઘર ભળાવી અત્યારે એ આહાર શોધવા નીકળ્યો છે. રાતે પણ જાગે અને દિવસે પણ આ જ ઉદ્યમ. ક્વચિત એકાકી; વખતે સજોડે પણ વિચરે. પહેલાં ભીંત પર જ ફરતો. હવે એ મારી મચ્છરદાનીની કિનારે પણ આવે છે. કેવળ માખી એનું લક્ષ્ય. માખીને પાંખ: એને નથી. એ માત્ર કૂદી શકે: અત્યંત તીવ્ર વેગે પણ નિઃશબ્દપણે એ માખીની પાછળ પડી, એને પકડી શકે. આ બધામાં એ અદ્ભુત કૌશલ્ય દર્શાવે છે. મનુષ્યને દુર્ગમ એવી એની કુશળતાના અવલોકનમાં હું મારું દરદ ભૂલી જાઉં છું.

* * *

આ તો ભૂતકાળનાં બે સ્મરણ. બાજારામના મિત્રને ફરીથી મળવાનો યોગ નથી આવ્યો. પણ 'માખીનો વાઘ' તો જૂનો જોગી. એને હું જન્મથી ઓળખું છું. આ લખું છું તે વખતે પણ એ સામેની ભીંતે ભમી રહ્યો છે. પણ એના જીવનમાં રસ લેતાં હું શીખ્યો મારી ઘાયલ અવસ્થામાં. મને અકસ્માત ન થયો હોત તો કદાચ એનો નિકટનો પરિચય મને ન થાત.

પરંતુ એ અને એના સગોત્રી બીજા કરોળીઆના અનુભવ માટે માંદા થવું કંઇ આવશ્યક નથી. ગમે ત્યારે પણ એના જીવનનો પરિચય કરી શકાય છે. વિકૃત શરીર અને બીભત્સ દર્શનથી એ ભલે હડધૂત થયો; છતાં આપણને એ ઘણું શીખવી શકે તેમ છે. એની પાછળ વાપરેલો સમય વ્યર્થ તો નહિ જ જાય.

કરોળીઓ એટલે Spider.[1] વીંછી એના સગોત્રી. કાનખજુરા, ઝૅગેલ, મોચીડા, જૂઆ વગેરે એના જ વર્ગ[2]ના પ્રાણી. કરોળીઆને જીવાત—'ઇન્સેક્ટ'—ન કહેવાય. જીવડાને છ પગ: કરોળીઓ આઠ પગવાળો. જીવડાને બે મૂછો—'ઍન્ટીના': કરોળીઓ નમૂછીઓ. જીવાતના શરીરના અનેક સાંધા: કરોળીઆના શરીરના ધડ અને પેટ એવા બે જ ભાગ. જંતુઓને ઓછાવત્તા અવતાર લેવા પડે: કરોળીઆનાં ઇંડાંમાંથી પૂર્ણાવયવવાળા નાના કરોળીઆ જ જન્મે. અવતારલીલાની એને ખટપટ જ નહિ. જંતુઓને પાંખો હોય: કરોળીઓ પાંખો વિનાનો.

આંખો: મોટે ભાગે આઠ; બે વચ્ચોવચ્ચ. એને દરેક પડખે ત્રણ ત્રણનું ઝુમખું.

મોં: અત્યંત સાંકડું. નક્કર આહાર ચાવી શકાય નહિ; માત્ર રસ પીવાય.

ધડ: કેડથી તે માથા સુધી સળંગ એક જ; ઢાલ જેવું કઠણ ઢાંકણ[3]

પેટ: કેડ પાનની દોરડી જેવી. એને છેડે ગોળ, ચપટું, લંબગોળ—એમ વિવિધ આકારનું, પાતળી નરમ

૧ શાસ્ત્રીય સંજ્ઞા Araneida
૨ Arachneida
૩ Carapace કાચબાના શરીર ઉપરની ઢાલનું પણ આ નામ.

રેશમ જેવી ત્વચાથી છવાયેલું પેટ. એના પર રૂંવાટી. પેટને છેડે રેશમ કાંતવાનાં યંત્ર Spinne'etes.

પગ: આઠ, અનેક સાંધાવાળા. એના છેડે પંજા જેવા નહોર. પગ પર રૂંવાટી.

વાણી: એ બોલી શકતા નથી પણ એમનાં અંગો પર વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્વરોત્પાદક યંત્ર[૪] હોય છે: કરવતના દાંતા પર લાકડી ફેરવવાથી જેમ અવાજ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, તે જાતનું.

કાન: એની શ્રવણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે. સ્વરથી કે જાળનાં આંદોલન કે ધ્રુજારાથી, શિકાર જાળમાં સપડાયાનું પારખી શકે છે.

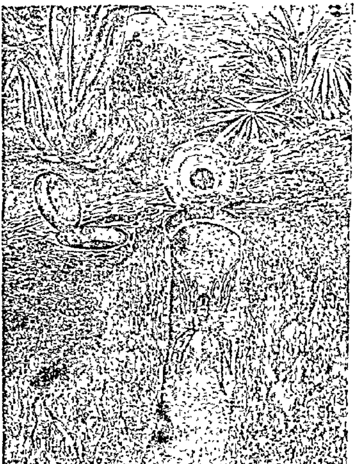

કાણાવાળા દર કરનાર કરોળીઆ

કરોળીઆ આમિષાહારી છે. પણ એમને જડબાં નથી, એટલે શિકારના શરીરનો માત્ર માંસરસ ચૂસી[૫] લે છે. મુખ્યત્વે જીવડાં એમનો આહાર. એને પકડવા એ વિવિધ યુક્તિઓ અજમાવે છે. ક્વચિત શિકાર પાછળ દબાતે પગલે જાય, ક્વચિત છુપાઈને, ખુલ્લો હુમલો કરીને, વળી અદ્ભુત અપૂર્વ રચનાવાળી જાળ રચીને, જમીનમાં દર કરી તે પર જાળ બિછાવીને-એમ વિવિધરીતે પકડાએલા શિકારનો એક જ ફેંસ છે: પકડવો કે એના કુમળાં અંગોમાંનો રસ કરોળીઓ ચૂસી લેવાનો જ. કરોળીઆને પોતાને ખાનાર વીંછી અને ભમરી.

સાધારણરીતે કરોળીઆ ઈંડાં જ—કોઈકોઈ ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ જેટલાં એકી વખતે—મૂકે છે. ક્વચિત પાંદડાંની વચ્ચે; ક્વચિત જમીન પર રેશમ કે લાકડાંને ઓથે; ગાભીના વાઘ જેવા મકાનની ભીંતે સફેદ ચાદર જેવી, રૂપિયા જેવડી રેશમની જાળ બિછાવીને આપણાં ઘરમાં જાળા બાંધે છે તેના કરોળીઆ વળી ઈંડાની કોથળી જ પેટે વળગાડીને—એમ વિવિધ રીતે આ ઈંડાનું જતન કરાય છે. એમાંથી બચ્ચાં નીકળે તે માબાપ જેવાં જ, સર્વાંગસંપૂર્ણ.

એમનો વિસ્તાર સર્વવ્યાપી છે. પૃથ્વી પર અનેક સ્થળે એ મળી આવશે. આપણા ગુજરાતમાં પણ એમની અનેક જાતો રહે છે.

એમનાં નિવાસસ્થાન પણ એવાં જ વિવિધ. અરધોઅરધ જાતો જમીન પર રહેનારી. કેટલીક ઝાડ પર, વાડ વેલા ને છોડનાં પાન કે ડાળી પર. ઘાસનાં તણખલાં આમળીને ઘર કરીને પણ રહે. પત્થર નીચે કે જમીનમાં દર કરીને વસનારા પણ કેટલાક છે. પોતાએ તો વાણિયામાં ઉતરી, નળિયે દર વનાવીને રહેવામાં મદતા માની છે! આ બધામાં ભિન્ન વિભાગના વિશિષ્ટ કરોળીઆ

૪ Stradulating apparatus તીતીઘોડા કેટલીક જાતોના પગ પર આવાં જ યંત્ર હોય છે.
૫ આ માંસરસ ચૂસવાનાં અંગ (ચિત્ર૮૮) માંના આમક આમમાં આવેલાં છે.

સ્વરૂપની. પણ નરની શોભા ભારે. એની પીઠ પર ચળકતા કાળા પટા. ક્વચિત સોનેરી કે પીળા ટપકીઓ. માખીઓ પાછળ ભમતા એ રાતદિવસ નજરે પડે છે. એનાં રૂપિયા જેવડાં સફેદ જાળાં થાભલે, છતમાં, દાદર તળે, એમ ઘરમાં ઠામઠામ જોઈએ છીએ. પડવાથી ચામડી છોલાય તો એના પર થૂંક વડે આ જાળ કે તાંત ચોંટાડવાનો ઉપાય ઘરગથ્થુ હોવાથી એને શહેરમાં અને ગામડામાં સૌ ઓળખે છે.

જેને ઘર બાંધવાની કડાકુટ પડી નથી એવા સ્વેચ્છાચારી, એ બંનેના અન્ય પાડોશી કરોળીઆનું નામ Heteropoda venatoria. ઘરની ભીંતો, કબાટ કે બારીબારણાં અને તકતા પર ચપટ દબાઈને બેસતો ફરતો કરોળીઓ દેખાય છે તે આ જ. બીજા કરોળીઆ પગ પર શરીર તોળીને ચાલે. માખીનો વાઘ બે પગ આગળ અને બે પગ પાછળ લંબાવીને ફરે, જ્યારે આના તો આઠે પગ ભીંત પર સપાટ દબાયેલા; ધડની ચારે તરફ સરખા ફેલાવેલા. એને ઓળખવાની નિશાની આ. એ ચાલે તો પણ દેખીતી રીતે પગ ઊંચકયા કે વાળ્યા વિના, ભીંત પર સરકતો.

પણ આ ગણાવ્યા તે તો પ્રાકૃત જન. લોકોત્તર જીવનચર્યાને લીધે એ બધાને આંટી જનારા તો પેલા ગોળ જાળ બાંધનારા કરોળીઆ.[૯] જેની સુન્દર અદ્ભુત સમરેખ જાળને બે છોડ વચ્ચે કે અનેક ડાળી વચ્ચે તોળાતી જોઈને આપણે મુગ્ધ થઈએ છીએ; જેના ભગીરથ પ્રયત્ન અને અવ્યાહત ઉત્સાહનાં અનેક ગુણગાન થયા છે. એનો પરિચય કરતાં પહેલાં એનાં સાધનો અવલોકીએ.

કુદરતે જેને બાહ્ય સાધનોના અવલંબન સિવાય રેશમ કાંતવાની સહજ શક્તિ અને સાધન આપ્યાં છે એવાં પ્રાણીઓના બે પ્રધાન વર્ગ છે: જંતુઓ અને કરોળીઆ. જંતુઓની શક્તિ એમના દેહના આવરણ અર્થે હોય, એમની અવતારલીલાનું એ અત્યંત મહત્ત્વનું ઉપકરણ છે. એમના રેશમનો તાર મોંમાંથી નીકળતા રસનો બને છે. કરોળીઆને અવતાર લેવાના નથી. એના દેહને ઢાંકવાની પણ આવશ્યકતા નથી. નાગો નહાય શું અને નીચોવે શું? એની કાંતવાની શક્તિનો

૯ Argiopidae ગોત્ર

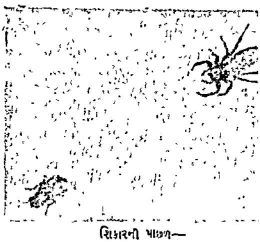

શિકારની પાછળ—

શિકાર સપડાયો!
માખીનો વધ

પૂર્ણ ઉપયોગ તો એ શિકારને સપડાવવાનાં અદ્ભુ
સાધનો રચવામાં કરે છે કોશ એનાથી રક્ષણ પ
બાંધે છે. જાળામાંથી કે ઝાડ પરથી લટકવામાં કે એ
સ્થળેથી બીજે જવાના અદ્ધર પુલ રચવામાં પણ
એ રેશમનો જ ઉપયોગ કરે છે કોશકોષનાં ઈંડાં
સંરક્ષણની થેલી (કોશ) પણ એ રેશમમાંથી જ વણ
છે. આવા વિવિધ ઉદ્યોગોમાં અત્યંત આવશ્યક રેશ
એ મોંમાંથી નથી બનાવતો, પણ એના પેટ ની
આવેલી અનેક સૂક્ષ્મ રસગ્રન્થીઓ (ઊર્ણનાભ:)માં

કાંતે છે. પેટની ત્વચામાંની કંઇક ઝીણી નળીઓનાં[૯] છિદ્રોમાંથી આ ગ્રન્થીઓનો રસ દ્રવે છે. એ રસનો તાર પવનનો સ્પર્શ થતાં જ કઠણ બની જાય છે: જેમ લાકડાના વહેરનો રાસાયનિક પ્રયોગથી માવો બનાવી, તેને લોખંડની સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી નળીઓમાંથી સેવની પેઠે તાર રૂપે કાઢી સૂકવીને આર્ટિફિશ્યલ રેશમ બનાવે છે, તેમ આવી ગ્રન્થીઓ ચાર કે છ, કવચિત્ આઠ હોય છે.

આ તારથી રચાતી જાળો વિવિધ પ્રકારની હોય છે. આપણા ઘરમાં લટકતાં બાવાં, ગાભીના વાઘનો રેશમી પડદો, દર કરનાર કરોળીઆના ઢાકણાંનાં મઝાગરા, બાવળ વગેરે ઝાડને આવરી લેતાં ગીચ જાળાં અને ઝાડની ડાળીઓ પર બંધાએલી ગોળ ચક્રાકાર ઉઘાડી જાળ—આ બધાં એ તન્તુઓ વડે જ ઘડાએલાં છે. પણ એમાં સર્વોત્કૃષ્ટ હૃદયંગમ જાળ તો છેલ્લી ચક્રાકાર જ છે. એના રચનાર કરોળીઆના આ જાતના અપૂર્વ લાઘવયુક્ત શિલ્પ અને સ્થાપત્ય વિધાનમાં, ભલભલા ઇજનેરો પણ ઊણપ કે દોષ કાઢી શકતા નથી.

આવી જાળ રચવાના નિશ્ચયવાળો કરોળીઓ પ્રથમ ઝાડની ખુલ્લી ડાળ પર, પવન ભણી પીઠ ઊંચી કરીને બેસે છે. પછી પેટના સ્નાયુઓના દબાણથી એની ગ્રન્થીમાંથી રેશમના રસનું બિન્દુ કાઢે છે. નીકળતાંવેંત પવનના સ્પર્શથી એ સુકાઇ જાય છે. આસ્તેઆસ્તે આવાં બિન્દુઓ તાર રૂપે પરિણત થતાં હવામાં ફરકવા લાગે છે. હવામાં એ તાર વીંઝાતો જાય છે અને જોરથી ખેંચાતો જાય છે અને એમ લાંબો થતાં થતાં વચ્ચે કોઇ ડાળી આવે તો એની સાથે એ લપટાઇ જાય છે.* કરોળીઆની જાળ ગૂંથવાનો આ પહેલો દોર. આ દોરનો રસ વિશિષ્ટ ગ્રન્થીમાંથી નીકળે છે. જરૂરીઆત પ્રમાણે કરોળીઓ એક કે અનેક ગ્રન્થીઓમાંથી એકસામટા તાર કાઢી ભેગા કરીને પણ આ દોર બનાવે છે.

આમ, પહેલો દોર કોઇ ડાળીએ પકડાય તો તો ઠીક, નહિ તો કરોળીઓ ભારે આપદામાં આવી પડે છે. કારણ, એક વખત તાર નીકળવા માંડ્યો પછી એને ખેંચાતો અટકાવવાનું એની શક્તિ બહાર છે. જ્યાં સુધી પવન એને ખેંચે ત્યાં સુધી—આખી ગ્રન્થી ખાલી થતાં સુધી—એ નીકળ્યે જ જાય છે. આ અનિષ્ટાપત્તિ ટાળવા એક ઉપાય એ યોજે છે: તારને કાપી નાખી શરીરથી છૂટો કરવાનો. આમ કાપવાનું સાધન એના પગ: પગના છેડાના તીક્ષ્ણ નહોર વડે તારને કાપી નાખી એ હવામાં ઊડતો મૂકી દે છે. જાળ રચવા ઉપરાંત આ હવાઇ દોરથી કરોળીઓ એક ઝાડથી બીજે ઝાડ, ઉપરથી નીચે કે પતંગ તરીકે એ તારના છેડે છૂટો લટકતો આ ટેકરેથી બીજા ટેકરે જઇ શકે છે.

પ્રથમ દોર તૈયાર થતાં એ પર ફરતાં ફરતાં કરોળીઓ આડા અવળા બીજા તાર સાંધી ચોકઠું—જાળનું ખોખું—તૈયાર કરે છે. પછી આ ખોખાની વચ્ચે સુંદર ગોળ જાળ ગૂંથે છે.

આ આખી ગૂંથણીનાં પાંચ અંગ ગણાવી શકાય: શરૂઆતના દોર; મધ્યબિંદુમાંથી નીકળતી સમાન્તર ત્રિજ્યાઓ; મધ્યબિંદુને સુદૃઢ કરનારી પરીધાકારે ફરતી રેખાઓ; જાળની વચ્ચે, પ્રત્યેક ત્રિજ્યા પર ચોંટાડેલી ગોળ રેખાઓ; અને જાળના છેડે ફરતી વીંટેલી, શિકાર પકડવાની ચીકણી રેખાઓ. આ પ્રત્યેક જાતના તારની બનાવટ વિશિષ્ટ રસોમાંથી પૃથક્પૃથક્ ગ્રન્થીમાંથી બને છે. સેંકડો પગલાં ભરે, કેટલા યે આંટા મારે, અનેક જગ્યાએ આડા ઊભા તારના સાંધા કરે, છતા આપણી નજરે અત્યંત અટપટી લાગતી આ સર્વ ક્રિયાઓ, એનાં પરિમિત સાધનો વડે કરતાં, એને ભાગ્યે જ એક કલાક થતો હશે! અને આટલો શ્રમ કરવા છતાં પણ દરરોજ રાત્રે એ બનાવે અને સવારે સંકેલી લે છે,

આવી ચક્રાકાર જાળો, કોઇની અરધો આંગળ પહોળી તો કોઇની માણસપૂર ઊંચી હોય છે. એ જાળમાં મધ્યસ્થાને બેસીને કરોળીઓ શિકારની રાહ જુએ છે. હવામાં ઊડતો જંતુ એ જાળ સાથે અથડાય કે તરત પેલા ચીકણા તાર સાથે ચોંટી જાય છે. એ ઊખડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડે ત્યાં તો કરોળીઓ દોડતો આવી એને પગથી પકડી રેશમના પડદામાં લપેટી અસહાય બનાવી નાખે છે અને પછી નીરાંતે એનો માંસરસ પીએ છે. ચીકણા તાર સાથે જંતુ ચોંટી

૯ Spinnerules

* આવા એકાકી તારને Gossamer કહે છે.

જાય, પણ એ પોતે ન ચોંટે એનું કારણ? કરોળીઓ પોતાના પેટમાંની એક વિશિષ્ટ ગ્રન્થીમાંથી 'તેલ' કાઢીને પોતાના પગ અને શરીર પર ચોપડે છે. એ તેલ'ના પડ ઉપર લાળની ચિકાશ અસર કરતી નથી.

સ્વરૂપે બેડોળ, સ્વભાવે નિશાચર અને બીકણ, અલ્પ સાધનસંપન્ન અને કેવળ ઉદરપોષણનો જ ઉદ્યમ કરનારો, છતાં કરોળીઓ જે લોકોત્તર સર્જકશક્તિ દેખાડે છે, તેથી હું મુગ્ધ થાઉં છું. એની નિપુણતા આગળ આપણી બુદ્ધિ શા કામની? આટલો ઉન્માદ, આટલું તોફાન, આટલા ફુદકાભુસકા આપણે શા માટે મારતા હોઈશું? બુદ્ધિવાળા ગણાવા છતાં આપણે શું જોયું? કેટલું શીખ્યા? એક કરોળીઓ જ કેટલું શીખવાડે છે! છતાં સંસ્કૃતિના કહેવાતા પ્રકાશ નીચે પ્રકૃતિનાં કેટલાં સત્યો પ્રત્યે આપણે આંખો બંધ કરીને જ જીવીએ છીએ!

When I compare
What I have lost with what I have gained,
What I have missed with what attained,
Little room do I find for pride."*

* *Longfellow*

વનેચર

ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષણ

આ નવી લેખમાળામાંની સૂચનાઓ મુજબ પ્રયત્ન અને મહાવરો કરતા રહેનારને કોઈની પણ પ્રત્યક્ષ મદદ વિના આપ પ્રયત્ને ચિત્રકળામાં પ્રાથમિક પ્રવેશ મળી રહેશે અને ખંતવાળા બહુ સહેલાઈથી આગળ વધી શકશે. આનો પહેલો હપતો અંક ૧૫૩માં આવી ગયો.

શીખનારે શરૂઆતથી જ ચિત્રકામમાં ચોકસાઈ રાખવાની જરૂર છે, નહિતો આગળ જતાં કામ ભારે પડવાનું જ, અને તે વખતે તે પાર કરવાની શક્તિ કમી પડવાની. આ કારણે જ ઘરશિખાઉ વિદ્યાર્થીઓ પહેલેથી બહુ જ સાદા નમૂનાઓથી ચિત્રકામ શરૂ કરવું જોઈએ; અને તેના પરથી, અતિ ઝીણવટ અને જહેમત રાખી નમૂને નમૂનો કરવાને ખટક રાખવી જોઈએ, રેખાએ રેખા અણીશુદ્ધ મેળવવી તેમજ એકેએક છાયા સંભાળવી જોઈએ.

હાથમાં બરોબર કાબૂ આવે ને છૂટે હાથે ચીતરતાં આવડે ત્યાંસગી ચોકસાઈ કેળવવામાં ઉપયોગી નીવડે એવી કોઈપણ પદ્ધતિનો આશ્રય લેવાનું મુનાસબ ગણાય.

સપાટી પરની કોઈપણ ચિત્રકૃતિની ગમે તે માપની નકલ ઉતારવાને આ પાઠ સાથે આપેલી ચોરસ ખાનાંવાળી રીત બહુ જ પ્રચાર પામેલી અને જૂનામાં જૂની છે. તે રીતના આધારે બાળ અણઘડને પણ રસ્તે ચડાવવાનું સુગમ થાય છે.

ચીતરવાનો નમૂનો ચાર ખીલી કે પિન વડે પાટિયા ઉપર બરોબર જડીને કાટખૂણાની મદદથી જરૂર જેટલા માપના ચોરસ ખાનાં તેની ઉપર પેન્સિલથી અથવા લાલ શાહીથી દોરવાં. આમ કરવા માટે ચિત્રની ચારે બાજુ પહેલા તેની હદ આંકી લેવી અને દરેક બાજુની મધ્યમાંથી પહેલાં એક લીટી દોરી લેવી. આથી આડી અને ઊભી લીટી વચમાં જ મળશે. આ, ચિત્રનું મધ્યબિંદુ થયું; અને તે રીતે જ તમારા પોતાના કાગળમાં પણ મધ્યબિંદુ લેવાનું છે. પછીથી ચિત્ર ઉપર મધ્યરેખાઓની ઉપર બેઉ બાજુ ચોરસના માપના ટપકાં મૂકી દેતાં અને આડી ઊભી લીટીઓ આંકી કાઢી. (જુઓ આ

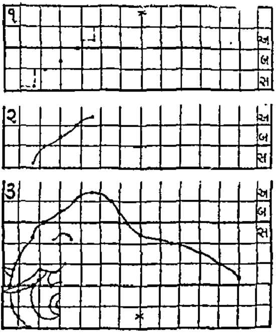

ઉપર : ચિત્ર અ   જમણી બાજુ : ચિત્ર બ

સાથે આપેલું હાથીનું ચિત્ર તથા પાછળના પાને ચિત્રઅ).

પછી મૂળ નમૂના ઉપરથી તમારે તમારો નમૂનો જેટલાગણો મોટો કરવો હોય તેના હિસાબે તમારા કોરા કાગળ પરની મધ્યરેખા ઉપર બંને બાજુ ટપકાં કરીને તેટલાગણા ચોરસ દોરી લેવા.

હાથીના ચિત્ર માટે નગે મથાળેથી આંકેલી રેખાઓમા નજરથી જ એક ટપકુ મૂકો. તે ટપકુ રેખા ઉપર બરોબર મુકાયું છે કે નહિ તે તપાસવા એક કાગળની પટ્ટી અસલ ચિત્રના ખાના ઉપર મૂકી ખાનામાં ખૂણાથી કેટલું છેટું છે તેની પેન્સિલથી નિશાનીઓ કરી લઇ તમારા કાગળ ઉપરના ટપકા આગળ મૂકી જુઓ. અસલના માપનું જ ચિત્ર કરના હો તો ટપકું નિશાની જોડે મળી રહેવું જોઇએ. તમે ખાનાં બેવડા માપે દોર્યા હોય તો પટ્ટી પરની નિશાનીથી બે માપ ભરવાં જોઇએ.

આ રીતે એક ટપકાથી માંડી, તેમાંથી નીકળતી લીટી અસલમાં કેટલાં કેટલા ખાનાંમાંથી અને લીટીઓ ઉપરથી જાય છે તેની નોંધ તે તે ખાનાં અને લીટીઓ પર ટપકાંથી કરતા જાઓ. સાથે સાથે ઉપર જણાવેલી રીતે તેની ચોકસાઈ પણ ચકાસતા જાઓ.

યાદ રાખજો કે પહેલાં નજર અને પછી માપણી. એ રીતે જ નજરને તમે ચોકસ માપ લેતાં કેળવી શકશો. (જુઓ ચિત્ર બમાં આકૃતિ ૧).

ચાર છ ટપકા થાય કે તેને ચિત્રની રેખા પ્રમાણે રેખા દોરીને સાંધી લેવાં. (જુઓ ચિત્ર બમાં આકૃતિ ૨) પછી આ રીતે આખું ચિત્ર દોરતાં ટપકાં કરતા જાઓ અને લીટીઓ દોરતા જાઓ (ચિત્ર બમાં આકૃતિ ૩).

ચોરસ ખાનાં કેટલાં મોટાં કે નાનાં રાખવાં. તે અસલ ચિત્ર ઉપર આધાર રાખે છે. તે સાથે તમારી કામ કરવાની આવડત અને શક્તિ ઉપર પણ ગણત્રી રાખવાની છે.

શરૂઆતમાં વધુ પાસે લીટીઓવાળાં ખાનાં પાડવાં. જેમ દોરવાની શક્તિ વધે તેમ ખાનાના ગાળા વધારતા જવું. ઇંચના સોળ ભાગથી માંડી એકબે ઇંચ સુધીનાં ખાનાં કરવાની જરૂર પડે છે. જોવા આંકેલાં ખાનાંમાં આ રીતે ચિત્ર દોરાઇ જાય એટલે તેને બીજા કાગળ ઉપર ઉતારવાનું છે તે વિષે હવે પછી.

કોઈ પણ બાબતમાં પ્રગતિ કરવા ઇચ્છતો વિદ્યાર્થી તેને માટે જેટલો વખત વિચાર અને મહેનત લેશે તેટલું ફળ પામ્યા વિના નહિ જ રહે. ર. ય. રા.

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય

કુશ્તી

બે જણ બાથંબાથા કરી એકબીજાને જમીન પર પાડવા મથે, ગમે તે ઉપાયે, એનું નામ 'કુશ્તી'. કેટલી સાદી અને સીધી વાત! છતાં આટલા સાદા પરિણામની ખાતર પ્રાચીનતમ કાળથી જગતના પ્રત્યેક દેશમાં કેટલા કેટલા ભારે જંગ ખેલાયા છે! એ પરિણામને લાવવા કેટલી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ સધાઇ છે! સાડા ત્રણ હાથના મનુષ્યદેહની વિવિધ સમવિષમ પરિસ્થિતિઓ, અંગમરોડ અને ગતિસ્થિતિના સૂક્ષ્મ અવલોકનજન્ય દાવપેચબંદી રૂપ તોડ વગેરેનું કેવું એક અદ્ભુત શાસ્ત્ર સર્જાયું છે! મને તો લાગે છે કે પુરુષ-શરીરનાં શક્તિ તથા સૌન્દર્યની પ્રબળ ભાવના અને તે અર્થે વ્યાયામની વિવિધ પદ્ધતિઓ પણ આ 'કુશ્તી'ના વ્યવસાયમાંથી નિષ્પન્ન થઈ હશે. આજે પણ જગત-ભરમાં કુશ્તી વિવિધરૂપે વિદ્યમાન છે. એના મુખ્ય પ્રકાર જોઇએ.

૧ અંગ્રેજી પદ્ધતિ: એને વેસ્ટમોરલૅન્ડ અને કંબર-લૅન્ડ કુશ્તી પણ કહે છે. ઇંગ્લૅન્ડમાં પ્રાચીનતમ કાળથી જો કોઇની અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલતી આવેલી હોય તો તે માત્ર આ કુશ્તીની જ.

એનું મહત્ત્વનું અંગ 'પેંતરો' છે. બંને હરીફો સામસામા ઊભા રહે. છાતીએ છાતી ભીડાવે. દાઢી હરીફના જમણા ખભા પર જમાવે. પછી બે હાથે પ્રતિસ્પર્ધીના શરીરને પીઠ પાછળ ચૂડ ભરાવી પકડે: ડાબો હાથ એના જમણા બાવડા ઉપર આવે એમ.

જ્યારે બંનેમાંના એક પણ પહેલવાનના પગનાં તળિયાં સિવાય શરીરનો કોઇ પણ ભાગ—હાથ અને ઢીંચણ પણ—જમીનને અડકે તો એ ચીત થયો ગણાય. આ સારૂ દરેક જણનો ગમતો દાવ લેવાની છૂટ હોય છે. કુશ્તી ચાલે ત્યાં સુધી હાથની પકડ ચાલુ રાખવી પડે છે. દાવ કરતાં જેની પકડ છૂટી જાય એ ચીત થયો ગણાય. કદાચ બંને હરીફો એકસાથે જમીન પર આડે પડખે પડે અગર એવી રીતે તારાફરતી કરે કે પડેલો કોણ જમીનને અડક્યો તેનો નિર્ણય કરવાને પંચ અશક્ત નીવડે (આને Dog-fall કહે છે) તો કુશ્તી ફરીથી કરાવાય છે.

૨ ફ્રેન્ચ પદ્ધતિ: ફ્રાન્સ એનું ઘર હોવાથી. યુરપની 'ગ્રેકોરોમન' કુશ્તી તે આ જ. આપણે ત્યાંની મણિપુરી 'ખડી કુશ્તી' આને મળતી આવે છે.

આ પદ્ધતિમાં કેડની નીચે દાવ લેવાનો પ્રતિબંધ છે. પગને આંટી મારવાની કે પકડવાની પણ મનાઇ હોય છે. બંને ખભા એકી વખતે જમીનને અડકે તો જ ચીત ગણાય. ગત યુરપીય મહાયુદ્ધ વખતે, અમે-રિકાના યુવાનોને વ્યાયામનું શિક્ષણ આપી લશ્કરની ભરતીને યોગ્ય બનાવનાર સુપ્રસિદ્ધ વિલિયમ મુલડૂન આ કુશ્તીનો જગદેકમલ્લ હતો. ગામાના હાથે પરાજિત ઝિબિસ્કોનો નાનો ભાઇ પણ આનો નિષ્ણાત છે.

૩ લૅંકેશાયર પદ્ધતિ: આને જ 'કૅચ–ઍઝ–કૅચ–કૅન' કુશ્તી કહે છે. આપણી પંજાબી કુશ્તીનો એ પાશ્ચાત્ય અવતાર. એમાં તમને ફાવે તેવો દાવ લો. પ્રતિબંધ માત્ર લંગોટ કે માથાના વાળ પકડવાનો. ચીત થવા બે ખભા અને એક થાપો કે બે થાપા અને એક ખભો, એમ પીઠનાં ત્રણ અંગ એકી વખતે જમીનને અડકવાં જ જોઇએ. આજે જગતભરમાં વ્યાપક રૂપે રમાતી કુશ્તી આ જ. હૅકેન્સ્મીટ, ગૉક, કામૅર બર્ન્સ, રોલર, ઝિબિસ્કો વગેરે મહારથીઓ આનો આશ્રય લઇને જ કીર્તિશાળી બન્યા છે. સુપ્રસિદ્ધ 'શેરના દૂન' નાટકમાં આ પદ્ધતિની કુશ્તીનું જ વર્ણન આવે છે.

૪ સ્વાઇડ હોલ્ડ પદ્ધતિ: આમાં આકર્ષક તત્ત્વ કશું જ નથી; જોકે કૅનેડામાં એક વખત એનો ભારે પ્રચાર થયો હતો.

આ પદ્ધતિના હરીફો ચામડાના મજબૂત હાફ-કોટ પહેરીને કુસ્તી કરે છે. આની બે રીતે પકડ

લેવાય છે: રાઇટ ઍન્ડ ઓવર અને લેફ્ટ ઍન્ડ અન્ડર. રાઇટ ઍન્ડ ઓવર એટલે હરીફના કોટને જમણા ખભા પાછળથી જમણા હાથે પકડી, એના જમણા હાથને ડાબા હાથે પકડવો. લેફ્ટ ઍન્ડ અન્ડર એટલે હરીફના કોટને ડાબી કેડ પાસેથી ડાબા હાથે પકડી એના ડાબા હાથને જમણા હાથથી પકડવો. આમાં લેફ્ટ ઍન્ડ અન્ડરે પકડની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ હોવાથી પહેલી પકડ કોણે લેવી એ, સિક્કો ઉછાળીને નક્કી કરાય છે.

પેંતરો જમાવવા બંને હરીફો એકબીજાને પડખે ઊભા રહે છે: સામી છાતીએ નહિ. શરૂઆતમાં લીધેલી પકડ કુસ્તી પૂરી થતા સુધી રાખવી પડે છે. વચ્ચે છોડી દેનાર કે હાથ બદલનાર ચીત ગણાય છે. કોઇ પણ રીતે હરીફને જમીન પર ચીતો નાખી, એના બંને ખભા જમીનને અડકાડવાથી ચીત કરાય.

૫ સ્વિસ પદ્ધતિ: આ કુસ્તીમા હરીફો ચામડાના મજબૂત કમરપટાવાળી ટૂંકી ચડ્ડીઓ પહેરે છે. બંને હાથે કમરપટો પકડી હરીફને ઉથલાવી પાડી ચીત કરવાનું હોય છે. એ માટે ખભા અને થાપામાંથી કોઇપણ બે અંગો જમીન પર અડકવા જોઇએ સાથે સાથે વિજયી હરીફે સામાના કમરપટા કે ચડ્ડીને એક હાથે પણ પકડી રાખેલી હોવી જોઇએ. આવી કુસ્તી કરનારા 'સ્વિસ સ્વિંગ'મા નિષ્ણાત હોય છે. સ્વિસ સ્વિંગ એટલે હરીફને જોરથી ફેરફૂદડી ખવડાવવી. ફેરવતા ફેરવતા એના પગ જમીનથી અદ્ધર ઊપડે કે તરત ઉલટો ઝોક મારી એને ચીતો પટકી ચીત કરી દેવો. આવી ફૂદડી ખાવામા પ્રેક્ષણીયતાનું તત્ત્વ પ્રધાન હોવાથી આ કુસ્તી ખૂબ આકર્ષક નીવડે છે.

૬ કૉલર ઍલ્બો પદ્ધતિ: એને 'સ્કવેર હોલ્ડ' કુસ્તી પણ કહે છે. મજબૂત કૉલર અને બાંયોવાળો કોટ પહેરી આ કુસ્તી ખેલાય છે હરીફના ડાબા કાન આગળ જમણા હાથે અને જમણા કાન આગળ ડાબા હાથે કૉલરને પકડી પેંતરો જમાવે છે. બે ખભા અને એક થાપો અગર બે થાપા અને એક ખભો એકસાથે જમીનને અડે તો જ ચીત ગણાય. કૉલરને છોડી દેવો કે હાથ બદલવો એ પણ ચીત ગણાય છે. આયર્લૅંડ આ કુસ્તીનું માદર વતન.

૭ જાપાની પદ્ધતિ: આ કુસ્તીની વિચિત્રતા એ છે કે એમાં જેમ પહેલવાન વધુ વજનદાર તેમ એ વધારે નિષ્ણાત ગણાય. એમના લંગોટ એટલે મોટા ધાબળા કે પીછોડી આમળીને વીંટાળેલાં દોરડાં. આ પદ્ધતિમાં પ્રેક્ષણીય તત્ત્વ ઝાઝું નથી હોતું.

૮ બોર્નીઓની કુસ્તી: પૂરેપૂરી જંગલી મનાતી આ દેશની વસતીમા કુસ્તીનો ભારે શોખ છે. એમની પદ્ધતિમાં હરીફને ધક્કેલી જમીન પર પાડવાથી ચીત ગણાય છે.

*

મારા શરીરને અખાડાની માટી અડયે દસ વર્ષ થયાં છતાં એ પ્રત્યેનો મારો અનુરાગ એવો ને એવો ઉત્કટ છે. એના વર્ણનમાત્રથી હું રોમાંચ અનુભવું છું. જેણે જિંદગીમા એક વખત પણ કુસ્તી ખેલી છે, એને એ જીવનભર ભૂલાતી નથી. કુસ્તી એક જાતનો કેફ છે. બીજી રમતોનું તો કોણ જાણે, પણ કુસ્તીનો કેફ ઉતારવો કઠિન વાત છે.

એનો ઇતિહાસ બહુ રસિક છે. આપણે ત્યાં જે કુસ્તી ચાલે છે તે પંજાબી પદ્ધતિ કહેવાય. એનું સંસ્કૃત નામ મલ્લવિદ્યા. આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં મલ્લયુદ્ધનાં ભારે ગુણગાન થયાં છે. સર્વ વિદ્યાઓમા પ્રધાન સ્થાન મલ્લવિદ્યાનું હતુ. મહાભારતના વિરાટપર્વમા ભીમ અને જય નામના મલ્લરાજના ભીષણ યુદ્ધનું અદ્ભુત વર્ણન છે. એ જોતાં, એ વખતે આ વિદ્યાના વિવિધ દાવની સંજ્ઞાઓ પણ જાણીતી હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજે એ નામો ભૂલાયાં છે આજના અશેષ દાવ, કુસ્તીને લગતી સમગ્ર પરિભાષા ફારસી ભાષાની છે. આજે ચાલતી પ્રણાલિકામાં પણ ગુરુસ્થાને મુસલમાન ઉસ્તાદો જ છે. એટલે આજની આપણી કુસ્તી તુર્કસ્તાન અને ઇરાનના રસ્તે મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં લાવ્યા હશે અને આપણી વિદ્યા એમાં ભળી જઇ તિરોહિત થઇ હશે.

*

ઉચ્ચાલનના સિદ્ધાન્તના સૂક્ષ્મ જ્ઞાન વડે મનુષ્યશરીરને વિવિધ રીતે ફેરવવાનું તત્ત્વ જ કુસ્તીના મૂળમાં હોવાથી, દરેક પદ્ધતિના મુખ્ય દાવ તો એક જ પ્રકારના છે; પરંતુ એની વિવિધતામાં તો આપણી તોલે અન્ય કોઇપણ દેશ આવી શકે તેમ નથી. આપણે ત્યાં દાવની સંખ્યા આશરે એક હજાર ગણાય છે. આ બધા યે દાવમાં પારંગત થવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. તેમ

એ બધું યે જાણવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય નથી. દરરોજના ઉપયોગમાં આવતા મહત્ત્વના દાવોની સિદ્ધિપૂર્વક, માત્ર એકાદ કાતિલ દાવ પર જ સંપૂર્ણ સ્વામિત્વ મેળવવાનો પહેલવાની રિવાજ થઇ પડ્યો છે. આવા દાવ ખૂબ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી નક્કી કરાએલા હોઇ એના બંધનમાં આવેલા પ્રતિસ્પર્ધીને પરાજય વિના છૂટવાની બારી જ નથી હોતી. સાથેસાથે એ દાવ લેવાની પ્રાથમિક ક્રિયા પણ અતિશય અટપટી ન હોવી જોઇએ. આપણે ત્યાં ગામા નમાજબંધ દાવમાં અજોડ છે. ગોરાઓમાં જો સ્ટ્રેચરનો સવારી દાવ, લ્યુઇનો સ્ટ્રેંગલ હોલ્ડ (એ પરથી એનું નામ જ લ્યુઇ 'સ્ટ્રેંગ્લર'—ફાંસીગર—પડ્યું છે), ગૉકનો ટોહોલ્ડ વગેરે દાવોની વાત જાણીતી છે.

* * *

દેશભરમાં કુસ્તીનાં સમરાંગણ ભલે અનેક હોય, પણ જગદ્દેકમલ્લના બિરુદની અભિલાષા સેવનાર પહેલવાનને તો એ વિદ્યાના પારંગત જ્ઞાનવૃદ્ધોની પ્રધાન વિદ્યાપીઠમાં વિજય મેળવ્યા વિના છુટકો નથી થતો. મલ્લવિદ્યાનાં આવાં તીર્થધામ યુગેયુગે બદલાયાં છે. પ્રાચીન કાળમાં મથુરા અને વિરાટ નગર મલ્લોના માનભંગનાં દ્વાર હતાં. એ નગરોમાં જીતી આવેલો મલ્લ ઇતિહાસને પાને ક્વચિત જ લખાયો હશે. મધ્યકાલીન યુગમાં મથુરા અને વિરાટનગરનું સ્થાન કાશીએ લીધું. શુદ્ધ આર્યવિદ્યાના ગૌરવનું છેલ્લું આશ્રયસ્થાન આ વારાણસી જ. ત્યાંથી પરદેશના મલ્લવિદ્યા મુસલમાન સલ્તનતના આશ્રયે દિલ્હીના પાયતખ્તમાં આવી સ્થિર થઇ. કાળાંતરે દિલ્હીએ પણ નામ ખોયું. એટલે આજે આપણી નજર લાહોર અને અમૃતસર ભણી ખેંચાય છે. પરદેશમાં આજે તો અમેરિકા કુસ્તીનું એકચક્રી માહાત્મ્ય જમાવી બેઠું છે.

* * *

સ્વભાવે જ અધ્યાત્મવાદી છતાં શરીરની મહત્તા સમજનાર આપણા સમાજમાં, શરીરને કેળવવાનું અજોડ સાધન 'અખાડો' પ્રાચીન કાળથી પવિત્ર સ્થાન ગણાતો આવ્યો છે. એની મુલાયમ સ્વાસ્થ્યદાયક માટીમાં માત્ર ચડ્ડી લંગોટ પહેરીને ઊતરવાનો રિવાજ છે. આપણે ત્યાં કુસ્તી વખતે ચડ્ડી લંગોટની પકડનો કે માથાના વાળ ખેંચવાનો પ્રતિબંધ નથી. છતાં શીખના ચોટલા અને દાઢીને કે હિંદુની શિખાને હાથ પણ લગાડી શકાતો નથી. ગળાના કે હાથના તાવીજને તો કોઇની તાકાત નથી કે જાણીબૂઝીને સ્પર્શ કરે.

* * *

માટીમાં રગદોળાવાનું ત્યાંના વાતાવરણમાં પ્રતિકૂળ હોવાથી, યુરોપ અમેરિકામાં જમીન પર જાડાં ગાદલાં પાથરી તે પર કુસ્તી કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે. પાવિત્ર્યની ભાવનાનો આમાં અભાવ હોવાથી, ત્યાંના પહેલવાનો રબ્બરના બૂટ પહેરીને કુસ્તી કરે છે. માથાના વાળ પકડવાની કે લંગોટ ચડ્ડીની પકડ લેવાની ત્યાં મના છે, એટલે ઘણાખરાને માથે બાબરી અને પગે સુરવાલ તથા ચામડાનાં ઢીંચણિયાં બાંધેલાં હોય છે. માત્ર રશિયન તથા જર્મન પહેલવાનો માથું સફાચટ બોડું રાખે છે. માત્ર ઝિબિસ્કો ટૂંકો જાંઘિયો પહેરી ઉઘાડા પગે લડે છે.

* * *

આપણે ત્યાં પીઠ જમીનને અડકે ન અડકે પણ લડનાર, દાવ કરતા ચાતો ફરી ગયો એટલે 'ચીત' ગણાય છે. 'કૅચ–ઍઝ–કૅચ–કૅન'માં આવું નથી. એમાં ચીત ગણાવા માટે પીઠનો કોઇ પણ ત્રણ એંગ જમીનને અડકવા જ જોઇએ. અડકયા કે નહિ તેનો નિશ્ચય પીઠ અને જમીન વચ્ચે હાથ ઘાલીને પંચ કરી લે છે. વળી આવી સ્થિતિમાં બે સેકંડ સુધી રહે તો જ ચીત ગણાય. આપણે ત્યાં પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસરી એક જ કુસ્તીમાં હારજીતનો નિર્ણય કરવાનો સામાન્ય રીવાજ છે. યુરોપ વગેરેમાં ત્રણ કુસ્તીમાં જે બે વખત જીતે તે વિજયી ગણાય છે. નિયત સમયમાં કોઇ ચીત ન થાય તો લડવાની ઢબ, દાવનું કૌશલ્ય, ચપળતા વગેરે ગુણોના તારતમ્યને લક્ષમાં રાખીને પણ વિજયનો નિર્ણય કરવાનો ત્યાં રિવાજ છે.

* * *

ચીત થતા છતાં પણ, પીઠ જમીનને ન અડકે તો 'ચીત' ન ગણાય એવી યુરોપિયન કુસ્તીની આ વિશિષ્ટતા–વિચિત્રતાને લીધે ત્યાંની કુસ્તીના એક વિશિષ્ટ અંગનો જન્મ થયો છે. એનું નામ 'રેસ્લર્સ બ્રિજ' કુસ્તીના આ અત્યંત પ્રેક્ષણીય અંગનો શરીરવિકાસની દૃષ્ટિએ ભારે મહત્તા હોવાથી એનો વિસ્તાર આવતા અંકમાં કરીશ.

ખભે ખડિયો

જ્ઞાન અને રખડપાટની તમન્નાથી કરેલાં નાનાંમોટાં પરિભ્રમણોનો વિભાગ

સાબરના પૂરમાં

તારંગાનો એક વર્ષાપ્રવાસ

ડાભલ ગામ આવ્યું એટલે રસ્તો પૂછી લઈને અમે આગળ વધ્યા. એકાદ કલાક ચાલ્યા હોઈશું એટલામાં એક બીજું નાનું ગામ આવ્યું. એ ઠાણે હાથ જરા દૂર હતું, એટલે રસ્તા ઉપર એક ઝૂંપડી હતી તેમાં એક રબારણ બાઈ એનાં બે બાળકો સાથે બેઠી હતી તેને આગળનો માર્ગ અમે પૂછી લીધો. એ બાઈને રસ્તા વિષે બહુ સારું જ્ઞાન હોય એમ લાગ્યું, કારણ એણે બહુ ઝીણવટથી અમુક સ્થળ સુધી સીધા ગયા પછી આથમણું વળવાનું વગેરે માહિતી આપી. પણ એણે આપેલી માહિતીનો ઉપયોગ કરવા જેટલું દિશાનું વ્યવહારૂ જ્ઞાન અમને જ ન હતું, એટલે અમે આગળ વધતા હતા તેમ મનમાં મૂંઝવાતા હતા. શહેરમાં રહેનાર ગામડામાં જતાં દિશાનું ભાન કેવળ ભૂલી ગયાના દાખલાઓ વારંવાર બને છે.

મૂંઝવાડામાં અમે તો ચાલ્યા જ જતા હતા એટલામાં ફરીથી વાદળ ચડી આવ્યાં અને થોડીવારમાં તો એક ઝાપટું પણ તૂટી પડ્યું. પેલી બાઈએ અમને આથમણી દિશાએ અમુક સ્થળેથી વળવાનું કહ્યું હતું, પણ એ સ્થાન નક્કી કરવું મુશ્કેલ હતું અને આથમણી દિશાએ તો ઠેરઠેર કેડીઓ જતી હતી. અમને લાગ્યું કે આમ તો રઝળી મરીશું તો યે પત્તો ખાશે નહિ. એટલામાં એક મુસલમાન વેપારી જેવો માણસ ઘોડા ઉપર બેસીને વડનગર તરફ જતો અમને મળ્યો. અમે એને રસ્તો પૂછ્યો એટલે એણે અમારો વેશ જોઈને સલાહ આપી કે તમને રસ્તો એમ નહિ જડે માટે એકાદ માણસ સાથે લઈ જવો. પણ આ જંગલમાં વરસતે વરસાદે માણસ ક્યાંથી કાઢવો? અને છેલ્લું ગામ તો અમે લગભગ બે માઈલ પાછળ મૂકી દીધું હતું ત્યાં ફરીથી પાછા જઈને એકાદ માણસ લાવવા જેટલી હિંમત અમારામાં ન હતી. આમ અમે નિરાશ થવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં આઘે વાંઘામાં અમે બે ભરવાડને બકરાં સાથે જોયા. અમે ત્યાં ગયા અને પેલામાંથી એકને અમારી સાથે તારંગા સુધી આવવા કહ્યું પૈસાની લાલચ આપવા છતાં પેલાઓએ તો ચોખ્ખી ના પાડી જણાવ્યું કે એમનાં બકરાંનું શું થાય? આખરે આઠ આના આપવાના કરી અમે થાકી ગયા છીએ વગેરે શબ્દો વડે એમને શરમમાં નાખવા જેવું કર્યું ત્યારે પા કલાકે આખરે વાત ખીલે બંધાઈ કે એમાંથી જે જુવાન હતો તેણે અમારી સાથે આવવું અને સાંજ પડતાં પાછા ફરી જવું. દરમિયાન બીજો આધેડ રબારી હતો તે બધાં બકરાં સાચવે.

પેલો સાથે થયો એટલે અમે ત્રણે ય ઊપડ્યા. થોડે આગળ વધીને એણે આથમણી કેડી પકડી એટલે અમને થયું કે પેલી રબારણે બતાવેલો રસ્તો સાચો હતો. આમ થોડીવાર જંગલમાં ચાલીને અમે એક ડુંગરની તળેટીમાં આવ્યા. તારંગાનો આ રસ્તો તદ્દન સીધો ન હતો પણ આડમારગ હતો, એટલે આવા બેત્રણ ડુંગરાઓ ચડી પછવાડેથી તારંગા પહોંચવાનું હતું. સીધો રસ્તો તો મહેસાણાથી આવતી રેલવે જ્યાં થોભે છે ત્યાંથી આગળ છે અને ત્યાં ડુંગરની તળેટીમાં ધર્મશાળા તથા ઉતારાપાણીની સારી સોઈ છે. ત્યાંથી તો ડુંગર ઉપર જવાના રસ્તે માત્ર એક ડુંગરી ચડવી પડે છે. એ સિવાય રસ્તો બિલકુલ સહેલ છે. ઈડરથી પગપાળા જનારને ત્યાં થઈ જવું બહુ દૂર પડે તે માટે. અને ખાસ કરીને તો આડમારગે ચાલવાના અમારા શોખને કારણે અમે પાછલે રસ્તે

જવાનું જ પ્રથમથી નક્કી કરેલું.

અમે ઝપાટાબંધ ડુંગર ઉપર ચડવા લાગ્યા. આ બાજુ એક નાની પગદંડી હતી અને શિલાઓ વરસાદથી પલળેલી હોવાથી અમે સંભાળીને ચાલતા હતા. ચાલતાંચાલતાં ઢોરની, બકરાંની, ગાયોની અને વાઘની પણ પેલા રબારી જુવાન સાથે ઘણી વાતો થતી હતી. અમે એક સ્થળે આવી પહોંચ્યા ત્યાં ડાબા હાથ ભણી દિશા ચીંધી. પેલા રબારીએ કહ્યું કે એ સ્થળે થોડા મહિના પહેલાં વાઘે એની ગાયને મારી નાખેલી. મેં એને પૂછ્યું કે એ ખોવાઈ ગઈ નથી અને વાઘે જ એને મારી છે તેની શી ખાત્રી? એણે જવાબ આપ્યો કે બે દિવસ સુધી તો એ ગાયને શોધતો રહ્યો, એવામાં આ સ્થળે જતાં જોયું તો એનાં હાડકાં અને માથું પડેલાં હતાં. મેં શંકા કરી કે એમ હાડ ઉપરથી શી ખબર પડે? એણે આવેશમાં જવાબ આપ્યો કે કેમ ન ખબર પડે? શું મારી પોતાની ગાયને હું ન ઓળખું? મેં તો માત્ર દાણો દબાવી જોવા માટે જ આટલી ચર્ચા કરેલી. બાકી હું તો જાણતો જ હતો કે રબારી હજાર બકરાંના ટોળામાંથી એક ખોવાયું હોય તોપણ તરત વરતી જાય, એટલી એના માલની એને ઓળખ હોય છે.

ડુંગરો ચડી રહ્યા એટલે સપાટ જમીન આવી. સામે બાજુ ડુંગર અરધોએક માઈલ દૂર ઝાંખો આવી રહ્યો હતો અને ડાબે હાથે એક બીજો ડુંગર હતો. એ બેની વચ્ચે સપાટ જમીન લાંબે સુધી હતી અને તેમાં કેટલાક લોકો ખેતી કરી રહ્યા હતા. ઘણાભાગે એ બધા રાંપ ફેરવતા હતા. બે ડુંગરા વચ્ચે સપાટ જમીનમાં થતી એ ખેતી જોઈને મને થયું કે લોકો ક્યાંના ક્યા રોટલાની શોધમાં પહોંચી ગયા છે! જ્યાં જમીનનો ટુકડો હાથમાં આવી ગયો ત્યાં લોક માટીમાંથી કણ પેદા કરવા મંડી પડે છે. આમ તો ઘણી યે સારી જમીન વણખેડાઈ પડી રહે છે; પણ ત્યાં વિઘોટી કે વેઠને કારણે નાસીને લોક બીજા જિલ્લામાંથી ચૂલમાં ભરાઈ પડે છે અને માત્ર ઘાસ ઊગી શકે એવી જમીનમાં અનાજ ઉગાડવા મથ્યા મરે છે. પરંતુ ચીજ વેડફાઈ જાય તો ભલે, પણ ઉપયોગ માટે તો ન જ અપાય એવી જાતની સમાજવ્યવસ્થામાં બીજો રસ્તો યે શો? કેટકેટલી જનશક્તિ આમ વ્યર્થ અંધારખૂણા ડેમ ઉપર ઢંકાઈ રહી છે?

સપાટ મેદાન વટાવીને અમે બીજે ડુંગરે ચડ્યા. અને થોડે જઈ ડાબે હાથ વળી પછી ગીચ ઝાડીમાં પેઠા. અહીં એક દોરડીવાથી વધુ દૂર ભાગ્યે જ દેખી શકાતું. આમ ગીચ ઝાડીમાં ચાલતાચાલતા અમે એક વહેળા ઉપર આવ્યા. વહેળો ઝપાટાબંધ વહી રહ્યો હતો અને એનાં પાણી વરસાદ છતાં લગભગ ચોખ્ખાં જ હતાં. હું ઘડીવાર બંને ડુંગર વચ્ચે વહેતા એ તરુચુમ્બિત નિર્ઝરને જોઈ રહ્યો અને બેચાર ખોબા ભરીને એમાંથી પાણી પીધું. આખરે ત્વરિત ડગ ભરતા અમે અરધોએક કલાક ચાલ્યા એટલામાં તારંગાનાં મંદિરોની ટોચ દેખાઈ અને જોતજોતાંમાં તો અમે દાખલ થવાના દરવાજે આવી પહોંચ્યા. દિગંબરોની ધર્મશાળાના સંચાલક ઉપર અમે ચિઠ્ઠી લાવેલા એટલે એને ખોળી કાઢી અમે તેણે બતાવેલા એક ઓરડામાં ઉતારો કર્યો. તપાસ કરતાં લગભગ ચારનો શુમાર હતો એમ માલૂમ પડ્યું.

જરા વિશ્રાન્તિ કરી અમે મુખ્ય મંદિર જોવા ગયા. હું મંદિરને જરા ઝીણવટથી જોતા ત્યાં વધારે રોકાયો, એટલામાં મારા સાથી રસોઈ માટે તૈયારી કરવા સીધાસામાનની જોગવાઈ કરવા લાગ્યા. તારંગાનું મંદિર એના મોટા ભરાવદાર દળથી જોનારને આંજી રહે છે. એ સિવાય એમાં ઝાઝી સ્થાપત્યકલા હોય એમ મને ન લાગ્યું. જોકે મંદિરની દિવાલો ઉપર ચોમેર સુંદર અને વિવિધ અંગમરોડોવાળી હિન્દુ સ્થાપત્યની ઢબની મૂર્તિઓ છે, પણ એ દેલવાડા, કુંભારિયા અથવા બીજાં કેટલાંક સ્થળોની માફક બહુ આકર્ષક નથી. આખું યે મંદિર રાજા કુમારપાળના નામ સાથે સંકળાએલું છે એમ કહેવાય છે, પણ એનું સ્થાપત્ય અને દિવાલો પરની મૂર્તિઓ જોતાં એમાં કેટલું વજૂદ છે એ એક શોધખોળનો વિષય છે. આમ છતાં એનો દેખાવ અસરકારક તો છે જ; કારણ જો એક મધ્યસ્થ મંદિરનું જ માપ લઈએ અને પ્રાન્તભાગોને અલગ રાખીએ તોપણ એવાં મધ્યસ્થ દહેરાંઓમાં તારંગાનું દહેરું કદાચ ગુજરાતમાં ભરાવા અને ઘેરાવાની દૃષ્ટિએ પહેલે નંબરે હશે.

અરધોએક કલાક મેં મંદિર જોવામાં ગાળ્યો; એટલામાં મારા મિત્ર રસોઈપાણી માટે સીધુંસામાન

ઓરડામાં મુકાવી પાછા આવ્યા અને પછી મંદિરના ચોગાનમાં બેચાર આંટા અમે માર્યા. એક બાજુના ભાગમાં આરસપાણની તકતીઓ ચોડવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યાં જઇને અમે ઊભા રહ્યા. આરસનું કામ કરનાર એક ભાઇ સાથે થોડી ચણતર બાબત પૂછપરછ કરી પછી મારા સાથીએ સહેજ પૂછ્યું કે એ કયાનો હતો? પેલાએ જવાબ આપ્યો: 'વઢવાણનો'. હું પણ વઢવાણ ગામનો રહીશ હોઇ મને થયું કે કયાંના કયાં જના માણસો ભટકાઇ પડે છે? વઢવાણનો રહીશ એ ગાડી-રસ્તે અહીં આવી રોટલાને અર્થે વર્ષાઋતુમાં આ ડુંગર ઉપર કામ કરી રહ્યો હતો અને એ જ ગામનો હું ઇડરથી કાદવ ખૂંદતોખૂંદતો સાબરનાં પાણીમાં થઇ અહીં ભટકવાની ભૂખ સંતોષવા આવ્યો હતો. એક જ ગામના, એકબીજાને નહિ ઓળખનારા માણસોનું ડુંગરના દહેરા ઉપર આ કેવું મિલન? મેં એની સાથે હું પણ વઢવાણનો છું એમ કહી ઓળખાણ કરી એટલામા એક બીજા ભાઇ પણ અમારે સારુ નીકળ્યા એટલે અમે કયાં ઊતર્યાં છીએ વગેરે પૂછપરછ કરી ચા માટે આગ્રહ કર્યો પણ 'ચા' માટે મને બહુ ચાહ નથી એટલે મેં વિવેકથી ના પાડીને પતાવ્યું.

ઓરડીએ પાછા ફરી અમે રાંધવાનું શરૂ કર્યું. લાકડાં વરસાદને લીધે ભીનાં હતા અને છાણાં તો અહીં હોય જ નહિ, એટલે જેમતેમ કરીને આખો ચોળતા અમે ચૂલો ચેતાવી ભાખરા બનાવ્યા અને પછી શાક કર્યું. એટલામા દૂધ પણ આવી ગયું. દૂધ ગરમ કરી અમે જમવા બેઠા, અને બીજે દિવસે મોડું ખાવા મળે તો હરકત ન આવે તેવી અગમચેતી સાથે ઠીકઠીક હાથ માર્યો. મારા સાથીએ સૂંઠ અને ગોળ આણેલાં તેની નાની લાડુડી જેવું બનાવી અમે એકએક ખોરાક સાથે જ ચડાવી ગયા. અમે આખો દિવસ લગભગ પાણીમાં જ રહેલા એટલે આ ઉપાયે અમને શરદી સામે ઠીક બળ આપ્યું. જમીને પરવાર્યા પહેલા જ વરસાદ શરૂ થઇ ગયો હતો તે વચમાં વચમાં થોડો ધીમો પડી જઈ અવારનવાર ઝમઝટ વરસતો હતો, એટલે કયાંય બહાર તો નીકળી શકાય એમ ન હતું. અમે ઓરડીમાં જઇને બેઠા અને પથારી કરી આડા થયા. વરસાદને લીધે વહેલુંવહેલું અંધારું થવા લાગ્યું હતું અને એ પડતી રાતમાં ચોગેર જોરથી ધસી પડતા મોજવાઓ જાણે બરાડા પાડીપાડીને ડુંગરની વેદના રડી રહ્યા હતા. થોડીવારમાં તો અંધારું પૂરેપૂરું વ્યાપી ગયું અને પડનાં પાણી અને ખરી પડેલાં પાંદડાના પથારા પર વરસાદની ધારાના ટપટપાટ સિવાય બધું સૂમસામ થઇ ગયું. રાતનાં પક્ષીઓ આજે કયાંક ભરાઈ બેઠાં હતાં એટલે એકાદ ઘૂવડનો ઘુઘવાટ કે ચામરી અથવા વાગોળનો તીણો અવાજે સાંભળવા મળે એમ ન હતું. માત્ર ડુંગરની શિલાઓ અને જંગલની વન-સ્પતિઓ ઘનઘોર અંધકારની ચાદર ઓઢી લઇ ભેગાં મળી લાંબા સૂરે 'ભેંકાર' ગગડો તાણી રહ્યાં હતાં. થાક અને ઠંડીને લીધે મારી આંખો ઘેરાવા લાગી હતી અને હું જયારે ઊંઘી ગયો ત્યારે મારા સાથી ધર્મ-શાળાના રખેવાળ સાથે ડુંગરના વસવાટ સંબંધી વાતો કરી રહ્યા હતા. રાતે એક વખત આંખ ઊઘડી ગઈ ત્યારે પણ વરસાદ ટપટપ પડતો હતો અને ડુંગરનો ભેંકાર વધુ ભયાનક બન્યો હતો. પણ શ્રમને લીધે મિનિટમા જ હું પાછો જામી ગયો તે છેક ભળભાંખળું થયે મારા સાથીએ મને જગાડયો.

વરસાદ તો રાતમાં જ રહી ગયો હતો એટલે પાણીનો અવાજ કાંઇક ધીમો પડયો હતો. અમે ધર્મ-શાળાની બહાર નીકળી એક વડ ઉપરની વડવાઇ કાપીને દાતણ કર્યાં અને પછી દિશાજંગલનું પતાવી પાછળ વહેતા એક શિલાનિર્ઝરમાં સ્નાન કર્યું. ઓરડીએ પાછા ફરી દૂધ મેળવી સૂંઠ અને ગોળનો ઉકાળો બનાવ્યો તે પી કરીને પરવાર્યા પછી વિચાર કરવા બેઠા કે મેવાડમાં જો અહીંની માફક વરસાદ હોય—અને આ વરસાદ તો અમને સર્વસામાન્ય જણાતો હતો—તો સાબરમા મોટું પૂર આવે અને સામે કિનારે જવું ભારે થઇ પડે, અથવા મહેસાણા–અમદાવાદનું ચક્કર લગાવી પાછા ઇડર જવું પડે. વળી આજે પણ વરસાદ નહિ આવે એની શી ખાત્રી? એટલે અમે નિર્ણય કર્યો કે નવ વાગતા સુધીમાં બધુ જોઇ લઇને ખાવા-પીવાની સગવડમાં પડયા સિવાય અમારે આજે જ રવાના થઈ જવું. નિર્ણય કરીને અમે મંદિર જોવા ગયા. મંદિરની અંદરના ઘુમ્મટમાં ત્રણ માળ છે અને ત્યા જવા માટે નીસરણીઓ માંડી છે. અમે કાલે ઓળખાણ કરી હતી એ સલાટ ભાઇઓમાંથી એક સાથે ત્યાં ચડયા અને બધે હરીફરીને ઘુમ્મટની રચના

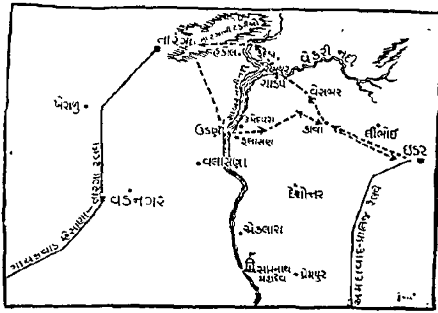

ઇડરથી નીકળી વેરાબરને માર્ગે થઇ કુકેડા આગળ સાબરમતી ઓળંગીને તારંગા અને ત્યાંથી ઊંડણીને રસ્તે પાછા વળતાં સાબરમતી ઓળંગી કાવા થઇને પાછા ઇડર—એ માર્ગ બતાવતો નકશો

જોઇ. છેક ઉપરના માળમાં ઘુમ્મટના આધાર માટે લાકડાના મોટા સળંગ પાટડાઓ નાખેલા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીને પેલા ભાઇએ અમને સમજાવ્યું કે એ લાકડું 'ડૅંગર'નું હતું અને એ બીલકુલ સળે નહિ અને એને આગ પણ લાગે નહિ એવું એનું ખમીર છે. મને એ લાકડાનો એક નાનો કટકો કાપી લઇ અગ્નિમાં એનું સામર્થ્ય અજમાવી જોવાનું મન થયું, પણ એ વિચારને સંકેલી લઇ અમે હિન્દુ સ્થાપત્યકલાની તારીફ કરતાકરતા નીચે ઊતર્યા.

અમે હવે જવાની તૈયારી કરી. વાસણ, ગોદડાં વગેરે પરત કર્યાં. આજે અમારે ઊંડણી તરફ જવું હતું અને એ રસ્તો નવીન હતો, એટલે કાલની માફક પાછળથી મૂંઝવણ ન થાય એટલા ખાતર પ્રથમથી જ ભોમિયો લેવાનું નક્કી કર્યું. ઊંડણી જવાનો લાંબો ચક્કરનો રસ્તો છોડીને અમે ટૂંકે રસ્તે જવાનું પસંદ કર્યું, એટલે ભોમિયો અમને થોડુંક રસ્તે ચલાવી પછી વાળીને એક પગદંડી ઉપર લઇ ગયો. ત્યાંથી અમે સીધો ડુંગર ઊતરવા માંડ્યા. અહીંથી ડુંગરનું ઊતરાણ ઘણું કઠણ છે, એટલે ભોમિયાએ એકબે વખત જરા ટેકા બનાવી મદદ આપવા મન કર્યું. પણ આડમારગે ડુંગર ચડવા ઊતરવાના અમે આડંગ અભ્યાસી હતા એમ એને પણ સમજાયું. એટલે એ ત્વરિત ગતિએ ઊતરવા લાગ્યો. અમે પણ એની પાછળ ને પાછળ જ ધપતા હતા. એમ છતાં વરસાદને કારણે એકબે સ્થળે અમારે સાવચેતી ખાતર બેસીને ઊતરવું પડેલું.

આજે તો વાદળાં ખૂબ ઓછાં થઇ ગયાં હતાં અને સૂરજ પૂરબહારમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો એટલે વીરેની આખી વિશાળ સૃષ્ટિ જાણે આંખ સામે ઊઘડી ગઇ હતી. આ પ્રમાણે લગભગ અરધોએક કલાક ચાલીને અમે છેક નીચે ઊતરી ગયા. અને હવે તો અમારે સપાટ ભૂમિ ઉપર જ ઠેઠ સુધી ચાલવાનું હતું. જંગલમાંથી અમે ઝપાટાબંધ માર્ગ કાપતા આગળ ચાલ્યા. થોડીવાર પછી મારા સાથીએ ભોમિયાને પૂછ્યું, 'કેમ અલ્યા, મીરખાન આ જ રસ્તે આવજા કરતો કે ?' ભોમિયાએ હા ભણી એટલે એમણે મારા તરફ ફરીને સમજાવ્યું કે પ્રસિદ્ધ બહારવટિયો મીરખાન વડનગર વગેરે આજુબાજુનાં ગાયકવાડી ગામોમાં લૂંટફાટ કરી આ તારંગાની પાછળના રસ્તે થઇ ગઢવાડા-દાંતા તરફ ઊતરી જઇ પેલી પાર મેવાડના ડુંગરાઓમાં ભરાઇ જતો. આ આખી ડુંગરમાળ છેક મેવાડ સુધી સંકળાએલી છે એટલે આ વાત બનવાજોગ હોઇ મને એ માની લેવામાં ખૂબ મજા પડી અને ઘડીભર હું એક ગરુડના જેવી ઝીણી અને તીક્ષ્ણ આંખવાળા સવારને પાણીપંથા ઘોડા ઉપર આગળ ધસી રહેલો અને પાછળ માલથી લદાએલાં વેગીલાં ફાળ ભરતાં ઊંટોને દોરતો મારાં મનશ્ચક્ષુ સમક્ષ આલેખી રહ્યો.

અમારે ચાલવાનો રસ્તો હવે રેતાળ થયો હતો અને એક પછી એક રેતીની ટેકરીઓ વટાવતા અને

તે પચ્ચીશી માર્ગ કાપતા અમે, ખેતી થતી હતી તેવા પ્રદેશમાં આવ્યા. ત્યાંથી રસ્તા ઉપર અને ખેતરની કેડીઓમાં થઇ બેત્રણ ગામો આવ્યાં તેના ઉપર આધેથી નજર ફેંકતાં અમે આશરે બાર વાગતાંમાં ઊંડણી આવી પહોંચ્યા. કિનારા પર આવીને જાણ્યું કે સાબરમાં નવા પાણી આવવાને બદલે આજે પૂર ખૂબ ઓછા થઇ ગયા હતાં અને આરાની સરળતાને કારણે સામે પાર જવું સહેલ હતુ. બપોર ચઢી ગયા હતા એટલે તારાઓ ઘેર રોટલા ખાવા ગએલા, ત્યાંથી તેમને બોલાવવાની તજવીજ કરી અમે કાંઠા ઉપર વિસામો ખાવા બેઠા.

ઊંડણીનો આરો એ આ બાજુના ભાગમાં સાબર ઓળંગવાનો ધોરી માર્ગ છે. વડનગર તરફ કે શ્રીપોર–સિદ્ધપુર તરફ જતી મોટરસર્વિસો અહીં જ સાબર ઊતરે, ગાડાગડીશં પણ અહીં જ નદી પાર કરે ને આગળ વધે. અહીં સાબરનો પટ સમથળ અને સહેજ વિશાળ છે, એટલે પાણીનો પ્રવાહ પહોળો છતા છીછરો છે. એથી નદી પૂરમા હોય છે ત્યારે પણ ગોળી ફેરવવા માટે આ આરો બહુ સલામત છે. પૂરનો નિયમ છે કે જયા પટ સાંકડો હોય ત્યા એનુ તાણ વિશેષ અને પટ પહોળો હોય ત્યા તાણ મુકાબલે ઓછું રહે છે. જોકે દેખવામા તો, પહોળો પટ હોય તે પૂરમા વિસ્તારને કારણે અજાણ્યા ઉતારૂને વધારે ભયાવહ લાગે, જ્યારે સાંકડો પટ જોઇને એમ થાય કે આટલું પાર કરવામાં બહુ જોખમ નહિ હોય; પણ ખરા મામલાની ખબર જાણકાર ઉતારૂ અથવા તારાને જ હોય છે, એટલે તેઓ લાંબો પટ જોઇને ગભરાઇ જાય નહિ કે ટૂંકો પટ જોઇને એને તુચ્છ ગણે નહિ.

આરાની સલામતીના કારણે અમે લગભગ નિશ્ચિન્ત થઇ ગયા હતા અને આજે વરસાદ પણ ન હતો, એટલે રોટલા ખાવા ગએલા તારા આવવામા જરા મોડું કરે તો અમને ઉતાવળ પણ ઓછી જ હતી. આજે જન્માષ્ટમીનો દિવસ હતો એટલે ગામની સ્ત્રીઓ નવરી હોવી જોઇએ, કારણકે અમે બેઠા હતા તેથી ડાબે હાથ થોડે દૂર એક મોટી ભેખડ હતી ત્યાં તેમનો પુષ્કળ જમાવ હતો. સાબરના કાંઠે આ મોટી ભેખડ જોઇને મને જરા આનંદ થયો, કારણ સાબરના પટમાં ભેખડ કયાંક અપવાદ રૂપે જ હોય છે; બાકી તો કપડાં ધોવા હોય તો પણ પત્થર બહારથી લાવીને મૂકવો પડે. માત્ર એકલારા ગામના આરા ઉપર જ મેં સાબરના પટમા ભેખડોનું એક મોટું જૂથ જોએલું. એકલારા પાસે સાબરના કાંઠા ડુંગર જેવડા ઊંચા છે અને ત્યાં હૃદયને થરપાવી દે તેવી ઊંચી ભેખડોની લાંબી હારની વચ્ચે થઇ સાબરનું વહેન માર્ગ કરે છે. આથી એકલારાના આરા ઉપર સળંગ મોટા ધરાઓ છે અને તેમાં પુષ્કળ મગરો રહે છે. એકલારાથી દેથાવા ગામ તરફ આ આરા ઉપરથી જવું બહુ નજીક પડે છે. મગરના ભયને કારણે વર્ષાઋતુ વીત્યા બાદ પણ લાંબા સમય સુધી લોકોને મોટો ચકરાવો ખાઇ બીજા આરે ઊતરીને ફેરમાં જ જવું પડે છે. ઊંડણીના આરાની ભેખડ ખૂબ મોટી એમ કહી શકાય, પણ એ એકલ જ અને જરા બાજુમા હોઇ નડતરરૂપ થવાને બદલે અનેક રીતે ઉપયોગી થાય છે. આજે તે ઉપર કોઈ સ્ત્રીઓ બેઠાં ઉટકતી હતી, કોઇ માટીમાં ઘસી ઘસી કપડાં ધોઇ રહી હતી અને કેટલીક માથામાં ખારો નાખી ચોટલો ચોળતી હતી. દૂર એક આધેડ ઉમરની સ્ત્રીનો ઉઘાડો વાંસો એક જુવાન જેવી બાઇ ચોળી રહી હતી. તેની બાજુમાં ગામના પાંચ-સાત ઉઘાડા અને હિંમતવાન છોકરાઓ નદીના પૂરમાં પડી થોડે તણાઇ પાછા કાંઠા ઉપર નીકળતા હતા અને એ રમતનું પુનરાવર્તન કર્યે જતા હતા.

ઊંડણીના બરાબર સામે જ કાંઠે ફલાસણ નામનું ગામ છે. આ બંને ગામ લગભગ સામસામાં જ છે અને એ બંનેને સાંકળી લેતા હૃદયરસ જેવો નદીનો પ્રવાહ વચમા વહી રહ્યો છે એટલું જ એમની વચ્ચે અંતર છે. ઊંડણી અને ફલાસણ એ લગભગ એક જ ગણાય છે અને નિકટતાના કારણે બંને ગામોનો વ્યવહાર ખૂબ ગુંથાએલો છે. આડે દિવસે માત્ર નદી જ ઓળંગીને બંને ગામના લોકો એકબીજા સ્થળે જાય, પણ જ્યારે પૂર હોય ત્યારે બંને ગામોએ એકબીજા સામે તાકીને જોઇ રહેવાનું કે હાથ હલાવીને સંજ્ઞા કરવાની. એ વખતે બંને ગામોનો પ્રત્યક્ષ અને સીધો નિકટનો સંબંધ ઓછો થઇ જાય, પણ આ આરે ગોળી તો લગભગ ફરતી જ હોય એટલે એ નિઃશેષ તો માત્ર ઘોડાપૂરને દિવસે જ થાય. આજે

હલાસણને આરે પણ હલચલ હતી, અને ત્યાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ સ્નાન કરી રહી હતી. એમાંની ઘણી-ખરી ખેડૂતની સ્ત્રીઓ હશે એમ જણાતું હતું; કારણ કેટલીકના જાડા રાતા સાડલા અને ચણિયા કાંઠે સુ-કાતા હતા અને બીજી ઘણીક એવાં જ કપડાં સાથે સ્નાન કરી રહી હતી. મને સાંભર્યું કે આજે જન્મા-ષ્ટમીના કારણે એ સ્ત્રીઓ ખેતરમાં નહિ ગઈ હોય અને કેટલીક તો ઉપવાસ પણ કર્યા હશે, એટલે નદી ઉપર નહાવા આવી હશે; નહિતર એકસામટું આવડું મોટું ટોળું ખેડૂત સ્ત્રીઓનું નદી પર એકસાથે ભાગ્યે જ સ્નાન કરતું હોય. આઘેથી જોતાં, ચણોઠી જેવા રાતા રંગના વિવિધ આકારો, કેટલાક હરફર કરતા ફરતા હોય અને કેટલાક કાંઠા ઉપર કે નદીજળમાં આળોટતા હોય એવું લાગતું હતું.

તારાઓ આવ્યા એટલે અમે તૈયાર થયા. આ આરે તુંબડાં બાંધવાની એટલી બધી જરૂર ન હતી એટલે અમે પણ એનો આગ્રહ ન ધર્યો. ગોળીમાં કપડાં ઘાલીને તારાએ ભેખડના આ છેડે જઈ ગોળી પાણીમાં મૂકવાની તૈયારી કરી એટલે અમે પણ ત્યાં પહોંચી ગયા. આ ભેખડ નદીના પટમાં ઠીક ઠીક ધસી ગએલી હતી એટલે સીધા કાંઠેથી જ પડીએ એ કરતાં ભેખડ ઉપરથી પડવાથી થોડું અંતર કપાઈ ગયા જેવું થતું હતું, એથી તારાએ ભેખડ પસંદ કરેલી. ભેખડને ઘસાવાથી પાણીમાં એક મોટી ઘૂમરી વળતી હતી તે લાંબે સુધી ફેલાઈ જતી હતી. તે એક ઓળંગી જવાય એટલે સામે પાર જવું સહેલ હતું. હડોલને આરે બે જુદીજુદી ગોળીઓ ઉપર અમે ઊતર્યા હતા તેને બદલે અહીં બે તારાઓ એક જ ગોળીને વળગ્યા અને અમે બંને ઉતારુઓ પણ એને જ વળગેલા હતા. સામસામાં મોં રાખીને જેમ બે એન્જિન વળગે છે એમ બંને તારાઓ સામસામી દિશા-ઓથી ગોળીને વળગ્યા અને એમણે ઘૂમરીમાં ઝંપલાવ્યું. ઘૂમરીનું જોર અમે ધાર્યો કરતાં ઘણું વધારે હતું, કારણ અમે દૂર સુધી શરૂઆતમાં ખેંચાઈ ગયા; પણ પછી ઓળંગ્યા બાદ તો કાલ કરતાં તાણ ઘણું નરમ હતું. અરધો પટ ઓળંગી રહ્યા બાદ મેં બેત્રણ વખત ગોળી છોડી દીધી અને પકડી લીધી એવી રમત કરી. પછી અરધા પટ ઉપર ઠીકઠીક ઓળંગી રહ્યા ત્યારે મેં ગોળી બીલકુલ છોડી જ દીધી અને હું જાતે જ તરવા લાગ્યો. પણ એમ તો હું ધાર્યા કરતાં ઘણે દૂર ખેંચાઈ ગયો, અને વચમાં એક વખત મનગમા જરા હચુપચુ પણ થઈ ગયું ત્યારે જ સાબરની શક્તિનું મને ખરું ભાન આવ્યું અને તારાઓની તાકાત ઉપર હું આફ્રીન થયો.

સામે પાર પહોંચી અમે વેરાબર ઊપડ્યા. નારંગા તરફ જતા તો અમે વાટમાં લગભગ દોડતા હતા, પણ હવે ઉત્સાહ ઓસરી જવાથી અને ભૂખથી પણ અમે રસ્તો બહુ ધીરેધીરે કાપતા હતા એટલે છેક સાંજ પડવા આવી ત્યારે વેરાબર પહોંચ્યા. રાતની રાત વેરાબર ગાળી બીજે દિવસે સવારમાં અમે ઇડર તરફ ચાલતા થયા. બોરોનું જંગલ વટાવી કાવા ગામ મૂક્યું એટલામાં મારી આંખો મને બળતી લાગી અને માથું ફાટતું હોય એમ જણાયું. મેં મારા સાથીને પૂછ્યું એટલે એમણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ અને કપાળ પર પંજો મૂકી કહ્યું: 'તાવ આવ્યો છે, એટલે હવેને ગામ રોકાઈ જઈએ.' મેં કહ્યું 'ચાલોને હવે, ઘેર જ પહોંચી જઈએ.' અને હસતાં હસતાં ઉમેર્યું: 'આપણી પ્રવાસકથાના અધૂરા રહેલા શ્લોકની આ તાવે આવીને છેવટની પાદપૂર્તિ કરી છે. એના વિના આપણી સાહસસમસ્યા કાંઈક ઓછી જ શોભત.'

રામપ્રસાદ શુક્લ

આપણા અધઃપતનનાં બીજ તો આપણી પોતાની અંદર છે; અને તે આપણા ચારિત્ર્યમાં, આપણા સમાજમાં, આપણી રોજની ટેવોમાં, આપણા વિવેકબુદ્ધિ વગરના વહેમોમાં ઊંડાં ઊતરેલાં છે. આપણી પ્રજાને આપણા પોતાના જ દુશ્મનો સામે લડવાનું છે, આપણી કમનસીબીનાં સાચાં કારણરૂપ આપણી સૈકાઓજૂની મૂર્ખાઈઓને આપણે નાબૂદ કરવાની છે.

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(કલકત્તા વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ વેળા)

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

[અનુસંધાન માહ અંકના પૃ. ૯૯થી]

ચૌદમો દિવસ : અંત્યાક્ષરનો લોપ

નિયમો

[૮૦] શબ્દને અંતે 'ત' અથવા 'ક' હોય અને એની પૂર્વે અનુસ્વાર હોય, ત્યારે એ અંત્ય 'ત' અથવા 'ક'નો લોપ થાય છે.

[૮૧] બે કરતાં વધારે પદના શબ્દને અંતે 'ર', 'ર', 'સ', 'જ', 'ચ', 'ક', 'પ', 'લ' એમાંનો કોઇ વ્યંજન હોય, તો તે વ્યંજનનો લોપ કરી, તેના પછી આવતો શબ્દ તદ્દન નજીકથી શરૂ કરી લખાય છે.

[૮૨] ઉપરના નિયમો મુજબ અંત્યાક્ષર લોપી શકાય એવા શબ્દને કોઇ પ્રત્યય લાગેલો હોય, તો પણ એ અંત્યાક્ષર લોપાઈ પ્રત્યય કાયમ રહે છે.

સૂચનાઓ

(૮૦) અનુસ્વાર પછી આવતા અંત્ય 'ત' અને 'ક' બોલતી વખતે જાણે એ અનુસ્વારમાં ભળી જતા લાગે છે. અને સામાન્ય રીતે જે શબ્દોમાં એ અક્ષરો આવી રીતે આવતા હોય છે એનું બંધારણ જ એવા પ્રકારનું હોય છે કે આ અંત્ય વ્યંજનો ન લખ્યા હોય તો પણ ત્યાં એ અક્ષરોની ખોટ પડતી જણાય. આ પછીના નિયમમાં પણ આ બે અંત્યાક્ષરો તો આવે છે જ, છતા એ બે અક્ષરો માટે આ જુદો નિયમ આપવાના કેટલાંક કારણો છે. પ્રથમ તો આ નિયમની રીતે થતો લોપ બીનશરતી છે, એટલે નિયમ ૮૧ મુજબ પાછળનો શબ્દ નજીક લખવાની જરૂર રહેતી નથી. વળી આ નિયમ બે પદના શબ્દોને પણ લાગુ પડી શકે છે, જ્યારે આ પછીનો નિયમ બે કરતા વધારે પદવાળા શબ્દો માટે છે. વગેરે.

(૮૧) આ નિયમ મુજબ 'શબ્દને અંતે' અમુક વ્યંજન આવવો એનો અર્થ આપણી સામાન્ય લિપિમાં શબ્દને અંતે સમજવાનો છે, લઘુલિપિમાં લખાતા રૂપને અંતે એમ નહિ. આમ હોવાથી સંકેતોના અંત્યાક્ષરો, પ્રત્યયો, ક્રિયાપદોના 'વુ' લોપાયાથી છેડે આવેલા વ્યંજનો, એ બધા આ નિયમમાં ન આવી શકે. એટલે ટૂંકમાં આ નિયમનો ખાસ ઉપયોગ તો ઉપર ગણાવેલા વ્યંજનમાંથી પૂરાં થતાં નામ કે વિશેષણ ટુંકાવવા માટે જ રહેશે. અને તેમાં પણ ઘણું કરીને ત્રણ પદવાળા શબ્દો આ નિયમમાં વધારે આવશે. કેમકે ચાર પદ વાળા શબ્દોનો ઘણો મોટો ભાગ તો હવે પછી દિવસ ૧૫મા આવનારા એક નિયમમાં સમાઇ જતો હોય છે.

આ નિયમની રીતે અંત્યાક્ષર લોપાયા પછી તે વાંચતી વખતે આડ વિકલ્પ રહે છે કેમકે અંત્યાક્ષર લોપાયાનું સૂચન તો પાછળનો શબ્દ તદ્દન નજીક હોવાથી મળી રહે છે, પણ વ્યંજન કયો હશે તે અનુમાન શબ્દના લેખિત રૂપ ઉપરથી કરવાનું રહે છે. ઉદાહરણો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આવી રીતે લોપાએલો અંત્ય વ્યંજન શબ્દના અગાઉના રૂપ સાથે એવો કાંઇક સંબંધ ધરાવતો હોય છે કે, જો કે તે સંબંધને વ્યાકરણના કોઇ નિયમથી બાંધી ન શકાય, તેમ છતા ભાષાથી પરિચિત કાન અમુક અમુક વ્યંજનોના બનેલા શબ્દનો પ્રવાહ અંતે ક્યાં જશે એનો કાંઇક અંદાજો ખ્યાલ બાંધી શકે છે; કેમકે વ્યંજનોના સાંનિધ્યમાં અમુક અમુક વ્યંજનોને બીજા અમુક જોડે

એની ગાઢ મૈત્રી હોય છે કે ભાષામાં ન આવનારાં જોડાણ જીભ અને કાનને પણ પ્રથમ દર્શને જ અકુદરતી લાગે. આમ વ્યંજનોના સાંનિધ્યના નિયમો બુદ્ધિપૂર્વક ન જાણતા હોવા છતાં તેઓના પરસ્પરના સંવાદનું જ્ઞાન સૂક્ષ્મરૂપે આપણી કર્ણેન્દ્રિયમાં સુપુપ્ત હોવું એને આપણે 'ધ્વનિ સાહચર્ય' કહી શકીએ. અને આ ધ્વનિ સાહચર્યની મદદ વડે જ આ આદ વિકલ્પ ધરાવતા નિયમનો સફળતાપૂર્વક પ્રયોગ કરવાની શક્યતા આપણે ધરાવીએ છીએ.

આ નિયમમાં ગણાવેલા અંત્યાક્ષરોમાંના 'ર'ને નિયમ ૨૪ તથા 'ત' તથા 'ક'ને નિયમ ૮૦ લાગુ પાડી શકે તેમ હોય ત્યાં તો એ નિયમો મુજબ જ લખવું. વળી શબ્દના અંત્યાક્ષર 'ય' અને 'જ'ની ગણતરીમાં 'કેટલાય', 'આથી જ' એવા શબ્દો સાથે આવતા 'ય' તથા 'જ' પણ ગણી શકાય. આવા શબ્દોમાં એ 'જ'ને જુદો જ શબ્દ ગણવામાં આવે છે. પણ લઘુલિપિ પુરતો એને અગાઉના શબ્દનો અંત્યાક્ષર ગણવામાં હરકત નથી.

એ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે અંત્યાક્ષરનો લોપ થયો છે એ જાતનું સૂચન આપવા માટે પછીનો શબ્દ એ અગાઉના એટલે કે જેનો અંત્યાક્ષર લોપાયો હોય તે શબ્દની તદ્દન નજીકથી શરૂ કરી લખવો જોઈએ. આવી રીતે નજીક લખેલા શબ્દો 'મનોયત્ન'માં જોવાથી તે કેમ લખવા જોઈએ તે સમજાશે. હાલ તો આ બાબતનો ખ્યાલ આપવા નકશામાં આપેલ ઉદાહરણોમાં ચોકડીથી એ પાછળના શબ્દનું સ્થાન બતાવ્યું છે. અને આ નિયમનાં ઉદાહરણોમાં એવી ચોકડીઓ આપેલ નથી પણ સમજી લેવાની છે.

(૮૨) આ નિયમ મુજબ અંત્યાક્ષર લોપાય ત્યારે એના પછી આવતો પ્રત્યય અંત્યાક્ષર લોપાએલા શબ્દના રૂપને લાગે, એ સ્પષ્ટ છે. પણ પ્રત્યયો ત્રણ જાતના છેઃ તદ્ધિત, વિભક્તિના અને કૃદંતના. અને તેથી એ દરેકની વૈશિષ્ટતાઓ આ નિયમ પરત્વે સમજવાની જરૂર છે.

આ બધામાંથી સૌથી સહેલા વિભક્તિના પ્રત્યયો છે. ઉદા. ૪માં પણ બધા વિભક્તિના પ્રત્યયો જ લખી બતાવ્યા છે. નિયમ ૮૧ મુજબ શબ્દ જેવી રીતે લખાય એવી રીતે લખી, પછી આ પ્રત્યયો લગાડી દેવાય એ સાદામાં સાદી બાબત છે.

કૃદંતના પ્રત્યયો વિષે જાણવાનું કે તે પ્રત્યયો કોઈ 'શબ્દ'ને લાગતા નથી હોતા. એ પ્રત્યયો પહેલાં તો ધાતુનું કોઈ અપૂર્ણ રૂપ હોય છે. અને વળી ધાતુઓમાંથી અંત્ય અને ઉપાંત્ય વ્યંજનો અગાઉથી જ લોપાઈ જતા હોવાથી એને આ નિયમ લાગુ ન જ પડી શકે.

તદ્ધિત પ્રત્યયોમાં જ્યારે એ પ્રત્યયની પૂર્વનો શબ્દનો ભાગ પોતે પણ એક સ્વતંત્ર શબ્દ હોય—જેમકે 'અમલ-દાર'—ત્યારે આ નિયમ તેને લાગુ પડી શકે. પણ સામાન્ય રીતે તદ્ધિત પ્રત્યયોવાળા શબ્દો એ પ્રત્યયથી જ સારી પેઠે ઓળખાતા હોવાથી અસાધારણ સંજોગો સિવાય આ નિયમનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તેથી ઉદાહરણોમાં પણ એવા શબ્દો આપેલા નથી.

ઉદાહરણો

(૧) [નિ. ૮૦: અનુસ્વાર પછી 'ત', 'ક'નો લોપ] કલંક, છંત, જાગ્રત, નિશ્ચિત, નિષ્કલંક.

(૨) [નિ. ૮૧: અંત્ય 'ત', 'ર', 'સ', 'જ', 'ય', 'ક', 'પ', 'લ'નો લોપ] અકસ્માત, અક્કલ, અગણિત, અદ્ભુત, અભિપ્રાય, અમલ, અસલ, અહિત, અંગત, આકર્ષક, આકાંક્ષિત, આધ્યાત્મિક, આર્થિક, આશ્રય, આળસ——ઐતિહાસિક, ઔદ્યોગિક, ક્રિયાત્મક, ખાસીયત, ગેરહાજત, ગ્રાહક, ચોક્કસ, છાત્રાલય, જકાત, જનક, જંગલ, જાહેરાત, ઝવેરાત, ટપાલ, ટેબલ, તાકાત, દલીલ——દાખલ, નિરર્થક, નિર્ણય, નિશ્ચય, ન્યાય, પરિચય, પ્રમાણિક, પ્રયાસ, પ્રવાસ, માનસ, માનસિક, માલિક, માસિક, મુલક——મુશ્કેલ, મૅટ્રીક, યુવક, રમણીય, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, લડાયક, લાયક, વિકાસ, વિખ્યાત, વિજય, વિલાસ, વિવેક, વિષય, વ્યવસાય, વ્યાપક——શરત, શાબ્દિક, શારીરિક, સડક, સરસ, સહાયક, સહેતુક, સંગીત, સંપ્રદાય, સાવચેત, સુશિક્ષિત——સૂચક, સેવક, સ્વાભાવિક, હકીકત, હરકત, હાકલ, હૃદય.

(૩) [નિ. ૮૧ ચાલુ: આદ્ય અને અંત્યાક્ષરનો લોપ] કબૂલ, કલાક, કસરત, કાર્યાલય, કાલ્પનિક, કીમત, કુદરત, કૉંગ્રેસ, પશ્ચાત, પાગલ, બક્ષીસ, બંદૂક, બાઇબલ, બાળક, સંમતિ

(૪) [નિ. ૮૨: અંત્યાક્ષરના લોપ પછીના પ્રત્યય] અભિપ્રાયને, અમલના, આશ્રયમાં, આળસનું, ખાસીયતોથી, પ્રવાસથી, મૅટ્રીકથી, લાયકનું, વિજયમાં, કુદરતને, કૉંગ્રેસનો, બાઇબલમાં.

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

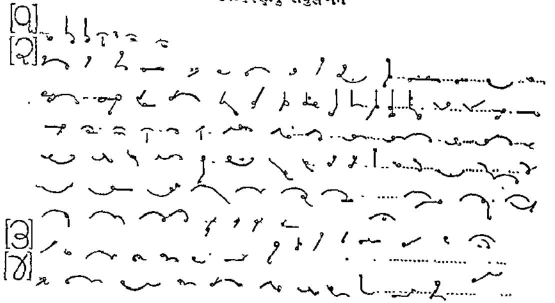

ચીનની મુસાફરીએ આવેલા ચાર અંગ્રેજ જુવાનોએ એક ચીનો નોકર રાખ્યો. સ્વભાવે બહુ ઠીક ભલો. પહેલે દિવસે તેમણે તેની ચાખડી ખીલા વડે જમીનમાં ઠોકી દીધી. ચીનો કંઇ ન બોલ્યો. બીજે દિવસે તેની પથારીમાં ધૂળ ભરી, તો યે એ ન બોલ્યો ને હમેશના ક્રમસર કૉફી લાવી હાજર કરી. ચારે જણાને લાગ્યું કે આવા ઉદાર માણસની મશ્કરી કરવી ઠીક નહિ; ને તેમણે એ ચીનાને તેવું વચન આપ્યું.

'હવે ચાખડીમાં ખીલા નહિ ઠોકો?' ચીનાએ પૂછ્યું.

'ના!'

'પથારીમાં રેતી યે નહિ નાખો?'

'હરગીજ નહિ!' જવાબ મળ્યો.

'ત્યારે તો હું યે તમને મેંદની કૉફી હવેથી નહિ પાઉં!!'

સ્કૂલમાં રજા પડતાં મહેતાજી દરવાજા પાસે ઊભા હતા, ત્યાં ગધેડા સાથે એક કુંભાર ત્યાં આવી ઊભો. મહેતાજીને જરાક રમૂજ કરવાનું મન થઇ આવ્યું એટલે કુંભારને પૂછ્યું, 'કેમ, આ તારા સગાને આટલો મજબૂત પકડી રાખ્યો છે?'

'એ મૂર્ખાને તમારી નિશાળમાં મહેતાજી થવું છે માટે!' કુંભારે જવાબ આપ્યો. મહેતાજીએ વગર બોલ્યે વિદાય લીધી.

શિક્ષક: આકાશમાં થતી વીજળી, ને જેના દીવા આપણે બાળીએ છીએ એ વીજળી વચ્ચે શો તફાવત છે કનુ?

કનુ: આકાશમાં થતી વીજળીનું બિલ આપણને નથી [illegible]

ડાયરેક્ટર: અને આ કમાડ પરથી તારે કૂદી પડવાનું છે.

ઍક્ટર: પણ ધારો કે એથી મને ગંભીર ઇજા અગર મરણનું જોખમ થાય તો?

ડાયરેક્ટર: હરકત નહિ. આપણે આ છેલ્લો જ સીન છે.

વકીલ: અને તમે કહો છો કે આ માણસે તમારી મોટર ચોરી?

ફરિયાદી: એવું હતું ખરું; પણ તમારી ઉલટતપાસ પછી તો મારી પાસે મોટર હતી કે નહિ તેની પણ મને શંકા થાય છે!

'આઉટ!' અમ્પાયરે બૂમ મારી.

'પણ દડો તો મને માથામાં વાગ્યો.' બૅટ્સમૅને વાંધો લીધો.

'એ હું ન જાણું.' અમ્પાયરે સુણાવ્યું. 'લાકડા જેવા અવાજ પરથી મેં મારો નિર્ણય કર્યો છે.'

'તમે તમારી મોટર એક બાજુ લાલ ને બીજી બાજુ લીલી કેમ રંગાવી છે?'

'અરેરે, એટલું ન સમજ્યા? અકસ્માત થાય તો સાક્ષીઓની જુબાની એકબીજાથી વિરુદ્ધ જાય તે માટે!'

પ્રોફેસર: (ઘેર આવી પત્નીને છત્રી આપતાં) લે, આજે તો નથી ભૂલી આવ્યો ને? લાવી મૂક, કાલે સંભાળીને આપજે.

પત્ની: પણ આજે તમે છત્રી લઇ જ ક્યાં ગયા હતા? આ વળી કોની ઉઠાવી લાવ્યા?'

પોતાનો હક જાહેર કરતાં પહેલાં

ટૂંક વખતમાં રાજકોટમાં મળનારી કાઠિયાવાડની 'વિદ્યાર્થી-પરિષદ' સમયે 'વિદ્યાર્થીઓના હકનાં જાહેરનામાં ઘડવા' કરતાં યે પહેલાં તો 'પોતાની ફરજ વિચારતા અને લાયકાત કેળવતા થવા' પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરતા કેટલાક વિચારો, જાણીતા લોકસેવક શ્રી છગનલાલ નથુભાઇ જોષીએ મૂકી બતાવ્યા છે તે સમસ્ત વિદ્યાર્થી જગતને ઉપયોગના હોઇ અત્રે પ્રકટ કરીએ છીએ.

સમસ્ત કાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદ રાજકોટને આંગણે બોલાવી છે ત્યારે રાજકોટની વિદ્યાર્થી આલમે એ પરિષદ સફળ કરવા શું કરવું જોઇએ?

મુંબાઇ યુનિવર્સિટી મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓની કતલે આમ કરે છે; હાઇસ્કૂલના માસ્તરો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા કરે છે; શિક્ષણપદ્ધતિમાં ભય અને લાલચને પ્રધાન સ્થાન આપવામાં આવે છે; ભણતરની ફી બહુ આકરી લેવામાં આવે છે; પાઠ્ય પુસ્તકો અમલદારોની ધૂન પ્રમાણે વારંવાર ફેરવી નાખી વિદ્યાર્થીઓને ખરચના ખાડામાં ઉતારવામાં આવે છે; આ અને આ પ્રકારની બીજી ફરિયાદો દૂર થાય તો વિદ્યાર્થી પરિષદ કંઇક અંશે સફળ થઇ ગણાય ખરી:

પણ આ બધી ફરિયાદો દૂર કરવાનું આપણા હાથમાં નથી. યુનિવર્સિટી કે રાજ્યની સત્તા વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આવી નથી. આપણે ખૂબ ચળવળ કરીએ, વારંવાર બરાડા પાડ્યા કરીએ, તો આપણો અવાજ વહેલોમોડો સત્તાધારીઓના કાને પહોંચવાનો જ છે અને ધાર્યું પરિણામ આવવાનું જ છે એમ માની બેસવામાં દોષ નથી.

પણ અનુભવવાણી એથી ઊલટું કહે છે: 'પારકી આશ સદા નિરાશ'. જ્યાં સુધી ખુદ વિદ્યાર્થીઓમાં બળ નહિ આવે ત્યાં સુધી બધાં ફાંફાં છે. વિદ્યાર્થીઓમાં શક્તિનો સંચાર થાય એ માટે રામબાણ ઉપાય વિદ્યાર્થીઓનું સંગઠન કરવું જોઇએ એમ કહેવામાં આવે છે. પણ એ સંગઠન કરવું કેમ? વિદ્યાર્થીઓમાં સંઘશક્તિ કેમ કરીને પેદા કરી શકાય? સામાજિક વિદ્યાર્થી સંમેલનો ગોઠવીને કે ચર્ચાપરિષદો રાખીને જ વિદ્યાર્થીઓ એ ધ્યેયને પહોંચી શકશે!

સંગઠનના બાહ્ય ઉપાયો જેટલા ગોઠવી શકાતા હોય તેટલા ભલે ગોઠવાય, પણ એ બધા કાર્યક્રમમાં રામ તો તો જ આવશે, જો એ યોજના ઘડનારાઓમાં પણ પ્રાણ હશે. 'આગ સે આગ જલતી હૈ', 'દીવો દીવાને પ્રગટાવી શકે છે.' રાજકોટમાં એવા દીવા કોઇ છે? ન હોય તો આજથી જ એ જ્યોત પ્રગટાવવા દીવા થવું જોઇએ.

આવી વિદ્યાર્થીજ્યોતિઓ પૂર્વતૈયારી માટે જીવનના અમુક નિયમો ઘડી તે પ્રમાણે આચરતા થઇ જવું જોઇએ.

થોડાક માર્ગદર્શનરૂપ થઇ પડે એવા નિયમો આ રહ્યા:

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા. આજના વિદ્યાર્થીઓનાં શરીર માયકાંગલાં જેવાં બની ગયાં છે. શરીરસંપત્તિ વિના તો બધું ધૂળ છે. તો વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં શરીર સુદૃઢ બનાવવા માટે આજથી જ તનતોડ પ્રયાસ કરવો જોઇએ. સ્વ૦ લોકમાન્ય તિલક મહારાજે કૉલેજનું એક વર્ષ 'બગાડીને' પણ પ્રથમ શરીર સારૂં બનાવવા મહેનત કરી હતી. રોજ કસરત—વ્યાયામ કરવાની અવશ્ય ટેવ પાડો. તમે કસરત તો કરતા હશો; આસનો યે કરતા હશો. એ નિયમિત કરતા હશો તો તમારો ચેપ જરૂર તમારા જોડીઆ મિત્રોને લાગવાનો છે.

ભલો ભૂપ આવે કે મોટો ચમરબંધી હોય તો યે તેની સમક્ષ જે તમારા અંતરાત્માને સાચું લાગે તે જરા પણ અચકાયા સિવાય, ડર્યા સિવાય, નમ્રતાથી વિવેકપૂર્વક કહેવાની હિંમત કેળવતાં શીખો અને આ હિંમત બતાવવા માટે, અભયવ્રત કેળવતાં, જે કાંઇ સહન કરવું પડે તે રાજીપાથી સહન કરતાં શીખો.

જીવનમાં સાદાઇ, સંયમ અને શરીરશ્રમને પ્રથમ સ્થાન આપો.

આજે વિદ્યાર્થીજગતમાં રંગીલાપણું છેલબટાઉપણું કે નાટકીઆના હાવભાવ વધારે જોવામાં આવે છે. એ દૂર કરવાનો સોનેરી ઇલાજ વિદ્યાર્થી ધુરંધર થવા ઇચ્છતા યુવકોએ પોતાનું જીવન પલટાવી બતાવવો

જોઇએ. વિદ્યાર્થીગૃહમાં કે કુટુંબમાં રહેનાર વિદ્યાર્થીએ રોજ, હલકું ગણાતું, જેમાં શરીરને ઘસવું પડતું હોય તેવું કામ બીજાં હજાર અગત્યનાં કામ છોડીને પણ હોંશપૂર્વક ગજાવવાનો સંકલ્પ કરવો જોઇએ. ઘર વાળવું, વાસણ માંજવાં, કપડાં ધોવાં, પથારી ઉપાડવી,— આ કામ વિદ્યાર્થીને ગમતાં નથી. તમે એ કામ કરવામાં હમેશાં તત્પર રહો અને તમારી આસપાસનું એદી વાતાવરણ નાબૂદ થએલું જોશો.

વિલાયતી કાપડ, વિલાયતી સાબુ–તેલ, વિલાયતી જોડા, વિલાયતી બાડની ગિદાઇનો શોખ વિદ્યાર્થીઓમાં સારીપેઠે પેસી ગયો છે. પરદેશના મોહમાં તણાઈ જઇ વિદ્યાર્થીઓ કહેવાતું ભણતર મેળવતાંમેળવતાં પોતાના કુટુંબ પર ને સંસ્થા પર કેવા ભારરૂપ થઇ પડ્યા છે અને દેશનું સત્યાનાશ વાળી રહ્યા છે તેનું તેમને ભાન નથી. એ ભાન વિદ્યાર્થીઓમાં આવે તે માટે વિદ્યાર્થીજ્યોતિ ધરે. આજથી જ સંકલ્પ કરવા જોઇએ કે શરીરને વિલાયતી કાપડ અડાડી હરગીઝ અપવિત્ર નહિ કરું; મોજશોખની વસ્તુઓ ખરીદી દેશની ગરીબી વધારવામાં હું કોઈ કાળે હાથો નહિ જ બનું; દેશનું ધન વધારવા માટે રોજ કંઈ ને કંઈ ઉત્પાદક મજૂરીનું કામ કરીશ જ.

હરિજનોના ૮–૧૦ વરસનાં બાળકો પણ પોતાનો અભ્યાસ કરતા બુટ્પૉલિશનું કામ કરી રોજ બેચાર આના કુટી મારે છે. ખેડૂત—ભારવાડના કે સુથાર, સોની, લુહાર, કુંભાર કે મોચીનાં નાના બાળકો પોતાના બાપીકા ધંધામાં મદદ કરી કુટુંબની રોજીમાં પાઇ પૈસાનો યે વધારો કરે છે. તમે કોઇ એવું મજૂરીનું કામ વિદ્યાર્થી અવસ્થામા કરો છો?

શરીરરખા થવું એ મહાપાપ છે; બીજા માટે શરીર ઘસવું એ જીવનનો મહાલ્હાવો છે. તમારા સાથી માંદા હોય તો તેની માવજત કરવામાં, તેમનું મેલું સાફ કરવામાં નાક મરડવાને બદલે આનંદ માણી શકો છો?

તમારા સાથીમાં શારીરિક કે માનસિક ખોડખાંપણ હોય, એટલેકે કોઇ વિદ્યાર્થી તોતડો હોય, બોબડો હોય, બહેરો હોય કે લંગડો હોય તો તેના તરફ પ્રેમ વરસાવો છો કે તેની મજાક—ફજેતી કરવામાં રસ લો છો?

કોઇ વિદ્યાર્થીને કાંઇ ન આવડતું હોય તો તેને શીખવવા માટે થોડો વખત કાઢો છો, કે ભલો મારો અભ્યાસ ને ભલી મારી ઓરડી, હું મારું કરતાં યે પરવારતો નથી ત્યાં બીજાની વેઠ ક્યાં કરવા જાઉં એમ કહી એકલશૂરા થઇ ગયા છો?

ટૂંકમાં વિદ્યાર્થીઓનાં હકનાં જાહેરનામાં ઘડવાની લાયકાત કેળવવા માટે હમણાં તો વિદ્યાર્થીઓની ફરજ જ વિચારતા થઇ જાઓ અને જીવનને ઉત્કર્ષે કરે તેવા ગણ્યાગાંઠ્યા સંકલ્પસિદ્ધાંતો ઘડી કાઢો, અને એ વ્રતોને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહો. જીવન સિદ્ધાંત મુજબ ચલાવતાં શીખશો તો થોડા વખતમા તમે તમારા પોતાના જ જીવનનાં અજબ વર્તનથએલું જોશો અને તેની અસર વિદ્યાર્થી જગત પર પણ થયા વિના નહિ રહે.

સો વાતની એક વાત છે: આપ ભલા તો જગ ભલા.

છગનલાલ ન. જોષી

કહેવત કથન અને કવિતા

વાડ વિના વેલો ચઢે નહિ

વગ વગર પગ થાય નહિ.
સૌ વગે વાવણા કરે.
ઓથની હુંફ રહે.
સીફારસથી ગઢી તોડકો લાત મારે.

વગે પીરસણું, વગે ન્યાય;
વગ ન હોય તે પાછો જાય.

વગે વાવણાં, વગે કૂવા;
વગ વિનાના કુંવારા મૂવા.

પક્ષે પૂજા પક્ષે ન્યાય;
પક્ષ વિનાનો માર્યો જાય

કારજ સહાયતા વિના, કરી શકે નહિ કોય;
કહો હથોડો શું કરે, જો નહિ હાથો હોય

બિના વસીલે ચાકરી, બિના ઢાલ જુવાન;
યે તીનોં ફિક્કે લગે બિના સુપારી પાન.

સોનેરી ઊન

(ગ્રીસની પ્રાચીન દંતકથા)

ઘણાં વરસ પૂર્વે ગ્રીસના મિન્યુઅન પ્રદેશ ઉપર ઇસન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પીલીઆસ નામનો એક ઓરમાન ભાઇ હતો પીલીઆસ મહા દુષ્ટ અને સ્વાર્થી હતો. તેણે છળકપટ કરી મિન્યુઅન પ્રદેશ-ની રાજગાદી પચાવી પાડી અને પોતાના મોટા ભાઇ ઇસનને હડધૂત કરી રાજ્યની બહાર હાંકી કાઢયો.

પોતાના નાના પુત્ર જેસનને લઇ રાજા ઇસન ગાઢ જંગલમાં ભિખારીના વેશે ભટકવા લાગ્યો. એક દિવસ એક ઊંડી ગુફા પાસે તે આવી પહોંચ્યો. અંદર જોયું તો એક મહાન સમર્થ સંત બેઠેલા. સમય વિચારી રાજાએ પોતાના પુત્ર જેસનને એમના ચરણોમાં મૂક્યો અને કહ્યું, 'કૃપા કરી મારા આ પુત્રને આપની પાસે રાખી તેને યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ શીખવો.' જેસનની બાલ્ય મુખમુદ્રા જોઇ તપસ્વીને લાગ્યું કે આ છોકરો ભ-વિષ્યમાં મહાન થવા સરજાયો લાગે છે. તેમણે તરત જ હા કહી અને જેસન એ ગુરુ પાસે રહી વિદ્યા-ભ્યાસ કરવા લાગ્યો. કાળે કરીને ઇસન મરણ પામ્યો.

વખતને જતાં વાર નથી લાગતી. જેસન હવે જુવાન થયો હતો. ગુરુએ તેને સર્વ વિદ્યામાં પારંગત કર્યો હતો. હવે તેને પોતાનું વતન યાદ આવ્યું ગુરુએ તેને સઘળી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી એટલે પિતાએ ગુમાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા થઇ આવી. તરત જ ગુરુ પાસેથી આશીર્વાદ મેળવી પોતાના વતન મિન્યુઅન પ્રદેશ તરફ તે ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તે જતાં એક મોટી નદી આવી. કિનારા ઉપર એક વૃદ્ધ ડોશીમા બેઠેલાં. તેણે જેસનને જોઇને કહ્યું, 'બેટા! મને સામા કિનારે લઇ જા!' બે કાંઠે છલો-છલ વહી જતી નદી, અંદર ઉછાળા મારતા મોટાં મોટાં મોજાં અને તાણી નજર ન પહોંચે એટલે દૂર જણાતો કિનારો જોઇ જેસન ઘડીભર તો થંભી ગયો. છેવટે, ગમે તેમ થાય પરંતુ ડોશી-ને સામે કિનારે તો પહોંચાડવી જ એવા દૃઢ નિશ્ચય ઉપર તે આવ્યો. તેણે કહ્યું, 'માડી! ચાલો, હું તમને સામા કિનારે પહોંચાડી દઉં!'

પરંતુ, જ્યાં સામે જુએ ત્યાં તો ડોશીને બદલે મહાન તેજસ્વી સાક્ષાત્ દેવી હીરા (ગ્રીસ દેશની સર્વ સત્તાધીશ, દેવોની મહારાણી) ઊભેલા! જેસન તેમના પગમાં પડયો. હીરા પ્રસન્ન થયા અને વચન આપ્યું કે 'સંકટની વખતે મને યાદ કરજે; તત્કાળ હું તને સહાય કરીશ.'

જેસનમાં હવે બમણો ઉત્સાહ આવ્યો. થોડા જ વખતમાં પોતાના કાકા પીલીઆસ પાસે તે જઇ પહોં-ચ્યો અને સંભળાવી દીધું કે ચાહે તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો, નહિતર મારા પિતાનું રાજ્ય મને પાછું સોંપી દો!'

પીલીઆસે મનમાં કપટ રાખીને તેને આવકાર આપ્યો અને વિના મહેનતે જેસનનું કાસળ કાઢી નાખવાનો વિચાર કરી કહ્યું, 'જો તું ઑલિમ્પસ પર્વત ઉપર આવેલા દેવીના નિવાસસ્થાનવાળા જંગલ-માંથી સોનેરી ઊન લાવી શકે તો જરૂર હું તને તારા પિતાનું રાજ્ય સુપ્રત કરું!'

જેસન જેવો શૂરવીર તેવો જ સાહસિક પણ હતો. તેણે જોયું કે સોનેરી ઊન જેવી દુષ્કર ને વિખ્યાત ચીજ લાવવાથી પોતાની કીર્તિ પણ ચોતરફ ફેલાશે. તરત જ તેણે એ ભગીરથ કાર્ય કરવાનું બીડું ઝડપ્યું.

તેણે પોતાના કેટલાક શૂરવીર સહાધ્યાયીઓને સાથે લીધા અને દેવી હીરાનું સ્મરણ કરી તે દરિયા-કિનારે આવી પહોંચ્યો. તેઓએ જંગલમાંથી લાકડાં કાપી એક જંગી વહાણ બનાવ્યું અને ઑલિમ્પસ પર્વત તરફ સમુદ્રરસ્તે સૌ રવાના થયા.

થોડે દૂર ગયા ત્યાં એક વિચિત્ર ટાપુ આવ્યો. જેવું વહાણ તેના કાંઠા ઉપર લાંગર્યું કે તરત જ મોટા પહાડ જેવા શરીરવાળા અને છ છ હાથવાળા સંખ્યા-બંધ રાક્ષસો તેમના ઉપર ધસી આવ્યા. જેસનના

સાથીદારોમાંનો એક હિરેકલ્સ પ્રવીણ બાણાવળી હતો. તેણે પોતાનું મજબૂત ધનુષ્ય ખેંચી રાક્ષસો ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો અને તે બધાને કિનારાના પથ્થરો સાથે સજ્જડ જડી દઇ થોડી જ વારમાં વિપત્તિનો અંત આણ્યો.

આગળ જતાં એક ભવ્ય શહેર આવ્યું. ત્યાંના રાજાએ જેસનનો સત્કાર કરી સૌને જમવા માટે બોલાવ્યા. પણ જેવું જમવાનું પીરસાયું કે તરતજ ઓચિંતા આકાશમાંથી અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ જાનવરનાં શરીરવાળા હાર્પીઝ પક્ષીઓ આવી બધી રસોઇ ઝૂંટવી ગયાં. રાજાએ જેસનને વિનંતિ કરી કે આ પક્ષીઓ મને અને મારી પ્રજાને અહોનિશ આ પ્રમાણે દુઃખ આપે છે! તરત જ, જેસનના બે મિત્રો કે જેઓની ઊડવાની ગતિ પવનના જેવી હતી તેઓ તેમની પાછળ પડ્યા અને મોટી લડાઈ કરી બધાં હાર્પીઝનો અંત આણી રાજાને હમેશને માટે દુઃખથી મુક્ત કર્યો.

આનંદથી સૌએ આગળ સફર શરૂ કરી. કેટલેક દૂર ગયા ત્યાં સમુદ્રની સપાટી ઉપર બે મોટા બરફના પહાડો તરતા જોયા. જેસને કહ્યું, 'દોસ્તો! સંભાળજો. કપરી કસોટીમાંથી તો હવે પસાર થવાનું છે!' ઑલિમ્પસ પર્વત પાસેની દેવભૂમિમાં જવાનું આ પ્રવેશદ્વાર હતું. જેવું કોઇ બરફના આ બે પર્વતોની વચમાં થઇ પસાર થવા જતું તેવા જ તે સામસામા જોરથી અથડાઇ પ્રવેશ કરનારનો નાશ કરી નાખતા. વહાણને થોડો વખત ખાળી રાખી જેસને દેવી હીરાનું સ્મરણ કર્યું, એટલે દેવીની પ્રેરણાથી તરત જ સડસડાટ કરતું એક પક્ષી બંને પર્વતોની આરપાર નીકળી ગયું. એ પક્ષીને ચગદી નાખવા માટે જેવા એ બંને પહાડો અથડાઈને છૂટા પડ્યા કે તરત જ જેસને પોતાનું વહાણ જોરથી હંકાર્યું, અને ફરીથી તે પર્વતો સામસામા અથડાય તે પહેલાં તો વહાણ પહાડોને સામે પાર નીકળી ગયું!

આવીઆવી ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠીને છેવટે તેઓ ઑલિમ્પસ પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના રાજા એષ્ટીને સોનેરી ઊન લેવાદેવા માટે વિનંતિ કરી.

રાજાએ કહ્યું, 'સોનેરી ઊન મેળવતાં પહેલાં તો તમારે ઘણાં મહાન કાર્યો કરવાં પડશે. જુઓ, આ સામે પિત્તળની ખરીઓવાળા બે જંગી ખૂંટ બાંધેલા છે. તેને પ્રથમ તાબે કરી આ દૈવી ખેતર તમારે ખેડવું જોઇશે અને પછી તેમાં રાક્ષસી સર્પોના દાંત વડે વાવેતર કરવું પડશે. પણ એટલામાં તો શસ્ત્રો સહિત સંખ્યાબંધ પ્રચંડ લડવૈયા તેમાંથી કૂદી પડશે. સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં એ બધા લડવૈયાને જે મારી શકે તે જ આ ઊન મેળવવા માટે લાયક ગણાય!'

આ સાંભળીને બધા શૂરવીરો તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયા. એટલામાં, દેવી હીરાની પ્રેરણાથી, એ રાજાની પુત્રી મીડીઆ ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે જેસનને કહ્યું, 'જો તું મારી સાથે લગ્ન કરવા કબૂલ થાય તો આ સોનેરી ઊન મેળવવાની સઘળી યુક્તિ હું તને બતાવું!'

જેસન તરત જ કબૂલ થયો અને મીડીઆએ મંત્ર ભણી જાદુઇ તેલ જેસનને આપી શું કરવું તે બધું બરાબર સમજાવ્યું.

બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું. મોટી વિરાટ સભા ભરી રાજાએ જેસનને બોલાવ્યો અને બે ખૂંટ બતાવી તેમને પ્રથમ તાબે કરવા સૂચવ્યું.

મીડીઆએ આપેલું જાદુઈ તેલ શરીર પર લગાડી જેસન મેદાનમાં આવ્યો. જેવા ખૂંટને છૂટા મૂક્યા તેવા જ તે જોરથી ફૂંફાડા મારતા અને નસકોરાંમાંથી અગ્નિ વરસાવતા જેસન ઉપર ધસી આવ્યા. આ મહા બળવાન ખૂંટોને પેલા જાદુઇ તેલના પ્રભાવથી જેસને થોડા જ વખતમાં મ્હાત કરી હળ સાથે જોડી દીધા. પછી રાજાએ આપેલા રાક્ષસી સર્પના દાંત લઇ એ દૈવી ખેતરમાં વાવેતર કરી નાખ્યું. થોડો સમય થયો એટલામાં તો એ જમીનના કણેકણમાંથી શસ્ત્રો સહિત સંખ્યાબંધ લડવૈયા ઉત્પન્ન થયા અને સૌ જેસન પર ધસી આવ્યા. તરત જેસને પોતાના કમરપટાને મંત્ર ભણી તેલ છાંટ્યુ અને જેવો તે લડવૈયાની વચમાં ફેંક્યો તેવા જ તેઓ અંદરોઅંદર લડી કપાઇ મૂઆ. આ રીતે આ કપરૂં કાર્ય સાંજ પહેલાં પુરૂં કરી જેસન રાજા પાસે આવ્યો અને સોનેરી ઊન આપવા માટે વિનંતિ કરી. પરંતુ રાજાએ બીજા દિવસ ઉપર એ વાત મુલતવી રાખી સભા બરખાસ્ત કરી.

તે જ રાત્રે મીડીઆ જેસન પાસે આવી અને કહ્યું, 'મારી સાથે હમણાં ચાલે તો હું તમને સોનેરી ઊન બતાવું. સૂર્યોદય થતાં પહેલાં જો નાસી નહિ છૂટીએ તો રાજા આપણા સૌનો નાશ કરી નાખશે.'

જેસન અને તેનો એક સાથી સંગીતકાર બંને જણ તૈયાર થયા અને મીડીઆ સાથે ગાઢ જંગલમાં, એક મોટા વૃક્ષ પાસે તેઓ આવી પહોંચ્યા. જુએ છે તો એક પ્રચંડ ઝેરી સર્પ એ ઝાડની આસપાસ વીંટળાએલો પડેલો! માણસોના આવવાનો પગરવ સાંભળી તે નાગે જોરથી પોતાની ફેણ પ્રસારીને ભયંકર અગ્નિની જ્વાળા વરસાવતું એવું તો કાતિલ ઝેર ચોતરફ રેલાવ્યું કે આસપાસનાં ઝાડ તથા વેલા પાંદડાં બળીને ખાખ થઇ ગયા. મીડીઆ મંત્ર ભણી તેની પાસે આવી અને પોતાનો સુંવાળો હાથ એ નાગની ઉપર ફેરવવા લાગી, એટલે જેસનનો સાથી પેલો સંગીતકાર મીડીઆના કહેવાથી મોરલી બજાવવા લાગ્યો. મધુર મોરલીના નાદથી સર્પ આનંદની મસ્તીમાં આવી ગયો અને પોતાની પ્રચંડ ફેણ ઊંચી કરી આગળથી તેમ ડોલવા લાગ્યો, એટલે તરત જ જેસને ઉતાવળે પગે આવી એ વૃક્ષ ઉપર લટકતી સોનેરી ઊન લઇ લીધી!

પોતાનું કાર્ય પૂરું થએલું જોઇ જેસન, તેના સાથીદારો તથા મીડીઆને લઇ તે જ રાત્રે વહાણમાં બેઠો ચાલતો થયો અને થોડા દિવસે મિન્યુઆન પ્રદેશની રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યો. તેનો કાકો પીલીઆસ તો જેસનને જોતાં જ નાસી છૂટ્યો, એટલે મીડીઆ સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કરી જેસન તખ્તનશીન થયો. (અંગ્રેજી ઉપરથી)

રેવજી મ. ગાંગરડિયા

દસ ઊંદર

દસ હતા ઊંદર, એમણે ધોતી પહેરી સુંદર,
ખાબડું દેખી કૂદવા ગયો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

નવ રહ્યા ઊંદર, એમણે જામા પહેર્યા સુંદર,
કસો બાંધતો દબી ગયો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

આઠ રહ્યા ઊંદર, એમણે ટોપી પહેરી સુંદર,
પાણીમાં મોં જોવા ગયો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

સાત રહ્યા ઊંદર, એમણે મોજાં પહેર્યાં સુંદર,
દોરડે હીંચકો ખાવા ગયો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

છ રહ્યા ઊંદર, એમણે જોડા પહેર્યા સુંદર,
નાચવા જતાં લપસી ગયો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

પાંચ રહ્યા ઊંદર, એમણે ચશ્મા પહેર્યાં સુંદર,
ધબ્બ દઇને દબી પડ્યો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

ચાર રહ્યા ઊંદર, એમણે પોથાં લીધાં સુંદર,
મેટ્રિકમાં માંદો પડ્યો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

ત્રણ રહ્યા ઊંદર, એમણે લાકડી લીધી સુંદર,
ગેડી દડે રમવા ગયો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

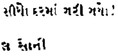

બે રહ્યા ઊંદર, એમણે ચપ્પુ લીધું સુંદર,
સપનાંમાં ખાડે પડી ગયો, એક ઊંદરડો મરી ગયો!

એક રહ્યો ઊંદર, એણે ઘૂઘરા બાંધ્યા સુંદર,
બિલ્લી દેખી ડરી ગયો, સીધો દરમાં મરી ગયો!

રમણલાલ સોની

માધુકરી

આ પારે ગામડું ને ઓ પારે શે'ર વચ્ચે જુદાઈનાં પાણી વ્હેતાં,
દોઢદોડ સૈકાનાં જૂનેરા વેર એ કે પાણીના ખેલ માહે રે'તાં,
આજે એ નીર પરે સેતુ બંધાય આજે તો પાણીમાં પત્થર તરતા,
સતજુગમાં રામનામ કેરી દુવાઇ કળજુગમાં દેશનામ રે'શું રટતા. (ફુલછાબ)

રશિયાનો સાહિત્યાત્મા પુશ્કિન

'In the hope of glory and good
I look without fear ahead'

એ લીટીઓના લખનારે તો કોઇ એકાદી સુભગ પળે એ વક્તવ્ય છન્દોબદ્ધ બનાવ્યું હશે, પણ એના જીવનમાં તો એ આજીવન ધડાઇ ચૂક્યું હતું જીવનની એ સ્વપ્નનિર્મિત ધારીને લઇને એણે રશિયન સાહિત્યને એટલું તો માતબર બનાવ્યું છે કે આજ એ રશિયન સાહિત્યના પિતાનું બિરુદ પામ્યો છે. આજના લેનિનગ્રાડની ભાગોળમાં જ, એક સદી પહેલાં દ્વંદ્વમાં જખમી થઈ મોતને ભેટ્યો રશિયાનો એ શાયર તે એલેક્ઝાંડર સર્જિયેવિચ પુશ્કિન.

સ્વીડનના એક રાજકુમાર નોવગોરોડે સ્થાપેલું કણ ગણુંનીબન માઇલોના જ વિસ્તારેન મસ્કોવાઇટ સરથાન પા૦ છળથી ઇવાન, પીટર અને કૅથેરાઇનના પ્રયાસોથી એક મહાન સામ્રાજ્ય બની ગયું. પરંતુ સામ્રાજ્યવિસ્તારની એ સાતે સદીઓમાં એ રશિયન સામ્રાજ્યમાં ક્યાંયે મહત્તત્ત્વ જેવું કશું તત્ત્વ જ બહાર આવવા નથી પામ્યું. પ્રજાનો ઉપયોગ માત્ર ઝારો અને એમના મદદનીશ જમીનદારોનાં વર્ચસ્વ ટકાવવાના હથિયાર તરીકે જ હતો. એવી પ્રજાને પોતાના પ્રજાતત્ત્વનું પહેલું ભાન કરાવનાર આ પુશ્કિન. એના કાળના અને એ પછીના રશિયન જીવનના ઘડતરમાં એનો સૌથી મોટો હિસ્સો છે. ગ્યોએટે, હોલ્ડરલિન, શીલર અને નિત્શેએ જેમ જર્મન જીવન ઘડ્યું, શેક્સપીઅર, બાયરન, શેલી ને ડિકન્સે જેમ અંગ્રેજ જીવન અને કૉર્નેઇલ, રુસિની, મોલિયેર અને બાલ્ઝાકે જેમ ફ્રેંચ જીવન ઘડ્યું એ જ રીતે રશિયાનું જીવનઘડતર ચાર વ્યક્તિઓને આભારી છે; પુશ્કિન, નેક્રાસૉવ, તર્ગેનેવ અને ટૉલ્સ્ટૉય.

પરંતુ એ ચારેમાં પુશ્કિનનું નામ નિરાળું જ છે. એ કોઇ જાતિ કે દેશનો કવિ નથી જગતનો-માનવતાનો એ શાયર છે. એની શાયરી સાદામાં સાદી, સીધી હૃદયને પહોંચી વળે એવી છે. એનો શબ્દભંડોળ પણ બહુ નાનો છે. સમાજના નીચલા થર સુધી જ્યારે સાહિત્ય પહોંચ્યું નહોતું ને ઉપલો થર જર્મન મહાકૃતિઓ તરફથી નજર ફેરવવા જ્યારે નારાજ હતો ત્યારે માતૃભાષામાં સાહિત્ય જન્માવી એને મહત્ત્વપદે સ્થાપનાર આ કવિ. થીઓડોર ડૉસ્ટૉયેવ્સ્કીએ તો એનું પૂતળું ખુલ્લું મૂકતાં રશિયન પ્રજાને કહેલું કે, 'જો પુશ્કિન આપણને ન મળ્યો હોત તો એના પછીની સર્જક પ્રતિભાઓમાંની એક આપણા સાહિત્યને ન મળી હોત.'

રશિયાના એ સાહિત્યાત્માનો જન્મ મોસ્કો ખાતે ઇ ૧૭૯૯ ના જૂનની છઠ્ઠીએ થએલો. એના બાળપણના કાળમાં રશિયામાં ફ્રેંચ ફેશનની બોલબાલા હતી. એકલા યુરોપના જ નહિ પણ ગ્રીક, અરબ, ચીન, હિંદ બધા મુલકોના સાહિત્યમાંથી રશિયન ભાષામાં ઉતારવાનો એનો ફાળ એટલો જબ્બર અને કીમતી છે કે આજ પણ અનુવાદક તરીકે જગતમાં તેનું સ્થાન અજોડ છે પુશ્કિને એનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. સર્જક પ્રતિભા તો એને મૂળથી જ મળેલી. તેની બુઢ્ઢી નર્સ એરીનાના રેડિયો-નોવનાએ દંતકથાઓ ને લોકગીતોથી તેમાં ખૂબ પ્રેરણા પૂરી હતી; એટલે અઢારમે વર્ષે રશિયન પરદેશખાતાની ઑફિસમાં એ જોડાયો ત્યારથી જ એણે, ૧૮૨૦માં પૂરું થએલું, 'રુસલા આં લીઉદમીલા' લખવું શરૂ કરી દીધું હતું.

સાહિત્યસેવા તો એણે આદરી ને કંઇક પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરી; પણ સાથોસાથ એ કાળના રશિયન સમાજના એ ઉપલા વર્ગ સાથે એ એટલો તો ભળતો ગયો કે ઘણાને બીક લાગી કે તેનું કવિત્વ રંગાઇ જઈ તે માત્ર ફેશનેબલ વ્યક્તિ જ બની

રહેશે. પણ ખરી રીતે તો આ વખતે એ ઉપલા થરના માનસનું વિશ્લેષણ કરી રહ્યો હતો. એને પરિણામે નીચલા થર પ્રત્યેની તેની અનુકમ્પા અનેકગણી વધી અને એ ઊભરામાં ને ઊભરામાં એણે 'સ્વાતંત્ર્ય'નું ગીત લખી નાખ્યું, ને એની હાથે લખેલી નકલો સેંટ પીટર્સબર્ગમાં એણે ફેલાવી.

પરંતુ ઝારના જાસુસી ખાતાએ તરત તેની આ પ્રવૃત્તિની બાતમી મેળવી ને તેને કિશીનેફ ખાતે દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં બાયરનનાં કાવ્યોના અભ્યાસ અને કૉકેસસના નિસર્ગખોળાએ તેના શાયરીમાં નવો આતશ ફૂંક્યો. એનું પ્રથમ ફળ તે ૧૮૨૨માં બહાર પડેલું તેનું 'કૉકેસસનો કેદી'. એ પછી ક્રીમિયન ખાનોના કેદીના રૂપકમાં એણે વર્ણવેલી જીવનકથા 'બખ્શીસરાઇનું ઝરણું' ૧૮૨૭માં બહાર પડ્યું. એ પણ કૉકેસસમાના એ નિર્વાસિત જીવનની પ્રેરણાના આધારે જ.

દેશનિકાલકાળે ઝાર વિરુદ્ધની ખાનગી સંસ્થાઓથી તે વધુ ને વધુ બળતો ગયો, પણ એવામાં નાસ્તિક વિચારો દર્શાવતો એનો એક પત્ર સરકારના હાથે ચડ્યો ને પરિણામે એને મિકાઇલોવ્સ્કોય ખાતે નજરકેદ રહેવાનો હુકમ થયો. આ એકાંતવાસમાં પુશ્કિને જૂની રશિયન કવિતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. બાયરન, આંદ્રે ને શેનિયેના ગ્રન્થોમાંથી પણ ખૂબ પ્રેરણા મેળવી. ૧૮૨૫માં શેક્સ્પીઅરની શૈલીએ એણે 'બૉરિસ ગોડુનોફ'નું કરુણાન્ત નાટક બહાર પાડ્યું. એક રીતે તો એ શેક્સ્પીઅર કરતા પણ ચઢી જાય છે. શેક્સ્પીઅરનાં નાટકોમાં કોઇપણ દેશના પાત્રો એને હાથે ચડતાં અંગ્રેજ બની જાય છે, જ્યારે પુશ્કિનનું તેમ નથી રહેતું. 'જિપ્સીઓ' (જીપ્સીઓ)માં એણે દોરેલું અલેકોનું પાત્ર આપણે લઈએ. એ આપણને બીલકુલ રશિયન નહિ લાગે. એવા બેવતન હીજરાએલાઓ દરેક દેશ ને જાતિમાં અત્યારે પણ શોધતા આપણને મળી આવે.

ઝારશાહી સામે રશિયાની ક્રાન્તિની ફેલેલી સુરંગ આખરે ડેકાબ્રિસ્ટ(ડિસેમ્બરના) બળવારૂપે ૧૮૨૫ના આખરી મહિનામાં ફૂટી. પુશ્કિનના ઘણા મિત્રો એ કાવતરામાં સામેલ હતા. એણે પોતે તો અગમચેતી વાપરી, પકડાયા પહેલાં જ આગવનાં બધાં કાગળિયાંનો અગ્નિસંસ્કાર કરી નાખ્યો હતો. રક્તપાત ને અંધાધુંધી દેશમાં ચારે બાજુ જોર પકડતા જતાં હતાં. એવામાં એલેક્ઝાંડર પહેલાનું મૃત્યુ થયું ને એને ઠેકાણે નિકોલસ ગાદીએ આવ્યો. પુશ્કિન પ્રત્યે એને આદર હતો. એણે તેને માફી બક્ષી પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને પાછો પરદેશ કચેરીમાં નીમ્યો. પુશ્કિન સાથેની મુલાકાત પછી કાઉન્ટ બ્લુદોફને એણે કહેલું, 'I have just been conversing with the most intelligent man in Russia.'

૧૮૨૯માં પુશ્કિન જનરલ પાસ્કેવિચ સાથે કૉકેસસની બીજી સફરે ગયો. એના બયાનરૂપે એણે 'અર્ઝેરુમની સફર' લખી છે. ૧૮૩૧માં નતાલિયા ગૉંચારોફ સાથે એણે લગ્ન

કર્યાં. એ પછી પરદેશકચેરીમાં એની નીમણુક પાંચ હજાર રૂબલના પગારથી કાયમ થઇ ગઇ.

અને હવે, જે એક માત્ર કૃતિથી પુશ્કિને જગતસાહિત્યની આગલી હરોળમાં સ્થાન મેળવ્યું એ એની 'યુજીન ઓનેજિન' ઇ. ૧૮૩૨માં બહાર પડી. જગતને જો 'યુજીન ઓનેજિન' ન મળ્યું હોત તો વર્જિલના 'ઇનીડ' કે કાલિદાસના 'શાકુંતલ' જેટલી જ ખોટ જાત. સમાજજીવનથી બહિષ્કૃત બનેલો, 'જીપ્સીઓ'માંનો અલેકો એમાં જાણે 'ઓનેજિન' તરીકે પુનર્જીવન પામે છે. ને આ વખતે એ પોતાના હૃદયના શૂન્યના દફન માટે બહાર નજર નથી ફેરવતો, પણ પોતાની જાતમાં જ એ આંતરનો ઉપાય શોધે છે. આમ જનતાના હૃદયને આમાં એ એટલી સફળતાથી સ્પર્શ્યો છે કે નવી પેઢીના રશિયનો એના આદર્શ પ્રમાણે જ જીવન જીવતા થયા છે. લોકહૃદયને એટલી હદ્દે પહોંચાડવામાં તો તર્ગેનેફ ને ટૉલ્સ્ટૉય પણ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

બૅરન જ્યૉર્જ હેકરન દ આન્થે સાથે ૧૮૩૭ના ફેબ્રુઆરીની આઠમીએ દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં ઊતરતાં એ ખૂબ ઘાયલ થયો ને મૃત્યુ પામ્યો. એ દ્વંદ્વની પ્રેરક નાતાલિયા હોવાનું મનાય છે. આમ ગાઢ સાલની આઠમીએ રશિયાના એ મહાકવિની નદેલી શતાબ્દીનો પ્રસંગ આવી ગયો ને રશિયાએ એ કવિજીવી એનું તર્પણ કર્યું.

ઇટલીને દાંતે છે, જર્મનીને ગ્યોએટે છે ને ઇંગ્લંડને શેક્સ્પીઅર છે એવો રશિયાને પુશ્કિન છે. કરુણ ગીતો, અનનુભૂત જુસ્સો, અનેક પ્રતિભા ને જોગવાઈ તેની બાધાએ આજના રશિયાનું અર્જન કર્યું છે એની કોઇથી ના પડાય તેમ નથી. પદ્યમાં જેમ એનું 'યુજીન ઓનેજિન' સર્વોત્તમ

છે તેમ ગદ્યલખાણોમાં તેની 'Captain's Daughter' એ નવલકથા અને 'The Queen of Spades' એ નવલિકા સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એણે જે કાંઇ લખ્યું છે એ બધું લોકોની નાડ સાથે પોતાની નાડ જોડીને જ લખ્યું છે. એમ તો આજના રશિયામાં યે લોકો માટે લખનારા ઘણા છે—પુશ્કિન કરતાં વધુ પ્રતિભાશાળી, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ઊર્મિશીલ,—પણ એ બધા 'Gentlemen writing about masses' જ રહ્યા છે. અત્યારનું રશિયાનું રાજકારણ જેમ મોટેભાગે પ્રપચખોરી સિવાય કશું નથી, તેમ અત્યારનું તેનું સાહિત્ય પણ મોટે ભાગે પ્રચારકવેડા સિવાય કશું નથી. અલબત્ત, એ પ્રચારકવેડા પાછળ લોકોની સિદ્ધાંત પાછળની ધગશ ઊભી છે એની ના નહિ.

—ગ.

માતૃભાષાની પ્રતિષ્ઠા

*** હિંદની બધી યુનિવર્સિટીઓમાં કલકત્તાની યુનિવર્સિટી જૂનામાં જૂની (સ્થા. ૧૮૫૭) છે. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટેના તેના પ્રયાસો પણ સૌથી જૂના છે. ૧૯૧૭માં બેઠેલું 'કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશન' તો હિંદની યુનિવર્સિટીઓના ઇતિહાસમાં એક માર્ગસ્તંભ ગણાય છે એના રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના આગ્રહનું તાજું જ ઉદાહરણ આ નીચે ઉતાર્યું છે.

હિંદની યુનિવર્સિટીઓના ઇતિહાસમાં આગાઉ નહિ બનેલો ગૌરવ લેવા જેવો એક પ્રસગ હાલમાં બની ગયો છે. આ પ્રસગ તે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભ વખતે તા. ૧૭મીએ કવિવર ટાગોરે આપેલું લાક્ષણિક શૈલીનું પ્રવચન છે. આ પ્રસંગની નોંધ એટલા માટે લેવાની છે કે કવિવર ટાગોરે બંગાળની માતૃભાષા–બંગાળીમાં પ્રવચન કર્યું હતું. આગાઉ કોઇ વાર આ યુનિવર્સિટીમાં પદવીદાન પ્રસંગે અંગ્રેજી સિવાય બીજી ભાષામાં પ્રવચન થએલ નથી, તેમ એ યુનિવર્સિટીની પદવી જેને ન મળી હોય એવા બહારના માણસોને તે કાર્ય માટે કોઇ વાર નિમંત્રેલા નથી. એટલું જ નહિ, સ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને પદવી લેવા માટે કોટ-પેન્ટ સિવાયના દેશી પોષાકમાં આવવાની છૂટ નહોતી; પરંતુ આ વખતે તે બાબતમાં પણ છૂટ અપાઇ હતી, અને ઘણા ખરા વિદ્યાર્થીઓ ધોતી અને પહેરણ—બંગાળી પોષાક પહેરીને આવ્યા હતા. આ ત્રણ કારણોથી કલકત્તાની યુનિવર્સિટીનો આ પદવીદાન સમારંભ અપૂર્વ ગણી શકાશે.

હિંદમાં સહુથી પહેલી કલકત્તા યુનિવર્સિટી સ્થપાઇ હતી. યુનિવર્સિટીના વહીવટમાં સુધારા કરવામાં પણ તે અગ્રેસર જ રહેતી આવી છે. શિક્ષણ વિદ્યાર્થીની માતૃભાષા દ્વારા અપાવું જોઇએ અને પરીક્ષા પણ માતૃભાષામાં જ લેવાવી જોઇએ એવી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ મોટેથી બૂમ મારી રહ્યા છે, પરંતુ તેનો અમલ કરવાની પહેલ તો કલકત્તાની યુનિવર્સિટીએ જ કરી છે. વેષ, ભાષા અને વ્યાખ્યાતા— ત્રણે બાબતોમાં સ્વત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો આ પ્રયાસ પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે. પારકા વિદ્વાન પાસે, પારકી ભાષામાં, પારકા પોષાકવાળા વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ કરવાની ચાલી આવતી પરંપરામાં કલકત્તા વિદ્યાપીઠે પ્રશસ્ય પ્રણાલિકાભંગ કર્યો છે. આ પ્રસંગે ડૉ. ટાગોરે આપેલું ભાષણ સ્વભાષાના અભિમાનથી નીતરતું હતું. તેમાં સ્વભાષા બંગાળી પ્રત્યેનો આદર અને લાગણી ઉત્કટ સ્વરૂપમાં દેખાઇ આવતાં હતાં. એ માતૃભાષા તરફ વિદ્યાપીઠમાં બતાવાતા અનાદર પ્રત્યે ઉગ્ર રોષ પણ તેમાં દેખાઇ આવતો હતો. તેમ છતાં અંગ્રેજી ભાષાની આવશ્યકતા પણ તેમણે દર્શાવી હતી; પરંતુ તે વિશ્વનું રાજકારણ, વિજ્ઞાન વગેરે સાહિત્યના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે તેમજ આજીવિકાપ્રાપ્તિ અર્થે. હિંદુસ્તાન એક જ એવો દેશ છે, જ્યાં માતૃભાષાને બદલે વિદેશી ભાષામાં શિક્ષણ અપાય છે અને પરીક્ષાઓ લેવાય છે, એવી કડવી અને દુ:ખભરેલી ટીકા કરી તેમણે માતૃભાષા દ્વારા આમ વર્ગ સાથે એકરસ થવાનો સ્ફૂર્તિદાયક સંદેશો વિદ્યાર્થીઓને આપ્યો હતો. (ગુજરાતી)

બ્રહ્મદેશનો વસંતોત્સવ

થીનગ્યુન અથવા થબોલાં એ બરમીઝનો મોટો તહેવાર છે. આપણી હોળી પછીથી પંદર દિવસે તે આવે છે. આ તહેવાર બરાબર જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે નક્ષત્રસૂચન છે. એ દિવસથી સૂર્યની ગતિ બદલાય છે. આપણું અને બરમીઝ જ્યોતિષશાસ્ત્ર સરખું જ છે. મૂળ તો બંને એક જ સંસ્કૃતિની દુહિતા ને! આ તહેવારના સારાનરસા પર આખી પ્રજા ખૂબ જ વિશ્વાસ રાખે છે. જો એ એમની ધારેલી રીતે સંતોષ અને આનંદોલ્લાસમાં પસાર થાય તો એમની માન્યતા પ્રમાણે આખું વર્ષ લીલાલહેર! અને પહેલે દિવસે જો કંઇ વિઘ્ન નડે કે અપશુકન થાય તો આખા વર્ષની ખાનાખરાબી!

થીનગ્યુન તહેવાર લગભગ આપણા વસંતોત્સવને મળતો છે. ગ્રીષ્મ ઋતુના ઉકળાટથી તપેલાં માણસો, પશુ-પક્ષી, ઝાડપાન. બધાં જ વસંતની આતુર નયને રાહ જોતાં હોય છે, અને વસંત દર્શન દે એટલે તેને આવકારવા કેસર પીચકારીએ એકબીજાને રંગી દે છે. કેટલો મીઠો, મધુરો, આનંદી અને ઉદ્દીપક રંગ! કેસુડાં ખીલે ત્યારે માણસના શરીર પર કેસરરંગ કાં ન શોભે? વસંતોત્સવની જળક્રીડામાં મિત્રો જોડે પાણીમાં સંતાકૂકડી રમતાં કોઈ મિત્રને પાણીની છોળે ગૂંગળાવી નાખવું કેટલું આનંદદાયી છે! પણ એ બધું રહ્યું છે ક્યાં? 'સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા.'

થીનગ્યુનના તહેવાર દરમિયાન ત્રણ દિવસ સુધી કિશોરકિશોરી યુવાનયુવતી પાણીનાં પીપ અને ટાંકી ભરી મોટરમાં નીકળી પડે છે. ઠેરઠેર મંડપ બાંધી આવી ટોળીઓને ખાવાપીવાની અને ખેલવાની સગવડ કરી આપવામાં આવે છે. મોટરને ફૂલપાનથી શણગારવામાં આવે છે. આ અરસા દરમિયાન, છૂટા ચોટલે, માથામાં ફૂલ નાખી

આંખ ધોવાની રીત

ડાબી બાજુ: ઉપર-ઝારી; નીચે આંખ ધોવાનો ખાસ પ્યાલો. જમણી -પ્યાલાથી આંખ ધોવાની રીત

*** આપણા દેશમાં દસ લાખથી વધારે લોકો આંધળા છે ને ત્રીસ લાખ ઉપરાંતની આંખો થોડે યા ઘણે અંશે બગડેલી છે. જીવનનું એ નૂર ઘણી વાર તો આપણી બેદરકારીથી આપણે ગુમાવી બેસીએ છીએ એની રચના, કાર્ય, નડતરનો પ્રતિકાર સમજવાની આપણી દરેકની ફરજ છે તાજેતરમાં જ એ વિષય પર 'આપણી આંખો' નામનું પુસ્તક શ્રી હરરાય અમુલખરાય દેસાઇ (પ્રિતમનગર અમદાવાદ)એ બહાર પડયું છે, જેમાંથી આ નીચેની હકીકત ઉતારવામા આવી છે. પ્રચારાર્થે તેની સોળ નકલની કીમત એક રૂપિયો રાખવામા આવી છે અને લેખક આશા રાખે છે કે, 'જેમને ઇશ્વરે પૈસા આપ્યા છે, તેઓ પોતાના ગરીબ બંધુઓ આવાં પુસ્તકોનો વધુ પ્રમાણમાં લાભ લઈ શકે તેવો બંદોબસ્ત કરશે'

આંખો સારી રાખવા સારૂ કેટલાક લોકો નકામીનકામી દવાઓ આંખમાં નાખ્યા કરે છે, અથવા તેમા સુરમો વગેરે આંજે છે. પણ તેમ કરવાની જરૂર નથી કેટલાક મૂર્ખ લોકો આંખમાં રંગવાનો લાલ રંગ નાખે છે. તે ઘણું ખરાબ છે, કારણકે તેમાં તેજાબી તત્ત્વો હોવાથી આંખને નુકસાન પહોંચે છે એને બદલે ખીડાના કે બોરિક ઍસિડના પાણીથી ધોવાથી તે મજબૂત ને સારી રહે છે. આ રીતે ત્રણ રીતે આંખ ધોઇ શકાય છે.

૧લી રીતઃ—આપણા ઘરમાં નાળચાવાળી પિત્તળની કે બીજી ધાતુની ઝારી હોય તેમાં એ પાણી ભરવું પછી એક હાથના અંગુઠા અને પહેલી આંગળી વડે આંખો ફાડી બીજા હાથમાં ઝારી પકડી તેના વતી તે પાણીની ઝીણી ધાર આંખમાં કરવી. આથી આંખ સરસ રીતે ધોવાઇ જશે

૨જી રીતઃ—આંખ ધોવાનો ખાસ પ્યાલો આવે છે તેમા ઉપલું પાણી ભરી, ચિત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આંખને તેમાં રાખીને ઉઘાડવાસ કરવી. પ્યાલો લાંબા વખત સુધી આંખ પર મૂકી રાખવો નહિ ચારપાંચ સેકન્ડમાં તેને ખસેડી લેવો, પછી ફરીથી આંખે મૂકવો. આમ ત્રણચાર વખત કરવાથી આંખ ધોવાઇ જાય છે એક આંખને રોગ થયો હોય તો તે પ્યાલાને સારા ગરમ પાણી વતી ધોયા પછી જ બીજી આંખ ધોવાના કામમાં લઇ શકાય એક આંખમાં વાપરેલુ પાણી બીજી આંખ માટે વાપરવું નહિ.

૩જી રીતઃ—કેટલીક વખતે એક મોટા તાંસળા કે કુંડીમાં ખીડાનુ કે બોરિક ઍસિડનુ પાણી ભરી ચિત્રમા બતાવ્યા પ્રમાણે મોઢું પાણીમાં ડબાવી શકાય તે પછીથી તેમાં આંખને ઘણી વખત ઉઘાડવાસ કરવાથી તે ધોવાઇને સાફ થાય છે. બહુમાં બહુ વીસ સેકન્ડ સુધી આ કામ થઇ શકે.

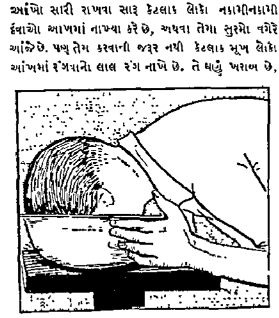

તાંસળામાં આંખ ધોવાની રીત

નાગ અને નારીનાં સંવનન!

બ્રહ્મદેશમાં પોપા નામના પહાડમાં એક કુટુંબ વસે છે વંશપરંપરાથી એનો ધંધો વાદીનો છે. તેના વડાનું નામ સયા ઑંત. તેનો ભાઇ સયાની પોતાની પત્ની મા હ્‌લા (Ma hla) ને દીકરી સહિત એકાદ માસથી રંગૂનમાં ફણીધર નાગને ચુંબન કરવાનો તમાશો બતાવે છે. તા.૧૪-૨-૩૭ના રોજ રંગૂનના ચીડી આ બગીચામાં (Zoological Garden) તેમણે આ ભયંકર તમાશો કર્યો હતો. લોકોની મેદનીની ઠઠ જામી હતી. તેમની પાસે પાંચ જંગી ફણીધર હતા, જેમાંનો બધાથી નાનો બાર ફૂટનો જમદૂત હતો! તેમની વિષદાર અખંડ હતી અને તમાશબીનોને તે બતાવાઇ હતી. માંદલાએ નૃત્ય કરી, દેવની આરાધના કરતી હોય તેમ પગે પડી, નમન કરતાં ચુંબનવિધિ કર્યો હતો. ફુંફાડા મારતા એ વિકરાળ નાગને ખૂબ રીઝવી મનાવીને છેવટે 'અધરામૃત પાન' કરી લીધું! એટલું જ નહિ, પાછળ જેની મોટી ફેણ માંડેલા એ ભુજંગે પોતાનું મોઢું આ પ્રેયસીના મુખની અંદર મૂકી દીધું! આંખના પલકારામાં આ બની ગયું.

સયા ની (Saya ni)ના મોટાભાઇ સયા ઑં (Saya olin)ની પત્ની મા યી (Ma yi)એ પણ આ તમાશો એ જ જગ્યાએ એક માસ અગાઉ કર્યો હતો. —ઇન્દુકુમાર મહેતા

(ફોટો-જસુ સ્ટુડિયો રંગૂન)

નવી કેડીઓ

આ ટૂંકાં સૂચનો, વિચારો, વાક્યો અચાનક કોઈ ભૂમિ પ્રકાશ અને સામર્થ્ય અવશ્ય પ્રેરશે.

શ્રીઓદરામાં તરસ લાગે ત્યારે મોટા પ્રેમન પછી વખત પીવાં પડે છે. પણ સાચી તરસ તો પાણીથી જ છીપી શકે. ગરીબો માટે પોતપોતાના ગામમાં આ તક લેવા જેવી છે.

ઔષધોની શીશીઓનું સંપૂર્ણ પૅકિંગ કેમ અને ક્યાં થઈ શકે તેમ જ તે માટેનો સામાન ક્યાંથી મળી શકે એ જ્ઞાનને અભાવે ઘણા જણ પોતેનો ધંધો ગર કરી શકતા નથી. એ જ્ઞાનની એજન્સી રાખનારને માટે આવકાર છે.

અમેરિકાની Little Blue Books ગુજરાતના ખીસાને અનુકૂળ આવે તેમ છે. ત્યાં તેના બહાર પડેલા અંકો લોખા છે. અમદાવાદ-મુંબઇના બુકસેલરોને કદાચ એમાં બહુ નફો નહિ લાગે, પણ ટૂંકી મૂડીથી મોટો એવો નફો કરવા ઇચ્છનાર માટે એ અજમાવવા જેવું છે.

સમુદ્રનાં મોજાંમાંથી વિદ્યુત્ ઉત્પન્ન કરવા માટે વૈજ્ઞાનિકો ઘણા વખતથી પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. ગુજરાતનાં મોજાં પણ પોતાને એ દિશામાં કરી શકે છે.

નવા નુસખાઓ

તમે આમાંનું બધું ભલે કરો નહિ, પણ સમજણમાં તો રાખશો જ. એ જ્ઞાન કોઈવાર કામ લાગશે.

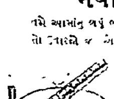

લંબ વર્તુલો દોરવાની જરૂર હમેશ દરેક ધંધાને રહે છે, પણ લગભગ હમેશાં અટકળથી જ કરી લેવાં પડે છે. તે માટે ચોકસાઈ ભરેલું સાધન આ ચિત્રમાં જણાવેલો લંબ વર્તુલનો કંપાસ છે. વપરાશમાં તદ્દન સરળ છતાં પરિણામે તે ચોક્કસ હોય છે. તેની બનાવટ પણ સરળ દેખાય છે. લંબ વર્તુલની મધ્યરેખા ઉપર ધાતુના પતરાની એક ચોરસ ચોકડી મૂકી તેના છેડા પિનથી સ્થિર કરી લેવાના હોય છે. ચોકડીનાં પાંખડાં ઉપર આમતેમ સરી શકે તેવી પટ્ટી ચોકડેલી છે. આ પાંખડાં ઉપર લંબાઇ પહોળાઇનાં જોઇતાં માપો પ્રમાણે એક માપ પટ્ટી ગોઠવી શકાય છે. તેને છેડે પેન્સિલ ભરાવવાનું કાણું હોય છે. તેમાં પેન્સીલ નાખીને ઘુમાવતાં જોઇતા માપનું લંબ વર્તુલ કાગળ ઉપર બરોબર દોરાય છે. કોઇપણ ચતુર માણસ થોડાં ઓજારોવડે પાટિયાં, પૂઠાં કે પતરાંથી બનાવી શકે તેવું આ ઉપયોગી સાધન છે.

આમની સભામાં પહેલ વહેલું ભાષણ કરવા ઊભો થએલો એક યુવાન સભાઓનાથી ગભરાઇ ગયો, એટલે બીજા સભ્યોએ તેનો હુરિયો કર્યો. આથી ભાષણ બંધ રાખી એ બોલ્યો, 'મેં વારંવાર અનેક બાબતો હાથમાં લીધી છે ને તેમાં હું અંતે સફળ થયો છું. અત્યારે તો હું બેસી જાઉં છું, પણ એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે મને સાંભળવાની તમને ફરજ પડશે.' એ યુવાન તે પાછળથી બનેલો ઇંગ્લંડનો વડો પ્રધાન બેન્જામિન ડિઝરાએલી.

ગણિત ગમ્મત

ત્રણ આંકડાથી દર્શાવાતી મોટામાં મોટી રકમ કઇ તે જાણો છો? ૯૯૯ (9 raised to the 9th power of 9). અને તે કેવડી મોટી? એનો જવાબ લખવા ૧ કાગળની ૧,૧૬૪ માઇલ લાંબી પટી જોઇએ! ખાવા મળી છત્રીસ કરોડ ને નેવું લાખ આંકડા એ જવાબમાં આવે.

નિઝામ પોસ્ટ તરફથી જ્યુબિલી પ્રસંગે બહાર પાડવામાં આવેલી ચાર અને આઠ પાઇની ટિકિટો આઠ પાઇની ટિકિટવાળા કવરમાં અરધા તોલાનું વજન જઈ શકે છે. (રામભાઇ)

તમાકુને લીધે જુદી જુદી જાતના ઍંગી રોગો થતા હોવાનું જણાયું છે.

'ચાલતા નાટકે કોઇ બે કલાક પોતાની સોહાની વાતો કર્યા કરતા હતા તેમને પાછળથી એક પ્રેક્ષકે કંટાળીને કહ્યું. 'ભાઇઓ, કંઇ સાંભળવા દો તો મહેરબાની!'

'એ ન બની શકે; આ અમારી ખાનગી વાતો છે.' બેમાંના એકે જવાબ આપ્યો.

એક ટન કોલસામાં ૧૦,૦૦૦ ઘન ફૂટ ગૅસ રહેલો હોય છે.

એક માખીના ઓલાદમાંથી એક કુટુંબો મરવા ન પામે તો પાંચ માસમાં એ કુટુંબના આટલા સભ્યો થાય ૧,૦૫૯,૧૮૧,૨૪૮,૩૨૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦.

મોટર, ગાડી કે ફર્નીચર સાફના પોરા લેધરને કામ થઈ રહ્યા પછી કાચની ઊંધી બરણી કે ટંબ્લર નીચે ઢાંકી રાખવાથી સુકાઇને અક્કડ ન થઇ જતાં મુલાયમ રહેશે.

અનેકાર્થી શબ્દ. હાથો=હથિયાર કે ઓજાર જ્યાંથી પકડાય તે ભાગ; મૂઠ કે દસ્તો: સહાય: પક્ષ; કંકુવાળા હાથની છાપ; અસર; કૃપા; બાજુ: નિશાન; રેલવેનો સિગ્નલ; વેપારીઓ ભાવ ઠરાવવા માટે આંગળીઓની નિશાની સારૂ પોતાનો હાથ કપડા નીચે ઢાંકીને આપે છે તે.

કહેવતોના અર્થ: 'ટાઢે પાણીએ ખસ ગઈ.' માર્ગમાં નડતું વિઘ્ન જ્યારે કશી તકલીફ આપ્યા વગર આપમેળે અથવા હળવા ઇલાજોથી જ ટળી જાય છે ત્યારે ઘણુંખરૂં આ કહેવતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એને મળતી બીજી કહેવતોમાં 'વાએ નળિયું ખસી ગયું', 'વાએ કમાડ દેવાઇ ગયાં' વગેરે બોલાય છે.

અજબ કુદરત

ઈલ માછલીની એક જાત. આખા શરીર કરતાં એનું મોં પહોળું. ને પેટ તો એવું સ્થિતિસ્થાપક કે પોતા

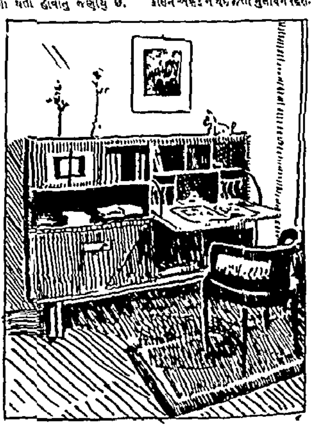

આધુનિક ઢબની ડેસ્ક કૅબિનેટ—જેમાં લેખનસામગ્રી, પુસ્તકો, કપડા

સસ્તી કીમતે

કુમારોને ઉપયોગી પુસ્તકો

['કુમાર' માસિકના જે વાંચકો આ પાનું કાપી મોકલશે તેમને જ આ સસ્તા દરનો લાભ મળશે. એક નકલથી વધારે મળશે નહિ.]

મૂળ કીમત		લેવાની કીમત
૨-૦-૦	એડીસનનું જીવનચરિત્ર	૧-૦-૦
૧-૦-૦	મેઝીનીના લેખો	૦ ૧૦-૦
૦-૧૨-૦	ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે	૦-૬-૦
૨-૮-૦	ઐતિહાસિક કથામંજરી	૧-૧૨-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા. ૧	૧-૬-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા ૩	૧-૬-૦
૦-૮-૦	કર્પુર મંજરી	૦-૪-૦
૩-૦-૦	ગુલામી વેપાર ભા. ૧-૨	૨-૦-૦
૧-૮-૦	નીતિવચન (પાકું)	૧-૦-૦
૧-૦-૦	જીવન સુધારણાનો સન્માર્ગ ભા. ૧-૨ સાથે	૦-૧૦-૦
૧-૪-૦	પ્રવાસીના પત્રો	૦-૧૨-૦
૦-૧૦ ૦	પૃથ્વીરાજ ચહુઆણ	૦-૫-૦
૦-૧૨-૦	યૌવનનાં સ્મરણો	૦-૬-૦
૧-૪-૦	સ્વામી વિવેકાનંદ (નાટક)	૦-૧૦-૦
૫-૮-૦	રાજર્ષિ ચિતામણી	૪-૦-૦
૨-૦-૦	સોલંકીયુગની કીર્તિકથાઓ	૧-૮-૦
૧-૮-૦	જ્યોત્સ્ના (ભોગીન્દ્રરાવ)	૧-૨-૦
૨-૮-૦	તરલા (,,)	૧-૧૪-૦
૨-૮-૦	રશ્મિ (સચિત્ર મૌલિક નવલકથા)	૨-૦-૦
૧-૦-૦	નાગમતી (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
૫-૦-૦	કલાપીનો કેકારવ	૪-૮-૦
૩-૦-૦	કલાપીની પત્રધારા (૫૩૫ પત્રો)	૨-૪-૦
૪-૦-૦	કલાપી આલબમ	૨-૮-૦
૨-૦-૦	પીંછામાં (દુર્ગેશ)	૧-૮-૦
૨-૦-૦	સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિ	૧-૮-૦
૪-૦-૦	એરેબીયન નાઇટ્સ (રામાનંદ ચેટરજી)	૩-૪-૦
૧-૪-૦	મેવાડપતન (નાટક)	૧-૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્યમંદિર (રમણભાઇ)	૧-૧૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૧	૧-૮-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૨	૧-૮-૦

[તમામ જાતનાં ગુજરાતી પુસ્તકો માટે મોટું સૂચિપત્ર મંગાવવા બે આનાની ટીકીટ મોકલવી]

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ
જીવનલાલ ઍન્ડ સન્સ ૧૨૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઇ-૨

નવચેતન

એપ્રિલ : ૩૬ના અંકથી દર માસે
૧૦૮ પાનાનું વાંચન તેમજ
અનેક ચિત્રો આપે છે

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક 'નવચેતન'ના જરૂર ગ્રાહક બનો

વાર્ષિક રૂ. ૬ાા હિંદ બહાર રૂ. ૮ાા
છૂટક રૂ. ૦ાા

'નવચેતન' ઑફિસ
૨૫ પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

કીમત ઘટાડી છે

કનુ દેસાઇનાં બે જાણીતાં આલબમોની અત્યંત જૂજ નકલો બાકી રહેલી હોવાથી કીમત ઘટાડી છે

સત્તર છાયાચિત્રો

ઘટાડેલી કીમત ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ જુદું

તેર રંગચિત્રો (વૉટર કલર્સ)

ઘટાડેલી કીમત ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું

કુમાર કાર્યાલય · રાયપુર અમદાવાદ

KUMAR Reg. No. B. 1805

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ

અજંતાના કલામંડપો

ા. આમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજંતાની કલા પર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી. રવિશંકર રાવળ જેવાને હાથે અજંતાની કલા પર એકેએક મુદ્દાની ચર્ચા કરતો, વિગતથી લખાએલો વિસ્તૃત પરિચયલેખ, અને કાકાસાહેબ કાલેલકરની કલમમાંથી આવેલી અજંતા-કલમના એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની પિછાન એ એની લેખનસામગ્રી છે.

ા. અને ચિત્રોથી તો એ, ભરચક છે. નવ ત્રિરંગી ચિત્રો એના પાનાંઓને રંગમય કરી દે છે: આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સોળ પાનાં ભરીને અનેક એકરંગી આલેખનો, ફોટોગ્રાફો વગેરેની સમૃદ્ધ સામગ્રી એમાં સભર ભરી છે; અને પાને પાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનોની કલાત્મક છાંટ, મન પર અજંતાના વાતાવરણના સંસ્કાર દોરી રહે છે.

ા. ખરેજ, કલાત્મક પ્રકાશનોમાં એ અનન્ય છે.

દશ રૂપિયાની કીમતમાં, અજંતા ઉપર, આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રીવાળું એક પણ પ્રકાશન આજ લગી બહાર પડ્યું નથી.

કીમત રૂા. ૬-૮-૦;
રજિસ્ટ્રેશન સાથે પોસ્ટેજ ૦-૫-૦.

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ

કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

અગત્યનું દફતર!

આવતા દિવસોમાં ફરી ને ફરીવાર જોવાનું દિલ થઇ જાય એવાં સુખી ચિત્રો ઝડપવાનો આ જ ખરો સમય છે. લગભગ રોજ બ રોજ કંઇ ને કંઇ આહ્લાદક પળો આવ્યા કરે છે. એ તો પછી, જોકે વહી જાય છે; પણ તમારા કૅમેરાએ જો તેનું દફતર કરી લીધું હોય તો તે તમારાં ચિત્રોમા પૂરાઈ, તમે ઇચ્છો ત્યારે તમને આરામ આપની હમેશ માટે તમારી જ બની રહે છે.

સરળતાથી સંપૂર્ણ ચિત્રો પાડવા તમારા કૅમેરામાં કોડાક 'વેરીક્રોમ' જ ભરો. બીજી ફિલ્મો નિષ્ફળ જાય છે ત્યાં આ ફિલ્મ ચિત્રો ઝડપી લે છે. વેરિક્રોમનાં બે ઇમલ્શનો પ્રખર તડકામા પણ ચિત્રની બારીકીઓ સંરક્ષે છે અને છાયામાં પણ તમારી એવી જ કામગીરી બજાવે છે.

'કોડાક'ની
"વે રી ક્રો મ"
સંપૂર્ણ ચિત્રો માટે સ્વાભાવિકરીતે જ શ્રેષ્ઠ

કોડાક લિ. (ઇંગ્લંડમાં ઇન્કોર્પોરેટ થએલી) મુંબાઇ • કલકત્તા • લાહોર • મદ્રાસ

કુમાર
ચૈત્ર ૧૯૯૩
અંક ૧૬૦

તારીજ

ગુજરાતને તથા ગુજરાત અને તેની બહારની વિશિષ્ટ પ્રતિભાઓનો પરિચય કરાવવાની 'કુમારે' હમેશાં ફરજ માની છે ને તેની પૂર્તિ તરીકે આ અંકમાંનો 'ચિત્રલેખા અમૃત શેરગિલ' પરનો લેખ જોશો. અત્યારે હિંદમાં સૌથી વધુ ઉત્કૃષ્ટ મનાતી શૈલીની એમની ચિત્રશૈલીનો જ એમાં પરિચય નથી, આપણી કલાનજરના મર્મની યે એમાં સુરેખ આંકણી છે. ❡ બંગાળી સાહિત્યમાં આજે દેખાતી અસ્મિતાના જનક તરીકે ભલે બંકિમચંદ્ર ગુજરાતના નર્મદ-ભાણાના ચિપળૂણકર કે હિંદુસ્તાનના હરિશ્ચન્દ્રની હારોહાર બેસે; પણ હિંદને તેમનો સાચો વારસો તો એમણે પ્રતિમાનની દિવાલો ભેદી, બધા હિંદવાસીને એક જ માતાનાં ફરજંદ હોવાનું ભાન કરાવ્યું ને એ ભાન સદોદિત જાગૃત રાખનો 'વંદે માતરમ્'નો જીવનમંત્ર આપ્યો એ જ છે; એટલે આ અંકમાંના એમના જીવનચરિત્રને મેં એક વાઙ્મયપ્રદર્શકરૂપે નહિ પણ રાષ્ટ્રદ્રષ્ટારૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. ❡ ગંભીર ગણાતા વિષયને હળવી છણાવટમાં રજૂ કરતો 'માનવસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ' એ સંસ્કૃતિઓના અભ્યુદયની માત્ર સૂકી તવારીખ નથી. એમની જિજ્ઞાસા, વિજિગીષા અને મુમૂર્ષા વગેરેનાં રંગોરોમાંચ એમાં ભર્યાં હોઈ, એ વાંચવાનું રખે ચૂકતા. ❡ પરિસ્થિતિની વાડ વટાવીને પ્રકૃતિ તો આપણો જીવનમાર્ગ સાફ કરવા હમેશાં તૈયાર જ હોય છે. 'મારી સફર'નો ત્રીજો હપતો એની પ્રતીતિ કરે છે. અને જીવનનું પરોઢ પણ એવું અદ્ભુત રંગનાવીન્ય ટકાવી રહે છે. ❡ એના કરતાં વિશેષ-રૂપનિધી ભલે આપાણું હૃદય વીંધાઈ જતું આપણે માનીએ, પણ રવરની એ તારુણ્યતા અને બંગીકર્મને યોગે શિયાળને આપણે કેવું અવમાનિત કર્યું એનો ક્યાસ કાઢવો હોય તો 'વનવગડાનાં વાસી'નો આ હપતો વાંચી જજો. ❡ વાર્તા આ અંકમાં એક જ છે, પણ નવા રાહ ચીંધતા વિભાગો અને જૂના વિભાગોમાં અવિરત નાવીન્ય ઉપરાંત બીજી યે જે વિવિધ ઘનાં સમૃદ્ધ સામગ્રી આ અંકમાં અપાઈ છે તેને સુકામણે વમને એ ખોટ મુદ્દલ નહિ સાલે.

ચિત્રો	સીનેગા, આશ્રમગાં દૃષ્ટબાબૂનો સભ્ (ફોટો)		પૂંઠું
	રંકકન્યા (પૂર્ણરંગી) ચિત્રલેખા ફ્ર અમૃત શેરગિલ		મુખચિત્ર
	નીરાંતની વેળા	અનુપચંદ શાહ	૧૭૬ સામે
	ઊંધને ખોળે (ફોટો)	સૌરાબ ખારેમાર	૧૭૬ ,,
	ફોટો-હરીફાઈનાં ચિત્રો		૨૨૪ ,,
કાવ્ય	પદ્દેલવહેલી	સુન્દરમ્	૧૬૯
ચરિત્ર	બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	અશોક હર્ષ	૧૭૪
વાર્તા	તવેરમાતી નારીજ	,,	૧૮૧
લેખો	ક્રાંતિકારિણી ચિત્રલેખા અમૃતશેર-ગિલ	કાર્લ ખંડાલાવાળા	૧૭૮
	માનવસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૧૮૬
	આખ ટો	હરિનારાયણ આચાર્ય	૧૯૩
	ગુજરાતી લઘુલિપિ	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૧૯૮
	શિયાળ (વનવગડાનાં વાસી)	'વનેચર'	૨૦૧
	મારી સફર	જીવરામ જોષી	૨૦૪
	જીવનનું પરોઢ	પ્રભુદાસ છ. ગાંધી	૨૦૬
વિભાગો	મારી નજરે	રમ રા.	૧૭૦
	માથના વિ ર્તવ્ય	ત્રિભુવન પી. હેમાણી	૧૮૫
	જીવનની સાર્થકતા	,,	,,
	કિશોરકરનાં કટાક્ષચિત્રો		૧૯૧
	આપણી નજરે		૧૯૨
	મેંદીનાં પાન		૧૯૦, ૨૦૮
	ફૂટોઆરી વિશ્રામ	બળવંત ભટ્ટ	૧૯૬
	નવાં પુસ્તકો		૧૯૭, ૨૦૦
	આયાણું		૨૦૩
	શિયાળભાઈનું પ્રાયશ્ચિત્ત (બાળવાર્તા)	હીરાલાલ ગેડીવાળા	૨૧૫
	ગયો મહિનો (માર્ચ) અને એની પ્રતિમા		૨૧૬
	આ મહિનો (એપ્રિલ) અને એની પ્રતિમા		૨૧૭
	માધુકરી		૨૧૮
	ઉથલું પાનું		૨૨૪

મુદ્રક-બચુભાઈ રાવત: તંત્રી અને પ્રકાશક-નવિરોહ રાવત: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬. પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂ. ૩; છૂટક નકલના ૧૦ આના મુંબાઈના એજન્ટો-આર. આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ; મધ્યપ્રાંતના એજન્ટ ગવર્નમેન્ટ પ્રિન્ટેસ ક્રીટ

કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને ફોટો કૉપીરાઈટથી રક્ષિત છે

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અજબ જેવું [illegible] મળે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન

ઝંડુનું

મહારસાયન

રસસિંદુર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન, તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચાટણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી સ્મરણશક્તિ આપી શરીરમાં બળ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કીમત
પા રતલના પોટનો રૂ. ૧ાા
અરધા રતલના પોટના રૂ. ૨ાા
એક રતલના પોટના રૂ. ૫)

કારખાનું:
ભવાનીરોડ
મુંબાઈ-૨૮

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.

અમદાવાદના એજન્ટ - ભોગીલાલ બ્રધર્સ - ગાંધીરોડ

દુકાન:
જૂની મહાજનવાડી
મુંબાઈ-૨

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેર ખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો.

4711 Rhinegold

Eau de Cologne * Perfume

"રાહિનગોલ્ડ" પર્ફ્યુમ એની દિલચસ્પ આહ્‌લાદકતાથી મુગ્ધ બનાવી દે છે. "રાહિનગોલ્ડ" કોલનવૉટરમાં તેની પોતાની પ્રશંસનીય મનમોહક ફોરમ ઉપરાંત "૪૭૧૧"નાં કોલનવૉટરનો તાજપભર્યો પુટ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

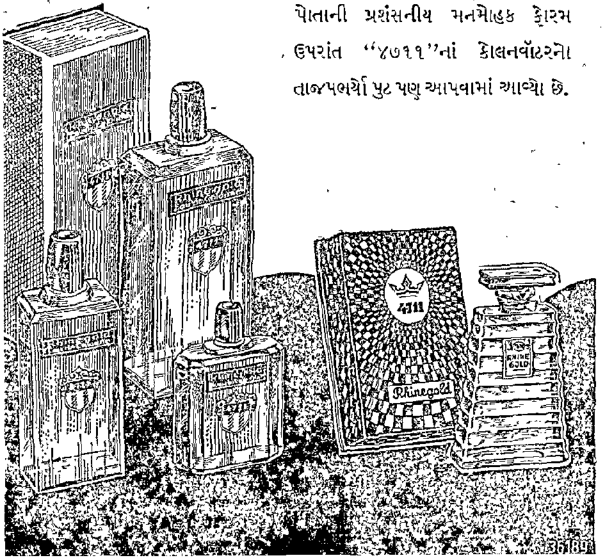

લગનગાળો આવ્યો

લગ્ન પ્રસંગની ભેટ માટેનાં પેલાં લોકવિખ્યાત આલબમો યાદ છે ને?

મંગલાષ્ટક

ત્રીજી આવૃત્તિ

જીવનમંગલ

બીજી આવૃત્તિ

હમણાં જ બન્નેની નવી આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે.

કીમત દરેકની સવા રૂપિયો • પોસ્ટેજ જુદું

કુમાર કાર્યાલય • રાયપુર • અમદાવાદ

સસ્તી કીમતે

કુમારોને ઉપયોગી પુસ્તકો

['કુમાર' માસિકના જે વાંચકો આ પાનું ફાડી મોકલશે તેમને જ આ સસ્તા દરનો લાભ મળશે. એક નકલથી વધારે મળશે નહિ.]

મૂળ કીમત		લેવાની કીમત
૨-૦-૦	એડીસનનું જીવનચરિત્ર	૧-૦-૦
૧-૦-૦	ગેલેલીના લેખો	૦-૧૦-૦
૦ ૧૨ ૦	ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે	૦-૯-૦
૨-૮-૦	ઐતિહાસિક કથામંજરી	૧-૧૨-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા ૧	૧-૬-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા. ૩	૧-૬-૦
૦-૮-૦	કપૂર મંજરી	૦-૪-૦
૩-૦-૦	ગુલાબી લેખાર ભા. ૧-૨	૨-૦-૦
૧-૮-૦	નીતિવચન (પાકું)	૧-૦-૦
૧-૦-૦	જીવન સુધારણાનો સન્માર્ગ ભા. ૧-૨ સાથે	૦-૧૦-૦
૧-૪-૦	પ્રવાસીના પત્રો	૦ ૧૨ ૦
૦ ૧૦ ૦	પૃથ્વીરાજ ચહુઆણ	૦-૫-૦
૦-૧૨-૦	યૌવનનાં સ્મરણો	૦-૬-૦
૧-૪-૦	સ્વામી વિવેકાનંદ (નાટક)	૦-૧૦-૦
૫-૮-૦	શબ્દાર્થ ચિંતામણી	૪-૦-૦
૨-૦-૦	સોલંકીયુગની કીર્તિગાથાઓ	૧-૮-૦
૧-૮-૦	જ્યોત્સ્ના (બે પ્રીન્ટરંગ)	૧-૨-૦
૨-૮-૦	તરલા (,,)	૧-૧૪-૦
૨-૮-૦	રશ્મિ (સચિત્ર મૌલિક નવલકથા)	૨-૦-૦
૧-૦-૦	નાગમતી (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
૫-૦-૦	કલાપીનો કેકારવ	૪-૮-૦
૩-૦-૦	કલાપીની પત્રધારા (૫૩૫ પત્રો)	૨-૪-૦
૪-૦-૦	કલાપી આલબમ	૨-૮-૦
૨-૦-૦	પોયણાં (દુહાઓ)	૧-૮-૦
૨-૦-૦	સ્વરાજ અને સંસ્કૃતિ	૧-૮-૦
૪-૦-૦	એરેબીયન નાઇટ્સ (સાગાનંદ ગેટઅપ)	૩-૪-૦
૧-૪-૦	મેવાડપતન (નાટક)	૧-૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્યમંદિર (રમણભાઇ)	૧-૧૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૧	૧-૮-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૨	૧-૮-૦

[તમામ જાતનાં ગુજરાતી પુસ્તકો માટે મોટું સૂચિપત્ર મેળવવા બે આનાની ટીકીટ મોકલો]

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ

જીવનલાલ ઍન્ડ સન્સ ૧૨૬૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઇ-૨

આ ઝડપો!

આ તમારો સ્નૅપ—અને બીજાં બધાં પણ—આગફા સ્પીડેક્સ કૉમ્પૂરથી ઝડપો! પ્રગતિમાન ઍમૅટરોમાં હમણાં એ જ માનીતો કૅમેરા છે. ઝડપી ગતિવાળાં ચિત્રો માટે ઝડપી ઓપોટાર f. ૪·૫ અથવા સોલીનાર .૪·૫ લેન્સો આદર્શ છે. શટરની ઝડપ, ટાઇમ અને બલ્બની ગોઠવણ સહિત, ૧, ૧/૫, ૧/૧૦, ૧/૨૫, ૧/૫૦, ૧/૧૦૦ અને ૧/૨૫૦ સેકંડ છે. પોતાનું પોર્ટ્રેટ લેવાની યે સગવડ સાથે છે. ૩¼"×૨¼"ની સ્ટૅન્ડર્ડ ફિલ્મ પર આઠ ચિત્રો લે છે. તમારે ત્યાંના વેચનાર એ ખુશીથી બતાવશે. અને રખે ભૂલતા! ઉત્તમ પરિણામ માટે તો આગફા આઇસોપાન-અથવા આઇસોક્રોમ ફિલ્મો જ વાપરજો.

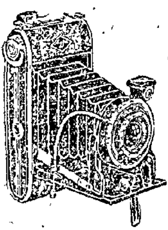

કી. ઓપોટાર લેન્સ સાથે રૂ. ૯૦. સોલીનાર સા રૂ. ૧૦૪.

સ્પીડેક્સ કૉમ્પૂર

Agfa

સારાં ચિત્રો કેમ પાડવાં?

એ નામની એક રસભરી પુસ્તિકા ઍમૅટરોને માટે આગફા ફોટો કંપનીના સંશોધકે રચી છે. ઍમૅટર ફોટોગ્રાફીની કક્ષાએ તમને માર્ગદર્શન કરાવીને તમારા કૅમેરાનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરતાં શીખવે એવી છે. તમારા ગામના વેપારીને ત્યાંથી ત્રણ આને, અગર મુંબાઇની આગફા ફોટો કંપનીમાંથી ટપાલ રસ્તે ચાર આને એ મળશે.

આગફા ફોટો કંપનીના અમદાવાદનાં વેચનારાઓ

અમદાવાદ ફોટો ડીપો ગાંધીરોડ અમદાવાદ • • એન્જિનીઅર બ્રધર્સ રીલીફરોડ અમદાવાદ
પિક્ટોરિકાપ ગાંધીરોડ અમદાવાદ • • એસ. ડી. છત્રપતિ રીલીફરોડ અમદાવાદ

ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચે-
ની ખાસ ઘટાડેલી કીમતે આપવામાં આવશે.

	મૂળ કીમત	ઘટાડેલી કીમત
૧ વગર દોકડાનો વૈદ્ય	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તી	૧-૮-૦	૦-૮-૦
૪ બહેને શિખામણ	૧-૦-૦	૦-૫-૦
*૫ આદર્શ જીવન	૧-૦-૦	
*૬ હિંદના દિનનો ઉકેલ	૧-૦-૦	
૭ હઠયોગ	૧-૪-૦	૦-૭-૦
*૮ શતશ્લોકી	૦-૧-૬	
*૯ આરોગ્ય દોહાવલી	૦-૧-૦	
કુલ કીમત રૂ.	૯-૧૪-૦	

*આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ. આખા સેટમાં જ અપાશે.

પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ

નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મૂળ કીમત
રૂ. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મુંબાઈ તેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા ઠેકાણે-
થી મળી શકશે. પરંતુ મુંબાઈમાં ઘટાડેલી કીમત ઉપર રૂપીએ
૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ એટલું વધુ લેવાશે.

આર. આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ · મુંબાઇ-૨
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ · અમદાવાદ

દરેક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક સંસ્કારી ગૃહમાં ખાસ
રાખવા જેવાં રૂચિક, બોધક, ઉપકારક અને મનુષ્યજીવનને માર્ગદર્શક
થાય તેવાં શિષ્ટ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ કોટિનાં પુસ્તકો:

	મૂળ કીમત	લેવાની કીમત
૧ શ્રી ધોંડો કેશવ કર્વેનું આત્મચરિત્ર	૩-૦-૦	૧-૮-૦
૨ વીર ગાર્ફિલ્ડ	૧-૮-૦	૧-૦-૦
૩ બેન્જામિન ફ્રૅન્કલિન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૪ બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન	૧-૧૨-૦	૧-૦-૦
૫ ફોરમ પુસ્તક ૧-૨	૧-૧૩-૦	૧-૦-૦
૬ ટોમસ આલ્વા એડીસન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૭ અપંગની પ્રતિભા (હેલન કેલરની આત્મકથા)	૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
૮ જગતના સિતારા	૦-૮-૦	૦-૭-૦
૯ અમારા જીવનની કેટલીક યાદગીરીઓ	૧-૮-૦	૧-૪-૦
૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૧-૦-૦	૧-૦-૦

પોસ્ટેજ તથા રવાનગી ખર્ચ જુદું

લખો

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા-વડોદરા

ફૈકુ'કન્યા

ચિત્રલેખા - કુ. અમૃત શેર ગિલ

પહેલવહેલી

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે તારલાની ટોળી રે
કોણે આકાશે રમવા મેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે ગેબમાંથી કાઢી રે
કોણે ધરતી દાબી અહીં ઠેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે સાતે સાગરને રે
કોણે આવીને પાળી બાંધેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે ધરતીને ખોળે રે
કોણે નદીઓને વહેતી મેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો કે કોકિલને કંઠે રે
કોણે સંતાઇ સૂરરેલ રેલી રે પહેલવહેલી
પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
પેલા ઘેલા ચકોરતણા ચિત્તે રે
કોણે ચંદરની પ્રીતડી ભરેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
પેલી વાછડીને ખીલડેથી છૂટતાં રે
કોણે ધાવવાની વાત શીખવેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
નાનાં બાળકાને માત સામું જોઇ રે
કોણે હસવાની વાત પઢવેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

હાં રે પહેલવહેલી રે,
કોઇ કહેશો શહીદતણે દેહે રે
કોણે કુરબાનીને કોતરેલી રે પહેલવહેલી
રે પહેલવહેલી.

સુન્દરમ્

મારી નજરે

જાપાની કલાકાર કાત્સુતા એ હિંદમાં શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરને ત્યાં વસી ગયા હતા.

ચિત્રકાર કાત્સુતાને ઘેર

● ઇન્ડો જાપાનીઝ એસોસીએશનના મંત્રી મિ. સકાઇએ જુદી-જુદી સંસ્થાઓની મુલાકાતો માટે ગોઠવણ કરી આપવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તેમાં પ્રથમ તેમણે મિનિસ્ટર ઑફ એજ્યુકેશન જોડે ઓળખાણ કરાવી તેમનું કાર્ડ અપાવ્યું. એ કાર્ડ અમારી પાસે છે એમ જણાવતાં કોઇપણ સંસ્થા અમને આવકાર આપશે એમ તેમણે આગ્રહપૂર્વક ઠસાવ્યું હતું, પણ આમંત્રણ વખતે ખાત્રી થઈ નહોતી. પછીથી જ્યારે અમારો દર્શક મિ. આમાનો ટેલીફોન વડે ટોકીઓની શાળા, હુન્નરશાળા કે કૉલેજને અમારી ખબર આપી વખત માગતો કે તુરત અમને સમય મળતો અને સામેથી તેઓ જણાવતા કે તેમના પર એ બાબતનો એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરનો સર્ક્યુલર આવી ગયો છે! અજાણ્યા પરદેશીઓને આવી તત્પરતા અને ચોકસાઇભરી સગવડતા મળે તેથી કેવું સાનંદાશ્ચર્ય થાય? બેચાર શાળા ને કૉલેજો જોવાની યોજના કરવામાં મિ. સકાઇએ જે ટેલીફોન-સંદેશા ચલાવ્યા, તેમાં મારા માટે કોઇ કલાકારની મુલાકાત કરાવી દેવા પણ તે બહુ ઇંતેજાર જણાયા; પણ વૅકેશન હોવાથી ઘણા તો બહારગામ ગયાના ખબર મળતા. આખરે દસ વાગ્યે તેમનો ટેલીફોન આવ્યો કે પોતે જાતે એક આર્ટિસ્ટને ત્યાં સાથે આવશે અને પછી બીજી યોજના થઇ રહેશે. હિંદુસ્તાનમાં આવી ગએલા એ કલાકાર જોડે મને મેળવવામાં તેમણે ખાસ હેતુ વિચાર્યો હશે એમ મને સમજાયું, કેમકે એથી હિંદુસ્તાનથી આવનાર આ પરદેશી કઇ કક્ષાનો માણસ છે એ સહજમાં જાણવાનું બને. સુભાગ્યે પાછળથી હું સમજ્યો કે તેમની તુલનામાં તેમને નિરાશ થવું પડ્યું નથી. લગભગ દસ વાગ્યે એ મને તેડવા આવ્યા તે વખતે વરસાદ પડતો હતો, છતાં તેમણે મારી સાથેનાં ચિત્રો લઈ આવવા કહ્યું. મેં ટી બારે પેટી ઉપાડવામાં તેમણે પોતે સામેથી હાથ આપ્યો. જાપાનમાં ઉચ્ચ દરજ્જાના માણસો પણ જરૂર પડતાં બોજો ઉપાડતાં કે મદદ કરતાં શરમાતા નથી એ મેં ઘણી વાર જોયું હતું, અને પચાસ વર્ષના મિ. સકાઇ, વિદ્યાર્થીના ઝનૂનથી પેટી ટૅક્સીમાં મૂકતાં અને ઉતારતાં વાર ન લગાડતા, એ જોઈ મને પણ ક્ષોભ થતો.

વરસાદ એટલો બધો હતો કે ક્યાં યે જવાનું મન જ ન થાય. એ વખતે અમારી ટૅક્સી ટોકીઓના કોઇ પરાની ટેકરીવાળા રસ્તા ચડતીઉતરતી એક બગીચાવાળા બારણા આગળ જઇ ઊભી. ટૅક્સીવાળાને તમારો ઠેકાણાનું કાર્ડ આપ્યું કે પછી તેની જ ફરજ કે ઠેકાણાસર ઊભી રાખે. આ મુલાકાત વેળા તેને બેત્રણ ઠેકાણે ટૅક્સી ઊભી રાખી પોલીસને પૂછવું પડ્યું અને રસ્તા પર ચોડેલો નકશો જોવો પડ્યો. મને આગળ આવી ગએલા એકબે હિંદી મિત્રોએ કહેલું કે ટોકીઓમાં ઘણું ટૅક્સીવાળાઓને પણ બીજા લત્તામાં જઈ પૂછવું પડે એવડું વિસ્તારવાળું એ શહેર છે. અને આખું ટોકીઓ ખૂંદી વળેલા ટૅક્સીવાળા તો ઘણા થોડા; છતાં ટૅક્સીના નકશા એટલા સંપૂર્ણ કે તેના આધારે તે ક્યાંય પણ જવા તૈયાર થાય.

કલાકાર મિ. કાત્સુતાના ઘર આગળ અમે પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ટૅક્સી ચારેક માઇલ દોડી હશે, છતાં અમે માત્ર ૭૦ સેન—લગભગ છ આના જ ચૂકવ્યા!

ટપકતા વરસાદ નીચે છત્રીએ ઢાંકેલી ચિત્રપેટી લઇ અમે તો મિ. કાત્સુતાના ઘરના ઊંચા ઉંબરા આગળ ઊભા રહી ઘંટડી ઠોકી. મિ. સકાઇએ પોતાના બૂટ ઉતાર્યા. મેં પણ ઉતાર્યા; ત્યાં બારણું ઊઘડ્યું અને બીજી જ પળે તો એ ઘરના બાઇ પોતે ઘૂંટણે પડી માથું નમાવી આવકાર આપતાં દેખાયાં. મિ. સકાઇએ તરત બહુ જ ભાવપૂર્વક સામું નમન કર્યું અને 'નામદાર ચિત્રકાર ઘરમાં છે કે?' એમ હળવેથી પૂછી અમારા કાર્ડ આપ્યાં. તે લઇ બાઇ અંદર ગયાં એટલે મિ. સકાઇએ મને હળવેથી કહ્યું, 'જાપાનમાં આવા ચિત્રકારોને મળવું બહુ મુશ્કેલ હોય છે.' વેપારી આલમનો આ ભોમીઓ, લખપતિઓને રોજ મળનારો, ચિત્રકારના પદને આટલું અગમ્ય અને દુર્લભ માને એ મારે મન નવાઇ જ હતી. પણ મને વિચાર કરવાની તક મળે તે પહેલાં તો બાઇ પાછાં આવ્યાં અને વિવેકથી જણાવ્યું કે આપની જ રાહ જોવાય છે; અંદર પધારો.

જાપાની ઘરની ખપાળી જેવી ચાલમાંથી અમે પાછલા બગીચાની બાજુના ખંડમાં ગયા. ત્યાં રિવાજ મુજબનો સાદો ઓરડો અને ચિત્રગોલક તેમજ બગીચા તરફની આખી બાજુ ખુલ્લી બધું પૂરું જાપાની ઢબનું. બહારની હવા અને વરસાદથી બચવા માત્ર કાચનાં મોટાં ચોકઠાં આડા ખેંચી લેવામાં આવ્યાં હતાં.

બંને જરા વાર બેઠા. મારાં ચિત્રો બહાર કાઢી મિ. સકાઇએ પ્રદર્શન માફક ગોઠવી દીધાં. તેમણે પણ અહીં જ

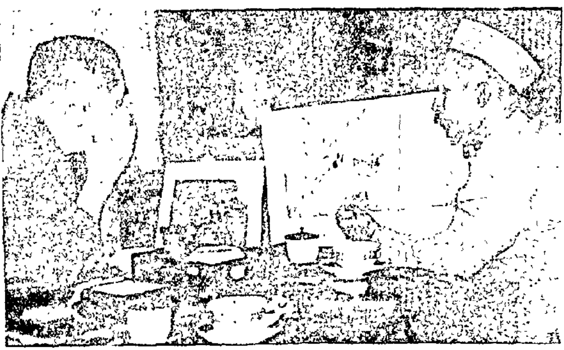

કલાકાર મિ. કાત્સુતાને ઘેર લેખક ગુજરાતી કલાકારોનાં ચિત્રો બતાવે છે. 'હોચી' પત્રે પ્રગટ કરેલી છબી

પહેલીવાર જ જોયાં અને મારો કયાસ કાઢવાની તેમને ઠીક તક મળી. એટલામાં પરવારેલા મિ. કાત્સુતા ત્યાં આવ્યા. વિવેકોપચાર થયા. અહીં તો જપાની શિષ્ટાચારમાં એક પણ ભૂલ ન થાય તેની સકાઇ પણ ખૂબ કાળજી રાખતા—જાણે જપાની સંસ્કૃતિના રક્ષક કોઇ દેવને પરીક્ષા આપતા ન હોય! મેં ટૂંકામાં પણ ભાવપૂર્વક મારો વિવેક પૂરો કર્યો એટલે મિ. સકાઇએ મને બેસવાની ખાસ જગ્યા બતાવી. મહેમાનને એ ઓરડો બરાબર મારી સામે દેખાય એવી રીતે જગ્યા આપે છે. ઘરધણી તેની જમણી બાજુ બેસે છે. મિ. કાત્સુતા અંગ્રેજી સમજશે એમ કહેતાં મેં મારા વિષે અને ચિત્રો વિષે કહેવા માંડ્યું, પણ સામેથી તેમના પ્રશ્નો જવાબો કે ચર્ચાની આશા ઊડી ગઇ. જપાનીઓ પરદેશ જાય ત્યારે જેવુંતેવું અંગ્રેજી શીખી તો લે છે, પણ જપાનમાં આવતાં ભૂલી જાય છે. સમજે પણ કોક. પણ મિ. કાત્સુતા ઘણું બોલતા અને પૂછતા એટલે મને લાગતું કે મારા કામમાં એમને ખૂબ રસ પડે છે.

અરધો કલાક હું સમજાવતો રહ્યો એટલામાં બીજા બે જપાની ગૃહસ્થો મોડર્ન પોશાકમાં આવી પહોંચ્યા. એ ક્યાંથી, એવી અજાયબી મિ. કાત્સુતા ઉપર મેં જોઇ; પણ મિ. સકાઇએ તેને અને મને જુદીજુદી ભાષામાં સમજાવ્યું કે અમે નીકળ્યા ત્યારે તેમણે 'હોચી' પત્રની ઑફિસમાં ટેલીફોન કરેલો કે એક હિંદી કલાકાર જપાની કલાકારને મળવા જાય છે; તમારા રીપોર્ટરને મોકલવો હોય તો મોકલો. એ બે પૈકી એક જણ રીપોર્ટર હતો અને બીજો ફોટોગ્રાફર હતો. રીપોર્ટરે તો પાધરી નોટબુક હાથમાં લીધી અને મિ. સકાઇ મારફત મને કેટલાક સવાલ જવાબ પૂછ્યા. દરમ્યાન મિ. કાત્સુતા, બધાં ચિત્રો બારીકીથી જોતા બેઠા. એટલામાં તો પ્રકાશનો ઝબકારો થયો અને ખૂણામાં ઊભેલા ફોટોગ્રાફરે છબી પાડી લીધી એમ મેં જાણ્યું. જપાનમાં આવી રીતે સચિત્ર રીપોર્ટો લેવાનો બહુ શોખ અને મહિમા વધી પડ્યો છે તેનો મને આ બીજી વાર અનુભવ થયો. આ પ્રસંગે તો મને પાછળથી બહુ રમૂજ ઉપજાવી હતી તે આગળ જણાવીશ.

ઘણી વાતો કરતાં જણાયું કે મિ. કાત્સુતાએ હિંદમાં કલકત્તાનો જ પ્રવાસ કરેલો. મુંબાઇની બાજુથી તે સાવ અજાણ હતા. પશ્ચિમ હિંદનો હું એકલો અને પહેલો ચિત્રકાર જપાનમાં આવ્યો છું એમ તેમણે કબૂલ કર્યું. પછી વાતમાં મેં જણાવ્યું કે છતાં મેં તો તેમનાં ચિત્રો 'રૂપમ્' પત્રમાં જોયાં હતાં અપ્સરાઓ, રામ અયોધ્યાગમન, સીતા વગેરે નામો આપ્યાં ત્યારે એ ખૂબ ખુશ થયા. વધુમાં મેં જણાવ્યું કે તેમનું 'સીતા' નામનું ચિત્ર તો અમદાવાદમાં શેઠ મંગળલાલ ચારાભાઇને ત્યાં છે અને તેનું રીપ્રો કામ કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો, ત્યારે તેમને મારામાં બહુ રસ પડ્યો. છેવટે તે ઊઠ્યા અને બાજુના રૂમમાંથી શ્રી અવની ટાગોરનું એક નાનું આઠેક ઇંચનું ચિત્ર લઇ આવ્યા. ઝીણી ફ્રેમમાં જડેલું એ નાનકડું રત્ન જેવું ચિત્ર જોઇ મને આનંદ થયો. જોકે જપાનનાં મોટાં

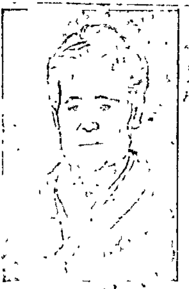

મૅડમ સેઇકો યેશીમુરા

ચિત્રણો આગળ તે એક ઍમેટરની કૃતિ જેવું લાગતું હતું હું ઘણું પૂછવા-કહેવા ચાહતો હતો; પણ બંને બાજુ ભાષાની દીવાલો નડતી હોવાથી વખત અને મહેનત બહુ ખર્ચાતાં. તો યે દોઢેક કલાક વીતી ગયો મિ. કાત્સુતાએ છેવટમાં એક વાકય કહ્યું એ કદી ભૂલી ન શકાય એવું હતુ 'હિંદુસ્તાનમાં હજુ ચિત્રકારને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી' જાપાનીને એમ કહેવાનો અધિકાર છે એમ મને પણ લાગ્યું

આ બધી મુલાકાત દરમિયાન મિસિસ કાત્સુતા એક વાર હિંદી ચા બનાવી લાવ્યાં; પછી વળી સોયાબીનની મિઠાઈ પીરસી ગયાં; પણ મિ કાત્સુતા તો જાણે તેની ખબર જ ન હોય તેમ જેનું કામ જે કરે એવી તટસ્થતા રાખતા જણાયા. મિ કાત્સુતાની કૃતિ જોવા મેં ઇચ્છા બતાવી ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે તેમના ચિત્રો તુરતાતુરત અમેરિકનો ખરીદી જાય છે, પણ હાથ પરનું એક બિલાડીનું ચિત્ર તેમણે બનાવ્યુ તે પરથી તેમની પ્રાણી-ચિત્રકાર તરીકે અદ્‌ભૂત પીછી જોઇ હું આફરીન થઇ ગયો. એ પરદેશી ચિત્રકારે હિંદી ચિત્રો ચીતરવામા ઘણી શક્તિ અને સચોટતા બતાવ્યા હતા

મિ. કાત્સુતાને મળવાથી ટોકીઓની કળા વિષેની મારી આતુરતા જરા યે શમી નહોતી અને હજુ કંઈક તાત્ત્વિક અને વધુ ખ્યાલ આપે એવી મુલાકાતની ઝંખના રહી હતી. એક બે સ્ટોરમાં ભરાએલાં પ્રદર્શનો જોવાં, સ્કૂલ ઑફ આર્ટ જોવાની હતી, પણ વરસાદની ઝડીઓ ફરિયાદ અને પ્રવાસ ટુંકો કરતી હતી બધુંમાં મુશ્કેલી વધારતી રહેતી. કોઇવાર જાપાની-અંગ્રેજી કે જાપાની-હિંદી વ્યવહાર કરનાર કોઇ ને કોઇ સાથી મળી રહેતા, પણ અહીં તો નાનાભાઇનો દર્શક આમાનો હોય તોજ રસ્તો થાય. એવામાં, અગાઉ કોઇથી એક ઓળખાણ પર પત્ર લખેલો તે મૅડમ યેશીમુરાનો પત્ર આવ્યો કે તે બીજે દિવસે સવારે કામાકુરાની બાજુના ગામમાંથી ખાસ મને મળવા આવે છે. તેમનો પુત્ર બીમાર હતો એટલે તે જલ્દી મળી શક્યાં નહોતાં. ચાલો, હવે એક ઓળખાણ એવી મળે છે કે જે વધુ છૂટથી બધે બતાવી શકશે. તેમના પત્રો અંગ્રેજીમાં આવતા એટલે મને સીધી વાતચીતની સરળતા મળશે એમ ખાત્રી થઇ.

બીજે દહાડે સવારે દસેક વાગ્યાના સુમારે મારી હૉટેલને તળીએથી રૂમમાં ફોન આવ્યો કે મૅડમ યેશીમુરા લિફ્ટમાં ઉપર આવે છે. હું બારણા બહાર પડયો ત્યાં રેશમી ઢબે માથું ઓળેલાં આધેડ ઉમરનાં મૅડમ યેશીમુરા લિફ્ટમાંથી ગૅલરી પર ચાલી આવતા દેખાયા તુરત નમનોની આપલે કરી મારા રૂમમાં તેમને આવકાર આપ્યો; ચાનો ઓર્ડર આપે બહાર ચોમાસું જ હતું, પણ મૅડમ યેશીમુરાના આનંદમય ચહેરાએ તથા મને મદદ કરવાની ઇંતેજારીએ મને એમ લાગ્યુ તેમણે પહેલું જ પૂછ્યું કે તમે અહીંના કોઈ આર્ટિસ્ટને મળ્યા કે નહિ? મેં મિ. કાત્સુતાની વાત કહી. તેમણે કહ્યુ ફિકર નહિ એમ કહી ટેલીફોન હાથમાં લઇ ટોકીઓનાં બેચાર ઠેકાણાં ખખડાવ્યાં. તેમના પોતાના ગુરુ એક મહાન ચિત્રકાર હતા, તે પણ બહારગામ! બીજા, તે પણ બીમાર હોવાથી નહિ મળી શકે; જોકે તે એક મોટી ખાનગી આર્ટ સ્કૂલ ચલાવનારા હતા ત્રીજા મિ. સકુતેન ટોકીઓના સુપ્રસિદ્ધ કટાક્ષ-ચિત્રકાર, જેમને ત્રણ કંપનીએ સીન્ડીકેટ કરેલા એમનો જવાબ આવ્યો: 'હા; ઘરમાં જ છું તમારા મિત્રને તાબડતોબ મોકલો. કાલે તો હું બહારગામ જવાનો છું, પણ તેને મળવા હું પણ ઇંતેજાર છું.'

મૅડમ યેશીમુરાને કંઇક સંતોષ મળ્યો કે એકાદ ચિત્રકાર તો મેળવી આપ્યો. તેમણે ચા પીતાં પીતાં ટૂંકામાં પોતાની હકીકત કહી. પોતે સારાં ઘરોમાં કળાનાં ટ્યૂશનો આપે છે નવ વર્ષનો છોકરો છે, તેને મોટો કરવા પૂરતો ઘરમાં સ્વાર્થ છે. પતિનું એટલું સંભારણું અને પોતાની કળા એ જ તેમના જીવનનાં બંધન; સિવાય કોઇ જ ભાવ તેમની નજરમાં નહોતો.

તેમના કહેવાથી હું તુરત તૈયાર થઇ ગયો. દર્શક આમાનો તો નાનાભાઇ સાથે નીકળી ગયો હતો. રોજગારની ખાતર મેં ભાઇ ઉગમ પુરોહિતને સાથે ઉપાડયા. આ ભાઈ જાપાનમાં અભ્યાસ કરવા આવેલા, પણ કૉલેજ ઉઘડવાની વાર હતી એટલે અમારી હૉટેલમાં આવી બેઠા થઈ ગએલા. મૅડમ યેશીમુરાએ નીચે આવી ટેક્સી કરાવી આપી ને તેને સરનામું આપ્યું. ક્યાં જવું છે, કોને મળવું છે તેનો કયો પૂરો ખ્યાલ કર્યા વગર અમે તો ઊપડ્યા. મૅડમ યેશીમુરાએ ટોકીઓના સ્મરણમાં એક નવી રેખા ઉમેરી.

કટાક્ષચિત્રકાર મિ. સકુતેન

● આ ટોકીઓના ટેક્સીવાળાઓને તો હજારો ધન્યવાદ હજો! ચાર છ માઇલનાં આડાઅવળાં ચક્કરડાં લઈ કોઇ એક પરામાં અમને એક થાંભલા પરનું બોર્ડ બતાવ્યું એ પ્રશ્નો રહ્યો બરાબર એ જ સકુતેનનું ઘર! અમે જઈ ઘંટડી બજાવી. ઘરની દાસીએ બારણું ખુલ્લું કર્યુ અને મુલાકાતના ખંડમાં બેસાડ્યા. અહીં પહેલી જ વાર ખુરશીઓવાળો ઓરડો જોયો. પછી ખબર પડી કે સકુતેન અગિયાર વર્ષ યુરોપમાં અભ્યાસ માટે

ડાબી બાજુ: જપાની કલાકાર શાકુતેન કીતાઓકાએ લેખકનો કરેલો સ્કેચ • ઉપર: લેખકે મિ. શાકુતેનનો કરેલો પેન્સિલ સ્કેચ

જઈ આવ્યા છે ને તેથી થોડુંઘણું અંગ્રેજી ને ફ્રેંચ બરકી જાણે છે. કલાકાર સાથે સીધી વાત કરવાની સગવડ અને માનવતારસસ્પર્શી મને બહુ જ આનંદ આપવા લાગ્યો.

મિ. શાકુતેન બાંધી દાઢીના, હસમુખા, ફ્રેંચ કટની મૂછવાળા પ્રૌઢ સજ્જન છે. ચિત્રો વગેરે તેમને પણ બતાવ્યાં. પછી તે અંદર પોતાના સ્ટુડિયોમાં મને લઈ ગયા. ત્યાં ચા, ફળો, નાસ્તો વગેરેથી તેમણે આદર કર્યો. તેમનો સ્ટુડિયો બહુ જ મોટો જોઈ તેનું કારણ પૂછતાં કહ્યું કે દરરોજ રાત્રે બધા મળી લગભગ ૧૮૦ વિદ્યાર્થીઓ તેમના સ્ટુડિયોનો લાભ લે છે. મૉડેલ પરથી ચીતરે છે. ધંધાદારી કલા, પ્રેસ આર્ટ વગેરે શીખે છે. કેટલાક, દિવસે કળાના જ ધંધામાં નિર્વાહ કરે છે. તેમણે વિદ્યાર્થીઓ માટે કૂપનો કરેલાં. એક મહિનામાં પાંચ કૂપનો આપતા. વિદ્યાર્થી જે દિવસે ક્લાસમાં આવે તે દિવસે એક કૂપન આપીને બેસે. તેમણે મને બહુ આગ્રહ કર્યો કે એકબે રાત તેમના ક્લાસમાં મારે હાજરી આપી વિદ્યાર્થીઓને પરિચય આપવો; પણ સાથ અને વાહનવ્યવહારના સાધનની અકળામણ એટલી હતી કે રાત્રે એટલે દૂર આવવાનો વિચાર પણ અશક્ય લાગ્યો. મેં આભાર માની છેવટમાં તેમનો સ્કેચ કરવા માંડ્યો, એટલે તેમણે પણ હાસી પાસે પીંછી રંગો મંગાવી મારું વ્યંગચિત્ર લેવા માંડ્યું. અમે ખરેખર એકબીજાના પ્રેમી બની ગયા એનો આનંદ આવ્યો. આ ભાવ માત્ર કલ્પના નથી એની પ્રતીતિ પછીથી તેમણે લખેલા પત્રમાં મળી હતી. છગન પુરોહિતને તેમણે એકદમ એક પોપટ ચીતરી આપ્યો અને કહ્યું કે 'લે, તારા બાપુના માટે આ આદર્શ સાચવજે;' અને એટલું કહીને ખડખડાટ હસી પડ્યા.

મિ. શાકુતેન ઘણા પ્રકાશકો અને સચિત્ર પત્રો સાથે પણ ગાઢ સંબંધ ધરાવતા લાગ્યા. તેમના વિદ્યાર્થીઓ પણ ઘણી સારી જગ્યાએ ચિત્રશિક્ષકો અને આર્ટિસ્ટો થઈ રહ્યા છે એ મેં જાણ્યું અને તેમની લાગવગથી ઘણી બાજુઓ જોવાનો ખ્યાલ કરી નાખ્યો. તેમના રાતના વર્ગમાં એકવાર તો જવું એવો નિશ્ચય કર્યો, પણ પાછળથી રોકાણોમાં સંજોગોએ એવું રૂપ લીધું કે તેનો અમલ ન જ થયો.

ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ ઍકેડેમી

● ઘેર આવતાં મિ. સકાઇનો ટેલીફોન મળ્યો કે ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ કૉલેજ કાલનો જ દિવસ ખુલ્લી રહેશે: પછી વૅકેશન પડે છે, માટે આપણે સાથે જ ત્યાં જવાનું છે. આ એક નવાઈ જ હતી કે મિ. સકાઇ જેવા ધંધાની બાજુ વધારે સંબંધ ધરાવનારા પણ મારી જોડે આવે ઠેકાણે આવવામાં વધુ રસ લેતા હતા. અમે બીજે દિવસે આર્ટ સ્કૂલમાં પહોંચ્યા ત્યારે ખરેખર શાળાની પરીક્ષાઓ ચાલતી હતી તેમજ કેટલાક પ્રોફેસરો કે જેમના પર મેં ભલામણો આણેલી તેઓ હવા માટે કે આરામ માટે પહાડો પર કે દરિયાકિનારે ચાલ્યા ગયા હતા. છતાં મિ. સકાઇએ અમારી ઓળખાણ કરાવી, એટલે પ્રિન્સિપાલે અમને આદર આપ્યો અને બધા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવી, મારા ચિત્રસંગ્રહ પર મારી પાસે વાત કરાવી તરજૂમો કરી દરેક વિષય સમજાવ્યો. આ તો મારું પ્રદર્શન થવા લાગ્યું તે જોઈ હું ચિત્રો બતાવવાનું મિ. સકાઇ પર છોડી, બીજા પ્રોફેસરને લઈ વર્ગો જોવા ચાલી નીકળ્યો. ટોકિયોની આ આર્ટ કૉલેજ એક મોટી યુનિવર્સિટી જેવી છે. તેમાં અસલ જાપાની કળાનો સંપૂર્ણ આદર અને શિક્ષણનો પ્રબંધ છે; તે સાથે યુરોપીઅન કળાઓ માટે પણ એટલો જ જોરદાર સ્ટાફ

(અનુસંધાન આગળ પાન ૧૮૫મે)

એકલા રાજકારણપટુઓ કે અર્થશાસ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રનું ઘડતર કદી કરી શકતા નથી. એ ઘડતર થવા પહેલાં પ્રજાની કલ્પનામાં એનો આદર્શ ખડો થવો અનિવાર્ય છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના ઘડતર પાછળ એવી કોઈ વિભૂતિ ઊભી જ હોય છે. એ પ્રમાણે હિંદમાં પણ એક વિભૂતિ થઈ ગઈ. એણે માતા ભારત માટે હિંદવાનોનાં દિલ સળગતાં બનાવ્યાં. વિભિન્ન જાતિઓ ને પંથોને એક જ માતાનાં ફરજંદ હોવાનું ભાન કરાવ્યું. 'વન્દે માતરમ્'નું અમર ગીત આપી હિંદી હૃદયમાં માતા ભારતીની એણે પ્રતિષ્ઠા કરી. પરંતુ એકલી રાષ્ટ્રીયતા ગાઈને જ એણે સંતોષ ન માન્યો; પોતાનું જીવન જ રાષ્ટ્રીયતાના સ્તોત્ર સમું એણે બનાવ્યું. 'વર્તમાન યુગના માનસની પુરોગામી સૂચના માત્ર નહિ, પણ તેનું યથાર્થ દર્શન' એણે કર્યું હતું.

આ વિભૂતિ તે બંગ સાહિત્યની રંગદર્શી હીલચાલના આદ્ય જનક અને હિંદી રાષ્ટ્રધર્મની પ્રથમ વ્યાખ્યા બાંધનાર બાબુ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય.

પાશ્ચાત્ય જગતમાં, મશિયાવેલી, એ રાષ્ટ્રીયત્વ અને વતનફરોશીનાં સૂત્રોનો પયગંબર ગણાય છે. તેના સરખું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર કોઈ હિંદીનું નામ આપણે જોવા જઈએ તો બાબુ બંકિમચંદ્રનું નામ નિઃશંક મૂકવું પડે. એમનો રાષ્ટ્રધર્મ મશિયાવેલીથી યે ઉદાર હતો. રાજકારણનો મુખ્ય પાયો એમને મન સ્વદેશભક્તિ હતો. એટલા ખાતર જ નહિ, એ ઉપરાંત બીજી રીતે પણ રાજકારણી ફિલસૂફ તરીકે મશિયાવેલીથી એમનું સ્થાન ચડે એમ છે. એ ફ્લૉરેન્ટાઇન મહાપુરુષનું તો કહેવું હતું કે 'જ્યારે એક દેશની સહીસલામતી જોખમાય ત્યારે યોગ્યાયોગ્ય, હિંસા-અહિંસા, પ્રશસ્ય કે નૃશંસ, કશાની ગણત્રી ન હોવી જોઈએ. જે વડે દેશનું સ્વાતંત્ર્ય રક્ષી શકાય, એ સિવાયના બધા માર્ગોની ત્યારે ઉપેક્ષા કરવી ઘટે!' પરંતુ બંકિમબાબુનો આદર્શ જુદો જ હતો. એમના અમર મનાતા ગ્રંથો 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને 'ધર્મતત્ત્વ'માં એમણે પોતાના આદર્શનો સ્ફોટ કર્યો છે. સ્વદેશભક્તિથી દેશનું હિત રક્ષાય છે એટલા ખાતર એની મહત્તા એ ન સ્વીકારતા. એ માનતા કે એથી જગતને સેવા આપવાનો રાહ પણ ખુલ્લો થાય છે.

ઈ. ૧૮૩૮ના જૂનની ૨૭મીએ ગંગાકિનારે આવેલા કાંટાલપાડા ગામમાં એમનો જન્મ થએલો. તેમના પિતા યાદવચંદ્ર જેવા પ્રતિભાશાળી અને ઉદાર હતા, તેવાં જ તેમનાં માતા દયાળુ અને શાંત સ્વભાવી હતાં. પાંચ વર્ષની વયે તેમને શાળામાં બેસાડવામાં આવ્યા ત્યાં પહેલે દિવસે જ તેમણે આખો કક્કો શીખી લીધો.

આવી કુશાગ્ર બુદ્ધિને લઈ, બાર જ વર્ષની વયે એ હૂગલી કૉલેજમાં દાખલ થયા. જ્ઞાનની તેમની તરશ એટલી તો પ્રબળ હતી કે કૉલેજના પુસ્તકાલયમાંથી અનેક વિષયનાં પુસ્તકો લાવી તે વાંચી નાખતા. કૉલેજનાં પુસ્તકો પાછળ બહુ ઓછું ધ્યાન એ આપતા, છતાં તેમનો જે ઊંચો વર્ગ રહેતો તે તો શિક્ષકોને પણ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવતો. પરીક્ષા નજીક આવે ત્યારે જ તેઓ કૉલેજનાં પુસ્તકો વાંચવા માંડતા.

એ કૉલેજમાં સિનિયર સ્કૉલરશીપની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી અને કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો; પણ એવામાં (૧૮૫૨) બી.એ.ની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ નીકળ્યું. બંકિમબાબુએ કાયદાનો અભ્યાસ ઊંચો મૂક્યો અને માત્ર બે જ માસના પરિશ્રમે વીસ વર્ષની વયે બી.એ.ની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી. તે વખતના બંગાળાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે તેમની આ પ્રતિભાથી મુગ્ધ થઈ તેમને ડેપ્યુટી મૅજિસ્ટ્રેટના હોદ્દા પર નીમ્યા.

બંકિમચંદ્રને 'એક મહત્ત્વાકાંક્ષા ખૂબ સતાવતી હતી અને તે પત્રના સંપાદક બનવાની. તે વખતે 'સંવાદ પ્રભાકર' અને 'સાધુરંજન' પત્રો બંગાળમાં નીકળતાં અને તેમાં પોતાના લેખો અને કાવ્યો એ મોકલતા. સાહિત્યનું આ વ્યસન છેવટે ખૂબ વધી પડ્યું ને ફુરસદની એકેએક ક્ષણ તેઓ સાહિત્યસેવામાં ગાળવા લાગ્યા.

અગિયાર વર્ષની નાની વયે તેમનો વિવાહ થયો હતો; પણ પાંચ જ વર્ષ બાદ તેમનાં પત્નીનું અવસાન થતાં એકવીસ વર્ષની વયે તેમણે બીજું લગ્ન કર્યું. બીજી વારનાં આ પત્નીએ બંકિમબાબુનું ચારિત્ર્ય ઘડવામાં મહત્ત્વનો હિસ્સો આપ્યો હતો એમ એમણે પોતે કબૂલ કરેલું છે અને તેમને 'નીતિગુરુ' તરીકે સંબોધ્યાં છે. તેમની સાથેના સહજીવને બંકિમચંદ્રને સ્ત્રીજાતિના ભક્ત બનાવ્યા અને એ જ સંપર્કે તેમની પાસેથી ઉચ્ચારાવ્યું કે 'સ્ત્રીઓ-એ સાક્ષાત્ ક્ષમા, દયા અને સ્નેહની દૈવી મૂર્તિઓ છે.'

બંગ સાહિત્યની રંગદર્શી હીલચાલના આદ્ય જનક અને હિંદી રાષ્ટ્રધર્મના પ્રથમ મંત્રદ્રષ્ટા

કવિતા જેવા, વ્યવહારુ જીવન સાથે આછો જ સંબંધ ધરાવતા સાહિત્યના એક પ્રકાર પાછળ બંકિમચંદ્ર બીજાઓની જેમ પોતાની બધી શક્તિ વેડફતા રહે એ 'પ્રભાકર' પત્રના સંપાદક તેમના મિત્ર ઈશ્વરચંદ્ર ગુપ્તને ન ગમ્યું. તેમણે બંકિમચંદ્રને કહ્યું, 'તમારામાં લેખનશક્તિ સારી છે તો, કવિતા ન લખતાં ગદ્ય જ લખ્યા કરો.' અને બંકિમબાબુએ એ સૂચનાનો તરત સ્વીકાર કરી લીધો, જેનું ફળ તેમની અનેક કૃતિઓમાં નજરે ચડે છે.

બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

એ વખતમાં, હિંદુસ્તાનમાં હજુ તાજી જ શેહ બેસાડતા ગોરાઓમાં તુમાખીનો પાર ન હતો. અનેક બહાને એ દેશીઓને સતાવતા. ઘણા ભદ્ર પુરુષો એ તુમાખી મૂંગે મોઢે સહી લેતા, પણ બંકિમબાબુ ગાંઠ્યા જાય એવા ન હતા. અનેક ગોરાઓની એમણે ખબર લઈ નાખી હતી. એમની જિંદગી જ સાહસ ને મનોબળથી ભરેલી હતી. પ્રૌઢાવસ્થામાં બહેરામપુરના રસ્તામાં તેમને સતાવનાર કર્નલ ડફરિન પર. માંડેલા કેસે ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. એ વખતમાં એક ગોરાને આરોપીના પાંજરામાં ઊભો કરવો એ કંઈ જેવીતેવી વાત ન હતી. છેવટે એ ગોરાએ ન્યાયાધીશ બેન્બ્રિજ સાહેબની સૂચનાથી ભરી સભામાં બંકિમચંદ્રની માફી માગતાં કહ્યું, 'બાબુ સાહેબ, તમારો જે હાથ પકડીને મેં બળજબરીથી પાછા હટાવ્યા હતા તે જ હાથ પકડીને અત્યારે તમારી માફી માગું છું.' ત્યારે જ એમણે એ કેસનું રાજીનામું આપ્યું.

મે-૧૮૬૦માં એમની બદલી પાંચમી શ્રેણીના મૅજિસ્ટ્રેટ તરીકે ખુલના મુકામે થઈ. એક બાજુ ગળીની ખેતી કરાવનાર સાહેબોનો ઉપદ્રવ અને બીજી બાજુ ચોર લુંટારાઓનું પ્રમાણ વધતાં ત્યાં ઘોર અરાજકતા વ્યાપી રહેલી. ગળીવાળા ગોરા સાહેબોએ જમીન પણ ઓછી નહોતી પચાવી પાડી. કૃષ્ણનગરના હિલ્સ સાહેબની એકલાને જ ત્રણ લાખ વીઘાં જમીન હતી. તેનો ત્રાસ પણ ખૂબ જ હતો. ધોરણસર પોતાનું સૈન્ય રાખી, એ પોતાને રાજા મનાવતો હતો. દેશીઓમાંથી જે લોકો ગળીની ખેતીમાં જોડાવા ના પાડે તેમના પર ગોરાઓનું આ સૈન્ય તૂટી પડતું ને પૂરી ઘાતકતા ચલાવતું.

આ બધા ગળીવાળા સાહેબોએ સને ૧૮૬૧ની આખરમાં સરકાર પાસે મુકદ્દમો રજુ કર્યો કે જેસોર અને નદિયા જિલ્લાની પ્રજાએ મહેસુલ આપવું બંધ કરી દીધું છે. સરકારે તપાસ કરવા કમિશન નીમ્યું અને કમિશને તપાસ બાદ તારણ કાઢ્યું કે 'ગળીવાળા સાહેબો સીધા, સાદા, ભલા માણસો છે. તેમણે કદી પ્રજાના શરીરે હાથ અડકાડ્યો નથી. કોઈપણ પ્રકારનો

અત્યાચાર તેમણે કર્યો નથી. બધો દોષ બંગાળી પ્રજાનો જ છે.' આ બધા નિઃસ્પૃહી (!) સાહેબોના ટોળામાં એક મૉરેલ નામનો ગોરો હતો. તે વખતના ગવર્નર સર જે.પી. ગ્રાન્ટે તેને આદર્શ ગળીવાળો ગણાવ્યો છે. તેની એ આદર્શચુસ્તતા આપણે જોઈએ.

આ મૉરેલે મૉરેલગંજ નામનું એક પોતાનું નગર વસાવ્યું હતું ને પોતે તેનો રાજા ગણાતો. તેની પાસે લાઠી,બંદૂક, કુહાડી વગેરેની હથિયારધારી પાંચ–છસોની એક સેના રહેતી, તેનો સેનાપતિ ડેનિસ હેલી કરીને હતો. પહેલાં તો તે ગોમનરી ઘોડેસવાર ટુકડીમાં સાધારણ પગારદાર હતો, પણ એ નોકરીમાં માણસો-ની હત્યા કરવાની સગવડ ન હોવાથી એણે મૉરેલ સાહેબના લાઠીધરોની સરદારી સ્વીકારી હતી.

૧૮૬૧ના નવેંબરની ૨૬મી તારીખની સવાર હતી. બડખાલી ગામના કિનારા પર લાઠી, બલ્લમ ને બંદુક-ધારીઓથી ભરેલી હોડીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. ગળીની ખેતી કરવા માટે એ ગામના લોકોને અણગમો હતો એટલે મૉરેલ સાહેબ વતી તેમને પાંસરાદોર કરવા હેલી સાહેબ નીકળેલા. બાર હોડીઓમાં ત્રણસો વીસ લાઠીધારીઓ તેમણે ખડકેલા.

બંકિમચંદ્ર અને જિલ્લાની પોલીસને આ દંગાની બાતમી પહેલેથી જ મળી ગઈ હતી. એમણે સફલીઆ ગામ પર હુમલો થવાનું ધારેલું. ને પોલીસ પણ ત્યાં પહોંચી, પરંતુ દંગાખોરો રાત્રે જ છુપાઈને બડ-ખાલી જતા રહ્યા.

સવાર થતાં વેંત બડખાલી પર હુમલો થયો. ગામ-લોકોમાં ઐક્ય ખૂબ હતું, એટલે તેઓ પણ ટોળે વળીને સામના માટે ઊપડ્યા. સાહેબના માણસો પ્રમાણમાં ઘણા હતા એટલે સૌનાં હૈયાં ધબકવા લાગ્યાં; છતાં કોઈ પાછું તો ન જ ફર્યું. રહીમુલ્લા નામનો પઠાણ લાઠી લઈને આગળ વધ્યો. તરત હેલીનું ટોળું તેના પર તૂટી પડ્યું, પણ રહીમુલ્લા અડગ રહ્યો. તેની લાઠીથી કેટલાયે હથિયારબંધ હુમલાખોરો જમીન પર ઢળી પડ્યા. હેલીથી આ ન જોવાયું. એટલે તેણે બંદૂક ચલાવી ને રહીમ ઘાયલ થયો. તે છતાં એ હિંમત ન હાર્યો. ચાલતા જ ઘેર પહોંચી એણે ઘા પર પાટા બાંધ્યા. પરંતુ એ જ વખતે ખૂની હેલી પણ ત્યાં પહોંચ્યો ને તેને ગોળીથી ઠાર કર્યો.

રહીમ એ ગામનો મુખી હતો. તેના મરતાં લોકો ડરીને જંગલ તરફ નાસવા લાગ્યા. તે વખતના દશ્યનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે. ગોરા માલિકોના એ લાઠીબંધ લોકો ઉલ્લાસપૂર્વક ગામને લૂટવા ને સળ-ગાવવા લાગ્યા.' જેટલું લૂંટી શકાયું એટલું લૂંટ્યું; જે ન લઈ જઈ શકાય તેને આગમાં ફેંક્યું ને જે ન સળગી શકે તેને પાણીમાં ડુબાડ્યું. જે વસ્તુ સામે આવી તેનો નાશ કર્યો, જે માણસ સામો થયો તેને ઠાર કર્યો ને જે સ્ત્રી હાથ આવી તેને પકડી કેદ કરી. રહીમની તો સ્ત્રી કે બ્હેન કોઈને તેમણે ન છોડ્યાં. લૂંટ, સ્ત્રીઓ અને રહીમની લાશ સાથે મૉરેલના માણસો પાછા ફર્યા.

બંકિમ બાબુને આ ખબર પડી ને તેઓ તરત મૉરેલગંજ ઊપડ્યા. પણ ત્યાંથી તો થોડાઘણા લાઠીધારી-ઓ જ પકડાયા, જેમાંથી એક દોલત ચોકીદારને ફાંસીની સજા થઈ ને બાકીનાને જન્મભર દેશનિકાલની. મૉરેલ ને તેના ભાગીદાર લાઈટફૂટ તો વિલાયત નાસી ગયા. હેલી પણ પોતાનું નામ તથા વેશ બદલી નાસી છૂટ-વાનો હતો ત્યાં મુંબાઈમાં પકડાઈ ગયો. ઘણા દિવસ સુધી તેણે કેદખાનાની હવા ખાધી, પણ એને ઓળ-ખાવનાર કોઈ ન મળી આવતાં ત્રણ ચાર મહિના બાદ એને છોડી મૂકવામાં આવ્યો.

આવા ઉત્પાતો જેસોર જિલ્લાના બીજા કસ્બા-ઓમાં તો ચાલુ થયા કરતા; પણ બંકિમ બાબુના પ્રયાસથી ખુલ્ના તદ્દન શાંત રહ્યું હતું. આથી ખુશ થઈ બૅન્ક્રિમજ સાહેબે સરકારમાં તેમનાં વખાણ લખી મોકલ્યાં અને એથી માત્ર સાડીચોવીસ વર્ષની જ વયમાં પગારમાં સો રૂપિયાનો વધારો મેળવી તેઓ ચોથા શ્રેણીના મૅજિસ્ટ્રેટ બન્યા.

ગળીવાળા સાહેબો ઉપરાંત ચાંચીઆઓને પણ ઠેકાણે લાવવામાં એમણે ઓછો ભાગ નહોતો ભજવ્યો. નવાઈની વાત તો એ છે કે ગળીવાળા સાહેબો સાથે જ્યારે ઝગડો ચાલતો ને ચોમેર ચાંચીઆ ને બદ-માશો તેમને મારવા ફરતા ત્યારે બંકિમ બાબુ તો સ્થિર ચિત્તે 'દુર્ગેશનંદિની'ની નવલકથા લખ્યે જતા હતા.

પોતાની જે એકની એક મહત્ત્વાકાંક્ષા રહેલી એ પણ પૂર્ણ કરવાનો અવસર છેવટે બંકિમચંદ્રને હાથ આવી

નીરાંતની વેળા

ચિત્રકાર - અનુપચંદ શાહ

ઊંઘને ખોળે

ફોટો · સોરાબ ખારેગાટ

લાગ્યો અને ૧૮૭૨ના વૈશાખમાં 'બંગદર્શન' માસિક એમણે શરૂ કર્યું. એ વખતે બંગાળી ભાષાક્ષેત્ર બીલકુલ અણખેડ હતું. બંગાળનો શિક્ષિત વર્ગ એ માતૃભાષા તરફ કટાણે મોંએ જોતો રહેતો એટલું જ નહિ; તેને એ ભાષા બોલવામાં પણ શરમ લાગતી. ખુદ રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા પણ તેમાં અપવાદરૂપ ન હતા. પરંતુ 'માધવી કંકણ' અને 'રાજપૂત જીવન સંધ્યા' જેવાં પુસ્તકોના એ લખનારને બંકિમ બાબુએ છેવટે બંગાળીમાં લખવા પ્રેર્યા, અને અંગ્રેજીમાં વિચારવામાં જ મહત્તા માનનાર માઇકેલ મધુસૂદન દત્ત જેવામાં પણ એમણે માતૃભાષાનો પ્રેમ સળગાવ્યો. માતૃભાષાનું મહત્ત્વ વધારવા સુશિક્ષિતોએ જ કંઈ કરવું જોઈએ એ બંકિમચંદ્રની દૃઢ માન્યતા હતી. અને એટલે જ પોતે અંગ્રેજીમાં લખવા માંડેલી Rajmohan's wifeની નવલકથા પડતી મૂકી 'દુર્ગેશનંદિની' લખવા માંડી હતી.

એ 'દુર્ગેશનંદિની'ના લેખનકાળે હિંદમાં નવી જ અસ્મિતા જાગતી હતી ને ભાષાપ્રેમથી તેનો પાયો રોપાતો હતો. તેના આદ્ય દ્રષ્ટા બંકિમબાબુ. એમની એ દૃષ્ટિએ પર પ્રાંતના પણ અનેક સાહિત્યકારોને પ્રેરણા આપી છે ત્યાં બંગાળીઓનું તો પૂછવું જ શું. ખુદ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર એ વિષે 'સાધના'માં લખે છે કે 'અમારી બંગાળી ભાષા માત્ર એકતારાની પેઠે એક તારથી બંધાએલી હતી. બંકિમે પોતાના હાથે તેમાં એક એક તાર ચડાવીને આજ તેને વીણાનું સ્વરૂપ આપી દીધું છે. તેમણે બંગાળીઓ ઉપર કેટલો મહાન અને ચિરસ્થાયી ઉપકાર કર્યો છે એ વાત પણ જો કોઈને સમજાવવાની જરૂર હોય તો એથી મોટું દુર્ભાગ્ય બીજું હોઈ શકે નહિ.'

અન્યાયનો પ્રતિકાર, અણખેડ ભાષાનો ઉદ્ધાર, એ મહદ્ ગુણો તો છે જ. પરંતુ બંકિમચંદ્રની હિંદને સર્વોત્તમ ભેટ તો રાષ્ટ્રીયતાનો તેમણે અણીશુદ્ધ ધાર્મિક પાયો જ છે. હિંદના જાગ્રત દેવોના પ્રતીક તરીકે તેમણે ભારતમાતાની મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાન કરી 'વંદે માતરમ્' દ્વારા એ મૂર્તિનું સુશ્લિષ્ટ આલેખન કર્યું છે. આજ તો એ 'વંદેમાતરમ્' પાશ્ચાત્ય દુનિયામાંના રૂસોના 'સામાજિક કરાર' જેટલું જ હિંદી જિગરનું માનીતું થઈ પડ્યું છે. 'તેમણે આપેલ એ જીવનમંત્ર હજારો ને લાખોના માનસ ઉપર જાદુની પેઠે વશીકરણ કરી રહે છે અને લાખો માનવોને તે મંત્ર વડે જીવનની ભાવિમહત્તાનાં, ઉચ્ચતાનાં, ગૌરવનાં અને નવજીવનનાં દર્શન થયાં છે.' જે નવલકથામાં તેમણે એ ગીત મૂક્યું છે, એ 'આનંદમઠ'ને તો આપણે સ્વદેશભક્તિના બાઇબલ સમુ ગણી શકીએ. 'ઊંચી કલ્પનાશક્તિ અને આદર્શદર્શન વ્યાવહારિક સત્યની કેટલાં સમીપ જઈ શકે તેનો પુરાવો 'આનંદમઠ' પૂરો પાડે છે.'

પ્રિન્સ બિસ્માર્કે આખા જર્મનીને લશ્કરી બનાવવાની ઝુંબેશ જ્યારે ઉપાડી હતી ત્યારે બાબુ બંકિમચંદ્રે પણ હિંદના દરેક શહેરી માટે આ યોજના તૈયાર કરેલી: હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે દરરોજ વ્યાયામ, બધી જાતનાં હથિયારો વાપરવાનું શિક્ષણ, સવારી, કુસ્તી, તરવું; ઉપરાંત ટાઢ, તાપ, ભૂખ ને તરસને પણ સહન કરવાની શક્તિ. 'દેવી ચૌધરાણી'માં તેમણે એવા શિક્ષણની હિમાયત કરી છે. અહિંસામાં તેમને શ્રદ્ધા ન હતી. દેશની ખાતર હથિયાર ન લેવાય એને તેઓ મનુષ્યની કર્તવ્યચ્યુતતા ગણતા.

જીવનપર્યંત કોઈની ખુશામદ ન કરનાર, ટટ્ટાર શિરના અને રાષ્ટ્રચેતનાના અગ્રેસર અને હિંદની વનનિયતના એ પહેલા મંત્રદ્રષ્ટાનું ૫૬ વર્ષની વયે ઇ.સ. ૧૮૯૪માં અવસાન થયું.

બાબુ બંકિમચંદ્રનું માનસ પૂરેપૂરું સમજવું હોય તો એમના એકેએક ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. તેઓ પાકા બુદ્ધિવાદી હતા, ને એ જ નજરે જગતપુરુષ શ્રી કૃષ્ણને તેમણે મૂલવ્યા છે. કાર્લ માર્ક્સનું 'દાસ કૅપિટલ' જ્યારે અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત પણ નહોતું થયું ત્યારે પોતાના 'સામ્ય' નામના નિબંધમાં એમણે સામ્યવાદનો પાયો ચણ્યો છે. એમણે લખ્યું છે: 'શૂદ્રોને પડતા મૂકવાથી જ હિંદનું અધઃપતન થયું છે. ત્રણ વર્ણો કરોળિયાની જેમ પોતપોતાની આસપાસ જાળાં રચતા ગયા તેનું જ આ પરિણામ આવ્યું છે.' રામમોહનરાય જેટલા જ એ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી હતા. ભારતને નંદનવન બનાવવાનો એક જ રસ્તો એમણે સૂચવ્યો છે અને એ તે દિવસે મૂર્ત થશે, 'જે દિવસે યુરોપીય વિજ્ઞાન અને ભારતવર્ષનો નિષ્કામ ધર્મ બંને એકત્ર મળશે!'

આપણે ઇચ્છીએ કે ભારતવર્ષ એમની એ આશા વહેલી પૂરી પાડે.

અશોક હર્ષ

શ્રીમતી અમૃત શેર-ગિલ એ આ દેશના વર્તમાન યુગના અગ્રણી ચિત્રકારો પૈકીની એક વ્યક્તિ છે. તેમનો જન્મ ૧૯૧૩માં હંગેરીમાં થયો હતો. તેમના પિતા એક શીખ જાગીરદાર છે અને માતા હંગેરીનાં છે. બાળપણમાં પાંચ-સાત વર્ષની ઉંમરે તેણે ચિત્રકળા માટે વૃત્તિ પ્રકટ કરી હતી, જે પાછળથી પારીસમાં જઈ વિકસિત કરી. લ્યુસીઅન ગાયમન નામના પ્રસિદ્ધ કલાકાર પાસે તેણે Ecole Des beaux Artsમા તાલીમ લીધી, પણ એ સંસ્થાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ શાળાની અસરમાંથી મુક્ત થવાને જાતે સ્વતંત્ર કામ કરવા માંડ્યું. હિંદમા આવતાં જ તેમને લાગ્યું કે પોતાનું ખરૂં ક્ષેત્ર અને પ્રેરણા તો માદર વતનમાં જ છે. અને તેમા પણ પરદેશી નહિ, પરંતુ હિંદી માનસ તરફ તેમનું સ્પષ્ટ વલણ હતુ, એથી તેમનાં પાત્રોમાં પૂરેપૂરૂં હિંદી વાતાવરણ વ્યાપેલું રહે છે. હિંદમાં તેમણે જે કૃતિઓ કરી છે તેમાં તેની 'Post Impressionist ઢબોઢીનો અંશ પણ આવતો નથી. કળામા તેણે પ્રવીણતા મેળવી છે તે સાથે તેમની સંસ્કારિતા પણ ઉચ્ચ પ્રકારના રહી છે અને સાતેક ભાષાઓ તે ખૂબીબંધ બોલી જાણે છે.

ક્રાંતિકારિણી ચિત્રલેખા અમૃત શેર-ગિલ

હિંદની છેલ્લાં વીસ વર્ષની કળાની કારકીર્દિ પર નજર નાખનારને એક વાત સૌથી પહેલી નજરે પડે છે તે એ છે કે અજંતા—બાઘની પ્રાચીન ગુફાઓની ચિત્રકળા કે હિંદુ યા મુગલ સમયની પંદરમા સૈકાની તસ્વીરી કળા જે ૧૮મા સૈકામાં તદ્દન લુપ્ત થઇ ગઇ, તેના નમૂનાઓમાંથી હાલના ચિત્રકારોએ વખતોવખત કંઇ ને કંઇ માર્ગદર્શન મેળવવા યત્ન ચાલુ રાખ્યો છે. ભૂતકાળની એ કળાઓની પ્રેરણાએ કેટલી કૃતિઓમા સાચો પ્રાણ પૂર્યો છે અથવા કેટલે દરજ્જે તે પુનર્જીવિત થઇ છે, એ એક મોટી ચર્ચા થઇ પડી છે; એટલું જ નહિ પણ બીજી પરદેશી અસરો—જાપાન, ચીન, ઇરાન વગેરે દેશોની કળાઓએ પણ પોતાનો થોડોવધુ ફાળો આપ્યો જ છે.

આજે હિંદી કળામાં કેટલીક સર્વોત્તમ ગણાતી બંગાળી સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકૃતિઓમાં તેનાં ઉદાહરણ મળી શકે તેમ છે. છતાં યુરોપમાં કાફે ગ્યુરબોઇમાં ચિત્રકાર બેનેટની મંડળીએ અનેક પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓના સખત વિરોધો ખમીને પણ જે નવી કળાનો પ્રચાર કર્યો તેનાથી તો એ સાવ અળગી જ રહી છે. માત્ર શ્રી ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોરે હિંદી ભાવનાઓ અને ઊર્મિઓ ચીતરવામાં ફ્રાન્સના ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ અથવા પોસ્ટ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ કે ક્યુબિસ્ટ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જોકે તેમાં તેમને ખરી સફળતા મળી નથી. તેમનાં ચિત્રો માપમાં નાનાં અને વસ્તુકલ્પના વિશાળ, એટલે પરસ્પરનો વિગ્રહ થાય; અને માત્ર તરંગી સૃષ્ટિમાં સાવ લ્હેરથી વિહરવાની તેમની ટેવ એ પણ મોટી આફત હતી. કમનસીબે તેમને વ્યાધિ એવો થયો, જેથી એ અદ્‌ભુત પ્રયોગ આગળ લેવાનું અટકી ગયું. પણ તેમણે એક નવી દિશા ઉઘાડી દીધી અને નવો પ્રદેશ નજરમાં આણ્યો. ધીમેધીમે સૌને એમ પણ જણાયું કે અજંતાની અને હિંદના દેવશિલ્પની કળામાં જે આધારભૂત સિદ્ધાન્તો હતા તે જ સિદ્ધાન્તો

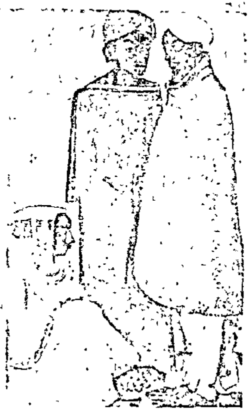

સામે: શ્રીમતી અમૃત શેર-ગિલ ઉપર-ડાબી બાજુ. મુંબાઈ ટાઉનહૉલના આ વર્ષના પ્રદર્શનમાં સુવર્ણચંદ્રક મેળવનાર કુ. શેર-ગિલનું ચિત્ર 'ત્રણ બહેનો' જમણી બાજુ: એમની લાક્ષણિક શૈલીનું એક બીજું ચિત્ર 'જનતાના પુત્રો'

ફ્રેંચ પોસ્ટ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ (ભાવછાયાના આલેખકો)ની કૃતિઓમાં વ્યાપ્ત હતા. છતાં એ નવી કળાની અસર હિંદી ચિત્રકારો ઉપર તો હમણાંથી જ પડવા લાગી છે અને કુ. અમૃત શેર-ગિલ તેમાં સૌથી આગળ છે.

શીખ પિતા અને હંગેરીઅન માતાનાં એ સંતાન છે. તેમણે કળાનું શિક્ષણ પારીસમાં મેળવ્યું છે અને ત્યાંના ગ્રાન્ડ સૅલૉ (મુખ્ય ચિત્રધામ)ના સભાસદ છે. કળાનો અભ્યાસ ત્યાં કર્યો હોવા છતાં તેમનું માનસ ખાસ હિંદી છે. એટલે જેવાં તે હિંદમાં આવ્યાં કે તરત મોટા કેનવાસપટોમાં પોતાની નમણી સફળ પીંછીથી તેનો પરિચય કરાવ્યો અને મુલકભરમાં તેની જ ચર્ચા થવા લાગી. અહીં કરેલાં તેમનાં ચિત્રોમાં તેમણે મેળવેલી પરદેશની શાળા–શૈલીની છાંટ પણ તે દેખાવા દેતાં નથી; પણ તેમની સફળ આલેખના પારીસની આર્ટ્સ કૉલેજમાં ગુજારેલાં વર્ષોને જ આભારી છે.

તે હમેશાં તૈલરંગોથી જ ચીતરે છે. મોટેભાગે હિંદી ચિત્રકારો તે રંગો વાપરતા નથી. પણ તામ્રવર્ણી માણસોનાં સચોટ આલેખનો માટે, મેળવરીતે વપરાય તો એ કેવું ઉત્તમ સાધન છે તે કુ. શેરગિલે બરાબર સાબિત કરી આપ્યું છે. ગરીબ અને દુઃખી જનતાનાં ચિત્રો તે દોરે છે એ પરથી એ આમવર્ગનાં ચિત્રકાર છે એમ સમજવાનું નથી. અલબત્ત, તેમનાં ચિત્રો તો સાધારણ તથા આમવર્ગના જ હોય છે, પણ તેમાં તેમના ચહેરાઓ પરની એક પ્રકારની માનસદર્શક છાપ તેમને આકર્ષે છે. વળી તેમનાં શરીરના ઘાટ અને પોશાકમાં પણ એક એવી કલ્પનાપૂર્ણ તાલમયતા હોવાથી, તેમના કલાકાર માનસને સૌંદર્યદર્શન થાય છે. હિંદના કોટ્યાનકોટી માનવોના વદન પર એકસરખાં દેખાતા ગ્લાની ને નરમાશ એમના જેટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક બહુ ઓછા હિંદી ચિત્રકારે ચીતર્યાં નથી. આથી જ, તેમની જેટલી પ્રશંસા થાય છે એટલી જ કચકચ પણ સંભળાય એ સ્વાભાવિક છે. વિક્ટોરીઅન સમયમાં જે મીઠડાં મો દોરવાની અને ચાલતી રેખાઓ કરવાની રીત પ્રચલિત હતી તેનાથી એમનાં ચિત્રો સાવ નિરાળાં રહે છે. યુરોપી પોશાકે અધૂરાં આજનો હિંદી તો કળાની સમજમાં બહુ વિક્ટો-

રીઅન યુગનો જ છે અને પોતાના દેશના ખજાનાથી બીનવાકેફ રહ્યો છે.

કુ. શેર-ગિલના ચિત્રોએ જે ખળભળાટ ઉપજાવ્યો તેનું એક કારણ તો વળી બીજું પણ છે. તેમણે પોતાની કળામાં જરા ક્યૂબિઝમના છાંટ સાથે પોસ્ટ ઇમ્પ્રેશનિઝમની જોરદાર છાયા ઉતારી છે. ગને તો અજબ જેવું એ લાગે છે કે હિંદીવાનો આ નૂતન પ્રણાલીની કળા કેમ સમજી શકતા નહિ હોય! યુરોપની આજની કળાનો જરા પણ પરિચિત થયો હોય તેવો કોઇ પણ યુરોપી પ્રવાસી ઇલોરા અને અજંતાના, તાદૃશતાથી નિરાળા લાગતા પણ ભવ્ય શિલ્પ સામે મંત્રમુગ્ધ થઇ ઠરી જાય છે; જ્યારે હિંદના અનેક કેળવાએલાઓ વાન ગફ(Van Gogh)કે હજરી શિલ્પના બાગરીન મોડ્જીલિયાની (Modgiliani)ની ઊર્મિપ્રદ કૃતિઓ સમજવામાં પણ હતપ્રાયઃ બની રહે છે. ચિત્રનું વસ્તુ સાદા ઘાટમાં ઉતારવું તે સાથે કેવળ કલ્પનાસ્વરૂપ ન થવા દેવું અને સાદામાં ખપે એટલે અંશે કુરૂપતાથી બચાવી તાદૃશતા સાચવવી એ તેનો સ્પષ્ટ પ્રયાસ છે. કુ શેરગિલની કૃતિઓ આંખને આંજી દેતી નથી. એવો તેનો હેતુ પણ નથી હોતો, છતા એ ચિત્રોમાથી શક્તિમત્તાનો પ્રભાવ છૂટતો લાગશે જ. તેમની સૃષ્ટિમા યુવકોના છેલ ઉછાળની મદભર પ્રેમનોનાવાળી ગોપિકાઓ નથી યા તો પ્રેમાલાપ કરી રહેલા ગોપગણો તે ચીતરતાં નથી; તેમજ ઉજત કૈલાસ અને તેના સ્વામીને ચીતરવાના કોડ તેમની કલ્પનામા જાગ્યા નથી. રોજની સાદી જિંદગી ગુજારતા માનવસમુદાયને જેવો ને તેવો રજૂ કરતી તેમની કળામાં નથી આદર્શ લાવવાનો હેતુ કે નથી જીવનની પામર દશા રજૂ કરવાનો ખાસ પ્રયત્ન. તેમનું આ 'રંકકન્યા'નું ચિત્ર જુઓ તો ઘેરા લીલા રંગની સુરખી વાળા મુખની કાળી આંખો અરધી બેપરવાઇથી જરા નજર ઠેરવતી કોઇને પણ જોવાને રોકે એવી છે અને ધ્યાન ખેંચે છે, પણ તેમાં બાળલગ્નના રિવાજ ઉપર કોઇ કટાક્ષ ઉપજાવવાનો ઇરાદો આગળ નહિ પડે. ઉપદેશકનું કાર્ય ઉપાડી લેનાર ચિત્રકારને એવું પ્રચારકાર્ય ભલે મુબારક રહે.

શ્રી શેર-ગિલની કળાનું બીજું ધ્યાન ખેંચતું લક્ષણ એ છે કે તે છાપ પાડવાને ચિત્રના વિષય ઉપર જ નિર્ભર રહેતી નથી. ફ્રેંચ કળાના નિકટ પરિચયને લીધે તેમનામાં એવી સમજ ચોકસપણે ઉતરી છે કે ચિત્રને વસ્તુના જેટલું મહત્ત્વ આપનારાં સુરચના (design) અને રંગાવટ (colour) જોઇએ જ. વધારે મા રંગયોજનાનો સાથ એ જ સુરચનાનો પ્રધાન અંશ છે. તેમની રંગપાટી સુરમ્ય છે; પણ છાંટણાં સમી નથી ઉજાસભર્યા રંગની ચુંદડી ચીતરવામાં તે પોસ્ટર (ભીંત ચિત્ર)ના જેવા રંગભડકા નથી ઉડાડતી. કોઇ ચતુરાઇથી આસપાસની રંગભૂમિ સંભાળીને હિંદી રમણીનાં વસ્ત્રોની મુલાયમ મનોહરતા અને ઉજાસ તે સાચવી લે છે. વસ્ત્રોની પસંદગી અને યોજનામાં તેઓ ખાસ કરી વધારે સફળતા બતાવી શકે છે. એમ છતા તેમનાં પાત્રોમાથી નક્કરપણું અને દળ કમ થતાં નથી આથી જ તેમનાં સર્વ ચિત્રોનાં પાત્રોમાં ઘડતરનું સંગીનપણું ભાસે છે.

ભાતભાતનાં લટકાં-વળાંક જોવાને ટેવાએલ નજરવાળાને એમની આ મક્કમ ચિત્રશૈલીની કડકાઇની કદર કરતાં મુશ્કેલી લાગે, પણ આવું કડક રૂપવિધાન જ પ્રાચીન શિલ્પમા કેટલું ગૌરવભર્યું બન્યું છે? આ નવીન ક્રાંતિકારિણી ચિત્રરેખાને મન ફ્રેંચ કલાકારો શીઝેં અને ગોગાં રંગમહારથીઓ છેઃ તે પોતે એમના દેશમાં ભણ્યાં છે માટે નહિ; જેઓ પ્રાચીન હિંદી ચિત્ર ને શિલ્પને ખરું સમજ્યા છે અને તે પર પ્રેમ કરે છે તે સૌનો સહજ ને સકારણ મત એ જ થઇ જાય છે.

શ્રીમતી અમૃત શેર-ગિલની કળા નવા યુગના ઉંબરે છે. એવી પણ માન્યતા થતી જાય છે કે બંગાળ--કલાશ્રેણીના આદર્શો અને સિદ્ધાંતોએ નંદલાલ બોઝ જેવા કલાસ્વામીને આગળ આણ્યા; પણ એ સિદ્ધાંતો અને આદર્શો ઊતરતી પંક્તિના કલાકારોના હાથમાં આજે જીવ વિનાની પ્રણાલી બની ગયા છે. આછા રંગોને રંગનો સંયમ કહેવામાં આવે છે. માત્ર રેખાની સફાઇ સાચવી એટલે રેખા બલવતી નથી બની જતી. ભાવનાને બદલે પ્રેમલાપણું વધ્યું છે અને સુરચનાને સ્થાને ભભકભર્યા અલંકારો દસ્યા છે. જ્યારે કલ્પના પ્રબળ અને વેગવતી ન હોય ત્યારે શિવ, કૃષ્ણ, અથવા વૃંદાવનની ગોપીઓ અર્થહીન ઢીંગલાં જ લાગે અને તેની પીંછી કલાકારની વાચા બનવાને બદલે કારીગરનું મામૂલી ટાંકણું જ બની જાય.

કાર્લ જે. ખંડાલાવાળા

તલેસ્માતી તાવીજ

જગમગાટ મારતું એનું પાનું હજુ નીચું નહોતું ઊતર્યું એ પહેલાં તો એનો હાથ પાછળથી આદર જ જકડાઈ ગયો.

બુખારાનાં આબાદ મેદાનો પર મંગોલોને તુર્કમાનો ફરી વળેલા એ, ઈશુની ૧૫૬૫ની સાલ ચાલતી હતી ત્યારે સમરકંદની એક મસ્જિદને ઓટલે બેસી બે શખ્સ વાતો કરી રહ્યા હતા. એક હતો અરબનો શેર અહમદ બેગ ને બીજો હતો શામ (સીરિયા)નો ઇસાક બીન હાદીન અને જેટલા માલદાર હતા તેટલા જ દુનિયાના ખાધેલા હતા.

એમની એ ગુફતગો ચાલુ હતી ત્યાં શહેરનો સૂબો કારાખાન ત્યાંથી ઘોડે ચડી નીકળ્યો. શામીએ તેને ઝૂકીને સલામ કરી. અરબ માત્ર તિરસ્કારથી જમીન પર થૂંક્યો. આ એ બંને વચ્ચેનો તફાવત. 'ઓડ'ને માનનાર શામી અને અલ્લાહપરસ્ત અરબ બંને પરદેશીઓના આક્રમણના તો સરખા વિરોધી હતા; છતાં શામી જાનની બહુ દરકાર રાખનાર હતો, જ્યારે અરબ તેથી બીલકુલ બેપરવા અને પોતાની જાત ઉપર ગરૂર ધરાવનાર હતો.

સૂબો પસાર થઈ જતાં ઇસાકે બીનાં બીના શેર અહમદના ઘૂંટણ પર હાથ દબાવ્યો. 'દોસ્ત, તેં સારૂં ન કર્યું. જોયું ને, આખી વાર એ કેવો કતરાતો ગયો? એની આંખોમાં બુરાઈ સળગતી હતી. લોકો એને 'શિયાદ સવાર'ને નામે ઓળખે છે.'

'બરાબર છે!' અરબે જવાબ આપ્યો: 'એનું દિલ સેતાન જેટલું જ શિયાહ છે. હું કોઈ મંગોલ કુત્તાનો ઇતબાર નથી કરતો.'

'છતાં એ આ જમીનના માલિકો છે, શેર અહમદ! મારાં સખુન યાદ રાખજે. આપણે જેલમાં ઠોકાઈશું અને પછી . . .' ઇસાકે ખભા ધ્રુજાવ્યા '. . . પછી આપણું નામોનિશાન મટી જશે.

પણ અરબ એ સાંભળવાને બદલે પોતાના જ વિચારોમાં ગુંથાયો હોય એમ લાગ્યું. 'હવે અહીં વેપારની મજા નથી ઇસાક!' એ વિચારોનો તોડ આણ્યો હોય એમ તે બોલ્યો: 'એક વખત આ શહેર સારી આલમમાં દોલતમંદ ગણાતું.'

'એટલે જ હું એ તજી દેવાનો ઇરાદો રાખું છું. કારાખાનની યે બીક લાગે છે.'

'અને ક્યાં જઈશ?'

'મઘરિબ તરફ. બજારો બધા ઉત્તર અને પૂર્વમાંથી જ આવે છે. ને હવે તો ઠેઠ બોસ્ફરસ સુધી એ પહોંચ્યા હશે. છતાં બહરે ખિજર(ભૂમધ્ય સાગર)ના કિનારા પર હજુ મોકો છે. એશિયાનાં જવાહેરાત ને મખમલનાં અત્તરો પર આફરીન થનારાં દોલતમંદ શહેરો ત્યાં છે.'

'ઠર આં ચે શક!' અરબ બોલ્યો. 'હું પણ આ શહેર તો છોડી જાઉં છું, પણ કારખાનની કે કોઈની બીકે

યંત્રોએ દરિયાની છાતી ચીરીચીરીને એનો બધો ધડકાટ ઓસારી નાખ્યો ન હતો એ આજથી સદીઓ પહેલાંના જમાનામાં એના રંગભરત હૈયા પર બનેલો એક કિસ્સો

નહિ. કારણ, ઇસાક, મારા અંગ પર એક કરામાત એવી છે કે બધા ખતરામાંથી મને બચાવી લે'–કહેતાં એણે ગળે બાંધેલું પંજા આકારનું સોનાનું તાવીજ કાઢ્યું. તેના પર કંઇ વિચિત્ર લખાણ કોરેલું હતું. જોવા માટે ઇસાકના હાથમાં એ મૂકતાં એણે પૂછ્યું, 'ઇસાક, પહેલાં કદી તેં આવું તાવીજ જોએલું ખરૂં?'

ઇસાક તો એ અનિમેષ આંખે જોઇ જ રહ્યો. તે નામી ઠગી પણ હતો, છતા આ વખતે તો એને યે માથુ ધુણાવવું પડ્યું. 'શેર અહમદ બેગ ! કહે તો ભલા, એ ક્યાંથી મેળવ્યું?' તેણે સામો સવાલ કર્યો.

'ઓહ! એના પર તો કેટલી યે સાલ ગુજરી ગઇ. હું ત્યારે કેથે (ચીન)માં હતો. જબરદસ્ત મુલક છે. જોકે અલ્લાહ અને તેના રસુલમા મને પૂરો ઇતિમાદ (વિશ્વાસ) છે, પણ આ જહામા તલેસમાત જેવું પણ કંઇ રહ્યું હોવાનું હું માનું છું અને આ તાવીજે તો બેહિસ્તમાં બનાવેલા મોજેઝા (ચમત્કાર)ની યે વાત મારે કાને આવી છે.'

'ગલત વાત!' શાગીએ કહ્યું: 'શેર અહમદ બેગ, તમે ઇસ્લાગીઓ તો 'લાઇલાહા ઇલ્લિલાહ'નો કલમો પઢો છો, તો યે એટલી વાત નથી સમજાતી કે ખુદા સિવાય કોઈથી મોજેઝા થઈ જ ન શકે?'

'પણ આ તાવીજે એક જાન તો મારી નજરોનજર બચાવ્યો છે. ઇસાક, એની ફૂંકથી જ હું કારાખાન પર થૂકી શકુ છું. ખેર, એ વાત જવા દે; દોસ્ત, આવતી કાલે હું યે મારા રેગિસ્તાન તરફ ઊપડી જાઉં છું.

એક અઠવાડિયા બાદ સમરકંદ છોડી, બે કારવાંઓએ પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ માંડ્યું. વચ્ચેથી જ ઇસાકે તો છૂટા પડી તહેરાનનો રસ્તો લીધો, પણ શેર અહમદે એથી જુદો રાહ પકડ્યો. બગદાદ થઇ, આમુ દર્યા (યુફ્રેટિસ)ની ખીણ ઓળંગી, આલેપ્પો થઇ તે રમની પહોંચ્યો. શામીની કારવાંમાં સો ઊંટ હતાં, જ્યારે બેગની પાસે બસો; ને એ બસો યે બસો વેપારી અંરાજાતથી લદાએલાં. આખો રસ્તો વેચવાળ, ખરીદી ને સાટાની સોદાગરી કુનેહ અજમાવતા જઇ એણે ખૂબ નફો કર્યો હતો; પણ એ નફો ને બધી મૂડીના સાટામાં યે કોઇ તેને તેના દિલકશ તાવીજથી તો અળગો ન જ કરી શકે.

એ રમની શહેરમાં જ શેર અહમદ બેગે વેનીસ નગરની રંગબેરંગી વાતો સાંભળી. એ દિલફરેબ શહેરના એશઆરામી જીવને એના મગજ પર અજબ પરિબળ જમાવ્યું. એણે બધા ઊંટ વેચી નાખ્યા; એક બગલો (ઊંચો મહોરો, પહોળો સથો ને પહોળી વાંદારવાળું વહાણ) ખરીદ્યો, ને પોતાની જણી જણ કામત તેમાં ભરી તે ક્રેત તરફ ઊપડ્યો. પણ ખુદાનું કરવું તે, હજી ટ્રિપોલી પણ નહોતું લંઘ્યું ત્યાં તો બર્બર ખાજીરના વહાણનો એને ભેટો થઇ ગયો.

શેર અહમદ બેગની જુવાની તો વીતી ગઇ હતી; પણ કુવ્વત હજુ નહોતી પરવારી. છતાં આ વખતે તો એ લાચાર નીવડ્યો. પછીનના પવને પૂર ઝડપે આગળ વધતા ખાજીરના વહાણનું તુતક એણે હથીઆરબંધ માણસોથી ઉભરાતું જોયું. કાળી દાઢી લહરાવતો પડછંદ ખાજીર તો એની લાંબી તેગથી કોઇ જલ્લાદ જેવો જ લાગતો હતો. એનો આખો કમરપટો છરા ને પિસ્તોલોથી ખચેલો હતો.

આરબને થયું કે આવી બન્યું. કશી ગેરવી હવે નકામી હતી. શરણાગત સ્વીકારતો હોય તેમ પોતાની તેગ તેણે દરિયામાં ફેંકી દીધી. થોડી વારમાં તો ખાજીરના વહાણનો મોરો ફરી તેના બગલાની બગલમાં દબાઇ ગયો ને તેથી યે થોડી વારમાં તો તે સાંકળોમા બંધાઇ ગયો. બધો માલ અસબાબ ગયો ને એ ગુલામ બન્યો. ગુલામને વળી મજલીનના કપડા શાં? ખાંગાની એક લૂંગી એને આપવામાં આવી. એટલું જ નહિ, એનું દિલચસ્પ તાવીજ પણ ખાજરને ગળે લટકી ગયું.

એ ચાંચીઆ ખાજીરનું નામ હતું મરૂચ. ખલાસીઓ એનાથી કાંપતા રહેતા. ને હલેસાં પર બેઠેલા ગુલામો તો તેને મલેકુલ–મોત જ સમજતા. શેર અહમદ બેગને યે હવે તો બંદીવાન હાલતમા હલેસાં પર બેસવું પડ્યું. ન્યૂબીઅન પડઘમચી પડઘમ શરૂ કરે ને જેના હાથ ન ચાલે તેના ચામડા પર મરૂચનો જેરબંધ ફરી વળતો. દરિયાઇ તવારીખનો એ કાળ કરુણમાં કરુણ ગાળો હતો. ઇન્સાન ત્યારે ઇન્સાનને ગુલામ બનાવતો ને મનાવતો. ચાહે તેવી જફાકેશી એના ઉપર ગુજારવાની એને ત્યારે છૂટ રહેતી ને એને પરિણામે કુતરાથી યે બદતર હવાલ પામી ઇન્સાન

પોતાની રૂહ છોડતો.

પણ વહાણમાંના ગુલામો કરતાંયે શેર અહમદ બેગ પર અસીમ જોરતલબી ગુજરતી. ઉમરમાં એ બધાથી મોટો હતો, છતાં સીતમની કશી અસર તેના ચહેરા પર નહોતી જણાતી.

એક દિવસ ભઠ્ઠી જેવો આફતાબ સળગી રહ્યો હતો ત્યારે મરૂચ તેની પાસે આવ્યો ને તેના ખભા પર બેઠો. પેલું સોનેરી તાવીજ કાઢી એણે અરબને પૂછ્યુંઃ 'આ શું છે ? ને આ લખાણ શાનું છે ?'

અરબ માત્ર હસ્યોઃ 'અગર હું એ જાણતો હોત તો પણ તને તો ન જ કહેત.' એટલા શબ્દો એના મોંમાથી સર્યા ન સર્યા ત્યા તો જેરબંધની સાત શેડ તેની પીઠ પર ઉપસી આવી !

'પરવા નહિ, સુવ્વર' હું જાણું છું કે એમાં કંઇ મોજેઝો ભર્યો હોવો જોઇએ' કહેતા ખાજરે વિદાય લીધી. પીઠમાંથી લોહી નીંગળવા છતાં અરબ તો હસતો જ રહ્યો; કારણ ખાજરે જાણ્યું એ તો અર્ધસત્ય હતું; એક વખત એનો જીવ એ તાવીજ જરૂર બચાવે, પણ પછી તો એવી બદદુઆ ઉતારે કે તોબા!

એમ ને એમ હલેસાં મારતાં એક પછી એક એમ દિવસો વીતતા ગયા. પણ એક દિવસે એનું ઠેકાણું બદલાયું ત્યારે છતેડીના એક ખૂણામાં લટકતો વીંઝણા જેવો નાનો શો છરો અરબે આથમતી સાંજે સેરવી લીધો ને લુંગીની અંદરની ગાંઠમાં સંતાડી દીધો.

આટલા સહવાસમાં શેર અહમદ બેગને એટલી તો ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે હલેસાં પર બેઠેલા બધા ગુલામો આઝાદ થવાની રાહ જોઇ રહ્યા હતા. એની રગ પણ હવે એમની સાથે ઠીક મળી ગઇ હતી. એક દિવસ લાગ જોઇ એણે પોતાની યોજના એમની આગળ મૂકીઃ અને એની આ યોજનામાં તાગુસથી તે નાઇલ સુધીના વતની બધા ગુલામોએ સંમતિ આપી.

રાત પર રાત શેર અહમદ બેગ પોતાની કારી લડાવતો ગયો. છરાનું લોઢું બહુ સખત હતું, એટલે બખ્તરની સાંકળો પર તેને કાનસ તરીકે એ અજમાવવા લાગ્યો. એના માટે જેટલી સબૂરી જોઇએ એટલી એણે પકડી રાખી ને છેવટ એ ફતેહમંદ થયો.

ચાંદ હજુ આકાશના ઓજલમાથી પૂરો બહાર પણ નહોતો નીકળ્યો એવી એ ફતેહમંદીની મધરાતે છૂટો થતાં જ તે બિલ્લીપગે સરક્યો. સઢના ઓછાયા નીચે ઊભી જાંચ કરતાં સુકાની ને એના મદદનીશ સિવાય ઉપર કોઇ ન દેખાયું. એમની નજરમાંથી છટકાય તો જ કામ બને. પહેલી તકે મરૂચને ખત્મ કર્યા સિવાય બીજો ઉગાર નહોતો. આખરે મામલો મુકદ્દર પર છોડી એ ઘુંટણભર આગળ સરક્યો.

વહાણ પશ્ચિમમાં ગતિ કરતું હોઇ, સઢનો બોજો આખા વહાણ પર ફરી વળ્યો હતો. કપ્તાનની ખોલી પાસે પહોંચી કાન દીધો તો કોઇ ઘસઘસાટ ઘોરતું હોવાનું જણાયું. હાથમાંના છરાની પકડ એણે સખ્ત કરી ને બીજા હાથે હળવેક રહીને બારણું ઉઘાડી તે અંદર ઘૂસ્યો.

સુખડના ખાટ ઉપર, સોના રૂપા ને મહોગનીના રાચરચીલા વચ્ચે, જરિયાન પથારી પર મરૂચ ગાઢ ઊંઘ લઇ રહ્યો હતો—ગુલોની બિછાત પર આળોટતા સાપની માફક. અરબ ખાટ નજીક પહોંચી પોતાના શિકારને અનિમેષ નજરાવી રહ્યો. ઘડીભર પોતાને મૂજ છૂટની હોય એમ એને લાગ્યું. નાનામોટા જંગોમાં તો અનેક આદમીઓ એણે વધેરેલા, પણ આ રીતનો તો એનો એ પહેલો જ મોકો હતો.

પણ બીજી જ ઘડીએ એના હોઠ પરથી કંપ ઊડી જઇ મુસ્કેરાટ તરી આવ્યો. એને તો માત્ર સામાન્ય ઇન્સાફ જ ચૂકવવાનો હતો ને? તેનો છરાવાળો હાથ હવામાં તોળાયો.

એનો ઘા મરૂચનું કલેજું જ સોંસરૂં ચીરી નાખત, પણ ઝગઝગાટ મારતું એનું પાનું હજુ નીચું નહોતું ઊતર્યું એ પહેલાં તો એનો હાથ પાછળથી અદ્ધર જ જકડાઇ ગયો. ખોલીનો દરવાજો પાછો બંધ કરવાનું એ ચૂકી ગયો હતો ને એટલી મોડી રાતે અચાનક ખુલેલા દરવાજા પર સુકાનીની નજર જતાં, જોડીદારને સુકાન સોંપી તે ત્યાં આવી લાગ્યો હતો.

કટોકટીનો વખત હતો. શેર અહમદ બેગે પોતાનો હાથ એક ઝટકે છોડાવી લીધો ને એક ચોટે તો સુકાની દૂર ખૂણામાં જઇ પડ્યો. પણ જ્યાં સામે નજર ગઇ કે આ બધા દબાથી જાગી ઊઠેલા મરૂચને ઓશીકા નીચેથી પિસ્તોલ ભેરવતો એણે જોયો. મિનિટો નહિ પણ સેકંડોમાં જ એ હતો ન-હતો થઇ જાત. પણ જમાનાનો ખાધેલ અરબ સમયસૂચક હતો.

એ બચેલી સેકંડોમાં જ સળગતી મીણબત્તીવાળી હાંડી એણે નીચે પાડી ખોલીમાં અંધારું પાથરી દીધું ને મરચ કે સુકાની કંઇ કરી શકે તે પહેલાં તો બહાર નીકળી ગયો. છેલ્લી તકે એની નજર મરચના ગળામાંના તાવીજ પર પડી. એ પામી ગયો કે મરચના બચાવનું કારણ પોતાની ગફલત નહિ પણ એ તાવીજનો તલિસ્માત જ હતો.

હવે એ સીધો દોડ્યો સથા ઉપર. મરચની બૂમે સુકાન સંભાળનારે તરત પિસ્તોલ ખેંચી હતી, પણ એ કામગરી બજાવે એ પહેલાં તો અરબનો છરો તેના કલેજામાં હૂલી ગયો ને એ મૂરની લાશ નીચે પડી. બીજી જ પળે ધામણને પીઠ દઈ તે પાછો ફર્યો ન ફર્યો હોત તો એ જ ક્ષણમાં ત્યાં આગળ જ તેનો ફેંસલો થઇ જાત, કારણ મરચ હાથમાં ખંજર સાથે આવી લાગ્યો હતો. એનું ખંજર હાથમાં જ રહ્યું ને એની દાઢી પર અરબનો એવો તો સજ્જડ મુક્કો પડ્યો કે ધમ્મ કરતો તે નીચે પડ્યો. તેના હાથમાંથી ખંજર વછૂટી ગયું. એ સાથે જ, બિલાડી ઊંદર પર જે સાવધતા ને ઝડપે કૂદે એમ એ કૂદ્યો ને ખંજર સાથે મરચના ગળામાંનું તાવીજ પણ ખેંચી કાઢ્યું. તાવીજ આવતા જાનના જોખમની તેની ફિકર ટળી ગઇ અને હવે એક હાથમાં છરો ને બીજા હાથમાં ખંજર સાથે આવતી પળો માટે એ હોશિયાર બની ઊભો. એની સામે જ માણસો સાથે મરચ ઊભો હતો: 'એ સુવ્વરને જીવતો જ પકડી લો. હું એની બરાબર વલે કરીશ.' તે બરાડતો હતો.

વિચારવાની બહુ થોડી પળો રહી હતી. મરચના હાથે પોતાની વલે થવા દેવા કરતાં બેગે દરિયાનું જ શરણું લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું. એ ન ડૂબાડે ત્યાં સુધી તર્યા કરવાનો એણે નિર્ધાર કર્યો. દુશ્મનને પીઠ દેખાડવામાં તેને અરબ તોખમની નામોશી તો જણાઇ, પણ હવે એ ક્યાં જાહોજલાલ શેર અહમદ બેગ રહ્યો હતો? અત્યારે તો એ ખાજરનો ગુલામ હતો. ને ગુલામોને નામોશી કે વગરનામોશી શી જોવાની?

ત્યાં તો ક્ષિતિજ પરના ચંદ્રના અજવાળામાં ત્રણ સઢવાળું એક વહાણ એ બાજુ આવતું એની નજરે પડ્યું. અચાનકનો એ સહારો મળતા જ એણે ખંજર દરિયામાં પધરાવી દીધું, છરો ભીડ્યો દાંત વચ્ચે ને તાવીજ લુંગીમાં ખોસી કૂદી પડ્યો પાણીમાં. બીજા કોઇ વખતે તો ખાજર કદાચ એને એમ ને એમ જવા ન દેત, પણ એણે યે એ આવતું વહાણ જોયું હતું. મોટા વહાણની તો ચાંચીઆઓને વધુ દરકાર રાખવાની, એટલે એના ત્રણ સઢના કાંગરા જોતાં જ ખાજરે શેર અહમદ બેગને એનાં મુકદ્દરના હવાલે કરી વહાણની બત્તીઓ બુઝાવી નાખવાનો હુકમ કર્યો.

એ આવતું વહાણ હિસ્પાનીઓ (સ્પેનિયાર્ડ્ઝ)નું હતું. એના કપ્તાન ડૉન વાઇસેન્ટ કૉર્ડ્રાસના કહેવાથી શેર અહમદને વહાણ ઉપર લઇ લેવામાં આવ્યો. એણે પોતાનો અથેતિ પ્રતિહાસ કૉર્ડ્રાસને જણાવતાં હિસ્પાની વહાણે પહેલાં કરતાં પણ વધુ ઝડપે ખાજરનાં વહાણની પૂંઠ પકડી.

માહતાબે પોતાનું મો સંતાડ્યું ને દરિયાની છાતી અંધારી બની ત્યાં તો ખાજરનું અંધારું વહાણ પકડાઇ ગયું. કૉર્ડ્રાસના બખ્તરધારીઓ, ખાજરના મૂરો અને ન્યૂબીઅનો પર તૂટી પડ્યા. મુલકે મુલકનાં પાણી ડોળનાર એ હિસ્પાનીઓ આગળ ખાજરનાં માણસો નાકૌવત પુરવાર થયા. બધાના જાન ગુમાવવા કરતાં શરણું સ્વીકારવાની સન્મતિ રહીરહીને પણ ખાજરને સૂઝી આવી.

બધો મામલો થાળે પડતાં હિસ્પાની કપ્તાને શેર અહમદ બેગને પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને એનો બધો અસબાબ ઓળખી કાઢવા કહ્યું. એ પત્યું. અરબનો માલ એને હવાલે થયો ને બાકીનો બધો માલ ને કેદીઓ કૉર્ડ્રાસે પોતાના વહાણમાં ખડકાવ્યા. અરબની આજીજીને વશ થઇ હલેસાં પરના ગુલામોને પણ એણે આઝાદ કર્યા ત્યારે શેર અહમદ બેગનું અંતર આભારથી ફરી ઊઠ્યું ને તે બોલ્યો: 'જનાબ, હું આપને કાફર ગણતો હતો. પણ ઇન્સાનની તરાહવાર જિંદગી તેને કંઇ અવનવા સબક પઢાવે છે. હવે મને ખાત્રી થાય છે કે ગોરી, કાળી કે પીળી ચામડી નીચે ગે કોઇ પણ ઇન્સાન સાચી ઇન્સાનિયત બનાવી શકે છે.'

ડૉન કૉર્ડ્રાસે સર ધુણાવ્યું.

'અને, જનાબ, આ લ્યો!' અરબે લુંગીમાંથી સેરવેલું તાવીજ તેને આપતાં કહ્યું: 'એ બેકીમત છે. ગમે તેવા ખતરામાંથી એ તમારો જાન બચાવશે.

રસુલિલ્લાહ, મારા સુદ્ધાં ચાર આદમીના જાન એણે બચાવ્યા છે; કોઇ રોજ તમારો યે બચાવશે. પણ સંભાળજો! એક વખત જાન બચ્યા બાદ એનાથી તરત છૂટકારો મેળવજો. નહિતર એ જ તાવીજ પછી તમારા ઉપર ખતરો ઉતારશે.'

હિસ્પાની કપ્તાન ઉપર એની કંઇ અસર થઇ કે નહિ એ તો કોણ જાણે, પણ આરબની એ ભેટ એણે હસતાં હસતાં સ્વીકારી લીધી ને ખાજરના વહાણનો કબજો એને સોંપી તે પોતાના વહાણ પર ઊપડ્યો. આરબ શેર અહમદ બેગે પણ, અહેસાનનો બદલો પોતે બરાબર વાળ્યો હોવાની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક એને સલામી આપી ને પછી આઝાદ બનેલા ગુલામોના મસ્ત ટોળા વચ્ચે સંતાઇ ગયો.

(સૂચિત) અશોક હર્ષ

પ્રાર્થના વિ૦ કર્તવ્ય

સુખમય જીવન જીવવા માટે કદિ પણ પ્રાર્થના કરતા નહિ; ફક્ત શક્તિશાળી બનવા માટે જ પ્રાર્થના કરજો તમારાં સુખને અનુકૂળ હોય એવાં કાર્યો કરવા માટે કદિ પણ પ્રાર્થના કરતા નહિ; પરંતુ તમારા કર્તવ્યોને અનુકૂળ થઇ પડે એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂર પ્રાર્થના કરજો.

એમ કરવાથી તમારૂં કાર્ય ભલે અલૌકિક ન દેખાય, પરંતુ તમે પોતે તો જરૂર અલૌકિક બની જશો.

ત્રિભુવન વીરજીભાઇ હેમાણી

જીવનની સાર્થકતા

ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વસ્તુઓ તમારી પાસે છેઃ શ્વાસ તમારા નાકમાં, પ્રકાશ તમારી આંખોમાં, પુષ્પ તમારે ચરણે, કર્તવ્ય તમારા શિર પર અને ન્યાયપથ તમારી સન્મુખ. આટઆટલી સાધનસામગ્રી હોવા છતા તમે આકાશ સામે શા માટે મીટ માંડી રહો છો? તમારાં રોજનાં કર્તવ્યોને ફત્તેહમંદીપૂર્વક પાર પાડવા માટે એ સામગ્રી કંઇ ઓછી નથી. માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજવા જેવી વાત તો એટલી જ છે કે હમેશનાં કર્તવ્યોનું પાલન તથા પેટપૂર્તિ–એ બેમાં મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા અવશ્ય છુપાએલી છે.

ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

મારી નજરે (અનુસંધાન પાછળ, પાન ૧૭૩થી)

છે. દરેક પ્રોફેસર જાપાની છે પણ તેણે યુરોપની મોટી ઍકેડેમીમાં પાંચ દસ સાલ કાઢી નાખી પાકો અનુભવ અને શક્તિ મેળવ્યાં હોય છે. ટોકીઓ આર્ટ ઍકેડેમી દરેક વિદ્યાર્થીને ગ્રૅજ્યુએટ બનાવે છે અને છેલ્લી ડિપ્લોમા મેળવે ત્યારે જ તે કોઇ શાળા કે સંસ્થામાં ચિત્રશિક્ષક થાય છે.

આ આર્ટ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની બાજુમાં બે મોટાં રાજમહેલો જેવાં મકાનો છે તે ખાસ વાર્ષિક પ્રદર્શનો માટે જ બંધાવ્યાં છે. લગભગ ૫૦૦૦ જેટલાં નવા ચીણેલાં ચિત્રો ત્યાં દર વર્ષે ગોઠવાય છે અને ખુદ શહેનશાહને હાથે એ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાય છે જાપાની તેમજ આધુનિક કળાના ચાહકોએ એ ઉત્કૃષ્ટતા માટે એટલી તીવ્ર હરીફાઈ ચલાવે છે કે ઘણી વાર કોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું તે અધિકારીઓને મુશ્કેલ લાગે છે. મૉડર્ન આર્ટમાં પણ જાપાને નામ કરી બતાવ્યું છે. ખુદ ટોકીઓમાં આર્ટિસ્ટો સામે ચિત્ર માટે બેસનારાં models (માનવપાત્રો) આટીસો છે. હું જ્યારે ચિત્રના ખંડો જોતો હતો ત્યારે ડિપ્લોમાના વર્ગમાં ચાર સ્ત્રીપાત્રો નવસા દેહે pose (બેઠક) આપી રહ્યાં હતાં. નવસ્ત્રાપણા માટે જાપાનીઓમા સાધારણરીતે કશ પણ કુતૂહલ છે જ નહિ, પણ એ ખંડમાં મારા સાથીદારોને દાખલ ન કર્યા હું આર્ટિસ્ટ છું એ બાબતે જ મને એ વર્ગમાં પ્રવેશવાનો હક્ક અપાયો પાછળથી આ બાબત પર ચર્ચા કરતાં નાનાભાઇએ એક ઘણો સરસ દાખલો આપ્યોઃ તેમણે એક અંગ્રેજ સર્જનને પૂછ્યું કે તમે અનેક માનવ સ્ત્રી–પુરુષોના દેહને જોવા ને તેવા રૂપમાં સંપૂર્ણ દૂરથી જુઓ છો ત્યારે તમને શું લાગે છે? તેનો જવાબ તેમણે આપેલો કે ઓપરેશનના રૂમમાં તો અમે ચામડાં હાડકાં અને રોગનો જ વિચાર કરી શકીએ છીએ બહાર નીકળીએ ત્યારે જ સ્ત્રી–પુરુષોની સૃષ્ટિનાં અમે પણ પાત્રો બની જઇએ. ઓપરેશન રૂમમા અમારો હાથ માત્ર વસ્તુઓ નેસ્પર્શે છે; નહિ કે લાગણી યા હૃદયના સ્પંદનોને.

ટોકીઓ ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ ઍકેડેમીની વિશાળતા અને સાધનસંપન્નતા એક યુનિવર્સિટી જેટલી છે. તેના પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થીઓને કળાના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં ખંતથી શિક્ષણ આપવાની તૈયારી અને તત્પરતાવાળા છે. બીજા કોઇ ક્ષેત્રમાં ભાષાની દીવાલ રહે તે કરતાં ચિત્રકળા, શિલ્પ, લાખરસની કળા કે જાપાની ચિત્રકામ શીખવામા પરદેશીને ઓછી તકલીફ નડે. મુંબાઇના વસવાટમા જે ખર્ચ થાય એટલા જ ખર્ચે અહીં વિદ્યાર્થીઓને કળાનું સર્વોચ્ચ શિક્ષણ યુરોપની હારમાં મૂકે એવું મળી શકે છે. હિંદી વિદ્યાર્થીને માત્ર સ્ટીમરનો લાંબો પંથ કરવો પડે એટલું જ વધારે.

આવી જ મોટી કળાસંસ્થા છોકરીઓ માટે છે; તે 'ઇમ્પીરીઅલ આર્ટ કૉલેજ ફૉર ગર્લ્સ' કહેવાય છે. પણ ત્યાં જવાનો વિચાર કરૂં તે પહેલા ઓસાકાની એક મોજબાનીએ અમારાં સુકાન વાળી લીધાં. ર. મ. રા.

(હવે નાટકો, દુકાનદારી, જલસા વગેરે એક સાથે જ લઇશું)

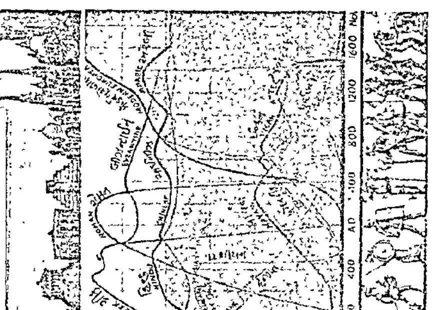

એક અમેરિકન બેન્કવાળા જ્યોર્જ રિચાર્ડે તૈયાર કરેલા આ નકશામાં, સૌથી નીચે, ઇ.સ. પૂર્વે ૪૦૦૦થી માંડીને આજની ઘડી સુધીના ૬૦૦૦ વર્ષના પંદર સરખા ગાળા પાડીને તેમાં તે તે કાળની સંસ્કૃતિનાં લાક્ષણિક માનવો આલેખ્યાં છે, ને મથાળાની પટ્ટીમાં એ જ સંસ્કૃતિના એ કાળના એવાં લાક્ષણિક પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં સ્થાપત્ય દર્શાવ્યાં છે. વચ્ચેના ગાળામાંની રેખાઓમાં એક રીતે માનવ સંસ્કૃતિનો આખો ઇતિહાસ આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. એની અંદરની એકેક રેખા એ આપણી માનવ મહાકથાનું એકેક પ્રકરણ છે, અને એ રેખાઓની ઊંચીનીચી ગતિમાં અનેક આશાઓ ને કંઈ છૂપાં છે. આવા નકશા (Graphs) વાંચતા શીખેલાઓને એ બધું સહજ સ્પષ્ટ થશે. બીજાઓ માટે શીખવા સરખું છે.

ચોરસ ખાના આંકેલાં છે. એમાં આપેલી ઊભી લીટીઓ બબ્બે સૈકાનાં અંતર બતાવે છે, અને એવી રીતે બબ્બે સૈકામાં થયેલી પ્રગતિના હિસાબે પ્રત્યેક સંસ્કૃતિની વધતી જતી એની ઊંચાઈ પ્રમાણસર દર્શાવી છે. જોઈ શકાશે કે હિંદુ સંસ્કૃતિ ઇ.સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ સુધી બહુ થોડી પ્રગતિ કરી શકી છે. પણ ત્યાંથી આગળ, એની ઉપર તરફ થતી ગતિ વધારે ઝડપ કરે છે અને દસેક સૈકામાં તો તે અસાધારણ ગતિ કરી નાખે છે.

પણ અહીં એક પ્રશ્ન સહજ થશે કે આ બધી સંસ્કૃતિઓની સંસ્કારિતાનું ધોરણ શું છે? એકબીજાની સંસ્કારિતાની તુલના કરવા માટે આપણી પાસે કયું માપ છે? આ એક પ્રશ્ન પર આપેલા નકશાનો આધાર

છે. અને જો આ બાબતના નિર્ણયમાં મતભેદ પડે તો એ બધી રેખાઓના આકાર તેમજ એકબીજાની અપેક્ષાએ તેમના સ્થાન બદલાઇ જાય. આ ચિત્રમાં ચિત્રકારે બન્યું છે ત્યાં સુધી મનુષ્યની ઉપયોગી શક્તિઓના વિકાસનો સરવાળો આપવા યત્ન કર્યો છે. 'અને શંકા પડતી બાબતોમાં સામાજિક વ્યવસ્થા તથા ભૌતિક પ્રગતિને મહત્ત્વ આપ્યું છે.' એટલે, વાસ્તવિક રીતે એક આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થાની સ્થાપના અર્થે તે તે સંસ્કૃતિએ મેળવેલી સિદ્ધિ તેમ જ એ કાર્યમાં ઉપયોગી થઇ પડે એવી બીજી સફળતાઓ આ નકશામાં રજૂ કરાઇ છે. અને જોકે ચિત્રકારે એ વિષયના નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો મેળવીને સંસ્કૃતિઓનાં મૂલ્યાંકન નક્કી કર્યાં છે, તેમ છતાં એ સંસ્કાર, બીજાં પરિમાણો જેવું, માપી શકાય એવું પરિમાણ ન હોવાથી એ મૂલ્યાંકન હમેશાં ઓછેવત્તે દરજ્જે વિવાદગ્રસ્ત તો રહેવાનું જ. જેમકે હિંદુ પુરાતન સંસ્કૃતિના ચાહકોને નકશામાં દેખાતું એનું નમ્ર સ્થાન નિરાશ કરશે. એ લોકોને તો એ રેખા, હિંદુ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના કેટલાક આંકડા (જેવાકે, વેદનો કાળ–ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ, મહાભારતનો કાળ–ઇ.સ. પુર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મોના વિકાસનો કાળ–ઇ.સ. પુર્વે ૭૦૦ વર્ષ વગેરે) સાથે બંધબેસતી નહિ લાગે. વળી ચીનમાં ચાલતો સંવત્સર પાંચ આંકડા વટાવી ગયો છે એ સમાચારને સાચા માનવા માટે તો અહીં સ્થાન જ રહેતું નથી. પણ ખ્યાલમાં રહે કે નકશો દોરનારે સંસ્કૃતિનું માપ ધાર્મિક, બૌદ્ધિક કે આધ્યાત્મિક નહિ પણ સામાજિક રાખ્યું છે. અને કદાચ વેદ અને મહાભારતના કાળની સામાજિક વ્યવસ્થાને માટે એ સ્થાન કબૂલ રાખવા કોઇ નાખુશ હોય તો પણ આજના ઇતિહાસની નજરે એ કાળ કેવો લાગે છે એનું આ રેખાચિત્ર તો છે જ.

હવે, નકશામાં ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ની સાલ જોઇએ અને ઉપરથી નીચે જોતા આવીએ. ચીનની સંસ્કૃતિ ધીમે ધીમે છતાં જોમભરી પ્રગતિ કરતી બધી સંસ્કૃતિઓની ટોચે આવે છે અને હવે તેની પ્રગતિ કાઇક સ્થિરતા મેળવે છે; કેમકે એ પછીની એની મુસાફરીમાં તે કદાચ ઊંચે ચડે છે તો પાછી થોડે નાખતે એવી જ નીચે આવી જાય છે. એટલે જાણે એટલી ઊંચાઇએ એની શક્તિનું માપ આવી રહ્યું હોય એમ લાગે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ પણ થોડી આગળ જતાં લગભગ સરખી ઊંચાઇએ આવી હાથ મિલાવે છે, અને પછી એ બંને—અને માત્ર એ બે જ–પોતપોતાનું સંભાળતી આખા ચિત્રપટ સોંસરવી નીકળી જાય છે. બીજી તરફ મિસર, આસીરિયા અને ક્રેન જાણે થાકયાં હોય એમ ઝોક ખાય છે; અને નીચે ગ્રીસ અને મય પોતાનાં માથાં ઊંચાં કરી રહ્યાં છે.

પણ આગળ ચાલતાં પહેલાં એક ઉપયોગી વિચારણા કરી જોઇએ. અદૃશ્ય ભૂતકાળમાંથી આવેલી સુમેર સંસ્કૃતિ અનુક્રમે અકાડીઆ, બાબીલન, આસીરિયા, ખાલ્ડીઆ અને પર્શિયા(ઇરાન)માં સંક્રાન્તિ પામતી આવે છે એ માનવસંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું એક સૂચક પ્રકરણ છે. મોટે ભાગે તો સંસ્કૃતિઓ કાં થાકથી અથવા મારથી જ નાશ પામતી આવે છે, અને તેથી ઘણુંખરૂ એમ લાગે છે કે વિરુદ્ધ સંસ્કૃતિઓના સમાગમમાં એક જમીનદોસ્ત થાય છે અને બીજી જીવતી રહે છે. પણ એ સામાન્ય વલણમાં આ રેખા એક અપવાદ છે અને ભવિષ્યની માનવતા માટે દિશાનિર્દેશ કરે છે. પિતાનો વારસો પુત્રને મળે એમ, એક થાકેલી સંસ્કૃતિ બીજી ચેતનવંતીને જન્મ આપી પોતે અદૃશ્ય થાય અને એ ક્રમ પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહે તો એવી રીતે માનવતાને મળેલી સિદ્ધિઓ કેટલી હદે પહોંચે?

અને છતાં એ જ અરસાનો ગ્રીસનો ખુમારીભર્યો વળાંક કાંઇ ઓછો રોમાંચક નથી. હવે બે સૈકા આગળ ચાલો, અને યૌવનભરી સંસ્કૃતિઓની સ્પર્ધામાં ન જીવી શકતું ક્રેત જમીનદોસ્ત થાય છે.

આવી રીતે સડસડાટ નીચે ઊતરતી રેખાઓ ઇતિહાસનાં કરણમાં કરુણ પ્રકરણો છે. ધર્મનાશનાં કે રાજ્યની ફનાગીરીનાં, જાનમાલના જોખમનાં કે બુદ્ધિ, કલ્પના કે શરીરને સહવા પડતા અનેક પ્રકારના બળાત્કારોનાં છૂપાં રૂદન એવી સીધી પછાડમાં સર્યાં હોય છે.

પણ આપણે એ દર્દો પર આંસુ સારવા નહિ બેસી શકીએ, કેમકે જીવન એવું જ છે. જીવનની એક બાજુ એવી કરુણ છે ત્યારે બીજી બાજુ એવી જ આશાભરી, ચેતનવંતી, ઉત્સાહપૂર્ણ છે એ સત્ય આપણને ગ્રીસની સૌંદર્યરેખામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. મદઝરી જતી એ રેખા મિસરને છેલ્લો શ્વાસ લેવા પૂરતી છૂટ આપી થકવી સુવાડે છે, અને ઇરાનને પગ તળે

કચડે છે.* પણ એના ગર્વમાં એના જ પગ પાસે ઊગતી રેખા 'રોમ'નો એને ખ્યાલ રહેતો નથી. એ રોમ એકધારી ગતિથી આગળ વધતાં ગ્રીસ નમતું આવે છે; અને ઇ. પૂ. ૮૦૦નું દૃશ્ય ઈ.સ.ના આરંભકાળ આવતાં તો ઉલટાસુલટું થઈ જાય છે.

રોમનો એ સુંદર વળાંક આપણને ઘડીભર આકર્ષી રાખે છે: કાગળ પર એ સુંદર લાગે છે એટલા જ ખાતર નહિ, એ નામ સાથે અનેક મધુર સ્મરણો ઇતિહાસે જડી દીધાં છે એટલા ખાતર પણ નહિ, પણ એવું વિલાસપૂર્ણ જીવન જીવવામાં પણ કાંઈક અજબ ફિલસૂફી સમાએલી છે માટે. ઘણી સંસ્કૃતિઓ ઊગે છે, ડચકાં ખાતી ચાલે છે કે મરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તરફડીઆં ખાતી મરે છે; પણ રોમનું જીવન કાંઈ જુદું જ છે. એ ચડે છે ત્યારે આવરણોની પરવાહ કર્યા વિના. એની સતત ગતિમાં એક પણ ઝોક નથી, એક પણ પીછેહઠ નથી. અને જ્યારે મૃત્યુનો સમય આવે છે ત્યારે પણ, જાણે કેમ મૃત્યુ પણ એના જીવનના અગાઉથી નક્કી કરેલા ક્રમનું જ એક અંગ હોય એમ, સરલપણે, જરા પણ નમતુ આપ્યા વિના, જેવું ઊગે એવું, પાછું માનવતાના મહાસાગરમાં વિલીન થાય છે. અલબત્ત, એટલી ઊંચાઈએથી લેવો પડેલો એવો સીધો ભુસ્કો એને જરૂર નડ્યો હશે. પણ એ મગરૂર જીવન પણ એવા અનેક ભુસ્કા સહન કરવાની તાજગી આપે એવું હતું ને?

અને રોમ મરતાં મરતાં બે કામ કરતું જાય છે. એક તો તે અર્વાચીન યુરોપીય સંસ્કૃતિને જન્માવતું જાય છે; અને બીજું, ખંડિત થએલા ગ્રીસ અને રોમના અવશેષો બાઇઝેન્ટાઇન સામ્રાજ્યને નામે અરધા યુરોપને પોતાની શેહમાં આણતા થોડા બિનહરીફ સૈકાની જિંદગી માણી લે છે. છેવટે એની રીતે ઉધાર લીધેલી શક્તિ એને વધુ વખત કામ લાગતી નથી, અને જૂની આરબ તલવાર એનો છેદ કરે છે.

પણ સબુર. આ નીચે કાળા ટેકરા શાના છે? ચિત્રકારે કુલ ત્રણ છાયાઓ નકશામાં પાથરી છે. એની નોંધ પ્રમાણે: 'સૌથી ઘેરી છાયામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાના મૂળ લોકો, વચલી છાયામાં મધ્ય એશિયાના આર્યો જે પાછળથી યુરોપમાં જઈ વસ્યા તે, અને સૌથી આછી છાયામાં એશિયાના બાકીના ભાગના અને ઉત્તર આફ્રિકાના લોકો બતાવ્યા છે.' આમ, નીચાણમાં જે ઘેરી છાયા છે તે નવી દુનિયામાં વસતી જૂની માનવતાની છે. યુરોપવાસીઓ અમેરિકા ગયા તે પહેલાં પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં કેટલાંયે માનવકુળો જીવન માટે સંગ્રામ ખેલી ગએલાં. એમાં માયા, ટૉલટેક, ઇંકા અને અઝટેક, એ બધાં સંસ્કૃતિવિનિમય કરતાંકરતાં એક સારી એવી સંસ્કૃતિ જમાવી ચૂકેલાં. અને એ બધાંથી જરા જુદી પેરૂઆની સંસ્કૃતિ હતી. આપણને આ જૂની અમેરિકન સંસ્કૃતિઓનો બહુ જ ઓછો પરિચય છે. પણ એ જાણવા જેવું છે કે એમાંના એકની જ શાખા પેરૂઆન સંસ્કૃતિમાં રાજ્યવ્યવસ્થા એવી સુંદર હતી કે આપણને ઘડીભર તેની ઈર્ષા આવે. કોઈ પણ બાળક જન્મે એટલે રાજ્ય તરફથી અમુક નક્કી થએલા માપનો જમીનનો એક ટુકડો એને અચૂક હક્ક તરીકે મળે અને એ મરે ત્યારે એ ટુકડો પાછો રાજ્યની મિલકત બની જાય. આવા એક સાદા કાયદાથી એ લોકોએ આજના સમાજવાદીને મૂંઝવી રહેલા રોટીના દુર્ઘટ પ્રશ્નનો નિકાલ આણેલો.

બુદ્ધના જન્મ પછી પ્રાણવાન બનેલી એ સંસ્કૃતિઓમાં આપણા પૌર્વાત્ય (અને ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય) પુરાતત્ત્વવિદોના મત પ્રમાણે ત્યાં ગએલા બૌદ્ધ ભિક્ષુ હુમશેન અને તેના સાથીઓએ પ્રાણ પૂર્યો. આજ પણ ખોદકામમાંથી બુદ્ધની મૂર્તિઓ ત્યાં મળી આવે છે. અમેરિકાના પુરાતત્ત્વવિદો આ બધી સંસ્કૃતિઓ સંબંધે વધુ જાણવા યત્ન કરી રહ્યા છે. દરમિયાન તો એમાંની છેલ્લી આશાભરી સંસ્કૃતિને યુરોપની બંદુકે એક ભડાકે ઠાર કરી એ કરુણ અને ભયાનક દૃશ્ય બધા ઇતિહાસકારોની આંખમાં આંસુ લાવે છે. એ બધાંમાંની એકનો છેલ્લો અવશેષ ચેતનહીન સ્થિતિમાં છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો છે.

અને એ યુરોપની સંસ્કૃતિ? કાકરતી લગભગ

* વાચકને ખ્યાલમાં હશે કે એક પ્રજાની સંસ્કૃતિની બાબતમાં બીજી નિસ્તેજ બની તેની પ્રજા ખંડિત થાય એમાં જ પ્રતિભાસંપન્ન સંસ્કૃતિનો વિજય સમાયો હોવાથી સાંસ્કૃતિક વિજયો રાજકીય વિજય અવશ્ય નથી હોતા. અને તેથી ચિત્રકારે નકશામાં તેમજ મેં સમજૂતીમાં રાજકીય વિજયોને ખાસ મહત્ત્વ નથી આપ્યું, સિવાય કે તેની ખાસ અસર કાંઈ હોય. હ.વ.

સાથે જન્મેલી એ સંસ્કૃતિ ઝડપભેર આગળ વધતી, વચમાં આંતરવિગ્રહોમાં પ્રગતિ ભૂલી જાય છે. પણ જ્યારથી સોનાની શોધમાં એને અમેરિકા સાંપડે છે અને અમેરિકાની જૂની સંસ્કૃતિઓ કચડાતાં એના પગ ત્યાં મજબૂત થાય છે ત્યારથી એનામાં નવું ચેતન આવે છે, અને માણસજાતે હજુ સુધી સર નહિ કરેલી એવી ટોચે તે (પોતાની અમેરિકન શાખા સહિત) પહોંચે છે. એની એ ગતિની પાછળ ભૌતિક વિજ્ઞાનનું જોર છે. ત્યારે એથી નીચે, થોડા જ સૈકાઓમા ધર્મ-ઝનૂનના જોરે પગભર થઇ ગએલી અરબ સંસ્કૃતિ બે જૂની સંસ્કૃતિઓની સ્પર્ધા કરતી ઊભી છે એથી આગળ આપણી દૃષ્ટિ પર ભવિષ્યનો કાળો પડદો પડી જાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે આ બધી રેખાઓ આગળ કઇ દિશામા જશે? ચિત્રકાર પોતાની ટૂંકી નોધમા કહે છે કે 'ગ્રીસ અને રોમ પોતપોતાના જમાનામાં ખૂબ ઊંચે ગયા હતા. પણ કાચબાની ચાલે ચાલતા મિસર, ખાલ્ડીઆ, ચીન અને હિંદની ગતિની સરાસરી કાઢી હોય તો તે દરેક એનાથી વધી જાય. બીજા કોઇ ગ્રહમાથી ઊતરી આવેલા પ્રેક્ષકને તો એ બધાંની સરખામણીમા ગ્રીસ કે રોમને વધુ મહત્ત્વ આપવું કે નહિ તે મૂઝવનારો પ્રશ્ન થઇ પડે. અને એમા યે ચીન અને હિંદ તો હજુ પણ એવા જ સશક્ત છે. તો પછી તાજી જ ઊંચી ગએલી યુરોપીય—અમેરિકન રેખા પણ ગ્રીસ કે રોમના જેવી જ અલ્પાયુષી કેમ ન હોય! ઇ. ૩૦૦૦ની સાલમાં ભવિષ્યનો કોઇ ઇતિહાસકાર આવો નકશો ચીતરે અને એમાં યુરોપીય-અમેરિકન સંસ્કૃતિને ભાગે ગ્રીસ કે રોમના જેવો છતાં જરા વધુ ઊંચો વળાંક આવે અને આજે હાસ્યાસ્પદ બનતી પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિઓ એવા તોફાની વાયુઓથી જરા નીચાણના પ્રદેશમાં શાંતપણે, જેવા અગમ્ય ભૂતમાંથી ચાલી આવે છે એવા જ અગમ્ય ભવિષ્યમાં ચાલી જાય તો નવાઈ નહિ!'

પણ આથી આપણે ફુલાઈ શા માટે જવું? ભવિષ્ય માટે બધી જાતની અટકળો કરવાનો સૌને સરખો હક્ક છે. આ બધી રેખાઓનુ વિહંગાવલોકન આપણને શીખવે છે કે માનવજાતનું સામાન્ય વલણ આ બધા ધમપછાડામા પણ ઉપર જવા તરફ છે અને જે સંસ્કૃતિ એ ઉપર જતા વલણ સાથે સુમેળ રાખી નથી શકી એને વહેલામોડાં નીચે જવું જ પડ્યું છે. તો પછી એમ પણ કેમ ન બને કે એ ઉન્નત અર્વાચીન રેખા બીજી બધીને પોતાની દિશામા ખેંચી જાય? વળી જેટલો ભય ઊંચી રેખાને પોતાની ઊંચાઇના ભારથી ભાંગી જવાનો છે એટલો જ ભય નીચી રેખાને એ ભાર નીચે ચગદાઇ મરવાનો છે. અને અત્યારના જુદાજુદા દૃષ્ટાઓ એ બંને જાતની આગાહી એકસરખા જોરથી ભાખી રહ્યા છે. પણ માનવજાત એ બંને આગાહીને ખોટી પાડી કોઈ નવી જ રેખા દોરે, એમ પણ કેમ ન બને?

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

('પોપ્યુલર સાયન્સ'માં આવેલા મિ. રિચાર્ડ્સના લેખ ઉપરથી)

મેંદીનાં પાન

જેનો ખરો રંગ જો લાગશે તો સદા તમારા આત્માને સોહાવી રહેશે.

જે કદી ભરપાઇ ન કરવું જોઇએ એવું કરજ એક જ છે—અને તે વેર.
ઉદાર થવામાં કશું અયોગ્ય નથી; પણ તે પહેલાં ન્યાયી બનવું જરૂરનું છે.
પોતાના બોલમાં શ્રદ્ધા નથી હોતી એ જ માણસ સોગન ખાવા લલચાય છે.
આત્મશ્લાઘા ઘણી વખત વ્યક્તિને બહાર આણવા કરતાં વિશેષતર ઢાંકી દે છે.
ઊંડી નદીઓ જ નીરવ વહી શકે છે.
પડેલા ઝાડનું સ્વાગત દુનિયા કુહાડાથી જ કરે છે.
પડતા દુશ્મનને હાથ લંબાવવા જેવી પ્રશસ્ય ઉદારતા દુનિયામાં એકે નથી.
જખમ કરવો જેટલો સહેલો છે એટલો જ રૂઝાવવો દુષ્કર છે.
તારે સમૃદ્ધિ વધારવી જ હોય તો ઇચ્છાઓને ઓછી કરી નાખ.

કિર્લોસ્કરનાં કટાક્ષચિત્રો

ટાંકાચ્યા ફેકી

મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ માસિક 'કિર્લોસ્કર'ના તંત્રી શ્રી શંકરરાવ કિર્લોસ્કરે 'ટાંકાચ્યા ફેકી' એટલે કે 'ટાંકની ફેંકાબાજી' એ નામથી એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી છે. શ્રી શંકરરાવ ચિત્રશાળાના મારા સહાધ્યાયી હતા અને આજે પત્રકાર તરીકે પણ તેમણે અનન્ય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, છતાં 'ચિત્રકર્મ' તજી દીધું નથી. પોતાના કામની અનેકવિધ જંજાળમાંથી તેઓ જ્યારે પરવારે ત્યારે કાં તો એકાદ કટાક્ષચિત્ર સરજે અથવા એકાદ 'સૃષ્ટિદૃશ્ય' ચીતરી કાઢે; એ બંનેમાં તેમની કાર્યક્ષમતા જણાતી છે એમણે 'કિર્લોસ્કર' માસિકદ્વારા મહારાષ્ટ્રમાં કર્તવ્ય, સાહસ, પ્રતિભા અને નવમતનો પ્રબળ પ્રચાર આદર્યો છે અને તેમાં એમનાં આ કાર્ટૂનોએ જબરો ફાળો પૂર્યો છે. એ બધાં કાર્ટૂનોનો સંગ્રહ તે જ 'ટાંકાચ્યા ફેકી.'

એમાં વળી, સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ, મહારાષ્ટ્રના સુપ્રતિભાશાળી વિદ્વાન પ્રો. ફડકેએ દરેક કાર્ટૂન ઉપર પ્રેરક કંડિકાઓ લખી છે. એમણે બહુ સૌજન્યપૂર્વક એ બધાં 'કુમાર'માં પ્રસિદ્ધ કરવાની છૂટ આપી છે અને 'કુમાર' તે માટે તેમનું હૃદયપૂર્વકનું ઋણી બન્યું છે. 'ટાંકાચ્યા ફેકી'ની બાંધેલી તૈયાર ચોપડી, કિર્લોસ્કરવાડી પ્રેસ મુ. કિર્લોસ્કરવાડી (જિ. સતારા) એ સરનામેથી રૂા. ૧ ની કીમતે મળી શકે છે.

આળસુની સુખનિદ્રા

ગાદી પર તો પડયા, પણ તલવાર જોઈ?

(ચિત્રકાર - શંકરરાવ કિર્લોસ્કર . . . લેખક પ્રો. ના. સિ. ફડકે)

કોઈએ કહ્યું છે કે ઉદ્યોગના ઘરમાં રિદ્ધિસિદ્ધિ પાણી ભરે છે. પરંતુ જે જન્મથી જ આળસપરાયણ છે તેને તો એમ જ લાગતું હશે કે ઉદ્યોગી માણસ કરતાં પોતે વધુ સુખી છે. જરા યે હાથપગ હલાવ્યા સિવાય ગાદી પર ટાંટીઆ લાંબા કરી રાતદિવસ ઊંઘ ખેંચવાનું મળે તેનાથી વધારે મોજ બીજી કઈ છે? તે મનમાં કહેતો હશે, 'ઉદ્યોગ કરીને છેવટે તો માણસે આરામ અને ચેન જ કરવાનાં ને? તો પછી એટલા માટે ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર શી? ઉદ્યોગી માણસને જે મળવાનું છે તે તો અમે ભોગવી રહ્યા છીએ.'

આળસુ માણસની આ વિચારસરણી કેટલી ભ્રમજનક છે? આંખો બંધ કરીને દૂધ પીતી બિલાડીને એમજ લાગે કે મને કોઈ જોઈ શકતું નથી; પણ પાછળથી એક દંડો પડે ત્યારે સાન ઠેકાણે આવી જાય છે. આળસુ માણસનું પણ એવું જ છે. તે આંખો મીંચીને ગાદી પર પડે છે તો ખરો, પણ દારિદ્ર્યની નાગી તલવાર તેના માથા ઉપર કાચે તાંતણે સદા લટકતી જ રહે છે એ તેને દેખાતી નથી. અને એ તલવાર પર દુર્લક્ષ કર્યું એટલે કોઈ વાર તે પડીને તેનો સર્વનાશ કર્યા વિના રહેવાની નહિ જ.

સંસારના આપણી નજરે સમાચાર

તા. ૩ ૭ ફેબ્રુઆરીને રોજ દિલ્હી મુકામે અખિલ હિંદ સ્કાઉટ સંમેલન ભરાયું, જેમાં હિંદભરના ૪૦૦૦ સ્કાઉટોએ ભાગ લીધો હતો. વીસ વર્ષ પછી લૉર્ડ બેડન પૉવેલની હાજરી સંમેલનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી હતી.

ઇંગ્લંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયા વચ્ચે રમાતી આ સાલની મૅચમા ઑસ્ટ્રેલિયાએ વિજયી થઇ 'ઍશીઝ' મેળવી છે. આજ સુધીમાં એણે ૫૬ ટેસ્ટો (છેલ્લા વિજય સહિત) જીતી છે, જ્યારે ઇંગ્લંડે ૫૪.

કરાંચીથી કોલંબો સુધીનો હિન્દ અને સીલોન વચ્ચેનો હવાઇ વ્યવહાર થોડા જ સમયમા અસ્તિત્વમા આવશે.

અખિલ હિંદ હિંદી સાહિત્ય સમેલનનુ છવીસમું વાર્ષિક અધિવેશન તા. ૨૭, ૨૮ અને ૨૯મી માર્ચે મદ્રાસમા ભરાયું, જેના સ્વાગતમંડળના અધ્યક્ષ કવિશ્રી ખબરદાર હતા.

અટક્યા વગર સાઇકલ પર લાગલાગટ પરિભ્રમણ કરી જગતરેકૉર્ડ તોડવાનો પ્રયત્ન તા. ૭મી માર્ચના રોજ અલ્લાહાબાદ મુકામે શ્રી શિવપ્રસાદ, એન. સી ભટ્ટ અને રવિન ચેટરજીએ ત્રણ હિંદી યુવકોએ કર્યો હતો. તેમાથી શ્રી રવિન ચેટરજી એ તા. ૯મીના સવારે ૧૦–૧૫ કલાકે ૭૪ માઇલ પૂરા કર્યા. આ રીતે છૂટે હાથે અને હાથકડીઓ સાથે તરવાની બે ચૅમ્પીઅનશીપો ઉપરાંત શ્રી રવિન ચેટરજીએ આ સાઇકલ ચલાવવાની ત્રીજી ચૅમ્પીઅનશીપ પણ મેળવી છે. આ ત્રીજી ચૅમ્પીઅનશીપ અત્યાર સુધી મદ્રાસના બાબુરાવ ગણપતરાવ શેવતી ધરાવતા હતા. ચેટરજીએ પહેલી બે ચૅમ્પીઅનશીપો અનુક્રમે ૧૯૩૫ અને '૩૬માં મેળવી હતી.

જાપાનીઝ સરકારે તાજેતરમાં એવો કાયદો કાઢ્યો છે કે અઢાર વર્ષની ઉપરના દરેક કુમારે દરરોજ પાચ વાગે ઊઠીને લશ્કરી તાલીમમાં હાજરી આપવી. એ વહેલા ન ઊઠે તો તે માટે માબાપ જવાબદાર ગણાશે.

સીંગાપોર અને પીનાંગ પછી બ્રિટિશ હવે હૉંગકૉંગને પણ લશ્કરી કિલ્લેબંદી કરવાની શરૂઆત કરી છે. હવે પછીથી એ-શાહી વિમાની કાફલાનું એક અગત્યનું મથક બનશે.

વર્ધા ખાતે મહાત્માજીએ પોતાના આપેલા નિર્ણય મુજબ આવતી મહાસભા બારડોલી મુકામે ભરાશે

૧૯૩૫ની સાલનો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતાને એમના 'આગગાડી' નાટક માટે આપવાનો ઠરાવ થયો છે.

મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, ગુજરાત તેમજ ઇતર પ્રાંતના વ્યાયામપ્રેમી ભાઇઓ લાભ લઇ શકે તે માટે શ્રી મોડાસા કેળવણી મંડળ વ્યાયામમંદિરની દેખરેખ નીચે તા. ૫-૫-૩૭થી તા. ૪ ૬-૩૭ સુધી ખાસ વ્યાયામવર્ગ ચાલુ કરવામા આવશે દાખલ થવા ઇચ્છનાર ભાઇએ તા. ૩૦-૪ ૩૭ સુધીમા, મગનજી મોનજી આડેસરા સંચાલક શ્રી મોડાસા કે મં વ્યાયામમંદિર મોડાસા (A.P. Ry.) એ સરનામે ડીપોઝીટ રૂા ૨ સાથે અરજી કરવી. વર્ગનું લવાજમ, ભોજન તથા વ્યવસ્થાખર્ચ વગેરે મળીને રૂા. ૧૨) અને પંદર દિવસના રૂા ૬) છે.

એવો જ બીજો વ્યાયામવર્ગ, શ્રી હનુમાન વ્યાયામપ્રસારક મંડળ અમરાવતી—એ યોજ્યો છે. છેલ્લાં બાર વર્ષથી એ મંડળ દર વર્ષે એવો નિયમિત વર્ગ ખોલે છે ને રાષ્ટ્રના ખૂણેખૂણેથી લગભગ ૫૦૦૦ જેટલા જુવાનો તેનો લાભ લે છે

તા. ૧ લી મેથી ૧ લી જાન્યુઆરી સુધી એ વર્ગ ચાલુ રહેશે ને એમાં કુસ્તી, મલખંભ, ભાલા, લાઠી, લેઝીમ, હિંદી લાઠી, સ્કાઉટિંગ, પ્રાથમિક લશ્કરી શિક્ષણ, દેશી વ્યાયામ અને એના અનુષંગી બધા વિષયો શીખવવામા આવશે. એ ઉપરાંત વિવિધ ભાષણોનો પણ પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. આખો કોર્સ ત્રણ વર્ષનો છે ને એ પૂરો કરનારને વ્યાયામવિશારદની ઉપાધિ આપવામાં આવે છે. એના બીજા વિભાગ તરીકે મંડળને વફાદાર અને વ્યાયામનું કાર્ય આગળ ધપાવી શકે એવા પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને તાલીમ અપાશે શિક્ષણ માટે કશું લવાજમ નથી. રહેવા-જમવાના ખર્ચ પૂરતા માસિક ૧૬) રૂપિયા માત્ર આપવાના ઉમેદવારે તા. ૨૫મી ઍપ્રિલ પહેલાં પોણા આનાના પોસ્ટેજ સ્ટૅમ્પ સહિત, એચ.એ અનસારે સેક્રેટરી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ અમરાવતી એ સરનામે અરજી કરવી

ભારતનાં કુળદેવી સમાં મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ પર કોઇ અંગ્રેજ લેખક મિ. ફિલિપ કૉકસે 'ઝાંસીની રાણી' નામનું નાટક લખી, તેમના ચારિત્ર્ય પર અનેક આક્ષેપો મૂક્યા હતા. પરંતુ એમના વારસદારોએ સર હરિસિંગ ગૌર તરફથી એ પુસ્તકના પ્રકાશક મેસર્સ જ્યૉર્જ ઍલન ઍન્ડ અન્વિન પર નોટીસ મોકલાવતાં તેમણે જવાબમાં સ્વીકાર્યું છે કે: મહારાણી લક્ષ્મીબાઇ સામે કરવામાં આવેલા આક્ષેપો માટે હિંદુસ્તાનનાં આઠ અગ્રગણ્ય વર્તમાનપત્રોમાં દિલગીરી પ્રદર્શિત કરવામાં આવશે, વાંધાભર્યું લખાણ પુસ્તકમાંથી કાઢી નાખવામાં આવશે અને પુસ્તકની સુધારેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવે ત્યાંસુધી હાલની આવૃત્તિનાં પુસ્તકો તથા તેના ભાષાંતરના હક્કો પણ વેચવામાં નહિ આવે.

અખાડો

જેમાં વ્યાયામની ઉપાસના કરનારા યુવાનો દર મહિને પરસ્પર અનુભવની આપલે કરે છે

નિરીક્ષક

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય

પત્રવ્યવહાર

૧

ભાવનગરથી ભાઇ નગીનદાસ શેઠ બંધકોશ અને શીર્ષાસન વિષે થોડા પ્રશ્નો પૂછે છે. બંધકોશ વિષે અગાઉ થોડુંક મેં લખ્યું છે. બંધકોશ હોય ત્યારે શીર્ષાસન કરવામાં નુકસાન નથી; તેમ મળનું દબાણ ન હોય તો સવારે દિશાએ ગયા વિના પણ શીર્ષાસન કરી શકાય. પોતાની અનુકૂળતાને અર્થે બપોરે પણ શીર્ષાસન કરવાથી કોઇ જાતની શારીરિક હાનિ થવાનો સંભવ નથી. શીર્ષાસનથી આંખની નબળાઇ દૂર થવાની માન્યતા છે, પણ એનો મને જાતઅનુભવ નથી, એટલે એ વિષે મારો અભિપ્રાય નિરર્થક છે.

ખીલ કેવળ ત્વચાનો રોગ મનાય છે. કેટલાક એને બંધકોશજન્ય ગણે છે, પણ એ બંનેનો સીધો સંબંધ પુરવાર કરવો મુશ્કેલ છે. બંધકોશને પરિણામે લોહી બગડે અને ખીલ થાય એટલું જ કલ્પી શકાય.

૨

'મારૂં વજન ૧૦૪ રતલ છે. હું ૫' ૬" ઊંચો છું. ખૂબ કાળજીપૂર્વક હું મારૂં સ્વાસ્થ્ય સાચવું છું. મને કાંઈ વ્યસન નથી. પરંતુ કસરત કરવા છતાં મારૂં હાડ બંધાતું નથી. મને લાગે છે કે સુંદર બાંધો કસરતથી નહિ પણ વારસામાં મળે છે. આવા વિચારથી કસરત તરફ મને અનેક વેળા અણગમો આવે છે. આપ શી સલાહ આપો છો?'

જંગબાર જેવા દૂરના સ્થળે પણ 'કુમાર'ની પ્રેરણાનો નિયમિત વાચન દ્વારા લાભ મેળવનાર ભાઈ ચંદ્રકાન્ત જોશી ખૂબ ઉત્સાહી અને ચીવટવાળા યુવક હોઇ, 'રૉયલ લાઇફ સેવિંગ સોસાયેટી'ના સનદધારી અને ચંદ્રક જીતનાર છે. એમના નિયમિત આહારવિહાર, વ્યાયામ, આરામ, સ્નાન અને નિર્વ્યસની જીવનનો હું વિચાર કરૂં છું ત્યારે એમની ઉપર દર્શાવેલી ઊણપનું મને એક જ કારણ લાગે છેઃ શરીરના સ્નાયુઓની વૃદ્ધિ કરનાર યોગ્ય આહારનો અભાવ. ખોરાકનું બરાબર પાચન થતું હોય અર્થાત્ એનું પૂરતા પ્રમાણમાં લોહી બનતું હોય તો શરીરની વૃદ્ધિ થવી જ જોઇએ. પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય હોય ત્યાં યુવાવસ્થામાં શરીર વધે એ કુદરતી છેઃ પણ આવશ્યક આહાર, અને એને અનુકૂળ વ્યાયામ હોવા છતાં શરીર ન વધે, તો એ, કાં તો કોઇ રોગને લીધે કે પછી શરીરની કોઇ વિશિષ્ટ ગ્રન્થીના રસની ન્યૂનાધિકતાને લીધે હોવું જોઇએ. એ તો કોઇ ચિકિત્સક કહી શકે બાંધો અને શરીરની સ્થૂલતા વિષે હું અગાઉ વિસ્તારથી લખી ચૂકો છું.

૩

'(અ) આજકાલ શાળાઓની દૃષ્ટિએ કઇ જાતનો વ્યાયામ શાળામાં દાખલ કરી શકાએ? શાળાઓમાં અન્ય પીરીઅડ પ્રમાણે આનો પણ નિયત સમય રાખે છે, તે અનુકૂળ હોય કે ન હોય, પણ વ્યાયામ કરાવવો એટલે કરાવવો જ. તો આવા સંજોગોમાં કેવા પ્રકારનો વ્યાયામ કરાવી શકીએ?

સાંજના વખતે Mass-Drill રાખીએ તો તેમાં સુદૃઢ શરીર બંધાય એ સંભવી શકતું નથી. અને એકની એક વસ્તુ કરીને વિદ્યાર્થીઓ કંટાળી પણ જાય છે. વળી તેમાં વિવિધતા લાવવા માટે મુંબાઇ જેવા શહેરમાં જગ્યાનો અભાવ. વિદ્યાર્થીઓનો પરદેશી રમતો પ્રત્યે જેટલો ચાહ છે તેટલો આમાં નથી. તેથી ફરજિયાત કરવા છતાં તેમાંથી નાસી જવાની કંઇ ને કંઇ બારી તેઓ શોધ્યા કરે છે. આપ કયા પ્રકારનો વ્યાયામ સૂચવો છો?'

(આ) ખૂબ વ્યાયામ કરીને તરત પાણી પીવાથી નુકસાન થવાનું મનાય છે, પણ રમતના ખેલાડીઓ રમત રમીને હમેશાં સોડા લેમન અને બીજાં પીણાં પીએ છે એનું શું? તરત દૂધ પીવાય?

(ઇ) લોકોના મનરંજન કરવા માટે લાઠી, લકડી અને એવા બીજા 'શો,સ' કરી બતાવવામાં વ્યાયામનો પ્રચાર નથી રહેલો? આજકાલ મુંબાઇમાં તો થાએ-

ટરમાં આવા 'શો' કરીને પૈસા કમાવા સિવાય તેનો બીજો ખાસ હેતુ નથી. આપનો શો અભિપ્રાય છે?

(ઉ) આ સાથે મોકલેલો ફોટો યોગ્ય લાગે તો 'કુમાર'માં છાપશો?

(ઋ) આપ કુસ્તીને બહુ મહત્ત્વ આપો છો. પણ માંગીમાં રોળાવાનું આજકાલનો સુધરેલો યુવાન પસંદ કરતો નથી તેથી તેનું સ્થાન જયુજુત્સુ લેતું જાય છે અને કુસ્તી જંગલી ગણાઈને તેના પ્રત્યે વધારે ને વધારે તિરસ્કાર કેળવાતો જાય છે. તો શું જયુજુત્સુ કુસ્તી કરતા ચડે તેમ છે? આપણી હિન્દુસ્તાનની કુસ્તી તો અજોડ મનાય છે; તે શું પહેલવાનો પૂરતી જ?'

આ પત્ર આખો ઊતારવામાં મારો વિશિષ્ટ હેતુ છે. એના લખનાર ભાઈ શૈલેન્દ્ર પોપટાણી વીલે પારલેની જી.પી.પી. હાઈસ્કૂલના વ્યાયામ–શિક્ષક છે. કેવળ રગાસિયા ગાડા પેઠે ગીચેગાચે ચાલી, માજ પડ્યે હાશ કરીને જાતને કૃતકૃત્ય માનનાર વ્યાયામ શિક્ષકોનો જે વર્ગ છે તેમાના એ નથી, એમ એમના પ્રશ્નો પરથી જણાય છે. એમના વ્યવસાયમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો બુદ્ધિપૂર્વક તોડ કાઢવા છતાં, એમનો શ્રમ સફળ કે સંતોષજનક પરિણામવાળો નહિ થતો હોય એમ જણાય છે એ જાતે અનુભવી અને વિચારક લાગે છે એટલા પૂરતી એમના પ્રશ્નોની ખાસ મહત્તા છે. એમાંના જે વિષયની ચર્ચા અગાઉના લેખોમાં થઈ ગઈ છે તે છોડી દઈને અવશિષ્ટ ભાગનો અહીં સંક્ષેપમાં જવાબ આપું છું.

મારે આરંભમાં જ કહેવું જોઈએ કે હું વ્યક્તિગત વિકાસ અને શ્રમમાં માનનારો છું, એટલે સામુદાયિક વ્યાયામમાં મને રસ નથી. એવા પ્રયોગમાં આનંદનું તત્ત્વ ભલે હોય, યુવાનોમાં ચપળતા, આરોગ્ય અને શિસ્તપાલન તથા મર્દાનગીનો ઉત્પાદક પણ એ હોય, છતાં શરીરના સંપૂર્ણ વિકાસનો જનક તો એ નથી જ એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. એટલે જ અમદાવાદને આગણે પ્રથમ વાર આવનાર અમરાવતીના સુનંદા વ્યાયામશાલેનો સંઘવ્યાયામ જોવા કરતાં, પામેના સરકસમાંની ત્રણ્ણાનીસ હૅન્ડ બૅલેન્સરની જોડીના કે ઍગનરાજ જેવાના રોમન રિંગ્ઝ પરના પ્રયોગો જોવા જવાનું હું વધારે પસંદ કરું. તે, અમરાવતીના વ્યાયામવીરો પ્રત્યેના અણગમા કે ઉપેક્ષાવૃત્તિથી અથવા હું બધું જાણી ગયો છું કે એમના કરતાં વધારે નિષ્ણાત છું એવા મિથ્યા ગૌરવ કે ઘમંડને લઈને નહિ, પણ જે ક્રિયા અનેક જણ ભેગા મળી એકસામટી એકીવખતે કરે તેમાં પ્રેક્ષણીય તત્ત્વ ભલે હોય, પણ વ્યક્તિગત કૌશલ્યની પરાકાષ્ઠા તો ન જ હોઈ શકે, એવા વિચારથી. અમરાવતીના પ્રયોગો વિખ્યાત છે. બહુ થોડી વ્યાયામશાળાઓએ એના જેટલી સફળતા કે લાઠી વગેરેમાં નિપુણતા મેળવી છે. છતાં અવ્યાહત પ્રયોગને અંતે દીર્ઘ કાળે વ્યાયામશાલેનો કોઈપણ સમુદાય (કદાચ ગુજરાતીઓ પણ) અમરાવતી જેટલી નિપુણતા કેળવી શકે તો એમાં મને નવાઈ ન લાગે, પરંતુ ઍગનરાજની રોમન રિંગ્ઝ ઉપરની પ્રવીણતામાં પ્રતીત થતું વૈયક્તિક તત્ત્વ, એના કૌશલ્યનું તારતમ્ય તો, સતત અભ્યાસને પરિણામે યે કોઈ પામી શકે કે કેમ એની મને શંકા છે. અનેક સબળ મલ્લરાજો છતાં જે વ્યક્તિગત 'કંઇક'થી ગામા એ ગામા ગણાય છે, પરાજિત થયો છતાં જે વ્યક્તિગત કૌશલ્ય અને સામર્થ્યને લીધે જૅક ડેમ્પસી 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ' બૉક્સર તરીકે દરેક બૉક્સિંગપ્રિય વ્યક્તિના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યો છે તે વ્યક્તિત્વ, તે વ્યક્તિગત સામર્થ્યનું દર્શન તો સામુદાયિક વ્યાયામમાં ક્યાંથી જ થાય? ખરી રીતે તો આવી પ્રવૃત્તિઓને 'વ્યાયામ' નામ આપી શકાય કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કારણ, વ્યાયામનાં અન્ય અંગો—लाघवं, कर्मसामर्थ्यं, दीप्तोऽग्निः, मेदसां क्षयः—ભલે એમાં હોય, પણ એના મહત્ત્વના અંગ—विभक्तघनगात्रत्वं—ની તો આવા સામુદાયિક શ્રમ દ્વારા આશા જ શાની રાખવી!

મારો આ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. એના આધારે જ હું આ પત્રની ચર્ચા કરવાનો છું, એટલું ધ્યાનમાં રાખવું. હવે મુદ્દાસર પ્રશ્નોના ઉત્તર આપું:

અ. કેવળ શરીરવિકાસનો જ હેતુ હોય તો શાળાઓમાં પણ વ્યક્તિગત વ્યાયામની યોજના કર્યા સિવાય છુટકો નથી; અને એમાં પણ જેમને શરીરને કેળવવાની ભૂખ હોય તેમને માટે જ. મને કમને વાંકાચૂંકા વળી, રાઈટ લેફ્ટથી પગ પછાડી, પાંચ પંદર મિનિટમાં સંઘવ્યાયામ, કવાયત વગેરે આટોપી લેવાનું સરળ છે, પણ ઇચ્છા ન હોય એવા વિદ્યાર્થીને સ્નાયુ કેળવવા

બળાત્કારે પ્રેરવાનું તો અશક્ય જ છે. એટલે જ આખું વરસ નિયમિત આખા વર્ગને વ્યાયામ કરાવવા છતાં શરીરવિકાસની દૃષ્ટિએ પરિણામ તો સરવાળે શૂન્ય જ આવે છે; જ્યારે બીજી બાજુ, કોઇ ઉત્સાહી વ્યાયામશિક્ષકની પ્રેરણા ઝીલી વ્યાયામશાળામાં મહેનત કરનાર કતિપય વિદ્યાર્થીઓના શરીર ચાર–છ માસમાં પણ સુંદર સુદૃઢ અને પ્રતિભાસંપન્ન થતા દેખાય છે.

જ્યાં આવી વૈયક્તિક કેળવણી શક્ય નથી અને 'માથે પડી વિશ્વદેવા' કરી મને કમને પણ શાળાના નિયત સમયપત્રકને અનુસરી સંઘવ્યાયામ કરાવવો પડે છે, ત્યાં તો મારી દૃષ્ટિએ ત્છેકોસ્લોવાકીઆની 'સૉકૉલ' પદ્ધતિનો સંઘવ્યાયામ શ્રેષ્ઠ લાગે છે. એમા જુદાંજુદાં સાધનોથી વિવિધતા લાવી રસ જમાવી શકાય.

ખરું જોતાં તો, આપણા જે કેળવણીકારોએ વ્યાયામનું આ નવું તત્ત્વ આપણા શિક્ષણમાં દાખલ કર્યું છે, તેમનો ઉદ્દેશ પણ વિદ્યાર્થીના શરીરને સુદૃઢ અને સુંદર ઘડવાનો નથી, પણ પશ્ચિમના અનુકરણથી અભ્યાસ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓની સ્ફૂર્તિ અને સ્વાસ્થ્ય કેળવવાનો છે. જેટલે અંશે વિદ્યાર્થીઓ વધુ રસ લેતા થાય તેટલી વ્યાયામશિક્ષકની અંગત સફળતા.

આવી દશા આપણી એકલાની જ છે એમ માનવાનું નથી 'શાળાઓમાં વ્યાયામ' સિદ્ધાંતના આચરણમાં અગ્રસ્થાને આવતા અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓની વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિઓનો પણ આવો જ ઇતિહાસ છે. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાંનો મોટો ભાગ રમતો તરફ ખૂબ આકર્ષાય છે. જિમ્નેશિયમમા જઇને નિષ્ણાત વ્યાયામશિક્ષક–coach–ના હાથ નીચે તાલીમ લઇ શરીરને કેળવનારા કે જિમ્નૅસ્ટિકસમાં વ્યક્તિગત નિપુણતા મેળવનારા તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ હોય છે.

વ્યક્તિગત વિકાસમાં અપાર શ્રદ્ધા વાળો છતાં હું સામુદાયિક વ્યાયામની કીંમત ઓછી આંકતો નથી. દુનિયાની અન્ય પ્રજાઓની તેમ આપણા જ પૂર્વજોની સરખામણીમાં આપણાં શરીર અત્યંત નિર્બળ ગણાય. એને સુધારવાની કોઇ પણ તક આપણે જતી કરવી ન જોઇએ., વ્યક્તિનો વિકાસ આપણે ધારીએ છીએ તેટલો સરળ નથી, તેમ એવા વિકાસને અનુકૂળ સંયોગો પણ હરેકને નથી મળતા. એવો શ્રમ કરવાની મનોવૃત્તિ પણ બધાની કેળવી લેવી એ આશા વધારે પડતી છે; એટલે પ્રજા તરીકે આપણું જીવનધન જેટલું દૃઢ થાય એટલું કરી લેવા અર્થે, વ્યાયામના હરેક પ્રયત્ન અને પદ્ધતિનું અવલંબન કરવું જોઇએ. શરીર સુધારણા (એકલો વિકાસ નહિ, પણ સુધારણા યે) 'બલ' રૂપી યજ્ઞનો મોટો યજ્ઞ કહેવાય. એમા સૌ સૌની શક્તિ પ્રમાણે ભોગ આપે. કોઇ નિર્બળતા અને કુરૂપતા હોમે તો કોઇ કેવળ વ્યાધિ હોમે. કોઇકોઇ સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય શક્તિ અને સૌન્દર્ય મેળવે ત્યારે જ જંપે, તો અન્યો રમત ગમત કે અંગમરોડ દ્વારા નિરામય શરીર રાખવાનો જ હેતુ હોય. સમાજના અસ્તિત્વની નજરે તો જેટલી જરૂર બળની છે, તેટલી જ સ્વાસ્થ્યની છે. એટલે શાળાઓની અંદર કે બહાર વ્યાયામનો કોઇ પણ વૈયક્તિક કે સામુદાયિક પ્રયત્ન અવશ્ય આદરણીય છે. એ પ્રયત્ન ગમે તેવો બાલિશ કે તત્ત્વહીન લાગે છતા એનું સ્થાન કોઇ નવી પ્રણાલિકા ન લે ત્યાં સુધી એની પૂરેપૂરી સફળતા અર્થે સંચાલકે મથવું જ જોઇએ. આ સંચાલકનું, પોતાનું વ્યક્તિત્વ જેટલું વધારે તેટલી વધારે સફળતા.

(આ) વ્યાયામ કર્યા પછી પાણી પીવા વિષે મેં અગાઉ લખ્યું છે. રમતગમતોની અને શરીરને ખૂબ શ્રમ પહોંચાડનાર વ્યાયામની સરખામણી અસ્થિત છે.

(ઇ) થીએટરોમાં જે રીતે આજે થાય છે, એ જાતના લાઠી–લકડી વગેરેના વ્યાયામપ્રયોગોથી તો વ્યાયામનો કદી યે પ્રચાર થવાનો નથી. એ બધા 'વ્યાયામ' નામને જ પાત્ર નથી. એમનું સ્થાન તો, મહોલ્લામા ખેલ કરનાર બજાણિયા કે કંઇક વધારે વ્યવસ્થિત રૂપના સરકસના ખેલો કરતા જરા યે વધારે માનપાત્ર નથી. અમરાવતીના ઉસ્તાદ વ્યાયામવીરો ગઇ સાલ ગુજરાતમાં આવ્યા હતા, પણ તેમની પૈસાની ભૂખને લીધે, બધો કાર્યક્રમ પ્રેક્ષણીય હોવા છતાં, વ્યાયામપ્રચારના હેતુ તરીકે નિષ્ફળ નીવડેલો.

અને સામુદાયિક પ્રયોગો દ્વારા જ વ્યાયામનો પ્રચાર કરવો હોય તો આપણાં આજનાં વ્યાયામ-સત્રો અને હરીફાઇઓ શાં ખોટા છે? ઓલીમ્પીક સંમેલનોના નાના અવતાર જેવાં આ બધાં ઓછાં ઉપકારક કે ઓછાં પ્રેરણાત્મક નથી. માત્ર એમ મોટી ઊણપ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાની છે. આપણો દેહ કેળવવો એ કેવળ આપણા આનંદ ખાતર નહિ, પણ

આપણા સમાજના, તે દ્વારા રાષ્ટ્રના વિરાટ દેહની (આપણુ શરીર એનું એક અંગ છે તેથી તેની) દરના અર્થે જ—એવી ભાવના આ સંમેલનોમા ભાગ લેનારના મનમા સદોદિત જાગરિત રહેવી જોઇએ. હરીફાઇનું તત્ત્વ જાતે અનિષ્ટ નથી. પણ એ હરીફાઇ, રાષ્ટ્રને અન્ય પ્રજાઓ સમક્ષ ઉચ્ચ સ્થાને મૂકવાના પ્રયત્ન અર્થે નહિ, પણ કેવળ અંગત મહત્તા વધારવા માટે જ ફગાય છે ત્યારે એ અકારી લાગે છે આવું પ્રબળ રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ મને કેગા મૉર્કોલમાં જણાયું છે. આપણા વ્યાયામ શિક્ષકો અને વ્યાયામસત્રોના સંચાલકો આવું તત્ત્વ આપણી વ્યાયામ પ્રવૃત્તિઓમા ઊતારી શકે તો કેવું સારૂં.

(૩) આખા શરીરનો ફોટોગ્રાફ મોકલો તો વિચાર કરૂં.

(ઋ) આ વિષે આવતા અંકમાં વિસ્તારથી લખીશ.

ફોટોગ્રાફી વિભાગ

ફિલ્મની પસંદગી

ફોટોગ્રાફીનો સામાન પૂરો પાડનારી કોઇ પણ દુકાનમાં તમે જાઓ અને નજર નાખો. લાલ, લીલા, પીળા, કેસરી, એમ વિવિધરંગી ખોખાવાળી ફિલ્મો અને પ્લેટોના પેકેટોથી ભરપૂર કબાટો તમે જોશો. આ બધામાંથી કઇ ફિલ્મ લેવી એ પ્રશ્ન ઘણાને મૂંઝવે છે. કેટલીક વાર દુકાનદાર પોતાને લાભદાયી હોય તે કંપનીની ફિલ્મો વેચવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે અકસ્માત ખરીદેલી અથવા બીજી બાજુ, એકાદ [illegible]મનું પરિણામ સારૂ જણાવાને લીધે હમેશા માટે તે જ [illegible]ીની ફિલ્મ વાપરવાનો આગ્રહ રાખવા પણ ઘણા લલ[illegible]ા હોય છે. આમ, ફિલ્મ અગર પ્લેટના પ્રકારની સાચી [illegible]જણ વગર ઘણાના ગાડા ગબડતા હોય છે.

[illegible]પ્રિન્ટિંગ અને એન્લાર્જિંગ માટે મળતા કાગળોના ઈમલશન [illegible]ર ચોપડેલા રસાયણ)માં પણ ઘણા પ્રકારો હોય છે. અને [illegible] જ રીતે નેગેટિવ ઉપજાવવા માટે વપરાતી પ્લેટો, ફિલ્મો અગર ફિલ્મોની બનાવટમાં પણ કંપનીઓ અનેકવિધ લશનો લગાડે છે. જુદીજુદી કંપનીઓની ફિલ્મોનાં ઈમલ[illegible]માં મુખ્ય તફાવત, પ્રકાશની અસર ઉપજાવવાની શક્તિ આકૃતિ પકડવાની ઝડપ—Speed of Emulsion to [illegible] light or artificial light અને વિષયના વિવિધ રંગવર્ણભેદને હૂબહૂ નેગેટિવમા લેવાની શક્તિ—degree sensitivity to many and various coloursમાં [illegible]ો હોય છે.

ફિલ્મની પસંદગીમાં ઘણા ઍમેટરો ભૂલ કરે છે, કેમકે માન્ય રીતે તેમની માન્યતા એવી હોય છે કે અમુક એક જ [illegible]રની એક જ કંપનીની ફિલ્મથી સર્વ પ્રકારની ફોટોગ્રાફી [illegible]સ રીતે કરી શકાય પણ આ માન્યતા ખોટી છે. જેમ એક [illegible] દરેક કામમાં આવતો નથી, તેમ એક ઈમલશન દરેક [illegible] માટે અનુકૂળ હોતું નથી. સર્વોત્તમ પરિણામ સહેલાઇથી [illegible]વવા માટે કામને અનુરૂપ કૅમેરા અને ફિલ્મ વાપરવાં પડે.

ઇમલશનની તીવ્રતા જેમ વધારે તેમ ફોટોગ્રાફ સારા આવે એમ પણ ઘણા માને છે અને તે કારણે સૌ વધુમાં વધુ સ્પીડની ફિલ્મો ખરીદવા દોડે છે. પણ અરધા ઉપરાન્તના એક્સ્પોઝરો માટે અલ્ટ્રા રૅપિડ પ્લેટ કે ફિલ્મ બીનજરૂરી છે, એટલું જ નહિ પણ તે વાપરવી સલાહભરેલી પણ નથી. ફોટોગ્રાફીના નિષ્ણાતો પણ બને ત્યાંસુધી ઓછી સ્પીડના ઈમલશનવાળી ફિલ્મનો જ ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે.

વળી એક રીતે colour sensitivityનો વિચાર કરતાં અમુક વિષયો પાડવાં માટે પૅન્ક્રોમૅટિક સાધનો વાપરવાં આવશ્યક છે, પણ બધાં એક્સ્પોઝર તે પ્રકારની ફિલ્મો પર જ લેવાં જોઇએ એમ માનવું તે પણ મૂર્ખાઇ છે. વધુમાં વધુ સંખ્યાનાં ચિત્રો માટે તો ઑર્થોક્રોમૅટિક ફિલ્મ બસ છે. તે ફિલ્મો વાપરવામાં સુગમ હોવા ઉપરાંત ઍમૅટરો તે વડે સહેલાઇથી સારાં પરિણામ ઉપજાવી શકે છે.

તમારી પાસે એક જ ઝડપનો કૅમેરા હોય (જેમાં કૅમેરાનું ઢાંકણ આપોઆપ ઉઘાડવાસ થતું હોય અને તે રીતની કરામત શટરમાં ગોઠવેલી હોય)તેવા બૉક્સ કૅમેરામાં અલ્ટ્રા સ્પીડવાળી ફિલ્મો વાપરવી સલાહભરેલી નથી. આપણા દેશમાં સૂર્યપ્રકાશ બહુ તીવ્ર હોય છે અને બૉક્સ કૅમેરામાં ઘણી મોટી સ્પીડવાળી ફિલ્મ એક્સ્પોઝ કરવાથી નેગેટિવો ઓવર એક્સ્પોઝર વાળી આવે છે અને ચિત્રો બગડે છે.

ફોટોગ્રાફીનાં સાધનો બનાવનાર કોઇપણ મશહૂર કંપનીની ફિલ્મો તમે ભલે વાપરો; પરંતુ દરેક કંપનીની ફિલ્મોમાં ત્રણ પ્રકાર અચૂક હોય છે (૧) બહુ જ ઝડપી અને દરેક રંગને સ્પર્શે તેવી super sensitive panchromatic, (૨) બહુ જ ઝડપી પરંતુ પીળા લાલ અને લીલા રંગોને ઓછી અનુરૂપ એવી orthochromatic અને (૩) ધીમી ઑર્થોક્રૉમૅટિક ફિલ્મ અગર પ્લેટો. આ ક્રમવાળી કોડાક કંપનીની ફિલ્મો આ નામની મળે છે: કોડાક સુપરસેન્સિટિવ ફિલ્મ; કોડાક પૅનૅટૉમિક; કોડાક ઑર્ડીનરી

આગ્ફા કંપનીની ફિલ્મોનાં નામ આ પ્રમાણે છે. આગ્ફા આઇસોપાન, આગ્ફા આઇસોક્રોમ અને આગ્ફા ઑર્ડીનરી.

તે ઉપરાંત સૅલ્ફો, ઇલ્ફર્ડ, ગ્રાઈસ એમ જુદી જુદી બનાવટની ફિલ્મો બજારમાં વેચાય છે. કંપની કંપનીની ફિલ્મોમાં રહેલ ચડિયાતી કે ઊતરતી હોતી નથી. દરેક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખે છે. એટલે સારો માર્ગ એ છે કે જે કંપનીની ફિલ્મ ઉપર પોતાનો હાથ બેસે તે જ કંપનીની ફિલ્મને હમેશાં વળગી રહી તેની જ ફિલ્મો વાપરવી એથી સારાં પરિણામો નીપજાવી શકાશે.

આગફા અને કોડાક કંપનીની ફિલ્મો વચ્ચે તફાવત પાડવો અને કોઈને સારીખોટી કહેવી એ ધૃષ્ટતા છે, પરંતુ મારા અનુભવે દેખાએલો ભેદ આ રહ્યો: આપણા દેશની આબોહવા અને ગરમીના પ્રમાણને અનુરૂપ ઇમલશન આગફાનું હોવાથી, ડેવેલપમેન્ટમાં આગફાનું ઇમલશન મને વધારે સ્ટિફ જણાયું છે. એટલે કે એક જ દિવસે આગફા અને કોડાકની ફિલ્મો બરફ વિના ડેવેલપ કરીએ તો આગફા ફિલ્મને ફ્રિલ થવાનો ઓછો સંભવ રહે છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણાંખરાં એ-કસ્પોઝરો માટે ઓછી સ્પીડના ઇમલશનનો ઉપયોગ કરવો એ સલાહભર્યું જણાય છે. તે દૃષ્ટિએ કોડાક પૅનૅટોમિક ફિલ્મની વપરાશ વધારવી જોઈએ. આ બધું છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે કોઈના અંગત અભિપ્રાયને વળગ્યા વગર જાતઅનુભવથી જ ઇમલશનના ગુણદોષ સમજી પોતાને ફાવે તો, પણ એક જ કંપનીની ફિલ્મ વાપરવી એ હિતાવહ છે.

આ માસનું પરિણામ

ચાલુ માસની હરીફાઈમાં આવેલો સંગ્રહ નિરાશાજનક છે. છતાં 'કુમાર'ના વાચકોને આ વિભાગમાં રસ હોવાથી અને તે અંગ ચાલુ રહે એ હેતુથી પરિણામ નીચે મુજબ આપીએ છીએ: પહેલા અને ત્રીજા ઇનામને લાયક ફોટો-ચિત્રો નથી. બીજું ઇનામ: 'બીબેંહું'—ભાઈ કસ્તુર શાહ. (અમદાવાદ); નોંધપાત્ર: (૧) અગાસે મોનીઓ' ભાઈ હિંમતરામ મહેતા (કરાચી); (૨) 'ગૌદોહન' ભાઈ અશોક હર્ષ (અમદાવાદ).

નવાં પુસ્તકો

બુધાકાકા: લેખક-રમણલાલ પી. સોની, **ભૂતેરગભ્પ:** લેખક-મોંઘીબેન, **ગધેડાનાં પરાક્રમો:** લેખક-ગિજુભાઈ, **આપણી લોકકથાઓ:** લેખક—કમળાબેન, **ટેકરીની વનસ્પતિ:** લેખક ગિજુભાઈ, **છ મૂર્ખાઓ** લેખક-મોંઘીબેન, **દારજન:** લેખક-શંકર શાહ, **ગિરીશભાઈની વાર્તાઓ:** લેખક-ગિરીશભાઈ, **ઋતુના રંગો:** લેખક-ગિજુભાઈ, **તારા અને ગ્રહો:** લેખક-મગનભાઈ પટેલ, કીમત દરેકની પાંચ આના; **કૈકેયી મૈયાહરી:** લેખક-નાનાભાઈ, ૦-૪-૦; **ખજાનાની શોધમાં:** અનુવાદક- મૂળશંકર મો. ભટ્ટ, ૦-૧૨-૦, બધાંનું પ્રકાશન સ્થાન શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર ભાવનગર; **વાચન પ્રવેશ પોથી** (પહેલી અને બીજી): રચનાર-રતિલાલ રા. અધ્વર્યુ, નાગોરીશાળા રતનપોળ અમદાવાદ, દરેકની ૦-૧-૬; **સુબોધ પુષ્પ વાટિકા:** અનુ- ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન, પ્રકાશક-સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ભદ્ર અમદાવાદ, ૦-૪-૦; **ચિકિત્સાધર:** લેખક- પં. હરિશંકર શર્મા, સિવિલ લાઈન્સ આગ્રા, ૧-૦-૦; **કરીમ મહમદનાં કાવ્યો અને લેખો:** લેખક-પ્રકાશક— કરીમ મહમદ માસ્તર જૂનાગઢ, ૨-૦-૦; **મિથ્યા આગમન** લેખક-કૌશિક, પ્રકાશક—સી જમનાદાસની કંપની મુંબાઈ, ૦-૨-૦; **વિજ્ઞાન સૃષ્ટિ:** લેખક-પ્રકાશક—રેવાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા, શિહોર, ૧-૦-૦; **ભારતી** (પ્રથમ ઉલ્લાસ): લેખક-વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ, પ્રકાશક-નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ તથા મુંબાઈ, ૦-૪-૦; लिपिकला तथा लिपिकलाका परिशिष्ट: લેખક-સુલેખાચાર્ય પં. ગૌરીશંકર ભટ્ટ, પ્રકાશક-અક્ષરવિજ્ઞાન કાર્યાલય, મસવાનપુર કાનપુર, દરેકની ૦-૪-૦; **ગુજરાતનાં ભાંગતાં ગામડાંમાં:** પ્રકાશક—ગ્રામ સેવા સમિતિ બારડોલી; **સમરાંગણની સુંદરી અથવા મોગલ સમ્રાટની હિંદુ ધર્મભગિની:** લેખક-પ્રકાશક—કમળાશંકર વિશ્વનાથ રાજગુરુ, રાજપીપળા, ૧-૮-૦; **ગુજરાતી સાહિત્ય, એનું મનન અને વિવેચન:** લેખક-પ્રકાશક— રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ, દાહોદ, ૨-૦-૦; **મારી જીવનકથા** (જવાહરલાલ નેહરુ): ગુજરાતીમાં ઉતારનાર-મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ, પ્રકાશક— નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, ૩-૦-૦; **યૌવન તરંગ:** લેખક- પ્રકાશક—મહાવીરપ્રસાદ શિવદત્તરાય દાધીચ, સાંતાક્રુઝ મુંબાઈ, ૦-૮-૦; **જાપાનની કેળવણી:** અનુવાદકર્તા-જગમોહનદાસ જગજીવનદાસ મોદી બી. એ.; પ્રકાશક-પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ વડોદરા, ૦-૮-૦; **જનપદ:** લેખક-મનુભાઈ જોધાણી, પ્રકાશક-ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરોડ અમદાવાદ **કુતૂહલ:** લેખક-પદ્મકાન્ત ર. શાહ, પ્રકાશક-અશોક પ્રકાશન મંદિર સુરસાગર વડોદરા, ૦-૨-૦; **મુંબાઈ:** સંપાદક- પ્રકાશક—નાગરદાસ ઈ. પટેલ, મલાડ મુંબાઈ, ૦-૩-૦; **મનન અને મન્તવ્યો:** લેખક-પ્રકાશક—રતનલાલ વિ. ખાંડવાળા, વાડી ફળિયા ખાંડવાળાની શેરી સુરત, ૦-૮-૦; **સપ્તસરિતા** (ભારતીય સાહિત્ય પુસ્તકમાળા નં. ૨): મૂળ લેખક-કાકા કાલેલકર, અનુવાદક-હૃષીકેશ શર્મા, પ્રકાશક —ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સસ્તા સાહિત્ય મંડળ દિલ્હી ૦-૪-૦; **પદાર્થ પ્રવેશિકા:** ૧-૪-૦; **પૂર્વ મીમાંસા- પ્રવેશિકા:** ૧-૮-૦, લેખક-પ્રકાશક—જયદત્ત શાસ્ત્રી, શારદા સદન, રાજપુર સિદ્ધપુર ઉ. ગુજરાત.

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

[અનુસંધાન ફાગણ અંકના પૃ. ૧૫૨થી]

પંદરમો દિવસ : ચતુષ્પદી શબ્દો અને શબ્દસમૂહો

નિયમો

[૮૩] ચાર અથવા વધારે પદોના બનેલા જે શબ્દો બોલતી વખતે સ્વતંત્ર રીતે ઉચ્ચારાતાં બે ચરણોમાં વહેંચાઇ જતા હોય, તેનો પુર્વાર્ધ લખી એ પૂર્વાર્ધના અંત્ય વ્યંજન વચ્ચે ઉત્તરાર્ધનો પહેલો વ્યંજન કાપ પાડીને લખાય છે; અને પછી એ ઉત્તરાર્ધનો બીનજરૂરી લાગતો ભાગ જતો કરાય છે.

[૮૪] ઉપર મુજબ લખતી વખતે કોઈ ચતુષ્પદી શબ્દના પહેલા ચરણને અંત્યાક્ષર લોપવાનો નિયમ ૮૧ લાગુ પડયો હોય ત્યારે એ પાડવાનો કાપ પહેલા ચરણના લખાએલા અંત્ય વ્યંજનની વચ્ચે નહિ પણ છેડા તરફ પડે છે.

[૮૫] મિશ્ર ભાવો બતાવવા યોજાએલા સમાસો કે સંયુક્ત શબ્દોને, તેમ જ ઉલટા સુલટા બબ્બે શબ્દોના બનેલા દ્વિરુક્તિ બતાવતા શબ્દોને, ચતુષ્પદી શબ્દોના નિયમો ૮૩, ૮૪ લાગુ પડે છે.

[૮૬] કોઇ પણ શબ્દ ઉપરાઉપર એક કરતાં વધારે વખત બોલાય ત્યારે એ વધારાના દરેક ઉચ્ચાર વખતે તેની નીચે એક નાની આડી રેખા કરાય છે; અથવા વિકલ્પે એ શબ્દ કુલ જેટલી વખત બોલાયો હોય તેનો સંખ્યાંક તે શબ્દ પછી લખાય છે.

[૮૭] ઉપરના નિયમ મુજબ પુનરુક્તિ લખવા જતાં કોઈ શબ્દની પુનરુક્તિ વચ્ચે કોઇ પ્રત્યય કે બીજો કોઈ શબ્દ આવતો હોય તો એ શબ્દ કે પ્રત્યય પુનરુક્તિ માટેની રેખાને સ્થાને લખાય છે.

[૮૮] એક શબ્દનો અંત અને તેના પછી આવતા શબ્દની શરૂઆત એક જ વ્યંજનથી થતી હોય, ત્યારે એ પુનરાવર્તન પામતો વ્યંજન એક વખત જ લખી એ બંને શબ્દો જોડીને લખાય છે.

સૂચનાઓ

(૮૩) ચાર પદોના બનેલા શબ્દો જેવા કે 'અહોરાત્ર', 'રાજીનામું', 'બલિદાન', 'નુકસાન' વગેરે. વધારે પદોના બનેલા શબ્દો જેવા કે 'આગ્રહપૂર્વક', 'આવકારદાયક', વગેરે. સામાન્ય રીતે આવા બધા શબ્દો બોલતી વખતે બે ટૂકડે વહેંચાઇ જાય છે, જેમકે 'રાજી–નામું', 'આવકાર–દાયક' વગેરે. આવા શબ્દોનો પૂર્વાર્ધ લખવામાં અગાઉ આવી ગએલા યોગ્ય નિયમો કામમાં લેવાય. પણ તે બની શકે એટલો સંપૂર્ણ લખાય એ ઇષ્ટ છે. એ પૂર્વાર્ધને અંતે સ્વર આવતો હોય તો પણ પછીનો વ્યંજન તો એ સ્વર પહેલાંના વ્યંજન ઉપર જ કાપ પાડીને લખવો જોઇએ. ઉત્તરાર્ધનો કેટલો ભાગ લખવો એને માટે ખાસ નિયમ નથી. ઓછામાં ઓછું જેટલું લખવાથી એ ઉત્તરાર્ધ પૂર્વાર્ધના અનુપ્રાસે સમજી શકાય તેમ હોય એટલું લખવું.

(૮૪) ઉપરના નિયમમાં ઉત્તરાર્ધનો પહેલો વ્યંજન પૂર્વાર્ધના છેલ્લા વ્યંજન વચ્ચેથી કાપ પાડી લખવાનો છે. એટલે એ કાપ વચ્ચેને બદલે છેડા તરફ પડે ત્યારે એ કાપ પાડેલા વ્યંજન પછી પણ એકાદ વ્યંજન લોપાયાનું સૂચન કરે છે. એટલે બીજી રીતે આ સમજવા યત્ન કરીએ તો છેડા તરફના

કાપ એમ સૂચવે કે એ કાપ એ વ્યંજનને માટે નહિ પણ તેના પછીના કોઇ માટે છે.

(૮૫) આ નિયમના કારણ રૂપે એટલું જાણવું બસ થશે કે લાંબા શબ્દોમાં જે તત્ત્વ છે તે ચતુષ્પદી શબ્દોમા માત્ર અર્ધું જ વિકાસ પામેલું હોય છે. એટલે વસ્તુતઃ સંયુક્ત શબ્દો કે સમાસો એ ચતુષ્પદી શબ્દોની સંસ્કૃત આવૃત્તિ જ છે. આથી સ્વાભાવિક જ બંનેને એક સરખા નિયમો લાગુ પડે. છતાં સમાસો પૂરતી એક ખાસ કાળજી એટલી રાખવી પડશે કે પૂર્વાર્ધમા આવતો એકનો એક શબ્દ બીજા જુદા જુદા શબ્દો સાથે આવી જુદા જુદા સમાસો બનાવતો હોય ત્યાં એ ઉત્તરાર્ધમા આવતા શબ્દનો જરૂર પૂરતો ભાગ બરાબર લખાય. જેમકે 'વિચારસૃષ્ટિ', 'વિચારસરણી'; 'હિંદુસમાજ', 'હિંદુસંસાર', આવા વૈકલ્પિક સમાસોમાં ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ વ્યંજન તેના સ્વર સહિત કે વધારે ભાગ સંજોગો મુજબ લખવાની જરૂર રહેશે.

(૮૬) શબ્દ ઉપરાઉપર બે કે ત્રણ વાર બોલાય ત્યાં સુધી એક કરતાં વધારેના એક અથવા બે ઉચ્ચાર માટે એકેક આડી રેખા નીચે કરવી સુગમ પડે છે. આ આડી રેખા 'ત' વ્યંજન કરતા સહેજ નાની કરવી, જેથી વાંચતી વખતે ભૂલ ન થાય. પણ જ્યારે ચાર પાચ વખત કોઈ શબ્દ પુનરાવર્તન પામતો હોય, ત્યારે એવી રેખાને બદલે 'કુલ' જેટલી વખત તે બોલાતો હોય તેનો અંક '૪', '૫' વગેરે મૂકવો વધુ સહેલો પડે છે.

(૮૭) અગાઉ આવી ગએલ નિયમ ૪૮માં કેટલાક પ્રત્યયો શબ્દના અંગથી જુદા અને તેની નીચે લખવાનું જણાવ્યું છે. એટલે એ પ્રત્યયો 'ત', 'ન', 'મ', 'ય', 'લ', 'વ', 'શ'માંનો કોઇ વ્યંજન આ નિયમની રીતે લખવાનો આવે ત્યારે અસ્પષ્ટતાનો ભય રહેશે. પણ ૪૮મા નિયમ મુજબ લખાતો પ્રત્યય દર્શાવતો વ્યંજન અને આ નિયમ મુજબ પુનરુક્તિ દર્શાવતો વચ્ચેનો વ્યંજન એ બે લખવાની રીતમાં એક મુખ્ય તફાવત છેઃ નિયમ ૪૮ મુજબ લખાતો પ્રત્યય એવી રીતે લખાય છે કે પ્રત્યયની શરૂઆત શબ્દનો અંત આવ્યો હોય તેની નજદીકથી થાય. એ નિયમનાં ઉદાહરણો જોતાં આ વાત બરાબર સમજાશે; ત્યારે આ નિયમની રીતે લખાતો વ્યંજન શબ્દ જ્યાંથી શરૂ થયો હોય તેની નીચેથી શરૂ કરી લખાય છે, એટલે કે એ ઉપરનો શબ્દ અને નીચેનો વ્યંજન એ બંનેના છેડા એક જ ઊભી લીટીમાં આવી રહે છે. આટલું ખ્યાલમાં રાખતા પ્રત્યય અને પુનરુક્તિની ઓળખાણ સ્પષ્ટ થઇ જશે.

(૮૮) નિયમ ૮૧ મુજબ અંત્યાક્ષર લોપી શકાતો હોય તોપણ આ નિયમનીરીતે તે લખવાથી એ લોપવાની જરૂર નહિ રહે. ખ્યાલમાં રાખવું કે આવી રીતે જોડીને લખવાના બંને શબ્દો ઠીક ઠીક લાંબા હોય તો વધારે સારૂ. કેમકે ટૂંકા શબ્દોને આમ જોડીને લખતાં એવી રીતે લખેલું રૂપ કોઇ લાંબો શબ્દ હોવાનો ભ્રમ રહે. સંકેતોમાં આ નિયમનો પ્રયોગ કરવાની સલાહ ન આપી શકાય.

ઉદાહરણો

(૧) **[નિ. ૮૩: પૂર્વાર્ધ પર કાપ પાડી લખાતો ઉત્તરાર્ધનો આદ્ય વ્યંજન]** અહોરાત્ર, આગેવાન, ગૃહપતિ, કોળાગાર, ચિત્રકળા, દરબાર, દરવાજો, દોઢગાંત, ધરપકડ, નુકસાન, બલિદાન, ભુજંગેરો——મનોહરા, રસાયણ, રાજીનામું, સનાતની, હડતાળ, હરગીજ.

(૨) **[નિ. ૮૪: પૂર્વાર્ધના છેડા ઉપર કાપ]** ન્યાયખાતું, ન્યાયાધીશ, ભૂતકાળ, લોકજીવન, લોકપ્રિય, લોકગત, લોકશાસન, લોકસમૂહ, વિકાસક્રમ, વિષયવાસના, સેવકમંડળ.

(૩) **[નિ. ૮૫: સંયુક્ત શબ્દો, સમાસો]** અગ્રગણ્ય, આગ્રહપૂર્વક, આત્મકથા, આત્મસંતોષ, આવકારદાયક, કન્યાવિક્રય, કોતરકામ, ક્ષણભંગુર, છાપાદ્વારા, જીવનચરિત્ર, જિંદગીભર, તત્ત્વજ્ઞાન——દૈવયોગ, દૃઢતાપૂર્વક, ધનવૈભવ, ધર્મપત્ની, ધર્મશાળા, ધર્મશંકર, ધારાસભા, નુકસાનકારક, પાટનગર——પુનર્લગ્ન, પૂજ્યભાવ, પ્રજાસંઘ, પ્રયોગશાળા, પ્રવાસવર્ણન, પ્રાતઃસ્મરણીય, પ્રેક્ષકવર્ગ, ફળદ્રુપ, બિહીનહેવાર, ભાવનાશીલ——ભોગવિલાસ, માતૃભાષા, માનપત્ર, માનસશાસ્ત્ર, મુખચિત્ર, મુખપત્ર, મૂર્તિપૂજા, મોટરકાર, યંત્રશાસ્ત્ર, રણકારભર્યું, રાજપ્રકરણ, રાષ્ટ્રધ્વજ——રાષ્ટ્રવિધાયક, રાષ્ટ્રસંઘ, રદ્દીયુક્ત, લાગણીપ્રધાન, લાગણીવશ, વખાણવાલાયક, વર્તમાનપત્ર, વસીયતનામું, વિચારશીલ, વિચારસૃષ્ટિ,

વિદ્વત્તાપૂર્ણ——વિશ્વયુદ્ધ, વિસ્તારપૂર્વક, શસ્ત્રનગ, શહેરસુધરાઈ, શિષ્યવૃત્તિ, શીર્ષકમાં, સમાજપૂર્વક, સમાજકલ્યાણ, સમાજવાદ——સમાજવ્યવસ્થા, સંપ્રદસ્થાન, સંભાળપૂર્વક, સુવર્ણચંદ્રક, સેવાભાવી, સ્પષ્ટવક્તૃ, સ્મરણ-શક્તિ, હાઈકોર્ટ, હાનિકર્તા, હિંદુસમાજ, હિંદુસંસાર, હુન્નરકળા, હૃદયસ્પર્શી.

(૪) નિ. ૮૫ ચાલુ: [દ્વિરુક્તિ] અસ્તવ્યસ્ત, આગતેગ, ખજભજાર, નાનુંમોટું, નાનુંસુનું, ભેળસેળ, વાતચીત, સહીસલામત, હડહડતું, ટીલચાલ,

(૫) [નિ. ૮૬: પુનરુક્તિ] ઘણાઘણું, જ્યાંજ્યાં, ત્યારેત્યારે, વિધવિધ, હા! હા! હા! હા! હા!

(૬) [નિ. ૮૭: પુનરુક્તિ વચ્ચેના પ્રત્યયો વગેરે] એકનું એક, વાદવિવાદ, સાથેસાથ...આમતેમ.

(૭) [નિ. ૮૮: બે શબ્દો વચ્ચે એક સામાન્ય વ્યંજન] ઇતિહાસસરણી, રેફરન્સ સાહિત્ય, સમાજજીવન.

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

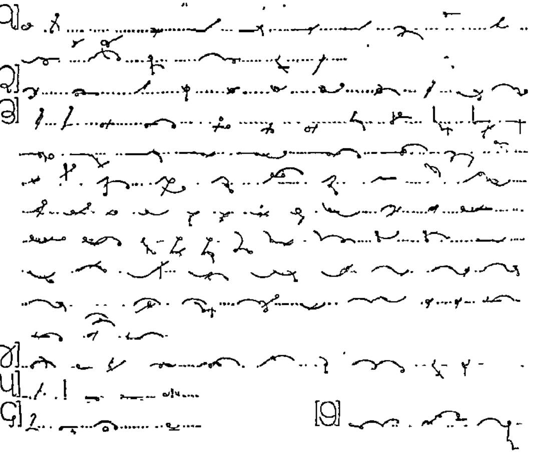

નવાં પુસ્તકો

સચિત્ર કાવ્ય સરિતા: લેખક–પ્રકાશક–ગઢ સુખભાઈ ચુનીલાલ, વીસનગર, ૪–૦–૦; **મેઘદૂત** (ભાષાન્તર): કર્તા અને પ્રકાશક–ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ, ગુંદાવાડી રાજકોટ, ૧-૪-૦; **જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ:** સંપાદક, મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ; પ્રકાશક–જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિ તરફથી મગનલાલ મૂળચંદ શાહ, માનદ તંત્રી, ગોડીજી નવી બિલ્ડીંગ પાયધુની મુંબાઈ ૩, ૨–૮–૦; **પુણ્યકન્યા:** લેખક–નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, પ્રકાશક–નવચેતન સાહિત્ય મંદિર ભદ્ર અમદાવાદ, ૧–૧૨–૦; **શરદચંદ્ર** (દશ્ય ત્રિઅંકી નાટક) લેખક–પ્રકાશક–હિંમતલાલ ન. શુક્લ, શાન્તીનાથના પાડાની પોળ, બારી પાસે ઘર નં ૧૦૧ ઘીકાંટા અમદાવાદ, ૦–૧૦–૦; **જીવન અને સાહિત્ય:** લેખક–રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઇ એમ એ, ૨–૮–૦ તથા **સુવર્ણ રજ:** સંગ્રાહિકા–શ્રીમતી બાબા મજમુદાર ૩–૦–૦; બંનેના પ્રકાશક–આર આર. શેઠની કું કેશવબાગ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ-૨.

એક અભ્યાસી ને અનુભવીની કલમે લખાતી જળજંગલની જીવસૃષ્ટિની પરિચયમાળા

વન વગડાનાં વાસી

શિયાળ

'ના હું તો ગાઇશ'.[1]

—ભલે, ગાઓ ગર્દભરાજ, ગાવાનો તમને પૂરેપૂરો હક્ક છે. અજવાળી ઝોકા જેવી રાત. શાંત વાતાવરણ. નિર્જન એકાન્ત સ્થાન. સાથે સંગીતનો વેત્તા પ્રિય વયસ્ય. આ બધું હોય ત્યા કોઇને પણ ગાવાનું મન થઇ આવે. પણ ગદ્ધાપુરુષ, તમે શેરડીનું ખેતર કાં શોધ્યું? સ્વભાવે વનસ્પતિભક્ષક છો, એટલે મારનું જોખમ વહોરીને પણ વાડ ભાગી નાખી ચરવા કાજે તમે તો ખેતરમા પેસો. પણ તમારા ભેગો શિયાળને શીદ ખેંચ્યો? એના મુફલિસ દેહને તો ડફણાં ખાધે પાલવે નહિ. તેમ તમારી સોબત પણ એવી—માફ કરજો—આકર્ષક નથી કે જીવનું જોખમ હોય ત્યાં યે એ છોડવી ન ગમે. ત્યારે શેરડીના સ્વાદથી લલચાઇને તો એણે તમારો અકારો સાથ નથી શોધ્યોને? પણ શિયાળ શેરડી ખાય? કે પછી પાઠ લખનાર ભૂલ્યો?

શિયાળ છે તો સ્વભાવે જ માંસાહારીઃ કુણું, જરઠ, તાજું, કોહેલું—ગમે તેવું માંસ પણ એમને ખપે છે. લાગ મળે તો કુકકુરીઆ, લવારાં કે ગરધા-પીલા પણ ઝડપી લે. વખતે ખેતરમાં ઝાડે ટાંગેલાં ખોયાગામાંથી નાનાં છોકરાં પણ ઉપાડી જાય. અમારા ગામના મસાણમાં દાટેલા છોકરાના મુડદા ખોદી કાઢીને ખાતા તો મેં એમને અનેક વખત જોયાં છે. છેવટે ધો, કાચંડા અને જીવાત ખાઇને પણ ચલાવી લે. પણ ભૂખ્યા રહેવું એમને ન પાલવે. એટલે એમાંનું કંઇ યે ન મળે તો એ ગામ ફરતા ઉકરડામાંથી છાણ પણ વીણી ખાય. એમને અભાવે વનસ્પતિભક્ષક બનતાં પણ એમને નાર નથી લાગતી. ફળનાં એ ભારે શોખીન.[2] એમા યે બોર તો એમને ખૂબ ભાવે. પાટણના પડખે સહસ્રલિંગ તળાવની પાળે પથરાએલી વાડીઓમાં આગે બોર ખાવા ભટકતા ત્યારે જમીન સાથે ઘસરાતી બોરડીઓ પરના ગીહાગીદા પાકાં એંગોલા જેવા વડબોર ચોરી ખાનારા શિયાળની વાતો અમને વાડીવાળા વાઘરીઓ કરતા. શેરડી દેખીને પણ એમની દાઢ સળકે છે. પણ અમારા ઉત્તર ગુજરાતમાં તો શેરડી ક્યાંથી ભાળે? એટલે કુણી જાતના મીઠા ડાંડા ચૂસીને એ ચલાવી લે છે.

આવા ઉભયભોજી સ્વભાવને લીધે, શિયાળ[3] એના વર્ગના[4] અન્ય પ્રાણીઓ (વરૂ[5] અને લોંકડી[6]) થી જુદું પડે છે. આ બંને અને કૂતરાં એનાં સગાંના. કૂતરાંનો તો વંશ જ શિયાળ અને વરૂમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એવી જે માન્યતા પ્રચલિત છે, એ એના કૂતરા સાથેના અત્યંત સામ્યને લીધે જ.

ગામના અન્ય પશુઓ પાસે જે સ્થાન કૂતરાનું છે, તેવું જ આરણ્ય પશુઓમાં નિકૃષ્ટ સ્થાન શિયાળનું છે. બંને તિરસ્કૃત, હડધૂત, અવમાનિત. છતા બંનેની ઉપયુક્તતા, આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. બંને[7] રખાં

---

૧ સરકારી વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડીના તેરમા પાઠનું પરીક્ષા માટે રટણ કરતા વિદ્યાર્થીને આભારી લેખ.

૨ 'ખાટી દ્રાક્ષ'ની વાતમાં શિયાળનો ફળનો શોખ પ્રતિબિમ્બિત છે.

૩ અંગ્રેજી નામ Jackal; પારિભાષિક સંજ્ઞા Canis aureus

૪ Canidae

૫ Wolf ૬ Fox આ બંને પ્રાણી કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં અનેક સ્થળે નજરે પડે છે ઉ. ગુજરાતમાં પાલણપુર તરફ સંભળાય છે, પણ મારા જોવામાં નથી આવ્યા.

૭ કૂતરા પેઠે શિયાળને પણ હડકવા લાગે છે.

કુદરતનાં ભંગીઃ અવશેષ ખાનારાં. બંનેને મનુષ્યનો સહવાસ ખૂબ ગમે છે. માત્ર કૂતરાં ગામમાં રહેનારાંઃ ત્યારે શિયાળનો વસવાટ મુખ્યત્વે ગામના ઉકરડામાં કે સીમાડે; લાગ ફાવે તો ગામમાં યે પેસી જાય. છતા બંનેના સ્વભાવ જુદા. કૂતરાં માયાળુ, હિંમતવાળા. શિયાળ બીકણ, નરમ, શરમાળ. સંતાતાં છૂપાતાં ફરે છે. વખતે સપડાય તો મુડદાં જેવાં નિશ્ચલ થઈને ઢોંગ કરી જમીન પર પડી રહે છે. આહારોપાદાનની વાત બાદ કરીએ તો બીજી રીતે નિરુપદ્રવી, નિર્દોષ; વરૂ અગર ચિત્તા કે નાર જેવો રંજાડ ન કરે. છતાં એમના દુર્ભાગ્યે સૃષ્ટિના આરંભકાળથી એમની ગણના ધૂર્ત, ખલ અને પરોપજીવી તરીકે થતી આવી છે. પ્રકૃતિને ખોળે પડેલો કહેવાતો કચરો એના ગજા પ્રમાણે સાફ કરવામાં સદૈવ તત્પર છતા, આ નિર્દોષ ભંગીને દંતકથામા ચીતરાય એટલા કાળા રંગે ચીતર્યો છે. આહારની આશાએ, કંઈક ટૂકડો મળશે એવી લાલચે એ વાઘ સિંહ જેવા હિંસ્ત્રતમ પશુઓ પાછળ ભમે. વાઘ વગેરેને તો એની પડી યે ન હોય. એમાં પણ ચિત્તા તો એમના જન્મના વેરીઃ કેટલાયે શિયાળ ચિત્તાના પેટમા પડી ચૂક્યા હશે છતા કહેવાય એમ કે વાઘ સિંહનો શિકાર શોધી લાવનારા જ એ અનુચર. આ થોડો અન્યાય છે?

શિયાળનો જેને નિકટનો પરિચય છે, તેને આમાં અતિશયોક્તિ નહિ લાગે. એનો દેખાવ કદરૂપો નથી તેમ એનો ભૂખરો રંગ, મોનેરી ઝાયવાળા વાળ, ગુચ્છાવાળી પૂછડી, લાંબુ મો, ટૂંકા કાન—ખાસ આકર્ષક પણ નથી. નિકૃષ્ટ આહારને લીધે, ગીધ પેઠે એના શરીરમાથી અત્યંત ઉત્કટ, અસહ્ય દુર્ગંધ પણ નીકળે છે. છતા એટલા પરથી એના અન્ય સદ્ગુણો ઢંકાઈ જવા ન જોઈએ, એમ હું માનું છું.

પૂર્વગ્રહરહિત શાંત ચિત્તે વિચાર કરતાં લાગશે કે આમાં નથા દોષ એનાં રૂપરંગનો કે નથી એના આહારવિહારનો. એની અવનત દશાનું ખરૂં કારણ તો એનો વિચિત્ર 'સ્વર'—બોલી છે. ભયાનક આર્ત સ્વરે થતો એનો ચિત્કાર ગમે તેવા સ્થિતપ્રજ્ઞ કે જડ હૃદયને પણ કકળાવી મૂકે છે. એક બોલે; એનું સાંભળી બીજું, બીજાનુ ત્રીજું—એમ એક પછી એક બોલતાં જાય, દિશાઓ ગજાવતા જાય; એક દિશામાથી આવતો, આપણી પાસે થઈને અન્ય દિશામાં આઘે લય પામી જતો એમનો આ ચિત્કાર, સંધ્યાકાળે કે બ્રાહ્મમુહૂર્તે, ભારતવર્ષના એક ખૂણેથી નીકળી બીજા ખૂણે, રામેશ્વરથી ગંગોત્રી અને દ્વારકાથી જગન્નાથ, દરરોજ પથરાઈ જતો, ભારતવર્ષનું હૃદય ભેદી આરપાર નીકળી જતો, આપણે કલ્પનાબળે સાંભળીએ છીએ.

એમની આ પ્રકારની પરુષ વાણીનો ગેરલાભ લીધો સહૃદય છતાં સૌન્દર્યપૂજક કવિઓએ અને માત્ર અગમ્યમા જ શ્રદ્ધાવાળા શાકુનિકોએ. ધૂર્ત, શઠ, ડરપોક, ખુની વગેરે વિશેષણો આપીને સંતોષ ન થયો એટલે કવિઓએ એને વધારામાં ચીતર્યો જ્વાલામુખીઃ ઉલ્કામુખ! કહે છે કે મધ્યરાત્રિએ શિકારની શોધમાં ફરતી શિયાળ 'વાસે' ત્યારે એના મોંમાંથી અંગારા ખરે છે! પછી તો કલ્પનાની પરંપરા ચાલી. કોઈએ કહ્યું કે આવી મજ્વાલા શિયાળ તો દેશનો નાશ જ કરનારી છે. બીજાએ તર્ક દોડાવ્યો કે 'ના ભાઈ, એના મોંની ઝાળ–ઉલ્કાના અજવાળે તો એ માંસ શોધી શકે છેઃ[૮] એ તો એના આહારોપાદાનનું આવશ્યક સાધન.' આવા ભીષણ આરોપથી કકળી ઉઠેલા અન્ય સહૃદયે ખુલાસો કર્યો કેઃ તમે બંને વાત વધારીને કહો છો. વાસ્તવિક રીતે તો આમાં નવાઈ જેવું કશું જ નથી. સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે પેઠે એના મોંની લાળને લીધે નીકળતી 'જ્વાળા' પણ શિયાળનો સ્વાભાવિક અલંકાર જ છે; એમાં કશી ભયંકરતા નથી.

કવિઓની આ કલ્પના જેવી જ એક માન્યતા આજે પણ ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં પ્રવર્તે છે મને યાદ છે તે પ્રમાણે આવી સજ્વાલા શિયાળ 'ફાઉડી'[૯] નામે ઓળખાય છે. પણ આવી 'જ્વાલા' જોઈ હોય એવી કોઈ વ્યક્તિ મારા જાણવામાં નથી, તેમ આવો આવિષ્કાર થવાની શક્યના પણ નથી.

શિયાળ ડાબી ઊતરે તો આ થાય અને સામી બોલે તો પેલું થાય. 'યાહિ યાહિ યાહિ' બોલ નાખે તો અગ્નિભય, 'ટા ટા ટા ટા' સ્વરથી મરણની આગાહી, 'ધિગ્ ધિગ્' નાદે અનિષ્ટ સૂચન—વગેરે અનેક કલ્પના-

---

૮ રઘુ ૧૬. नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः
स बाध्यते राजपथः शिवाभिः।

૯ કેટલેક સ્થળે ચીબરીને પણ 'ફાઉડી' કહે છે

માં શાકુનિકોને રાચતા છોડીને આપણે શિયાળના એક અવશિષ્ટ અને વિશિષ્ટ સ્વરનો પરિચય કરીએ. એ સ્વર તે 'ફીઆઉ' 'ફીઆઉ'.[10] જ્યારે જ્યારે વાઘ કે ચિત્તો નિકટમાં હોય ત્યારે જ શિયાળ આમ બોલે છે એવી એક માન્યતા છે, પણ અન્ય અનુભવીઓના મતે તો આ સ્વરને અને વાઘ ચિત્તાના સામીપ્યને કશો જ અનિવાર્ય સંબંધ નથી. માત્ર એટલું જ સાચું કે એ ખૂબ ડરનું માર્યું જ આમ 'ફીઆઉ' 'ફીઆઉ' કરે છે. પછી તે વાઘની બીક હોય કે કૂતરાની.

ગમે તે હોય પણ શિયાળના દીર્ઘ સ્વરે થતા ચિત્કારની પાસે ઝરખના વિકટ હાસ્યની ભયંકરતા પણ દબાઇ જાય છે. એના કંઠમાં નૈસર્ગિક કટુતા નથી. છતાં અનેકવાર ઉચ્ચારાતા સ્વરોની પરંપરામાંથી નીપજતો કરુણ વિલાપધ્વનિ સાંભળતાં, પ્રકૃતિને ખોળે થતા સંહારના પડઘા સાંભળતા હોઇએ, એમ આપણું હૃદય વીંધાઈ જાય છે.

જે એના રૂપરંગમાં નથી, જે એના આચરણમાં પણ અલ્પતમ અંશે છે, એની દારુણતા શિયાળના સ્વરમાં મૂકવામાં પ્રકૃતિએ શી લ્હાણ લીધી હશે, એ તો કોણ કહી શકે. પણ એથી આ અત્યંત ઉપકારક પણ ભંગીકર્મને ગોગે દડધૂત બનેલા ગરીબ પ્રાણીના અવમાનમાં ઉમેરો થયો છે એટલું તો ચોક્કસ. પ્રકૃતિની ક્રૂર ઉપહાસવૃત્તિની કેટલી નિરંકુશતા, શો ઘોર અન્યાય.

[illegible]

---

[10] વખતે 'ફાઉડી' નામ આ સ્વર પરથી પણ પડ્યું હોય; સંસ્કૃતમાં શિયાળનાં ફેરુઃ ફેરંડઃ વગેરે નામોનું મૂળ પણ આ સ્વરમાં જ હોય.

પોતે અભણ હોવાથી કોઇ વિદ્યાર્થી પાસેથી એક માણસે કાગળ લખાવ્યો. પણ એ લખાઇ રહ્યો કે તરત એણે એ વાંચ્યા વગર તાબડતોબ પોતાને સોંપી દેવાનું એ વિદ્યાર્થીને કહ્યું ને એ પ્રમાણે કાગળ તેની પાસેથી લઈ લીધો. પછીથી ઘણુ ટેરીજીએ એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં એણે જણાવ્યું, 'અરે, એ તો મારો ખાનગી કાગળ હતો.' —નવરંગ

વરસાદનું બહુ સખત તોફાન નીકળતાં લૉજમાં સૂતેલા બે મુસાફરોમાંનો એક બોલ્યો, 'આપણી લૉજનું મકાન પડુંપડું થઇ રહ્યું છે.'

'તેમાં આપણે શું? લૉજવાળાને આપણે ભાડું આપવા બંધાએલા છીએ; મદદ આપવા નહિ!' કહેતાં બીજા મુસાફરે ગોદડું માથે ઓઢી લીધું.

જીવનનું પરોઢ (અનુસંધાન પાન ૨૧૪થી)

દોઢ વરસ પહેલાં જે સ્ટીમરમાં અમે આવ્યા હતા એ જ જર્મન લાઇનની લાલપીળા ચટાપટાવાળાં ભૂંગળાંની સોમાલી સ્ટીમરમાં જ અમે બેઠા એટલે મને ખૂબ મજા પડી. જૂના ખલાસી, સારંગ, દાક્તર એ બધાની ફરી ઓળખાણ કરવા લાગ્યો. એન્જિન, ડાઇનીંગ રૂમ, બરફ સોડા રાખવાની જગ્યા, ક્રેઇનો એટલે કે માલ ઊંચકી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મુકવાનાં યંત્રો, પગ પડતાં દબાઈ દે એવી અને ઠંડી મજાની લાગતી પાઇપો બધું હું જોઇ વળ્યો. સોમાલી સ્ટીમર નાની હોવાથી એમાં ઓરડીઓ પણ નાની હતી અને બે પથારીથી વધુ પથારીવાળી બીજા વર્ગની એકે ઓરડી ન હોવાથી આ વખતે પહેલા વર્ગની એક મોટી ઓરડી અમારે માટે નિયત થઇ હતી. એ ઓરડી પણ મેં ઝીણવટથી તપાસી.

સ્ટીમરોમાં પાંચથી સાત માળ હોય છે. ત્રણ માળ તો પાણીની નીચે રહે છે. નીચેના ભાગમાં માલ ભરવાના ભંડકિયા હોય છે. એના ભંડકિયામાં ચોખ્ખી હવા જાય તે સારૂ ઉપલા તૂતક ઉપરથી હવા ભરી જનારૂં એક જાડું ભૂંગળું અમારી એ ઓરડીના એક ખૂણામાંથી પસાર થતું હતુ એ મને જરાયે ગમ્યું નહિ. મેં પ્રયત્ન તો કર્યો પણ એ જાડું પોપા જેવું ભૂંગળું કોઈ રીતે દૂર કરી શકાય એવો રસ્તો મને જડ્યો નહિ. આવતી વખતે જે બે ઓરડી અમે વાપરતા એ પણ હું તપાસી આવ્યો, પણ ફર્સ્ટ ક્લાસમાંનો મોટો અરીસો, સરસ ચિત્રો, પાણીના નળ વગેરે એમાં ન દેખ્યું એટલે છેવટે અમારી જ ઓરડી સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ નક્કી કર્યું અને બીજાં અવલોકનો કરવા માંડ્યો. ત્યાં વખત થયો ને સ્ટીમરનું ભૂંગળું વાગ્યું. હું ઉપલા તૂતક પર ગયો અને મારા ભાઇ તથા બીજા, કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ પાસેથી વિદાય લેતા હતા તેમાં ભળ્યો. થોડીવારે બીજું ભૂંગળું વાગ્યું અને મુસાફરીએ ન આવનારા લોકો સ્ટીમર પરથી ટપોટપ નીચે ઉતરી ગયા. સ્ટીમર પર ચડવાને માંડેલી સીડીઓ પણ ઉપાડી લેવામાં આવી અને સ્ટીમરને બીજાં બંધનોમાંથી મુક્ત કરવાની શરૂઆત થઇ, જેથી ત્રીજું ભૂંગળું વાગતાંની સાથે સ્ટીમર ચાલી નીકળે.

(ચાલુ) પ્રભુદાસ ગાંધી

જેમાં લોકસમૂહમાંથી મળેલા જેવાતેવા જ્ઞાનપરથી ભણીગણીને પંડિત થવાની મહત્ત્વા અને ભાવનગર, રાજકોટ, જુનાગઢ ને ગીરનાર રખડી, વાસ્તવિક જગતના કઠોર પરિચય

સંયોગો મનુષ્યને ઘડે છે. પ્રકૃતિ સંયોગોમાં ધકેલી દે છે. વિવેકબુદ્ધિવાળો માણસ એ સંયોગોને અનુકૂળ બની, નિર્મિત જીવન સુખી બનાવી, મુક્તિમાર્ગગામી બને છે. વિવેકશૂન્ય જીવ એ સંયોગોને પોતે પ્રાપ્ત કરેલો સુખ કે દુઃખનો પ્રસંગ ગણે છે. સુખી સંયોગનો એ દુરુપયોગ કરે છે; દુઃખી સંયોગમાંથી બચવા અનેક પ્રકારનાં નવા કર્મો રચીને જીવનને કર્મજાળમાં બાંધી દે છે.

દસ કે અગિયાર વરસની મારી ઉંમરે પિતાજીનો દેહાંત થયો. ગામડાનું બ્રાહ્મણ કુટુંબ આફતમાં આવી પડ્યું. મારા મોટાભાઈ નિર્વાહ વાહક બન્યા. કાચી વયે ચિંતાનો બોજો લઈ અમદાવાદ રળવા ગયા. હું ઘેર બા પાસે એકલો રહ્યો. ગામમાં નિશાળ નહિ. દોઢેક માઈલ દૂર બીજે ગામ ભણવા જતો. બીજી ચોપડી પૂરી કરીને ત્રીજીમાં ગયો એ વખતે શાળાના શિક્ષકની બદલી થઈ. બીજા મહેતાજી બે ચાર મહિના સુધી આવ્યા જ નહિ. શાળા બંધ રહી.

મારે તો મોજ થઈ ગઈ. આખો દિવસ ભટક્યા કરું. ગામના પાદરે નદીમાં નહાવાની લહેર. નહાતાં થાકું એટલે ઝાડ ઉપર ચડુંઊતરું. આ જ કાર્યક્રમમાં દિવસ પૂરો થતો. બિચારી બા ખોળાખોળીને થાકે પણ જડું નહિ. બપોરે ભૂખ લાગે ત્યારે અને સાંજે અંધારું થાય ત્યારે જ ઘેર જાઉં

ઘણી વાર ઝાડની ટોચે ચડીને કે ધારના પત્થર ઉપર બેસીને વિચાર્યા કરું, કે આમ સીધા ને સીધા ચાલ્યા જઈએ તો ધરતીનો છેડો આવે કે નહિ? દરિયાને સામે કાંઠે કેવો દેશ હશે?

ગામમાં એક લુહાર નવો આવ્યો. એણે તો આખા ગામના છોકરાઓ મોહી લીધા. રાત થાય કે છોકરાઓનું ટોળું જામે. લુહાર વાર્તા માંડે. બે ત્રણ દિવસે એક વાર્તા પૂરી કરે. મને તો એવો રસ પડ્યો કે સૌ પ્રથમ જઈ પહોંચું.

વાર્તાઓ મુખ્યત્વે રાજકુંવરની કે રાજાની, વાણિયાની, વણઝારા અને જાદુગરની કહેવાતી. રાજાની વાતમાં અણમાનીતી રાણીનો કુંવર તો આવે જ. જાતમહેનતથી અને બુદ્ધિબળથી મનોરથ સફળ બને. વાણિયાને બેચાર દીકરા હોય જ. તેમાં એકાદ બુદ્ધિમાન છોકરો આપબળે સંપત્તિ મેળવે. વણઝારો ચકોર બુદ્ધિથી રાજાને ય હરાવે. જાદુગર કોઈને મારી નાખે. એ મૃત-વ્યક્તિનો પુત્ર મોટો થઈને દેશપરદેશ ભટકે. શક્તિશાળી બનીને જાદુગરને મારે.

કુંવર હોય ત્યાં કુંવરી હોય જ. વણઝારાને રૂપવંતી દીકરી ન હોય તે બને જ નહિ. પણ એ બધા મિશ્રણમાંથી હું તો આપકર્મી અને બહાદૂરી બતાવનાર પાત્રો ઉપર ફિદા થઈ જતો. રાત્રે સૂતી વેળા ઊંઘ આવતાં સુધી એકાદ આપકર્મી પાત્ર બનીને આમ કરું–તેમ કરુંની સૃષ્ટિ રચતો.

ઘરમાં પિતાજીનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનો ઢગ પડ્યો હતો. એ સામે જોઈને વિચાર્યા કરું, કે હું યે દૂર દેશ ચાલ્યો જાઉં. ખૂબ ભણુંગણું અને મોટો પંડિત થઈને ઘેર આવું. પેલી વાર્તાના પાત્રો આંખ સામે નાચી ઊઠે.

મારા સ્વાનુભવમાંથી ચોક્કસ નિર્ણય કરી શક્યો છું કે વાર્તા એ આગગાડીના પાટા સમી છે. બાળકોની વૃત્તિઓ એ પાટાઓ ઉપર દોડી જાય છે. માબાપો અને શિક્ષણસંસ્થાઓ ધારે તો બાળકોને યથાનિશ્ચય કેળવી શકે. શિક્ષણસંસ્થાઓનો આધાર રાખી ન શકાય. પણ માબાપોએ તો બાળકોની અવશ્ય કાળજી લેવી જોઈએ. બાળક વાંચતું થાય કે તરતજ એના હાથમાં યોગ્ય વાર્તાસાહિત્ય મૂકી દેવું. એની પસંદગી કરવાનું કામ જરા અઘરું છે. કેવી વાર્તા કેવો પ્રભાવ પાડશે એ જોવું જોઈએ. બાળકો માટે લખાય તે બધું બાળકોને વાંચવા જેવું નથી હોતું. બાળકો માટે વાર્તા લખવી એ અઘરામાં અઘરું કામ છે. સારા ગણાતા લેખકો પણ તેમાં સફળ ન થઈ શકે.

મારા બાળજીવનમાં વાર્તા દ્વારા પડેલો પ્રભાવ હજી મને સાંભરે છે.

મેં નિર્ણય કરી લીધો, કે ઘેરથી ચાલ્યા જવું. કોઈ મોટા શહેરમાં જવું. ગમેતેમ કરીને નિર્વાહ કરતા અભ્યાસ કરવો.

બાને કહ્યું. એ તો માને જ કેમ? અજાણ્યા સ્થાનમાં, અજાણ્યા લોકોમાં આપણું કોણ? આ એનો વિરોધ હતો. છેવટે દીકરો ભણીગણીને આવશે તો

મારી સફર [3]

કાંક્ષાને વશ થઇ હું દોરી લોટો લઇ નીકળી પડું છું પછી પાછો મારી બાની વત્સલ હૂંફ મેળવું છું એ સુખી થશે એ હિતદૃષ્ટિએ બાએ જવાની રજા આપી. મેં ભોળી બાને સમજાવ્યું, કે શહેરોમાં તો મોટા-મોટા શેઠિયા ભણનારા વિદ્યાર્થીઓને ઘણી મદદ કરે.

હું એક પોટલીમાં બે કપડાં અને લોટો બાંધી તૈયાર થયો. બાએ મારા હાથમાં બે રૂપિયા ખર્ચીના આપ્યા. ચાલી નીકળ્યો. ઝાંપા સુધી બા વળાવવા આવ્યાં. 'સાચવજે બેટા!' કહ્યું અને મેં સામે જોયું. બાની આંખમાથી આંસુનાં બુંદ ટપકતા જોયાં. માતાના વાત્સલ્યનાં એ પ્રતીક હતાં. માતૃહૃદયના એકેક ધબકારા સાથે અથાગ વાત્સલ્ય વહેતું કોણ માપી શકે!

બા પાછાં વળ્યાં. હું રસ્તે પડ્યો. કયાં જવું, શું કરવું એ કંઈ વિચાર્યું નહોતુ. કયાંક જવું એ જ એક વિચાર. મારી ભૂગોળ એકદમ સરળ હતી. આકાશને એક છેડેથી ધરતી શરૂ થાય. છેડો આવે ત્યાંથી પાણી આવે તે આકાશના બીજા છેડા સુધી. આકાશ ઉપર ભગવાનનું સ્વર્ગ અને નીચે પાતાળ દેશ. દેશ આખામાં ગુજરાતી સિવાય બીજી ભાષા કે બીજા લોકો હોય કે કેમ, એ ખબર જ નહોતી. હા, એક ખબર હતી, કે બાવાની અને બ્રાહ્મણોને ભણવાની સંસ્કૃત ભાષા જુદી. આપણા લોકસમુદ્રમાંથી મળેલું આ જ્ઞાન.

ચૌદ માઇલ દૂર એક સ્ટેશનનું નામ યાદ હતું. ત્યાંથી કાશી જવાય એમ પણ સાંભળી ગએલો. બસ, કાશી જવું અને અક્કલ હોંશિયારીથી ભણવું એમ ઠરાવ્યું. તોફાન કરતા ત્યારે ગામની, પાડોશની કે ઘરની સ્ત્રીઓ 'કાશીની કરવી'એ ચડાવતી. એ કાશી સ્મરણમાંથી હટે કે?

સ્ટેશનને રસ્તે ચાલવા માંડ્યો.

એટલું તો જાણતો હતો, કે આ રસ્તે સ્ટેશન જવાય. ગામના કોઇને પૂછીને તેને કંઇ પણ સામો સવાલ પૂછવાનો મોકો ન આપવો એ નક્કી કર્યું હતું.

ચાલતાં ચાલતાં એક ગામને પાધર પહોંચ્યો. એક પીપર નીચે ચાર પાંચ જણ ટોળું વળીને ઊભા હતા.

'સ્ટેશનનો માર્ગ કયો?' મેં પૂછ્યું.

'ટેશન જવું છે?' આશ્ચર્યભર્યા અવાજે એક જણે મને પૂછ્યું.

'હા.'

'કેવા છો?'

'બામણ.'

'તોયે માળું! નકર આટલો સોકરો બાર્ય નીકળી હકે?' એકે કહ્યું.

'શું જાસ્યો મારાજ?' બીજાએ પૂછ્યું.

'મારા મામા ન્યાં રે'સે' મેં કહ્યું.

'માબાપ સે?' કોઇએ પૂછ્યું.

'છે.' કહીને ટૂંકું વાળ્યું.

કાઠિયાવાડનો પ્રજાજન મને એમ છોડી દે, એ ન બને! કુટુંબની, બને તો બાપદાદાની અને છેવટે સગા-સંબંધીની પણ હકીકત જાણવા પ્રયત્ન કરેજ.

'મામાને ત્યા કામ સે કાઇ?' વળી પૂછ્યું.

'હા' કહીને હું ચાલવા માંડ્યો.

ઊભો રહ્યો હોત તો કોણ જાણે શું શું ય પૂછી નાખત. કાઠિયાવાડમાં અમુક પ્રકારનો નવરો વર્ગ હોય છે. કામકાજ કંઇ નહિ. નવરા બેઠા વખત કાપવાનો કંઇ ઉદ્યોગ શોધી કાઢે; તેમા મુખ્ય કુથલી હોય છે. અજાણ્યો કોઇ મળી આવે તો એના દાદા પરદાદાનો ઇતિહાસ પૂછવામા વખત ગાળે છે. જેની સાથે કંઇ મતલબ નહિ, એવો રસ્તે જનાર સામો મળે તો ય પૂછી નાખે: 'કયાં જવું? કયાં રહેવું? શું જશો?' ઉત્તર હિંદમાં રસ્તે જનારને 'કયાં જવું?' એમ પૂછવું, એ અસભ્યતા ગણાય છે.

બે ચાર ગાઉ ચાલ્યા પછી માલનાં ગાડાં સ્ટેશને જતા મળ્યાં. તેની સાથેસાથે સ્ટેશને પહોંચ્યો. સ્ટેશન જોવાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ. હાથલો (સીગ્નલ) પડે એટલે ગાડી આવે; લીલીપીળી ધજા બતાવે; એવુંએવું સાંભળેલું. ધારીધારીને સ્ટેશન જોયું. મારા કલ્પના જગતમાં મેં એક સ્ટેશન રચી રાખ્યું હતું, પણ તેની સાથે આ વાસ્તવિક સ્ટેશનનો આકાર પ્રકાર મળ્યો નહિ. જો મારી એ કલ્પનાનો હું દુરાગ્રહી હોત તો કદી કેત કે 'આવું સ્ટેશન હોય જ નહિ.' આજ મને સમજાય છે કે 'મંતવ્ય' એ કલ્પનાએ સ્વીકારેલું સ્વરૂપ છે. કોઇ પણ મંતવ્યનો દુરાગ્રહી બને છે, ત્યારે જે વિષે મંતવ્ય બંધાયું હોય એ જ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થતાં

તેને સ્વીકારવા ઇન્કાર કરે છે. જગતના બધા વાદ-વિવાદોનું આ મૂળ. કલ્પના અને તર્ક વિના મંતવ્ય બંધાતું જ નથી.

ગાડી આવવાની તૈયારી થઇ. ટીકીટબારીએ ભીડ જામી. ટીકીટનું સ્વરૂપ જોવા હું બારી પાસે ઊભો રહ્યો; એ પણ મારે મન નવાઇની વસ્તુ હતી.

ટીકીટ લઇને બધા સ્ટેશનમાં જતા હતા ગાડી હમણાં જ આવશે એમ સાંભળ્યું. હું પણ બધાની પાછળ સ્ટેશનના આંગણામા દાખલ થવા ગયો.

'ટિકેટ!' બારણે ઊભેલા કોઇએ મને રોક્યો. હું સમજી ગયો, કે ટીકીટ તપાસનાર છે.

'ભાઈશાબ હું બ્રાહ્મણ છું. ગરીબ છુ. લાઠીએ જાવું છે.' એમ કહીને મેં મફત મુસાફરીની યાચના કરી.

'અંહ્ ... અહીં ધર્માદા ગાડી નથી. ચા......લ નીકળ.' કરીને એવો બરાડો પાડ્યો કે હુ નાઠો. બ્રાહ્મણને બધે દયાદાન મળતું હશે એ માન્યતા ખોટી ઠરી.

સારૂં થયુ, અહીંથી લાઠીના બે કે ત્રણ આના ટીકીટના હતા. ટીકીટ લીધી. ગાડી આવી ગઇ. પાણીના રેલા પેઠે વહી જતી ગાડી જોઇને હુ તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. બધાની દેખાદેખીએ ડબામા જઇ બેઠો. વાતવાતમાથી જાણ્યુ કે ગાડી સીધી ભાવનગર જશે.

ગાડી ચાલી. બારી આગળ બેસીને ગાડીના વેગથી દૂર દૂરનો પ્રદેશ અને ઝાડો ફરતા જોઇ રહ્યો. ભારે મઝા પડી.

ડબામા બેચાર બાવા બેઠા હતા. ટીકીટ તપાસનાર આવ્યો. બાવાઓએ 'હમ તો સાધુ લોગ. હમારે પાસ ટીકીટ કહાંસે?' કહીને માફી મેળવી. મને લાગ્યું, કે બ્રાહ્મણની જાત તો બાવા કરતા ઊંચી. લાઠીએ કંઇ જવું નથી. ગાડીમા બેસવાની ભારે લહેર પડે છે. ચાલને સીધો ભાવનગર જ જાઉં. બાવાને માફી મળે છે તો ઊંચી જાત બ્રાહ્મણને ન મળે એવું તે કંઈ બને?

લાઠી આવ્યું અને ગયું હું ગાડીમાં જ બેસી રહ્યો. ભાવનગર ગાડી પહોચી ત્યાં સુધી મગ્ન બનીને દોડતી ગાડીમાંથી બધે જોતો રહ્યો. ખરેખરી લહેર જામી. મોડી સાંજે ગાડી ભાવનગર ગઇ.

ગાડી અહીં જ છૂટી ગઇ. પોટલું બગલે મૂકીને હું સીધો ચાલવા માંડ્યો. પાટા ઉપર દૂર ચાલીને બહાર નીકળી ગયો રસ્તા ઉપર આવ્યો તો ભારે ધમાલ જોઇ. ગાડી ને સાયકલ તો દોડે પણ સાથે માણસની પણ દોડાદોડ. આ બધી ધમાલથી હું ગભરાયો. આવા શહેરમાં શે રહેવાય! વિસામો લેવાનું યે સ્થાન નહિ. એક બે કલાક ભટક્યો. શહેર જોવાનો પણ આ પ્રથમ પ્રસંગ હતો.

થાકીને એક પાનવાળાની દુકાન સામે પગથી ઉપર ઊભો થઇ ગયો.

'એઇ ... શું ઊભો છે, ચાલતો થા, નકામી ભીડ કરે છે?' પાનવાળાએ કહ્યું.

હું તેના ઘરાકને રોકતો હોઇશ. કદાચ મારા ઊભા રહેવાથી એને આડ પડતી હશે.

હું તો આવ્યો હતો એ જ રસ્તે સ્ટેશને પહોંચ્યો. અરધા કલાક પછી એક ગાડી પાછી લાઠી તરફ જતી હતી. કળેબળે બેસી ગયો. રાતનાં ઘોર અંધારાને ચીરતી ગાડી કોણ જાણે કેટલું યે દોડી ગઇ. સૂરજ ઊગ્યો ત્યારે એક સ્ટેશને ગાડી ઊભી હતી. કોઇએ કહ્યું, એ જેતલસર છે. સામેજ એક પાટિયું ટાંગ્યું. 'જૂનાગઢ જવાની ગાડી અહીં બદલાય છે.'

ઠીક થયું, જૂનાગઢ તો પરિચિત નામ. જવા દે ત્યાં. નરસિંહ મહેતાના ચોરામાં જઇને રહીશું. ત્યા કોઇ ના નહિ કહેતું હોય એમ ધારીને ઊતરી પડ્યો, પણ દરવાજે પાર થઈ શકે એમ નહોતુ. ટિકિટ તપાસનાર ઊભો હતો. ફરીફરીને પાટા ઉપરથી જૂનાગઢની ગાડી ઉપર ગયો.

ભૂખ લાગી હતી. કાલે આખો દિવસ ભૂખે ગયો હતો. ગાડીમાં બેઠો કે ભૂખ ઊડી ગઈ. ચાલી ત્યારે તો પ્રદેશ જોવામાં મન ચોંટી ગયું.

સાંજે જૂનાગઢ ગયો. જેમતેમ સ્ટેશનમાંથી બહાર નીકળ્યો. નરસિંહ મહેતાનો ચોરો પૂછતો ચોરે પહોંચી ગયો. અત્યારે તો એ સ્થાન ઝાંખુંઝાંખું યાદ છે. સાંજ પડી ગઈ હતી. પૂર્વાભિમુખે મંદિર છે. ભાવથી હાથ જોડ્યા અને મૂર્તિ સામે 'ભલું કરજો'ના ઊંડા ભાવે ઊભો રહ્યો. ચારે બાજુ ધર્મશાળા જેવું હતું. ત્યા ગંદાં –ગોબરાં સાધુ ભિખારી પડ્યાં હતાં. એવાં સાથે પડી રહેવાને મન કબૂલ્યું નહિ. તરત જ ચોરા બહાર નીકળ્યો. સામે જ ઝાલર બાજતી અને નગારૂં ગડગડતુ સાંભળ્યું. મંદિર હશે જ એમ ધારી ત્યાં ગયો. અલમસ્ત જુવાનો ઠાકોરજીની આરતી ઉતારતા જોયા.

બહાર આંગણામાં ઓટલા ઉપર મહંત બેઠા હતા. વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરીને હું બેસી ગયો. આરતી પૂરી થઈ.

'કેમ આવ્યો છે?' મહંતે પૂછ્યું.

'રાત રહેવું છે.' મેં કહ્યું.

'ક્યાંથી આવે છે!'

' . . . થી આવું છું. મારે ભણવું છે; ગરીબ છું.'

'અચ્છા' કહીને મહંતજી ચેલાઓ સાથે વાતે ચડ્યા.

મને શાંતિ વળી. રાત કાઢવાની ચિંતા તો હતી. અગિયાર વરસનો, ગામડામાં જ ઉછરેલો, કાચો છોકરો દૂર પ્રદેશના આ શહેરમાં કેવી સ્થિતિ અનુભવતો હશે એ વિચારવા જેવું છે.

ન ભૂલાયો, હમેશાં આળેહૂબ યાદદાસ્તમાં જડાઈ ગયો, એવો પ્રસંગ હવે બને છે.

'ચલો ખાને કો' મહંતે મને કહ્યું.

હું સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો.

'ચલોજી' મહંતે ફરી પ્રચંડ અવાજે કહ્યું.

હું થીજી ગયો.

'ચલો, ચલો, રોટી ખા લો!' મહંતે ત્રીજીવાર કહ્યું.

આજે બે દિવસથી અન્ન પેટમાં પડ્યું નહોતું. ભૂખ ઉગ્ર બનીને શમી ગઈ હતી. પણ બાવાના ઘરનું અન્ન કેમ ખવાય, એ ધર્મજન્ય ભાવનાએ રોકી લીધો. બ્રાહ્મણનો દેહ ભ્રષ્ટ થઈ જાય જ. એ વિશ્વાસે હું ચૂપ બેસી રહ્યો. મહંત પણ મારા ભાવને સમજી ગયો હોય તેમ નરમ થઈને મનાવવા લાગ્યો. મેં એક જ જવાબ દઈને ટાળી દીધું: 'મેં હમણાં જ ખાધું છે.'

આગ્રહ કરીને મહંત મંદિરમાં ગયો.

સંસ્કારની શક્તિ અત્યારે સમજાય છે. માબાપના લોહીમાંથી એ સંસ્કારો મળ્યા હતા. ઘર, ગામ, સમાજ અને કથા સાહિત્યે એ સંસ્કારને પોષ્યા હતા. સંસ્કારમાં દબાએલો સંસ્કારના ચશ્માથી જ જુએ છે. એના સંસ્કારના રંગમાં રંગાએલી વસ્તુ જ એ જોઈ શકે છે. કોઈ પ્રજાના ઉત્થાનની લડત ચલાવવી હોય તો બાળકેળવણી ઉપર હલ્લો લઈ જવો જોઈએ. સંસ્કારનાં બીજ ત્યાં જ ઊગી શકે એવું એ ક્ષેત્ર છે.

ઉપલો પ્રસંગ ઘણા યાદગાર પ્રસંગોમાંનો એક છે. મારા એ વખતના ભાવોનું મંથન અત્યારે મને સમજાય છે. સંસ્કારોથી જ કોઈપણ સુધરી કે બગડી શકે છે, ઉપદેશથી નહિ. પ્રજાના દોરનારાઓએ સંસ્કાર રેડવા મથવું જોઈએ. ખાલી સુંદર ઉપદેશોથી કોઈ કદી સુધરે જ નહિ.

રાતની રાત એક ઓટલા ઉપર કોથળાના આધારે પૂરી કરી. ઊઠતાંની સાથે જ કોઈએ જોયો ન જોયો બહાર નીકળી ગયો.

સીધો બજાર ચાલ્યો. દામો કુંડ અને ગઢ ગીરનાર જોવા જવું, ત્યાં કોઈ સિદ્ધ જોગી જડી આવે તો 'અમર ફળ' માગી લેવું, એમ વિચાર્યું. અજાણ્યા વિષયનો અંત ત્યાં સુધી આપમેળે જ તોડ કાઢી લેવો એ મારો સ્વભાવ છે. ગીરનારનો રસ્તો શું પૂછવો? હજારો લોકો જતા હશે. એવું કલ્પી ખૂબ આથડ્યો અને છેવટે 'ગીરનાર જવાનો રસ્તો' એવું પાટિયું વાંચીને ચાલતો થયો.

દામો કુંડ આવ્યો. પ્રેમથી ચરણામૃત ચાખ્યું. યાત્રીઓ નહાતા હતા અને બ્રાહ્મણો તેમને ઘેરી વળીને દોકડાનાં દાન માગતા હતા. મને ધંધો સૂઝ્યો. હું તો બ્રાહ્મણ જ. વગર પૈસાની મૂડીનો ધંધો 'દાન' શું ખોટો' તરતજ પાસે એક દુકાન હતી. પૈસાનું કંકુ લીધું. કુંડ ઉપર આવીને ઊભો રહ્યો. પણ કોઈને ચાંદલો કરીને દોકડો લેવાની હિંમત ન ચાલી. મને શરમ આવી કંકુનું પડીકું ગજવામાં મૂકી દીધું.

આગળ ચાલ્યો. ગીરનાર ઉપર ચડવાનાં પગથિયાં પાસે ગયો. એક પત્થર ઉપર બેસીને નિરાંતે લીલુડી ડુંગરમાળ જોઈ રહ્યો.

અરધોક કલાક વીત્યો હશે. આઠ દસેક છોકરાઓનું ટોળું આવ્યું. બધા હસતા, કૂદતા, અને ગમ્મત કરતા જતા હતા. ગીરનાર ચડશે એમ ધારી હું યે પાછળ ચાલ્યો. મનને દુઃખ થયું, કે 'અરેરે! મારે ય આવી ટોળી હોત તો!' એ લોકો પગથિયાં છોડીને આડે રસ્તે જંગલમાં ઘૂસતા ગયા. કોઈએ મને પાછળ આવતો જોયો અને બૂમ મારી:

'એય, ક્યાં આવે છે?'

'વિદ્યાર્થી છું.' મારાથી બોલાઈ જવાયું.

બધા ઊભા રહ્યા. તેમના શિક્ષક જેવા સજ્જને ક્યાંથી આવું છું, વગેરે પૂછ્યું. 'હું જોવા આવ્યો છું' એમ મેં કહ્યું.

'ભલે આવે, થાકીશ તો નહિને?' શિક્ષકે મને સાથે લઈ જવાની પરવાનગી આપતાં પૂછી નાખ્યું.

'નહિ થાકું.' મેં કહ્યું.

ચાલ્યા. બે એક કલાક ગીરનારના પેટાળમાં ડુંગરાળ જંગલ ભમ્યા. ભૂખને લીધે મારું તો લોહી સુકાઇ ચાલ્યું હતું. એ લોકો પણ થાક્યા અને એક ઊંડી પણ પહોળી ખીણને કિનારે ઊંચા ભાગ ઉપર બેઠા. ભાથું કાઢ્યું અને ખાવા માંડ્યા. ગાંઠીઆ અને પેંડા મને પણ મળ્યા. મૂગે મોંએ બધા ખાતા હતા.

અમારા કાળજાં કાંપી ગયાં. ધીમો હુંકાર થયો અને આખો ડુંગરો ધ્રુજી ઊઠ્યો. અમે બેઠા હતા એ ભાગ ઊંચો થતો ભાસ્યો. એજ પળે અમારી નીચેથી સિંહ નીકળીને ખીણ તરફ મોજથી જતો દેખાયો. અમારા શ્વાસ સુકાઇ ગયા. દબાઇને, ચંપાઇને અમે થીજી ગયા. ભાગ્ય સારાં કે સિંહ દાદા સીધા ખીણમાં ઊતરી ગયા. પછી તો અમે ત્યાં રોકાઇએ જ શાના? સીધા મારગે ચડી ગયા.

બધા સાથે હું પણ સ્ટેશને ગયો. ટોળા સાથે ઘૂસી ગયો અને ગાડીમાં જગા મળી ગઇ. ગાડી સીધી રાજકોટ જતી હતી. ચાલો, રાજકોટ જઇશું. એ વખતે ટીકીટ તપાસનાર નીકળ્યો નહિ હોય કે પછી 'બાપુ–ખાતુ' હશે, પણ મને કોઇએ ટોક્યો જ નહિ રાતના દસ વાગ્યે રાજકોટ ઊતર્યો. પેલા લોકો વચ્ચે જ ક્યાંક ઊતરી પડ્યા. જેમ તેમ સ્ટેશન બહાર નીકળ્યો. જવું ક્યા? બીજું તો ઠીક, પણ રાત ક્યાં ગાળવી? ફરાશે ત્યા સુધી ફરીશું, થાકીશું ત્યારે ગમે ત્યા પડી રહેશું. એમ ધારી હું બજારે ચાલ્યો.

અમારા ગામના જ એક માણસને અહીં કંદોઇની દુકાન હતી. કંદોઇઓળમાં ઘૂસતાં જ મેં એમને જોયા. ઓહો! જાણે મને મહાન આશ્વાસન મળી ગયુ, એ ભાવે રાજી રાજી થઇ ગયો. હર્ષમા ને હર્ષમાં 'કેમ, કાકા?' કહેતોકને દુકાને જઇ ઊભો.

કાકાએ ખુશી–ખબર પૂછ્યા.

'સારું થયું બેટા, તું આવ્યો. મારે ત્યાં કામ કરજે.' કાકાએ કહ્યું.

'ભલે, કરીશ.' મેં રાજી થઇને કહ્યું.

બે રૂપિયા પગાર ઠેરવ્યો. બીજે જ દિવસે હું દુકાને કામ કરવા માંડ્યો. સવારના પાંચે ઊઠીને રાતના બાર સુધી સખ્ત મજૂરી કરૂં. પંદરેક દિવસ એમ કાઢ્યાં. પછી તો બપોરે દુકાને બેઠાં બેઠાં આંખમાં ઊંઘ ભરાય અને ઝોલું ખાઈ જાઉં. ધ્યાન કરતોને કાકાનો પહાડી મુક્કો પીઠ ઉપર પડે.

દુકાન પાસેથી નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ સામે હું જોઇ જ રહેતો. એક દિવસે મારી આંખ ઊઘડી. દુકાને હું એકલો જ હતો. વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં જતાં જોયાં. વિચારમાં પડ્યો. અરે! હું ક્યાં આવી બેઠો. આ બળદિયા સમું જીવન જીવવું? મારે ભણવું જોઇએ. આ બીજા રૂવાબથી ચાલે છે તેમ ચાલવું જોઇએ. ભણ્યા વિના એ નહિ બને.

બીજે દિવસે કાકાએ પગાર આપ્યો. ન કહ્યું કે ન પૂછ્યું. સવારમાં ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યો. ધીમે ધીમે ચાલીને ગામ પહોચતા સૂરજ ડૂબાવી દીધો. જરા અંધારૂં થતાં ઘેર જતો રહ્યો.

મને જોતાં જ બાએ 'ભલે આવ્યો મારો વહાલો' કહેતાં મને બાથમાં લઇ લીધો.

સંયોગે મને પાછો ઘેર પહોચાડ્યો. પ્રકૃતિ મારો જીવન–માર્ગ સાફ કરતી હતી. એ માર્ગની બંને બાજુએ પરિસ્થિતિની વાડ હતી. વિટમ્બણાની અનેક નદીઓ ઉપર સંયોગના પૂલ બંધાયા હતા. પરિસ્થિતિની વાડ ટપી જાઉં, સંયોગના પૂલ પાર કરૂં તો જ હું અણુરોક મેદાનમાં જઇ શકુંને? હા, એ તો નીરલા!

જીવરામ જોષી

મેંદીનાં પાન

જેનો ખરો રંગ જો લાગશે તો સદા તમારા આત્માને સોહાવી રહેશે.

પુસ્તકો કરતાં મનુષ્યોને વાંચવા એ વધુ અગત્યનું છે. ને મનુષ્ય કરતાં યે પોતાની જાતને વાંચવી સૌથી અગત્યનું છે.

સ્નેહીઓ વચ્ચે તારા મગજ ઉપર કાબૂ રાખજે, સમાજ વચ્ચે જીભ ઉપર.

પૈસાને તારો ચાકર રાખ, અંતઃકરણને માલિક.

પ્રમાણિક ખોટ સહન કર, પણ શરમિંદી ભર્યો નફો જતો કર.

જીવનનું પરોઢ

પ્રકરણ ૧૨મું : નવી સૃષ્ટિ, ચોરીનો પ્રસંગ, સંસ્કાર પલટો, પાછા ઊપડયા

માતૃભૂમિ, સ્વદેશ, ભારતખંડ એવાં નામો એ દિવસોમાં ભાગ્યે જ સંભળાતાં. ગંગાજમનાનો પ્રદેશ, હિમાલય, લંકાની સીમા તથા બંગાળ, પંજાબ, મદ્રાસ, રજપુતાના અને બિહાર-મહારાષ્ટ્રના અંગપ્રત્યંગવાળા હિંદુસ્તાનનું ભાન પણ મને ન હતું, છતાં દેશ જોવાની અને દેશી રહેણીકરણી જાણવાની મનમાં ભારે હોંશ હતી. દાદાજી, દાદીજી, ફોઇબા, માસીબા, મામા અને કાકાઓનાં નામ સાંભળ્યાં હતાં. કોઇ કોઇ વાર પિતાશ્રી મારી પાસે દાદાજીને કાગળ પણ લખાવતા. એ સૌ વડીલોનાં દર્શન કરવાની તથા ગુજરાતી પાઠમાળામાં વાંચેલા પોપટ, ચકલી, કાગડા અને હાથી જોવાની ઉત્કંઠા મને હતી. એથી ઘરમાં જ્યારે દેશ જવાની વાતો શરૂ થઇ ત્યારે હું ખુશખુશ થઇ ગયો. એ વાત સાંભળ્યા પછી કીંડરગાર્ટનશાળામાં જવું મને આકરૂં થઇ પડયું. દેશ જવાના દિવસો જેમ લંબાય તેમ મનમાં કચવાટ થાય. બે વાર તો સ્ટીમર અને વાર તિથિ બધું નક્કી થઇ ગયું તો યે ફીનિક્સથી નીકળવાનું મહિનાઓ સુધી મુલતવી રાખવું પડયું.

પહેલી વાર બધી તૈયારી થઇ ત્યાં મિ. વેસ્ટ માંદા પડયા. ૨૦–૨૫ દિવસ સુધી ચિંતાજનક હાલત રહી. એમના જ ઘરમાં નહિ પણ ફીનિક્સનાં બધાં ઘરોમાં ચિંતા દેખાવા લાગી. મોટેરેથી મોટાં માણસો દિવસના બેત્રણ વાર એમને ઘેર જતા. અત્યંત ધીમે સ્વરે કંઇક ઘુસપુસ કરતા અને ગમગીન ચહેરે પાછા ફરતા. પ્રેસમાં મારા પિતાશ્રી અને મિ. વેસ્ટ સંયુક્ત વ્યવસ્થાપક હતા. એક વ્યવસ્થાપક માંદા પડે એટલે બીજા વ્યવસ્થાપકને લાંબી રજા મુલતવી કરવી જ પડે. આમ ત્રણ મહિના માટે અમારૂં જવાનું ઠેલાયું.

એ ત્રણ મહિના માંડ પૂરા થવા આવ્યા ત્યાં મારો નાનો ભાઇ કૃષ્ણદાસ દાઝી ગયો. જમવાની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યાં કૃષ્ણદાસ 'દાળ દાળ' કરતો તપેલા પાસે જઇ પહોંચ્યો અને ઢાંકણું ઉઘાડવા ગયો ત્યાં તપેલું ઢળી પડ્યું, તે પડી ગયો અને ગરમગરમ દાળ તેના ઝભલા ઉપર ઢોળાઇ ગઇ. ઘરનાં બધાં મોટેરા એકી સાથે તેની મદદે ધસી આવ્યાં. ઉતાવળમા તેનું ઝબલું ઉતારવામાં આવ્યું, પણ એમ કરતા તેનો કાન અને ગાલ સખત દાઝી ગયાં. બાવડું પણ સારી પેઠે દાઝ્યું. સાધારણ ઉપચાર તત્કાળ કરવામા આવ્યો; બીજે દિવસે મગનકાકા ડરબન ડાક્તર પાસે જઇ ચૂનાના પાણીની દવા મલમ વગેરે લઇ આવ્યા. કૃષ્ણદાસ એ વખતે અઢીત્રણ વરસનો હશે. દઝાયાની વેદના મોટું માણસ ન ખમી શકે એવી હતી. સ્થિતિ ગંભીર થઇ જશે કે શું એ ચિંતા પાંચેક દિવસ સુધી સહુને રહી. કૃષ્ણ તો સાવ મૂગો મૂગો ખાટલામાં પડી રહેતો. બહાર સખત પવન ફૂંકાતો રહેતો તેથી ઓરડાનાં બારીબારણાં બંધ રહેતાં. દિવસનો મોટો ભાગ મારે એની પાસે ઓરડામાં બેસી રહેવામાં જતો. તેને હવા ન લાગે અને તે માગે તે તુરત તેને મળે એ મારે જોવાનું હતું. એના દુઃખ આડે મને બીજાં તોફાનો ન સૂઝતાં, કોઇ ગંભીર ગુફામાં દુનિયા સાથેનો સંબંધ તોડી પ્રૌઢ ચિંતક જે મનોવૃત્તિથી બેસી રહે તેવી સ્થિતિમા હું એ બીમાર ભાઇની પડખે બેસી રહેતો. મનમાં ને મનમાં કેટલાય સવાલો ઊઠતા ને ઓસરી જતા. માંદાની માવજતનો એ પાઠ એવો મળ્યો કે એટલા ગાંભીર્ય અને ભાવુકતાથી હવે જો રોગીની સેવા થઈ ન શકે ત્યારે વેઠ ઉતાર્યા જેવું અને મનને છેતર્યા જેવું જ મને લાગે છે.

ત્રણચાર અઠવાડીએ કૃષ્ણ સાજો થયો કે દેશ આવવાની અમારી તૈયારી પુરજોશમાં શરૂ થઇ. બીજી તૈયારીઓ સાથે કેશુને અમારી સાથે મોકલવાની તૈયારી પાછળ મગનકાકાએ ખૂબ મહેનત કરી. કેશુને સરસ તાલીમ આપી ઉચ્ચ બનાવવાના એમને કોડ હતા. માબાપને વળગી રહી એ સંકુચિત ન રહે, મારૂંતારૂં ભૂલી ઉદાર દિલનો બને એ હેતુથી મગન

કાકાએ એ ત્રણ વરસની વયના બાળકને માવતરથી વેગળો સમુદ્રપાર મોકલી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. મોટા ભાઇ અને ભાભી વિષે એમની એ અગાધ શ્રદ્ધા હતી. એમના પ્રત્યે અભેદ બુદ્ધિ કેળવવાનો એમનો એટલો તીવ્ર આગ્રહ હતો કે કેશુ મારાં માતપિતાને કાકાકાકી ન સમજતાં જનકજનની સમજે એ હેતુથી તેમણે કેશુને મારી બાનું નામ કાકી કે કાકીબા ન શીખવતા 'મોટીબા' શીખવ્યું, અને એ ભાવના આચારમાં ઉતારવા કેશુને અમારી સાથે દેશની યાત્રા કરાવવાનો સંકલ્પ કર્યો.

એ સંકલ્પ પાર પડવા આડે એક મોટી શંકા હતી. મોટી ઉમરે એકલો ચોરોની પાછળ પડનારો અને રમતવાતમા નાગને પકડનારો કેશુ નાની ઉમરે બહુ બીકણ હતો. કૂતરુ જોઇને ચીસ નાખતો અને રેલગાડીના એંજનથી તો એટલો બધો ડરતો કે એને તેડી રેલગાડી પર ચડવું કઠણ થઇ પડતું. એ સ્ટીમરથી, દરિયાથી અને ડરબન શહેરની ટ્રામ વગેરેથી ભડકતો રહે તો તેને સાથે કઇ રીતે લઇ જવાય? આ બીક ભાંગવાનો મગનકાકાએ રીતસર અભ્યાસક્રમ બનાવ્યો. એ અભ્યાસક્રમને અંગે અમારે ત્યા રમકડાનું એક એંજન આવ્યુ. કેશુને એ રમકડાની બીક ન રહી ત્યારે વારંવાર સ્ટેશને ફરવા લઇ જવામા આવ્યો. ત્યારપછી બેચાર સ્ટેશનની એક ટૂંકી મુસાફરી થઇ. મિ. સેઝના શિકારી કૂતરાઓનો પણ તેને પરિચય કરાવ્યો. આમ અમે ભાતું પોતું બાધી સમુદ્રયાત્રા માટે તૈયાર થયા ત્યાં સુધીમાં મગનકાકાએ કેશુને નિર્ભયતાનું ભાતુ બંધાવી આપ્યું. છતા અમારી સ્ટીમર ડરબનની ગોદીમાથી નીકળતાં સુધી એવી તૈયારી રાખેલી કે કેશુ કોઇ રીતે સમુદ્રયાત્રા માટે તૈયાર ન જ થાય તો તેને છેલ્લી મિનિટે સ્ટીમરમાંથી ઉતારી શકાય અને તેનાં કપડાંનું પોટકું પાછું આપી શકાય.

ડરબનથી અમારી સ્ટીમર પોરબંદર પહોંચતાં ૪૧ દિવસ થયા આજકાલ મુંબાઇથી ડરબન સોળ દિવસમાં જવાય છે. ત્યારે યે ૨૨ દિવસમાં એ યાત્રા પૂરી થતી પણ પિતાશ્રીએ મેલ સ્ટીમરને બદલે સાધારણ સ્ટીમર પસંદ કરેલી જે આફ્રિકાના આખા પૂર્વ કિનારાનાં બધા મહત્ત્વનાં બંદરો કરતી પોરબંદર થઇ મુંબાઇ જવાની હતી. અમારી એ સ્ટીમરનું નામ 'કેઝર' હતું. બ્રિટિશ સ્ટીમરની જેમ એ કાળાં ભૂંગળાંવાળી ન હતી: તેનાં ભૂંગળાં પર લાલપીળા રંગના સુંદર પટાઓ હતા. પિતાશ્રીએ કહ્યું કે એ 'જર્મન લાઇન'ની સ્ટીમર છે. બહુ વિશાળ સ્ટીમર હતી. અમારી ઓરડીમાંથી એકલો બહાર નીકળું તો ભૂલો પડી જાઉં. વહેલી સવારે સ્ટીમર ઉપાડવાની હોવાથી રાત્રે જ અમે તેમાં જઇ સૂતા.

બીજે દિવસે સવારે સૂર્યોદય થતાં મગનકાકા અને કાકી અમને વળાવવા આવ્યા. અમે ઉપલા તુતક પર ઊભી તેમની વિદાય લીધી. છૂટા પડતાં કેશુએ કંઇ કજીઓ ન કર્યો અને તેનો છૂટો રાખેલો સામાન સ્ટીમર પરથી જમીન પર ફેંકવાની જરૂર ન પડી. અમે ૭ જણ દેશ ભણી આવ્યા અને ત્રણ જણ પાછા ફીનિક્સ ગયા. પાછા જનારમાં મગનકાકા, કાકી અને રાધા. અમારા જૂથમાં પિતાશ્રી, માતુશ્રી, કેશુ, કૃષ્ણ, મારી નાની બ્હેન નંદી અને હું. અમારો એ સંઘ જેવો નીકળ્યો તેવો તૂટયા વિના પાછો ફરી ન શક્યો. આઠનવ મહિનાની એ બ્હેન રાજકોટથી પાછી ફરવા ન પામી. રાજકોટમાં દાદાજીને હાથે તેનો અગ્નિસંસ્કાર થયો. એ દોઢેક વરસની ઉમરથી વધુ મોટી ન થઇ શકી છતાં એના જતાં એક પૂરા માણસની ખામી અમને લાગી.

એકતાલીસ દિવસની એ સમુદ્રયાત્રા જેવો આનંદ તે પછી ફરી આટલી ઉમરમાં કદી માણ્યો નથી. ચિંતા નહિ, ફિકર નહિ, રોજ નવાં બંદરો, નવાં માણસો, નવી વનશ્રી, નવાં પ્રાણીનાં દર્શન, વિરાટ સમુદ્ર અને એથી યે વિરાટ આકાશનું સતત દર્શન. પિતામાતાની હૂંફ—કોઇનો દાબ કે ડર નહિ. બધે જ મજા, બધી જ મજા. ઘણા યે ઉતારુઓ સ્ટીમરની ધીમી ચાલથી અધીરા થઇ જતા હતા. ઝટ દેશ આવે ઝટ ઘર ભેગા થઇ જઇએ એમ સૌને થતું. પણ મને તો એ પ્રવાસ એટલો બધો રુચીકર થઇ પડ્યો હતો કે એ દોઢ મહિનો પણ સાવ ટૂંકો લાગ્યો અને પોરબંદર બહુ જલદી આવ્યું તે મને ન ગમ્યું. લોકો સ્ટીમરની ધીમી ચાલને ભાંડતાં. હું સમુદ્રને મનમાં ભાંડવા લાગ્યો કે શા સારુ આવડો ટૂંકો જ રહ્યો! હજુ વધુ મોટો હોત તો સારું થાત. પરંતુ જ ન

થાય એવી રસભરી એ સફર હતી, છતાં ડરબનથી પોરબંદર આવવાના પ્રવાસવર્ણનને મુંબાઈથી ડરબન જવાના વર્ણનમાં સમાવી દેવા વિચાર છે. જતાં-આવતાંના સ્મરણો એક બીજા સાથે એટલાં ભળી ગયાં છે કે તેને જુદાં તારવવાં કઠણ છે. પાછા ફરતી વખતે હું દોઢ વરસ વધુ મોટો થયો હતો એટલે ત્યારનું નિરીક્ષણ બધું સ્પષ્ટ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એટલું જ જણાવી દઉં કે લગભગ દોઢ મહિના સુધી સમુદ્રનો અખંડ આનંદ લીધા પછી જીવનની અનેક આકાંક્ષાઓમાં એક એ આકાંક્ષા પણ રહી ગઈ છે કે ધીમી સ્ટીમરમાં જ નહિ પણ ધીમા વહાણમાં વરસ બે વરસ સુધી દરિયો ખેડવાનો અનુભવ લેવો જોઈએ.

અમે પોરબંદર પહોંચ્યા છતાં પોરબંદર દૂર રહ્યું. કિનારાથી બહુ દૂર સ્ટીમર ઊભી રહી હતી. એક નાનકડી સ્ટીમર--લૉંચ--માં અમને સામાન સાથે ઊતરવામાં કલાકો નીકળી ગયા.

કિનારા પાસે પહોંચતાં આંખ એકીટશે બધું જોઈ નાખવા મંડી. કિનારા પર લોકોની ભારે ઠઠ જામી હતી. જાતજાતની પાઘડી અને ટોપીઓ દેખાતી હતી. દૂરદૂર ઘરો પણ ધોળાં વિશાળ અને લોકોની જેમ જ ખભેખભો અડાડી ઊભાં દેખાતાં હતાં. જે કાગડાને જોવાની બહુ ઉત્કંઠા હતી તે સહેજે કાન અને આંખ ભરી દેતા હતા, આકાશમાં પક્ષીઓ ને નીચે માણસો પોતાની વાત બીજાને સંભળાવવામાં હરીફાઈ કરતાં જણાતાં હતાં. આ બધું શું છે એ મારા નાના ભેજામાં સમાતું ન હતું. કોઈ ચીજ પર સ્થિરતાથી નજર ઠરતી ન હતી. એટલામાં પિતાશ્રી આશ્ચર્ય સાથે બોલી ઊઠ્યા: 'અરે એ તો નારાયણદાસ લાગે છે.' મારી બાએ પણ ટેકો આપ્યો અને મને કહ્યું, 'જો, એ રહ્યા નારાયણદાસ કાકા!'

સાવ કિનારે પહોંચ્યા ત્યારે મને નારાયણદાસ કાકા દેખાયા. સીધા ઊંચા અને હાસ્યથી વાતાવરણ ભરી દેતા બધાની વચ્ચે જુદા જ તરી આવતા હતા. તેઓ પિતાશ્રી અને બાને પગે લાગ્યા. હું તેમને પગે લાગ્યો. એકબીજાને મળવાના એવા રસમાં તણાયા કે સમુદ્ર અને સ્ટીમરની મઝા વિસારે પડી. અને રાજકોટ પહોંચવાની ઉતાવળ થઈ પડી. પોરબંદરમાં બહુ થોડું રોકાયા. બાપુજીના મોટાભાઈ કાળાકાકાને ત્યાં પગે લાગવા અમે ગએલા એવો ખ્યાલ છે. તેઓનું પૂરું નામ હતું લક્ષ્મીદાસ ગાંધી; પણ ઘરમાં સૌ કાળાકાકા કહેતું. મોહનદાસકાકાના મોટાભાઈ એટલે કેટલા મોટા માણસ હશે એ કલ્પનાથી હું ત્યાં ગએલો. તેઓ હીંડોળે બેઠા હતા. કપાળ બહુ વિશાળ હતું. આખા ઘરમાં ભારે ગાંભીર્ય ફેલાઈ રહ્યું હતું. પિતાશ્રીએ તેમની સાથે થોડીઘણી વાતો કરી ને અમે ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

રાજકોટ જતાં રસ્તે નારાયણદાસકાકાએ ખૂબ વિનોદ કરાવ્યો. સાંજ પડયે અમે રાજકોટ પહોંચ્યા. અમારી રાહ બહુ જ આતુરતાથી જોવાતી હતી. મોટીબા, બંને ફઈબા વગેરેએ દરવાજામાં ધસી આવી અમારું સ્વાગત કર્યું. પચીસ ત્રીસ દિવસને બદલે અમને ચાળીસ દિવસ ઉપર વીતી ગએલા તેથી ઘરમાં ભારે ચિંતા થઈ પડી હતી. દિવસે દિવસે ઉદ્વેગ વધતો જતો હતો. અમે પહોંચ્યા ત્યારે ટીપણું ખોલી જોષી મહારાજ પિતાશ્રીનો ને અમારો પત્તો મેળવવા એટલે બેઠા હતા. જોષીઓ નિર્ણય આપે એ પહેલાં અમને આવી પહોંચેલા જોઈ સૌના હરખનો પાર ન રહ્યો.

મારે માટે બધી નવી સૃષ્ટિ હતી. બધાં નવાં સ્નેહીઓ હતાં. દરેક જણ સાથેનું સગપણ જાણવું અને તેમની મુરબ્બીવટ અનુભવવી એ એક અધ્યયનનો વિષય હતો. ઘરમા માણસો નવાં અને બહાર પશુપંખી નવાં. અસંખ્ય પોપટો ખોરડા પર બેસતા, કલ્લોલ કરતા ચણતા ને ઊડી જતા. કાગડાની ફડાફડ જોતાં તો થાક જ ન લાગતો. સડક પર જતી ભેંશો અને પાડા પણ મારે માટે નવા જ હતા. આઠ દસ દિવસ સુધી જાણે હું સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ હોઉં એમ લાગ્યું. અધુરામાં પૂરું સ્ટીમર પર દોઢ મહિનો વીતાવેલો, એટલે ઘરની ભીંતો પણ સ્ટીમરની ભીંતોની જેમ ડોલતી ને ઊંચી નીચી થતી ભાસતી અને ચક્કર આવવા જેવું થતું. મનને બહુ સમજાવું કે નહિ, બધું સ્થિર છે, છતાં જમીન, ભીંત, ક્ષિતિજ બધું ઊંચું નીચું થતું દેખાયા કરે ને મગજ ઘેનમાં રહ્યા કરે.

દસેક દિવસે મારી આ સ્વપ્નાવસ્થા ઊતરી. ડેલીથી ઘરમાં અને ઘરમાંથી ડેલીમાં દોડાદોડ કરવાનું ને જોતા ઊભા રહેવાનું પત્યું. પિતાશ્રી મિ. પોલાક સાથે દક્ષિણ

આફ્રિકાના અન્યાયો સંબંધી પ્રચાર માટે દેશ આખાની યાત્રા માટે ઊપડ્યા. નારાયણકાકા મુંબઈની ઑફિસમાં પહોંચ્યા અને મને એક નિશાળમાં બેસાડવામાં આવ્યો.

રાજકોટ અને પોરબંદરમાં મળી આશરે દોઢ વર્ષ અમે રોકાયા હોઈશું. પિતાશ્રી દેશભ્રમણ પૂરું કરી મહિનો બે મહિના રાજકોટ રોકાયા ને પછી બૅરિસ્ટરીનો અભ્યાસ કરવા લંડન ગયા. દર અઠવાડીએ કાગળો લખતા તથા ચિત્રવાળા પોસ્ટકાર્ડો મોકલી એમણે વિલાયતની ઘણી ઘણી વાતો અમને જણાવી. મારા સૌથી નાના કાકા—જમનાદાસ કાકા—ત્યારે અંગ્રેજી હાઇસ્કૂલમાં ભણતા. તેઓ પિતાશ્રીના કાગળો વિસ્તારથી સમજાવતા અને વિલાયતની રસમય કલ્પના ખડી કરતા. વિલાયતનું અને અંગ્રેજી રીતભાતોનું વર્ચસ્વ સહેજે મારા મન પર ઠસતું. તથા પિતાશ્રી બૅરિસ્ટર થઈને આવશે ત્યારે અમે કેવા મોટા બની જશું એ ખ્યાલથી મન ભરાઈ જતું.

પણ એવા પ્રાકૃત પ્રવાહમાં તણાવામાંથી બચી જવાનું જ મારે નસીબે હતું. પિતાશ્રી બૅરિસ્ટરીની પરીક્ષા પૂરી કરે એ પહેલાં જ માંદા પડી ગયા અને તેમને ભણતર અધૂરું મૂકી વિલાયતથી પાછા ફરવું પડ્યું. મારે યે રાજકોટની અંગ્રેજી મિડલ સ્કૂલમાં પહોંચવાની હોંશ જતી કરવી પડી અને જમનાદાસકાકાને મૅટ્રિક પાસ કરવાની આકાંક્ષા છોડવી પડી. અમારે સૌને બાપુજીની મદાન શાળામાં પાછા ફીનિક્સ જવાનું થયું.

દેશની નિશાળોમાં જે અનુભવ થયા એ મારે માટે નવા હતા. જીવનના ઘડતરમાં એની ગણતરી થોડી ન ગણાય પણ બાપુની શાળાની સાથે અહીંની સરખામણી વાચક સ્વાનુભવને આધારે કરી લે એ વધુ સારું. રાજકોટની પાદરીની શાળા પોરબંદરની ગામઠી શાળા અને રાજકોટની મોટી નિશાળમાં ગાળેલા એ થોડાથોડા મહિનાના ગાળામાં એટલા કડવા અનુભવો મને મળી ગયા કે ત્યાર પછી કદી શાળામાં ભણી પરીક્ષાઓ પાસ કરવામાં મોટાઈ અને શ્રેષ્ઠતા મને ન જણાઈ. ગુણાકારમાં હું કાચો છતાં પરીક્ષામાં મારો નંબર ચડી જતો, કારણ ચોરી કરનાર માસ્તર જ ચોરીના જવાબ લખાવી દે. સાત સાત કલાક શાળામાં ગોંધાઈ રહેવાને અંતે માંડ પા કલાક નવું શીખવાનું મળે. અને તે યે સાહેબનો મિજાજ ઠેકાણે હોય તો, નહિ તો ચારચાર પાંચ પાંચ દિવસ પાડાના શિંગડાં તાણવા સિવાય કંઈએ કરવાનું ન હોય. સારી ને જ્ઞાનની વાતો સાંભળવાને બદલે છોકરાઓના અપસંસ્કાર અને કુસંસ્કારમાં રહેવાનું વધારે મળે. ઘેરે ટ્યૂશન મેળવવા માટે નિશાળમાં માસ્તર ભણાવે જ નહિ અને વાતવાતમાં ધમકી ને ચોટીઆ ખાવા પડે. એ બધાંને કારણે નિશાળમાં ભણવું પ્રતિષ્ઠાભર્યું છે એ વાત કોઈ સમજાવે તોયે મારે ગળે ઊતરે એમ ન રહ્યું. અને નિશાળમાં બેસવાને તથા ભણવાને કંઈ ખાસ સંબંધ નથી, ભણતર તો 'લેસન'—રમત છોડી જાતે મહેનત—કરવામાં છે એમ હું સમજ્યો.

એક પ્રસંગ છોડી દેવા જેવો નથી. મારા જીવનની દિશા બદલનાર એ પ્રસંગ પોરબંદરમાં બનેલો. ચોરી તો ફક્ત બે આનાની ચોપડીની હતી. અને એ યે બીજાની ખોવાએલી ચીજ પર પોતાનો હક સાબિત કરવા પૂરતી જ. એ ચોપડી પર નામ ન હતું. નિશાળમાં રેઢી પડેલી એ ચોપડી નવી હતી અને મારી મેલી ને ફાટેલી હતી. સારી ચોપડી જોઈ મારું મન લલચાયું ને છાને છાને મેં તેનાં બેચાર પાનાં પર મારું નામ લખી દઈ એ ત્યાં જ મૂકી દીધી. એ કોની છે તે હું જાણતો હતો છતાં મેં કપટ આદર્યું. મારું નામ તે પર જોઈ બીજા એક છોકરાએ મને તે આપી દીધી. હું એ બાધો ઘર ભેગો થયો. ત્રીજે દિવસે ચોરી પકડાઈ. માસ્તરે મારા મામાને ચિઠ્ઠી લખી મોકલી. જોતજોતામાં ઘર અને શેરીમાં ચોર તરીકેની મારી અપકીર્તિ ફેલાઈ ગઈ. કયે ખૂણે જઈ સંતાઉં એની કોને ખબર ન પડે. ચોપડીનો શોક કરવા માટે મનમાં ને મનમાં મેં રડવા માંડ્યું. મામા આકરી સજા કરશે એ ડર પણ મનને ખાવા લાગ્યો. બા પાસે જવાની યે હિંમત ન થઈ. રાત્રે બે મામા, ત્રણ મામી, નાનીમા, મોટી બેનો બધાંની વચ્ચે મારી હાજરી લેવાઈ. કોઈએ મને ધમકાવ્યો નહિ, ડરાવ્યો પણ નહિ, પરંતુ બધાં કુટુંબીઓના ચહેરા પર ગ્લાનિ ને અફસોસ એવાં હતાં કે જાણે કોઈ ગંભીર માંદગીએ પડેલા બાળકને ઓશીકે ધડકતે હૃદયે વડીલો ઊભાં હોય. એની અસર મન પર સોટીના મારથી યે વધુ થઈ. મને ઊપજેલી કુમતને સારુ બધાયે બળાપો કર્યો. ધર્મનિષ્ઠ માતપિતાને લજવવા સારુ મામાએ મને

ફરકાવ્યો. ઉજળા કુળમાં મારા જેવો પામર કાંઈ બેય કુળને લજવશે કે શું એ વિષેની પ્રશ્નમાળાએ મારાં ગાત્રેગાત્ર ઢીલાં કરી દીધાં. આ રાત પછી લાગલાગટ પાંચ છ દિવસ સુધી રોજ સાંજે મામા મને પોતાની સાથે દોઢ બે માઈલ સુધી ફરવા લઇ જવા લાગ્યા અને રોજ ચોરીનો પ્રસંગ ચર્ચી સારાનરસા માણસનું સમાજમાં સ્થાન મને સમજાવ્યું. સમાજમાં જો સજ્જન તરીકેની ખ્યાતિ ન મેળવી શકાય તો જીવતરમાં ધૂળ પડી સમજવી એ વાત મારા હૃદયમાં જડાઇ ગઇ. સદ્‌ગુણોને વળગી દુર્ગુણો છોડવાની મને અક્કલ આવી.

ચોર તરીકેની ફજેતી પછી બે મહિના સુધી મને ક્યાંયે ચેન ન પડ્યું. ઘરમાં પાટલે બેસતાં પણ ગળું સૂકાવા લાગતું. ધીમે ધીમે એ નીમાણાપણું ઓછું થયું. એ જ અરસામાં મામાએ બે નાટક બતાવ્યા. નરસિંહ મહેતો અને પીપો ભગત. બંને નાટકની મારા પર સારી અસર પડી. એમના જેવા સારા ડાહ્યા અને ભગવાનને વહાલા થવાની હોંશ થઇ. દુન્યવી લોકોની હડફેટમાં ન આવવું અને બધા વહે છે તેમ વહે ન જવું એ નરસિંહ મહેતાના સ્વભાવની વધારે ઊંડી છાપ પડી. પોરબંદર છોડતી વખતે મારા સોબતીઓ બદલાઇ ગયા હતા. વર્ગના છોકરાઓ અને નિશાળમાં ઊતરેલ ગણાતા છોકરાઓની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરવાને બદલે મોટા ઘરના ડાહ્યા ને સદ્‌ગુણી લેખાતા છોકરાઓ વચ્ચે જ દિવસ પસાર કરતો થયો હતો.

પિતાશ્રીના વિલાયત વાસ દરમિયાન થોડા મહિના મામા પાસે પોરબંદર વીતાવી અમે પાછા રાજકોટ આવ્યા. રાજકોટમાં દાદાજીનો રોજના ૭ અધ્યાયનો ગીતાપાઠ, મોટીબા પાસેથી ભાગવત કથાનું શ્રવણ, ફઇબાની મરજાદ અને વૈષ્ણવ આચાર, જમનાદાસ કાકાની પરાક્રમ અને ચતુરાઇભરી વાતો તથા ફોઇની દીકરી બ્હેનની સોબતે ઘરના વિશિષ્ટ-સંસ્કાર મારા પર પાડ્યા. વૈષ્ણવ આચાર, મંદિરદર્શન, પૂજા, ઉપવાસ વિષેની શ્રદ્ધા દૃઢ થઇ. ઇતર જનોમાં અને પોતાનામાં વૈષ્ણવપણાને લીધે ભેદ અનુભવવા લાગ્યો. ‘અમે તો સારા ઘરના; આ બધા હીન પ્રકારના’ એવી જાતની ભાવના મનમાં સતત રહેવા લાગી. એ ઉદ્ધતાઇ ન હતી, અભિમાન પણ ન હતું. પોતાને પડવાથી બચાવી લેવાની એ ચિંતા હતી. અને એ ભ્રમ હતો કે વૈષ્ણવેતરો ‘અસંસ્કારી જ હોય. વાતાવરણમાંથી ગ્રહણ કરેલું એ આભડછેટનું ઝેર હતું.

આમ, ધાર્મિક આચારમાં, અને નિશાળમાં પરીક્ષા પાસ કરી અંગ્રેજી નિશાળમાં પહોંચવાની મહેનત કરવામાં મારો જીવનપ્રવાહ સ્થિર થતો જતો હતો. પિતાશ્રી વિલાયતથી આવી રાજકોટમાં સ્થિર થયા હતાં અને નિત્યના જીવનમાં કંઇ નવાજૂનીની વાત ન હતી. તેવામાં એક સાંજે નિશાળેથી પાછો ફર્યો ત્યારે ઘરમાં ઓસરીમાં ઓટલા પર બધે સામાન અને કપડાંના ઢગલા પડેલા જોયા. બા ને મોટીબા એ બધાંની ગોઠવણ કરતાં હતાં ત્યાં જઇ મેં પૂછ્યું, ‘આજ શું છે?’ મોટીબાએ કહ્યું, ‘નાતાલેથી તાર આવ્યો છે. તમારે બધાએ ફીનિક્સ જવાનું છે. તારે જવું છે કે મારી પાસે રહીશ?’

એ અણધાર્યો સવાલ હતો. મને કંઇ જવાબ સૂઝ્યો નહિ. દફતર પાટી ઠેકાણે મૂકી ઘરમાં બીજાઓ પાસે પહોંચ્યો. આઠ દિવસ પછી મુંબાઇ જવાનું અને ત્યાંથી સ્ટીમરમાં બેસવાનું છે એ જાણ્યું. મુસાફરીના આનંદની તથા અમદાવાદ, સુરત ને નર્મદા તાપી જોવા મળશે એની વાતો હું બીજાઓ સાથે કરતો હતો ત્યાં દાદાજી આવીને કહે ‘પ્રભુ, તું અહીં રોકાઇ જા. મારી પાસે રહીને ભણજે. હવે તો તું અંગ્રેજી શાળામાં પહોંચવાનો!’ પિતાશ્રીએ પણ આવી સંમતિ આપી કે ‘પ્રભુ ઇચ્છે તો ભલે રહે. ફીનિક્સમાં કંઇ ભણવાનું નથી મળવાનું. અહીં નહિ ને હરદ્વારના ગુરુકુળમાં પણ તેને દાખલ કરી શકાય એમ છે.’

મારે માથે એ પહેલું સંકટ આવ્યું હતું જેમાં મારે ત્રણ મનગમતી ચીજમાંથી એક પસંદ કરવાની હોય. રાત પડ્યે હું ખાટલામાં પડ્યો ને આકાશના તારા જોતો વિચારે ચડ્યો. એક તરફ ફીનિક્સની યાદ, સમુદ્રયાત્રાનો આનંદ ને મુંબાઇ જોવાનો લ્હાવો મને આકર્ષવા લાગ્યો. બીજી તરફ મોટીબા અને મોટાબાપુજીની ગોદ અને મૅટ્રિક સુધી ભણવાની તક છોડવામાં ડહાપણ ન દેખાયું અને ત્રીજી તરફ પિતાશ્રી પાસે સાંભળેલી ગુરુકુલની વાત ગમી અને એ રીતે હરદ્વારમાં ભણવાની હોંશ થઇ. ઊંઘતાં સુધી હું કંઇ નિર્ણય ન કરી શક્યો. બીજો દિવસ પણ વિમાસણમાં ગયો. નિશાળે જવાનું કોઇને વગરપૂછ્યે માંડી વાળ્યું અને

કોઇએ કહ્યું પણ નહિ કે નિશાળે જા.

જોષી આવ્યા. નીકળવાનું મુહૂર્ત જોયું. પરનાનામાં સોપારી અને ચોખાની પોટલી અમારે ઘેરથી મોટાં ફઇબાને ત્યાં—પૂ. બાપુજીનાં બહેનને—(અસલ કરમચંદબાપાને) ઘેર મોકલાયાં અને જવાની તૈયારી જોશભેર થવા લાગી. જેમજેમ વખત ભરાતો ગયો તેમ તેમ ફીનિક્સ જવાની મારી લાલચ વધતી ચાલી.

રાજકોટમાં દાદાજીની છાયામાં રહી વરસો સુધી નિશાળે જતા રહેવું અને પરીક્ષાઓમા ઝળકવા પ્રયત્ન કરવો એ કરતાં ફીનિક્સનુ વિવિધ રસભર્યું જીવન વધુ આકર્ષક લાગ્યુ. ત્યા મોહનદાસ બાપુજી આવે ત્યારે કેવીકેવી મજા આવે છે એ યાદ આવ્યું. દેવદાસ કાકા જેવો દોસ્ત રાજકોટની એટલી મોટી નિશાળમાં યે મને જડચો નહિ. મન ફીનિક્સ પહોચી ગયું.

મગનકાકા, કાકી, બગીચો અને ફીનિક્સનાં બધા રમ્ય દરયો નજર સામે તરવા લાગ્યાં. પહોચવાની ઉતાવળ થવા લાગી. ફક્ત એક વાતે ફીનિક્સ જવાની હિંમત નહોતી થતી. ડરબનથી છુટા પડતા મગનકાકાએ કાગળ લખવાનો વદાડ લીધેલો. પણ રાજકોટ આવી મેં એક પણ કાગળ લખ્યો નહોતો અને મારૂં વચન ખોટું પડયું હતુ. એથી કાકા મારા પર ગુસ્સે થયા વિના નહિ રહે એવી મનમાં ખાત્રી થતી અને જવાનું માંડી વાળવુ વધુ ઠીક જણાતું, પણ વળી રાજકોટ રહેવા કરતા મુસાફરી અને ફીનિક્સનું આકર્ષણ વધીજતું.

જવા આડે બે દિવસ માંડ બાકી રહ્યા ત્યારે મને ઉપાય સૂઝચો કે જો મોટા બાપુજી મગનકાકાને ન મારવા વિષે લખી દે તો પછી મને માર નહિ પડે. આ તોડ નીકળતાં મન હળવું થયું ને હું ઉમંગમાં આવી ગયો. મોટા બાપુજી પાસે પહોચી ગયો અને કહ્યું કે 'મારે જવું જ છે. પછી મને મુબાઇ અને રસ્તામાં આવતી તાપી અને નર્મદા નદી, એ બધું ક્યારે જોવાનું મળે? તમે મગનકાકાને એક કાગળ લખો કે એ મને મારે નહિ.' છોકરાંઓ માવતર પાસે જ ભલાં એમ વિચારી મારે ફીનિક્સ જવું એમ જ આખરે ઠરાવ્યું. પિતાશ્રીએ જમનાદાસ કાકાને પણ સાથે લઈ ચાલવાનો ઠરાવ કર્યો. કારણ જમનાદાસ કાકા નબળા રહ્યા કરતા અને ગુમડાં વગેરેથી પીડાયા કરતા. હાઇસ્કૂલનું ભણતર છોડી વરસેક તેમને ફીનિક્સ રહી આવવાની મોટા બાપુજીએ પણ સંમતિ આપી.

એક દિવસ જતાં કેટલી વાર લાગે? પણ ટ્રેનમાં બેસી તલપી રહેલા મને એ વખત બહુ લાંબો લાગ્યો. નિશાળે જવાની કડાકૂટમાંથી માંડ છૂટચો હતો અને થોડા દિવસ તો વાંચવા લખવાનું કે દાખલા ગણવાનું કોઇ કહે એમ ન હતું એટલે પેટભરીને મેં હસવા રમવા માંડયું. એમ કરતાં અમારા ઘર પાસેથી મુબાઇ જવાની ચારપાંચ આગગાડીઓ ભાગી ગયા પછી એક પરોઢિયે અમે પણ આગગાડીમાં બેઠા. સામાન ગોઠવવાની ધમાલમાં પડેલા અને છેલ્લા રામરામ કહેવામાં રોકાએલા બધા સ્નેહીઓને તથા લાલપીળી બત્તીઓને હું કૌતુકથી જોયા કરતો હતો એટલામાં ટ્રેન ઊપડી. વીરમગામ, અમદાવાદ, ચેવડાવાળું વડોદરા, તાપી, નર્મદા વગેરે ભૂગોળમાં ગોખેલી જગ્યાઓનું સર્વ શક્તિ ખર્ચીને નિરીક્ષણ કરવામાં તથા નાસ્તાપાણી કરવામાં સહેજ વાતમાં એ ટૂંકો પ્રવાસ પૂરો થયો.

ટ્રેનમાથી ઊતરવું પડયું એ ગમ્યું નહિ. તેમાં યે જ્યારે એક ઊંચા માળાની બે સાંકડી ઓરડીઓમા, મારા જેવડા પણ મારાથી વધુ ચાલાક, સુધરેલા અને મુબાઇમા એકલા ફરી શકનારા છોકરાઓ સાથે રહેવું પડયું ને હું અચતુર લેખાયો ત્યારે મનમાં એમ થઇ આવ્યું કે આના કરતાં રાજકોટ રહ્યો હોત તો સારૂં થાત. પણ વધુ વખત આ સંકડામણમાં ન રહેવું પડયું. બે દિવસમાં બધી તૈયારી થઇ ગઇ અને અમે સ્ટીમર ઉપર જવા સાબદા થયા. કોટ, પાટલૂન, મોજાં વગેરે ખૂબ મહેનત લઇને જમનકાકાએ મને સુઘડ રીતે પહેરાવ્યાં. એક ટોપીથી જ ભરેલી ભીંતોવાળી દુકાનમાંથી મારે માટે ગોળ કાળી ટોપી પણ પિતાશ્રીએ મને અપાવી. આમ સ્ટીમર પર ચડવાને પૂરી ટાપટીપથી અમે શણગારાયાં.

ઉતારેથી નીકળવાને થોડી વાર હતી ત્યાં પિતાશ્રીએ કાતરથી જમનાદાસ કાકાની ચોટલી કાપી નાખી. કેટલે વર્ષે મહામહેનતે મોટી કરેલી ચોટલી કપાઇ જતાં જમનાદાસ કાકાની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં, પણ આફ્રિકા જવા માટે એટલું કરવું જ પડશે અને ઘોડાની પૂછડી માથે લટકાવવી સમુ જંગલીપણું ત્યાં ન શોભે એમ સમજી એમણે પોતાનું મન વાળ્યું.

(અનુસંધાન પાછળ પાન ૨૦૩મે)

બા ળ વિ ભા ગ

શિયાળભાઈનું પ્રાયશ્ચિત્ત

એક હતા શિયાળભાઈ. એમણે બહુ મરઘાં-બતકાં માર્યાં'તાં અને બહુ બકરીઓ ખાધી'તી. પછી ઘડપણમાં પસ્તાવો થયો કે 'અરેરે! જિંદગીભર મેં પાપ કર્યું. હવે મને એની સજા ભોગવવી પડશે!' ભાઈ ચાલ્યા કોઈ બ્રાહ્મણની શોધમાં. ચાલતા જાય ને બોલતા જાય, 'મને કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવો! મને કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવો!' એવામાં ત્યાં આવી ચડયા એક વરુભાઈ. માથે ટીલું ને હાથમાં માળા, અને મુખથી રામરામ જપતા જાય. શિયાળભાઈ કહે, 'વરુ મહારાજ, વરુ મહારાજ, મને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવો!' તો વરુભાઈ કહે, 'તું મરઘાંબતકાં મારવાનું છોડી દેશે?' 'પણ તો હું ખાઉં શું?' શિયાળભાઈ બોલ્યા. 'મને બીજો કોઈ ધંધો આવડતો નથી. મારા પર જરા તો દયા કરો મહારાજ!'

આખરે વરુભાઈએ એને માછલી ખાવાની પરવાનગી આપી. પછી શિયાળભાઈ ચાલ્યા માછલી પકડવા. પણ એ ધંધો ભાઈએ જિંદગીમાં કદી કરેલો નહિ, એટલે વિચાર કરતા નદી કિનારે જઈ ઊભા. એવામાં એક બકરીના ટોળા પર એમની નજર પડી. તરત દોડીને એક બકરીબાઈને એ પકડી લાવ્યા. પણ . . . બકરી તો ખવાય નહિ! એની તો એમને મના હતી. એટલે માથું ખંજવાળતા ભાઈ ઊભા. ત્યાં તો તરત એમને એક વિચાર સૂઝ્યો.

શિયાળભાઈએ કાનેથી બકરીને પકડી ને ડપ લઈને એને પાણીમાં બોળી. બોળીને તરત એને બહાર કાઢી. પાછી બોળી ને પાછી કાઢી. આમ બોળતા જાય ને કાઢતા જાય અને સાથેસાથે

'બકરીબાઈ, બકરીબાઈ, નીચે જજો. . . .
માછલીબાઈ, માછલીબાઈ, ઉપર આવજો. . .'

એમ બોલતા જાય.

એ જ બકરી ને એ જ માછલી! આખરે બિચારાં બકરીબાઈ મરી ગયાં અને શિયાળભાઈએ એમને 'માછલી' ગણીને મન મનાવી પેટ ભરી ખાધાં. પછી ભાઈસાહેબ લાંબા થઈ એક ઝાડ નીચે સૂતા અને વિચાર કરે છે, 'હું કેવો સુંદર લાગું છું! ફક્ત એક જ વાતની મણા છે. મારા પેટમાં એક સરસ તીર ખોસ્યું હોય તો હું કેવો સરસ લાગું?'

એવામાં બકરીનો રખેવાળ ત્યાં બકરી શોધતો શોધતો આવી ચડ્યો, અને શિયાળભાઈને જોતાં જ એમને તીરથી વીંધી નાખ્યા. મરતાં મરતાં શિયાળભાઈ કહે, 'અરેરે! હવે સુંદર તો લાગું છું, પણ મને શી ખબર કે મારી ઇચ્છા આવી રીતે પૂરી થશે?'

હીરાલાલ ગોદીવાળા

(પંદરમી સદીના રશિયન કવિ હેન્રીસનના કાવ્ય પરથી)

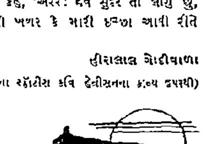

ગયો મહિનો (માર્ચ) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૩ મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ દૈનિક બૉમ્બે ક્રૉનિકલનો જન્મ—ઇ. ૧૯૧૩ ● ● નેપાળી જનરલ ચંદ્રશેખર ઉપાધ્યાયે જનરલ ઑક્ટરલોની સાથે સંધિ કરી જેથી કાઠમંડુમાં રેસિડન્ટ રાખવાની છૂટ અને દાર્જીલિંગ તથા સીમલા સહિતનો પ્રદેશ બ્રિટિશોને મળ્યો—ઇ. ૧૮૧૬.

તા. ૯ અંગ્રેજો સાથે કોલકરાર કરી ટીપુ સુલતાને અરધું મહેસુર તેમને આપી દીધું—ઇ. ૧૭૯૨.

તા. ૧૦ વડોદરાના શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડનો જન્મ—ઈ. ૧૮૬૩.

તા. ૧૧ હિંદના ગવર્નર જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ પર રાજા નંદકુમારે લાંચલેવાનો આરોપ મૂક્યો.

તા. ૧૨ રશિયામાં રાજક્રાંતિ—ઇ. ૧૯૧૭. ● ● સાબરમતીના આશ્રમેથી હિંદ સ્વાતંત્ર્ય અર્થે મહાત્મા ગાંધીજીએ દાંડીની ઐતિહાસિક કૂચ આદરી—ઇ.૧૯૩૦.

તા.૧૩ શ્રી રમણભાઇ નીલકંઠ-જન્મ—ઇ.૧૮૬૮.

તા.૧૪ 'સાપેક્ષવાદ'ના સિદ્ધાંતથી વિજ્ઞાનજગતમાં ઉહાપોહ મચાવનાર જર્મન વિજ્ઞાની આઇન્સ્ટાઇનનો જન્મ—ઇ.૧૮૭૯ ● ● મહમદ ઘોરીનું અવસાન—ઇ. ૧૨૦૬.

તા. ૧૫ હિંદમાં હથીઆરબંધી તથા દેશી છાપાં સંબંધિના કાયદાનો અમલ શરૂ થયો—ઇ. ૧૮૭૮.

તા. ૨૧ ગુજરાતના મરત કવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામનું અવસાન-ઇ.૧૮૯૮.

તા. ૨૪ લાહોર કાવતરા કેસને અંગે શ્રી ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવની ત્રિપુટીને ફાંસી અપાઈ-ઇ.૧૯૩૧ ● ● ભારત પરના અંગ્રેજ વર્ચસ્વ ઉપર પ્રાણવાન પુસ્તકો લખનાર મેજર વામનદાસ વસુનો જન્મ—ઇ. ૧૮૬૭.

તા. ૨૫ કવીશ્વર દલપતરામ વિદેહ થયા—ઇ. ૧૮૯૮. ● ● કાનપુરમાં ભયંકર કોમી રમખાણ, જેમાં પંડિત ગણેશશંકરજી વિદ્યાર્થી શહીદ થયા—ઇ ૧૯૩૧

તા. ૨૮ પેશ્વાઇના સ્તંભ સમા નાના ફડનવીસનું અવસાન—ઇ ૧૮૦૦ ● ● બાળલગ્ન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકતું શારદા બિલ અમલમાં મૂકાયું—ઇ. ૧૯૩૦.

તા. ૨૯ દક્ષિણ ધ્રુવની શોધે ઉપડેલો કૅપ્ટન સ્કૉટ પોતાની આખી ટોળી સાથે ત્યાંના બરફોમાં ગારદ થયો—ઇ. ૧૯૧૨ (તેની ડાયરીમાં છેલ્લી એ તારીખ મળી હતી.) ● ● અંગ્રેજોએ પંજાબ સર કર્યું—ઇ. ૧૮૪૯.

આ માસની વિભૂતિ

શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ

તા. ૧૮મી માર્ચ એ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનો જન્મ દિવસ.ઇ.૧૮૬૩માં, મહારાજા ખંડેરાવ જ્યારે વડોદરાની ગાદીએ હતા ત્યારે ખાનદેશના એક ગામડાના એક ગોવાળને ત્યાં એમનો જન્મ થયો.

ઈ. ૧૮૭૫ ખંડેરાવ પછી ગાદીએ આવેલા એમના ભાઇ મલ્હારરાવને સરકારે ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકતાં રાજમાતા ચીમનાબાઇએ ત્રણ ભાઇઓમાંથી સયાજીરાવની ગાદીવારસ તરીકે પસંદગી કરી એટલે રાજા સર ટી. માધવરાવના હાથ નીચે તેમને શિક્ષણ માટે મૂકવામાં આવ્યા. રાજાના પ્રબળ વ્યક્તિત્વે સયાજીરાવના ઘડતરમાં ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

ઈ. ૧૮૭૭ યુરોપની પહેલી સફર.

ઇ.૧૮૮૦તાંજોરની રાજકન્યા સાથે લગ્ન.

ઇ. ૧૮૮૧ રાજ્યસંગામ અર્પણ થયું, ૨૮મી ડિસેમ્બર.

ઇ. ૧૯૦૨ મહાસભામાં હાજરી આપી ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું.

ઇ. ૧૯૦૪ ઇન્ડીઅન સોશિયલ કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ નીમાયા. પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપતાં એમણે જણાવેલું કે, 'પશ્ચિમને આપણી ફિલસૂફી શીખવી તેનું વિજ્ઞાન આપણે અપનાવીએ એથી મહાન કોઈ કાર્ય નથી'

ઇ. ૧૯૧૬ હિંદના રાજાઓની કૉન્ફરન્સમાં ભાગ લઇ હિંદ રાજકારણમાં રાજાઓનો સાથ હોવાની હિમાયત કરી.

ઈ. ૧૯૩૬ રાજપદે આવ્યે તા. ૨૭મી મેના રોજ સાઠ વર્ષ પૂરા થતાં આખા રાજ્યે મણિ-મહોત્સવ ઉજવ્યો.

વીસમી સદી શરૂ થયા પહેલાં સ્વામી દયાનંદના ટંકારે હિંદમાં જે જે વિભૂતિઓને જન્મ આપ્યો તેમાંના મહારાજા સયાજીરાવ એક છે. પશ્ચિમમાં ફરી, ત્યાંની પ્રજાએ સાધેલો ઔદ્યોગિક અને શિક્ષણાત્મક વિકાસ તેમણે જોયો ને પ્રગતિનાં એ મુખ્ય બી એમણે પોતાની ભૂમિમાં પણ વાવ્યાં. વડોદરાની પ્રજાને નવા યુગને ઘટતી તાલીમ આપવા તેમણે ખૂબ કર્યું છે. આદર્શ રાજવી તરીકે હિંદના રાજાઓની હરોળમાં તેમને પહેલા મૂકી શકાય, પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી એમના ઉત્સાહનાં પાણી વળતાં થયાં હોય એમ જણાય છે.

આ મહિનો (એપ્રિલ) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૧ પોર્ટુગીઝ ગવર્નર આલ્બુકર્કે દગાબાજીના આદિલશાહ પાસેથી ગોવા છીની, સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકો સુદ્ધાં ૮૦૦ મુસલમાન શહેરીઓની કત્લ કરી—ઈ. ૧૫૧૦. ●● હૈદરઅલીએ અંગ્રેજો સાથે કોલકરાર કર્યા—ઈ ૧૭૬૯.

તા. ૩ હિંદુત્વના તારણહાર છત્રપતિ શિવાજીનું અવસાન—ઈ. ૧૬૮૦.

તા. ૬ અમેરિકન રીઅર ઍડમીરલ રોબર્ટ પીઅરીએ ઉત્તરધ્રુવ સર કર્યો—ઈ. ૧૯૦૯.

તા. ૮ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના ધારાસભામાંના ભાષણ વચ્ચે શ્રી ભગતસિંહ અને બટુકેશ્વર દત્તે બૉમ્બનો ધડાકો કર્યો—ઈ. ૧૯૩૧.

તા. ૧૦ શિવાજી મહારાજનો જન્મ—ઈ. ૧૬૨૭ ●● રશિયાના ક્રાંતિકારક લેનિનનો જન્મ—ઈ. ૧૮૭૦. ●● બ્રિટિશ અને હિંદી લશ્કરને જોડી દેવામાં આવ્યું—ઈ. ૧૮૬૧.

તા. ૧૪ દલિતજન નેતા ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરનો જન્મ—ઈ. ૧૮૯૨.

તા. ૧૯ સર જમશેદજી જીજીભાઈ બૅરોનેટનું અવસાન—ઈ. ૧૮૫૯.

તા. ૨૧ પાણીપતનું પહેલું યુદ્ધ—ઈ. ૧૫૨૬.

તા. ૨૩ વૉરન હેસ્ટિંગ્સે હિંદના ચલાવેલી ગેરવર્તણૂકના આરોપસર લંડનમાં તેના પર ચાલેલા કેસમાંથી તેનો છૂટકારો—ઈ. ૧૭૯૫

તા. ૨૫ ઇંગ્લંડના ક્રાન્તિકારી પ્યૂરીટન નેતા ઓલીવર ક્રૉમવેલનો જન્મ—ઈ. ૧૫૯૯. ●● રશિયામાં પહેલવહેલી ઈશ્વરના શબ્દને પદભ્રષ્ટ કરી શેતાનના શબ્દ તરીકે એ દેશનું સુકાન હાથ ધર્યું —ઈ. ૧૯૨૬.

તા. ૨૬ રાજા કુંવરસિંહનું અવસાન —ઈ. ૧૮૫૮.

તા. ૨૮ ઈ. ૧૯૧૦ના પ્રેસ ઍક્ટને સજીવન કરી હિંદમાં ઑર્ડિનાન્સ રૂપે દાખલ કરવામાં આવ્યો—ઈ. ૧૯૩૦.

તા. ૨૯ પ્રિન્ટિંગની બાબતમાં 'હિંદના એડીસન'નું બિરુદ મેળવનાર હિંદી વિજ્ઞાની ડૉ. શંકરરાવ આબાજી ભીસેનો જન્મ—ઈ. ૧૮૬૭ ●● મહમૂદ ગઝનીનું મરણ —ઈ. ૧૦૩૦.

તા. ૩૦ ભારતીય વિપ્લવદળની વિપ્લવવાદની પ્રથમ ઘોષણા—ઈ. ૧૯૦૮ ●● ફ્રેંચ વિજ્ઞાની પ્રો. રૉંજને 'ઍક્સ રેઝ' શોધી કાઢ્યા—ઈ ૧૮૯૫.

આ માસની વિભૂતિ
સર જમશેદજી જીજીભાઈ બૅરોનેટ

ઈ. ૧૭૮૩માં નવસારી મહાલના જીજીભાઈ જાલનજીભાઈ નામના એક સાધારણ પણ આબરૂદાર પિતાને ત્યાં જન્મ. ઈ. ૧૭૯૯ એક જ વર્ષમાં માતાપિતા બંનેનું અવસાન થતાં પોતાના સસરા ફરામજી નસરવાનજી બાટલીવાળાને ત્યાં મુંબાઈમાં જઈ રહ્યા.

ઈ. ૧૭૯૯ શેઠ મહેરવાનજી માણેકજીના મુનીમના હાથ નીચે વેપારી અનુભવ લેતા રહ્યા. પછી પોતાની બાટલી વેચીને બે હજાર રૂપિયાની મૂડી પોતાના સસરા સાથે લઈ, વેપારમાં ઝંપલાવી; અને કરકસર અને કુશળ વેપારીબુદ્ધિએ થોડા જ વખતમાં તેમાંથી ૩૫,૦૦૦ રૂપિયાનું ભંડોળ જમાવ્યું.

આમ તે સ્વતંત્ર વેપારી બન્યા. પછી ચીન ગયા. ત્યાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ જાગતાં તેમણે અંગ્રેજોને મદદ આપી. અંગ્રેજોનો વિજય થયો અને એની સાથે જમશેદજીનું નામ પણ ખૂબ પ્રકાશમાં આવ્યું.

ઈ. ૧૮૦૭ ચીનની છેલ્લી સફર કરી. કલકત્તા, સિંગાપોર, સીઆમ વગેરે બધાં સ્થળોની મુલાકાત લઈ ત્યાં ધમધોકાર વેપારનાં ક્ષેત્રો ઊભાં કર્યાં. એ બધાંમાં એમને અભૂતપૂર્વ સફળતા મળી ને અઢળક દોલત એકઠી કરી. અને એ દોલતનો ઉપયોગ પણ એવી સરસ રીતે કર્યો કે સાધારણ લોકોમાં યે 'બાટલીવાલા' નામ સુપ્રસિદ્ધ થઈ પડ્યું. એમણે કરેલા દાનનો આંકડો આજના આશરે પચાસ લાખ રૂપિયા પર જાય છે. એ અનુપમ ઉદારતાની કદર કરી, મહારાણી વિક્ટોરિયાએ પણ એમને હિંદના પહેલા જ બૅરોનેટ બનાવ્યા. ઈ. ૧૮૫૯ના એપ્રિલની ૧૫મી તારીખે ૭૬ વર્ષની વયે એમનું અવસાન થયું.

સાધારણ કુટુંબમાં જન્મી સાધારણ સંજોગોમાંથી માર્ગ કરી માત્ર ઉદ્યોગ દ્વારા જ લક્ષ્મી સંપાદન કરી, એનો આવો સદ્વ્યય કરનાર સર જમશેદજી જીજીભાઈ જેવી વ્યક્તિનું જીવન આપણને એક અમૂલ્ય શિક્ષાપાઠ જેવું છે.

થોડો સુધારો

આ વિભાગના જાન્યુઆરી મહિનામાં, સરસ્વતીચંદ્રના કાદંબરીકાર શ્રી ગોવર્ધનરામની અવસાન સાલ ઈ. ૧૮૯૮ છપાઈ છે તેને બદલે ૧૯૦૭ વાંચશો. ૧૮૯૧માં એમની કાદંબરી 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ચોથો ભાગ બહાર પડ્યો અને ૧૯૦૫માં તે પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા હતા. તેમજ ફેબ્રુઆરી મહિનામાં શ્રી અરવિંદની નાયડુની જન્મસાલ જે ૧૮૯૭ છપાઈ છે તેને બદલે ૧૮૭૯ વાંચશો

માધુકરી

યુગદૃષ્ટા

મોંઘી સ્વાતંત્ર્યદૃષ્ટે કદમ કદમના પ્રેમકલ્લોલ જાગે,
ફૂટે ભૂખ્યા, દબાયા, પતિત, દલિત, સૌ મુક્તિઆશે ઉમંગે.
પીવાએલાં જનોની સુરુચિર રચના શબ્દનો દેહ માગે,
પ્રેમે, શૌર્યે મનના હૃદયગ્રથનનું મૂક સંગીત જાગે.
ઓને વીણા જરી ! જગતલ વદતા, વિશ્વમાંગલ્ય ગાતા,
જ્યાં હો ત્યાંથી ધરાપે અવતર કવિ! ઓ' મુક્તિમાનું વધાવા.—ઉમાશંકર જોશી

પંજાબના વાણિજ્યશિરોમણિ લાલા હરકિસનલાલ

● ● ● ગઈ તા. ૧૨મી ફેબ્રુઆરીની રાતે પંજાબના ઉદ્યોગ-જગતના નેપોલિયન કહેવાતા એ વીર નરનું અવસાન થયું જેના માટે કોઈ પણ દેશ, જ્ઞાતિ અને સમાજ અભિમાન લઇ શકે એવી અમોલ વિભૂતિ સમા એ હતા મનુષ્યને મહાન બનાવનારી પ્રધાન શક્તિ સાહસ છે, અને એમણે તો એ શક્તિ જીવનમાં વણી દીધી હતી.

લાલા હરકિસનલાલનો જન્મ ડેરા ઇસ્માઇલખાં મુકામે

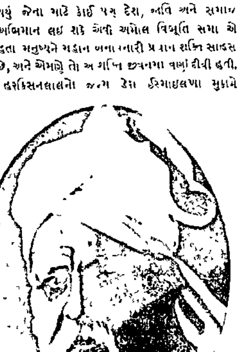

૧૮૬૪ના એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભૈલારામ. પિતા લક્ષ્મીવાન હતા એટલે હરકિસનલાલનું શિક્ષણ સંપૂર્ણ બનાવવા ખૂબ કાળજી રખાઇ હતી. લાહોરની ગવર્નમેન્ટ કૉલેજમાં થોડું શિક્ષણ લીધા પછી તે ઈંગ્લંડ ઊપડ્યા ને ત્યાં કેમ્બ્રિજની ટ્રિનિટી કૉલેજમાં જોડાયા. પછી બૅરિસ્ટર થયા ને ૧૮૯૩ના મેની ત્રીજીએ પાછા લાહોર આવ્યા.

એ વર્ષે મહાસભાનું અધિવેશન લાહોરમાં ભરાવાનું હતું ને દાદાભાઇ નવરોજજી તેના અધ્યક્ષ ચુંટાયા હતા. હરકિસનલાલને એ મહાસભાના મંત્રી તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. ત્યારથી એમણે લાહોરમાં રહેવું શરૂ કર્યું

બૅરિસ્ટરી પસાર કરી હોવા છતાં એમનું ચિત્ત એમાં ન ચોંટ્યું. બેચાર વર્ષ રહી એમણે વકીલાત કરવી છોડી દીધી અને ઔદ્યોગિક જીવન તરફ વળ્યા. તે વખતના નવશિક્ષિતોની પેઠે સરકારને વિનતિઓ કરવામાં જ એમની સ્વદેશભક્તિ નહોતી સમાઈ જતી. જુદાજુદા માર્ગે પરદેશ જતા પૈસાનો ધોધ વાળી, તેને દેશબંધુઓની ઉપજીવિકામાં પરિવર્તિત કરવો એ જ એમને મન ખરી સ્વદેશભક્તિ–દેશનું ખરું રાજકારણ–હતું. એ આદર્શને તેઓ આજીવન વળગી રહ્યા.

સૌથી પહેલી તો પંજાબમાં એમણે પીપલ્સ બૅંક ખોલી. એથી એમની ખ્યાતિ ખૂબ થઇ કારણકે એ કાળે યુરોપીઅન સિવાય એ ધંધો થઇ જ ન શકે એવો સામાન્ય લોકમત હતો. એ પછી ભારત ઇન્સ્યોરન્સ કંપની તથા લોટ–લાકડાંની અનેક મીલો, જીનો વગેરે એમણે ઊભી કરી. પંજાબના વાણિજ્ય વ્યવસાયની ઉન્નતિ કરવામાં એમના જેટલો કોઇનો ફાળો નથી.

કરોડો રૂપિયા કમાઇ, પંજાબના વ્યવસાયજગતના નેપોલિયન બનેલા હરકિસનલાલનો ભાગ્યસૂર્ય જ્યાં મધ્યાહ્ને પર આવ્યો ત્યાં જ પ્રતિપક્ષીઓના કારસ્તાનથી એમની કીર્તિદા

બૅંક તૂટી ને એ સાથે જ એમની વરસની કારકિર્દિ પણ ધૂળમાં મળી. રાષ્ટ્રવાદિ કવિનાનો ઉદ્ધાર કરનાર એ કુબેર, ભિખારી બન્યા. દુનિયા એમને ભિખારી માનતી થઈ. એમની સર્વ સંપત્તિ ગઈ, જમીન ગઈ ને છેવટે હાઈકોર્ટનું અપમાન કરવા ખાતર જેલની દિવાલો ગણી થોડા વખત પર જેલમાંથી છૂટયા બાદ એક કસબામાં સાધારણ માણસ જેવું જીવન તેઓ જીવી રહ્યા હતા.

અને આવી રીતે સંપત્તિ અને કીર્તિથી પરિત્યક્ત છતાં એની ફરિયાદ પણ તથા ન કરનાર એ વ્યક્તિની હિંમતનો તો ખ્યાલ કરો, કે ગયા માસમાં એ વિદેહ થયા ત્યારે, પંજાબમાં નવી કંપની કાઢવાના ઉદ્દેશથી એ 'કંપની લૉસ' વાંચી રહ્યા હતા. એ પુસ્તક વાંચતા ૧૨મી ની રાતે છાતી પર જ એ પુસ્તક મૂકી ઊંઘી ગયા ને એ જ સ્થિતિમાં એઓ અવસાન પામ્યા.

એક વખત પંજાબના એ સૌથી શક્તિશાળી અને ભાગ્યશાળી પુરુષ ગણાતા. પીપલ્સ બૅંક તૂટી એટલી બીજી પણ જે કંપનીઓ જોડે એમને સંબંધ હતો એમની દશા યે બગડી ગઈ. એ બાબતમાં સરકારી તપાસ ચાલી રહી છે ત્યાં લાલાજી સંસાર મૂકી ચાલ્યા ગયા.

પણ આ રૂપરથી એવું નથી સમજી લેવાનું કે તેઓ જિંદગીભર એક વ્યવસાયી પુરુષ જ રહ્યા હતા. હિંદના રાજનૈતિક જીવનમાં પણ એમણે ઓછો મહત્ત્વનો ભાગ નહોતો લીધો. લાહોર મહાસભાની સ્વાગતસમિતિના મંત્રીત્વ ઉપરાંત મહાસભાની બીજી બે બેઠકોની સ્વાગતકારિણીના અધ્યક્ષપદે તેઓ રહ્યા હતા. ડાયર અને ઓડવાયરે જલિયાંવાલા બાગની કતલ ચલાવી ત્યારે તેમણે સરકાર સામે જબરો મોરચો માંડ્યો હતો ને તેને એટલી મક્કમતાથી વળગી રહેલા કે એમના માટે ફાંસીનો હુકમ દેવાયો હતો પછીથી ફાંસીને બદલે કાળાપાણીની સજા એમને ફરમાવવામાં આવેલી.

અને આ કાળાપાણીના કેદી, હિંદમાં મોન્ટફૉર્ડ સુધારાનો અમલ થયો ત્યારે પંજાબના પ્રથમ જ આરોગ્યમંત્રી બન્યા. એ જમાનામાં સરકાર સામે એમણે લીધેલી ટક્કર એમની નીડરતાનો ચોખ્ખો પુરાવો છે. જીવનથી એમણે રાજકારણને કદી નોખું પાડ્યું ન હતું. 'સ્વરાજ્ય', 'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' એ શબ્દોની અસર એમના મન પરથી કદી ટળી નહોતી પડી.

જિંદગીના ૭૨ વર્ષના ગાળામાં લાલાજી પણી લીલીસૂકી જોઈ ગયા. પણ એ બધી સામે જે ધીરજથી એ ઊભા રહ્યા એ એમના પ્રત્યે સન્માન જન્માવવા પૂરતી છે. લાહોરના 'ટ્રિબ્યૂન' પત્રે એમના ગુણોનું આ પૃથક્કરણ કર્યું છે. (૧) પંજાબના આદ્યશિરોમણિ. (૨) જન્મથી જ સ્વધર્મપ્રેમી. (૩) અત્યંત બધાની સામે પણ શિર ન ઝૂકાવનાર અપૂર્વ સ્વાભિમાની, (૪) પુસ્તકપ્રેમી અને વિનોદપ્રિય. (૫) સરકાર સામે વિજયી બાજી જીતનાર રાજદ્વારી, (૬) મહેફિલના જન્મથી આગુની

મકાનમાં ગયાં છતાં એ સ્થિતિ પર કદી અફસોસ ન કરનાર અજિત હિંમતબાજ.

આજે લાલા હરકિશનલાલ આપણી વચ્ચે નથી. સંભવ છે કે જીવનના અંતભાગે સાંપડેલી નિષ્ફળતાને અંગે દેશના ઔદ્યોગિક જીવનમાં એમણે આપેલો ફાળો આવતાં વર્ષોમાં ભુલાઈ જાય. પણ ૧૯૧૯નો એમનો ત્યાગ અને બલિદાન તો અમર જ રહેશે; એટલું જ નહિ, પંજાબમાં કોંગ્રેસ આંદોલનના આરંભ, વિકાસ અને પ્રગતિ સાથે પણ એમનું નામ હંમેશ માટે જોડાએલું રહેશે.

હિંદુ ધર્મની નવવસંત

●●● 'સહુ મહાધર્મોમાં હિન્દુ ધર્મ લાંબામાં લાંબો આયુષ્યવન્તો છે' બધા ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓના પિતામહ એ ધર્મે જે જે ધર્મો ને સંસ્કૃતિઓને પોષણ આપ્યું છે તેની તો તવારીખ પણ ભૂંસાઈ ગઈ છે. બુદ્ધના જન્મ પછી એના પર એક પછી એક એવા ફટકા પડતા ગયા કે છેલ્લી સદીઓમાં તો તે લગભગ મૃતપ્રાયઃ બની ગયો. પણ એ નિરાશ વાતાવરણમાંથી નવી સદીમાં જ એક હુંકાર ઊઠ્યો, 'હિંદુ ધર્મ જીવત છે,' ને પછી તો એક પછી એક એની સાક્ષીઓ તેના પર છવાતી ગઈ કે આજે એ પુનઃ નવપલ્લવિત બન્યો છે એ રોજનીના સોતોની, કવિશ્રી ન્હાનાલાલે એમના મહિમહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરામાં આપેલા ભાષણમાં જે તલસ્પર્શી મીમાંસા કરેલી તેનો અગત્યનો ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે.

અણુપરેક અઠવાડિયાની તાજી વાત છે. આ સદીના અનુભવસિદ્ધ પાકા ડૉ. કઝીન્સ જયરામ થયા, હિન્દુ બન્યા, ને બોલ્યા કે હિન્દુધર્મ સજીવન ધર્મ છે.

આર્યસન્તાનો! એરાવતના પુત્રમાં-મૃગશીર્ષ અને પૂર્વે મૃગશીર્ષના મધ્યમાં તિલક મહારાજ કહી ગયા છે કે ઋગ્વેદ આશરે એ કાળમાં એટલે બાર હજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયાં એ છેલ્લાં બાર હજાર વર્ષોયે હિન્દુ ધર્મ સજીવન ધર્મ છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ બોલે છે કે જગતના સહુ મહાધર્મોમાં હિન્દુ ધર્મ લાંબામાં લાંબા આયુષ્યવન્તો છે. પણ પૂર્વવાસી કેટલા યે સાથી ઋતુઓ સરખી ગઈ છે!

વર્ષોમાંના કેટલાક તે સાકરાંના કેટલાક નથી; અને સાકરમાંના કેટલાક તે મોગરાના કેટલાક નથી. હિંદુધર્મ પણ ઋતુએ ઋતુએ રહ્યો છે, કરમાયો છે અને પાછો પુનઃપુનઃ પલ્લવિત થયો છે.

આજના નવયુગના પ્રભાત પહેલાં ૧૮૬૩માં કર્નલ ... કહેતા કે હિંદુ ધર્મ કરમાએલો છે. આજ ૧૯૩૩માં ડૉ. જયરામ કઝીન્સ કહે છે કે હિંદુ ધર્મ સજીવન છે. કરમાએલા હિંદુ ધર્મને સંજીવની કોણે છાંટી? ૧૮૬૨ પછી ઇતિહાસમાં

તો ચમત્કાર થયો કે કરમાએલો હિંદુ ધર્મ સજીવન થયો?

ઇતિહાસના એ કોયડાનો ઉત્તર શોધવાને નવયુગના આદિની, હિંદ અને ગુજરાતની ઇતિહાસપ્રશસ્ત કેટલીક સાલો વિચારી જોઇએ.

૧૮૪૮માં શીખવિગ્રહ પૂરો થયો ને સિન્ધુનદ સુધીનો ભારત રાતા રંગે રંગાયો. આરકોટના ઘેરા પછી એક સો વર્ષે હિંદ હારી ગયું.

એ પછી હિંદમાં તાર આવ્યા, ટપાલ આવી, આગગાડી આવી. લોક આગગાડીના ત્યારે ગીત ગાતું કે, 'ગાડી આવી ગુજરાત અગન કેરી ગાડી રે આવી.'

એ જ સાલમાં અમદાવાદમાં દલપતશિષ્ય ને મિત્ર ફારબસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાએટી સ્થાપી; એ જ સાલમાં મુંબાઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ; એ જ સાલમાં ગુજરાતે નવયુગ બેઠો.

૧૮૫૭: ઇતિહાસનવેશો એને બળવાની સાલ કહે છે; હું એને સારસ્વત દૃષ્ટિએ શારદાપીઠની સાલ કહું છું; કારણ કે Pen is mightier than sword બળવાની ઉથલપાથલથી શારદાપીઠોની ઉથલપાથલ અતિ મહાન છે ૧૮૫૭માં બળવો થયો એ જ સાલમાં કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબાઇની શારદાપીઠો સ્થપાઇ; બળવો ક્ષણિક હતો. શારદાપીઠો ચિર જીવ છે

૧૮૫૪માં વુડનો ડિસ્પાચ ૧૮૫૫માં કેળવણી ખાતા સ્થપાયાં. ૧૮૫૭માં શારદાપીઠો સ્થપાઇ. એ શારદાપીઠોએ શાંતિથી ક્રાંતિ કીધી અને કરે છે.

એ પછીની ઇતિહાસપ્રખ્યાત સાલ છે ૧૮૭૫. એ સાલમાં વડોદરામાં રાજ્યપલટો થયો અને મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગાદીએ આવ્યા; અને એ જ સાલમાં મુંબાઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના થઇ. પછી પશ્ચિમ પૂજતી પ્રજા પૂર્વ પૂજતી થઇ.

એવામાં થીઓસૉફિકલ સોસાએટીની સ્થાપના થઇ થીઓસૉફીએ પૂર્વ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની તુલના કીધી ને કહ્યું કે, પૂર્વની સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મવાદી છે; પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ જડવાદી છે

એવામાં બ્રહ્માનંદ કેશવચંદ્ર સેન હિંદભરમાં ઘૂમ્યા; ઇંગ્લંડ જઇને ત્યાં 'East and West'નું પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાન આપ્યું; એમના શિષ્ય શ્રી પ્રતાપચન્દ્ર મઝુમદારે 'The Oriental Christ'નો ગ્રન્થ લખ્યો ન વાંચ્યો હોય તો એ મહાગ્રન્થ વાંચશો. એણે હિંદની ખ્રિસ્તભાવનામાં પલટો કીધો.

એવામાં પં મૅક્સમૂલરે ઋગ્વેદનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કીધું. Sacred Books of the East છપાવા માંડી. યુરોપના દેશ દેશમાં પૌર્વાત્ય કૉંગ્રેસો ભરાવા માંડી 'What India Can Teach Us'નો ગ્રન્થ પં મૅક્સમૂલરે લખ્યો. એવામાં પરમહંસ રામકૃષ્ણ થયા, જેમના શિષ્યે શિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હિંદુ ધર્મનો ડંકો વગાડ્યો.

એવામાં ત્યારના પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ હિંદયાત્રાએ આવ્યા. એવામાં ક્યસરે હિંદનો દિલ્હી દરબાર ભરાયો અને એ રાજપ્રકરણી દરબાર વચ્ચે એક સંન્યાસીએ ૐકારનો ઝંડો રોપ્યો, દિલ્હીના મયદાનમાં, પાંડવોની રાજધાનીમાં. એ સંન્યાસી તે મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, પરમ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી પછી હિંદુ ધર્મ Static મટી Dynamic થયો. દયાનન્દ અને વિવેકાનન્દ આપણા નવયુગના હિંદુ ધર્મના મહાન Dynamic Forces હતા. પછી પશ્ચિમ પૂજતી પ્રજા પૂર્વ પૂજતી થઇ.

પણ ધર્મના Dynamics સાત્વિક હોય, રાજસ કે તામસ ન હોય. ખ્રિસ્તને વધસ્તંભે ચડાવ્યો, માથે કાંટાનો મુગટ પહેરાવ્યો, પણ ઇશુ ખ્રિસ્ત તો એટલું જ વદ્યા, 'Father forgive them; for they know not what they do'

સ્વામીનારાયણ ગુજરાતે આવ્યા. ક્યાંક ઉજાગરા પડ્યા, ક્યાંક ફૂંખાળા પડ્યા, સહુ સહ્યા. અમદાવાદમાં પેસવા ન દીધા તો પછી આવીશું કહી પાછા ગયા, અને પાછા આવ્યા ત્યારે ગહેલ અધિકું મંદિર બાંધ્યું

અને મહર્ષિ દયાનંદ! સમશેર ઉગામી વધેરવા આવનારને મસ્તક ધર્યું. મહારાણાજીએ ધરાવેલી એકલિંગજીની મહન્તાઈ ન સ્વીકારી. ઝેર દેનારને જીવતદાન દીધું પેશ્વાની પાટનગરીમાં સ્વામીજી ગયા ત્યારે એક ગધેડા ઉપર ભગવું વસ્ત્ર નાખી સરઘસ કાઢ્યું હતું એ જ પૂના આજ સ્વામીજીની જયંતી ઉજવે છે.

દયાનંદની ધાર્મિક Dynamics સાત્વિક હતી; કારણ કે સ્વામીજીના નવજન્મો નદીઆરે થયા હતા. સ્વામી દયાનંદ સત્વિશુદ્ધ હતા.

સ્વામીજીનો જન્મ થયો ઉમીને કાંઠે; સંન્યસ્ત જન્મ થયો નર્મદાજીને કાંઠે; મેધાજન્મ થયો જમનાજીને કાંઠે—જ્યાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર જન્મ્યા હતા ત્યાં મથુરાનગરીમાં, શ્રી વિરજાનંદ સ્વામીના મઠમાં. મહર્ષિ સત્વિશુદ્ધ હતા. સરિતાના સુત જળસાત્વિક ને અખંડ પ્રવાહી હતા.

મહર્ષિએ શું શું કીધું? એનો ઉત્તર આર્યસમાજનો ઇતિહાસ આપશે. હું તો સુત્ર ઉચ્ચારું છું કે મહર્ષિ દયાનંદે કરમાએલા હિંદુ ધર્મને સંજીવની છાંટી સજીવન કીધો. મહર્ષિએ ઉત્થાપનાના ચોઘડીઆં વગાડ્યાં. હિંદુ ધર્મનું પુનરુત્થાન કીધું. હિંદુ ધર્મનાં બારણાં ફરીથી ઉઘાડ્યાં, પણ જગતને માટે. પછી ડૉ. કઝીન્સ, જયરામ કઝીન્સ થઇ શક્યા. તે પૂર્વે? ૧૮૬૨ પછી એ ઐતિહાસિક ચમત્કાર થયો.

પછી હિંદુ ધર્મની ઋતુ પલટાઈ. પાન ઉતરી નવપલ્લવ પ્રગટ્યા, ત્યારથી હિંદુ ધર્મની નવવસંત બેઠી. પુણ્યશ્લોક સ્વામી દયાનંદે હિંદુ ધર્મનું આંબાવાડિયું મ્હોરાવ્યું ડૉ. જયરામ કઝીન્સ કહે છે કે 'Hinduism is a Living Religion.' ગુજરાત અને હિંદનો ઇતિહાસ કહે છે કે, કરસનદાસ ને કઝીન્સની વચ્ચે ૧૮૬૨ પછી મહર્ષિ દયાનંદ થયા. દયાનંદે હિંદુ ધર્મને સંજીવની છાંટીને સજીવન કીધો.

કુલુ

***બ્રિટિશ હિંદમાંનાં હિમાલયનો 'કુલુ વૅલી' એ સર્વ-સુંદર પ્રદેશ ગણાયો છે. હિંદમાં જન્મેલા અને આયાત થએલા બધા ધર્મોની અસર તેના પહાડી રહેનારાઓ પર થઈ છે ને એને લઈને એના રહેવાસીઓમાં અ-સમંજસ છતાં રંગભર્યું જે વૈવિધ્ય ખીલ્યું છે તેનું આ ટૂંકું બયાન પણ રસભર્યું લાગશે.

તા. ૨૬–૧૦–૩૬.

ગઈકાલથી અહીં દશેરાનો મોટો મેળો ભરાએલ છે. નાવીન્ય તરીકે એ જોવા જેવો ખરો. એ વખતે આ તરફના પહાડી ગામોના અને બીજા અસંખ્ય લોકો એકઠા થાય છે. મેળો સાત દિવસ ચાલે છે અને અહીં વખણાતી અને થતી બધી વસ્તુઓનું બજાર ભરાય છે. અહીંના માણસોની પ્રસન્નતા અને સંતોષનો અહીં જ પૂરતો ખ્યાલ આવે. અહીંના રીત-રિવાજો અને રથયાત્રા વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને ધર્મઘેલછા પણ જોવામાં ગમ્મત આવે.

તમે જાણતા હશો તેમ અહીંનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય તો અનુપમ કહેવાય. હિંદના આ બધા ભાગો જોવા જેવા તો ખરા જ. અહીંના માણસો પણ સૌંદર્યમાં ઊતરે એવા નથી. ઘણા જ ભલા અને શ્રદ્ધાળુ હોય છે. પણ અફસોસની વાત એ છે કે અજ્ઞાનમાં સબડતા એ લોકોમાં મેદાનમાંથી આવતા માણસોના સહવાસે કેટલીક અનુચિત બદીઓ ઘૂસી ગએલ છે; જોકે એકાંત ઊંડાણમાં આવેલ ગામો બચી જવા પામ્યાં હશે. હિંદુ ધર્મના ઉદ્ધાર માટે અને ગ્રામઉદ્યોગની ખીલવણી અર્થે અહીં પહાડોમાં રાષ્ટ્રસેવકો માટે ખાસું કાર્યક્ષેત્ર છે. ખરેખર અહીંના માણસોની આંતરિક ભાવના ઉચ્ચ છે. તેમની પાસે હસ્તકળા છે. એમના સિદ્ધહસ્ત કૌશલ્યના નમૂના પણ જરૂર જોવા મળે. પણ અજ્ઞાન અને ગરીબીને કારણે તેમના ઉદ્યોગો વિનાશને પંથે જઈ રહ્યા છે. હિંદના કલ્પવૃક્ષ જેવા હિમાલયમાં આટલી ગરીબીનું શું કારણ હશે, ભલા? અહીંના ગ્રામસમાજને ઉપલક નજરે જોતાં યે આ બધું જણાઈ આવે છે.

મુખ્યત્વે અહીંનાં ઘેટાં, ઊન ને ઊનની વસ્તુઓ વખણાય છે. એ ઘેટાં ઉનાળે હિમાલયની ઉત્તરે આવેલ લાહોલ, યાર-કંદ વગેરેના મેદાનોમાં ચરે છે. તેઓ રૂટાંગ પાસને માર્ગે આવે જાય છે. અહીંનાં સફરજન તો કહે છે કે દુનિયામાં બધે મશહૂર છે. એની ઘણી જાતો થાય છે અને બધામાં એક પ્રકારની સર્વસાધારણ સૌરભ હોય છે, જે હિંદના બીજા ભાગોમાં થતાં સફરજનોમાં ઘણુંખરું માલૂમ નથી પડતી. અમે એ સફરજન રોજ પેટભરી ખાઈએ છીએ.

કુલુ ને કાંગરા વૅલી અંગ્રેજીમાં 'ધી વૅલી ઑફ ગૉડ્ઝ' કહેવાય છે; અને સાચે અહીં જ્યાં જુઓ ત્યાં ઠેરઠેર ક્ષીરગંગા જેવી નદી વહી રહી હોય અને તેને કિનારે હિંદુ ધર્મની સના-તનતા સૂચવતું એકાદ સુંદર પુરાણું દેવાલય શોભી રહ્યું હોય.

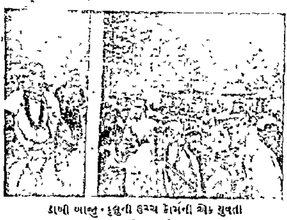

ડાબી બાજુ • કુલુની ઉચ્ચ કોમની એક યુવતી
જમણી બાજુ • દશેરાના મેળાની રથયાત્રા

જુદાજુદા દેવાલયનો ઘાટ પણ જુદો જુદો હોય છે. અને તે સકારણ છે. અહીંનો ધર્મ નાગપૂજામાંથી ઉત્ક્રાન્ત થતો આજની સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે ને તેના ઘડતરમાં હિંદુ, બૌદ્ધ, મુસલમાન અને શીખ બધા ધર્મો ભાગ ભજવી ગયા છે. અત્યારે પણ ઘણાં મંદિરોમાં નાગ અને બૌદ્ધ ધર્મના પ્રતીકો રૂપી કોતરણીઓ મળી આવે છે.

કુલુના દશેરાના મેળામાં ત્યાંના બધા જ પહાડી ગામોના માણસો, પોતપોતાના ઈષ્ટ દેવતાઓ સહિત એકઠા થાય છે. ઘણુંખરું તેમાં ભગવાન શંકરની મૂર્તિઓ હોય છે જે તેઓ પાલખીમાં લાવે છે. મુખ્ય દેવતા રામચંદ્રજીને ગણવામાં આવે છે. કુલુના રામમંદિરમાંથી તેમને રથમાં પધરાવવામાં આવે છે અને રથયાત્રા દ્વારા મેળા વચ્ચે લઈ જઈ ત્યાં સાત દિવસ માટે એક મોટા મંડપમાં તેમની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ચોતરફના પહાડમાં આવેલા બધા જ પહાડી ગામોના દેવાલયોમાંથી એકેએક દેવદેવીઓને ત્યાં રામ-ચંદ્રજીના દર્શનાર્થે લાવવામાં આવે છે—નથી આવતા માત્ર વસિષ્ઠ જેવા રામચંદ્રજીના ગુરુ.

મેળામાં કેટલાક મોટા માણસો પોતાના તંબૂઓ લગાવી રહે છે. સાંજે ત્યાં કચેરી કે બેઠક હોય છે; સ્ત્રીઓ પણ તેમાં હોય છે. તે વખતે ત્યાં માણસો લૌકિક એટલે તેમનો દેશી નાચ કરે છે. વચ્ચે વાજીંત્રોવાળા બેસે કે ઊભા રહે અને તેને ફરતા નાચનારાઓ, ફૂલો અને મનાલપિચ્છની કલગી લગાવી નાચતા ઘૂમે. કોઈ કોઈ ખુલ્લી તલવાર કે એવાજ કોઈ બીજા હથીઆરનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

હલકી કોમની બાયડીઓ મેળામાં છૂટથી ભાગ લે છે અને પૂરો આનંદ અનુભવે છે. કહે છે કે આ તરફના પહા-ડીઓ પોતાની કમાણી આ મેળામાં વેડફે છે. પણ ખરી રીતે આ જ સમૂહમાં આનંદ કરવાનો એમનો સમય કે એક માત્ર મોકો મળી શકે નહિ તો એમને તો એમના દસ વીસ ઘરના ગામડાના એકાંતમાં ફાગણી ઋતુમાં ઉત્સાહથી કામ કરતા રહેવાનું કે શીઆળે એકાંતે ગરીબીની બેડીમાં

જકડાઇ પોતાના દરિદ્ર ઘરમાં ગોંધાઇ રહેવાનું. તેમનાં સગપણ પણ દહેરા વખતે થતા લાગ્યા.

હિમાલય પારના લાહોલ અને યારકંદ જેવા પહાડી ઈલાકાઓમાંથી ઘેટાં અને બકરાંના ટોળાં શીયાળે કુલુ અને કાંગરામાં ચરવા આવે છે સ્ત્રીઓ અને નાના બાળકો પણ એ પરિભ્રમણમાં આખાં કુટુંબ અને સ્થાવર મિલકત સાથે ફરે છે.

ઘેટાં કે બકરાંની પીઠ પર પણ ઊન કે એવો જ કોઈ બીજો બોજ લાદવામાં આવે છે એ કામ માટે, ખચ્ચરોનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. માણસો પણ બોજ ઉપાડે છે જ્યાં તેઓ પડાવ નાખે છે ત્યાં નાની રાવટીઓનાં ઘર બનાવી રહે છે સાથે તેમના દેવતાઓ અને ધર્મગુરુ (લામા જેવા) પણ હોય છે. સંગના સાથેના એક બે જાતના નાના મોટા કૂતરાઓ બહુ વફાદાર અને વિશિષ્ટ ખાસીયતના હોય છે એ માણસો ખુશમિજાજી અને મસ્ત દેખાયા.

અહીંનું મનાલીનુ મંદિર ખાસ જોવા જેવું ગણાય ત્રિલોકનાથનુ મદિર બાંધનાર પ્રખ્યાત શિલ્પીએ એ બાંધેલું અહીંના ઇતિહાસ વિષે કશું બહાર નથી આવ્યુ એમ કહીએ તો ચાલે જો કે સાતમી સદીમા ચીના મુસાફર હ્યુએનસંગે અહીંની મુલાકાત લીધેલી, પણ પ્રમાણબદ્ધ ઇતિહાસ તો પંદરમી સદીમાં શુદ્ધસિંહના રાજ્યારોહણથી જ શરૂ થાય છે

૧૮૬૪માં જ્યારે પહેલો શીખવિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારે જલંધર દોઆબ સાથે આ પ્રદેશ પણ બ્રિટિશોને કબજે ગયો અને લાહોલ તથા સ્પિટી સાથે કુલુ પણ કાંગરા વેલીની એક તહેસીલ બની ગયું.

કુલુને બ્રિટિશ હિમાલયનો સર્વસુંદર પ્રદેશ ગણવામાં આવ્યો છે. બ્યાસ ને પાર્વતી નદીનાં મીઠાં પાણીનો સ્વાદ તો જીવનભર યાદ રહે. મણિકર્ણ, વસિષ્ઠ વગેરે આપણા તાપસોનું તપસ્થાન જોતા હિંદના ગૌરવનો, અને બરફની નદી, બરફના પહાડો, ઊના પાણીના ઝરણો, ધોધ, વિવિધ વનસ્પતિ વગેરે નિસર્ગશ્રીના અવનવા રંગો ને અંગો જોતા સહેજે હિંદની ભવ્યતાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે છે.

—રામસિંહજી કા રાઠોડ

ચરોતર ચિત્રકળા પ્રદર્શન પ્રસંગે

તમારા પ્રદર્શનમાં મેં બહુ સુંદર ચિત્રોનો સંગ્રહ જોયો છે. ચિત્ર શબ્દનો અર્થ કરીએ તો ચિત્ત+ર=ચિત્તને રમાડનાર, એટલે ચિત્તને આનંદ આપે તે ચિત્ર એમ અર્થ થઈ શકે છે. ચિત્રકળાનાં અનેક અંગો છે. કયુ અંગ વધારે સુંદર છે અને કયું નથી તેનો નિર્ણય પ્રેક્ષક ઉપર આધાર રાખે છે પરંતુ તમે બધાએ દોરેલા ચિત્રો મને અનેક રીતે સુંદર લાગ્યાં છે, અને તેથી આજે મને ખરેખર ખૂબ આનંદ થયો છે.

ચિત્રકળા એ નવા જમાનાની આધુનિક કળા નથી પરંતુ જૂના વખતની અતિપ્રચલિત કળા છે. રામાયણમાં પણ ચિત્રોની વાત આવે છે. આપણા પૂર્વજો પણ મકાનોની દીવાલો ઉપર ચિત્રો દોરાવતા, કારણ કે ચિત્ર એ નાના મોટા તમામનું મન રંજન કરી શકે છે. ચિત્રકળાનો વિકાસ અને મનુષ્ય જાતિનો વિકાસ એ બંને પરસ્પરાવલંબી વસ્તુઓ છે. એકના વિકાસની સાથે બીજાનો વિકાસ જરૂર થાય છે. ચિત્ર એ મનુષ્યના વિકાસને વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે ઘણા શહેરોમાં હજુ પણ ચિત્રોના એટલા બધા સુંદર નમૂના જોવામાં આવે છે કે તેમની પૂજા કરવાનું ને તેમની આગળ શિર નમાવવાનું સ્વાભાવિક મન થઇ જાય.

ચિત્રકળા પ્રદર્શનમાં રંગોળીનો વિભાગ રાખીને તમે તાલુકાની બ્હેનો આગળ એક સુંદર વસ્તુ રજૂ કરી છે. મને તો કલ્પના પણ નહોતી કે ચરોતરમાં આટલી સુંદર રંગોળી પુરાતી હશે હું હમણાં જ મુંબાઈના પ્રદર્શનમાં રંગોળીવિભાગ જોઈ આવ્યો છું અને હું ખાત્રી સાથે કહી શકું છું કે અહીંનું રંગોળી કામ ત્યાંના કરતાં પણ સુંદર છે. આવા સુંદર નમૂનાના ફોટોગ્રાફ પાડી વર્તમાનપત્રોને મોકલી આપી આપણે બતાવી આપવું જોઇએ કે ચરોતર એ અગાઉની જેમ કળાવિહીન શુષ્ક પ્રદેશ નથી રંગોળી એ સ્ત્રીકળાવર્ગીનું એક સુંદર અને આકર્ષક સાધન છે રંગોળી ચિત્રો વગેરે મનુષ્યના આત્માના સૌંદર્યનાં પ્રતિબિંબ છે એટલે કે ચિત્રકાર કે રંગોળીકારનો આત્મા જેટલા પ્રમાણમાં સુંદર હોય, પવિત્ર હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાના ચિત્રમાં કે રંગોળીમાં સૌંદર્ય—આકર્ષણ લાવી શકે છે સુંદર ચિત્રો પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં પણ એક જાતનું પવિત્ર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે જ સુંદર ચિત્રોની આવશ્યકતા બેવડા મહત્ત્વની છે. તેથી હું તમને બધાને વિનતિ કરું છું કે પાણીની પરબો કે જ્ઞાનની પરબો વસાવો છો તેમ તમે બધા પોતપોતાના મકાનની અંદર અને બહાર સુંદર ચિત્રો દોરાવીને ચિત્રકળાની પરબ મંડાવજો, જેથી કરીને જતાઆવતા યાત્રિકો પણ તે ચિત્રોનાં દર્શનથી પોતાનું મન વધારે વિમલ બનાવી શકે અસલના વખતમાં મોટા મકાનોની દીવાલો ઉપર જે સુંદર ચિત્રકામ થતું તેમાં આ જ હેતુ હોવો જોઇએ.

વળી કોઇ એમ ન માને કે ચિત્ર એ મનને આનંદ આપવા માટેનું સાધન માત્ર છે. ચિત્રમાં તો આખી મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ સમાએલો છે. ચિત્રકળાની પ્રગતિથી મનુષ્યજાતિની પ્રગતિનું માપ નીકળી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ ચિત્રો એ દરેક જમાનાના સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું સંગ્રહસ્થાન છે ચિત્રકારનો પોતાનો ઇતિહાસ પણ તેનાં પોતાના ચિત્રો જોવાથી કલ્પી શકાય. આ સ્થળે મારે ચિત્રકારોને—કળાના ઉપાસકોને—એક વાત જણાવવાની રહે છે કે કળા માત્ર પવિત્ર છે, દેવી છે, પૂજ્ય છે; એટલે કોઇ પણ કારણે કળાના પવિત્ર નામને કલંક લાગે તેવું કોઇ પણ કાર્ય ગમે તેવાં પ્રલોભનોથી લલચાઇને પણ કદી ન જ કરશો. કળાના ઉપાસકે સદાય પવિત્ર રહેવાની જરૂર છે. ચિત્રકાર પોતે ભલે સુંદર ન હોય,

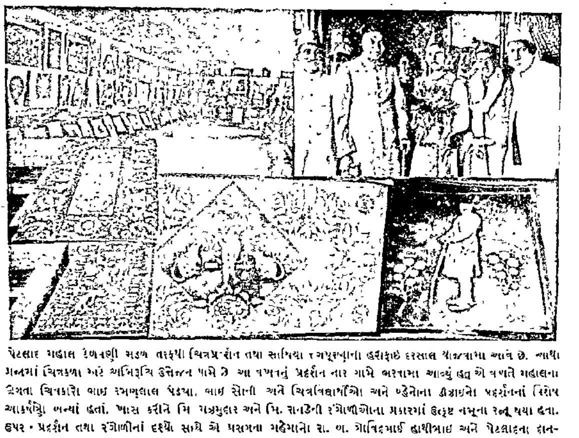

પેટલાદ મહાલ કેળવણી મંડળ તરફથી ચિત્રપ્રદર્શન તથા સાથિયા રંગપૂરણીની હરીફાઈ દરસાલ યોજવામાં આવે છે. જેથી જનતામાં ચિત્રકળા માટે અભિરુચિ ઉત્તેજન પામે. આ વખતનું પ્રદર્શન નાર ગામે ભરવામાં આવ્યું હતું એ વખતે મહાલના ઊગતા ચિત્રકારો ભાઈ રમણલાલ પંડ્યા, ભાઈ સોની અને ચિત્રવિદ્યાર્થીઓ અને બ્હેનોના ડીઝાઇનો પ્રદર્શનનાં વિશેષ આકર્ષણો બન્યાં હતાં. ખાસ કરીને મિ. મઝમુદાર અને મિ. રાનડેની રંગોળીઓના પ્રકારમાં ઉત્કૃષ્ટ નમૂના રજૂ થયા હતા. ઉપર • પ્રદર્શન તથા રંગોળીનાં દૃશ્યો સાથે એ પ્રસંગના મહેમાનો રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ અને પેટલાદના દાનવીર શેઠશ્રી તથા ર. મ. રા., શ્રીમાન છોટાભાઈ તથા ચિત્રગુરુઓ શ્રી રામભાઈ અને બાબાભાઈ નજરે પડે છે

પણ તેની કૃતિઓ અમર છે એટલે ચિત્રકારની હયાતી બાદ પણ તેનાં ચિત્રો ભાવિ પ્રજાને ઊંચે ચડાવવામાં કે નીચે ઉતારવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવવાનાં છે. માટે ચિત્રકળા પવિત્ર છે એના ઉચ્ચ આશયથી પીંછીને હાથ અડકાડજો. ચિત્રનો મહિમા નાનોસૂનો નથી આપણાં પુરાણોમાં વિષ્ણુપુરાણમાં તો એક સ્થળે એમ લખ્યું છે કે ચિત્ર વિનાનું ઘર સ્મશાન સમાન છે. ઘરમાં સારાં પુસ્તકોની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ સુંદર ચિત્રોની જરૂર પણ છે. મને ખરેખર અહીં આવવાથી આજે ખૂબ આનંદ થયો છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્યસંસ્કૃતિના ઉદ્ધાર અર્થે અનેક ગુરુકુલો સ્થાપ્યાં છે, તેમ ભાઈ રામભાઈએ આવી યોજનાઓ કરીને અને તે દ્વારા ઊગતા કળાધરોને પ્રોત્સાહન આપીને જેટલા જેટલા ચિત્રકારો તૈયાર કર્યા છે તે બધા એક રીતે કળાનાં ધામ છે, ચિત્રકળાનાં ગુરુકુલો છે. એમાંથી અનેક થઈ સમસ્ત ચરોતરમાં કળાનું વાતાવરણ જામે અને આખા પ્રદેશની ઉન્નતિ કરે એવી મારી અંતઃકરણની અભિલાષા છે.

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ચિત્રકારોએ એટલું તો સદાય લક્ષમાં રાખવું જોઈશે કે તેમણે સમાજથી વિખૂટા પડીને પોતાના પ્રિય વિષયમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાથી તેઓ ધારે તે સ્થળે નહિ પહોંચી શકે. સમાજમાં રહીને લોકોમાં કળા માટે આદરભાવ ઉત્પન્ન કરો, કળાની સુવાસ સમાજને અંધારે ખૂણે પણ પહોંચાડો અને તેમ કરીને સમાજને પણ તમારી સાથે લઈને ઊંચે ઊઠો. અખૂટ ધીરજ અને અવિરત શ્રમ રૂપી બે પાંખના બળે હરકોઈ ચિત્રકાર સમાજને સાથે લઈને ઊડી શકશે પરંતુ એટલું યાદ રાખજો કે કળા ઉકરડા પર ન જ શોભે. ઇષ્ટદેવનું આવાહન પવિત્ર સ્થળે પવિત્ર વાતાવરણમાં જ થાય છે, તેમ કળાદેવીનું સ્થળ સુંદર પવિત્ર અને સુગંધીમય હોવું જોઈએ. રંગોળીથી સુશોભિત, સુગંધીથી ભરપૂર અને શુદ્ધ વાતાવરણ કળાનું પોષક છે. માટે જેમ કળા પવિત્ર છે તેમ તેનું સ્થાન પણ પવિત્ર રાખજો. આ કળાની દિવ્ય પ્રસાદી સમસ્ત ચરોતરમાં ખૂબ પ્રસરો એવી મારી આશિષ સાથે તમે બધાએ મારું કહેવું શાંતિથી અને ધીરજથી સાંભળ્યું તે બદલ આભાર માનું છું અને ચરોતરના એક ખૂણામાં મનેરા કરાવી આવું સુંદર કામ જોવાની જે તક આપી તે બદલ કાર્યકર્તાઓ તરફ મારું ઋણ વ્યક્ત કરું છું.

— રવિશંકર મ. રાવળ

ફ્રાન્સના શહેનશાહ સોળમા લુઇ પાસે એક સ્ત્રી ફરિયાદ લઇ જતાં તેણે જવાબ આપ્યો, 'મને તારી ફરિયાદ સાંભળવાની ફુરસદ નથી' 'ત્યારે તને રાજા રહેવાની યે ફુરસદ નહિ મળે' કહેતી પેલી સ્ત્રી ચાલી ગઇ, ને એમ જ બન્યું. ફ્રેન્ચ રાજક્રાન્તિમાં આ લુઇનો આખા કુટુંબ સહિત વધ થયો.

~

અનેકાર્થી શબ્દ: માંકડી=માંકડની માદા; ઘંટીના ઉપલા પડમાં બેસાડેલો લાકડાનો કકડો; ઢોર બાંધવાના દોરડાના ગાળામાંની મોઇ; ભૂરી ભેંસ; માંકડીફૂકડી; ચામડીનો એક રોગ.

~

ગણિત મજાત

૨૦૨૫ = ૨૦ + ૨૫ = $૪૫^૨$

૩૦૨૫ = ૩૦ + ૨૫ = $૫૫^૨$

૯૮૦૧ = ૯૮ + ૦૧ = $૯૯^૨$

આવી બીજી સંખ્યાઓ પણ શોધતા મળી આવે. (મ ના. ખત્રી)

~

કહેવતોના અર્થ: 'પાઘડી ભેંસ ચાવી ગઇ' છતો ઘસારો સહન કરતા યે કામમાં ભલીવાર ન નીવડે ત્યારે આ કહેવત બોલાય છે. એની ઉત્પત્તિ કથા આવી છે: કોઇ એક જણે કેસનો ફેંસલો પોતાના લાભમાં કરવા, અધિકારીને પાઘડીની લાંચ આપી. સામેના પક્ષવાળાને એની ખબર પડતાં તે જઈ અધિકારીને ભેંસ આપી આવ્યો, એટલે ફેંસલો યે તેના લાભમાં થયો. પાઘડીવાળાએ અધિકારીને ઠપકો આપ્યો, 'સાહેબ, પાઘડીની તો શરમ રાખવી હતી?' ત્યારે અધિકારીએ ઉપરનો જવાબ આપ્યો કે, 'પાઘડી ભેંસ ચાવી ગઇ'

~

તમાકુમાં નિકોટીન નામનું ઝેર આવે છે એ તો જાણો છો ને? ફ્રાન્સમાં પહેલવહેલી તમાકુ લાવનાર જીન નિકોટના નામ પરથી એ નામ પડ્યું છે. ત્રણ શેર તમાકુમાં એનું પ્રમાણ અધોળનું હોય છે. સોમલથી પણ એ કાતિલ હોઈ એનાં બે જ ટીપાંથી કૂતરું મરી જાય છે.

ચાનાં પાંદડાં એક કલાક સુધી પાણીમાં ઉકળવા દીધા પછી એક શીશીમાં ભરી લેજો. વાર્નિશવાળું ફર્નિચર, કાચનાં બારીબારણાં, આયના વગેરે સાફ કરવા માટે એ એક ઉત્તમ મસાલો બની રહેશે.

~

ઘણા સમય સુધી પાણીમાં પડ્યા રહેલા હાથને એમ ને એમ લૂછી નાખવા કરતાં ચપટી મીઠા વડે ચોળી પછી લૂછજો. તેને કેવા મુલાયમ રહે છે.

~

વિમાનમાં ઊડનારા પહેલા મુસાફરો કોણ હતા તે જાણો છો? એક ઘેટું, એક કૂકડો અને એક બતક. ઇ. ૧૭૮૩ ના સપ્ટેંબરની ૧૯મીએ એ વર્સાઇલ્સ મુકામે ઊડેલા.

~

જર્મનીનો એક હજામ પોતાની આખી જિંદગી સુધી ત્યાંના વરરાજાઓની હજામત મફત કરી આપતો હતો.

લાપલાંડમાં સ્ત્રી પુરુષ બંનેનો પોશાક એકસરખો હોય છે.

~

ખાટા થઇ ગએલા દૂધથી આરસપહાણ બહુ સરસ રીતે સાફ થાય છે.

~

બંગાળ નાગપુર રેલવેના કુલ ટ્રાફીકનો ત્રીજો ભાગ એકલા તાતાના કારખાનાનો જ હોય છે.

~

હિંદમાં માતૃભાષામાં લખી વાંચી શકનારાની સંખ્યામાં છેલ્લાં દસ વર્ષમાં માત્ર એક ટકાનો વધારો થયો છે. હજુ આપણા ૯૨ ટકા ભાઇઓ તો નિરક્ષર જ રહ્યા છે. એમને સાક્ષર બનાવવા હોય, તો આજની પ્રગતિના માપે તો તે માટે હજુ ૯૨૦ વર્ષ જોઇએ!

~

કાનખજૂરાના આપણે સો પગ ગણીએ છીએ, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી મોટામાં મોટા કાનખજૂરાના પણ હજુ વધુમાં વધુ બેતાળીસ પગ માલૂમ પડ્યા છે.

ઉંહી આડખીલી રૂપ રાસ દેશનો વધ કરી ઇટલીએ હવે તો હબસીનિયા સાથ હજમ કર્યું છે, પણ તે માટે વસ્તીના વધારાનું તેનું બહાનું તો ગૌણ છે. ખરી રીતે તો નકશામાં ઉપર બતાવેલી એની સમૃદ્ધિના લોભે જ ઇટલીએ એ હજમ કર્યું છે.

બાવીસ વાર્તાઓ

દસ મર્માળા હાસ્યની અને
બાર મત્ત પ્રણયની

. . .

ગુજરાતના શરૂઆતના નવલિકાલેખકોમાં
જે મોખરામાં પ્રકાશ્યા તે
'મલયાનિલ'ની એ કૃતિઓ

. . .

રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, રસિકલાલ પરીખ ને
સ્વ. ત્રિભુવન પટેલનાં ચિત્રો સાથે, સુંદર રૂપરંગમાં
કીમત બે રૂપિયા · પોસ્ટેજ જુદું

ગોવાલણી
અને બીજી વાતો

મળવાનાં ઠેકાણાં : કુમાર કાર્યાલય અમદાવાદ
આર.આર. શેઠની કંપની · પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ · મુંબાઇ-૨

ફોટો-હરીફાઈનું પરિણામ
ઉપર: 'અમારો મોતીઓ'-ભાઇ હિંમતરામ મહેતા (કરાચી), નોંધપાત્ર. નીચે: 'બીધેલું'-ભાઇ કસ્તુર શાહ અમદાવાદ, બીજું ઈનામ.

નવચેતન

એપ્રિલ: ૩૯ના અંકથી દર માસે
૧૦૮ પાનાંનું વાંચન તેમજ
અનેક ચિત્રો આપે છે

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક
'નવચેતન'ના જરૂર ગ્રાહક બનો

વાર્ષિક રૂ. ૬ા= હિંદ બહાર રૂ. ૮ા
છૂટક રૂ. ૦ાા

'નવચેતન' ઑફિસ
૨૫ પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

Reg. No. B. 1006

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ

અજંતાના કલામંડપો

◖ આમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજંતાની કલા પર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી. રવિશંકર રાવળ જેવાને હાથે અજંતાની કલા પર એકેએક મુદ્દાની ચર્ચા કરતો, વિગતથી લખાએલો વિસ્તૃત પરિચયલેખ, અને કાકાસાહેબ કાલેલકરની કલમમાંથી આવેલી અજંતા-કલમના એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની પિછાન એ એની લેખનસામગ્રી છે.

◖ અને ચિત્રોથી તો એ, ભરચક છે. નવ ત્રિરંગી ચિત્રો એનાં પાનાંઓને રંગમય કરી દે છે; આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સોળ પાનાં ભરીને અનેક એકરંગી આલેખનો, ફોટોગ્રાફો વગેરેની સમૃદ્ધ સામગ્રી એમાં સભર ભરી છે; અને પાને પાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનોની કલાત્મક છાંટ, મન પર અજંતાના વાતાવરણના સંસ્કાર ફોરી રહે છે.

◖ ખરેજ, કલાત્મક પ્રકાશનોમાં એ અનન્ય છે.

દોઢ રૂપિયાની કીમતમાં, અજંતા ઉપર, આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રીવાળું એક પણ પ્રકાશન આજ લગી બહાર પડ્યું નથી.

કીમત રૂા. ૧-૮-૦;
રજિસ્ટ્રેશન સાથે પોસ્ટેજ ૦-૫-૦.

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર · અમદાવાદ

કુમાર

આવતી
કાલનાં
નાગરિકોનું
માસિક

વર્ષ તેરમું · અંક પાંચમો

વૈશાખ · ૧૯૯૩

તંત્રી · રવિશંકર રાવળ   સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

અંક ૧૬૧મો

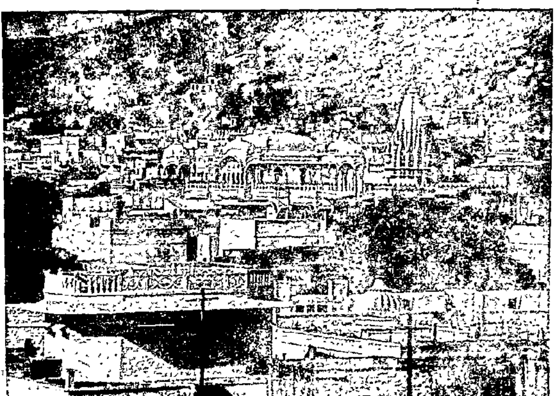

નવો કોડાક બાન્ટમ સ્પેશિયલ

કોડાક 'બાન્ટમ' સ્પેશિયલ એ મીનીએચર કૅમેરાના ડિઝાઇનમાં એક નવો જ ઘાટ છે અને જાત-પસંદગીના કોઇ ઉમદા સાધન જેવાં જ એનાં દેખાવ, સ્પર્શ અને ગૌરવ છે. અસાધારણ 'અઘરાં' ચિત્રો પાડવા, વીજળીવેગી ઝડપી ક્રિયા ઝડપવા અને મામૂલી પ્રકાર-વાળાં ચિત્રોને ઉઠાવ આપવા માટે આ એક આદર્શ કૅમેરા છે.

એનું બેવડું રેન્જ ફાઈન્ડર, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ચિત્રોમાં પણ સોયની અણી જેવી એવી તો બારીક વિગતો આપે છે કે જેમાંથી સર્વોત્તમ એન્લાર્જમેન્ટો નીપજાવી શકાય.

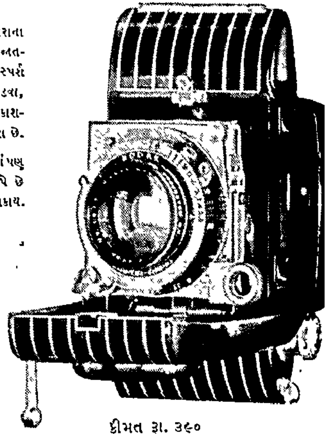

આ એની વિશિષ્ટતાઓ છે

- ચિત્રો લેવામાં ગોળ ઈને રંગ બાબતનો સહેજ પણ અવકાશ ન રાખવા દેતી સર્વોત્કૃષ્ટ બનાવટ પ્રમાણે બનાવાએલો નવો કોડાક ઍનાસ્ટિગ્મૅટ 'એક્ટાર' f/2.0 સુપર લેન્સ
- દુષ્પ્રાપ્ય પ્રકાશ અથવા ઝડપી ક્રિયાઓ સામે પણ પૂરો અવકાશ આપતા, ૧ થી ૧/૫૦૦ સેકંડ સુધીની નવ ઝડપના આંક સહિતનું 'કૉમ્પુર'—રૅપિડ શટર.
- ફોકસ અને રેંજ બંને એકીસાથે સાધતું, સ્પ્લિટ ફીલ્ડ, લશ્કરી ઢબનું બેવડું રેંજ ફાઈન્ડર.ફિલ્મના આપમેળે થતા કેન્દ્રીકરણની કરામત દરેક એક્સપોઝર વખતે ફિલ્મને બરાબર કેન્દ્રમાં લાવી મૂકે છે.
- યંત્રમાં ઢાળેલા એલ્યુમિનિયમના ખોખા-વાળો સ્ટેઈનલેસ પોલાદના ફિટિંગ્સ સાથેનો આ 'બાન્ટમ' સ્પેશિયલ તમારી હથેળીથી યે નાનો છે.

કીમત રૂ. ૩૯૦
૮ એક્સપોઝરવાળી 'પૅનૅટૉમિક' અથવા 'સુપર એક્સ' ફિલ્મના દરેકના રોલના ૧૧ આના

પૂર્ણરંગી 'સ્લિડ્સ'

રંગચિત્ર લેવાની સ્લાઇડ તરીકે અથવા તો એમ ને એમ જોવા માટે, કોડાક 'બાંટમ' સ્પેશિયલમાં ભરેલી નવી 'કોડાક્રોમ' ફિલ્મ (તાજેતરમાં આવવાની છે તે) ભરતાં, રંગોની ઝળહળતી પારદર્શકતા તમે નિહાળી શકશો.

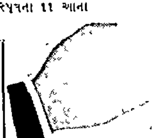

કોડાક લિમિટેડ
(ઇંગ્લાંડમાં ઇન્કૉર્પોરેટ થએ...)
મુંબાઈ • કલક...
લાહોર • મદ્રા...

એક વૈવિધ્યપૂર્ણ મીનીએચર કૅમે...

મંજૂષા

પરદેશી વસ્તુઓનાં પ્રદર્શન ? હા. હિન્દમાં એવાં પ્રદર્શનો ભરી, એમાંના મોટા ભાગની જે વસ્તુઓ આપણો કારીગરવર્ગ પણ સહજ શ્રમ અને અલ્પ મૂડીથી બનાવી શકે એથી તેને પરિચિત બનાવવાની આપણી મોટામાં મોટી જરૂર અને પ્રાથમિક ફરજ છે; જ્યારે તેને બદલે આપણા સાંપ્રદાયિક ઘેલછાપણાએ તો 'પરદેશી' નામ સાથે જ એક અદમ્ય સૂગ આપણા માનસમાં ભરી દીધી છે. એ વૃત્તિનો મર્મ અને એના ઉતારની આગવી તર્કશ્રેણી 'પરદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન'માં રજૂ થઈ હોઈ, આપણી અનેક ભ્રામક કલ્પનાઓનું એ નિરસન કરનારી જણાશે. ❡ જીવનચરિત્ર આ વખતે તુર્કીના તારણહાર આતાતુર્ક કમાલનું જ થાય છે. મુસોલિનીની ચાણાક્ય બુદ્ધિ અને નીડરતા, હિટલરનાં શિસ્ત અને કલ્પ, તથા સીઝરનાં દેશદાઝ અને મહત્ત્વાકાંક્ષા એના એકલામાં સમન્વિત બન્યાં છે. એ તાતાર જવાંમર્દની વતનપરસ્તી એનું આખું જીવન વાંચ્યા વિના નહિ સમજાય. ❡ વિખ્યાત ચિત્રકાર એફ. મટાનિયાએ પોતાની પીંછી અને કલમે જગતભરના ઇતિહાસપ્રસંગોને જીવતા કરતી જે એક લેખમાળા ચાલુ કરી છે તેમાંનો એક પ્રસંગ તે આ અંકમાંનો 'અવિત્રાંબાજ ચિતારો' ❡ 'અનારોગ્યનાં બે કારણો'માં એનાં બે કારણોનો જ માત્ર ઉહાપોહ નથી, જગતભરના રોગોનું અત્યારે સ્વીકૃત એવું એકમાત્ર વૈજ્ઞાનિક નિદાન પણ તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે; જ્યારે 'દીવાસળી'માં માનવસંસ્કૃતિના આરંભથી તે આજ દિવસ સુધીનો એનો ક્રમવિકાસ આલેખાયો છે. ❡ 'હિંદી મહાસાગરને પેલે પાર' છાપનાર લેખક આ વખતે 'જીવનના પરોઢ'માં નવા જ રંગો આલેખે છે; જ્યારે 'મારી સફર'ના સ્વાભિમાની લેખક પ્રકૃતિનો વધુ ને વધુ સહારો મેળવતા જાય છે. ❡ 'લઘુલિપિ' આ અંક સાથે સંપૂર્ણ થાય છે. એમાં રસ લેનારાઓ માટે આગળ અભ્યાસ વિષેની નોંધ એ પ્રકરણને મથાળે આપેલી છે. ❡ બીજા બે જૂના ચાલુ વિભાગો પણ અંકમાં આવી જાય છે. બાકી ત્યારે આ મંજૂષાનો એક જ ખૂણો બાકી રહ્યો ને તે 'માધુકરી'નો. પણ તેને તો મેળ નહિ દીવાય છે.

કુમાર
વૈશાખ ૧૯૯૩
અંક ૧૬૧

ચિત્રો	જોધપુરનું એક દૃશ્ય (ફોટો)	સૈયદ - પાલનપુર	પૂઠું
	મહીઆરી (પૂર્ણરંગી)	નંદલાલ વસુ	મુખચિત્ર
	અંતરનાં હેત (ફોટો)	જે એન. ઉનવાલા	૨૪૦ સામે
	સ્વ. સાથીને અંજલિ	કાન્તિલાલ દવે	૨૪૨ ,,
	ફોટો-હરીફાઈનાં ચિત્રો		મુખચિત્ર પાછળ
કાવ્ય	'ધ્વનિ' વિભાગ		૨૫૪
	મૃત્યુ પછીનો પ્રદેશ	'અજ્ઞાત'	
	ગામે	'સ્વપ્નસ્થ'	
	કવિતાક્ષરી	ભાનુ	
	પુરાણો દીવડો	મેઘજીભાઈ જ. પુરોહિત	
ચરિત્ર	આતાતુર્ક મુસ્તફા કમાલ	અશોક હર્ષ	૨૩૦
વાર્તા	અવિત્રાંબાજ ચિતારો	એફ. મટાનિયા	૨૪૨
લેખો	સુવર્ણભૂમિ !	અશોક હર્ષ	૨૨૫
	પરદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૨૨૬
	દીવાસળી	પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૨૩૯
	અનારોગ્યનાં બે કારણો	રમણલાલ એન્જિનીઅર	૨૪૬
	જીવનનું પરોઢ	પ્રભુદાસ છ. ગાંધી	૨૫૫
	મારી સફર	જીવરામ જોષી	૨૬૩
	ગુજરાતી લઘુલિપિ	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૨૬૭
વિભાગો	ચિત્રકળામાં સ્વશિક્ષણ	ર.મ.રા.	૨૩૭
	ફોટોગ્રાફી વિભાગ	બળવન્ત ભટ્ટ	૨૫૨
	ગીલાચાલુઓનો કકળાટ (કિશોરકરનાં કટાક્ષચિત્રો)		૨૫૩
	મેંદીનાં પાન		૨૬૨
	અથાણું		૨૪૮, ૨૬૬
	આપણી નજરે		૨૬૯
	આ મહિનો (મે) અને એની પ્રતિભા		૨૭૦
	મહાદેવગર (બાળવિભાગ - વાર્તા)	મનુભાઈ જોધાણી	૨૭૧
	ગોઝારો ઘાટ ' (,, , કાવ્ય)	'સુન્દરમ્'	૨૭૨
	માધુકરી		૨૭૩
	છેલ્લું પાનું		૨૮૦

મુદ્રક - બચુભાઈ રાવત: તંત્રી અને પ્રકાશક - રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; ૭ માસિક લવાજમ રૂ. ૩: છુટક નકલના ૧૦ આના. મુંબઈના એજન્ટો - આર.આર. શેઠની કંપની, અને એન. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; જાહેર ખબરના સોલ એજન્ટ નવાબ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને ફોટો કૉપીરાઈટથી રક્ષિત છે.

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અજાયબ જેવું પોષણ મ
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે.

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન ઝંડુનું

મહારસાયન

રસસિંદુર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન, તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું

સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચાટણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી સ્મરણશક્તિ આપી શરીરમાં બળ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કીમત
પા રતલના પૉટનો રૂ. ૧॥
અરધા રતલના પૉટના રૂ. ૨॥
એક રતલના પૉટના રૂ. ૫)

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

કારખાનું: સયાનીરોડ મુંબાઈ-૨૩
દુકાન: જૂની મહાજનવાડી મુંબાઈ-૨
અમદાવાદના એજન્ટ - ભોગીલાલ બ્રધર્સ - ગાંધીરોડ

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેર ખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો.

№4711 Rhinegold

Eau de Cologne * Perfume

"રાહિનગોલ્ડ" પર્ફ્યુમ એની દિલચસ્પ આહ્લાદકતાથી મુગ્ધ બનાવી દે છે. "રાહિનગોલ્ડ" કોલનવૉટરમાં તેની પોતાની પ્રશંસનીય, મનમોહક ફોરમ ઉપરાંત "૪૭૧૧"નાં કોલનવૉટરનો તાજપભર્યો પુટ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

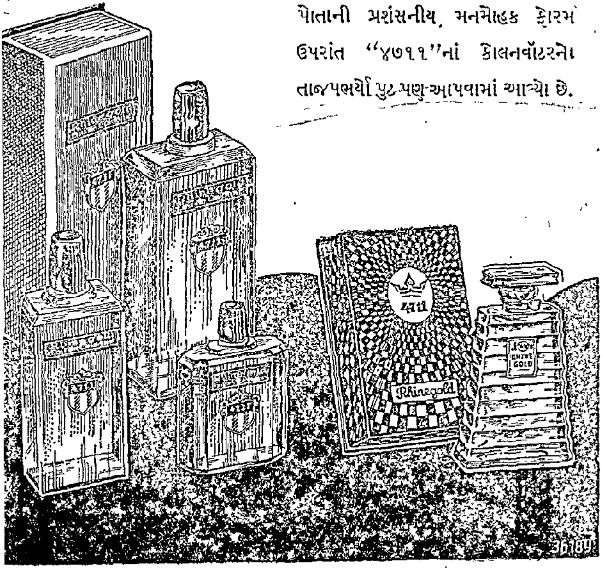

36189

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અજાયબ જેવું પોષણ મળે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન ઝંડુનું

મહારસાયન

રસસિંદુર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન, તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું

સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચાટણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી સ્મરણશક્તિ આપી શરીરમાં બળ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

કીમત
પા રતલના પૉટનો રૂ.
અરધા રતલના પૉટના
એક રતલના પૉટના રૂ.

કારખાનું:
સયાનીરોડ
મુંબાઈ-૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.

દુકાન:
જુના
મુંબાઈ-૨

અમદાવાદના એજન્ટ · ભોગીલાલ બ્રધર્સ · ગાંધીરોડ

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેર ખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવશો.

№4711 Rhinegold

Eau de Cologne * Perfume

“રાહિનગોલ્ડ” પર્ફ્યુમ એની દિલચસ્પ આહ્લાદકતાથી મુગ્ધ બનાવી દે છે. “રાહિનગોલ્ડ” કોલનવૉટરમાં તેની પોતાની પ્રશંસનીય મનમોહક ફોરમ ઉપરાંત “૪૭૧૧”નાં કોલનવૉટરનો તાજપભર્યો પુટ પણ આપવામાં આવ્યો છે.

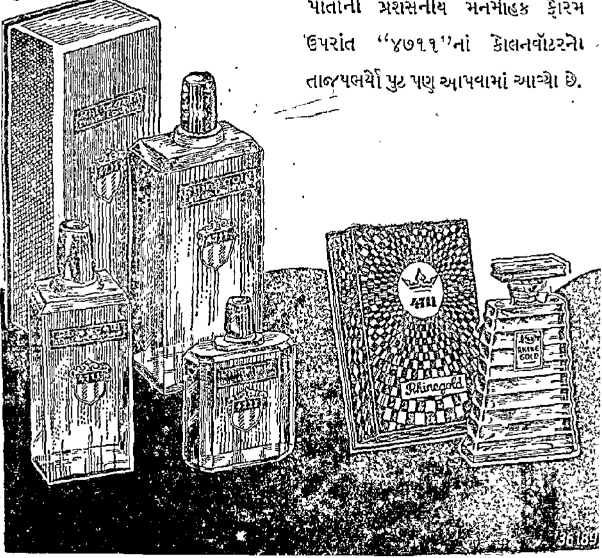

લગ્નગાળો આવ્યો

લગ્ન પ્રસંગની ભેટ માટેનાં પેલાં લોકવિખ્યાત આલબમો યાદ છે ને?

મંગલાષ્ટક

ત્રીજી આવૃત્તિ

જીવનમંગલ

બીજી આવૃત્તિ

હમણાં જ બંનેની નવી આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે.

કીમત દરેકની સવા રૂપિયો • પોસ્ટેજ જુદું

કુમાર કાર્યાલય • રાયપુર • અમદાવાદ

સસ્તી કીમતે

મોટેરાંને ઉપયોગી પુસ્તકો

['કુમાર' માસિકના જે વાંચકો આ પાનું ફાડી મોકલશે તેમને જ આ સસ્તા દરનો લાભ મળશે. એક નકલથી વધારે મળશે નહિ.]

મૂળ કીમત		લેવાની કીમત
૨-૦-૦	ફ્રેંકલીનનું જીવનચરિત્ર	૧-૦-૦
૧-૦-૦	મેઝીનીના લેખો	૦-૧૦-૦
૦-૧૨-૦	ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે	૦-૬-૦
૨-૮-૦	ઐતિહાસિક કથામંજરી	૧-૧૨-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા. ૧	૧-૬-૦
૨-૦-૦	કથામંજરી ભા. ૩	૧-૬-૦
૦-૮-૦	કપૂર મંજરી	૦-૪-૦
૩-૦-૦	ગુલામોનો વેપાર ભા. ૧-૨	૨-૦-૦
૧-૮-૦	નીતિવચન (પાકું)	૧-૦-૦
૧-૦-૦	જીવન સુધારણાનો સન્માર્ગ ભા. ૧-૨ સાથે	૦-૧૦-૦
૧-૪-૦	પ્રવાસીના પત્રો	૦-૧૨-૦
૦-૧૦-૦	પૃથ્વીરાજ ચહુઆણ	૦-૫-૦
૦-૧૨-૦	યૌવનનાં સ્મરણો	૦-૬-૦
૧-૪-૦	સ્વામી વિવેકાનંદ (નાટક)	૦-૧૦-૦
૫-૮-૦	શબ્દાર્થ ચિંતામણી	૪-૦-૦
૨-૦-૦	સોલંકીયુગની કીર્તિકથાઓ	૧-૮-૦
૧-૮-૦	જ્યોત્સ્ના (ભોગીન્દ્રરાવ)	૧-૨-૦
૨-૮-૦	તરલા (,,)	૧-૧૪-૦
૨-૮-૦	રસિગ (સચિત્ર મૌલિક નવલકથા)	૨-૦-૦
૧-૦-૦	નાગમતી (સચિત્ર)	૦-૧૨-૦
૫-૦-૦	કલાપીનો કેકારવ	૪-૮-૦
૩-૦-૦	કલાપીની પત્રધારા (૫૩૫ પત્રો)	૨-૪-૦
૪-૦-૦	કલાપી આલ્બમ	૨-૮-૦
૨-૦-૦	પોયણાં (કુંજ)	૧-૮-૦
૨-૦-૦	સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિ	૧-૮-૦
૪-૦-૦	અરેબીયન નાઈટ્સ (રામાનંદ ચેટરજી)	૩-૪-૦
૧-૪-૦	મેવાડપતન (નાટક)	૧-૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્યમંદિર (રમણભાઈ)	૧-૧૦-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૧	૧-૮-૦
૨-૦-૦	હાસ્ય કથામંજરી ભા. ૨	૧-૮-૦

[તમામ જાતનાં ગુજરાતી પુસ્તકો માટે મોટું સૂચિપત્ર મેળવવા બે આનાની ટીકીટ મોકલો]

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ

જીવનલાલ ઍન્ડ સન્સ ૧૨૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ-૨

તમે કદી
ZEISS IKON
ની ફિલ્મો
વાપરી છે?
ના!
તો આજે જ એક વાપરી ખાતરી કરો, તેની ૨૮° શાઇનર (૪૪૦૦ H. & D.) અલ્ટ્રા-ક્રાસ્ટ અને પૅન્ક્રોમૅટિક ફિલ્મની ઝાઇસના લેન્સની માફક એના પણ હરીફ નથી.
ZEISS IKON
ઝાઇસના લેન્સ તો આજે જગવિખ્યાત થઈ પડ્યા છે. ગુણ, શક્તિ અને બનાવટમાં સર્વોત્તમ છતાં કીમતમાં કિફાયત એ એનું ખરું કારણ છે. એ જ રીતે ઝાઇસની ફિલ્મો આજે શિખાઉ, ધંધાદારી અને ઍમેચ્યુઅરોમાં દિનપ્રતિદિન પ્રશંસા પામતી જાય છે. એની ૨૮° શાઇનર (૪૪૦૦ H. & D.) ફાસ્ટ અલ્ટ્રા અને પૅન્ક્રોમૅટિક ફિલ્મ તેના ગુણધર્મમાં સર્વોત્તમ છતાં પણ કીમતમાં બજારમાં મળતી બીજી ફિલ્મોના ભાવે જ મળે છે
ફોટોગ્રાફીનો સામાન વેચનારા બધા વેપારીઓને ત્યાંથી મળશે અથવા નીચે બતાવેલ સ્થળેથી જાતે જ ખરીદ કરો
ZEISS IKON
ઍડેર દત્ત
ઍન્ડ કંપની લિમિટેડ
એમ્પૅરી હાઉસ - ફીરોઝશાહ મહેતા રોડ, કોટ; ૫, સ્ટિફન હાઉસ, ડેલહાઉસી સ્કેવર; કરમશી મૅન્શન - માઉન્ટ રોડ
મુંબાઈ કલકત્તા મદ્રાસ

ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચે-
ની ખાસ ઘટાડેલી કીમતે આપવામા આવશે.

	મૂળ કીમત	ઘટાડેલી કીમત
૧ વગર દોકડાનો વૈદ્ય	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦
૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તી	૧-૮-૦	૦-૮-૦
૪ વહુને શિખામણ	૧-૦-૦	૦-૫-૦
*૫ આદર્શ જીવન	૧-૦-૦	
*૬ હિંદના હિતનો ઉપદેશ	૧-૦-૦	
૭ હઠયોગ	૧-૪-૦	૦-૭-૦
*૮ શતશ્લોકી	૦-૧-૦	
*૯ આરોગ્ય દીપાવલી	૦-૧-૦	
કુલ કીમત રૂ.	૯-૧૪-૦	

*આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ. આખા સેટમાં જ અપાશે.

પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ

નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મૂળ કીમત
રૂ. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મુંબાઈ તેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા ઠેકાણે-
થી મળી શકશે. પરંતુ મુંબાઈમાં ઘટાડેલી કીમત ઉપર રૂપીએ
૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ જોગું વધુ લેવાશે.

આર. આર. શેઠની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ · મુંબાઈ-૨.
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ · અમદાવાદ

દરેક સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક સંસ્કારી ગૃહમાં ખાસ
રાખવા જેવાં રૂચિક, બોધક, ઉપકારક અને મનુષ્યજીવનને માર્ગદર્શક
થાય તેવાં શિષ્ટ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ કોટિનાં પુસ્તકો:

	મૂળ કીમત	સેવાની કીમત
૧ શ્રી ધોંડો કેશવ કર્વેનું આત્મચરિત	૩-૦-૦	૧-૮-૦
૨ વીર ગાર્ફિલ્ડ	૧-૮-૦	૧-૦-૦
૩ બેન્જામિન ફ્રેંન્કલિન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૪ બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન	૧-૧૨-૦	૧-૦-૦
૫ ફોરમ પુસ્તક ૧-૨	૧-૧૩-૦	૧-૦-૦
૬ ટોમસ એલ્વા એડીસન	૨-૦-૦	૧-૦-૦
૭ અપંગની પ્રતિભા (હેલન કેલરની આત્મકથા)	૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
૮ જગતના સિતારા	૦-૮-૦	૦-૭-૦
૯ અમારા જીવનની કેટલીક યાદગીરીઓ	૧-૮-૦	૧-૪-૦
૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૧-૦-૦	૧-૦-૦

પોસ્ટેજ તથા રવાનગી ખર્ચ જુદું.

લખો

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. રાવપુરા-વડોદરા

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ઉપર : 'ઘેરી આઈ બદરી'–કુ. ઉષા ઠાકોર (મુંબાઈ); પહેલું ઈનામ

નીચે : 'સાયા'–ભાઈ ચંદુલાલ શાહ (અમદાવાદ); ત્રીજું ઈનામ

મહિયારી
ચિત્રકાર•નંદલાલ બસુ

સુવર્ણભૂમિ!

ઇ. ૧૮૮૧ થી ૧૯૩૧ સુધીમાં આપણા દેશમાં દસ કરોડની વસતિ વધી છે. આમ, પાંત્રીસ કરોડની બનેલી આપણી વસતિની વાર્ષિક ખોરાકી નવ કરોડ ટન ગણાય; પણ તેને બદલે ઉત્પન્ન તો માત્ર છ થી સાત કરોડ ટન જ રહી છે. આપણા દેશના એકત્રીસ કરોડ લોકોની વાર્ષિક આવક પચાસ રૂપિયાથી યે ઓછી છે. દસ કરોડને રોજના બે આનાથી યે ઓછી આવક છે ને ચાર કરોડ તો તદ્દન બેકાર છે.

બે ટંક પૂરું ખાવાનું યે ન પામતા હોય એવા તો અઠ્યાસી ટકા લોકો આપણા દેશમાં છે. અને છતાં યે પોણા કરોડ બાવાઓ ગૂમડા પેઠે આપણા ઉપર જ આપણે નભાવી રહ્યા છીએ.

નિરક્ષરતાનો તો આ જાણે માનીતો દેશ છે. લાખે એક જ માણસ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકે છે; જનતાના બાણુ ટકા નિરક્ષર છે; અંત્યજોમાં સેંકડે માત્ર એક જ ટકો શિક્ષણ મેળવે છે.

જગતની વસતિનો સત્તર ટકા ભાગ આપણો દેશ ધરાવે છે, છતાં એની મૂડી તો જગતના પાંચ જ ટકા જેટલી છે.

વર્તમાનપત્રોનું પ્રમાણ આપણા દેશમાં એકસઠ હજારે એકનું આવે છે, જ્યારે અમેરિકામાં ૫૭૦૦એ. એની સરખામણીમાં ઊતરીએ તો આપણા દેશમાં ૩૧૫ વિશ્વવિદ્યાલયો જોઈએ, જેને બદલે માત્ર ૧૮ જ છે. ને તે યે મોટાભાગે સરકાર હસ્તક. પચાસ લાખ લોકો તો આપણા દેશમાં માત્ર ક્ષયના રોગથી પીડાય છે. ચાળીસ લાખ તાવથી મરે છે, જેમાં વીસ લાખ મૅલેરીઆનો ભોગ હોય છે. કૉલેરા, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, રક્તપિત્ત વગેરેના દરદીઓનો કંઈ હિસાબ જ નથી. છતાં દુર્ભાગ્ય એ છે કે એ રોગીઓમાં સેંકડે એક જ ટકો વૈદકીય સારવાર મેળવવા જેવી સ્થિતિમાં છે.

ચા, કોલસા, જૂટ ને કેરોસીનનો તો આપણો બધો જ વેપાર યુરોપિયનોના હાથમાં છે. સ્ટીમર કંપનીઓમાં યે એંશી ટકા એમને હસ્તક છે અને બાકીનો પરદેશો સાથેના વેપારનો યે ઘણોખરો કબજો એમના હાથમાં છે.

બધો કાચો માલ આપણો દેશ પેદા કરી શકે છે, છતાં મોટાં યંત્રોથી માંડી રબરનાં નાનાં રમકડાં સુધીની બધી બનાવટો પરદેશથી જ આયાત થયા કરે છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અત્યારે 'સિવિલ' અને 'મિલિટરી' જીવન જુદું નથી રહ્યું, ત્યારે આપણા દેશમાં જુઓ તો હજારે નવસો નવાણું જણ લડાઇ તો શું, પણ લશ્કરી જીવનથી યે વાકેફ નથી રહ્યા.

આપણે લડી શકીએ કે નહિ એ જુદી વાત છે, પણ આપણા પર આક્રમણ થતાં એનો સામનો કરવા પૂરતા યે સંજોગો આપણા હાથમાં નથી. સર ફિલિપ ચેટવૂડના કહેલા પ્રમાણે બ્રિટિશ કાફલો આપણી કુમકે આવે તો જ આપણું રક્ષણ થઇ શકે તેમ છે.

અને આ બધું છતાં યે, જેનો દેશજન પોતાને ભોગવવી જોઇતી આયુનો ત્રીજો ભાગ જ ભોગવતો મરતો જાય છે, જેનો ખેડૂત દસ અબજના દેવામાં ડૂબેલો છે ને જેનામાં રોગના જંતુઓથી માંડી પરદેશીઓના આક્રમણ સુધીની કશી વિષમસ્થિતિનો સામનો કરવાની તાકાત નથી એ આપણા દુર્ભાગી દેશને આપણે સુવર્ણભૂમિ ગણાવી રહ્યા છીએ!

અશોક હર્ષ

પરદેશી વસ્તુઓનું

આપણી રાષ્ટ્રભાવના જાગ્રત કરવામાં પરદેશી વસ્તુઓએ જે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે તે લક્ષમાં લઇએ, તો એ વસ્તુઓની ખરીદી પાછળ હિંદે ખરચેલું અઢળક દ્રવ્ય કોઇ ઠોઠ નિશાળીઆંઓએ આપવી પડેલી સખ્ત છતાં વાજબી ફી જેવું લાગે છે. એ વસ્તુઓએ આણેલી બેકારીનો ડંખ દરેક હિંદીને એકસરખો ચમક આપે છે; અને તેથી એ વસ્તુઓ તરફનો હિંદી માનસનો પ્રત્યાઘાત લંકાથી હિમાલય સુધીની હિંદની ધોરી નસોમાં એક અવિરત અતૂટ મોજા રૂપે વહે છે.

ખાદીનો સ્ટૉલ જોવા જતી વખતે બધા જોનારાની દૃષ્ટિ એક જ દૃશ્ય જોતી નથી હોતી. કોઇ તેમાં ઋષિજીવનનું દર્શન કરે છે તો કોઇને એના તાણાવાણામાં રાષ્ટ્રીય એકતા સંકળાતી લાગે છે; કોઇને એમાં ગરીબની રોટીના દર્દનો ધીમો ચિત્કાર સંભળાય છે, તો કોઇને તે એકવીસમી સદીના વ્યવસ્થિત યંત્રમય સમાજવાદ તરફ ધસતી માનવતાને મોઢેથી પકડી પાછે પગે અઢારમી સદી તરફ ધકેલવાના એક તરંગી માણસના પ્રયાસનું જર્જરિત ખંડિયેર માત્ર લાગે છે. કોઇ તેના તરફ સંતોષની લાગણીથી જુએ છે, કોઇ તેને ભક્તિની નજરે નિહાળે છે અને કોઇ પોતાને જ પામર લાગતા એ દૃશ્ય તરફ જ્ઞાનની ખુમારીથી હસે છે. એ વખતે હિંદી એ હિંદી નથી હોતો, પણ એકાદ સિદ્ધાંતવાદી હોય છે; અને તેથી એના સિદ્ધાંત સાથે એ વસ્તુનો જે રીતે સુમેળ કે કુમેળ થતો હોય એના પરથી એની દૃષ્ટિનું કેન્દ્ર સ્થિર થાય છે.

પણ જાપાનીઝ નૉવેલ્ટી, ફ્રેંચ ટૉઇલેટ કે જર્મન કારીગરીના સ્ટોર જોતી વખતે બધા વિચાર કરી શકતા જોનારાઓના મગજમાં ચકરો એક જ સંવાદી ગતિએ ફરવા માંડે છે; અને એ બધા યંત્રોમાંથી એક જ ધ્વનિ ઊઠે છે: 'દેશની લૂંટ!' એ વખતે રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ માટેના સિદ્ધાંતોમાંના બધા વિરોધ એ એકધારા પંચમ સૂરમાં લય પામી જાય છે, કેમકે વિચારની સૃષ્ટિમાં વિરોધ સંભવી શકે, પણ જીવનની જરૂરિયાતો પૂરતા તો આપણે બધા એક જ સૃષ્ટિમાં રહીએ છીએ. અને એમાંયે રોટીનો વિકટ પ્રશ્ન બધાને એકસરખો મૂંઝવી રહ્યો હોય ત્યારે એ પ્રશ્નનું સંતોષકારક સમાધાન લાવવામાં આ વસ્તુઓ નડતરરૂપ છે એટલું સાદું ભાન આપણી એ પ્રાથમિક જરૂરિયાતની દૃષ્ટિએ જ એ વસ્તુઓને જોવા આપણને પ્રેરે છે.

છતાં શા માટે આપણા એ મહામૂલા ગુરુઓ પાસેથી બધું જ્ઞાન સંપાદન કરી લેવાનું આપણને નહિ સૂઝતું હોય? શા માટે આવી મોંઘી કીમતે મળેલા અનુભવને ચાવીચાવીને રગેરગે પચાવવા જેટલી કુશળતા આપણે કરી નહિ શકતા હોઇએ? શા માટે રાષ્ટ્રીય ઐક્ય જમાવવાના આ અપ્રતિમ સાધનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની કલા આપણે બનતી ઉતાવળે હાથ નહિ કરતા હોઇએ?

એનું સાદું કારણ આપણું સાંપ્રદાયિક વેવલાપણું. જે સંકુચિત દૃષ્ટિએ હિંદુને પરદેશગમન કરતાં રોકી એની સૃષ્ટિને નાના વર્તુળમાં મર્યાદિત કરી દીધી છે, જે આભડછેટની બીકે હિંદી પ્રગતિની લગામને [illegible] તંગ રાખી છે, એવી જ કોઇ ધૂની ભ્રમિત ભાવનાએ આપણા આજના દેશસેવકમાં,—અંગારાથી દાઝેલાની કલ્પનામાં એ અંગારાની આસપાસ પથરાઇ જાય એવી કોઇ ગ્રંથીઓનું જાળું, બધી પરદેશી વસ્તુની આસપાસ ફેલાવી દીધું છે. આપણો આજનો દેશસેવક પરદેશી વસ્તુનો સ્પર્શ કરતાં અભડાય છે, એના અસ્તિત્વમાં રસ લેતાં શરમાય છે, એ સબંધી વિશેષ વિચાર કરતાં અચકાય છે. પરદેશની વસ્તુમાંની કોઇ બેનમૂન કારીગરી જોતાં તે તેના પર સહૃદયતાપૂર્વક મુગ્ધ થઇ નથી શકતો; એની કલાભાવના 'પરદેશી' એ શબ્દની અદૃશ્ય સૂગ આગળ બહેર મારી ગઇ હોય છે. તેને ઊલટો તેનો કંટાળો આવે છે કે તેના

પ્રદર્શન

બેકારીના પ્રશ્નની એક જુદી જ બાજુ છેડતા આ લેખમાં જણાવેલા વિચારો પ્રથમ નજરે તો સ્થાપિત સ્વદેશી દૃષ્ટિબિંદુનો વિરોધ કરતા જણાશે. પણ લેખકે દેશના દારિદ્ય અને બેકારી સામે ઊંડી દેશદાઝથી એ રજૂ કર્યા છે તેની ખાત્રી થયા વના નહિ રહે. આજકાલ હજારો તરુણોને આપણી શિક્ષણશાળાઓ જીવનની કશી પણ વિચારણા કે ક્રિયાત્મક તાલીમ આપ્યા વિના રઝળતા છોડી છે. તેમના માટે આ વિચારો એક નવી ઉત્તેજના (tonic) થઇ પડશે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આ દિશામાં વધુ છણાવટ કરનારા સરળ સ્પષ્ટ શૈલીમાં લખાએલા ટૂંકા લેખો બીજા અનુભવીઓ અને વિચારકો આપે. સ્વાનુભવી દૃષ્ટાંતોની ખાસ જરૂર છે. પ્રામાણિક વિરોધને પણ 'કુમાર'માં આદર મળશે.—તંત્રી

તરફ તિરસ્કાર છૂટે છે. એ વસ્તુઓ આપણી ગરીબની રહીસહી દોલત લૂંટી જાય છે એ હિસાબ બાદ કરીએ તો એ વસ્તુઓમાં માનવ હૃદયને સ્પર્શે એવું બીજું ઘણું તત્ત્વ હોય છે, અને એ દૃષ્ટિએ એના પર ઘડીભર રાચવામાં કે આફ્રીન થવામાં કાંઇ પાપ ચોંટી જતું નથી. પણ સાદાઇના આદર્શને છેલ્લામાં છેલ્લી કોટિ સુધી પહોંચાડવા મથતા એ દેશનેતાને તો પરદેશી કલા કૃતિઓનું એ બધું સૌન્દર્ય વેશ્યાના પ્રલોભનની માફક અનીતિમાન અને ઉત્તેજક લાગે છે, અને તેથી તે તેને ત્યાજ્ય કે અસ્પૃશ્ય ગણે છે.

આથી બન્યું છે એવું કે દેશોન્નતિ માટેના આપણા આખા કાર્યક્રમમાં પરદેશી વસ્તુઓ સંબંધે રસભરી વિચારણા કરવા માટે ક્યાંયે સ્થાન જ રહ્યું નથી. આપણે એમાં માત્ર એટલા પૂરતો જ રસ લઇએ છીએ કે અમુક એક વર્ષમાં, અમુક જાતની, અમુક કીમતની પરદેશી વસ્તુઓ હિંદમાં આવી. આપણા દેશનેતાઓ પોતાનાં ભાષણોમાં મૂકવા માટે આવા થોડા આંકડા,—બાર તો કાપડ, ચા, ખાંડ, કેરોસીન, રમકડાં વગેરેના—યાદ રાખી કે નોંધી લે છે. અને જાણે દુશ્મનની દોડતી મોટરનો નંબર લખી લીધો એટલે જગ જીત્યા એવા કોઇ ભાવે એ ડાયરીનું પાનું બંધ કરી 'હવે ઝખ મારે છે' એ ભાવમિશ્રિત ગુમાનથી તે એ વસ્તુઓ સામે પીઠ ફેરવે છે! અને એટલેથી જાણે દેશનેતાનો પરદેશી વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ પૂરો થાય છે.

અને પછી એ ડાયરીનો ઉપયોગ સ્વદેશી વસ્તુઓનાં પ્રદર્શનોની ઉદ્ઘાટનક્રિયાઓ વખતે થાય છે. હિંદ ગયે રવિવારે કેટલું આગળ વધ્યું અને આવતા રવિવાર સુધીમાં તેને કેટલું આગળ વધવાનું છે, એ વિષયની ગંભીર, અને જેને સમજવાનું છે તે ન સમજી શકે એવી ટૂંટ ચર્ચા વખતે એ આંકડા છૂટથી વંચાય છે. મંદિરમાં દેવદર્શન ખુલે એમ આ પ્રદર્શન ખુલે છે

માણસો પોતે પહેલાં અનેક વખત છૂટીછૂટી જોઇ ચૂકેલા હોય એવી વસ્તુઓ ત્યાં એકસાથે મળેલી જોવા ઉમટે છે. ગામડાનો ખેડુત પોતાના પગમાં શોભી રહેલા ઓખાઇ જોડાને પ્રદર્શનના રંગીન ઘોડા પર પણ સ્થાન પામેલા જોઇને આશ્ચર્યથી 'બાપુ!' કહી દિઙ્મૂઢ થાય છે; સવિતા બહેન પોતાના હાથે ભરાએલું વેલબુટ્ટાવાળું મખમલ પોતાના નામના લેબલ સહિત કાચવાળા કબાટમાં કાળજીથી મુકાએલું જોઇ ગર્વીષ્ઠ છે; અને પેન્સિલ કે બ્રશ, મીણબત્તી કે સાબુ, છરી કે બટન એવી બેચાર નાચીઝ વસ્તુઓ સમગ્ર હિંદની આવતી કાલની આશા હોય એવા ગર્વભર્યે સ્થાને હસતી પ્રેક્ષકોની હિંદી પણાની ભાવનાને ધીમો રોમહર્ષ ઉપજાવી રહે છે!

અને એ પંપાળેલી કલ્પના સહિત પ્રેક્ષક ઘેર જાય છે. પ્રદર્શન જોવામાં ગાળેલા સમયે તેની કલ્પનાને જ રમાડી છે; તેને વિચાર માટે ખાસ ખોરાક કાંઇ આપ્યો નથી હોતો. તેથી માથેથી એકાદ રાતનો અંધકાર પસાર થતાં એ પ્રદર્શનના દર્શનની અસર લુપ્ત થાય છે. એ પછી એ પ્રદર્શન પ્રજાની સ્મૃતિમાં કદાચ રહે તો કોઈ ઉપયોગી સંસ્થા તરીકે નહિ, પણ ભૂતકાળમાં જોએલા એક રસિક દૃશ્ય તરીકે; કેમકે એક પણ માણસના જીવનને એ પ્રદર્શન કોઇ નવી દિશા બતાવી શક્યું નથી હોતું. માલ બનાવનારાઓ એ પ્રદર્શનમાં પોતે બનાવતા હોય એ જાતના માલની કદાચ એકાદ બે બાબત નોંધી શક્યા હોય, પણ તે તો તેઓ ધંધાદારી પ્રાઇસ લિસ્ટો પરથી પણ જોઇ શકે તેમ હોય છે. માલ વાપરનારાઓ પોતાની દૈનિક

જરૂરિયાતની વસ્તુઓને સ્વદેશીની દિશામાં વાળવાની આછી પ્રેરણા એ પણાના જોર નીચે કદાચ અનુભવે; પણ માલની વપરાશને પોતાની દિશામાં આકર્ષવા માટેનું આધુનિક સાધન જાહેરાત હોવાથી અને પરદેશી વસ્તુઓની જાહેરાતો વધુ પ્રબળ હોવાથી, પાછળથી અનેક જાહેરાતોના નગારખાનામાં આ પ્રદર્શનની તતુડી ડૂબી જાય છે. આમ, આવું સ્વદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન બંને દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ નીવડે છે: માલ બનાવનારના હિતની દૃષ્ટિએ, તેમ જ માલ વાપરનારને સ્વદેશી વાપરવાનું શીખવવાની દૃષ્ટિએ. ખરી રીતે સ્વદેશી વસ્તુઓનું 'પ્રદર્શન' જ માત્ર ન હોઈ શકે: એનો તો સાથોસાથ 'પ્રચાર' પણ હોવો જોઈએ અને કદાચ પ્રદર્શન હોય તો તે ક્ષણિક અસર ઉપજાવી અદૃશ્ય થાય એવું નહિ, પણ સંગ્રહસ્થાનના રૂપમાં સતત યાદ આપી શકે એવું.

પણ હવે તો, પ્રદર્શનોમાં બીજા ગમે તેટલા ફાયદા હોવા છતાં, તેણે એક અસહ્ય રોગ આપણા સમાજમાં ફેલાવ્યો છે તેની નોંધ લીધા વિના નહિ ચાલે. હિંદી માનસનું ઘડતર જ કોઈ એવું થઈ ગયું છે કે જે કોઈ સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં તે ઝંપલાવે તેમાં ધાર્મિક છટા વાળી દે. અને તેથી સ્વદેશી માટેના આપણા આગ્રહને આપણે ધાર્મિક રૂપ આપી દીધું છે આમ, એ આખો વિષય બુદ્ધિને બદલે શ્રદ્ધાનો બની ગયો હોવાથી તેની સામે શબ્દ કાઢવો એ જંગલીપણું મનાય છે, અને તેના ગુણાવગુણની ચર્ચા નિરર્થક ગણાય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્વદેશી માલની કેટલીક દૂર કરી શકાય એવી અપૂર્ણતાઓને પણ આપણે વધાવી લઈએ છીએ. અને એ ક્રિયા જો એટલેથી જ અટકતી હોત તો તો કાંઈ ચિંતા ન હતી. પણ એની કાર્ય-કારણની સાંકળ જરા વધુ લાંબી થઈ આપણા કારીગર-વર્ગની જડતાને પોષી રહી છે પોતે બનાવેલો માલ સ્વદેશી છે માટે તે ગમે તેવો હોય તો પણ વાપરવો જ જોઈએ, એ ભ્રામક માન્યતાએ આપણા કારીગરમાં ઓગણીસમી સદીના બ્રાહ્મણની નવી આવૃત્તિ રચવી શરૂ કરી છે પોતાને દાન આપનારને સ્વર્ગનું વિમાન મળી જવાનું છે માટે પોતાની જાતની એ કલ્પિત સ્વર્ગ કરતાં પણ વધુ કીમતી માનનાર બ્રાહ્મણની માફક, આજનો કારીગર પણ, પોતાની કારીગરીથી સ્વરાજ્ય મળી જવાનું છે એ ભ્રમમાં પોતાને હિંદના હિતનું કેન્દ્ર માની બેસે છે અને પછી જો તેનું માનસ કાંઈ નરમ તત્ત્વોનું બન્યું હોય તો, ફૂલનો ગજરો આપી ચાર આનાની આશા રાખતા સુધરેલા ભિખારીની માફક, પોતાની સાદી કારીગરીની સારી એવી 'કદર' થાય, કે પોતાને 'ઉત્તેજન' મળે, એમ એવી ઓશીંગણ—આશાઓ સેવે છે. અને મગજ જરા કડક બંધાયું હોય, તો આઠ કલાકના દિવસમાં ચાર કલાક બીડી ફૂંકવામાં ગાળ્યા હોવા છતાં, લોઢા કે લાકડાનું સાદું 'ફિટિંગ' કરી આપવા પૂરતી કારીગરીની કીમત સાગ એમ એના પગાર જેટલી આંકે છે! અને આ બંને વસ્તુ અસહ્ય છે તે—અસહ્ય એટલા માટે કે તે બંને જાતનાં માનસ દેશની પ્રગતિમાં જુદીજુદી રીતે આડે આવે છે: પહેલું કારીગરોમાં ભિક્ષુકવૃત્તિ અને બેદરકારી જન્માવે છે, અને બીજું સ્વદેશી વસ્તુઓની કીમતમાં અસાધારણ વધારો કરી દે છે.

અને આ સિવાય એક બીજી દૃષ્ટિએ પણ આવા પ્રદર્શનો દેશની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ સુધારવાના પોતાના ધ્યેયથી ચ્યુત થાય છે મર્યાદિત સંખ્યાની સ્વદેશી વસ્તુઓના દર્શનથી કદાચ કારીગરોમાં હરીફાઈ વધે; પણ એથી તો ટૂંકા ધંધાઓ ઉપર અણઘટ આક્રમણ થાય છે; અને પરિણામે સંકુચિત મર્યાદાના સ્વદેશી ધંધાની સંખ્યામાં ફેર પડ્યા વગર કામ કરનારાની સંખ્યા વધવાથી હિંદમાં નવીન સર્જન થવાને બદલે જૂના સર્જનનું વિવિધ રીતે માત્ર પુનરાવર્તન જ થાય છે. આથી કદાચ કામ કરનારાઓ વધે તોપણ જૂના કામમાં જ ભાગ પડતો હોવાથી એ આખી રમત હિંદની અંદર જ રમાય છે. અને તેથી એકંદરે આપણી સંપત્તિમાં કાંઈ સંગીન ઉમેરો થતો નથી.

આપણે સીવણકામનો એક દાખલો લઈએ જોકે સીવણકામ એ કાંઈ સ્વદેશી વસ્તુઓના પ્રદર્શનમાં સામાન્યરીતે બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું નથી હોતું: પરંતુ આપણે જે સત્ય સમજવાનું છે તેનું એ આબાદ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે માટે જ તે પસંદ કર્યું છે. આપણે બહેનોને સીવણકામ શીખવવાની પ્રથા હમણાં હમણાં ચાલુ કરી છે. સીવણકામ એ છાપરાના છાંયા નીચે થઈ શકતું હોવાથી, તેમજ એ કામમાં જોઈતી

બુદ્ધિ, શક્તિ વિગેરે દૃષ્ટિએ તે બહેનોને વધુમાં વધુ માફક આવે એવું હોવાથી, બહેનો જ એ કામમાં પોતાનો ઇજારો જાહેર કરે એ બધી દૃષ્ટિએ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. અને સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય આપવા માટેની આપણી આવતી સદીની યોજનામાં એ આબાદ રીતે બંધબેસતું પણ થાય છે. આ બધી વાત સાચી છે. અને બહેનોને સીવણકામ શીખવવાની યોજનાને આ દૃષ્ટિએ જ જોવાની હોય તો તે સામે આપણને કાંઈ વાંધો ન જ હોય. પણ પોતાની પ્રવૃત્તિની સર્વવ્યાપી મહત્તા સમજાવવા માટે આવી યોજનાના ઉત્પાદકો એમ માની બેસે છે કે આ કાર્યક્રમથી તેઓ હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર સુધારી રહ્યા છે. આ છેલ્લી વાત સાદા તર્કથી ખોટી ઠરે છે. સીવણકામ આજે અત્યારે જેટલું જોઈએ તેટલું દરજી વર્ગ આપણને પૂરું પાડે છે. બહેનો એ કામ શીખે એથી આપણી એ કામ માટેની જરૂરિયાત વધવાની નથી. તેથી બહેનોને કામ તથા તેને અંગેની આવક જરૂર મળવાની, પણ એટલું કામ અને આવક અત્યારના દરજીના વર્ગમાંથી ઓછાં થવાનાં. પરિણામે દરજીઓનો તેના પરનો નિર્વાહ ઓછો થતા, તેઓ ક્રમેક્રમે બેકાર પડે, અને અત્યારે 'બહેનો' બેકાર છે તેને બદલે 'ભાઈઓ' થાય! આમ, એકંદરે તો બેકારી માત્ર વર્ગબદલો જ કરવાની. ફરીથી કહું કે બહેનોને સીવણકામ શીખવાની સામે આ જેહાદ નથી. આ ઉદાહરણનો તો આપણે અહીં માત્ર તર્કના હથિયાર તરીકે જ ઉપયોગ કર્યો છે. આપણે એ બધામાં જોવાનું એટલું જ છે કે આપણાં સ્વદેશી પ્રદર્શનોમાંની ઘણી વસ્તુઓને તર્કની આ શ્રેણી લાગુ પડી શકે તેમ હોય છે.

આથી સમજાશે કે દેશની આર્થિક ઉન્નતિનો માર્ગ દેશમાં બનતા કામને વીંખી નાખવામાં નથી, પણ દેશમાં ન થતું હોય એવું કામ–જેના પર પરદેશી મજૂરી ચડતી હોય એવું કામ–દેશના કારીગરવર્ગના હાથમાં સોંપવામાં છે. અને આજે ભરાતાં સ્વદેશી વસ્તુઓનાં પ્રદર્શન આ અર્થ કદાપિ સારી શકે તેમ નથી.

આ છેલ્લો ગણાવેલો અર્થ સાધવા માટે તો 'પરદેશી વસ્તુઓનાં પ્રદર્શન'—ખાસ તો હજુ સુધી દેશમાં ન બનતી હોય, છતાં બની શકે તેવી હોય એવી વસ્તુઓનાં—પ્રદર્શન થવાં જોઈએ.

હવે, આવાં પરદેશી વસ્તુઓનાં પ્રદર્શનોની જરૂરિયાત સમજ્યા પછી, તે કેવી રીતે યોજવાં જોઈએ તે નક્કી કરવા માટે, આપણે તેનાથી કયા કયા લાભ મેળવવા માગીએ છીએ તેની સ્પષ્ટ રૂપરેખા દોરવા પ્રયાસ કરીએ.

જોકે આપણો મુખ્ય હેતુ તો બેકાર હિંદીને રોજી મેળવવાના નવા માર્ગ બતાવવાનો છે; પણ એ બેકારની વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને આ હેતુ સાથે સંકળાતાં કેટલાંક નાના હિતોને પણ આપણે હિસાબમાં લેવા પડશે એટલે આ બધી પરિસ્થિતિનો સમપ્રદર્શી ખ્યાલ કરતાં, આવાં પ્રદર્શનોના પ્રસ્તારથી આપણે સાધવાના અર્થ નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય.

(૧) હિંદમાં બની શકે એવી જે વસ્તુઓ પરદેશથી આવતી હોય તે બનાવી તેનરફ કારીગરવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવું.

(૨) એ વસ્તુઓમાં કયો કાચો માલ કામ લાગે છે તે બતાવવું.

(૩) આવી વસ્તુઓ બનાવવા માટેનો કાચો માલ હિંદમાં ક્યાં ક્યાં મળે છે ને મળી શકે તે જણાવવું.

(૪) અટપટી યાંત્રિક કે રસાયણિક ક્રિયામાંથી પસાર થતી વસ્તુઓના ઉદ્યોગ સંબંધે બનતી માહિતી પૂરી પાડવી.

(૫) એ વસ્તુઓ શા ભાવે પોસાય તથા શા ભાવે ખપે છે તે બતાવવું; તેમજ હિંદમાં એ માલની કેટલી માગણી છે તે બતાવવું.

(૬) બની શકે ત્યાં મૂડી અને મજૂરીનો સંયોગ સાધવા યત્ન કરવો.

(૭) તે તે વસ્તુઓનાં વેચાણનાં ક્ષેત્રો સંબંધે પણ માહિતી આપવી, અથવા કારીગર અને વેપારીનો સંયોગ સાધી આપવો.

(૮) હિંદમાં બનતો માલ જ્યાં જ્યાં પરદેશી માલ સામે હરીફાઈમાં ઊભો રહી ન શકતો હોય ત્યાં ત્યાં એની નબળાઈનાં કારણો બતાવવાં.

(૯) આપણા કારીગરવર્ગ સમક્ષ માલની સંપૂર્ણતાનો આદર્શ રજૂ કરવો. એક જ જાતનો માલ કેવાં જુદાજુદાં રૂપે દેખાડે છે તેનો આબેહૂબ ચિતાર આપવો.

હવે, આપણે આ બધી વિગતો વિષે કાંઇક વિસ્તારથી આવતા અંકમાં વિચાર કરીશું.

(ચાલુ) હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

મુસોલિનીના ચાણાક્યબુદ્ધિ અને નીડરતા, હિટલરનાં શિસ્ત અને કડપ તથા સીઝરની દેશદાઝ ને મહત્ત્વાકાંક્ષાના બનેલા વતનપરસ્ત જવાંમર્દની જીવનકથા

મહાયુદ્ધનાં વિજેતાઓમાં મોખરે એવા અંગ્રેજો ને ફ્રેન્ચોએ આખા તુર્કીને ઓહિયાં કરવાની જ્યારે જાળ રચેલી, ને સુલતાનને વહીવટીને લૉઇડ જ્યૉર્જના રમકડા બની તુર્કીને પાયદસ્તે પહોંચાડવા કેડ બાંધેલી, ત્યારે એના દૂરદૂરના ખૂણામાંથી એક વતનપરસ્તે અવાજ ઉઠાવ્યો, 'તુર્કી અમારૂં છે; સુલતાનનું નહિ. ને તે અમારૂં જ રહેવા દો, નહિતર ફરી યુદ્ધમાં ઊતરવા અમે તૈયાર છીએ.' અને એણે જ તુર્કીને બચાવ્યું. માત્ર બચાવ્યુ એટલું જ નહિ, તેને પુનર્જીવન આપ્યું. જગતના દેશોમાં તેની મહત્તા એણે પુનઃસ્થાપિત કરી. એકાદ બે નહિ પણ અનેક વર્ષોથી તુર્કીના પુનરુત્થાનના એણે સપનાં સેવેલા; અને એ સઘળાં એણે સિદ્ધ કર્યાં હોઈ, નવા તુર્કીના ઇતિહાસમાં એનુ નામ સુવર્ણાક્ષરે લખાયુ છે.

તુર્કીનો તારણહાર એ તાતાર જવાંમર્દ તે ગાઝી મુસ્તફા કમાલ પાશા, જેની ચિરંજીવ સેવાઓ યાદ લાવી તુર્ક પ્રજાસત્તાકે હાલમાં જ એને 'આતાતુર્ક'ના અકરામથી નવાજ્યો છે.

તાજા જ ગ્રીક સત્તા હેઠે આવેલા માસેડોનિકા પ્રાંતમા લાકડાના એક નાના સરખા વેપારીને ત્યાં ઈ. ૧૮૮૧મા એનો જન્મ. એના બાપ અલી રીઝાની ઇચ્છા એને વેપારમાં નાખવાની હતી. એની મા ઝુબેદાની ઇચ્છા એને મુલ્લા બનાવવાની હતી. પણ મુસ્તફાને એ બંનેમાંથી એકે ઇચ્છા ન હતી. ગ્રીક એફેન્ડીની શાળામા ભણતા કોઇ છોકરાને એણે ખૂબ માર્યો ને હુજાએ એને લાકડીથી ફટકાર્યો, ત્યારથી જ એના શિક્ષણનો અંત આવ્યો. બસ. એ જ દિવસે દસ વર્ષનો એ મુસ્તફા, પોતાના બાપના એક મિત્રની લાગવગથી લશ્કરી શાળામા જઇ નામ લખાવી આવ્યો. એની માએ એને સમજાવ્યો, એના બાપે એને ધમકાવ્યો, પણ તે એક ટળી બે ન થયો તે ન જ થયો. એના સહવિદ્યાર્થીઓએ પણ એને સમજાવવાની કોશિશ કરી જોઇ, પણ એણે તો ચોકખોજવાબ આપી દીધોઃ 'મારે તમારા જેવા નથી રહેવું; મારે કંઇક જુદા જ થવું છે.'

પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરૂં કરી, સત્તરમે વર્ષે તે મોનાસ્તીરની સીનિયર લશ્કરી શાળામાં દાખલ થયો ત્યા મકદુનિયાના ફતેહ નામના વિદ્યાર્થીનો ભેટો થતા, એની પાસેથી તે ફ્રેન્ચ ભાષા શીખ્યો ને બંને સાથે બેસી વૉલ્ટેર, રૂસો તથા તુર્કીના રાષ્ટ્રકવિ કમાલની કવિતાઓ વાચતા ક્રાંતિ ને રાષ્ટ્રીયતાના આદોલનોમા અંગોળવા લાગ્યા અને હમીદી રાજતંત્રનો નાશ કરી પોતે ક્રાન્તિને ધપાવતા હોવાનાં સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યા

તુર્કીની ગાદી પર, 'લાલ શિયાળ' તરીકે ઓળખાતો અબ્દુલ હમીદ ત્યારે સુલતાન ને ખલીફા હતો. એણે તુર્કીને જેટલું પાંગળું બનાવાય એટલું બનાવી મૂક્યું હતુ. નવા વિચારપ્રવાહોને એ ઊગતા જ દબાવી દેતો. કોઇ પણ સુધારો આણવા સામે એ નકાર સુણાવી દેતો. આખું રાજ્ય એણે જાસૂસી જાળથી છાઇ દીધેલું. ખ્રીસ્તીઓની એ કતલ કરતો ને તુર્કોથી કેદખાના ભરતો. એનું તંત્ર વધુ ને વધુ સડતું જતુ હતુ, તુર્કી વધુ ને વધુ અંતકાળ નજીક પહોચતુ હતુ. ને પરદેશી સત્તાઓ તો એ શબવત્ તુર્કીને ચૂથવા માટે ટાંપીને જ બેઠી હતી.

આટલો સખત દોર છતાં કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલથી દૂર પડેલા મોનાસ્તીરમાં તો ક્રાન્તિવાદી વિચારો ખૂબ આયાત થયા કરતા, ને જીવનના ફૂટતા પરોઢમા જ મુસ્તફા એ બધું પચાવતો જતો. ક્રાન્તિવાદી બધી પ્રવૃત્તિઓમા યે એ ભાગ લેતો, છતાં પોતાના અભ્યાસમાં એણે કદી સ્ખલન થવા નહોતુ દીધુ. ગણિતનો તો એ ખાં લેખાતો ને એથી રીઝાઇને એક દિવસ એના શિક્ષકે એને 'કમાલ'નું નામ આપી દીધું ત્યારથી તે આજ દિવસ સુધી એ તખલ્લુસ એના નામ સાથે જોડાએલું જ રહ્યું છે.

ત્યાંથી પછી કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલની યુદ્ધશાળામાં જોડાતા, પોતાના મર્દદિલીથી કમાલ વધુ આગળ આવ્યો. 'વતન' નામની એક ખાનગી ક્રાન્તિકારી સંસ્થા સ્થાપી, એક પત્ર એણે શરૂ કર્યું સુલતાનના તંત્રથી ત્રાસી ઊઠેલા લગભગ બધા અફસરો આથી એના તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવવા લાગ્યા.

યુરોપના માંદા માણસ જેવા ગણાતા તુર્કીનો એ તાતાર જવાંમર્દ તારણહાર છે

સને ૧૯૦૫માં એ શાળામાંથી કૅપ્ટનની પદવી મળી ગઈ એટલે તો એણે રાજકારણમાં મોકળો ભાગ લેવા માંડયો. ત્રાસિત અફસરોની એમાં સહાય મળતી ગઈ. ‘વતન’ના સભ્યો રાતોની રાતો ચર્ચામાં વીતાવવા લાગ્યા. સુલતાન અને તેના અણઘડ અમલદારોને એ તુચ્છકારતા, મસીદો અને યતીનસરાઈઓને એ ધિક્કારતા ને એકલા કુરાન પર જ નિર્ભર રહેલા કાનૂનોની પણ નફરત કરતા. ચર્ચાઓને અંતે સ્વેચ્છાચારી શાસનનો અંત લાવી લોકસંમત બંધારણીય સરકાર ઊભી કરવાના બધાએ સોગંદ ખાધા અને તુર્ક ઓરતને મર્દો, મુલ્લાંઓ ને પર્દાપોશીમાંથી મુક્ત કરવાનો બધાએ નિશ્ચય કર્યો.

પણ સુલતાનની જાસુસી આંખથી આ પ્રવૃત્તિ અજાણમાં ન રહી ને એના ખબર કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ પહોંચ્યા. લશ્કરીખાતાના ઉપરી ઇસ્માઇલ હકી પાશા પર એ પ્રવૃત્તિ દાબી દેવાનો હુકમ આવ્યો.

હકી પાશાને કમાલની શક્તિની પૂરી કદર હતી. કોઇની ટીકા કે તાબેદારી સહન ન કરનાર એ જવાનમાં એણે નવા તુર્કીની આશા જોઈ હતી. એટલે માત્ર નામની ધમકી આપી એણે તેને દમિશ્કની ઘોડેસવાર ટુકડીમાં મોકલી આપ્યો.

પણ કમાલ પર ધમકી, લાલચ કે જેલ કશાની અસર થાય એમ ન હતું. અહીં આવી તે ઊલટો બમણા જોરથી પ્રચાર કરવા લાગ્યો ને બૈરૂત, જાફા ને યરૂસાલેમમાં ‘વતન’ની શાખાઓ સ્થાપી. સીરિયા કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલથી દૂર આવેલું હોઇ તેની બધી પ્રવૃત્તિ અનિયંત્રિત ચાલવા લાગી. તેનામાં હવે યુવાનીના આવેગ સાથે ગણત્રી ને સ્થિર ચિંતન પણ આવ્યાં હતાં.

કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ જેમ જ અહીં પણ બધા અમલદારો અસંતુષ્ટ હતા. કમાલે મકદુનિયાને પોતાની પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર તરીકે નક્કી કર્યું અને છૂપે વેશે સાલોનિકા ઊપડયો. ચાર માસ ત્યાં રહી ક્રાન્તિને તેણે પૂર વેગ આપ્યો, પણ સુલતાનના જાસુસોએ તેને ઓળખી લીધો ને તરત કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલથી તેને પકડવાનો હુકમ છૂટયો. સાલોનિકાનો ગવર્નર જનરલ જમાલ ‘વતન’નો સભ્ય હતો. તેણે કમાલને ચોરીછૂપીથી દમિશ્ક મોકલી આપ્યો ને કમાલ ત્યાં હોવાની

આતાતુર્ક મુસ્તફા કમાલ

મિત્રો વિનાના, કુટુંબ વગરના એ એકાકી સરમુખ્ત્યારનું તુર્કી જ માત્ર કુટુંબ છે, અને તે જ્યાંસુધી પગભર ન થાય ત્યાંસુધી એ એને છેહ દેનાર નથી. એના કહેવા પ્રમાણે એ ત્યારે જ નિવૃત્ત થશે જ્યારે એના તુર્કીને કુરાનની યે જરૂર નહિ રહે ને કાર્લ માર્ક્સની યે નહિ.

એનામાં જે જોશ, જવાંમર્દી ને જાંનેસારી છે તે આજના કોઇ સરમુખ્ત્યારમાં નથી

સુલતાનને ના લખી મોકલી. સીરિયાના મુરીદ ફુરીને અહમદ બેએ પણ લખ્યું કે કમાલ અહીંથી ક્યાંય ગયો નથી ને પોતાનું કામ સંપૂર્ણ વફાદારીથી બજાવે છે. પોતાના જાસુસોએ થાપ ખાધી હોવાનું માની, સુલતાન અબ્દુલ હમીદે પોતાનું મન મનાવ્યું અને વફાદાર(!) કમાલ સીરિયન લશ્કરમાં 'ઍડ્જુટન્ટ ટુ ધ સ્ટાફ' નિમાયો.

ત્યાં થોડો વખત રહી કમાલે પોતાની બદલી સાલોનિકા કરાવી. ક્રાન્તિના એ મુખ્ય મથકે રહી તે નવી ને નવી યોજનાઓ ઘડવા લાગ્યો. બીજા અફસરો સાથે મોડી રાત સુધી તે પોતાના ઘરમાં ચર્ચાઓ ચલાવ્યે રાખતો. તેનો પિતા ત્યારે જન્નતનશીન થએલો, પણ તેની મા ઝુબેદા ને તેની બહેન મકબુલાને તેની આ પ્રવૃત્તિ ગમી નહિ. તેના કાકા ને કાકીઓ પણ તેને તેમાંથી વાળવા લાગ્યાં. તુર્કી એ જ જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ગણ્યું હતું, તેનાથી તેને માટેના આ પ્રયાસોમાં થતી આ દખલગીરી બરદાસ્ત ન થઇ શકી બીજી બાજુ મા-બહેનનાં આંસુ પણ એટલાં જ અસહ્ય હતાં. કમાલે વચલો માર્ગ લીધો. તેણે ઘર મૂકી દીધું અને વાત્સલ્ય તથા આજ્ઞાંકિતતાની સહજ લાગણીઓમાંથી અલિપ્ત રહેવા તેણે એકલવાયું જીવન સ્વીકાર્યું

અહીં તેને માલુમ પડ્યું કે પોતે સ્થાપેલ 'વતન' કરતાં યે 'ઐક્ય ને પ્રગતિ સમિતિ'એ લોકોમાં મોટો પગપેસારો કર્યો હતો. એક દિવસ એ સમિતિમાં તેને આમંત્રણ અપાયું ને સહકારની આશાએ કમાલ ત્યાં ગયો તેણે જોયું કે બધા 'આંતગ્રા' ટીયનાની વાતોમાં જ ગૂંચવાયા હતા. તેને એ ન ગમ્યું. તુર્ક તરીકે મગરૂબી લેનારની પહેલી ફરજ તુર્કીને મુક્ત કરવાની હતી એમ તે માનતો તેને સિદ્ધાન્તો નહોતા જોઇતા, સિદ્ધાંતમય આચરણ જોઇતું હતું. એટલે તેમાંના કોઇ તરફ તેને અનુરાગ ન ઉપજ્યો. 'કાં તો સમિતિને મારું કહ્યું કરતી કરવી જોઇએ, યા તો મારે તેનાથી છૂટું થવું જોઇએ.' એ નજરે, બધા જાણે પોતાના શિષ્યો હોય એમ તે વર્તવા લાગ્યો. સ્પષ્ટ વક્તૃત્વવાળી તેની જબાન બધાને તીખી લાગવા માંડી ને સમિતિએ એથી પોતાના કારોબારી મંડળમાં તેને પ્રવેશવા ન દીધો. સ્વાભિમાની કમાલ તુર્ત તેમાંથી રાજીનામું આપી છૂટો થયો.

સારો દેશ જ્યાં એકસરખી જ રીતે ધુંધવાઇ રહ્યો હોય, ત્યાં આગ ક્યાંથી ફૂટશે એ કંઇ નક્કી ન કહી શકાય. તુર્કીમાં પણ એમ જ થયું. જેનામાટે શહ જોવાતી હતી એ ક્રાંતિની આગ ઓચિંતી ફાટી નીકળી. દક્ષિણ મકદુનિયામાં નિયાઝીએ માથું ઊંચક્યું અને તે સાથે જ પૂર્વમાં ઐક્ય અને પ્રગતિ સમિતિના પ્રધાન અનવરે બળવો જગાવ્યો. ઊકળી રહેલા એક પછી એક તુર્ક તેમાં ભળતા ગયા. તેમનું લશ્કર કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં દાખલ થઇ ગયું ને સુલતાન નિરૂપાય બન્યો. અનવરને વડો પ્રધાન નીમી તેણે પાર્લામેન્ટરી શાસન ફરજિયાત દાખલ કર્યું.

અનવરે કૅબિનેટ રચી પણ કમાલને તેના ઉદ્દામ વિચારોને લઇ તેમાં સ્થાન ન આપ્યું. કમાલે કંઇ ઉહાપોહ ન કર્યો. પોતે જેના પર આધાર રાખી શકે એવા ઓજાર જ્યાં સુધી હાથ ન આવે ત્યાં સુધી જુલિયસ સીઝર જેમ રાહ જોવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું તેને પૂરતી ખાત્રી હતી કે આ લોકોથી તુર્કીનો કંઇ શુક્કરવાર વળવાનો નથી.

અનવરને તેની તીખી જબાન ને તાબેદારીનો અભાવ નાપસંદ હતાં. આથી તેણે તેને ચાલુ સૈનિક જીવનમાં ધકકેલી દીધો. આ નિવૃત્તિનો લાભ લઇ, કમાલ નેપોલિયન અને મોલ્ટ્કેના યુદ્ધસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. જર્મનીએ એ વખતે બગદાદ રેલ્વે ખરીદી લીધી હતી. દેશદ્રોહી ગદ્દી નાણાંશાસ્ત્રી જાવિદે એ વેચી હતી ને બીજા હક્કો યે વેચવા તે તૈયાર હતો.

એવામાં ૧૯૧૨માં તુર્કી પર વળી નવી આફત આવી. બધાં બાલ્કન રાજ્યો એકીસામટાં તુર્કી વિરુદ્ધ ઊઠી પડ્યાં ને કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ સાથે બાકી બધું હવાલે કરી દેવાનું તેમણે જણાવ્યું. કમાલના અભિપ્રાયો અનવરથી ઘણા વિરુદ્ધ એટલે તે અનવરથી દૂર જ રહેતો, પણ હવે અનવરને તેની જરૂર પડી તે ત્યારે ટ્રિપોલીમાં ઇટાલિયનો સામે લડી રહ્યો હતો. અનવરે ઇટલિથી સુલેહ કરીને તેને મદદમાં બોલાવી લીધો. ગૅલીપોલીમાં બલ્ગેરિયનોની આગેકૂચ રોકવા કમાલે તનતોડ મહેનત લીધી ને અનવરે આડ્રિયાનોપલ બચાવ્યું; આખરે બાલ્કન રાજ્યો પાછાં પડ્યાં.

લોકોએ અનવરને ગાઝી તરીકે વધાવી લીધો.

કમાલ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બનાવાયો. અનવરની હવે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા જામી. તેણે લશ્કરની પુનર્વ્યવસ્થા કરવાનું કામ હાથ લીધું ને એ માટે તેણે જર્મન મિલિટરી મિશનની નીમણૂક કરી.

પરદેશીઓના હાથમાં લશ્કર મૂકી દેવામાં જેટલી મૂર્ખાઈ હતી એટલી જ તુર્કીની લોલુપતા હતી, તુર્કી તરફની બેદરકારી હતી ને અનવરના હાથમાં સત્તા મૂકી નચિંત બનનારાઓની બેદરકારી હતી. મુસ્તફા કમાલે આનો સખ્ત વિરોધ કર્યો, પણ પરિણામ એ આવ્યું કે એ ઝેર બીજા અમલદારોમાં ન પ્રસરે એટલા ખાતર અનવરે તેને સૈનિક દૂત (Military Attache) તરીકે દૂર સોફિયા મોકલાવી દીધો.

ત્યાં તો ૧૯૧૪ની સાલ આવી ને જગવિખ્યાત મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. અનવરે જર્મનીનો પક્ષ લીધો. દૂર બેઠેલા કમાલને આ બેવકૂફી ન ગમી, કારણ જર્મની જીતે તો તુર્કીને ચોક્કસ પોતાના ઉપગ્રહ જેવું બનાવી દેવાની વકી હતી ને હારે તો તો તુર્કી જેવી બરબાદી બીજા કોઈ દેશની નહોતી થવાની.

છતાં મહત્ત્વાકાંક્ષી કમાલે સૈનિક તરીકે તો યુદ્ધમાં જોડાવાની જ પોતાની ફરજ જોઇ. અનવરને તે માટે એણે તાર કર્યો, પણ કશો જવાબ ન મળ્યો. બીજો તાર કર્યો કે 'યુદ્ધમાં જવા જેટલી મારી લાયકાત તમને ન જણાતી હોય તો તેવું સાફસાફ જણાવો.' પણ તેનો યે કશો ઉત્તર ન આવ્યો.

૧૯૧૫ના જાન્યુઆરીની ચોથીએ સરીકામિશ ખાતે તુર્કીએ હાર ખાધી. અનવર ત્યારે કૉકેસસમાં રશિયનો સામે રોકાયો હતો. લશ્કર હફી પાશાના હાથમાં હતું. તેની નજર તરત કમાલ પર ગઇ. તેને અનવરની પસંદગી—નાપસંદગીની દરકાર ન હતી. તેને તો સુશક્ત કાર્યકર્તાઓ જોઇતા હતા. તેણે અનવરને હાવકાઇભરી કડકાઇથી લખ્યું ને આખરે અનવરે કમાલને પોતા પાસે બોલાવી લીધો.

જર્મન લશ્કરી સલાહકાર લીમાન ફૉન સૅન્ડાર્સ સાથે અનવર પોતાની છાવણીમાં બેઠો હતો. બીજા કેટલા યે જર્મનો ત્યાં હતા. કમાલ ત્યાં પહોંચ્યો. મિનિસ્ટ્રી ઑવ વૉરમાં આ જર્મનોની હાજરી તુર્કીના રાષ્ટ્રીયત્વને અપમાનકારક કહી કમાલે લીમાન ફૉન સૅન્ડાર્સને

એશિયાઇ તુર્કીમાં કમાલનો કાર્યપ્રદેશ બતાવતો નકશો

ખૂબ કડક જબાનથી છોલવા મંડી પડ્યો.

પણ સંપૂર્ણ જર્મન તોખમના સૅન્ડાર્સે આથી જરા યે માઠું ન લગાડ્યું. તેનો પોતાનો સ્વભાવ પણ એવો જ હતો ને એટલે કમાલ માટે ઊલટો તેનો આદર વધ્યો હતો. કાફરો ને આથેન્સથી મળેલા ખબર મુજબ અંગ્રેજો ડાર્ડેનલ્સથી ગૅલીપોલી સર કરવા ઊતરવાના હતા ને પહેલી તકે એ મથક બચાવવાનું હતું. સૅન્ડાર્સે તરત ૧૯મી ટુકડીનો કબજો કમાલને સોંપ્યો ને પોતાની સાથે તેને લઇ ગયો. બધાને ધિક્કારતા કમાલે જોયું કે આ જર્મન તો તેનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકે છે; પોતાને કશી ફરિયાદ કરવાની તક જ નથી આપતો, એટલે પોતાની યોજનાઓ પ્રમાણે કામ કરવાનો તેને બેવડો ઉત્સાહ આવ્યો.

ઑસ્ટ્રેલિયનોની એક ટુકડી આરિબુર્નુ ખાતે આવી પહોંચી હતી. જાસૂસોએ કમાલને આ સમાચારો આપ્યા અને તે સાથે જ ઉપરીઓના હુકમની રાહ જોયા વિના તેણે સૈન્યને કૂચ કરવાનો હુકમ આપી દીધો. ઑસ્ટ્રેલિયનો સામે આવી પહોંચ્યાં તો નેપોલિયનનો એ ઉપાસક શક્તિથી જાણે ગાંડો બન્યો. વરસતા ગોળાઓ વચ્ચે સીગારેટ ફૂંકતો એ લશ્કરને આગળ ને આગળ લેતો ગયો. ઘણી વખત તોપના ગોળા તેની છેક નજીક આવી પડતા ને ઊડેલી ધૂળથી એ આંખો ઢંકાઇ જતો. એક ગોળી તેના કોટમાં વાગીને ઘડિયાળ ફૂટી ગયું, પણ તેને કશી ઇજા ન થઇ એ વખતે એ પડત તો આખા તુર્કી લશ્કરના ટાંટિયા ભાંગી જાત. એક એની જ સ્ફૂર્તિ સૈન્યનો ઉત્સાહ ટકાવી રહી હતી, ને એ ઉત્સાહે તો તોપો ને બૅયોનેટોને યે નિષ્ક્રિય બનાવી મૂક્યાં. ચોતરફ બેરથી જ અંગ્રેજોને

પાછા હઠવું પડ્યું ને ૧૯૧૫ના ડિસેમ્બરમાં તો તેઓ આરિબુર્નુ ખાલી કરી ગયા.

ડાર્ડેનલ્સનો રક્ષક કમાલ પાયતખ્તમાં પાછો ફર્યો ત્યારે એકેએક તુર્ક મર્દ ને ઓરતે એનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો. હવે તે પાશા બન્યો. તેને કીર્તિ યે મળી ને માન પણ મળ્યું. રાજદ્વારીઓ હવે તેને સાંભળવા લાગ્યા; ને સાંભળનારા વધતા ગયા સુધી મૂગી રહેલી કમાલની વાચાળતા યે વધી.

લશ્કરની જર્મન કબજાગીરીનો હવે તે છડેચોક વિરોધ કરવા લાગ્યો: 'તુર્કીનો કાબૂ તુર્કોના જ હાથમાં રહેવો જોઇએ જર્મનો રહે તો યે નોકરો તરીકે. અનવરે આ જર્મનોની મદદથી પોતાને સરમુખત્યાર જેવો બનાવી મૂક્યો છે, પણ એને ખબર નથી કે ક્યારે તેમના હાથનું એ રમકડું બની જશે.'

પરદેશખાતાના પ્રધાને આવા વક્તવ્યોથી કમાલને પોતાની ઑફિસમા બોલાવ્યો અને કહ્યું, 'તમારા વિચારો જોડે બધાને જબરો મતભેદ છે ને લશ્કરનો પણ તમારા વિષેનો અભિપ્રાય ખરાબ છે.'

'તમારા કરતા લશ્કરને હું વધુ સારી રીતે પિછાનું છું.' કહેતો કમાલ હસતો ઑફિસમાથી ચાલ્યો ગયો. ને આજ દિવસ સુધી પણ એ ત્યારે જ હસે છે, જ્યારે કોઇ પ્રસંગ પાછળ અસાધારણ બનાવની તેને અગમચેતી થાય છે. તેનું હાસ્ય અત્યંત રહસ્યભર્યું છે.

પરદેશખાતાના પોતે કરેલા અપમાનનો બદલો અનવર લેવાનો જ એવી કમાલને પૂરતી ખાત્રી હતી. ને તેમ જ થયું. અનવરે તેને મોખરાની ટુકડીના કમાન્ડર તરીકે કૉકેસસ મોકલાવી આપ્યો અનવરના આ પગલાએ કમાલની શાખ હતી તેથી યે વધારી મૂકી.

ઍંગોરા આવતાં કમાલે જોયું કે રશિયનો નવી રેલવે ઓ ને નવા રસ્તા બાંધી કૉકેસસ બાજુથી આગળ વધી રહ્યા હતા. ડાર્ડેનલ્સને બચાવતાં આ બાજુની ઉપેક્ષા થએલી ને તેમણે વાન, બિટલિસ, મૂશ ને અર્ઝરમ લઇ લીધાં હતાં. કમાલે તરત લશ્કરની નવેસરથી રચના કરી અને રશિયન ક્રાન્તિની શરૂઆત સુધીમાં તો બિટલિસ ને મૂશ લઇ લીધાં.

એ જ વખતે દક્ષિણમાંથી અંગ્રેજોએ આગળ વધવા માંડ્યું. અનવરે જર્મનો પાસેથી યાચી લઇને એક નવા જનરલ ફૉન ફૉકન હાનને ત્યાં મોકલાવ્યો.

કમાલે અનવરની ઘણી સમજાવટ છતાં એ પરદેશીના હાથ નીચે કામ કરવાની ચોકખી ના પાડી દીધી. જો ફરજિયાત તેના હાથ નીચે અનવર તેને મૂકે તો આખી પ્રજા ઉશ્કેરાઇ જાય એમ હતું, એટલે શિષ્ટાચાર બનાવવા તેણે કમાલને અચોક્કસ મુદત માટે મંદવાડની રજા આપી લશ્કરમાંથી છૂટો કર્યો.

આમ કમાલ નોકરીથી છૂટો થયો. એના ગજવામાં ત્યારે એક પા- ન હતી; પણ એના અનુયાયીઓ ને પ્રશંસકો ઘણા હતા ને સીરિયાના સરમુખત્યાર જેવો જમાલ પાશા પણ તેમનામાંનો એક હતો. જર્મન લાગવગથી પહેલેથી જ નારાજ રહેલા એ સરદારે કમાલને બે હજાર પૌંડ આપ્યા ને તે કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલની પેલેસ હૉટેલમાં જઇ રહ્યો.

આ સડેલા તંત્રનું ભંગાણ શોધતા કમાલે થોડા સમય સુધી તો કશી જ પ્રવૃત્તિ ન કરી. તેને ખાત્રી હતી કે તુર્કીને પોતાની નબળાઇ ને મૂર્ખાઇ માટે વધુમાં વધુ ખમવું પડશે. અનવર ને તેના સલાહકાર તલાત જમાલને પદભ્રષ્ટ કરવા જ જોઇએ એમ તેને લાગ્યું, પણ બહાર પડવાનું એની પાસે ત્યારે કશું સાધન ન હતું.

એ સાધન પણ ઓચિંતું જ તેને આવી મળ્યું. તુર્ક જનરલ સ્ટાફના પ્રતિનિધિ તરીકે શાહજાદો વહીઉદ્દીન જર્મન સરહદની મુલાકાતે ઊપડવાનો હોઇ, તેની સાથે જવા માટે તલાત પાશાએ કમાલને નિમંત્રણ આપ્યું. ઊપડવાને આગલે દિવસે જ કમાલ શાહજાદાની મુલાકાત લઇ આવ્યો.

આંખો મીંચી રાખી, અરધા કલાકે સવાલનો જવાબ આપનાર, તુર્કીના મૂર્ખમાં મૂર્ખ પ્રતિનિધિ વહીઉદ્દીન સાથે કમાલની ટ્રેન, ૧૯૧૭ના ડિસેંબરની ૧૭મીએ જર્મન મુખ્ય મથક સ્પા પહોંચી. તેમનું સ્વાગત કરવામાં જર્મનોએ કંઇ બાકી રાખ્યું ન હતું લુડેન્ડૉર્ફ, હિંડનબુર્ગ ને કૈઝર સુદ્ધાં સ્ટેશને હાજર રહેલા. કમાલને લાગ્યું કે એ લોકો ખાલી તેમને બનાવવાની જ પેરવીઓ કરતા નવી નવી આશાઓ આપ્યે જતા હતા; બાકી તેની આંખોએ તો પહેલેથી જ પરાજય માપી લીધો હતો, ને પાછળથી જર્મન સૈનિકોમાં ફરી એ બાબત તેણે વધુ ચોકસ કરી હતી.

હૉટેલમાં તેમને અપાએલા ઉતા કમાલ

તુર્ક સરહદ પરનું જર્મન લશ્કર ઉઠાવી લેવા માટે નાઝીમ પાશા ને શાહજાદાને સમજાવી રહ્યો હતો ત્યાં તો બારણા પર ટકોરો થયો ને ખુદ કૈઝર અંદર પ્રવેશ્યો. મુસ્તફાના જણાવવા પ્રમાણે સંપૂર્ણ સફાઈની પહેલી જ નજરે તેણે છાપ પાડી. તેણે તુર્કીએ આપેલા સાથ માટે આભાર માન્યો ને જણાવ્યું કે અનવર ધાર્યો જેટલું કામ આપી શકતો નથી. કમાલની ઓળખાણ થતાં તો આનાફાર્તાના વિજયી તરીકે કૈઝરે તેને વખાણી લીધો.

જર્મન મહત્ત્વાકાંક્ષાના એ પૂતળાએ કમાલ પર ખૂબ જ અસર પાડી. તેની હાજરીથી જ તે અંજાઈ જતો. એથી જુદી જ અસર, જેની આંખો વસ્તુઓની આરપાર જોઈ શકતી, જેની છબી મોતનું પૂરું મૂલ્ય જાણતી એ ભુઝર્ગ હિંડનબર્ગે તેના પર કરેલી. કમાલે તેની પાસેથી જર્મન પરિસ્થિતિ જાણવા ઘણો પ્રયાસ કરેલો, પણ જ્યારે કોઈ અટપટો સવાલ તે રજૂ કરતો ત્યારે જાણે સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ એ બુઢ્ઢો રાજદ્વારી તરત ટેબલ પરથી એક સીગારેટ લઈ, 'જનાબ, એક પીશો?' કહેતો તેની સામે ધરતો ને સીગારેટના ધુમાડા સાથે સવાલ પણ ઉડાવી દેતો!

કમાલને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે જર્મનીએ જણાવ્યા જેટલું ભવિષ્ય આશાભર્યું ન હતું. રાજકારણી કાવાદાવા પાછળ પોતાને તદ્દન નિષ્ક્રિય રાખી રહેલા વહીદુદ્દીનને એ માટે તેણે ઘણો ઠપકો આપ્યો અને જો એ સહાય આપે તો રાજતંત્રમાં પલટો આણવાની તેણે ખાત્રી આપી. શાહજાદાએ તે કબૂલ રાખ્યું.

એ જ વખતે કમાલ પર ગુર્દાના દર્દનો સખ્ત હલ્લો થયો એટલે વહીદુદ્દીનને જવા દઈ તે કાર્લસબાદના દવાખાનામાં તબીબી સારવાર માટે રોકાયો. ત્યાં જ તેને ખબર મળી કે વહીદુદ્દીન, સુલતાન મહમદ ચોથા તરીકે ગાદીએ આવ્યો હતો.

એવા અકસ્માતની વરણી યોગ્ય હતી કે અયોગ્ય એ વિચારવા જેટલો યે કમાલને અવકાશ નહોતો. ૧૯૧૮ના જુલાઈમાં કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ પાછો આવતા જ તે પરબારો નવા સુલતાનને મળ્યો. 'બીજા કોઈ લશ્કરી અમલદારો તમારા મનને ગમતા આવે છે!' નવા સુલતાને પૂછ્યું.

'હા, ઘણા યે.' મુસ્તફાએ જવાબ આપ્યો.

'ઠીક છે; વિચાર કરીશું. ફરી મળજો.' તેણે જવાબ આપ્યો.

ને ફરી મળતી વખત સુલતાને પોતાના એડીકાંગ ઇજ્જત પાશાને બધો જ વખત પાસે બેસાડી રાખ્યો. આથી વાતચીત સાધારણ બાબતોથી આગળ વધી જ ન શકી.

કમાલે ત્રીજી વાર મુલાકાત લીધી. સુલતાને કબૂલ કર્યું કે બીજાઓના હાથમાં સત્તા હોય ત્યાં સુધી તે માત્ર પૂતળું હતો; પણ સાથે જ ઉમેર્યું કે, 'એ માટે મેં અનવર ને તલાતની સલાહ માગી છે.'

નિરાશ મુસ્તફા પાછો ફર્યો.

ધ્યાપલો! નામર્દ! કાયરબાજ! ઇસ્તંબુલનો નાપાક શહેરી!!' આવા શબ્દોએ સુલતાનને નવાજતો કમાલ હૉટેલના પોતાના ઉતારામાં દાખલ થયો. આજ એનો ભ્રમ ભાગી ગયો હતો. થોડા જ વખત પહેલાં જે વહીદુદ્દીને તેની બધી યોજનાઓ સ્વીકારી લીધી હતી તે જ બદબખ્ત, આજ તુર્કીના વિનાશનો માર્ગ સુતરો બનાવવા મંડ્યો હતો. નિવૃત્ત મુસ્તફા આત્મપ્રતીતિપૂર્વક ગણગણવા લાગ્યો: 'હું—હું જ તુર્કીને ઉદ્ધારી શકીશ. બીજું કોઈ નહિ.'

ને એ નિવૃત્ત હતો તેથી શું થયું? આજન્મ નેતાને કશું અશક્ય છે જ નહિ. ભવિષ્ય જેમ વધુ ગૂઢ, વધુ અચોક્કસ, તેમ તેને પોતાના કાબૂમાં લાવવાની તેને શક્યતા વધુ દેખાય છે. ભાવિ તેને મન કાચી માટી છે. ચાહે તેવા તેના ઘાટ એ ઘડે!

કોઈ કલાકાર સમી કમાલની નિવૃત્તિની એ રસસમાધિ એચિંતી તૂટી ગઈ. જર્મનીનો પરાજય થયો હતો. તુર્કી હારી બેઠું હતું. અંગ્રેજોની તેના પર પૂરી સત્તા જામી હતી ને અનવરની શાસક ત્રિપુટી દેશ મૂકી નાસી ગઈ હતી. સુલતાને પોતાના એડીકાંગને વડો પ્રધાન નીમી દીધો હતો ને મિત્રરાજ્યો જોડે મુદ્રોસની સંધિ કરી હતી.

પણ સીરિયા, પૅલેસ્ટાઈન, અરબસ્તાન, મિસર, ઇરાક વગેરે ખોવા છતાં હજુ મિત્રરાજ્યોનો ડોળો તુર્કી પરથી ખસતો ન હતો. તુર્કી જો ટક્કર ન ઝીલી શકે તો તેનું નામનિશાન પણ રહેવું મુશ્કેલ હતું. શસ્ત્રબંધીને મહિનો થઈ ગયા છતાં તેમના લશ્કરે

તેની સીમાઓ છોડી ન હતી. ઇટાલિયનો પીરામાં, ફ્રેંચો ઇસ્તંબુલ ને ગૅલિશિયામાં ને અંગ્રેજ બારકસો હજુ ડાર્ડેનલ્સમાં પડ્યાં રહ્યાં હતાં. તુર્કીનાં બંદરો, લશ્કર, પોલીસ, બધું એ તપાસના હતા. તુર્ક ઓરતો-ની હસમત સુદ્ધાં લૂંટવા લાગ્યા હતા.

આ બધું જોઇ સળગી જતા કમાલે ફરી એક વાર સુલતાનની મુલાકાત લીધી. 'પરાજિત, છતાં આપણી આટલી હદ સુધીની કાયરતા? આપણી રાષ્ટ્રીય જુરમો યે મરી જવા દેવો છે?' તેણે બધો ઊકળાટ ઠાલવ્યો, પણ પહેલાંની મુલાકાતો જેટલી જ એની અસર થઇ.

અરધા દગાબાજ ને અરધા નિષ્પ્રાણ રાજદ્વારી-ઓથી કંઇ વળવાનું નથી એમ નક્કી કરી, કમાલ ફરી બહાર પડ્યો. તેની શાખ પ્રતિષ્ઠિત હતી. તુર્કીની ઇજ્જત સાચવવાની તેણે ઘોષણા કરી. દરેકે દરેક તુર્કને પણ એ જ જોઇતું હતુ, ને એને પહોંચી વળવા, અત્યાર સુધી હર્ગાદિલ્લીથી પોતાને સાથ દેનાર આરીફ ને ફતેહની સહાય લઇ કમાલે રાષ્ટ્રવાદીઓને સંગઠિત કરવા માંડ્યા.

અંગ્રેજોને આ બાતમી પહોંચી કે તરત જ માલ્ટા દેશનિકાલ કરવા લાયક તુર્કોની યાદીમા કમાલનુ નામ પણ ઉમેરાઇ ગયુ. તેમના હાથમા પકડાતો માત્ર થોડા કલાક માટે જ એ બચી ગયો ને ૧૯૧૯ના મેની ૧૯મીએ તે રેફત અને આરીફ સાથે કાળાસમુદ્ર કાંઠેના સમસુન બંદરે ઊતરી પડ્યો.

આરીફ તો પોતાના પક્ષમાં હતો જ. કમાલે રેફતને યે પોતાના પક્ષમા લીધો. સમસૂનમા પગ મૂકતી વખતે જ તેણે જિંદગીના નિશ્ચિત ધ્યેયે પળવાનું નક્કી કરી લીધુ, ને તે બને તેટલું વહેલું નજીક આણવા રાષ્ટ્રવાદી તુર્કોની એક સભા તેણે અમાસિયામા બોલાવી. અર્ઝરૂમના કમાન્ડર કાસિમ કારા બકીર ને અલી ફુઆદ પાશા ઉપરાંત બાલ્કન યુદ્ધમા 'હમીદિયા'ના કપ્તાન તરીકે સારી મુસ્લીમ આલમમા માનીતો બનેલો રૌફ પણ ત્યાં આવી મળ્યો. 'તુર્કીએ પોતાનો બચાવ યાચના-ઓથી નહિ પણ બૅયોનેટોથી કરવો જોઇએ.' પરિસ્થિતિ-નો ઉકેલ આણવા સિવાસ મુકામે આખા તુર્કીનું પ્રતિ-નિધિત્વ ધરાવતી કૉંગ્રેસ ભરવાનું તેમણે નક્કી કર્યું.

કમાલ હવે બેકાર બનેલા બધા સૈનિકો પોતાની આસપાસ એકઠા કરવા લાગ્યો. બ્રિટિશ તોપોના રક્ષણ નીચે ગ્રીકો સ્મર્નામાં આગળ વધવા લાગતાં કમાલ તેમને હઠાવવા તૈયાર થયો. સુલતાનને આ ખબર પડી ને તેણે કમાલને રાજીનામું આપી દેવ લખ્યું. તે તૈયાર જ હતો. સુલતાને તેને કૉન્સ્ટાન્ટી-નોપલ ચાલ્યા આવવા લખ્યું. 'નહિ, તુર્કી સ્વતંત્ર બનશે ત્યાં સુધી હું આનોતોલિયામાં જ રહીશ.' તેણે જવાબ લખ્યો ને સિવાસમાં ભરવાની નક્કી થએલી કૉંગ્રેસ માટે પ્રાન્તેપ્રાન્ત વિનતિપત્રો લખી નાખ્યા: 'દેશ જોખમમાં બેઠો છે, મધ્યસ્થ સરકાર પોતાની કામગીરી બજા-વવા અશક્ત છે; રાષ્ટ્રના સંકલ્પ ને શક્તિ પર જ બધો મદાર છે. સિવાસની કૉંગ્રેસમાં તેની પુરી છણાવટ થશે. દરેક પ્રાન્ત પોતાના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મોકલી આપે.'

કૉંગ્રેસ ભરાઇ ને કમાલ પોતાના મુદ્દા સમજાવવા ઊભો થયો, ત્યાં તો કાસિમ કારા પર તેને પકડવાનો ને કૉંગ્રેસ વિખેરી નાખવાનો હુકમ આવી લાગ્યો. કમાલ પકડાય તો માલ્ટા દેશનિકાલ થવા કરતાં યે ફાંસી મળવાનો સંભવ વધુ હતો. ખૂબ જહેમતે કાસિમ કારાને રીફે સમજાવ્યો કે 'સુલતાનને વફાદાર રહેવા કરતાં તુર્કીને વફાદાર રહેવાની આપણી ફરજ વિશેષ અને જરૂરી છે.'

સિવાસમાં સુલતાનીથી જુદી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવામા આવી. કમાલે પોતાને તેનો પ્રમુખ નીમવા નો ઠરાવ મૂક્યો. વકીલો અને કહેવાતા શોખીન રાજ-દ્વારીઓ, જેમને પોતાના કલ્પિત આદર્શો જ ચર્ચવાની ને આશ્વાસન પામવાની ટેવ હોય છે, તેમણે એનો વિરોધ કર્યો. કમાલે કહ્યું, 'દોસ્તો, ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે રાષ્ટ્રને કોઇ મહત્કાર્ય ઉઠાવતી વખતે એક ને એક નેતાની જરૂર રહે છે જ. સંકટની પળોમાં ધ્યેયને પહોંચવા ચર્ચાઓ તદ્દન નકામી નીવડે છે. કેટલાકો અમેરિકા જેવા રાજતંત્રના, તો કેટલાક ફ્રેંચ અથવા બ્રિટિશ રાજતંત્રના રાહે તુર્કીને દોરવાનુ કહે છે, પણ એ તો આત્મઘાત જેવું છે. તુર્કીએ પોતાનો ઉગાર પોતામાંથી જ મેળવવો જોઇએ.'

લાગલાગટ છ કલાક બોલતા રહેલા કમાલ સામે કોઇની મજાલ ન હતી કે વિરોધ ઉઠાવી શકે. ને એના જેટલો વિશ્વસનીય નેતા યે બીજો કોણ હતો? કમાલ જ આ નવી રાષ્ટ્રીય સરકારનો પ્રમુખ નિમાયો.

અશોક હર્ષ

(ચાલુ)

ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષણ

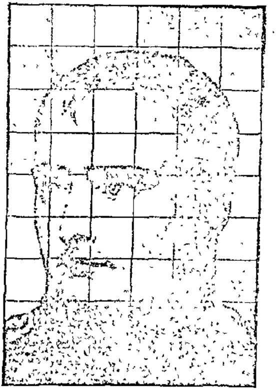

ચોરસો આંકીને ચિત્ર કરવાના ગયા હફતામાં બતાવેલા પ્રયોગોમાં કોઇને પણ પહેલા પ્રયાસે થોડી યે સરળતા અને સફળતા મળવાની જ. પછી જેમ જેમ હાથમાં પકડાઇ આવે ને નજરમાં ચોકસાઇ આવતી જાય તેમતેમ એ ચોરસોનું કદ, મોટું કરતા જવું. શરૂઆતમાં એક ચિત્ર પર ઘણાં ચોરસ ખાનાં પાડવા પડે, પણ ધીરેધીરે તેથી બમણા માપનાં ચાલી શકે. (જુઓ પાછળની આકૃતિઓ.) એક ઇંચના ખાનામાં ચિત્રની રેખાઓ સમાવો તેના કરતાં બે ઇંચનાં ખાનાંથી કામ લેતાં વધુ આકૃતિ સાચવી લેવી પડે જ. છેવટમાં છેવટ તમારે મહત્ત્વની રેખાઓ તૈયાર કરી, ચિત્રને બીજા કાગળ ઉપર ઉતારવાનું એટલે કે ટ્રાન્સફર કરવાનું કામ કરવાનું છે. પેન્સિલની એકસરખી, સ્વચ્છ અને ચોક્કસ રેખાનું મહત્ત્વ બહુ જ છે અને તે બાબત વારંવાર ભાર મૂકીને યાદ આપવી પડશે જ; કારણ કે આરંભકો ચિત્રને પૂરૂં કરી નાખવાને અધીરા હોય છે હજુ તો પાયાનું કામ બરાબર થયું ન હોય તે પહેલાં તો તેઓ શાહીથી ચિત્રને પાકું કરી નાખવા કે રંગ પૂરવાને આગળ વધે છે.

સાવ શરૂઆત કરનારા પણ, પ્રાથમિક ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં એટલી બધી લીટીઓ એકીસાથે દોરી નાખે છે કે છેવટનું ચિત્ર કરવામાં સરળતાને બદલે ગૂંચવાડો ઊભો થઈ જાય છે. પણ આપણને તો બહુ જ થોડી અને જરૂરી લીટીઓનું જ કામ હોય છે. મુખ્ય રેખામંડળ બંધાય તેટલી થોડામાં થોડી લીટીઓ હોય તે જ સારૂં.

આ સાથેના નેપોલિયનના છેલ્લા રેખાચિત્રમાં જોશો તો જોઇએ એટલી લીટીઓથી જ આકૃતિ સાફ જણાઇ આવે છે. વળી એ લીટીઓ પણ ઘાટને અનુરૂપ દેખાવી જોઇએ. તે ચિત્ર ખાનાં પાડેલા ચિત્ર ઉપરથી ટ્રાન્સફર કરવામાં (બીજા કાગળ પર ઉતારી લેવામાં) આવ્યું છે. એમાં ચિત્રની માત્ર આકૃતિ દર્શાવતી રેખાઓ રાખી ખાનાંઓ પડતાં મૂકેલાં છે.

આના જેવી સાવ ઝાંખી ભૂરી પેન્સિલની આઉટલાઇન ઉપર તમે ટાંક અને શાહીથી કામ આગળ લઈ શકો છો. એમાં સફળ ન થાઓ તો બીજી વાર ટ્રાન્સફર કરો અને જરૂર પડે તો અસલ ખોખા ઉપરથી ત્રીજી વાર પણ કરો. દરેક વારના પ્રયત્નમાં તમને કંઇક નવી જ પ્રણાલી કે નવી તરકિબ અને વધુ યોજના તથા સુધારો માલૂમ પડવાનાં.

જો વિદ્યાર્થી એમ માને કે આ પ્રથમ ખોખું કરી, પછી બીજા કાગળ પર ઉતારવું એ નકામી ધાંધલ છે તે ખરેખર ભૂલ કરે છે. જો ખરેખરી પ્રગતિ સાધવી હોય તો આ જ સારામાં સારી રીત છે. ચિત્રકળામાં તમે કામનું પ્રમાણ કેટલું ઉતારો છો તે ગણવાનું નથી; પણ તમે જે કામ કરો છો તેમાં ગુણ કેટલો ઉતરે છે તે જ જોવાનું રહે છે.

કોઇ ચિત્ર અથવા ફોટોગ્રાફની નકલ નાની, મોટી કે સરખી ઉતારવા માટે શિખાઉ વિદ્યાર્થી તેના પર આવી રીતે ખાનાં પાડી ગયા હફતામાં બતાવેલી રીતે કામ શરૂ કરશે તો સાધારણ સફળતા તો મળશે જ. ચિત્રને લીટીઓથી બગડવા દેવું ન હોય તો ઉપર આછો ટ્રેસિંગ કાગળ અથવા હાલ બજારમાં સીલોફોન પેપર મળે છે તે ચોડી તે પર ખાનાં આંકવાથી ચિત્ર જેવું ને તેવું રહેશે અને ઉપરથી માપ મેળવી શકાશે.

(આગળ વિગતો માટે પાછળની આકૃતિઓ જુઓ)

સરસ ચિત્રો ઉપજાવવામાં ખરેખરા અગત્યનો પ્રયત્નની જરૂર છે એ કદી ભૂલવું નહિ, એક ચિત્ર સુધારી ફરી વાર કરો, વધારે સુધારો અને વળી ફરી કરો, અને તે તમારૂં સર્વોત્તમ કામ બને એવું કરો, તો ઢંગધડા વગરની મારેલી, ઉતાવળી, અચોક્કસ નકલો કરતાં તે વધારે સ્તુતિપાત્ર બને છે. જ્યારે અસલથી જરા યે જુદું ન બતાવી શકાય એવું કરો ત્યારે જ ધન્યવાદ.

આંખ, હોઠ, કાન વગેરે દોરવામાં વધુ ચોકસાઇ અને બારીકીની જરૂર પડે છે. તે વખતે તેના પર પડેલા ચોરસમાં પણ અરધોઅરધ ભાગ કરવાથી વધારે ચોરસો નાખી શકાય અને ચોકસાઇનું ધોરણ પાળી શકાય. ઘણી વાર ચોરસના ચારે ખૂણાથી લીટીઓ દોરી ચોકડી પાડવાથી યે અનુકૂળતા મળે છે. (પાછળ જુઓ.) ર.મ.રા.

અંતરનાં હેત

ફોટો • જે. એન. ઉનવાલા

દીવાસળીઓને (મોગરો ચોંટાડતાં પહેલાં) ફટકડી, સોડિયમ ફૉસ્ફેટ (sodium phosphate) અથવા ઍમોનિયમ ફૉસ્ફેટ (ammonium phosphate)ના દ્રાવણમાં બોળી રાખવામાં આવે છે. આને લીધે દીવાસળી હોલવાઈ ગયા પછી મોગરો ખરી પડતો નથી.

[૩] એના પ્રકાર અને બનાવટ

આપણે વાપરીએ છીએ તે ઉપરાંત અત્યારે બીજી જાતની દીવાસળીઓ અસ્તિત્વમાં છે અને તે Strike-anywhere Matches (જ્યાં ઘસો ત્યાં સળગે એવી દીવાસળીઓ)ના નામથી પ્રખ્યાત છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ અમેરિકામાં આવી દીવાસળીઓ પુષ્કળ વપરાય છે. આ જાતની દીવાસળીના મોગરાને બે પડ હોય છે: ઉપલા પડમાં ફૉસ્ફરસ સેસ્ક્વીસલ્ફાઇડ[૧] (phosphorous sesqui sulphide) વગેરે જલદી સળગી ઊઠે તેવા પદાર્થો હોય છે અને નીચલા પડમાં ગંધક, રાળ અને પોટૅશિયમ ક્લોરેટ હોય છે. ઘર્ષણને વધારે અસરકારક બનાવવા માટે કાચની ભૂકી પણ મેળવવામાં આવે છે. દીવાસળીના મોગરાને મોહક દેખાવ આપવા માટે કેટલીક વાર અંદર રંગો પણ નાખવામાં આવે છે અને સળગતાં એ સુંદર વાસ આપે માટે કેટલીક જાતની દીવાસળીઓમાં ધૂપ પણ નખાય છે. આ સાથે દીવાસળીની હરીફ, જે 'સિગાર લાઇટર'ને નામે ઓળખાય છે તેનું સહેજ ઓળખાણ કરવું ઠીક પડશે. સેરિયમ (cerium) અને લોખંડની મિશ્રધાતુ (alloy)ને જ્યારે પોલાદની પટ્ટી ઉપર ઘસવામાં આવે છે ત્યારે આ મિશ્રધાતુની રજકણો છૂટી પડતાં તેમાંથી તણખા ઝરે છે. ચકમક અને લોઢું ઘસી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની આપણી બાપદાદાની રીતમાં અને આમાં તફાવત નહિ જેવો છે. આ સૅરિયમને આપણા હિંદમાં આવેલા ત્રાવણકોરની મોનેઝાઇટ રેતીમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

જ્યાં પુષ્કળ ઠંડી પડે છે એવા પ્રદેશોમાં ઊગતા કોનીફેરસ પાઇન (coniferous pine) વૃક્ષોનું લાકડું દીવાસળી માટે આદર્શ લાકડું છે. જ્યાં એ ઊગે છે, તે સ્થળે બનતી દીવાસળી સુંદર હોય એ સ્વાભાવિક છે. સ્વીડનમાં બનતી 'ફ્લાવર બાસ્કેટ'ના ચિત્રવાળી દીવાસળીની પેટીઓ આપણે ત્યાં પહેલાં ખૂબ વપરાતી અને હું ધારું છું કે આપણામાંના ઘણાએ તે જોઈ પણ હશે. હિંદમાં દીવાસળીનું લાકડું પહેલાં બહારથી આયાત થતું પણ હવે હિમાલયના પ્રદેશમાંથી તે લાવવામાં આવે છે. દીવાસળીનું ખોખું તો દેવદારનું બનાવાય છે.

કારખાનામાં દીવાસળી જથ્થાબંધ કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે તેના લંબાણમાં ઊતર્યા વગર એટલું જ જણાવું બસ થશે કે, લાકડામાંથી સળીઓ બનાવવાનું, એ સળીઓને અમુક માપમાં કાપવાનું, તે પર અગ્નિવાહક પદાર્થો લગાડવાનું, અને તેમને પેટીઓમાં ગોઠવવા સુધીનું બધું કામ યંત્ર વડે જ થાય છે. ખુદ દીવાસળીની પેટીઓ, અને તેમના ઉપર ચોંટાડવાના 'લેબલો' તેમજ એ પેટીઓની ગણતરી કરવાનું કામ પણ યંત્રો જ કરે છે. આ રીતે એક જ કારખાનામાં દિવસની ૫૦,૦૦,૦૦૦ દીવાસળી એકસામટી બનાવી શકાય છે.

[૪] ભવિષ્ય

આદર્શ દીવાસળીની આપણી વ્યાખ્યા ઉપરથી, અત્યારની દીવાસળી ઉપર કેટલા સુધારાઓ ભવિષ્યમાં થઈ શકે તે નક્કી કરી શકાય:

(૧) આદર્શ દીવાસળી જરા પણ ધૂમાડા વગર અને સહેજ પણ ખરાબ વાસ વિના બળવી જોઈએ.

(૨) ચોમાસામાં ભેજથી ખરાબ થઈ જવી ન જોઈએ.

(૩) તેની બનાવટમાં વપરાતા પદાર્થો એકદમ સસ્તા જોઈએ. ફૉસ્ફરસ સૅસ્ક્વી-સલ્ફાઇડ ઘણો મોંઘો છે.

(૪) તેના પર મોગરો ચોંટાડવા માટે ગુંદર કરતાં કોઈ વધુ સારી વસ્તુ મળવી જોઈએ.

આ ઉપરાંત, પોટૅશિયમ ક્લોરેટને બદલે સોડિયમ ક્લોરેટ (sodium chlorate) પણ વાપરી શકાય. તેને મીઠામાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવતો હોઈ બહુ સસ્તો પડે છે. આ પ્રમાણે દીવાસળીનો આદર્શ નજર સન્મુખ રાખતાં આપણે ઉત્તમ પ્રકારની દીવાસળીના પરિચયમાં આવવા ભાગ્યશાળી થઈશું એવી આશા રાખીએ.

---

[૧] આ પદાર્થ—P_4S_3—ફૉસ્ફરસ અને ગંધકને ધીમે તાપે બાળવાથી બને છે તેને બનાવતી વખતે રાસાયણિક સંયોગથી પુષ્કળ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. હવામાં આ પદાર્થ ૧૦૦° સેન્ટીગ્રેડ ઉષ્ણતામાને બળે છે અને ઠંડા પાણીની તેના ઉપર સહેજ પણ અસર થતી નથી. ઊકળતું પાણી તેને હાઇડ્રોજન સલ્ફાઇડ અને ફૉસ્ફરસ ઍસિડ એ બે વસ્તુઓમાં ફેરવી નાખે છે.

ચવિત્રાંબાજ ચિતારો

જેણે મધ્યયુગના યુરોપને પોતાની કળાથી એટલું જ પોતાનાં ટીખળોથી પ્રફુલ્લ બનાવી મૂક્યું

∴

એફ. મટાનિયાના
લેખ અને ચિત્રો
ઉપરથી

'અહયા એય! હવે તો ઊઠો! હજુ ક્યાં સુધી ઘોર્યા કરવું છે? ઊઠો! ઊઠો!'

પહેલાં તો, આ સાદ જાણે દૂરથી આવતો હોય એમ જુવાન બૉનામિકોને લાગ્યું, પણ પછી તો પાસે ને પાસે આવતો જતો એ તેના કાનમાં ગાજી ઊઠ્યો.

ઓ ખુદા! તોબા છે આ તો!

એ કશ સ્વપ્નાં જોતો ઊંઘમાં નહોતો પડી રહ્યો; પણ સૌંદર્યના ઝાંખા આશ્લેષોમાંથી દિવ્યતામાં તરતું તેનું મગજ તરંગે ચડી ગયું હતું. તાજા લોહીભર્યા જુવાનોના ભેજાંને, મસ્ત નિદ્રા ભોગવ્યા પછી જે ખુશનુમાઈ અને તાઝગી મળે છે એવી સ્મૃતિના ધાંધલ વગરની, તારુણ્યને છાજતી, ગુલાબી કલ્પનાઓ એમાં ઘૂમી રહી હતી.

'એ અઘોરી! સાંભળ્યું કે નહિ! ઊઠ! ઊભો થા!'

ઘોઘરા અવાજવાળો," બૉનામિકોનો માસ્ત્રો (શિક્ષક) આંદ્રી તાફી રોજ સૂર્યોદય પહેલા ઊઠતો. ગુરુના ધોરણે જ શિષ્યે ચાલવું જોઈએ એવી

તેરમી સદીના ઇટાલીનો મશ્કરો ચિતારો બૉનામિકો બફલમાકો

એની દૃઢ માન્યતા હતી. અને સવારમાં તેના ચિત્રગૃહમાં એકેએક વિદ્યાર્થી હાજર જ રહે એવો એનો આગ્રહ હતો. એમ છતાં, બધાને પથારીમાંથી ઢંઢોળી ઉઠાડવા રોજેરોજ તેને જ આવો થતો.

ઍાનામિકોને એણે જગાડવા માંડ્યો હતો; પણ એ તો બોલે જ શાનો? છેવટે જ્યારે ગુરુનો ગુસ્સો અને બરાડા અસહ્ય થયા ત્યારે ફફડાટ કરતો ને લોચા વાળતો એ બેઠો થયો. એને બેઠો થતો તથા પથારીમાં આળસ મરડતો જોઈને માસ્ત્રો ચાલતો થયો, પણ જતાં જતાં ધૂંધવાતો તડૂકતો ગયો: 'પહોર દહાડો ચડતાં સુધીયે અઘોરીની આંખ ઊઘડી નથી થતી! નઘરોળ નહિ તો!'

ગુરુના સિધાવ્યા પછી ભાઈસાહેબ ઊઠ્યા. કૂવામાંથી ઝટઝટ પાણીની ડોલ ખેંચી કાઢી મોં ધોવા માંડ્યું, પણ મનમાં બે શબ્દો ગાજી રહ્યા: "અઘોરી! નઘરોળ!"

એમાં નઘરોળ શાનો? અસારમાં તે કોઈ ઊઠતું હશે? ઊઠીને શું કૂકડીના બચ્ચાને કોરી ઘલવી હતી? વળી આ વખતે ચીતરવાનું યે શાનું? બુઢ્ઢાનું ચસકી ગયું લાગે છે!' ઍાનામિકો મનમાં જ ફફડતો રહ્યો

તેરમા સૈકામાં સ્થાપિત ચિત્રશાળાઓ ક્યાં ગે હતી નહિ. ઉસ્તાદ ચિતારાઓ રહેવા ખાવાનો થોડો ખર્ચ લઈ પોતાને ત્યાં શાગિર્દોને ભણાવતા અને એ બધા ઉસ્તાદની સેવા કરતા—તેના કામમાં સહાય કરતા—ધંધો શીખતા. ઍાનામિકોને પણ આ પુરાણા કારીગર આન્દ્રી તાફીની તાલીમ લેવા આવવું પડ્યું હતું. આંદ્રી જેટલો ધર્મચુસ્ત એટલો જ કડકણ હતો અને ધર્મઘેલાઈ જેટલી જ વહેમીલી તેની પ્રકૃતિ હતી. એમ છતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તો એની કડકાઈ જ રહેતી. તે ઘડપણને આરે હતો, છતા અથાક મહેનતનું જાણે પ્રતીક હતો.

મોં અને ગરદન પર ઠંડા પાણીની છાલકો મારવાથી ઍાનામિકોનાં સ્વપ્ના સાથે ગુરુજી પરનો ગુસ્સો પણ ઊડી ગયો. આ જુવાનિયો ખુશમિજાજી, વિનોદી અને સૌને પ્રિય થઈ પડે તેવો હતો. ટીખળ કર્યા વગર એનો દિવસ જ ન વીતે.

એવામાં બીજા વિદ્યાર્થીઓ એને બોલાવવા આવ્યા. એ તૈયાર જ હતો. 'હજુ જરા પડ્યા રહેવું'તું ને?' એકે કહ્યું. 'કંઈ નહિ; માસ્ત્રો આવીને તને ઓઢાડી જતે!' બીજાએ ટાપશી પૂરી.

'અરે ભાઈ, દોજખમાં જરા વહેલા સીધાવો ને!' આખરે ચીડાઈને ઍાનામિકો બોલ્યો અને બધા હસતા હસતા ચિત્રગૃહ તરફનો દાદર ઊતરી ગયા.

મંદિરમાં પ્રાર્થનાનો ઘંટ ગાજી રહે ત્યાં લગી ઊંઘવાની આદતવાળા ઍાનામિકોનું ધ્યાન એ દિવસે ચિત્રોમાં ન હતું. કંઈ નહિ તો દિવસ ઊગે ત્યાં સુધી તો પથારીમાં પડ્યા રહેવાય એવી કોઈ યુક્તિ શોધવા એણે ભેજાનું દહીં કરી નાખ્યું.

ને છેવટ એ યુક્તિ એને મળી ગઈ! એ પુરાણા મકાનનું એક કાતરિયું ફંફોળતાં એક પટારો ખસેડ્યો ત્યાં નીચે વંદાનો મોટો જમાવ થએલો એણે જોયો. થોડી વાર તો આતુરતાથી એ નિહાળી રહ્યો. પછી સજ્જડ બંધ કરાય એવો એક દાબડો કાઢી એમાં ત્રીસ ચાળીસ વંદા ભરી લીધા ને એ સેતાની બારદાન પોતાની ઓરડીમાં છાની સંતાડી દીધું. 'હું નઘરોળ, કેમ? હવે જોઉં છું કોણ નઘરોળ થાય છે!'

કોઈ દિવસ નહિ ને તે દિવસે એ વહેલો સૂવા ચાલ્યો ગયો. ઓરડીમાં આવી પેલો દાબડો ઉઘાડ્યો ને એકેએક વંદા પર કાગળની બે આંગળની ઊભી પટીઓ ચોંટાડીને જામતો બેસી રહ્યો. બુઢ્ઢા માસ્ત્રોને ઊઠવાને અરધા જ કલાકની વાર રહી ત્યારે દાબડો ઉપાડી હળવે પગે તેના બારણા આગળ તે પહોંચ્યો, અરધું બારણું ખોલ્યું અને પછી ઉપરની કાગળની પટીઓ સળગાવતા જઈ એકેક વાંદાને એ અંદર છોડતો ગયો. પીઠ પર બળતી રોશનીથી ભડકેલા જીવો વાદા ઓરડીમાં આમતેમ દોડવા લાગ્યા. દેખાવ ભૂતાવળ જેવો બની રહ્યો.

થોડી વાર સુધી તો અંદરથી કશો અવાજ ન સંભળાયો પણ પછી ઘોઘરો દબાએલો સ્વર અને કંઠભરેલું રુદન સંભળાયું: 'ઓ, માતા મેરી! જગદંબા!' બુઢ્ઢાના અવાજમાં ધ્રુજારી હતી. મોં પર ગોદડું ઓઢી લઈ અંદર ને અંદર એણે પ્રાર્થના કરવા માંડી હતી.

ઍાનામિકો બારણાંની ફાટમાંથી બધો દેખાવ નિહાળતો મજા લઈ રહ્યો હતો. આખરે એ બલાઓ ચારે બાજુ વેરાઈ જઈ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. દિવસ ઊગ્યો ત્યારે આન્દ્રીએ ગોદડું ઊંચું કરી બાકોરામાંથી

જોયું કે હું હવે ઊઠવામાં વાંધો નથી. ચિત્રશાળામાં ઉસ્તાદ હજુ ન આવ્યા એ પર જાતજાતની અટકળો થતી હતી. કોઇ કહે,'આજ તે બીમાર હશે.' ઑનામિકો કહે,'અરે ના રે ના. ગુરુજી કદી બીમાર પડતા નથી.'

એવામાં માસ્રો હાજર થયા. એમના ચહેરા પરથી નૂર ઊડી ગયું હતું. 'છોકરાઓ, કાલે રાતે તમે આ મકાનમાં કશું જોયું હતું?' આવતાં વેંત જ તેમણે સવાલ કર્યો.

'ના જી.' જવાબ મળ્યો.

'ખરેખર? કોઇએ કશું નડોતું જોયું?' એમણે ફરી પ્રશ્ન કર્યો ને ફરી નકારમા ઉત્તર મળ્યો.

'પણ મેં તો જોયુ છે જ.' ક્રૉસ હલાવતો તે બોલ્યો. 'તોબા! તોબા! બહુ જ ડરામણો દેખાવ. હું ઊઠવાનો વિચાર કરૂં છું ત્યા તો બારણાનો જરા અવાજ સંભળાયો ને એ જ પળે એક સેતાની જ્યોત જમીન પર ચાલતી ઓરડીમાં દાખલ થઇ લોખંડની પેટી તરફ વળી. એવામાં પ્રકાશ વધ્યો, અને, ખુદાના કસમ! પેલી વધુ આફતો મારી ચોમેર ઘૂમી વળી. મારાથી બૂમ તો ક્યાંથી જ પડાય? મારો સાદ જ ફાટે નહિ ને?

મને લાગ્યું કે મારો અંજામ આવી ચૂક્યો. હું તો બહિસ્તના દેવો માત્રને પ્રાર્થના લાગ્યો આંખો મીચી મોઢું ઓશીકા નીચે ઘાલી દીધું. દિવસ ઊગ્યો અને ખુદાએ ઊભા થવાની હિંમત અને શક્તિ આપી ત્યારે એ આફતની ફોજ વચ્ચેથી નાસી આવ્યો. ઓ ખુદા! આ શા પાપ ફૂટ્યા? હું તો ઈસ્ટરના દરેક તહેવારે મંત્રોથી શુદ્ધિ કરાવું છું!'

ખરી વાત તો એકલો ઑનામિકો જ જાણતો હતો અને એણે તે બધાથી છાની રાખી હતી. એ દિવસે ચિત્રગૃહમાં કશું કામ થઇ શક્યું નહિ. ડોમાથી રાતનો પ્રસંગ કેમે ભૂલાયો નહિ. ઉચ્ચ કળાની ચર્ચામાંથી સૌ ભૂતકથાઓ કહેવાની સ્પર્ધામાં પડી ગયા. સાંજ સુધીમાં તાકીએ ઘર બદલી નાખવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો. વાત વધી પડી. આ ઉપદ્રવનું નિવારણ કરવા પાદરીને પણ બોલાવવામા આવ્યો. એણે માસ્રોનું સમાધાન કરવાના ઉપાયો યોજવા માડ્યા ત્યારે ઑનામિકોએ પોતાનો ખુલાસો કરવાની તક મેળવી. એને ભાષણ કરતા પણ સરસ આવડતું હતુ. એ બોલ્યોઃ

'આત્માના ઘરમાં ભૂતપિશાચ તો કદી જ આવી ન શકે એટલી તેમની પવિત્રતા અને ધાર્મિકતા જોરવાળી છે. તેમના જેટલું ધર્મધ્યાન કોઇ કરતું પણ નહિ હોય. છતાં આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે આપણે ચિત્રકાર રહ્યા; આપણે પિશાચને ભયંકર રૂપે જ ચીતરીએ છીએ, તેથી આખી ભૂતસૃષ્ટિ આપણા ઉપર વેર રાખે એ સ્વાભાવિક છે . . .'

પાદરી સાહેબ આ બધુ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા હતા અને અનુમતિમાં માથું હલાવતા હતા. ઑનામિકો બીજા મુદ્દા પર આવ્યો—

'વળી પાછા આપણે દેવો, દેવીઓ, સંતો વગેરેના ચિત્રો પણ દોરવામાં બાકી નથી રાખતા. ઠેરઠેર એમનાં જ ચિત્રો થઇ ગયાં છે. એ દરેક ચીતરામણથી આપણે સેતાની સૃષ્ટિને સીધુ અપમાન કરીએ છીએ અને એકામ રીતે આ પિશાચો સાથે અથડામણમાં ઊતરીએ છીએ . . .'

'અરે, પણ તેમનો ત્રાસ દૂર કેમ રાખવો?' માસ્રો અધીર થઇ બોલી ઊઠ્યો.

'શાંત! ગુરુજી, હું એ જ મુદ્દા પર આવું છું. આ ભૂતપિશાચોનું બળ રાત્રે જ વધે છે. દિવસનો પ્રકાશ પરમાત્મા સૂર્યની સાથે ખેંચી લે છે, તે વખતે આપણ પામર મનુષ્યો પર એ ભૂતો જોર બતાવે છે. એટલે મારી તો આપને નમ્ર વિનતિ છે કે પરમાત્માનો પ્રકાશ ન આવે ત્યાં સુધી આપે આંખ ઉઘાડવી નહિ; અને આપ ધર્માત્માને કદી દુઃખ થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. શુદ્ધ અને પવિત્ર માણસની નિદ્રામાં ખલેલ કરવાની શક્તિ એ પિશાચોમાં છે જ નહિ.'

ઑનામિકોની આ વાતમાં પાદરી સાહેબે પણ સંપૂર્ણ સંમતિ દર્શાવી એટલે ઉસ્તાદે ઘર બદલાવવાનું માંડી વાળ્યું. બીજે દિવસે ફ્લૉરેન્સ નગરીનો સોનેરી સૂર્યપ્રકાશ તેની બારી પર છવાયો ત્યારે જ તે ઊઠ્યો.

ફ્લૉરેન્સ ત્યારે પૂર્વગ્રહોનું ધામ હતું. દુનિયાને અજવાળનાર એની ઘાતે જેવી મહાન પ્રતિભાઓ ત્યારે બાલ્યાવસ્થામા હતી. કળાનો આદર બહુ ઓછા વર્ગમાં જન્મ્યો હતો. જ્ઞાન હજુ પાદરીઓનો ઈજારો ગણાતું ને જનતાને હાથ એ ન ચડે તેની ખાસ તકેદારી રાખવામાં આવતી.

દરેક નવા ગપગોળામાં માનનારા ત્યારે મળી

પીઠ પર બળતી રોશનીથી ભડકેલા વાંદા ઓરડીમાં આમતેમ નાસવા લાગ્યા ને ભૂતાવળ જેવો દેખાવ બની રહ્યો

આવતા ને એ પ્રમાણે ઍાનામિકોવાળી વાત પણ ખૂબ ચવાવા લાગી. પરિણામે કેટલા યે ચિત્રગૃહોએ રાત્રે કામ કરવાનું બંધ કરી દીધું.

ઍાનામિકો બફલમાકો ચિત્રકળામાં આધુનિક વિચારોનો પૂર્વજ હતો. તેના સ્વતંત્ર માનસે તેના કાર્યમાં પણ અભૂતપૂર્વ છૂટ આપી. તેની કૃતિઓએ લોકોની રસવૃત્તિ ઉત્તેજવા માંડી. યજ્ઞવેદી પર બળતી મીણબત્તી જેવા સદીઓના નઝાંખા પ્રકાશમાંથી તેણે કલાનો દીપક પ્રકટાવ્યો.

ચિત્રગૃહમાંથી છૂટા થયા પછી એણે પોતા પર જ બધું કામ ઉપાડ્યું ને એમાં એને સારી જેવી કીર્તિ મળી. થોડા વખત પછી ફ્રાન્સિસ્કાના સ્ત્રીઓના મઠના ચિત્રકામ માટે તેને રોકવામાં આવ્યો. નાતાલ પહેલાં એણે પોતાનું કામ પતાવી લેવાનું હતું, જેથી સાધ્વીઓ નાતાલ ઊજવી શકે.

એને તો જોઈતી એકાંત મળી એટલે એનો પૂરો લાભ લેવા માંડ્યો. મઠને એણે પોતાનું નાનુંસરખું રાજ્ય બનાવી દીધું. ફાવે તેવો પોશાક પહેરતો ને ફાવે તે રીતે એ રહેતો.

પણ એની આ વર્તણૂકે બારણાંની તરડોમાંથી એને નીરખતી સિસ્ટરોના મનમાં શંકા ઉપજાવી. સુંદર ઝભ્ભામાં સજ્જ થએલા માસ્ત્રોને બદલે લાંબા પહેરણમાં આમ તેમ ફરતા ઍાનામિકોને જોઈ એમને થયું કે એ તો કોઈ સામાન્ય રંગરેજ છે. ઍાનામિકો બફલમાકો તો હજુ ચીતરવા આવ્યો જ નથી.

એમણે એ વાત મઠની સાધ્વી પાસે કરી. એ દોડતી ત્યાં આવી. ઍાનામિકોએ ગુરુને સલામ કરીઃ 'ગુડ મૉર્નિંગ, હોલી મધર! પ્રભુના તમને આશીર્વાદ હો. સેવકનું શું કામ છે?'

'આમીન, જુવાન!' એણે જવાબ આપ્યોઃ 'તને

બધી ગંભીરતા ભૂલાઇ ગઈ ને તોફાની વિદ્યાર્થિનીઓ જેમ હસતી કૂદતી બધી સાધ્વીઓ માસ્ત્રો ઍાનાગિકો આસપાસ એકઠી મળી

ઘણો વખત અહીં આવ્યે થઇ ગયો, પણ માસ્ત્રો ઍાનામિકો હજુ કેમ નથી દેખાયા? કામ તો બધુ એમને કરવાનું હતું.'

બીજો કોઇ હોત તો તો આ બનાવથી ઉશ્કેરાઇ જાત; પણ ઍાનામિકોને મશ્કરી કરવાની આ સુગમ તક મળી હોય એમ લાગ્યુ. તેણે માસ્ત્રોને વાત કરવાની કબૂલાત આપી.

અને પછી પોતાની કામગીરી પર એ વળગ્યો. એક મોટા સ્ટૂલ પર બીજું સ્ટૂલ ગોઠવી, તે પર એક ચંબૂ મૂકયો. ચંબૂના નાળચામાં પીંછી મૂકી ભીંતને અડકતી એવી રીતે મૂકી કે જાણે ચિત્ર પર જ ફરે છે! ને પછી તેના પર એક લાંબો ઝભ્ભો ઓઢાડી દીધો. બસ. પછી જાહેર કર્યું કે માસ્ત્રો ઍાનામિકો ચીતરે છે. સાધ્વીઓ બાકોરામાંથી માસ્ત્રોને શાંતિ અને આશ્ચર્યથી જોવા માંડી. એનો બાંધો, એની છટા અને ભવ્યતા પર ખુશ થઇ ગઇ!

ઍાનામિકોએ પંદર દિવસ બહાર ફરી આવવાનો ઇરાદો કર્યો. સાધ્વીઓ તો દરરોજ માસ્ત્રોને નજરાવતી ગઇ. પણ એનો એકનો એક 'પોઝ' જોઇ પછી વિમાસણમાં પડી. એમાંની એક જરા હિંમતબાજ હતી. એ અંદર ગઇ ને નજીકથી ઍાનામિકોને જોવા લાગી. પણ ઓહ! એને ચહેરો જ ક્યાં હતો! બધી સાધ્વીઓને એણે એકઠી કરી. ધાર્મિક ગંભીરતા બધી ભૂલાઇ ગઈ ને તોફાની વિદ્યાર્થિનીઓ જેમ હસતી કૂદતી બધી સાધ્વીઓ માસ્ત્રો ઍાનામિકોના કકડા કરવા માંડી. આ બાલચાળો એમને સમજાઇ ગઇ ને એ તેમને માટે યોગ્ય જ હતી એમ તેમને લાગ્યું.

પખવાડિયું રહી ઍાનામિકો પાછો આવ્યો: 'કેવું કામ ચડે?' આવતાં વેંત એણે પૂછ્યું. સાધ્વીઓએ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી. પછી તો બધી એની રમૂજ ને વાર્તાઓ સાંભળવા એની આસપાસ એકઠી થવા માંડી. નાતાલના ઘંટ વાગ્યા ને ઍાનામિકોએ પોતાનું કામ ખલાસ કર્યું.

પછીથી, સંત ફ્રાન્સિસના દેવળનું કામ એણે પૂરું કર્યા બાદ બિશપ ગીડોએ પોતાના દેવળનું ચિત્રકામ તેને સોંપ્યું. બિશપને એક પાળેલું જનાવર હતું. માણસોમાં જેવો ઍાનામિકો એવો જનાવરોમાં એ વાંદરો હતો. ઍાનામિકોનું બધું કામ એણે એવી એકાગ્રતાથી જોયા

માંડ્યું કે કોઈ કાલામાં કાલો વિદ્યાર્થી પણ એવું નિરીક્ષણ ન કરે. ખાલી ચિત્રોની જ નહિ; રંગોની મેળવણીનું પણ તે નિરીક્ષણ કરતો!

સોમવારે ફરી શરૂ કરવા, એક શનિવારે ઍાનામિકોએ પોતાનું કામ બંધ કર્યું ને ઘેર ગયો. વાંદરાને પોતાનું કૌશલ્ય દેખાડવાની એ સરસ તક મળી ગઇ. જોઇએ એટલા રંગો ને પીંછીઓ જોઈ એ તો ખુશખુશ થઇ ગયો. એક કુંડામાંથી બીજામાં ને બીજા-માંથી ત્રીજામાં તેણે રંગો મેળવવા માંડ્યા. પછી એક મોટું બ્રશ લઇ ગફલમાકોના ચિત્રો ઘૂંટવા માંડ્યો.

ચિત્રનો એકે ભાગ એણે વગરસુધાર્યો ન રહેવા દીધો. પછી બાકી રહ્યા એટલા બધા રંગો, એકે ટીપું બહાર ઢોળ્યા વગર એણે એક મોટા કુંડામાં એકઠા કર્યા ને નીચે કૂદી, ધરાઇધરાઇને પોતાની કામગીરી જોઇ, સંતોષ પામી પાછો પોતાને ઠેકાણે બેસી ગયો.

સોમવારે ઍાનામિકોની સ્થિતિ અવર્ણ્ય થઇ પડી! કલાકો સુધી એણે એનું કારણ ખોળ્યા કર્યું. એને કોઇ દુશ્મનની અદેખાઇનું જ એ ફળ લાગ્યું ને ધુવાં-ફુંવાં થઇ બિશપને જઇ વાત કરી. ક્રોધિત કલાકારને મહામુશ્કેલીએ બિશપે શાંત પાડ્યો. તેના ચિત્રોના રક્ષણ માટે હથિયારબંધ પહેરો મૂક્યો ને કોઈ અજાણ્યો અંદર ઘૂસવા આવે તો ત્યાં જ ઠાર કરવાની સૂચના આપી.

થોડા દિવસ વીતી ગયા પછી એક દિવસ ઓચિંતો કશો અવાજ સંભળાયો. પહેરેગીરો સાવધ હતા. ઘુસ-નારની કતલ કરવા હળવે પગે તેઓ અંદર ગયા.

પણ એમની જરા યે દરકાર કર્યા વગર વાંદરાએ તો બેઠક પર જગ્યા લીધી ને પોતાનું કામ આદરી દીધું. પહેરેગીરોએ એને એમ ને એમ રહેવા દીધો ને ઍાનામિકોને કહેણ મોકલ્યું.

'માસ્તર, માસ્તર, અમે ગુનેગારને પકડ્યો છે.' એક જણે જઇ ઍાનામિકોને કહ્યું.

વેરનો મુશ્કેરાટ કરતા ગફલમાકોએ પાંજરું ઊપાડ્યું. 'પાંજરાની જરૂર નથી' પહેરેગીરે કહ્યું. તેને લાગ્યું કે એમણે પોતાનું કામ પતાવી દીધું હશે એટલે એમ ને એમ તેની સાથે ચાલ્યો.

આવીને ગુનેગારને જોતાં જ ઍાનામિકો ખડખડાટ હસી પડ્યો ને પછી ગયો સીધો બિશપ પાસે. 'મહેરબાન, આવો મહાન ચીતારો તમારે ત્યાં હોવા છતાં મને

બ્રશ લઇ ઍાનામિકોનું ચિત્ર એ સુધારવા લાગ્યો

નાહકનો શા માટે ફ્લૉરેન્સથી બોલાવ્યો? મારી કળા તમારા વાંદરાને પસંદ નથી પડતી. એને માત્ર રંગો મેળવવાનું જ્ઞાન નહોતું; પણ તે પે હવે એ શીખી ગયો છે.

ભાઇબાપા કરી માંડમાંડ ત્રીજી વખત બિશપે ઍાનામિકોને સમજાવ્યો. વાંદરાને ઘટતી સજા થઇ. લાકડાના પીંજરામાં એને પૂરવામાં આવ્યો, જ્યાંથી એ ઍાનામીકોનાં ચિત્રો જોઇ બળ્યા કરતો.

એક દિવસ ઍાનામિકોને એનો મિત્ર બ્રૂનો મળવા આવ્યો. 'મારા પાત્રો શું કહેવા માગે છે એ દુનિયાને હું કેમ સમજાવું?' એણે સવાલ કર્યો. ઍાનામિકોએ તરત પીંછી લીધી. ચિત્રમાં એક સ્ત્રીના મોં આગળ પરપોટો મૂક્યો ને તેમાં એને કહેવાના શબ્દો મૂક્યા. એ પછી તો એ પદ્ધતિ ખૂબ ફેલાઇ. જૂનાં ચિત્રોમાં અને આજનાં કાર્ટૂનોમાં એ ખૂબ દેખાય છે, પણ એનું મૂળ તો બ્રૂનો અને ઍાનામિકોની આ મજાકમાં જ રહ્યું છે.

હવે ઍાનામિકોની સ્વાભાવિક મજાકનું એક બીજું ઉદાહરણ આપી આ પ્રકરણ આટોપીએ.

કૅલ્શીનિયાના એક દેવળમાં, હાથમાં બાળક વાળી માતા મેરીનું ચિત્ર દોરવા તેને રોકવામાં આવેલો. એણે એ કામ ખલાસ કર્યું, પણ એના મહેનતાણાને બદલે માત્ર આભારના શબ્દો જ એને મળ્યા. એણે કંઇ ન કહ્યું. ચિત્ર ખુલ્લું મૂકવાના આગલે દિવસે

ઍાનામિકો માતા મેરીના હાથમાં-નું રીંછનું બચ્ચું પાણીથી ધોવા લાગ્યો

અફવા ઊડી કે ઍાનામિકો ગુમ થયો છે. ચિત્ર દોરાવ-નાર એનો ઘરાક તો એથી ખૂબ ખુશ થયો. એ સીધો દેવળમાં ગયો ને ચિત્ર ખોલી જોતા જ ભડકી ઊઠ્યો. મેરીના હાથમા બાળકને બદલે રીંછનું બચ્ચું!

એની સ્થિતિનો તો ખ્યાલ કરો! બીજે દિવસે તો એની ઉદ્ઘાટનક્રિયા હતી અને સારી પ્રજા એ મહાન કૃતિ જોવા આવવાની હતી! ઘરાક તો પૂરપાટ ફ્લૉરેન્સ ઊપડ્યો ને ઍાનામિકોને ખોળી કાઢ્યો. ઍાનામિકોએ તરત પોતાના મહેનતાણાના પૈસા માગ્યા. ગરજના માર્યા એના મહેનતાણાથી યે વધુ પૈસા ઘરાકે ચૂકવ્યા.

ઍાનામિકો દેવળમાં આવ્યો. હાજર રહેલા બધાને શંકા હતી કે ધારેલા વખતમાં એ પૂરું કરશે કે નહિ. પણ એણે તો તરત પાણીની એક ડોલ ને વાટળી મગાવી ને ચિત્રને ધોવા મંડી પડ્યો.' ધોવાતું ગયું તેમ ચિત્ર પરથી રંગનો ભૂકો ઊતરતો ગયો ને થોડીવારમાં જ રીંછના બચ્ચાને બદલે બાળક પ્રગટ થયું. પૂરી બે મિનિટ પણ એ કામને ન લાગી!'

ઘરાક તો એ જોઇ ખુશ થઇ ગયો: 'તમને તસ્દી આપ્યા વગર જ હું એ કરી શકત.' તે બોલ્યો.

'તસ્દી નહિ, પણ મને પૈસા આપ્યા વગર જ.' છેવટ સુધી રમૂજી ઍાનામિકોએ એનું વાક્ય સુધાર્યું ને પછી ચાલતી પકડી.

અથાણું

પહેલી તારીખ હતી. મુનીમે બધાં ભાડાં વસુલ કરી લીધાં હતાં; ફક્ત એક ઓરડી બાકી હતી. ત્યાં એક નાની છોકરી બેઠેલી. મુનીમને જોઇ તેણે કહ્યું. 'બા અને બાપાજી એક બજાર ગયા છે. તમે શુક્રવારે ફરી વાર આવશો?'

'શુક્રવારે કેમ?' મુનીમે પૂછ્યું.

'અમે ગુરુવારે ઘર ખાલી કરીને જવાનાં છીએ.'

શેઠ: (જમતાંજમતાં ગુમાસ્તાને) અહવા મગન, અત્યારનું ને ભેગાભેગુ રાતનું પણ જમી લેજે. આજે કામ છે, માટે ઘડીઘડી અવાશે નહિ.

મગન. સારું શેઠ.

(ખાઇ ઊઠ્યા પછી)

શેઠ: ચાલ હવે ચોપડા ઊચકી લે.

મગન: (ઠંડે કલેજે) ક્યાં ચાલું? મેં રાતનું ખાધુ ને? એટલે હવે તો સૂઇ જવાનો વખત થયો. હવે કાલે વાત

ગુમાસ્તો: શેઠ, આ અક્ષર ઘણા ખરાબ છે તેથી વાંચી શકાતા નથી.

શેઠ: ગધેડો પણ વાંચી શકે તેવા છે. લાવ હું વાંચી આપું

શિક્ષક: બેવકૂફ, હું તને ભણાવી ભણાવીને થાક્યો, પણ તું તો ઠોઠનો ઠોઠ જ રહ્યો હું ખરેખર મૂર્ખનો સરદાર છે.

વિદ્યાર્થી: નહિ સાહેબ, તમે ભૂલ્યા. હું સરદાર નથી પણ શિષ્ય છું

એક: ગમે એમ, પણ રૂપો ફાંસીમાંથી તો બચી ગયો.

બીજો: કેમ? માફી મળી?

એક: અરે ના રે! જેલમાં જ એ મરી ગયો!

અનારોગ્યનાં બે કારણો

૧ .. ઝેર

એટલે શરીરને જરૂરી કોઈ પણ તત્ત્વનો અતિયોગ: પેટ એટલે ખોરાક ભરવાનો કોઠાર સમજી, એથી આપણે સેંકડે નેવુ ટકા રોગોના ભોગ બનીએ છીએ.

૨ .. ભૂખમરો

એટલે શરીરને જરૂરી તત્ત્વોનો હીનયોગ: બાકીના દસ ટકા રોગોનો જનક. અને તે એકલા ખોરાકનો જ નહિ, પરંતુ પાણી અને હવાનો પણ.

કેવી રીતે તે આ ઉપયોગી લેખ કહેશે

આરોગ્ય શું અને એ કેવી રીતે મેળવી શકાય, એને વિષે જો આપણી પાસે સાચું જ્ઞાન હોય તો આપણે જરૂર દવાઓની ગુલામીમાંથી મુક્ત થઇ શકીએ. પણ કમનસીબે આ પ્રચારયુગમાં મોટા ભાગના લોકો આ વિષયને લગતું જ્ઞાન, સાચાને બદલે જૂઠું, અને પૂરાને બદલે અધકચરું ધરાવતા હોય છે.

એ જ રીતે રોગ શું છે, અને એ શી રીતે થાય છે, એ વિષે પણ લોકોને બહુ જ અસ્પષ્ટ, ભ્રામક અને ભૂલભરેલા ખ્યાલો હોય છે.

માનવી જ્યારથી વિચાર કરતો થયો ત્યારથી એણે આ વિષય ઉપર અવલોકન, અનુમાન, ચિંતન અને મનન કરીને આ બાબત વિષે સત્ય ખોળવાનો પ્રયત્ન કર્યા જ કર્યો છે.

આ વિષયને લગતો જે વૈજ્ઞાનિક પુરાવો એકઠો થયો છે, એ ઉપરથી એમ જરૂર કહી શકાય કે આપણા વડવાઓ જેટલા આપણે આજે અંધારામાં નથી. જો કે જીવન અને મરણ, રોગ અને આરોગ્ય, શરીર અને જીવનતત્ત્વ એ વિષયોને લગતું આપણું જ્ઞાન બહુ અલ્પ છે, તો પણ નીચે જે સિદ્ધાંતો રજુ કરવામાં આવ્યા છે, એ જો સાચા ન હોય તો પણ સત્યની વધુમાં વધુ નજદીક છે, એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય.

પહેલાં તો આપણે એ જોઇએ કે માનવીની જીવનમર્યાદા કેટલી ? આ પ્રશ્નનો કશો ચોક્કસ જવાબ આપી શકાય એમ છે જ નહિ. એક બાજુએ જન્મીને તરત જ મરતાં બાળકો અને બીજી બાજુએ મરજી મુજબ જીવન લંબાવતા યોગીઓ જોઇને આપણને ઉમરના કયા આંકડા ઉપર આંગળી મૂકવી એની સમજણ પડતી નથી. યોગીઓનો પ્રશ્ન બાજુએ મૂકીએ તો પણ ઇંગ્લંડમાં ૨૦૭ અને ચીનમાં ૨૫૦ વર્ષના દીર્ઘજીવીઓનાં નામો તવારીખોપાને ચડયાં છે. આમ હોવાથી માણસે અમુક ઉમરે મરવું જ જોઇએ એમ આપણે ખાત્રીપૂર્વક કહી શકીએ નહિ.

બીજી બાજુ જોઇએ તો જગતના શાણામાં શાણા શરીરશાસ્ત્રીઓ કહી રહ્યા છે કે, માનવીના દેહની રચના એવી તો અપૂર્વ છે કે એનો નાશ થવો જ ન જોઇએ!

આ રીતે જોઇએ તો 'કુદરતી મોત' એ વિજ્ઞાનને મન એક ભારે અને અણઉકલ્યો કોયડો છે.

મોત સ્વાભાવિક છે એમ માની લઇએ, તો પણ ઘડપણની શરૂઆત કઇ ઉમરે થવી જોઇએ, એ વળી પાછું નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. કેટલાક ત્રીસ વર્ષે બુઢ્ઢા થાય છે, અને કેટલાકના એંસી વર્ષની વયે પણ બધા વાળ કાળા અને દાંત સાબૂત હોય છે!

ઘડપણ અને મોત સ્વાભાવિક છે કે નહિ એ વાદવિવાદનો વિષય હોઇ શકે, પણ રોગો તો અસ્વાભાવિક જ છે એ નિર્વિવાદ છે. અર્વાચીન આરોગ્યશાસ્ત્રના વિચારપ્રવાહોથી પરિચિત લોકો એમ ચોક્કસપણે માને છે કે, સાજા રહેવું કે માંદા પડવું એ આપણા હાથની વાત છે. તેઓ માને છે કે, કારણ સિવાય કોઇ રોગ થતો જ નથી!

દવા, દુવા ને ધૂણવાથી રોગો મટાડવા માટે તબીબ, ફકીર અને ભૂવાને ત્યાં દિનરાત ભમતા લોકો ભાગ્યે જ વિચાર કરે છે કે 'રોગનું કારણ શું?'

આજ સુધીમાં આશરે ૨૪૦૦ રોગો ખોળી કાઢવામાં આવ્યા છે; અને જો કે દરેક રોગને જુદાજુદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તોપણ એમને ઉત્પન્ન કરનારાં શારીરિક કારણો તો બે જ છે: ઝેર અને

ભૂખમરો. દુનિયા ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતા એકેએક રોગને માટે, આ બે જ કારણો જવાબદાર છે.

હવે, ઝેર એટલે શું? એક તો કોઇ પણ જરૂરી વસ્તુનો અતિયોગ એ ઝેર. બીજું, પ્રાણીમાત્રના દેહના ધારણ, પોષણ અને સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે જે જે પદાર્થો બીનજરૂરી કે નુકસાનકારક હોય, એ બધાને ઝેર કહી શકાય.

અને ભૂખમરો એટલે શરીરને જરૂરી તત્ત્વોનો હીનયોગ અથવા તો સમૂળગી અછત.

જગત ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતા સૌ રોગોનું મૂળ તો એક જ હશે, એવો કંઇક ઝાંખો ખ્યાલ પ્રાચીન કાળમાં એકાદ બે લેખકોને આવેલો. આ દેશમાં લખાએલો 'सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मला' । એ શ્લોક આ વસ્તુ જ જણાવે છે. ગ્રીક લેખકોમાં પ્લેટોએ પણ આવો જ ખ્યાલ રજૂ કર્યો હતો.

પણ આ સત્યનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર તો આજથી આશરે પચાસ વર્ષ ઉપર જર્મનીમાં મહર્ષિ લૂઇ કુહ્નેને થયો. એમણે જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર એ વસ્તુ સિદ્ધ કરી કે, સૌ રોગોનું મૂળ શરીરમાં ભરાએલો બીનજરૂરી કચરો-વિજાતીય દ્રવ્ય (*morbid* matter)જ છે. એમના સિદ્ધાંતનો સાર એ છે કે: 'શરીરમાં બીનજરૂરી તત્ત્વોનો સંચય થવાથી રોગ અથવા માંદગીને નામે ઓળખાતી અવ્યવસ્થા ઊભી થાય છે.' સાથે સાથે એમણે એ પણ સિદ્ધ કર્યું કે, જંતુ એ રોગનું 'કારણ' નથી, પણ 'પરિણામ' છે.

આ સિદ્ધાંતને આજ સુધી કોઇ જૂઠો પાડી શક્યું નથી; પણ જર્મનીના એક અન્ય વિદ્વાનની શોધથી એનું સહેજ રૂપાંતર (*modification*) થયું છે.

જર્મનીના ડૉ. વિલિયમ સુઝલરે એક નવી જ પદ્ધતિ સ્થાપી. એમનું કહેવું હતું કે, માનવ દેહમાં બાર મુખ્ય ક્ષારો છે આ પદ્ધતિ બાયો કેમિસ્ટ્રીને નામે ઓળખાય. એ જણાવે છે કે 'શરીરમાં જરૂરી તત્ત્વોની અછતથી માંદગી ઉત્પન્ન થાય છે'.

જગતના આધુનિક શરીરશાસ્ત્રીઓએ અને આહારશાસ્ત્રમાં થએલી અનેક શોધોએ આ બે સિદ્ધાંતોને ખૂબ મજબૂત બનાવ્યા છે. આજે તો એમ માનવામાં આવે છે કે, આશરે ૯૦ ટકા રોગો ઝેરથી થાય છે, અને લગભગ ૧૦ ટકા રોગો ભૂખમરાથી થાય છે.

માનવીના શરીરમાં જોઇતાં સૌ તત્ત્વો હવા, પાણી ને ખોરાકમાંથી આવે છે; એટલે આ ત્રણેની વિપુલતા અને વિશુદ્ધિ ઉપર શરીરના આરોગ્યનો આધાર છે.

એક ઓરડામાં બારી બારણાં બંધ કરીને સૂતેલાં અનેક માણસોનાં મરણની હકીકતો આપણે વાંચીએ છીએ. આ લોકો હવાના ઝેરથી મરે છે. ફરજિયાત કે મરજિયાત ગળાફાંસો ખાઇને મરનાર હવાના ભૂખમરાથી મરે છે.

પણ હવાનો અતિયોગ શક્ય છે? હા એની ખાતરી કરવી હોય તો વાજાંવાળાના પાયમાલ ફેફસાં જોવાં!

પરંતુ સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે, સોએ-પંચાણું માણસો તો ઓછેવત્તે અંશે હવાના ભૂખમરાથી જ પીડાતા હોય છે મોટા ભાગનાં માણસોની શ્વાસોચ્છ્વાસની ટેવો ખામી ભરેલી હોવાથી, પોતાનાં ફેફસાનો તેઓ જોઇતો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

શરીરને માટે બીજું આવશ્યક તત્ત્વ પાણી. રણમાં તરસે મરતો માણસ પાણીની અછતથી, ને તળાવ કે દરિયામાં ડૂબી મરતો માણસ એના અતિરેકથી મરે છે

પાણીનો માત્ર અતિરેક કે અછત ન હોય એટલું જ પૂરતું નથી. એ, સાથેસાથે નિર્મળ પણ હોવું જોઇએ ગામડાઓમાં વાવોના પાણીથી ઘણાને વાળા નીકળે છે અને અન્ય ઉપદ્રવો થાય છે, એ જાણીતી હકીકત છે

ખોરાક આપણને અનેક માર્ગે વિષમય બનાવે છે ખાઉધરાપણું અને પીઉધરાપણું એ પહેલો માર્ગ છે વીશીઓ અને હૉટેલોનો ગંદો અને વાસી ખોરાક એ બીજો માર્ગ છે.

ખોરાકના અભાવથી એક માણસ મરતો હોય તો એની અનિશ્ચયતાથી દસ મરે છે એમ માનવામાં સહેજ પણ વાંધો નથી. ખોરાક વારંવાર ખાવાથી પૂરતું ચાવ્યા વિના ગળા નીચે ઉતારવાથી, અનેક વાનીઓ એકીસાથે લેવાથી, ભૂખ વિના ખાવાથી કે તરસ વિના પીવાથી, તે શરીરમાં અનેક પ્રકારનાં દોષો અને વિષો ઉત્પન્ન કરે છે.

માંદા માણસને સમજાવી-પટાવી કે બળજબરીથી ખવડાવેલો ખોરાક, માંદગીને લંબાવે છે અને જિંદગીને ટુંકાવે છે.

ચા, કૉફી, કોકો અને ચૉકોલેટ જેવાં પીણાંની કીમત, ખોરાકની દૃષ્ટિએ તો કશી જ નથી; અને એ જો ઉગ્ર પ્રમાણમાં કે વારંવાર લેવામાં આવે, તો એમની અસર પણ દવાઓ જેવી જ છે.

મસાલાઓનો યોગ્ય વપરાશ થાય તો શરીર એને અનુકૂળ થઇ શકે છે; પણ એમનો અતિરેક તો શરીરને ઝેરી બનાવે છે. દરેકેદરેક ખોરાકને વધુમાં વધુ રાંધીને નિઃસત્ત્વ કરી, આપણે એક ધીમુ ઝેર જ લઇયે છીએ.

ઘઉંમાંથી મેંદો તૈયાર કરવાની, ગોળમાંથી ખાંડ છૂટી પાડવાની, કરડમાંથી ચકચકતા ચોખા બનાવવાની અને એવા જ અન્ય માર્ગોથી, સારા ખોરાકોને નઠારામાં ફેરવવાની જે લોકપ્રિય પ્રવૃત્તિ આજે ચાલી રહી છે, એને આપણે એક રીતે પ્રજાદેહને ઝેરી બનાવવાની અને બીજી રીતે ભૂખે મારવાની પ્રવૃત્તિ કહી શકીએ.

માણસના સૌ રોગોને મટાડે એવી એક જ દવા હજી સુધી હાથ આવી નથી. પણ એના નેવું ટકા વ્યાધિઓને દૂર કરે એવી એક દવા તો શોધાઇ છેઃ એ દવાનું નામ, 'વૈજ્ઞાનિક લંઘન!'

ઉપવાસના હિમાયતીઓનો એવો દાવો છે કે, શરીરનાં સૌ રોગોત્પાદક ઝેરોને ઝડપીમાં ઝડપી નિકાલ કરી, ટૂંકામાં ટૂંકા વખતમાં એ આરોગ્ય બક્ષે છે. જો ઉપવાસથી નેવું ટકા રોગ મટતા હોય તો બાકીના દસ ટકા મટાડવાને વળી દવા પીવી? હરગીઝ નહિ! એ રોગો તો ભૂખમરાથી થાય છે અને પથ્ય આહાર એ જ એનો ઉપાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે દુષ્કાળમાં સેંકડો લોકો ભૂખમરાથી મરે છે; પણ એનાથી અનેકગણા લોકો સુકાળમાં પણ ભૂખમરાથી મરે છે. છતાં સુકાળના ભૂખમરાને કોઇ ભૂખમરાને નામે ઓળખતું નથી!

આ ભૂખમરો શ્રીમંત અને ગરીબ સૌને સરખી રીતે લાગુ પડે છે એથી થતા રોગોને, વૈજ્ઞાનિકો ન્યૂનતાજનક રોગો–deficiency diseases—નામે ઓળખે છે.

સૌથી પહેલો જોઇએ પ્રજીવકો (વિટામિનો)નો ભૂખમરો. પ્રજીવક 'અ'ના અભાવથી શરીરની રોગનિરોધક શક્તિ ઘટે છે, અને તેથી જ એ અનેક ચેપી રોગોનો ભોગ બને છે. આંખોના કેટલાક રોગોના મૂળમાં, એની તૂટ એ એક કારણ હોય છે.

બેરી–બેરી જેવા જ્ઞાનતંતુઓના રોગો પ્રજીવક 'બ'ની તૂટથી થાય છે, અને એ પૂરતા પ્રમાણમાં આપવાથી આ રોગો મટી જાય છે. કબજિયાતમાં પણ આ તૂટ અમુક અંશે જવાબદાર છે, એ હમણાં જ શોધાયું છે.

સ્કર્વી નામનો દાંતના પારાનો રોગ પ્રજીવક 'ક'ની તૂટથી થાય છે.

બાળકોને થતો અસ્થિશોષ–rickets–નામનો રોગ મટાડવા માટે પ્રજીવક 'ડ'નો ઉપયોગ આજે આખી યે દુનિયા ઉપર થઇ રહ્યો છે.

વંધ્યત્વનાં અનેક કારણોમાંનું એક કારણ પ્રજીવક 'ઇ'નો અભાવ છે.

ક્ષારો પણ પ્રજીવકો જેટલા જ અગત્યના છે. સૌ ક્ષારોમાં વધુમાં વધુ અગત્યનો ચૂનો (Calcium) છે. ચૂનો, ફૉસ્ફરસ અને વિટામીન 'ડી'ની તૂટમાથી પાયોરીઆ જેવાં દર્દો ઊભાં થાય છે. ક્ષયરોગનાં કારણોમાં ચૂનાનો અભાવ એ મોટું કારણ છે, એમ હવે માનવામાં આવે છે. અને ભરપૂર ચૂનાના ખોરાક ઉપર રાખવાથી ક્ષયના દર્દીઓના મરણપ્રમાણમાં ખૂબ ઘટાડો થયો છે.

આપણા ગળામાં આવેલી થાયરૉઇડ ગ્રંથીમાં થતો ગોઇટર–Goiter–નામનો રોગ આજ સુધી વૈજ્ઞાનિકોને મૂંઝવતો હતો. આ રોગ થવાનું કારણ આયોડીનનો અભાવ છે, એ હવે સિદ્ધ થયું છે. જે બાળકોના ખોરાકમાં આ તત્ત્વનો અભાવ હોય છે, એમની તંદુરસ્તી નબળી રહે છે, ઊંચાઇ વધતી નથી, અને ભણવામાં ઠોઠ રહે છે. જે માબાપોને પોતાના બાળકોના –અને શિક્ષકોને અમુક વિદ્યાર્થીઓના–બુદ્ધિવિકાસમાં ખામી લાગતી હોય, એમણે અન્ય ઉપાયો સાથે, આહારસુધાર તરફ નજર દોડાવી જોવી.

પાંડુરોગ લોહના અભાવથી થાય છે, એ હજારો વર્ષથી જાણીતી હકીકત હતી; પણ હવે એમ મનાય છે કે એ લોહ અને ત્રાંબુ બંનેના અભાવથી થાય છે.

સંધિવા 'પોટેશિયમ ક્ષારો'ના અભાવથી થાય છે. ડેનમાર્કના મશહૂર આહારશાસ્ત્રી હિન્હહેડેએ બટાટાના ખોરાકથી અનેકનો સંધિવા મટાડ્યો છે. તેમજ આ દિશામાં અનેક કીમતી શોધખોળો કરી છે.

આ રીતે વિજ્ઞાન જેમજેમ આગળ વધતું જાય છે, તેમતેમ આહાર અને આરોગ્ય વચ્ચે ગાઢો સંબંધ છે એ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે.

આજથી ત્રીસ વરસ ઉપર ડૉ. વીલે જેવા દષ્ટાએ કહ્યું હતું, 'Food will be the medicine of future'—'ખોરાક એ ભવિષ્યની દવા થશે.' એની દીર્ઘદષ્ટિ અને ડહાપણ, એ વખતે તો એના તબીબ-મિત્રોની દષ્ટિએ એનું ચક્રમપણું જ હતું!

પણ આજે આપણે એની ભવિષ્યવાણી સાચી કરતી જોઈએ છીએ. ચિકિત્સાના ક્ષેત્રમા રોગો મટાડવા માટે દુનિયાભરમાં ધીમેધીમે પણ ચોક્કસ રીતે દવાઓનો ઉપયોગ ઘટતો ચાલ્યો છે, અને ખોરાકોનો વાપર વધતો ચાલ્યો છે. એના જમાનામા ખોરાકથી એક રોગ મટતો, આજે વીસ મટે છે.

જો કે ક્ષારોના કાર્ય વિષેની ચોક્કસ માહિતી મળવાની શરૂઆત, ઓગણીસમા સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જર્મનીના નિસર્ગોપચારક ડૉ. લામનથી થઇ છે, તો પણ એને લગતી અમુક અનુભવસિદ્ધ માહિતી આપણા દેશી વૈદકમા પણ હતી. વનસ્પતિના રસો, ચોખાનું ધોવણ, મધ વગેરે વસ્તુઓ અનુપાનમાં આપી, શરીરના ખૂટતા ક્ષારો પૂરા કરવાની એમની યોજના પ્રશંસનીય હતી.

આ ક્ષારો શરીરમા ખૂટવાનું કારણ શું છે, અને એમને લેવાનો સર્વોત્તમ રસ્તો કયો, એ વિષય તો એક સ્વતંત્ર લેખ માગી લે છે, છતાં આટલા ઉપરથી આપણી આગળ ત્રણ વસ્તુઓ સ્પષ્ટ થાય છે:

(અ) પથ્ય ખોરાક, યોગ્ય રીતે લેવો જોઇએ, જેથી એ શરીરમાં જઇને ઝેર ઉત્પન્ન ન કરે.

(બ) દારૂ, અફીણ, તમાકુ, ચા, કૉફી અને અન્ય ઓછુંવત્તું વિષ ઉપજાવનારાં વ્યસનોથી દૂર રહેવું જોઇએ.

(ક) દવાઓ, સીરમો, વૅકસીનો, એન્ટી–ટૉકસીનો અને પેટન્ટ દવાઓથી પણ ઉપરનાં કારણોસર દૂર રહેવું જોઇએ.

(ડ) ખોરાક એવો લેવો જોઇએ કે જે શરીરને જરૂરી સૌ તત્ત્વો પૂરાં પાડે અને કોઇ તત્ત્વની ખોટ ન પડવા દે.

(ઇ) શરીરનાં જૂનાં ઝેરોનો, ઉપવાસ, જલચિકિત્સા, પ્રાણાયામ અને સૂર્યપ્રકાશની મદદથી નિકાલ આણવો.

આટલું જો બરાબર કરી શકીએ તો સાજા થવાની અને સાજા રહેવાની ચાવી આપણા હાથમાં આવી ગઇ છે, એમ માની શકાય.

રોગ અને મોતના અસ્પષ્ટ ડરને બદલે, આપણે આત્મરક્ષણ માટે ઝેર અને ભૂખમરાના સ્પષ્ટ ડરની જરૂર છે.

રમણલાલ એન્જિનીઅર

ફોટોગ્રાફી વિભાગ

ફોટોગ્રાફી બહુ ખર્ચાળ શૉખ છે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. પણ કુશળતાથી કૅમેરા વાપરનારને બુદ્ધિ અને મહેનતના પ્રમાણમા બદલો મળે જ છે. આજ સુધી હિન્દમાં મોટી ઇનામી હરીફાઇઓ ભાગ્યે જ થતી, પરંતુ હવે નવીનવી હરીફાઇઓ યોજાય છે. માર્ચ ૧૯૩૭માં આગફા ફોટો કંપનીએ અખિલ હિન્દ ફોટોગ્રાફીના શૉખીન ને ધંધાદારીઓ માટે રૂ ૨૦૦૦)ની હરીફાઇ રાખેલી. તેનું પરિણામ હમણાં જ બહાર પડ્યું છે. રૂ. ૧૦૦૦)નું પહેલું ઇનામ જીતનાર મુંબાઇના ભાઈ એમ દેસાઈ છે ને રૂ. ૪૦૦, રૂ. ૨૦૦ તથા રૂ. ૧૦૦ એમ ત્રણ ઇનામો ઉપરાંત રૂ. ૧૦નાં એવાં ત્રીસ ઇનામો વહેંચ્યાં છે. આ હરીફાઇમાં ત્રણ ગુજરાતીઓ પણ ઇનામો મેળવી શક્યા છે.

*

ફોટોગ્રાફીમાં વારેવારે વપરાતો શબ્દ ટોન (tone) બે અર્થમાં વપરાય છે. એક તો એ પ્રિન્ટના રંગભેદ દર્શાવે છે, જેમકે બ્લુ ટોન, સેપીઆ ટોન, ગ્રીન ટોન, બ્લૅક ટોન વગેરે; બ્રોમાઇડ પ્રિન્ટ યા એન્લાર્જમેન્ટને જુદી જુદી દવાઓમાં નાખીને આખા યે ફોટો ચિત્રના કાળા રંગને જુદા રંગોમાં ફેરવાય છે. તે ક્રિયાને ટોનીંગ કહે છે.

છાયા-પ્રકાશ અને ચિત્રવસ્તુના મૂળ રંગોના પ્રમાણમાં વિવધના ફોટો-ચિત્રમાં એક જ રંગ ઘાડો, પાતળો, ધોરો એમ જુદા જુદા પ્રમાણમા ઊતરે છે. આને વર્ણભંગ કહી શકાય અંગ્રેજીમાં તેને Tones of the Picture કહે છે. ચિત્રની ખૂબી તેના વર્ણભંગ ઉપર અવલંબે છે. વર્ણભંગને ચિત્રની આકૃતિના રંગ (colour) સાથે કાંઇ જ નિસ્બત નથી.

હરીફાઇનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'પેરી આઇ બારી'—કુ. ઉષા ઠાકોર (મુંબાઇ): બીજું ઇનામ મોકૂફ રાખ્યુ છે; ત્રીજું ઇનામ: 'સંધ્યા'—ભાઇ ચંદુલાલ શાહ (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર: (૧) સૂર્યાસ્ત'—ભાઇ

ઇ. જે. લાખાણી (૧ લિંબાળા); (૨) 'પક્ષીયુદ્ધ'–ભાઇ અંબાલાલ ગાંધી (કાલુપુર); (૩) 'વસંતનું આગમન'–ભાઇ અચ્યુત કાપડીયા (મુંબઇ); (૪) 'બગભગત'–ભાઇ દેવેન્દ્ર જસાણી (ભાવનગર).

કુ કૃપા કાકીરેના ફોટો-ચિત્રમાં પ્રકૃતિના સર્વસાધારણ દૃશ્યને આકર્ષક સ્વરૂપમાં રજુ કરેલું છે. નાજુકથી વેરાએલા ગગનની ભૂમિકા પર ઝાડ અને તળાવની સુરચનાથી ચિત્ર દીપી ઊઠે છે. પરંતુ આગળના ભાગમાં જણાતું નીચી ઝાડીનું ઝૂંડ અને ક્ષિતિજના ડુંગરાની હારને ઢાંકની વચ્ચે આવતી તળાવની જમીનની લીટી આંખને દૂર જતી અટકાવે છે.

ભાઇ ચંદુલાલ શાહે ચિત્રને અનુરૂપ નામ શોધ્યું નથી. નદીતીરે સંધ્યા સમયે સ્નાનાદિ ક્રિયાથી પરવારી કપડાં ધોતી વ્યક્તિ એ ચિત્રનું લક્ષ્ય છે. સંધ્યા તો માત્ર ચિત્રનું વાતાવરણ જ છે. પ્રિન્ટ વધુ પડતો કાળો છે. વર્ણસંકર સચવાયા નથી.

ભાઇ લાખાણી કુદરતે રોજ કરેલું ચિત્ર બરાબર ઝડપી શક્યા નથી અને તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો નથી. ભાઇ અંબાલાલના 'પક્ષીયુદ્ધ'નો વિષય સારો છે; વધુ સુયોગ્ય વાતાવરણમાં બીજી કોઇ રચના કરી આ વિષય ફરી પાડી લેવા જોઇએ. ભાઇ કાપડીઆએ એમના ફોટો-ચિત્રમાં ઘણી વસ્તુઓ સમાવી છે. જો વિચારપૂર્વક વિષય અને વસ્તુની પસંદગી કરીને ચિત્ર લીધું હોત તો 'વસંતનું આગમન' દીપી ઊઠત. 'બગભગત'થી ભાઇ દેવેન્દ્ર ફેલાયા છે. નેગેટિવ ધાનથી હોવ એમ પ્રિન્ટ પરથી લાગે છે. બળવન્ત ભટ્ટ

ચીલાચાલુઓનો કકળાટ

(ચિત્રકાર • શંકરરાવ કિર્લોસ્કર . . . લેખક પ્રો. ના. ચિ. ફડકે)

આજસુધી નવા વિચારો ભલે દુનિયા સમક્ષ મૂકો કે બધા જ લોકો એનું સ્વાગત કરી રહે એમ બનવું કદી જ શક્ય નથી. 'જૂનું તે સોનું' માનનારો એક આખો વર્ગ સમાજમાં હોવાનો જ. નવા નવા વિચારોની એને હમેશાં ભીતિ રહ્યા કરવાની. સમાજમાં કોઇ પણ નવી કલ્પનાની રજૂઆત થઇ, કે એ વર્ગને મન તો જાણે દુનિયાનો પ્રલયકાળ આવી લાગ્યો! વળી એ પોતે આજના જે વિચારોને જૂના સમજે છે એ શું પહેલેથી જ જૂના હતા એટલે કે અનાદિ છે? તેમનો પણ આરંભ કોઇ નવયુગવાદીએ કોઇ કાળે 'નવા આચાર' તરીકે જ કર્યો હશે. એટલે, એક રીતે તો, આજના ચીલાચાલુઓ પણ નવયુગવાદીઓ છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે એમને થોડુંક જુનાએનું નવું લાગે છે. એને ભલે એકાદ તદ્દન નવીન કલ્પનાનું જ બચ્ચું તેમની નજરે ચડ્યું તો એને વાઘ માનીને એવા બૂમબરાડા કરવા એ મંડી પડવાના! કે 'હવે સમાજ રસાતાળ જવાનો'!

મૃત્યુ પછીનો પ્રદેશ

'કહો. અગમ એ સ્થળે ચમકતી હશે ચાંદની?
હશે અગર કાલિમા અતલ ઉર ઊંડાણ શી?
વદે જન અહીં ઘણાઃ "ગરવથી જીતી એ ગયો
નકી નિધન." કિંતુ એ ભરમ મોતનો ભેદનો
ન સ્પષ્ટ ઉદ્દગાર કો મનુજબાલ કાઢી શક્યો;
અહીં સુખદ સ્વપ્ન કલ્પન મૂકી અધૂરાં જવું
અચાનક મળ્યે નિમંત્રણ; ન દીઠું એવું નવું
હશે નિરખવું શું ત્યાં? લહી શકે નહિ તાગ કો?'

હવે ન વચનો કદા
શકે ટકી જ એહવા.
ચડ્યા શિખરિણી કંઇ અગમ પ્હાડકેડી; ગયા
વિમાનતીર સોસરા નીકળી આભ, પાછા ફર્યા
અમાપ જલ સિંધુના કરી દમ અમે છીછરા;
પ્રચંડ જગબુદ્ધિ ને હૃદયવેગ સામે જરી
ન ભેદ ટકતો હવે. નિધન! તારું યે રાજ્ય એ
જીની પ્રગટશું અમે પ્રબલ જ્યોત ગેધા તણી.

'અજ્ઞાત'

અમે *

અમારી રસવૃત્તિઓ અમ અહંત્વ સીમાવતી
મનુષ્યપર, વારતા કવનમા કહેલી નથીઃ—
અમે ધબક સૌ સહી જીવનના બધો નોતર્યાં,
અનાદિ શિશુહાસ્યને અવગણી પ્રવાહો વહ્યા
વ્યથા સ્મિત દયા ઘૃણા પ્રખર વાસનાઓ તણા
પ્રબંધ અમ પ્રાણના હચમચાવતા, તે લહ્યા.
શરીર ધન કીર્તિ લોભ નિજ કલ્પનોમાં વર્યા—
સમુજાતિ તણા અહંમહજ કુંદનો ભોગવ્યાં;
અગે પતિત થૈ અને મલ–ગભીરતા તાગતા,
વિઘાતક બલો ચુગી નિકષ ઝેરના તારવ્યા.
બધા સ્થિતિ તણા પ્રલાપ કટુમિષ્ટ ભાષા જડ્યાઈ§
કર્યા અમ સહિષ્ણુતાવશ, યથાર્થ હૈયે ગ્રહ્યા;
રહ્યાં અણુગ્રહ્યાં છતાં વહન વિશ્વવ્યાપારનાં,
અમો અબલને વિરાટ-જન-યોધ દેજો ક્ષમા!

સ્વપ્નસ્થ

* ઉમાશંકરની સહકૃતિ

§ ભાષા દ્વારા શક્ય

કવિતાક્ષરી

(મિશ્ર)

પૃથ્વી પરે રેત પ્રસારી હાથથી
લખ્યા કંઈ અક્ષર તે પરે મેં.
હૈયે રૂચ્યા ના, સહુ એ ભૂંસીને
લખ્યા વળી અક્ષર અન્ય તે સ્થળે.
પૃથ્વી તણો, આમ વિશાળ હૈયે
લખી ભૂંસી કૈં કવિતાક્ષરી મેં.
ના ભૂમિના ચેતનહીન ઉરથી
સુણ્યું તથાપિ કહીં એક સ્પન્દને.
વાયુ તણે એક પ્રચંડ ઝાપટે
આવી, ઉડાડી મુજ રેત સર્વ ગૈ.
લખું લખું ત્યાં ઉર થાય મારૂં–
કહોરઃ હૈયે પણ પૃથ્વી કેરા
લખાય ના, અક્ષર એક શું લખું?
ઊડન્ત રેતીકણ નીરખી રહું.

ભાનુ

પુરાણો દીવડો

(માઢની ધૂન)

મારો પ્રાણ પુરાણો દીવડો
જુદાં કોડિયા ધારણહાર! ધ્રુવ.
દેવનાં પૂરેલ દીવેલ વચ્ચે
આતમની સગવાટ,
તિમિર પન્થે જીવન ઝીલે
ઓજસના અંગાર.. મારો૦
કાળમા કોતરકામ કરે ઓ
તમ બુઝાવણ હાર;
વાત, પ્રવાત, વંટોળ વધાવી
ઊભો દેહને દ્વાર.. મારો૦
જીવનવાટે જ્યોત ઝબૂકે
ચેતનના ચમકાર,
જગ અન્ધારે એકલો જાગે
તિમિરનો શણગાર.. મારો૦
મારો પ્રાણ પુરાણો દીવડો
જુદાં કોડિયાં ધારણહાર!

વેણીભાઇ જમનાદાસ પુરોહિત

જીવનનું પરોઢ

પ્રકરણ ૧૩ મું : હિંદી મહાસાગરને પેલે પાર

કલાકના આઠ સાડાઆઠ માઈલની ઝડપે 'સોમાલી' પાણી કાપતી આગળ વધતી. તેનું ગજું નવ દસ 'નૉટ'થી વધારે ન હતું. મોટી મોટી મેલ સ્ટીમરોનું પણ સત્તર અઢાર 'નૉટ'થી વધુ નથી હોતું. લડાયક બારકસો વધુ ઝડપી હોય છે ખરા. 'નૉટ' એ માઈલને માટેનો સામુદ્રિક પરિભાષાનો શબ્દ છે. માઈલથી 'નૉટ' સહેજ નાનો હોય છે. મુંબાઈથી ડરબન સુધીનું સીધું અંતર ચાર હજાર માઈલ છે. એક ઘોડાગાડીની ઝડપે અમારી સ્ટીમરે વગરઅટક્યે રાતદિવસ ચાલ્યા જ કર્યું. સાત દિવસ ને સાત રાત સુધી સતત પાણી કાપી સિશ્યેલ્સ પહોંચતાં સુધીમાં સોમાલીએ ૧૮૦૦ માઈલનો પંથ પતાવ્યો. ડરબન પહોંચતાં સુધીમાં આ મોટામાં મોટી મજલ હતી. સિશ્યેલ્સ મૂક્યા પછી ચોથે દિવસે લામુબંદર આવવાનું હતું અને ત્યાંથી આફ્રિકાનો પૂર્વ કિનારો જોતાં જોતાં અમારે દક્ષિણે ઊતરવાનું હતું.

અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના અનેક કોલિંગ સ્ટેશનોમાંનું સિશ્યેલ્સ એક મહત્ત્વનું કોલિંગ સ્ટેશન છે. કોલિંગ સ્ટેશન બે કામ આપે: એક, મહાસાગર ઓળંગનાં બારકસોને કોયલા, મીઠું, પાણી અને ખોરાક પૂરાં પાડે; અને બીજું, મહાસાગર પર લશ્કરી આણ કાયમ રાખે. વિસ્તૃત ક્ષેત્રફળવાળા પ્રદેશો કબજે કરવાની મહેનત કરતાં આવાં કોલિંગ સ્ટેશનો પર પોતાનો વાવટો ફરકાવવા માટે સામ્રાજ્યવાદી દેશો ચોગણી મહેનત કરે છે. નકશામાં સોયની અણી મૂકી ન શકાય એવા નાના ટાપુ માટે ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, અમેરિકા, જાપાન વગેરે વચ્ચે ભારે હૂંસાતુંસી ચાલ્યાનાં કેટલાં યે ઉદાહરણો આધુનિક ઇતિહાસમાં છે. જ્યાં ભૂખંડ ન મળે ત્યાં પણ મહાસાગર વચ્ચેના નાના નાના ટાપુઓ હાથ કરી લેવાની ચતુરાઈ ઇંગ્લંડને બહુ વહેલી સૂઝી. બીજા દેશો અને સામ્રાજ્યો જાગે એ પહેલાં તેણે બધે મહાસાગરો અને બધા સમુદ્રોમાં ઠેકઠેકાણે લાલ ટપકાં પાથરી દીધાં અને એને પ્રતાપે તે સમુદ્રસમ્રાટ બન્યું, સાથે સાથે એના રાજ્યમાં સૂર્યનો અસ્ત થાય જ નહિ એવો એનો મહિમા ગવાયો.

સિશ્યેલ્સના બારામાં અમારી સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. સામે એક ડુંગર અને તેમાં ટપકાં જેવડાં ઘર દેખાતાં હતાં. દરિયાનાં ઉછળતાં મોજાં ક્યાં સંતાઈ ગયાં તેની ખબર ન પડી. થાળીમાં પાણી ભરી ઘરમાં મૂકીએ તેના જેટલો સમુદ્ર શાંત હતો. એન્જિનરૂમમાંથી આવતો ધડધડાટ અને પંખાવડે કપાતા પાણીનો ઘુઘવાટ પણ બંધ પડી ગયો હતો. મુંબાઈની જેમ આસપાસ લૉંચની કે બીજી સ્ટીમરોની ધાંધલ ન હતી અને આખા બંદરમાં કાળા કાળા ધૂમાડા અમારી સ્ટીમરના ભૂંગળા સિવાય બીજે ક્યાંયથી નીકળતા ન હતા. ઉપર આકાશ નિર્ધૂમ ને નિરભ્ર હતું નીચે પાણી તેથી યે વધુ સ્વચ્છ અને ગંભીર હતું. ચોમેર શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી. નાનાં વહાણ ધીમા સઢ ફૂલાવી આરામ કરતાં હતાં. કોઈ દૈવી સૃષ્ટિ પર અમે જઈ પહોંચ્યાની છાપ મન પર પડતી હતી. રાત પડતાં ડુંગર પર અહીંથી તહીં જતા ઝબૂકતા દીવાની શોભા કલાકો સુધી જોઈ મોડો મોડો હું સૂતો. સૂતાં સૂતાં વાંચ્યું કે આ બંદરમાં બેત્રણ દિવસ સુધી સ્ટીમર પડી રહે તો સારું થાય.

સવારે ઊઠીને જોઉં છું તો સાંજની બધી શોભા અદૃશ્ય થઈ ગએલી. અમારી ચોતરફ ઘાટું ધુમ્મસ પથરાઈ ગએલું. પેલો ઊંચો ડુંગર પણ દેખાતો ન હતો. ફક્ત સ્ટીમરમાં માલ ચડાવવાનું કામ ધમધોકાર ચાલતું હતું. ઉતારવાનો માલ રાત્રે જ ઊતરી ચૂક્યો હતો. એકાંત સાગરમાં આ ટાપુમાં ઉતારુની ચડઊતર ક્યાંથી હોય? એ ધુમ્મસમાં ને ધુમ્મસમાં એક કલાક માટે પિતાશ્રી બંદર પર જઈ આવ્યા અને ત્યાંથી શાક, ફળ તથા ઈંધના ડબા લઈ આવી ખૂટતું ભાતું ભર્યું. આઠદસ હિંદીઓની ત્યાં દુકાનો હતી

પૂર્વઆફ્રિકાને કિનારેથી ચાળીસ પચાસ માઇલ સમુદ્ર વચ્ચે આવેલો ઠીક મોટો ટાપુ હતો. કેટલાક વરસો પહેલાં ત્યાંનો સર્વાધિકારી અરબ સુલતાન અંગ્રેજોનો ખંડિયો બની જવાથી છેવટે એ પૂરેપૂરૂં અંગ્રેજના તાબાનું બની ગએલું. એક રાતની ઊંઘ પૂરી થયે અમે ઝંગબાર પહોંચ્યા.

હજુ સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું ન હતું ત્યાં એક રમુજી અને હેરત પમાડનારૂં દ્રશ્ય નજરે પડયું. સઢવાળાં ને બીજાં વહાણો સ્ટીમરથી સારી પેઠે દૂર હતાં ત્યાં એક પાતળી નાનકડી એકલકડી હોડી (ફક્ત એક હલેસાથી ચાલનારી સુકાન વિનાની હોડી)માં બે હબસી કુમારો સ્ટીમર પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમની ઉંમર અનુક્રમે ૭ ને ૯ વરસથી વધુ નહિ હોય. દરિયાનું પાણી શાંત અને સ્વચ્છ હતું. બહુ ઊંડે સુધી નજર પહોંચતી હતી. હોડીમાંના એક છોકરાએ ઊભા થઇ હાથ લાંબા કર્યા ને પૈસો માગ્યો. તૂતક પર ઊભેલા એક ઉતારૂએ એક પૈસો ફેંક્યો. એ પૈસાને ઝીલી ન લેતા તે છોકરાએ તેને પાણીમા ડૂબી જવા દીધો. પૈસો પાણીમા કેટલાક હાથ ઊંડે ઊતરી ગયા પછી એ છોકરાએ ઊંધે માથે પાણીમાં ગુલાંટ ખાધી ને તીરની પેઠે સીધો નીચે ઊતરી ગયો. મિનિટેક પછી દાંત વચ્ચે પૈસો દબાવી તે ઉપર આવ્યો અને પોતાની એ કળાનુ સરસ પ્રદર્શન કર્યું થોડી વારમા બીજા બે છોકરા આવી હોડી લઇ આવી પહોંચ્યા અને તૂતક પરથી મુસાફરોએ એક પછી એક પૈસા ફેંકવા માડયા. છોકરાઓને સારી કમાણી થઇ અને ઉતારૂઓએ એ આનંદ લૂટ્યો. શોભીતા કપડાં પહેરી સાહેબની પેઠે ઊભા ઊભા એ તમાશો જોવા કરતાં મને એ લંગોટીઆ સમુદ્રસુતોનો મોભો વધુ સારો લાગ્યો. પણ મારે નસીબે એ કળા જોવાનું જ હતુ. શીખવાનું નહિ.

સ્ટીમર ઝંગબારમા પૂરા બે દિવસ રોકાવાની હોવાથી પિતાશ્રી અને જમનાદાસકાકા સાથે કેશુ, કૃષ્ણ, મારી બા અને હું પણ કાંઠે ઊતર્યાં. ૭ હલેસાંથી ચાલતી એક મોટી હોડીમાં બેસી અમે કાંઠે પહોંચ્યાં. હબસીઓ ગીતના આલાપ સાથે એકસાથે ૭ યે હલેસા પાણીમાં તાલબદ્ધ નાખતા હતા તે જોવામાં અને ઊંચા ઊંચા મોજાંને હીલોળે પદાણ સોતા ઉપર ઊછળવામાં બહુ મઝા આવતી હતી.

ફીનિકસમાં જે હબસીઓ જોએલા તેમના કરતાં ઝંગબારના હબસીઓ સાવ જુદી જાતના દેખાયા. તેઓ આપણા હિંદીઓ સાથે ઘણા વધુ મળતા આવતા હતા. ફીનિકસના હબસીઓનો ખાસ ધર્મ ન હતો. નાતાલમાં થોડા લોકો નવા નવા ઇસાઈ થએલા મળી આવતા, પણ તે જૂજ. ઝંગબારના બધા હબસીઓ પાકા મુસલમાન જણાયા. મોટાં મોટાં ભારોડીઆં ને વજન ખેંચતી વખતે તેઓ એકીસાથે 'અલ્લાહુ અકબર' પોકારતા હતા તેનો મધુર ધ્વનિ સાંભળતા સાંભળતાં ત્યાંથી ખસવાનું મન નહોતું થતું. ધોળાં કપડાં અને લાલ ટોપી વચ્ચે તેમનું કાળું શરીર બહુ દીપી ઊઠતું હતું. શહેરમાં અમે પહોંચ્યા ત્યારે કોઈ પરદેશમાં આવ્યા છીએ એવો આભાસ સુદ્ધાં ન આવ્યો. પોરબંદરમાં થોડા હબસીઓ જોએલા, અહીં વધુ જોયા એટલું જ. દુકાને દુકાને હિંદીઓ અને ખાસ કરી ગુજરાતી વેપારીઓ તથા ખોજાઓ દેખાયા. શહેરની બાંધણી પણ રાજકોટ પોરબંદરને મળતી હતી. ત્યાંનો પૈસો વિચિત્ર લાગ્યો. તે નીકલનો હોઇ તેમાં બરાબર વચ્ચે કાણું હતું જેના પોષાકમાં ખીસ્સાનો અભાવ હોય તેને માટે પૈસો દોરીમાં પરોવી કમરે બાંધવાની એ સારી સગવડ હતી ઝંગબારમાં પૌંડ શિલિંગ પેન્સનું પણ ચલણ હતું. પિતાશ્રીએ રૂપિયા આપી શિલિંગો લઇ લીધા, કારણ ત્યાંથી દક્ષિણે ઊતરતાં રૂપિયા નકામા હતા. ઝંગબારમાં અમે એક ગુજરાતી ભાઇને ત્યાં ઊતર્યાં. પંદર દિવસની સફર પછી તેમને ત્યાં મળેલી દાળભાતની રસોઇ બહુ મીઠી લાગી.

સાંજે અમે શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા. ઘણું જોયું, પણ મને ત્યાંની બધી ઇમારતોમાં જેલખાનું સૌથી વધુ યાદ રહી ગયું છે. બહારથી યે જેલખાનાનું એ મારૂં એ પહેલું દર્શન હતું. મોટા ફાટક પાસે સંત્રી ઊભો હતો. વાતાવરણ લૂખું ને કંટાળા ભરેલું લાગતું હતું. ફાટક પર જતી સડકની બંને બાજુ થોડે થોડે દૂર આવેલા ધોળા પત્થર ભીતિ ઉપજાવતા હતા અને ચૂનાથી ધોળેલી દીવાલની શુભ્રતા ખાવા ધાતી હતી. જેલ જોઇને મારા પર એવી છાપ પડી કે ઝંગબાર ચોરોનું ગામ છે. એટલે કે સારૂં નથી. મને બજાર

ન હતી કે જેલ સર્વવ્યાપી વસ્તુ છે.[૪]

ઝંગબારથી નીકળી, થોડા કલાકમાં અમે દારેસ્સલામ પહોંચ્યા. મોંબાસા અને ઝંગબારની સરખામણીમાં તે નાનું બંદર હતુ પણ તેનું નામ અમારી સ્ટીમરમાં કેટલાયે દિવસથી ગવાતું હતું. આખી યાત્રામાં 'સોમાલી'ને પોતીકું બંદર એક આ જ હતું. ઝંગબાર સુધી બધાં બંદરો અંગ્રેજી અમલદારીનાં હતાં. દારેસ્સલામ છોડયા પછી ડરબન પહોંચતાં સુધીનાં બધાં બંદરો પોર્ટુગીઝના તાબાનાં હતાં. અને ડરબન પાછું અંગ્રેજોનું. અમારી જર્મન લાઇનની સ્ટીમરો કેવળ આ દારેસ્સલામને આધારે જ હિંદી મહાસાગર ખેડી રહી હતી. સ્ટીમર પરના અધિકારી અને ખલાસીઓને એ ઘર સમું હતુ. ત્યાં શું ચડ્યું ને શું ઊતર્યું, ઉતારૂઓની કેવી ચડઊતર થઇ એનું મને સ્મરણ નથી. મોંબાસા અને ઝંગબારમાં અરધા ઝાઝેરા મુસાફરો સ્ટીમર પરથી ઊતરી પડેલા. બાકી રહેલાઓમાં મોટે ભાગે ડરબનના ઉતારૂઓ જ હતા. વચ્ચેને બંદરે એકલ દોકલ મુસાફર ચડઊતર કરતો. માલની ગુણીઓ દરેક જગ્યાએ સારી પેઠે ચડતી ઊતરતી.

દુર્ભાગ્યે હું એ દિવસોમાં નોંધપોથી રાખતાં નહોતો શીખ્યો. મને આછો ખ્યાલ છે કે ઝંગબાર પછીનાં આ બંદરોમાં જંગલ વગેરેની શોભા બહુ રળીઆમણી હતી. પણ આજે મને અમુક બંદરે 'સોમાલી' સ્ટીમર થોભેલી, એથી વધુ કંઇ યાદ નથી. આફ્રિકાના અનેક પ્રવાસીઓ મોટાં મોટાં બંદરો અને શહેરોની યાત્રા કરે છે પણ આફ્રિકાના હજારો માઇલ ફેલાએલા સમુદ્રકિનારે અસંખ્ય નાનાં નાનાં બંદરો આવેલાં છે તે જોવાનો લહાવો અનેરો છે. એની ખરી મજા તો નાનાં વહાણોમાં માથું હાથમાં લઇ ફરતા કચ્છ-કાઠિયાવાડના ખારવાઓ સાથે સફર કરવામાં છે. બચપણમાં નાની સ્ટીમરમાં એ આનંદની કંઇક વાનગી મને મળેલી, પરંતુ એનાં પૂરાં સંભારણાં પણ આજે કરી શકાય એમ નથી રહ્યું.

દારેસ્સલામમાં[૫] છોડીને સ્ટીમર મોઝાંબિક પહોંચી. મોઝાંબિકથી દક્ષિણ આફ્રિકાની શરૂઆત થઈ ગણાય. જોકે એ પ્રદેશ ફિરંગી પૂર્વ આફ્રિકાને નામે ઓળખાય છે. 'દીવ દમણ ને ગોવા, ફિરંગી બેઠા રોવા' એ કહેવત રાજકોટની નિશાળમાં ભૂગોળ શીખતા મને યાદ રહી ગએલી. એ જ ફિરંગીઓનું એ બંદર હતું, તેથી એ જોવામા મને વધુ રસ હતો. મોઝાંબિક ખુલ્લા મહાસાગરનું બંદર ન હતું. તેની પૂર્વમા થોડે જ દૂર માડાગાસ્કરનો મોટો બેટ હતો.એનું નામ મેં સાંભળેલું, પણ અમારી સ્ટીમર ત્યાં જવાની ન હોવાથી કંઇક નિરાશા ઊપજેલી.[૬]

મોઝાંબિકથી અમે કિલીમેન ગયા. સ્ટીમર માવ કાંઠે કાંઠે ચાલતી હોવાથી જાતજાતના દશ્યો જોવા આડે એક બંદરેથી બીજે બંદરે અમે કયારે પહોંચ્યા તેની યે ખબર ન પડતી. અમે કિલીમેનને કાંઠે પહોંચ્યા ત્યારે દરિયામાં ઓટ હતી. બારામાં જવાય એમ ન હતું. થોડા કલાક માટે લંગર નાખી સ્ટીમરને ભરસમુદ્રમાં પડી રહેવું પડ્યું. બંને બાજુ આગળ ધસી આવેલી જમીન પર ઝૂલી રહેલા ઊંચા તાડના ઝુંડ અને માણસ વિનાનો કિનારો જેટલો શાંત હતો તેટલો જ મનોહર હતો. ડીકડીક ભરતી ચડી કે ખાડીની ઊંડાઇ પગલે પગલે માપતી સ્ટીમર મંદ

૪ ઝંગબાર લવિંગના વેપારનું મોટામાં મોટું મથક છે. એ વેપાર અત્યારસુધી હિંદીઓના હાથમાં હતો. છેલ્લાં બે વરસથી ત્યાં હિંદીઓ સામે કાળા કાયદાઓ કરી, ગોરાઓ માટે એ વેપાર સુરક્ષિત કરવાની તજવીજ ચાલે છે. ટોપરાં વગેરે પણ ત્યાંથી સારી પેઠે ચડે છે.

૫ આજે દારેસ્સલામનું બંદર પહેલાં જેટલું ધીકતું નથી. પેહ્લી જર્મન લડાઇ વખતે એ આખો પ્રદેશ જર્મનીના હાથમાંથી નીકળી ગયો છે અને ટાંગાનીકા નામે પ્રસિદ્ધ છે. આપણા હિંદી સિપાઇઓએ એ ભૂમિ અંગ્રેજોને જીતાવી આપતાં પોતાનું લોહી સીંચી એ જમીનને ધરતી દીધી છે. હિંદ બહાર જઇ વસનારા વસાહતીઓને બધે ખાસડાં ખાવાં પડે છે તેમ ત્યાં ન ખાવાં પડે અને આફ્રિકામાં એટલો કટકો હિંદીઓ માટે સુવાંગ રહે એવો ઉહાપોહ 'વિશાલ ભારત' વગેરે છાપાઓમાં વરસો થયાં ચાલે છે. હજુ એ વણખેડ્યો દેશ છે ત્યાં મોટીમોટી જમીનના માલિક હિંદીઓ થઇ શકે છે. હોંશીલા અને સાહસી નવજુવાનો માટે એ ભારે આશાભર્યું ક્ષેત્ર છે.

૬ હું ભૂલતો ન હોઉં તો વાસ્કો ડા ગામા હિંદુસ્તાનની શોધમાં નીકળ્યો અને કેપ ઑવ ગુડ હોપથી આગળ વધ્યો ત્યારે પહેલવહેલા મોઝાંબિકમાં તેને ગુજરાતી વેપારીઓનાં વહાણો મળેલાં અને એ વહાણોએ નિર્વિઘ્ને તેના કાફલાને કાલીકટ સુધી પહોંચાડેલો.

ગતિએ આગળ વધી. સ્ટીમરની બંને બાજુ જુદા જુદા રંગનું પાણી હતું. ડાબી તરફ નેમબાર્યું ડોળું પાણી હતુ ને જમણી તરફ સમુદ્રનું સામાન્ય પાણી હોય તેવું હિલોળા મારતું આસમાની પાણી હતું. થોડે આગળ ગયા ત્યા એક મોટી નદીનો વળાંક નજરે પડ્યો. નદી અને સમુદ્રના સંગમનું સાંભળ્યું ખૂબ હતુ, પણ સાગર અને નદીનો મેળાપ જોતાં વેંત મોંમાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો, 'ઓહો! આ તો નદીનો સંગમ!' કઠેડા પર ઊંચા થઇ થઇને મેં જોવા માંડ્યું. પિતાશ્રી અને બીજા ઉતારુઓ પણ એ સંગમ જોવાને હારબંધ તૂતક પર ગોઠવાઇ ગયા. નદીમા પૂર આવ્યું હતું અને સમુદ્રને ચીરીને મીઠા પાણીનો વેગ પોતાનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવા મથતો હતો. એક પહોળી સડક જાણે સમુદ્રમા ચાલી જતી હતી. મને પાણી ચાખવાનુ મન થયુ પણ સ્ટીમરમાથી કૂદી પડીને કંઇ કોગળો ભરાય એમ ન હતુ. બંદરમાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે પણ સમુદ્રમા દૂર સુધી નદીનો પ્રવાહ જુદો નજરે પડતો હતો.[૭]

જંગબાર છોડ્યા પછી બેરા મોટું બંદર આવ્યું. કિલ્લીમેનથી ત્યા પહોંચવામા બહુ વખત ન ગયો. બેરાનું બારૂં બહુ બદનામ છે. બારૂં જ નહિ; એટલામાં દરિયો ખૂબ તોફાની રહે છે. સ્ટીમર આડી ડોલવાને બદલે ઊભી ડોલવા લાગે છે. ઊભી એટલે કે લંબાઇમાં ડોલતી સ્ટીમર ક્યારે પાણીમા સમાધિ લઇ લે તે કહેવાય નહિ એકવાર પિતાશ્રીને બેરાનુ બારૂં એટલું નડેલુ કે ઈશ્વરકૃપાએ તેઓ અમારી પાસે પહોચ્યા. વરસાદને વાવાઝોડા સાથે તેમની સ્ટીમર પર વીજળી પણ પડેલી. કુવાથંભનો ઉપરનો ભાગ કાળો કોયલા જેવો થઇ ગએલો. થાંભલાની થડમા બાંધેલા પાંજરા-માંનાં મરઘાં પણ બળી ગએલાં. ૨૪ કલાક સુધી પવન ફૂંકાયાં કરેલો. બીજે દિવસે ઋતુ શાંત થયે સ્ટીમર બારાની બહાર નીકળી શકેલી. અમને એટલું તોફાન નહોતુ નડ્યું છતાં સ્ટીમરને જોરજોરથી ડોલતી જોઇ જોઇ મનમાં ડર પેસી ગયો હતો. અને સ્ટીમરમાં હસાહસ આનંદ વિનોદ બધું સુકાઇ ગયું હતું. વરસાદે અને મોજાંની છાલકે નીચેથી ગભરાટ ઠીક વધારી મૂકેલો. ઉપરથી જમનાદાસ કાકાને ભંડકમાં ભાગવું પડેલું. સદ્‌ભાગ્યે *બે કલાકમા બધું શાંત થઇ ગએલું.* દોઢ વરસ પહેલાં જ્યારે અમે ડરબનથી પોરબંદર જતા બેરા આવેલા ત્યારે અમારી સ્ટીમર 'કૈઝર' બેરાના બારામાં રેતીમા ખૂંચી ગએલી. બે અઢી કલાક સુધી સ્ટીમરના યંત્રોએ પૂરવેગે જોર માર્યું ત્યારે બિચારી રેતીમાંથી છૂટવા પામી; નહિ તો ગોબાસામાં પડેલા દોદા જેવા તેના હાલ થાત. 'કૈઝર' સ્ટીમર 'સોમાલી'થી દોઢીથી યે વધુ મોટી હતી. તેમાં અમને ખૂબ મોટો કૅબિન મળેલી, પરંતુ એ બહુ જૂની હોઇ ઘરડી મનાતી હતી અને તેને મહાસાગર વીંઝવાની છૂટ ન હતી. તે અમને ડરબનથી જંગબાર પહોચાડી પાછી ફરેલી અને જંગબારથી અમને 'સોમાલી' મળેલી. એજ 'સોમાલી' અમને પાછી ડરબન પહોંચાડવા આવેલી.

બેરા પહોંચીને કેટલાક ઉતારુઓ રેલગાડીથી પણ દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચે છે. પણ એમ જનારા પાસે ટ્રાન્સવાલની હદ ઓળંગવા માટે ખાસ પરવાનો જોઇએ. અમને તો દરિયામાં જ લહેર હતી. વળી એ રસ્તે ખર્ચ પણ વધારે થાય.

અમે જ્યારે નાતાલથી દેશ જતા હતા ત્યાં પિતાશ્રી બેરા જોવા ઊતરેલા. સ્ટીમરનાં ત્રણે ભૂંગળ થઇ જવા છતાં તેઓ પાછા ન ફર્યા તેથી શું કરવું ને શું ન કરવું તે વિષે અમે બ્હાવરા જેવાં બની ગયા. સ્ટીમરે ઊપડવાની બધી તૈયારી કરી લીધી. મછવાઓ સાથે બંધાએલા દોરડા સમેટી લેવાયા અને પ્રયાણ બાકી રહ્યું. અહીંથી તદી લંબાઇ લંબાઇને હું જોવા લાગ્યો કે પિતાશ્રી આવે છે કે કેમ. છેલ્લી ઘડીએ એક મછવો તીરની જેમ સ્ટીમર તરફ આવતો દેખાયો તે સ્ટીમર પાસે આવી લાગતાં સ્ટીમરની પડખે લટકતી સીડીને વળગી પડી પિતાશ્રી ને બીજા ત્રણ ઉતારુઓ ઉપર ચડી આવેલા.

---

૭ કિલ્લીમેનમાં સમુદ્ર સાથે મળનારી આ નદી ઝેમ્બાસી નદીના મુખનો એક ફાંટો હતો. એને આફ્રિકાની ગોદાવરી કહી શકાય. ગોદાવરી જેમ પશ્ચિમ તરફના પહાડોમાથી નાશિક પાસેથી નીકળી ઠેઠ પૂર્વમાં મછલીપટ્ટન પાસે સમુદ્રમાં જઇ મળે છે અને મુખ આગળ જતાંજતાં મહાનદ બની જાય છે તેમ ઝેમ્બાસી પણ આફ્રિકાની ઉચ્ચ ભૂમિમાથી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહેવા માંડે છે, દૂર સુધી પાતળી રહી આગળ જતાં અનેક નદીઓને પોતાનામાં સમાવી, કિલ્લીમેન આગળ સમુદ્રને મળે છે. લંબાઇમા તે ગોદાવરીથી આશરે બમણી છે.

બેરાથી ઇનિહંબેન થઇ અમે ડેલાગોઆબે પહોંચ્યા. આ લાંબાં ફિરંગી નામોને ટુંકાવી હિંદીઓ તેને ઇમ્બાન અને ડાલગોબા કહે છે.

મુંબાઇ છોડયા પછી પહેલી વાર ડાલગોબામાં અમારી સ્ટીમર સીધા જમીન પર ઊતરી શકાય એવી રીતે ઊભી રહી. બીજે બધે મછવાઓનો આશરો લીધા વિના જમીન પર ન પહોચાતું. આખો દિવસ સ્ટીમર રોકાવાની હોવાથી પિતાશ્રી, જમનકાકા ને હું શહેર જોવા ગયા. બા, કેશુ ને કૃષ્ણ સ્ટીમરમા રહ્યા.

પિતાશ્રી 'ઇંડિયન ઓપીનિયન'ના ગ્રાહકોને મળવા બધે ફર્યા અને હું આખા બપોર એક ગુજરાતી દુકાનદારને ત્યાં એકલો બેશી રહ્યો. હબસીઓની મોટી ઘરાકી તેને ત્યા હતી. કાચના મોતીના ચિત્રવિચિત્ર ઘરેણાં, હબસીના બીજા શણગાર અને ત્રણપગા ચૂલાના ઢગલા દૂકાનમાં ખડકેલા હતા. મરાઠાઓ અને રજપૂત સૈનિકો રણમેદાનમાં દેગડામા ચોખા રાંધતા અને દુશ્મન આવતાં દેગડા લઇ ભાગતા તેના જેવી જ વ્યવસ્થા આ ત્રણપગા ચૂલાની હતી. જંગલમાં જ્યાં જાય ત્યા હબસીઓ તેને સાથે લઇ જાય. ન ચૂલો ખોદવો પડે કે ન ઈંટો ગોઠવવી પડે. આસપાસ લાકડાં ભેગાં કરી સળગાવ્યા કે ખીચડી તૈયાર. બધાં એક કુંડાળામા બેસી લાકડાની કડછીઓ વતી વારાફરતી તપેલામાંથી ભાત કાઢી ખાતા જાય.

નાની ઉંમરનો છતાં વાતાવરણની અસર પડે જ. મને ગુજરાતી દુકાનદારનું હબસી સાથેનું વર્તન સ્વચ્છ અને સારૂં ન જણાયું. માલ વેચવામા તેમને ઠીકઠીક છેતરવામાં આવતા હતા એવી મને છાપ પડી. મેં ત્યા એ હિંદી દુકાનદારોના હબસણ ઉપપત્નીઓ વિષે પણ ચર્ચા સાભળી. સ્ટીમરના અમારી સાથેના ઉતારૂઓ તેમનાં હબસી બાળબચ્ચાંની તથા દેશમાં રહેલાં બાળબચ્ચાંની ચર્ચા ને ઠઠ્ઠા ચલાવતા હતા. સ્ટીમર પર બ્રાહ્મણને માછલાંનું શાક બનાવતો જોઇ સૂગ ચડી હતી તે કરતાં યે સ્વદેશથી દૂર આવેલા આવા સુંદર શહેરમાં વસતા ગુજરાતીઓની હીણપત ભરી વાત સાંભળી મને ખરાબ લાગ્યું.

સાંજે સ્ટીમર પર પાછા ફર્યા ત્યારે રોજની જેમ સ્ટીમરે પડખું ફેરવ્યું ન હતું એ અસ્વાભાવિક લાગ્યું. ગોદી સાથે જકડાઇ જવાથી તે દિશા બદલી શકી ન હતી. બીજાં બંદરોમાં તે પોતાના લંગરની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરતી.[૮]

સાંજે છએક વાગ્યે ડેલાગોઆબેથી રવાના થઇ બીજે દિવસે રાત્રે આઠ વાગ્યે અમારી સ્ટીમર ડરબનના બારામા દાખલ થઇ. પણ એ ૨૪ કલાક મને વસમા વીત્યા. ક્યારે ડરબન પહોંચીએ ને ક્યારે મગનકાકા મળે એ વિષે મન અધીરૂં થઇ ગયું. મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક ચાલેઃ 'આટલે દિવસે મગનકાકા મળશે, તે રાજી હશે કે ગુસ્સામાં?' 'મેં કાગળ નથી લખ્યો એ વાંકે ઠપકો તો નહિ આપે?' 'તેઓ રાજી હોય તો કેવું સારૂં?' 'પણ મેં કાગળ લખવાનું આળસ કરી ગુનો કર્યો જ છે. એ ગુનો કર્યા પછી મારે અહીં આવવું નહોતુ જોઇતું. રાજકોટ મોટા બાપુજી પાસે જ રોકાયો હોત તો સારૂં હતું.' વળી મનમાં થાય કે 'સારૂં થયું હું અહીં આવ્યો. ન આવ્યો હોત તો આટલુ બધું જોવાનું ક્યાથી મળત!' આમ મનના ચક્કર આડે સ્ટીમરમાં ફરવાનું ને જોવાનું છૂટી ગયું અને આખો દિવસ હું અમારી ઓરડીની અભરાઈ પર પડી રહ્યો. સાંજ પડ્યે ઓરડીની બારીમાંથી દૂરદૂર ડરબન બંદરના દીવાની હાર ઝળહળી રહેલી દેખાઇ ત્યારે તૂતક પર ચડી એ શોભા નિહાળી.

બારામાં રાતે આઠ વાગ્યે પહોંચ્યા, પણ ગોદી ઉપર સવારે નવ વાગ્યા પહેલાં સ્ટીમર નથી જવાની એવું જ્યારે કપ્તાને જાહેર કર્યું ત્યારે અકળામણ વધી પડી. ફીનિક્સનાં દશ્યો ઉપરાઉપર યાદ આવવા માંડ્યા. મારી બા પાસે જઇ મેં સવાલ કરવા માંડ્યા. 'દેવદાસકાકા ફીનિક્સ હશેને?' 'આપણો બગીચો કેવો હશે?' 'મિ. કોર્ડિસની નિશાળમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ હશે?' એમ પ્રશ્નપરંપરા ચાલી. છેવટે બાએ અકળાઇ જવાબ આપ્યોઃ 'કાલે સવારે તો બધું જોવા મળશે. અત્યારે શું પૂછપૂછ કરે છે!' મોડે સુધી પેટીમાં કપડા ગોઠવવાકરવામાં રાત વીતી. સવારે વહેલા ઊઠી નહાઇધોઇ અમે બધાં તૈયાર થઇ ગયાં,

---

૮ ડેલાગોઆબેથી સને ૧૯૦૬ના માર્ચની દસમી તારીખે ટ્રાન્સવાલના હિંદી સત્યાગ્રહીઓને ત્યાંથી રેલગાડીમાં લાવી દેશપાર કરેલા. એમની પાસે કપડાં-વાસણની યે સગવડ નહોતી. પરિણામે એક મદ્રાસી યુવક નારાયણસ્વામી શહીદ પણ થએલો.

અને હું ગોદીએ પહોંચવાની રાહ જોતો તૂતક પર આંટા મારવા લાગ્યો.

અમારી સ્ટીમરથી બમણી મોટી સ્ટીમરો બારામાં પડી હતી. નાનાનાના મછવાઓ ચારે દિશામાં દોડાદોડ કરતા હતા. લગભગ મુંબાઇ જેવી જ ધમાલ ચોમેર હતી. એક તરફ અરુણદેવે સુરખી પાથરી હતી. બીજી તરફ ચોરસ ઊંચો ડુંગર કિલ્લાની પેઠે ઊભો હતો. સૂરજ ઉપર આવતાં સ્ટીમરે લંગર ઉપાડ્યું અને ગોદીમાં પહોંચી. ગોદીમાં સ્ટીમરોની એટલી ભીડ હતી કે 'સોમાલી'ને માટે જગ્યા ન હતી. જર્મન લાઇનની એક બીજી સ્ટીમરને અડોઅડ જઇ તે ઊભી રહી.

એ સ્ટીમરના તૂતક પર મગનકાકા અને મારાં કાકી અમારા સ્વાગત માટે ઊભા હતાં. મગનકાકાના સ્વચ્છ ધોળા દાંત દૂરથી ચળકી રહ્યા હતા. હજુ બે સ્ટીમરો વચ્ચેનું અંતર વધારે હતું. એક પરથી બીજી પર પૂલ નહોતા પથરાયા. પણ વાત થઇ શકે એટલે પાસે અમે આવી પહોંચ્યા કે સામેના તૂતક પરથી જ મગનકાકાએ પિતાશ્રીને દંડવત્ કર્યાં. મેં તથા જમનકાકાએ મગનકાકાને દંડવત્ કર્યાં. મગનકાકાને હસતા જોઇ મને શાંતિ થઇ અને હું પૂર્ણ આનંદ ઉત્સાહમાં આવી ગયો.

કાંઠે પહોંચ્યા પછી પણ અમને ચારેક કલાક સ્ટીમરમાંથી ઊતરતા વીત્યા. જો અમે ગોરી ચામડીના હોત તો અરધા કલાકમાં ઘરભેગા થઇ શકત પણ અમે કાળી ચામડીના હિંદીઓ હતા. અમારે માટે ડરબનના દરવાજામાં મોકળાશ ન હતી. એક અંગ્રેજ અમલદાર સ્ટીમર પર આવ્યો. તેણે અંગ્રેજીમાં શ્રુતલેખન લખાવી જમનાદાસકાકાની પરીક્ષા લીધી અને ખાત્રી કરી કે તેઓ ભણેલા ગણેલા છે. પિતાશ્રી પાસે પોતાની બાની તથા અમ બાળકોની વાપરી ટિકિટો હતી ને નાતાલપ્રવેશ માટે દરેકના નામના પરવાના હતા એટલે ઠીક વહેલો અમારો છુટકારો થયો અને અમે આફ્રિકાની ભૂમિ પર પગ મૂકી શક્યા. પરંતુ અમારી સાથે આવેલા કેટલાક પટેલોને સ્ટીમર પરથી ઊતરવું જ વીસે સો જેવું થઇ પડ્યું. તેમને મદદ આપવા સારૂ અને તેમની વાત ઑફિસરને સમજાવવા સારૂ પિતાશ્રીને ઠીક વખત આપવો પડ્યો. બે પટેલો બાહુ જ ગળગળા થઇ પિતાશ્રી પાસે આવેલા. પિતાશ્રીએ તેમને માટે બનતો પ્રયાસ કર્યો, પણ છેવટ સુધી ઑફિસર ન જ પલળ્યો. તેમની પાસેના પરવાના એ પટેલોના નહિ પણ બીજી કોઇ વ્યક્તિના હોવાની શંકા એ ઑફિસરને આવવાથી તેમની કાયદેસર તપાસ કરવા પર વાત મુલતવી રહી.

સ્ટીમર પરથી અને જકાતી ખાનામાંથી છૂટ્યા પછી અમે રૂસ્તમજી શેઠને ઘેર પહોંચ્યા. તેઓ ફીનિક્સવાસીઓના કુટુંબી સગા હતા. તેમને મળી તેમની વખારમાં સ્ટીમર પરથી આણેલા ભારે દાગીના ખાલી, સાંજની ટ્રેનમાં અમે ફીનિક્સ રવાના થયા. ડરબનની ધમાલમાંથી નીકળ્યા પછી ટ્રેનમાં એકબીજાના ખબર અંતર પૂછવાનો અમને વખત મળ્યો. એક કલાકની ટ્રેનની અને અઢી માઇલની પગે ચાલવાની મુસાફરી પૂરી કરી ઘેર પહોંચતાં સુધીમાં પલટાઇ ગએલા ફીનિક્સ વિષે અને બાપુજીના નવાનવા અખતરાઓ વિષે મગનકાકા પાસેથી ઘણું સાંભળ્યું.

પ્રભુદાસ ગાંધી

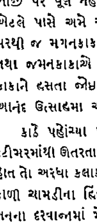

મેંદીનાં પાન

જેનો ખરો રંગ જો લાગશે તો સદા તમારા આત્માને સોહાવી રહેશે.

કીમતીમાં કીમતી વસ્તુ નકામી જવા દેનારને આપણે મૂર્ખ ગણીએ છીએ છતાં સમયનો તેવો જ ઉપયોગ કરતા આપણે અચકાતા નથી.

બીજાંમાં જે તમને ન ગમતું હોય તે પહેલું તમારી જાતમાંથી દૂર કરવાનો યત્ન કરો.

તારાથી બીજા ઇજા ન પામે માટે પારેવા જેવો થા; બીજાથી તને ઇજા ન થાય માટે સાપ જેવો બન.

મારી સફર

જેમાં મારા જીવનનો ઘડનાર હું પોતે જ કેમ ન બનું એ એક જ વિચારે પ્રકૃતિજન્ય સ્વભાવને વળગી રહી હું કફની ધારણ કરું છું.[૪]

દુઃખ! કેવો કડવો શબ્દ! મનુષ્યજીવનનો દુશ્મન, સંસારનું ઝેર. એક જ તત્ત્વનો નાશ થઇ શકે તો સ્વર્ગના દેવતા આ લોકમાં જીવવા ઊતરી આવે. પંડિતો કહે છે, આધ્યાત્મિકો ઉપદેશે છે, લોકો રોઇરોઇને ગાય છે, 'સંસાર દુઃખનો સાગર છે; દુનિયા દુઃખની ભરેલી છે.'

પણ હું તો કહું છું કે, હજાર હજાર વાર એ જૂઠ છે: સંસાર સુખનો સાગર છે; દુનિયા સુખથી જ ભરેલી છે. દુઃખ એ જગતે ઊભી કરેલી અકુદરતી વ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. પ્રકૃતિએ તો દુનિયાની રચનાના એકએક અંગમાં અથાગ સુખ ભરી દીધુ છે. પ્રકૃતિ હર પળે પોકારીપોકારીને કહ્યા કરે છે: 'અરે, સુખના શોધક! સુખ તો તારામાં જ ભરેલું છે. તારા સામર્થ્યનો વિકાસ એ જ તારા સુખનું સાધન જ્યાં વિકાસ નથી ત્યાં સુખ નથી. તારામાં અનંત શક્તિઓ ભરી છે. બહારની કોઇ શક્તિ એનો મુકાબલો કરી શકે એમ છે જ નહિ. એમાંની એક જ શક્તિનો વિકાસ સાધ! એ વડે તું સુખ મેળવી શકીશ. તારા જીવનનો કર્મપથ બનાવટી છે. એ માર્ગેથી પાછો વળ. હું તને મદદ કરીશ.'

પણ હર ઘડી પ્રતિધ્વનિત થતા પ્રકૃતિના આ અવાજને સુખનો કોઇ ચાહક સાંભળતો નથી! પોતામાં અખૂટ ભરેલી શક્તિનું એને ભાન નથી રહ્યું. કલ્પી શકાય એવી કોઇ પણ શક્તિ માણસમાં છે એને એ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પણ તે પ્રકૃતિનિર્મિત જીવનવ્યવહારથી. જ્યાં જ્યાં અપ્રાકૃતિક વ્યવહાર ત્યાં ત્યાં જીવનમાં દુઃખ, એ અચળ સિદ્ધાંત છે. વિકાસને પંથે પગલું મૂકનારને પ્રકૃતિનું કોઇ અગમ્ય બળ મદદ કરવા તત્પર હોય છે. પ્રાકૃતિક નિયમન કે વ્યવહારનો આચરનાર વિકાસના કોઇ પણ કાર્યમાં અફળ થતો જ નથી.

મારી સફરનો રાહ જ્યાં જ્યાં પ્રાકૃતિક વ્યવહારની દિશામાં ફંટાયો છે, ત્યાં ત્યાં મારાં કેટલાં યે સંકટો એની મેળે દૂર થઇ ગયા છે. એ રાહે મેં ધાર્યું તે મેળવ્યું છે: ચિર સુખનો સાધક બન્યો છું.

પહેલી સફર પૂરી કરીને ઘેર આવ્યો. હતો તેવો બની ગયો. એક દિવસે ગામથી દૂર, નદીને કિનારે શિવમંદિરના વડની ઊંચી ડાળે બેઠો બેઠો વિચારું છું 'અરે, વળી હું રખડતો ભટકતો છોકરો બની ગયો! મારે સાધન નથી, સંપત્તિ નથી. મોટો થઇશ ને કમાઇશ શું? હા, બ્રાહ્મણ છું, ભિક્ષુક બની શકીશ. વગર મૂડીએ પેટ પૂરતું કમાઇ તો શકીશ. પણ, એવું જીવન શા કામનું? ભીખ માગીને જીવવું? ના, ના, એવું હીણું જીવન જીવવા કરતાં તો બીજું જ કંઇક કરવું. ચાલ, અમદાવાદ જાઉં. મોટાભાઈ ત્યાં છે. ગમે તેમ કરીને ભણું. ભણેલાને કંઇક તો સૂઝે જ. અભણને નોકરી પણ શાની મળે? મળે તો ય દાસત્વ.

બસ, વડથી ઊતર્યો અને ઘેર ગયો. બાને કહ્યું, હું અમદાવાદ જઇશ. ભાડાના પૈસા માગ્યા. હા ના થઇ. મેં નિશ્ચય કર્યો કે ભાડું ન મળે તો ચાલતા જવું. શક્યાશક્યતાનો કંઈ જ વિચાર આવે વખતે મેં જિંદગીમાં ક્યારે ય કર્યો નથી. કોઇ કામ અશક્ય છે, એવુ મેં કદી યે ધાર્યું નથી: જે સાંભળીને લોકો કંપી ઊઠે એવાં ભયંકર કામો પાછળ પણ મેં પ્રયત્ન—સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. હું તો કહીશ, માણસ ધારે તે મેળવે છે. એક જ વાત એનામાં જોઇએ: અને તે દૃઢતા. દૃઢ મનવાળા માણસને જગતમાં કંઇ જ અશક્ય નથી.

પણ મારો આ વખતનો નિર્ણય ફરી ગયો. બીજે દિવસે બાએ મને ગણગણતો સાંભળ્યો કે 'ચાલીને જઇશ.' અને તરત જ મને ભાડું આપ્યું.

અમદાવાદ ગયો. આ શહેર વિષે એની ભવ્યતાની મારી કલ્પના ઘણી જ મોટી હતી. મુકાબલામાં જોયું ત્યારે એમાંનું કંઇ નહિ. બધું સામાન્ય જ લાગ્યું. ગામડાનો માણસ પહેલો જ અજાણ્યા શહેરમાં જાય અને ગભરાટ છૂટે, એવું કંઇ જ મેં અનુભવ્યું નહિ. પૂછીને ભાઇનું સ્થાન શોધી કાઢ્યું. પ્રથમ તો ભાઇ જરા મુંઝાયા. મારે ભણવું જ હતું. નોકરી માટે ભાઇએ અને બીજાઓએ મને સમજાવ્યો. મેં ચોકખી ના કહી.

પંદરેક દિવસ વીત્યા. આખો દિવસ અમદાવાદના રસ્તા ઉપર રખડ્યા કરું. એક દિવસે રાયપુર ચકલામાં ઊભોઊભો કોઇની દુકાનનું પાટિયું વાંચતો

હતો. પાટિયાં વાંચવાનો મને બહુ શોખ હતો. એ પાટિયાં વાંચતાં જ હું અંગ્રેજી એ.બી.સી.ડીના અક્ષરો મારી મેળે શીખી ગયો હતો. પાટિયું જરા મોટું હતું. ઘણુંઘણું મળવાનું તેમાં લખ્યું હતું. વાંચતા વાર લાગી. મારૂં ધ્યાન પાટિયામાં જ હતું. કોઇનો હળવો ધક્કો મને વાગ્યો. જોયું તો ભગવાં કપડાંવાળો મારા જેવડો જ એક છોકરો મને ઘસીને ગયો. એના હાથમાં પુસ્તકો હતાં. એકાએક વિચાર આવ્યો અને એ ભગવાધારી છોકરા પાછળ ચાલતો થયો. ઘણે દૂર ગયા પછી મેં માંડમાંડ તેને પૂછ્યું: 'તમે ભણો છો?'

'હા, કેમ?' તેણે કહ્યું.

'ક્યાં?' મેં પૂછ્યું.

'પાઠશાળામાં'

'કેવા છો?'

'સાધુ.'

બસ, હું અટકી ગયો. સાધુ ચાલ્યા ગયા. નીચે માથે પાછો વળ્યો. થોડી વારે ચિત્ત પ્રસન્ન થઇ ગયું. હવે કંઇ ભો નહિ. ભાઇ ભલે ન ભણવાનું કહે અને નોકરી માટે સમજાવે. આપણે અહીંથી જતા રહેવું. કોઈ સાધુના ચેલા થઇ જવું અને ભણવું.

મારો આ વિચાર અમલમાં તો ન આવી શક્યો, પણ ભવિષ્યમાં એણે સુંદર કાર્ય કર્યું. કાશીમાં અને પ્રયાગમાં મારા મંડળમાંના મિત્રો કેટલાક સારા સ્થાનોમાં સાધુઓના શિષ્ય બની ગયા, મોજથી રહ્યા અને અભ્યાસ કર્યો. એમાંના એકે તો પોતાના સ્થાનની ગાદી મેળવીને મહંતપદ મેળવ્યું હતું. એણે સાધુસંસ્થામાં ઘૂસી ગએલા બધા જ સડા કાઢી નાખીને સુધારા કર્યા હતા. ધાર્મિક સંપત્તિ જનસમાજના હિતમાં ખર્ચીને દુરૂપયોગ થતો અટકાવ્યો હતો. આ વખતે અને હજી પણ મને લાગે છે કે, સુધારક વિચારના શિક્ષિત કુમારો એવાં ધાર્મિક સ્થાનો પકડી લે તો ઘણું પરિવર્તન લાવી શકે. સમાજહિતમાં ખરચવા નાણાં મળતાં નથી, જ્યારે ધાર્મિક સ્થાનોમાં અઢળક દોલત ભરી છે; એનો ઉપયોગ પણ થઇ શકે. મિશનરી કાર્ય કરનારા યુવાનોએ આ કામ કરવા જેવું છે.

મેં નાસી જવાની પૂરી તૈયારી કરી લીધી. પણ જવું ક્યાં? ડાકોર યાદ આવ્યું. મેં ધાર્યું કે ત્યાં એવાં સ્થાન હશે. તીર્થસ્થાન છે; જરૂર કોઇક તો ચેલો બનાવી જ લેશે. દાઢીમૂછ નથી એટલે ગુરુજીને મૂંડવાની પણ મહેનત નહિ પડે! સાધુઓ એવા ચેલાને વધારે લાયક ગણીને સ્વીકારે છે, જેની ઉંમર વધારેમાં વધારે ઓછી હોય. મારામાં એ યોગ્યતા હતી.

પણ બીજે જ દિવસે ભાઇએ મને સાથે ચાલવા કહ્યું. મેં ધાર્યું કે બસ, નોકરી ડાકણ હવે મને ભરખી લેશે. ઢીલે મોંએ હું ભાઇ સાથે ગયો. તેમણે મને એક ખાદીધારી પુરુષ સામે ખડો કર્યો. એ જમાનો અસહકારના શૈશવકાળનો હતો. થોડા જ વખતઉપર લોકમાન્યનું મૃત્યુ થયું હતું. હું એ વખતે રાજકોટમાં કંદોઇને આશરે હતો. ખાદીધારી મહાશયે મને બેચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા અને 'હોશિયાર' હોવાનું પ્રમાણ આપ્યું. મને એ મશ્કરી કરતા હોય એમ જ થયું. હું ગામડાનો છોકરો હોશિયાર હોઉં, એ માની ન શકાયું. પણ આખરે એ જ પ્રમાણપત્ર ઉપરથી શાળામાં દાખલ કર્યો. ભણવાનું શરૂ થઇ ગયું.

અમદાવાદના મારા એ દિવસો મને ખૂબ પ્યારા છે. એ વેળા મેં ખૂબ મોજ કરી છે. એ બધું અહીં આલેખવું ઠીક નથી. આ તો મારી સફર છે, એટલે એને જ ચીતરૂં.

અંતે અમદાવાદ—અને સાથે સાથે ગુજરાત—ને એક દસકા માટે છેલ્લા નમસ્કાર કરવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. મારા જીવનમાં અજબ ફેરફારીનો એ પ્રસંગ કહેવાય. એ પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો હું અત્યારે કાંઇક જુદો જ હોત. કદાચ વકીલ હોત. મને વકીલ થવાનું ગમતું હતું. આગળ જતાં બનારસની અદાલતમાં વગર વકીલે હું મુકદ્દમો લડેલો ત્યારે મારી ઊલટતપાસ સાંભળવા ઘણા વકીલો ભેગા થએલા. તેઓએ કહેલું, 'તમે વકીલ થવાને લાયક છો.' કદાચ મોટો લેખક થયો હોત. એ શોખ મને નાનપણથી જ રહ્યો છે. પણ એ જીવનને આજના જીવન સાથે સરખાવું છું અને એ વખતે હું કેવો હોત એ વિચારૂં છું, તો લાગે છે કે હું બની ગયો છું. અત્યારે વધારે સુખી છું. માની લીધેલું સુખ નહિ, પણ વાસ્તવિક સુખ મને મળ્યું છે. મારે કેટ-

લાક વકીલો અને લેખકો મિત્રો છે. તેઓ મારા સુખની અદેખાઇ કરે છે.

પરિવર્તનનો એ પ્રસંગ મારી કાયા ઉપરને કચડી નાખે એવો હતો. એ જ પરિવર્તનથી, રખડીભટકીને ટુકડો રોટલો મેળવવા ગયતા હજારો દેશબાંધવોની ભિખારીની જમાતમાં હું યે વધારો કરી શકયો હોત.

રવિવારનો દિવસ હતો. બપોરનો વખત હતો. શાળા બંધ હતી. એક વડીલને ત્યાં હું રહેતો હતો. જમી પરવારીને હું કપડા પહેરતો હતો.

'કેમ, બહાર જવું છે કે?' વડીલે પૂછયું.

'જી, હા.' મેં કહ્યું.

'આજ નથી જવું.'

'કંઇ કામ છે?'

'કામ કંઇ નથી; પણ શહેરમાં હુલ્લડ થવાનો ભય છે. આજ ન જઇશ.'

આટલું કહીને વડીલ જતા રહ્યા. હું વિચારતો ઊભો રહ્યો. કાલે કોઇ જગ્યાએ એક ગણ્યાના હિંદુનું મુસ્લિમે ખૂન કર્યું હતું. તેના વિરોધમા શહેરમાં હડતાલ જેવું હતું. વિરોધસભા પણ મળવાની હતી. મને છાપાં દ્વારા આ ખબર મળી ગયા હતા. તેટલા માટે જ હું શહેરમાં જતો હતો. લડાલડી અને મારામારી જો સમાજના હિતને ખાતર થાય તો એમાં ભાગ લેવાનું મને ગમતું. બહાદુરીથી લડવાનો શોખ ઘણો હતો. જર્મન લડાઇ અત્યારે થઇ હોત તો ઘણું સારું, એમ પણ હું ઘણી વખત માનતો. સિપાઇ બનીને દૂરદૂરના દેશોમાં જવાની મને તમન્ના હતી.

વડીલ ગયા. આજ્ઞા માનવી કે મોકો જવા દેવો? આજ્ઞા તો રોજ માનવાનું મળશે, મોકો નહિ મળે. હું તો છાતી ફૂલાવીને ચાલતો થયો. હિંદુઓની દુકાનો બંધ હતી. સાંજ સુધી રસ્તા ઉપર ભટકતો જ રહ્યો, પણ કોઇ હિંદુને કે મુસ્લિમને એકમેકને છરી ભોંકી દેતા જોવાનો લ્હાવો મળ્યો નહિ. સાંજે ઘેર પાછો ગયો. વડીલ બહારથી આવ્યા.

'કેમ, ગયો હતો કે?' મને પૂછયું.

'જી, હા.' મેં કહ્યું.

'કેમ?'

હું કંઇ બોલ્યો નહિ.

'કહે? ના કહી હતી ને?' વડીલે ફરી પૂછયું.

'હડતાલ જોવા ગયો હતો.'

'પણ ના કહી હતી ને? આ રીતે મારે ત્યાં રહેવાનું નથી. તારે ગમે ત્યાં જવું હોય તો જજે.'

આમ કહીને વડીલ જતા રહ્યા. અપમાનનો દઝાયેલો હું કયાય રહ્યો જ નગો. કોઇની સામે દીનપદના ભાવે ઊભો રહ્યો જ નથી. અત્યારે પણ મારો એ બાળસ્વભાવ મને ઠીક જ લાગે છે. દરેક માણસમાં એવા ગુણો હોવા જ જોઇએ. ભલે તે રાંક હોય. દીનપદનુ ભાન રાખવું, એ મનુષ્યત્વનો ઘાત કર્યા બરાબર છે. માણસમાણસ વચ્ચે બરાબરી સિવાયનો બીજો ભાવ હોવો જ ન જોઇએ. વિનય, વિવેક અને મર્યાદાનો વ્યવહાર એ બીજી વાત છે. દરેક સ્વાભિમાનીમા તો એ ગુણ હોય જ. એ વિના સ્વાભિમાન અહંભાવ બને છે.

મારું દિલ ઘવાયું. વડીલોની આજ્ઞા એ ગુલામીનું ફરમાન તો ન જ બનવું જોઇએ. હું વિચારવમળે ચડ્યો. કોઇના આધાર વગર આપણે ન જીવી શકીએ? આપણે પોતે જ પોતાને કેમ ન બનાવી શકીએ? મારા જીવનનો ઘડનાર હું પોતે જ કેમ ન બનું? આમ ઘણી વાર સુધી વિચારતો રહ્યો.

નિર્ણય કરી લીધો. અમદાવાદ છોડું, ગુજરાત પણ છોડું અને કયાંક દૂર જતો રહું. ગમે ત્યાં જાઉં, પણ અત્યારે અહીંથી તો જતો જ રહું.

ચોપડીઓનું નાનું પોટલું બાંધ્યું. થોડા જ દિવસ પહેલા પહેરણ માટે લાવેલી ખાદીનો તેમા ઉપયોગ કર્યો. બીજું તો કંઇ લેવાનુ નહોતુ. આ મુસાફરી એવી હતી, કે એને માટેના સાધનોનો વિચાર થઇ જ ન શકે. ચંપલ પણ ન પહેર્યાં. પોટલી બગલમાં દબાવીને ઘર બહાર નીકળી ગયો.

રાત થઈ ગઇ હતી. શહેરમાં તો પડી રહેવાની યે જગ્યા મળે એમ નહોતું. સાબરમતીને પેલે પાર એ વખતે ઉજડ હતું. ગુજરાત કૉલેજ પાછળ વગડા જેવું જ ભાસે. ત્યાં ચાલ્યો ગયો. રેલવેના એક ગરનાળાના પૂલ નીચે આસન જમાવ્યું. અહીં કોઇ ઉઠાડનાર નહોતું. દિવસે જ જ્યાં માણસ ન દેખાય ત્યાં રાત્રે કોણ આવે? પણ ઊંઘ આવી નહિ. શીયાળો પૂર બહારમાં ખીલ્યો હતો. ટાઢ સખત પડતી હતી. પગ લાંબા કરીને તો સૂવાય જ શાનું? સાપની પેઠે

ફુકાળું વળી ગયો. ચોપડીઓ છોડીને કપડું ઓઢ્યું. પણ ટાઢ એવી કે કંઇ ચેન ન વળે. છેવટે હાથપગ હરીને ઠીકરાં જેવાં થઇ ગયાં. દાઢી ધ્રૂજવા લાગી. ઉપાય સૂઝી આવ્યો. દંડ બેઠકનો પ્રયોગ અજમાવ્યો. દસવીસ દંડ કર્યાં. શરીરમાં ગરમી આવી ગઇ. ટાઢ ઊડી ગઇ. શાંતિથી થોડી વાર પડી રહ્યો. વળી થોડી વારે ટાઢ ચઢી. વળી દંડ ખેંચી કાઢ્યા. એમ દંડ કરતાં કરતાં રાત કાઢી. પણ એ રાતની કસરત હજી યે ભુલાતી નથી.

સવારે એક દરજીની દુકાને ગયો. પહેરણની ખાદીની કફની કરી આપવા કહ્યું.

'તમે કફનીને શું કરશો?' દરજીએ પૂછ્યું.

'સાધુને આપવી છે' મેં કહ્યું.

'ત્યારે તો ઠીક. એક આને કરી આપીશ.'

હું કફનીનું બીજું શું કરું?

કફની થઇ ગઇ. હવે સસ્તો હજામ જોઇએ. આમ તો મૂંડવાના બે બે આના લે. દિલ્હી દરવાજા બહાર, જાણે હજામોનું બજાર ભરાતું હોય એવું મેં જોયું હતું. હજામોની હારની હાર ત્યાં બેસી રહે. મીલ-મજૂરોને સસ્તામાં મૂંડી દે. હું ત્યાં ગયો. એક ઘાંયજા તરફ મેં જોયું કે બધા સમજી ગયા. કોણ જાણે, એમની નજરમાં જ ઘરાક પારખવાની શક્તિ હશે! 'એ લૌ, આંવો, આંવો. બે જૈ આલજે.' ત્યાં તો એકે મારો હાથ પકડીને 'લે લૈ, એક જૈ આલજે; મૂંડવું જ છે ને?' કહ્યું. હું તો તરત બેસી જ ગયો. એક પૈસામાં સુંદર ઝુલ્ફાં મૂંડાવી નાખ્યાં. કફનીને શોભે એવો ચહેરો થઇ ગયો. ચોટલી રખાવી ખરી.

ન્હાયા પછી પ્રતિજ્ઞા લઇને કફની ધારણ કરવાની શ્રદ્ધા હવે મનમાં જન્મી. સીધો દૂધેશ્વરના ઘારે ગયો. ત્યાં માણસોની ભીડ હતી. સાબરમતીને કિનારે કિનારે દૂર સુધી ચાલ્યો ગયો. નિર્જન સ્થાનમાં કપડાં કિનારે ઉતારીને ન્હાવા ઊતર્યો.

મારા વિચારમાં જરા પણ પોચાપણું નહોતું. પ્રકૃતિજન્ય સ્વભાવને વળગી રહીને મેં મારી સફરની તૈયારી કરી. પ્રકૃતિના સ્વભાવને ન સમજતો કે ન વિચારી શકતો, છતાં કોઇ ગૂઢ શક્તિ મને દોરી રહી હતી. મારી ચાલમાં પાછળથી એનો ધક્કો હતો. મારાં સ્વાભાવિક કાર્યોમાં એવા બળની સહાય મને હમેશાં મળ્યા કર્યાનું આજે હું સ્વીકારું છું. સંગીતનો શૉખ થયો ને વિના કોઇની મદદે વાજું વગાડતાં શીખી ગયો. ચિત્રકામનો શૉખ થયો. પીંછી કદી જોઇ પણ નહોતી. મનની મોજે બધું લાવ્યો ને ચિત્રકામ શીખી ગયો. વિના કોઇની સહાય કે સૂચનાએ ચિત્રો દોર્યાં અને પ્રદર્શનમાં ઇનામ મેળવ્યું. અંતઃપ્રેરણાને વળગી રહેનાર પ્રકૃતિના ગૂઢ બળની મદદ મેળવે જ છે. નિઃસહાય દશામાં સફર ખેડવા બેઠો અને એમાં પણ સફળ જ થયો. પ્રકૃતિ એને જ સહાય કરે છે, જે અંતરના ભાવોને વળગી રહે છે. એવા ગૃહસ્થોને જગતનાં ઝેર દુઃખી નથી બનાવી શકતાં. અંતરના ભાવોને છોડી કરેલું વિકૃત વર્તન એ જ દુઃખનું કારણ. ત્યાં જ પ્રકૃતિ વિફરે છે.

(ચાલુ) જીવરામ જોષી

વાહ બહાદુરો!

કાજી અને શાહ બેઉ કૉલેજની એક જ ઓરડીમાં સાથે રહેતા હતા. કાજી શરીરે દૂબળો હતો પણ કાયમ વાતો કરતો કે તેના પર પીરનો હાથ છે અને તેની સહાયથી તેને કોઇ નુકસાન કરી શકે નહિ. શાહ શરીરે જરા તગડો, પણ મનમાં કાજીના પીરથી ડરે. એકવાર રાત્રે બંને સૂઇ ગયા હતા એવામાં કાજીના સેંથામાં ખિસકોલું ભરાયું, એટલે અંધારામાં ને અંધારામાં તે કાઢવાને છૂ છૂ અવાજ કરવા માંડ્યો. એ સાંભળી શાહને લાગ્યું કે કાજીના શરીરમાં પીર જાગ્યા છે, એટલે પથારી છોડી તે બહાર નાઠો. કાજીએ જોયું કે આ કદાવર જુવાન ભાગે છે માટે ચોર જેવું કાંઇ હોવું જોઇએ, એટલે તે પણ બહાર નીકળી તેની પાછળ નાઠો. શાહને લાગ્યું, 'બાપ રે! પીર પાછળ પડ્યા.' દોડીને તે દાદરો ઊતરી ગયો અને કૉમ્પાઉન્ડ બહાર પહોંચ્યો, એટલે કાજીની હિંમત વધારે ડગી અને તે પણ ગયો દરવાજા બહાર. બેઉની દોડાદોડથી બીજા કૉલેજિયનો જાગી ઊઠ્યા અને દીવા ધરી પૂછ્યું, અલ્યા ભાઈ, છે શું? કાજી કહે, પૂછો શાહને, એ કેમ દોડ્યો? શાહ કહે, કાજીના ડીલમાંના પીર પાછળ પડ્યા છે એટલે! અને પછી સ્ફોટ થતાં બંનેની બહાદુરી પર સૌ હસ્યા.'

(ખરી બીના)

શ્રી હરિકૃષ્ણ વ્યાસ સંયોજિત

ગુજરાતી લઘુલિપિ

[અનુસંધાન ચૈત્ર અંકના પૃ. ૨૦૦થી]

તંત્રીની નોંધ:

આ અંકમાં અપાતા સોળમા દિવસ સાથે લઘુલિપિની ઉત્તીર્ણ શ્રેણી સંપૂર્ણ થાય છે, એટલે એની સાથોસાથ લઘુલિપિનો સૈદ્ધાન્તિક વિભાગ પણ પૂરો થાય છે; પણ, લેખકે 'પૂર્વતૈયારી'ના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે તેમ, શીખનારને લઘુલેખક તરીકેના ધંધામાં ઉપયોગી થાય એવી કેટલીક સૂચનાઓ, મનોયત્નો, શબ્દકોશ વગેરે હજી બીજાં ત્રણ વધુ પ્રકરણોમાં આપવાનાં છે. એ બધું પુસ્તકમાં સમાવવામા આવશે, અને એ સર્વાંગસંપૂર્ણ પુસ્તક થોડા જ વખતમાં બહાર પડશે. પણ એ દરમિયાન, અમારા વાચકો અને શુભેચ્છકોને અમે જાહેર આમંત્રણ આપીએ છીએ કે તેઓને કાંઇ સૂચનાઓ, પ્રશ્નો, શંકાઓ, અભિપ્રાયો, વગેરે સૂચવવાના હોય તો તે પહેલાં અમને લખી મોકલવા કૃપા કરે, જેથી તૈયાર થતા પુસ્તકમાં એ શુભેચ્છકોના અભિપ્રાય ઉપર ઘટતું ધ્યાન આપવામાં આવે

સોળમો દિવસ : વિવિધ રીતે થતા લોપ

નિયમો

[૮૯] કોઇ નામને અંતે 'ઓ', 'ઇ', 'ઉ'માંથી એકાદ જાતિવાચક સ્વર આવતો હોય અને છતાં તે નામમાં એ સિવાયની બીજી જાતિ શક્ય ન હોય, ત્યારે એ અંત્ય જાતિવાચક સ્વરનો લોપ કરાય છે.

[૯૦] નજીક નજીક કે નિયમિત અંતરે, અંતે એક જ સરખા પ્રત્યયોવાળા શબ્દોની આખી શ્રેણી આવતી હોય ત્યારે, તેમાંના શરૂઆતના એકાદ બે શબ્દોના પ્રત્યયો લખ્યા પછી બાકીના શબ્દોના પ્રત્યયો જતા કરાય છે.

[૯૧] સંખ્યાક્રમસૂચક પ્રત્યયો જેવા કે 'લું', 'જું', 'મું' વગેરેનો લઘુલિપિમાં લોપ થાય છે, એટલે એ અર્થ બતાવવા સાદી સંખ્યાઓ જ ચાલી શકે છે.

[૯૨] નામયોગી અવ્યયો પહેલાં આવતા છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયો 'નો-ની-નું'નો લોપ થાય છે.

[૯૩] જે શબ્દો માટે સામાન્ય વ્યવહારમાં ટૂંકાં રૂપો પ્રચલિત હોય તે શબ્દો માટે એ રૂપો લઘુલિપિમાં લખી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

[૯૪] કોઈ વિચાર બતાવવા માટે તુરત સમજી શકાય એવું કોઇ સંજ્ઞાચિત્ર જાણવામાં હોય અને તેનાથી લખાણમાં બચાવ થઇ શકતો હોય તો તે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

[૯૫] જે વિશેષણને બદલે નામ અથવા નામને બદલે વિશેષણ લખવાથી શબ્દ ટૂંકો છતાં સ્પષ્ટ લખી શકાતો હોય તો એ બંનેમાંથી વધારે ટૂંકું હોય તે રૂપ લખાય છે.

[૯૬] કોઇ શબ્દો લખવા જતા કરવા હોય ત્યારે એ મૂકી દીધેલા શબ્દોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં લાંબી લીટી કરાય છે.

સૂચનાઓ

(૮૯) 'હોદ્દો', 'પૃથ્વી', 'કારખાનું' આવા શબ્દોમાં અંત્ય સ્વર જાતિ બતાવે છે ત્યાં આ નિયમ લાગુ પડી શકે એથી ઉલટું 'ખુશબો', 'અધિકારી', 'ગરજાઉ' એવા શબ્દોમાં એ જ સ્વરો અંતે આવેલા હોવા છતાં તે જાતિસૂચક નથી, એટલે એવા શબ્દોમાં તે તે સ્વરો લખવાની જરૂર રહે છે. ખ્યાલમાં રહે કે જ્યારે કોઇ શબ્દમાં અંત્ય સ્વરથી સૂચવાતી એક જ જાતિ શક્ય હોય ત્યાં જ આ નિયમ અમલમાં આવી શકે. જેમકે 'પૃથ્વી' એ શબ્દને મળતા 'પૃથ્વો' કે 'પૃથ્વું' એવા રૂપો નથી માટે જ તેને આ નિયમ લાગુ પડે; પણ 'છોકરો' એવા શબ્દોમા જાતિવાચક સ્વરની જરૂર રહે જ. તેમ છતા જ્યા અનુપ્રાસે જાતિ સમજી શકાય તેમ હોય ત્યા તો આ છેલ્લા ગણાવેલા જેવા શબ્દોમાં પણ જાતિવાચક સ્વર લોપી શકાય. આમ જાતિવાચક પ્રત્યય લોપવાના સિદ્ધાંતની ચર્ચા અગાઉ સુચનાઓ ૫૧ તથા ૬૪માં થઇ ગઇ છે તે અહીં ફરીથી વાંચી લેવી

(૯૦) આ નિયમ તદ્ધિત અને કૃત્ બંને જાતના પ્રત્યયોને લાગુ પડી શકે છે. નિયમની ભાષામા એ પ્રત્યયો સરખે અંતરે આવવાનુ ધોરણ ફરજિયાત છે. પણ એ સરખું અંતર શબ્દની સંખ્યાથી માપી ન શકાય. ઘણી વખત સરખા વજનના ટુકડામા વહેંચાઇ જતા વાક્યોનાં ઉપાંગોમા પણ આવી શ્રેણી દેખા દે છે, ત્યાં પણ વિવેકબુદ્ધિથી આ નિયમ યોજી શકાય.

(૯૧) સંખ્યાઓ બતાવવા માટે અગાઉ નિયમ ૨૬ આવી ગએલ છે. એ નિયમ મુજબ 'છવીસ' લખવાને બદલે '૨૬' લખી, તે સંખ્યા આંકડાથી જણાવવાનું કહેલું છે. અને આ નિયમ ઉમેરતાં હવે '૨૬' એ આંકડો 'છવીસ' અથવા 'છવીસમું' એમ બે રીતે વાંચી શકાય. અને તે જ મુજબ '૪'='ચાર' અથવા 'ચોથું', '૧૦'='દસ' અથવા 'દસમુ' વગેરે. આ બધું એકદમ સ્પષ્ટ હોવાથી આ નિયમ ઉપર જુદાં ઉદાહરણો આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

(૯૨) નામયોગી અવ્યય જેવા કે 'ઉપર', 'પછી', 'સાથે' વગેરેની પહેલાં હમેશ છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય આવે જ એવું કાંઇ નથી. ઘણી વખત એ પ્રત્યય અધ્યાહાર પણ રહેતો હોય છે. કયારેક વિકલ્પે તે અધ્યાહાર પણ રાખી શકાય અથવા લગાડી પણ શકાય. અને ક્યારેક અચૂક લગાડવો પડે છે. પણ લઘુલિપિમાં નામયોગી અવ્યયની પૂર્વે 'નો-ની-નું' અચૂક વાંચવાનો નિયમ રાખવો; પછી ભલે તેની જરૂર ન હોય તો જતો કરી દેવાય તેમ છતા જ્યારે નામયોગીની પૂર્વે કોઇ સર્વનામનું રૂપ, જેવું કે 'અમારૂં', 'આપણું' વગેરે આવતું હોય ત્યારે એ સર્વનામનું એ રૂપ લખવું વધારે સુગમ પડશે.

(૯૩) 'જા.ખ.', 'રા.સા.' વગેરે ટૂંકાં રૂપો સર્વસામાન્ય છે. અને સામાન્ય લિપિમાં ઉપયોગમા લેવાનાં એ રૂપો લઘુલિપિમાં પણ ઉપયોગમાં લેવાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ ટૂંકાં રૂપોમાં લખાતાં પૂર્ણવિરામ ચિહ્નો માટે કાળજી રાખવી પડશે. લઘુલિપિમાં પૂર્ણવિરામ ચોકડીથી બતાવાય છે, અને એક શબ્દમાં બે ચોકડી કરવી પડે ત્યારે તેમા ખૂબ સમય લાગે છે. આ તકલિફમાંથી બચવા માટે આવાં ટૂંકાં રૂપોમાં બે શબ્દો વચ્ચે એક જ ચોકડી કરવી, તેમજ પૂર્ણવિરામ માટે કરાતી ચોકડીથી તેને સહેજ ઊંચે લેવી. આમ કરવાથી એ ચોકડી સંકેતની છે એમ તુરત સમજી શકાશે.

(૯૪) આવાં શક્ય સંજ્ઞાચિત્રોના થોડાએક નમૂના ઉદાહરણોમા આપ્યા છે. અને તે ઉપરાંત જે જાતનું કામ લઘુલેખકને કરવાનું હોય તે કામને અનુકૂળ સંજ્ઞાચિત્રો કાં તો પોતે જાતે ઉપજાવી શકે, અથવા એવાં કોઇ પ્રચલિત હોય તો તેનો ઉપયોગ કરી શકે.

(૯૫) ઘણું કરીને છેવટનો એકાદ પ્રત્યય લોપવાથી જ આ જાતનું ટુંકાણ કરી શકાય તેમ હોય છે. અને જેમ નિયમ ૯૧થી એક જ સંખ્યાને બે કામ કરવાનાં છે, તેમ આ નિયમ મુજબ એક જ શબ્દને નામ અને વિશેષણનું બેવડું કામ સોંપાય છે: જેમકે 'ગાઢું-ગીદાર' એ બંનેને બદલે 'ગીદ(ઉ)' એટલું ચાલી શકે. પણ ખ્યાલમાં રાખવું કે જ્યાં નામ અને તેને મળતાં વિશેષણોના બંધારણમાં કાંઇ મૂળભૂત તફાવત હોય ત્યાં એકને બદલે બીજું ન વાપરવું. જેમકે 'ઉદાર ઉદારતા' એ બંને શબ્દો 'ઉદાર'થી સૂચવી શકાય. પણ 'ઉદાર ઔદાર્ય' એ બંનેની જોડી થઇ શકે નહિ.

(૯૬) કોઇ શબ્દ સાંભળી જ ન શકાયા હોય,

અથવા સાંભળ્યા છતાં બહુ પાછળ રહી જવાથી કે તુરત લખતાં ન આવડ્યાથી જતા કરવાની જરૂર પડી હોય, અથવા તો ભાષણનો સારાંશ જ માત્ર લેવાનો હોય ત્યાં આ નિયમ બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે. આ છેલ્લા નિયમનો પ્રયોગ અનિવાર્ય સંજોગોમાં જ કરવા ભલામણ છે. આ નિયમનાં ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી.

ઉદાહરણો

(૧) [નિ. ૮૯: અંત્ય જાતિવાચક સ્વરનો લોપ] અખતરો, આગાહી, જ્ઞાતિ, દાખલો, ઘરાકી, નકશો, નોકરી, પૃથ્વી, ફાયદો, માગણી, માહિતી, રૂઢિ, લાગણી, સંપત્તિ, સોનું, હોદ્દો.

(૨) [નિ. ૯૦: શ્રેણીબંધ આવતા પ્રત્યયોનો લોપ] તે કલબમાં જતો, ટેનિસ રમતો, સીનેમા જોતો, દરીઆકિનારે ફરવા જતો, અને એવું બીજું ઘણું ય પોતાનું દુઃખ ભૂલવા માટે કરતો, તેમ છતાં . . . . . .

(૩) [નિ. ૯૧–૯૨: સંખ્યાક્રમસૂચક પ્રત્યયો તથા નામયોગી પહેલાંના છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયોનો લોપ] આજથી પાંચમે દિવસે સત્તરમા નંબરના મકાનની પાછળ લીમડાના ઝાડની નીચે તે તમને મળશે.

(૪) [નિ. ૯૩: સામાન્ય લિપિમાંના સંકેતો] ઇત્યાદિ, જાહેરખબર, દાખલા તરીકે, રાવબહાદુર, વગેરે.

(૫) [નિ. ૯૪: સંજ્ઞાચિહ્નો] એક બાજુ, કૉપી રાઇટ, તાળીઓના ગડગડાટ, બંને બાજુ, બીજી બાજુ, શી ખબર?

(૬) [નિ. ૯૫: નામ અને વિશેષણ માટે સરખી સંજ્ઞાઓ] ઉદાર–ઉદારતા, ક્રૂર–ક્રૂરતા, ગરમ–ગરમી, ઠંડું–ઠંડી–ઠંડક, મીઠું–મીઠાશ, રાષ્ટ્ર–રાષ્ટ્રીય, વિવિધ–વિવિધતા, સેતાન–સેતાનિયત

ઉદાહરણોનું લઘુલેખન

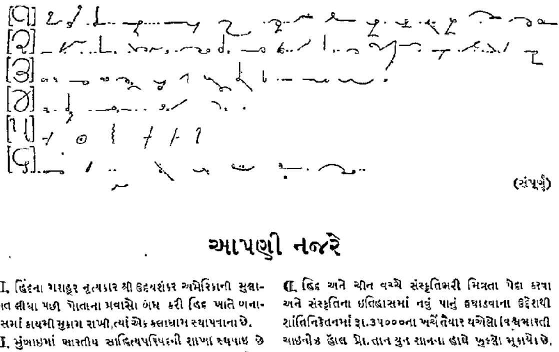

(સંપૂર્ણ)

આપણી નજરે

☛ હિંદના મશહૂર નૃત્યકાર શ્રી ઉદયશંકર અમેરિકાની મુલાકાત લીધા પછી પોતાના પ્રવાસો બંધ કરી હિંદ ખાતે બનારસમાં કાયમી મુકામ રાખી, ત્યાં એક કલાધામ સ્થાપનાના છે.

☛ મુંબાઇમાં ભારતીય સાહિત્યપરિષદની શાખા સ્થપાઇ છે ને તેના પ્રમુખ તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની પસંદગી થઈ છે.

☛ બ્રિટને સોનાનું ધોરણ છોડયું ત્યારથી તે તા. ૧૦મી એપ્રિલ સુધીમાં મુંબાઇથી પરદેશ રવાના થએલા સોનાની કુલ કીમત રૂ. ૨,૯૫,૬૬,૭૩,૫૯૫ પર પહોંચી છે.

☛ હિંદ અને ચીન વચ્ચે સંસ્કૃતિભરી મિત્રતા પેદા કરવા અને સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં નવું પાનું ઉઘાડવાના ઉદ્દેશથી શાંતિનિકેતનમાં રૂ. ૩૫૦૦૦ના ખર્ચે તૈયાર થએલો વિશ્વભારતી ચાઇનીઝ હૉલ પ્રો. તાન યુન શાનના હાથે ખુલ્લો મુકાયો છે.

☛ ત્રણ હિંદી સાહસિક સાઇકલીસ્ટો શ્રી પેરાસ, ગાંધી અને ઓફ જે ૧૯૩૩ના એપ્રિલની ૩૦મીએ મુંબાઇથી દુનિયાની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા તે ૩૪૦૦૦ માઇલનો પ્રવાસ પૂરો કરી દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેપટાઉન મુકામે પહોંચ્યા છે.

આ મહિનો (મે) . . . અને એની પ્રતિભા

તા. ૧ મજૂરોનો મહાપર્વ 'મે દિવસ'.

તા. ૩ બ.બુ અરવિંદ ઘોષ પર અલીપુર બૉમ્બ કેસ મંડાયો—ઇ. ૧૯૦૮.

તા. ૪ શ્રીરંગપટ્ટણની લડાઇમાં ટીપુ સુલતાનનું મરણ—ઇ. ૧૭૯૯.

તા. ૫ મહાન નેપોલિયનનું સેંટ હેલીના ખાતે અવસાન-ઇ ૧૮૨૧.

તા. ૭ સ્ટીમર લુસિટાનિયા ડૂબી—ઇ. ૧૯૧૫ ● ● દક્ષિણ ધ્રુવ પર કૅપ્ટન સ્કૉટે પહેલાં પગલા પાડ્યાં—ઇ. ૧૯૧૨

તા. ૮ રસાયણશાસ્ત્રના પિતા સમા મહાન ફ્રેંચ વિજ્ઞાની લાવાઝીએનો ફ્રાંસના ક્રાન્તિમંચ પર વધ—ઇ. ૧૭૯૪ ● ● કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને મોતીલાલ નેહરૂનો જન્મ—ઇ ૧૮૬૧.

તા. ૯ હિંદના પ્રખર મુસ્લીમ નેતા ને નામીચા હકીમ ડૉ મુખ્તાર અહમદ અનસારીનુ અવસાન-ઇ. ૧૯૩૬ ● ● શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેનો જન્મ—ઈ ૧૮૬૬ ● ● પાર્લામેન્ટે હિંદના ગવર્નરની સત્તાના વધારો કરતો કાયદો પસાર કર્યો—ઈ ૧૮૬૫

તા. ૧૦ બાદશાહ બાબરે આગ્રાનો કબજો લીધો—ઇ. ૧૫૨૬

તા. ૧૧ ૧૮૫૭ના હિંદી સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં બળવાખોર ગણાએલાઓએ દિલ્હીનો કબજો લીધો ને બીજે દિવસે મુગલ સમ્રાટ્ બહાદુરશાહ ઝફરને હિંદનો શહેનશાહ જાહેર કર્યો.

તા. ૧૫ રશિયાના ઝાર નિકોલસ બીજાએ ગાદી છોડી—ઈ. ૧૯૧૭.

તા. ૧૬ કનોજ આગળ શેરખાન સૂરે હુમાયૂંને હરાવ્યો—ઈ. ૧૫૪૦.

તા. ૨૨ બ્રાહ્મોસમાજના સ્થાપક રાજા રામમોહન રૉયનો જન્મ—ઇ ૧૭૭૨.

તા. ૨૩ પહેલું બંગાળી વર્તમાનપત્ર 'સમાચાર દર્પણ' શરૂ થયું—ઇ. ૧૮૧૮.

તા. ૨૪ મહારાણી વિક્ટોરિયાની જન્મતિથિ—ઇ. ૧૮૧૯.

તા. ૨૫ ગુલામી પ્રથા વિરુદ્ધ વિલ્બરફોર્સે ઉઠાવેલી ઝુંબેશથી બ્રિટિશ સલ્તનતમાં ગુલામોનો વેપાર બંધ થયો—ઇ ૧૮૬૩.

તા. ૨૬ જર્મની સામેના મહાયુદ્ધમાં મિત્રરાજ્યોએ પોતાના સૈન્યની મુખત્યારી માર્શલ ફૉગને સોંપી—ઇ ૧૯૧૮

તા. ૩૦ ગુજરાતના આદ્યસુધારક રા. બ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠનું અવસાન—ઈ. ૧૮૯૧

તા. ૩૧ કરોડોના જાનમાલની ખુવારી કરતો કવેટાનો ભૂકંપ—ઈ. ૧૯૩૫.

આ માસની વિભૂતિ
રાજા રામમોહન રૉય

ઈ. ૧૭૭૨ અઢારમી સદીના કંપની સરકારના કારભાર વખતે, મે માસની ૨૨ મીએ બંગાળાના બરદ્વાન જિલ્લાના રાધાનગર ગામમાં તેમનો જન્મ થયો. એમના પિતાનું નામ રમાકાન્ત, માતાનું નામ ફુલઠકુરાણી. એમનું કુટુંબ શુદ્ધ સનાતની હતું.

ઇ. ૧૭૮૬ સંસ્કૃત વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવા એમને બનારસ મોકલવામાં આવ્યા. ત્યારે ફારસી રાજભાષા હતી એટલે રામમોહને બનારસ જતા પહેલાં ફારસી અને અરબીનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું એ જ્ઞાનત્રિવેણીનો તેમણે સંગમ સાધ્યો ને ધર્મનો સાચો મર્મ પામવા કુટુંબની સ્થિતિચુસ્તતા અને અંધશ્રદ્ધા એમનામાંથી છૂટી ગઈ. મૂર્તિપૂજા અને બીજી બદીઓથી હિંદુ ધર્મની થએલી દુર્દશા એમનું જિગર ચીરવા માંડી. ધર્મપ્રાણ પિતાએ એમાં અનાસ્તિકપણું જોયું. રામમોહને કુમાર વયે જ ઘરમાંથી રૂખસદ લઇ લીધી અને જુદાજુદા ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં એ તકનો ઉપયોગ કર્યો

ઇ. ૧૭૯૬ ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીમાં કારકૂનની નોકરી સ્વીકારી અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો.

ઇ. ૧૮૦૩ પિતાનું અવસાન.

ઇ. ૧૮૦૫ રામગઢના કલેક્ટર જોન ડગ્બીના શિરસ્તેદાર તરીકે રહ્યા.

ઇ. ૧૮૧૪ સરકારી નોકરી છોડી અને એ જ સાલમાં ધર્મ ઉપર સ્વતંત્ર વિવેચન ચલાવવા કલકત્તામાં 'આત્મીય સભા' સ્થાપી તથા 'બ્રાહ્મનિકલ મૅગેઝીન' માસિક શરૂ કર્યું.

ઇ. ૧૮૨૮ હિંદુઓનાં જ્ઞાતિબંધારણો તોડી તેમનામાં સંપ, શાન્તિ, સત્તા, શૌર્ય અને શક્તિ લાવનારો ધર્મ સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી 'બ્રહ્મો સમાજ'ની સ્થાપના કરી

ઈ. ૧૮૩૦ દિલ્હીના બાદશાહે પોતાના હક્કો રક્ષવા તેમને રાજાનો ઇલકાબ આપી, પાર્લામેન્ટમાં લડત ચલાવવા ઇંગ્લંડ મોકલ્યા જ્યાં એમનું બહુમાન થયું

ઇ. ૧૮૩૩ બ્રિસ્ટલ મુકામે સપ્ટેંબરની ૨૭મીએ એમનું અવસાન થયું.

મુડદાલ હિંદુ ધર્મમાં ચેતન ફૂંકવામાં, રામમોહનરાય ત્યારના એકાકી લડવૈયા હતા. સતી થવાનો ચાલ નાબૂદ કરાવી, બંગાળી ગદ્યને જન્મ આપી તથા માનવદ્રોહ જેવા ગોઝારા અનેક રિવાજોને હિંદુધર્મમાંથી રૂખસદ અપાવી એમણે હિંદની પુનર્જાગૃતિમાં ચિરકાળનું સ્થાન મેળવ્યું છે.

મહાદેવગર

આખા શરીરે ભસ્મ ને માથે નાનકડી જટા, શરીરે ભગવી કફની અને ઉપર આડા-અવળા કાળી દોરીના પટ્ટાઓ, બગલમાં ઝોળી ને કેડે લટકતા ઘુઘરા, એક હાથમાં ચીપીઓ ને બીજા હાથમાં ખપ્પર લઇ 'અલખ' કરતો એક ભૈરવ દરરોજ સાંજે અમારી શેરીમાં આવતો. એનું નામ મહાદેવગર. મહાદેવગર દરરોજ સાંજે 'ભૈરવઝોળી' લઇ લોટ ઉઘરાવવા આવતો. એ ભૈરવનાથનો પૂજારી હતો.

મહાદેવગર જાતનો અતીત બાવો હતો. એમની પુરી, ગિરિ, નાથ વગેરે નાતમાંથી ગિરિની જાતનો એ હતો, પણ લોકો ગિરિને બદલે ગર કહેતા. અતીત એટલે શંકરના ગણ, એટલે શંકરની એ પહેલી પૂજા કરે. શંકરને ધરેલું શિવનિર્માલ્ય કહેવાય અને તપોધન કે અતીત વગર એ કોઇ ખાય નહિ. મહાદેવગર વહેલો ઊઠીને શંકરની પૂજા કરી આવે. બપોરે મહાપૂજા કરી આવે ને છેક સાંજે આરતી કરી શંકરને પાસે આવેલું બધું ઉપાડી લાવે. ને એમ એનો નિર્વાહ ચાલે. બીજી કંઇ ઉપાધિ નહિ ને રળવા કમાવાની ચિંતા નહિ. દિવસ આખો બેઠો બેઠો ચલમ ફૂંકે ને મજા કરે. મહાદેવગરને એમાં સંતોષ હતો.

સાદાં કપડાં ને ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પહેરે. જનોઇ તો એ પહેરે જ નહિ, પણ ગળામાં કંઇ નહિ તો રુદ્રાક્ષનો એક પારો ને માથે ભગવી પાઘડી તો પહેરે જ. એ એનું આભૂષણ હતું.

મહાદેવગર કૂતરાંનો ભારે શોખીન. કૂતરાં પાળે ને ઉછેરે. સાંજ પડે એટલે ભૈરવઝોળી ફેરવી આવે. એ ભૈરવઝોળી ફેરવે ત્યાં સુધી સ્થિર ઊભો ન રહે. જો ઊભા રહેવાનું આવે તો એક પગ ડોલતો ચાલ્યા કરે. ઘુઘરા ને ચીપીઆના ખણકાટે તાલબદ્ધ પગલાં પાડે. ઘેર આવી વેશ ને ભસ્મ કાઢી નાખે ને લોટ આવ્યો હોય તેમાંથી રોટલા કરી કૂતરાંને ખવડાવે. એનો પરંપરાનો મઠ સાચવે ને સાંજસવાર ત્યાં દીવો, આરતી, પૂજા ને ધૂપદીપ કરે. મહાદેવગર મઠાધીશ હતો.

મઠને અંગે થોડીઘણી જમીન હતી. તેમાં સાથી રાખીને એ ખેડ કરાવે ને ખાધા જેટલું અનાજ આવે તે ઘરમાં નાખે. એથી એનાં છોકરાંઓનું ગુજરાન નભે જાય. સવારસાંજ ભાવિકો ભેટ ધરે તે પરચુરણ ખર્ચમાં ચાલે ને જનાય ખળા ટાણીએ માણા માપનો લાગો તો ઉઘરાવે જ. એ વધારાનું અનાજ વેચી નાખી મૂડી ભેગી કરે. એમ મહાદેવગર પૈસેટકે પણ સુખી હતો.

મહાશિવરાત્રી આવે એટલે મહાદેવગર સવારથી ભાંગ ઘૂંટવા બેસે ને આખો દિવસ ભાંગનો અખાડો ચલાવે. સાંજ પડે એટલે દીપમાળ પૂરે ને ભારે ઠાઠથી શિવની આરતી કરે. બ્રાહ્મણોને રુદ્રીપાઠ કરવા બેસાડે ને લઘુરુદ્ર કરાવે. મધરાત્રે કમળના ફૂલોથી મહાપૂજા કરે ને આરતીની આસકા સહુને આપે. શંકરના બાણ ઉપર ભાંગની ગળતી ચઢાવે ને આખી રાત્રીનો ઉજાગરો કરી ચારે પહોરની પૂજા કરી, વહેલી સવારે પૂર્ણાહુતી કરે ને 'બમ્ ભોળા!' કહી ભાંગનો લોટો ગટગટાવી જાય. શંકરનો જાણે એ પોઠીઓ હતો.

ગાંજાનો એ ભારે શોખીન. બપોર થાય ને એનો અખાડો જામે. ગાંજાની કળીઓ લઇને પલાળવો જાય ને ધોતો જાય. એમ કેટલાં યે પાણીએ ધૂએ ને પછી ગાંજાની ગોળી બનાવી મોટી ચલમમાં તે ગોળી ગોઠવે. ઉપર સૂકો–તમાકુ ભરે ને પછી કોલસો ગોઠવે. નીચે પલાળેલી સાફી રાખીને 'બમ્ ગિરનારી!'ની ત્રાડ નાખી

દમ મારે ને ધૂમાડાના ગોટેગોટા કાઢે. એ પીતો જાય ને એની આખ લાલઘૂમ થતી જાય. ગાંજાની વાસ પણ એટલી તીવ્ર અને મીઠી આવે કે પાસે બેઠેલા બધા ગંજેરીના મોંમાં પાણી છૂટે ને ચલમ સામે તાકી રહે. મહાદેવગર મોટો દમ લગાવી ધૂમાડો છૂટે ને પછી ચલમ બીજાને આપી, નીરાંતે બેઠો બેઠો ધૂમાડાના ગોટા કાઢે. મહાદેવગર જબ્બરો ગંજેરી હતો.

ભૈરવનાથનો એ ઉપાસક હતો. સાંજે ભૈરવનાથના મંદિરે જઇ આવે ને આરતી કરી આવે. ભૈરવનાથ તો જાગતી જ્યોત કહેવાતા એટલે લોકો એના પૂજારીનું ભારે માન જાળવે.

કોઇને તાવ આવે કે માથું દુઃખે તો મહાદેવગર તેમને દોરો કરી આપે. દોરાધાગાની તો હમેશાં લંગર ચાલતી જ હોય. ગમે તે થયું હોય તો લોકો દોરો કરાવવા દોડ્યા આવે. મહાદેવગર કાળા હીરના દોરાને સાત ગાંઠો વાળી આપે, સવા રૂપીઓ ને શ્રીફળ લે ને શંકરને પારે મૂકે. શ્રીફળ વધેરે નહિં ને વધેરે તો કોઇ તેની શેષ પણ ખાય નહિ. એ તો શિવનિર્માલ્ય. અતીત કે તપોધન વગર એ ખાય કોણ? મહાદેવગર મંત્રતંત્ર જાણે ને લોકોમા એવી વાયકા પણ ખરી, કે મહાદેવગરને ભૈરવનાથ પ્રસન્ન છે. શ્રદ્ધા ફળતી ને લોકો કહેતા કે મહાદેવગર મોટો મારફતી હતો.

એની નાતના બીજા અતીત બાવાઓ ગામોગામ જમાત લઇને ફરે, ઠેઠ હીંગળાજની જાત્રાઓ કરે ને તેનો ફટો બંધાવી આવે. ગામેગામ પડાવ કરી દુકાને દુકાને ભીખ ઉઘરાવે. ભીખ ન આપે તો ત્રાગું યે કરે ને લોહી પણ છાંટે, પણ ભીખ લીધે જ છુટકો કરે એવા હઠીલા. એ જમાત આવે ત્યારે મહાદેવગરના મઠમાં પડાવ નાખે. મહાદેવગર એમને એક ટંક ખવડાવે પણ કપાએલા શરીરવાળાથી શંકરને લોટો ન ચડાવાય એટલે મહાદેવગર એમને મહાદેવની પૂજા કરવા ન દે. એમ તો મહાદેવગર ભારે ધર્મચુસ્ત હતો.

મહાશિવરાત્રી ઉપર કોઇકોઇ વરસે એ ગિરનારની જાત્રાએ જાય, મેળામાં મહિનો માસનો પડાવ નાખીને પડે ને ભવનાથનાં દર્શન કરી પાવન થાય. એવો એ આસ્થાળુ હતો.

આખરે મહાદેવગર માંદો પડ્યો: પણ પોતાના દોરાધાગા એણે ન કર્યા. મહાદેવની સ્તુતિ કરે ને ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો રૂદ્રાક્ષનો બેરખો ફેરવ્યા કરે. મહાદેવ એને પ્રસન્ન થયા ને એણે માનવદેહ છોડી દીધો.

એ મરી ગયો એટલે એના મઠની પછવાડે એના વડીલોની દેરીઓની પડખે સમાત ખોદીને એને અંદર દફનાવ્યો. ઉપર ધૂળનો ઓટલો કર્યો ને ઇંટોની નાનકડી દેરી બનાવી. સવાર સાંજે એના છોકરા ત્યાં ઘીનો દીવો કરી પગે લાગતા. છોકરાઓએ એની પાછળ ભંડારો કર્યો ને મહાદેવગરની મૂડી વાપરી નાખી.

અમે કોઇકોઇવાર મઠમાં જઇએ છીએ ત્યારે બધી દેરીઓ વચ્ચે મહાદેવગરની સમાત (સમાધિ) ઓળખી કાઢીએ છીએ. એના છોકરા હવે ભૈરવજોગી નગારાં ફેરવતા, પણ એની દેરી પાસે આવીએ ત્યારે 'ભૈરવનાથ' તો યાદ આવે જ છે.   મનુભાઇ જોધાણી

ગોળુડો ઘાટ

હાં રે મને વ્હાલો છે
ઊગતા એ સૂરજનો સોનેરી ગોળુડો ઘાટ,
હા રે બીજો પ્યારો છે
પૂનમના ચન્દ્રમાનો રૂપેરી ગોળુડો ઘાટ.

હા રે મને વ્હાલો
મહાદેવના મંદિરના ઘુમ્મટનો ગોળુડો ઘાટ,
હા રે બીજો પ્યારો
આકાશતણા ઘુમ્મટનો વાદળી ગોળુડો ઘાટ.

હાં રે મને વ્હાલો
પણિયારીતણી રાતુડી ગાગરનો ગોળુડો ઘાટ,
હાં રે બીજો પ્યારો
ભરવાડેરી કાંસાની તાંસળીનો ગોળુડો ઘાટ.

હાં રે મને વ્હાલો
ડોશીમાના ફરતા એ રેંટિયાનો ગોળુડો ઘાટ,
હાં રે બીજો પ્યારો
ભરવાડીતણા લીલુડા સુંડલાનો ગોળુડો ઘાટ.

હાં રે મને વ્હાલો
આ વ્હાલો બ્રહ્માંડતણાં છોરાંનો ગોળુડો ઘાટ,
હાં રે એક વ્હાલો ના
કાળમુખી તોપ તણા મોઢાનો ગોળુડો ઘાટ.

'સુન્દરમ્'

માધુકરી

કદી ભવરણે મને અગણ્ આપદાઓ મળો,
કદી નવ કરે મહાન પુરુષાર્થને પાંગળો.
ફળો અમર ના ફળો' અફળના ગણું લેશ ના
અનૂપ કર છો બળો અખિલ વિશ્વની વેદના,
પરંતુ પણ એક ના અબળ દીનતા આવરે
ગરુ કદિક માર્ગ તો મરણ ધન્ય થાશે. ખરું?

—પ્રેમશંકર ભટ્ટ

કાર્લ ફૉન ઓસિત્સ્કી

'લડાઇ નજરોનજર જોયા પછી હું એવો મક્કમ અભિપ્રાય ધરાવતો થયો છું કે માણસજાત માટે એ અત્યંત ભયંકર અને નિરાશાજનક તથા કેવળ હીણપતભરી છે. વીરત્વ જેવું કોઇ તત્ત્વ એમાં નથી.'

આ શબ્દો અત્યારે નાઝી કેદખાનામાં સબડતા મશહૂર યુદ્ધવિરોધી જર્મન પત્રકાર કાર્લ ફૉન ઓસિત્સ્કીના છે. એનું જીવનભરનું ધ્યેય જ જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાનું છે. ને લડાઈનો એનો વિરોધ પણ ફૅશનેબલ ઠીકરા જેવો નથી: મહાયુદ્ધમાં લશ્કરી અફસર તરીકે એ લડી ચૂક્યો હોઇ, એ વિરોધ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો પરથી બંધાએલી નક્કર શ્રદ્ધા સમો છે.

અને એવો શાંતિવાદી હોવા માટે તો જર્મન સરકારે એને કેદમાં પૂર્યો છે. વર્ષોથી એ પોતાના વેલ્ટ બ્યૂન (world stage)–'જગતની રંગભૂમિ'–પત્રના તંત્રીપદેથી યુદ્ધ વિરુદ્ધ પ્રચાર કાર્ય કરી રહ્યો હતો. ૧૯૩૧માં જર્મનીના વધતા સૈનિક દળના વિરોધી લેખ લખી એમાં એણે જણાવ્યું કે 'સૈનિકો ખૂનીઓ છે.' આથી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં જર્મનીની શાખ હલકી પાડવાના આરોપસર તેને કેદમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. આમ એ જગતની નજરે પહેલવહેલો ચડ્યો.

પાછળથી પ્રેસિડન્ટ હિંડનબુર્ગના હુકમથી જ્યારે રાજદ્વારી કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા ત્યારે એનો પણ છુટકારો થયો. એણે તો તરત પાછું પોતાનું યુદ્ધવિરોધી પ્રચારકાર્ય શરૂ કરી દીધું. એવામાં હિટલરની સરકાર સત્તા પર આવી. આવું પ્રચારકાર્ય એ કોઇ રીતે ચલાવી લે એમ નહોતું. કહેવાય છે કે એ અમલની શરૂઆતના વર્ષોમાં તો એ મિત્રોએ ૧૯૩૩થી ઠાર મારવાની યોજના પણ થએલી. ઓસિત્સ્કીના મિત્રોએ તેને જર્મની છોડી જવા ઘણુંઘણું સમજાવ્યો, પણ એણે ચોખ્ખો નકાર ભણ્યો. એણે જવાબ આપ્યો: 'યુદ્ધની બાબતમાં જનતાની અંદર અપ્રીતિ ફેલાવવી એ તો મારો જીવનહેતુ છે; એને હું કેમ કરીને છોડું?'

એણે ભલે જર્મની ન છોડ્યું; નાઝી સરકારે તો એના પ્રચારકાર્યનું ખામું કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી જ લીધો હતો.

૧૯૩૩ની સાલ આવી જર્મન પાર્લામેન્ટને (હજુ સુધી અજ્ઞાત રહેલા કોઈ કારણસર) આગ લાગી ને તેના આરોપ નીચે જે અનેક નિર્દોષોને પકડવામાં આવ્યા તેમાં સૌ પહેલી ધરપકડ કાર્લ ફૉન ઓસિટ્‌સ્કીની થઈ.

ત્યારથી તે આજ સુધી, જર્મનીના જૂના સરદારવંશમાં જન્મેલો, યુદ્ધનિષેધનો ધગધગતો એ પ્રચારક નાઝી કેદખાનાનો મહેમાન રહ્યો છે હવે તો એના કેદી જીવનને એના પર ક્ષયનો પંજો પસારેલો હોઈ, બર્લિનની વેસ્ટ એન્ડ હૉસ્પીટલમાં એ જિંદગીના છેલ્લા દિવસો ગણી રહ્યો છે.

આ ઓસિટ્‌સ્કીને આ સાલનો નોબેલ શાંતિ પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો છે. જગતે પણ એને વધાવી લીધો છે, પણ નાઝી સરકારને એ નથી રુચ્યું હિટલરે તો તાજેતરમાં જ ફરમાન બહાર પાડ્યું છે કે હવેથી કોઈ પણ જર્મને એ ઇનામ લઈ "પોતાની જાતને કલંકિત ન બનાવવી." ઓસિટ્‌સ્કી પર પણ એ ઇનામ લેવા માટે ખૂબ વીતી હતી એમ કહેવાય છે; પણ છાપાના પ્રતિનિધિઓએ એની મુલાકાત લીધેલી ત્યારે એણે એટલું જ જણાવેલું કે, 'મારી અત્યારની સ્થિતિ તમે જાણતા હોઇ, એ વિષે કશું વધારે હું કહી શકતો નથી' (લિટરરી ડાઇજેસ્ટ)

ક્રિકેટકીર્તિની ભસ્મ

*** ઇંગ્લંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયાની ટેસ્ટ મૅચમાં ઑસ્ટ્રેલિયાએ આ વખતે વિજેતા થઈ, વિજયચિહ્ન રૂપ ગનાતા 'ઍશીઝ'નો કબજો મેળવ્યો છે. આજ એ 'ઍશીઝ'ને ક્રિકેટ આલમમાં સર્વોપરિતાની સિદ્ધિ ગણવામાં આવે છે, પણ એનો જન્મ ઇંગ્લંડના કલંકમાંથી થયો છે એ તમે જાણો છો ?

આજકાલ કરતાં છેલ્લાં ૫૫ વર્ષથી ક્રિકેટઆલમમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતા બે દેશો ઇંગ્લંડને ઑસ્ટ્રેલીયા વચ્ચે ક્રિકેટનો મહાજંગ ખેલાય છે અને એ જંગમાં વિજેતા બનનાર પોતાના વિજય ચિહ્ન તરીકે 'ઍશીઝ'નો કબજો લે છે. આ વર્ષના રસાકસીભર્યા જંગને અંતે એ 'ઍશીઝ' ભસ્મનું ઉત્પાદક ઑસ્ટ્રેલિયા વિજેતા તરીકે જાહેર થયું છે અને ઇંગ્લંડને પરાજીત કર્યાની સ્મૃતિના ચિહ્ન તરીકે એ 'ઍશીઝ'નું માલિક બન્યું છે.

જે 'ઍશીઝ' પ્રતિવર્ષે સમગ્ર દુનિયાની દૃષ્ટિનું કેન્દ્ર બને છે એની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જોતાં, એના મૂળમાં ક્રિકેટની રમતમાં પોતાને સર્વોપરિ મનાવતા ઇંગ્લંડના નામોશીભર્યા પરાજયની કથા લખાએલી માલમ પડે છે; એટલે વસ્તુતઃ તો એ ઇંગ્લંડની કીર્તિની ભસ્મ જ છે.

સને ૧૮૮૨માં મર્ડોકની સરદારી નીચે ઑસ્ટ્રેલિયાથી આવેલી ટીમ અને ઇંગ્લંડના ચુનંદા ખેલાડીઓ વચ્ચે ઓવલના મેદાન ઉપર ઑગસ્ટ માસની ૨૮ અને ૨૯મી તારીખે એક ટેસ્ટ મેચ રમાઇ. તેમાં ઑસ્ટ્રેલિયનોનો પહેલો દાવ ફક્ત ૬૩ રનમાં ખતમ થઇ ગયો, જ્યારે ઇંગ્લંડ પહેલા દાવમાં ૧૦૧ રન કરી ગયું

ઑસ્ટ્રેલિયાનો બીજા દાવનો જુમલો પણ સારે કહી શકાય તેવો ન હતો અને તેનો પરાજય થશે એમ ચોક્કસ લાગતું હતું, કારણ કે બીજા દાવમાં તેના ફક્ત ૧૨૨ રન જ થયા હતા. પોતાને વિજેતા તરીકે જાહેર કરવા માટે ઇંગ્લંડને ૮૫ રનનો નજીવો જુમલો એકઠો કરવાનો હતો અને તેની સ્થિતિ સંગીન હતી. બે વિકેટને ભોગે તેણે ૫૫ રન કરી લીધા હતા અને બાકીના ૩૫ રન તો જોતજોતામાં થઇ જશે એમ લાગતું હતું.

પણ એકાએક બાજીનો રંગ બદલાઈ ગયો. ઑસ્ટ્રેલિયાના 'દાનવી' બોલર સ્પોફૉર્થે હાહાકાર વર્તાવી દીધો. તેણે ઇંગ્લંડની વિકેટો ઉપરાઉપરી ખેરવી નાખી અને વિજયની આશાથી ઉત્સાહી બનેલું ઇંગ્લંડ ફક્ત ૭૭ રન કરી શક્યું. સ્પોફૉર્થે બને દાવમાં સાત સાત વિકેટો ખેરવી ને ઑસ્ટ્રેલિયાને ઇંગ્લંડના મેદાનમાં પ્રથમ વિજય અપાવ્યો. ઇંગ્લંડની ક્રિકેટકીર્તિ ઉપર એ દિવસે સ્મશાન આવરણ છવાયું અને એની યાદમાં લંડનના 'સ્પોર્ટિંગ ટાઇમ્સ' નામના અખબારે કાળા અક્ષરે મૃત્યુલેખ લખ્યો:

'૧૮૮૨ના ઑગસ્ટની ૨૯મી તારીખે ઓવલના મેદાન ઉપર ભસ્મીભૂત થએલી ઇંગ્લંડની ક્રિકેટકીર્તિની દર્દભરી સ્મૃતિમાં મિત્રવર્ગ અને સ્નેહીઓની ઊંડી હમદર્દી સાથે એના મૃત દેહનું દહન કરવામાં આવશે અને એની ભસ્મ ઑસ્ટ્રેલિયા લઇ જવામાં આવશે.'

આ રીતે ઇંગ્લંડની ક્રિકેટકીર્તિની કાલ્પનિક ભસ્મનું અસ્તિત્વ શરૂ થયું.

બીજે વર્ષે ઇંગ્લંડની ટીમ ઑસ્ટ્રેલિયા ગઇ અને ત્યાં બને પક્ષે બબ્બે મૅચો જીતી પ્રવાસ દરમિયાન મેલબૉર્નની સ્ત્રીઓએ ઇંગ્લીશ કૅપ્ટનને આ 'ભસ્મ' રાખવા માટે એક પાત્ર ભેટ આપ્યું. એ વાસણની ભેટ ધરનાર ફ્લૉરેન્સ મર્ફી ઇંગ્લીશ કૅપ્ટનનાં પ્રેમમાં પડી અને તેને પરણી. આ છે 'ભસ્મ'ની કથા. (પ્રતાપ)

છ જ્યૉર્જો

રાણી ઍનના મૃત્યુ પછી જર્મન લોહીના હૅનોવેરિયન રાજાઓ ઇંગ્લંડની ગાદીએ આવ્યા. ઈ. ૧૭૦૧માં થએલા ઍક્ટ ઑવ સેટલમેન્ટથી જેમ્સ પહેલાની પુત્રી એલીઝાબેથની સૌથી નાની પુત્રી સોફિયાનો પુત્ર જ્યૉર્જ પહેલો ગાદીએ બેઠો.

વિલિયમ ત્રીજાના વખતમાં યુરોપખંડમાં તેણે ઘણાં યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો હતો. પણ એના રાજ્યારોહણે અંગ્રેજ પ્રજામાં ભળતા તેને અટકાવ્યો, કારણ તે અંગ્રેજી જાણતો ન હતો ને પ્રજા જર્મન જાણતી ન હતી પ્રધાનો ને તેની વચ્ચેનો વ્યવહાર લૅટિન ભાષામાં જ ઘણોખરો ચાલતો.

આ કારણે રાજકારણમાં એક જબરો પલટો આવ્યો. તે

સમય સુધીમાં રાજા જાતે કૅબિનેટની સભામાં હાજરી આપતો, પણ એમાંનો એક શબ્દ પોતે ન સમજી શકતાં આ જ્યૉર્જે એમાં ભાગ લેવો છોડી દીધો. તે દહાડાથી આજની ઘડી સુધી[1]

૧ બ્રિટિશ સમ્રાટે એ સભાનું પ્રમુખપદ નથી લીધું

જ્યૉર્જને સારે નસીબે, રાજાની ગેરહાજરીમાં એ વખતે ૨૧ વર્ષ સુધી સત્તા ભોગવનાર સર રૉબર્ટ વૉલ્પોલ જેવી વ્યક્તિ જ્યૉર્જને મળી હતી. ઈંગ્લંડના પ્રાઇમ મિનિસ્ટર(વડા પ્રધાન)નું બિરુદ મેળવનાર એ પહેલો જ રાજદ્વારી હતો.

જ્યૉર્જ પહેલો હિંમતવાન ને નિખાલસ હતો. જર્મનીની મુસાફરીએ જતાં પોતાની ગાડીમાં જ એ ઓચિંતો અવસાન પામ્યો.

ડાબી બાજુને મથાળેથી અનુક્રમે જ્યૉર્જ પહેલાથી તે જ્યૉર્જ છઠ્ઠા સુધી

તેના પછી ઈ. ૧૭૨૭મા જ્યૉર્જ બીજો ગાદીએ આવ્યો. એ અંગ્રેજી જાણતો હતો, પણ રાજકારણમા તે ઝાઝું સમજતો નહોતો એટલે પ્રધાન વૉલ્પોલ અને પોતાની હોશિયાર પત્ની કૅરોલીન આન્સપૅકની સલાહ મુજબ જ તે વર્તતો.

એના રાજકાળમા સ્ટૂઅર્ટોનો ઝંડો ફરી (અને છેલ્લી) વાર જ ફરકાયો. ડ્યૂક ઑવ કંબરલૅંડે જેકોબાઇટ સૈન્ય કચડી નાખ્યું અને 'બૉની પ્રિન્સ ચાર્લી'એ પોતાના પૂર્વજોની રાજગાદીની આશા તદ્દન મૂકી દીધી.

એના જ રાજકાળમાં ફ્રેંચો પાસેથી કૅનેડા ઝૂંટવાયું અને હિંદી સામ્રાજ્યનો પાયો નખાયો. ફ્રેંચો સાથે ડિટિંગેન જેવી મહાન લડાઈઓમાં વિજય મળ્યો. જ્યૉર્જ બીજો જાતે લશ્કર દોરતો. લશ્કરને દોરનાર ઇંગ્લંડનો એ છેલ્લો જ રાજા હતો. ડેટિંગ્ટન યુદ્ધમાં તેનો ઘોડો તેને પછાડીને નાઠો ત્યારે તે બોલ્યો: 'હવે મેં જાણ્યું કે હું નાસી નહિ જઇ શકું.'

તે પછીનો ત્રીજો જ્યૉર્જ, પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ ફ્રેડરિકનો સૌથી મોટો પુત્ર હતો ને હૅનોવેરિયન વંશનો ઇંગ્લંડમા જન્મેલો એ પહેલો જ રાજા હતો. રાજાપણાની તેને ખૂબ ખુમારી હતી ને તેમાં ઘણી વખતે તે અવિચારીપણાથી વર્તતો. તેની માતા આગ્રહથી તેને કહ્યા કરતી, 'Gorge be a King'.

પિટને પદભ્રષ્ટ કરી પહેલાં તો એ જનતામાં અપ્રિય નીવડ્યો., પણ પછી તેની સાદાઈ, ભોળાપણું ને પ્રજાહિતનાં તેણે લેવા માંડેલા રસથી તે પ્રજાપ્રિય બન્યો ને 'ખેડૂત જ્યૉર્જ'ના લાડકા નામથી પ્રજાએ તેને નવાજ્યો.

એના રાજાપણાના ખ્યાલમાં તેના માનીતા પ્રધાન નૉર્થે ઘણી સહાય કરી. કામ ગમે તેટલું હોય પણ તેથી તે મુદ્દલ ન કંટાળતો ને જવાબદારી ઉઠાવવામાં તેને એક જાતનો આનંદ આવતો. એના શાસનકાળમાં અમેરિકા સ્વતંત્ર થયું.

ઇ. ૧૮૨૦માં ગાદીએ આવેલા જ્યૉર્જ ચોથાએ નવ વર્ષથી રીજંટ તરીકે કામ કરેલું હોઇ રાજ્ય ક્યાં કામ કર્યો એ જાણતો. એ ખૂબ દેખાવડો હતો ને તેનાં હાસ્ય અને રીતભાતે પ્રજાનું દિલ જીત્યું હતું. તેના વખતમાં નેપોલિયનનો સૂર્ય અસ્તાચળે ગયો. તેના વખતમા વિક્ટોરિયા જન્મી. એ ગવૈયો ને ભાષાશાસ્ત્રી પણ હતો. અને સંસ્કારી રીતભાતને કારણે તે યુરોપનો પહેલો સદ્ગૃહસ્થ ગણાતો. કલા અને સાહિત્યનો તે ખૂબ શોખીન. તેની આસપાસ કવિઓ, ચિત્રકારો ને ગવૈયા ઘેરાએલા જ રહેતા. પોતાના શોખ પ્રમાણે તેણે મહાન સ્થપતિ નૅશ પાસે લંડનના પ્રખ્યાત મહોલ્લા રીજંટ સ્ટ્રીટનું નિર્માણ કરાવ્યું. વેસ્ટ મિન્સ્ટરમાં રાજ્યારોહણ કરનાર એ છેલ્લો રાજા હતો. એના પછી વિલિયમ ચોથો ગાદીએ આવ્યો, પણ એ પોતાની પત્ની કૅરોલીનથી અગરેલો હતો એટલે એ વેસ્ટમિન્સ્ટર આવી તો ય તેને પાછી કાઢી હતી.

આ ચાર પછી પાંચમા જ્યૉર્જના ગાદીએ આવવા વચ્ચે તો ૮૦ વર્ષ વીતી ગયાં. જ્યૉર્જ પાંચમા એમના પિતા એડવર્ડ સાતમાના મરણ પછી ૧૯૧૦ના મે માસમાં ગાદીએ બેઠા. ગાદીએ તો એમના મોટા ભાઇ ડ્યૂક ઑવ ક્લૅરેન્સ આવવાના હતા, પણ એમના અકાળ અવસાનથી ગાદી એમને મળી. નૌકા કાફલામાં એમણે ખાસ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું અને એમના પોતાના કહેવા પ્રમાણે તો એ કાફલામાં ગાળેલા સમય જેવો સુખી ગાળો એમણે જીવનમાં કદી નહોતો અનુભવ્યો.

પચીસ વર્ષના શાસનકાળમાં એ ખૂબ લોકપ્રિય થયા. પોતાની બધી શક્તિઓ રાજ્ય પાછળ ખર્ચવા તે તૈયાર હતા. આયર્લૅંડ અને ઇમ્પિરિયલ નીતિની એમના કાળમા સિદ્ધિ કર્ -

કટીઓમાં એમણે આપેલા તોડે બંધારણીય રાજા શું કરી શકે તેની પ્રતીતિ આપી. વાયરલેસથી પ્રજાને સંબોધનાર એ પહેલા રાજા હતા. તેમની પ્રજા તેમને મિત્ર અને સલાહકાર ગણતી.

અને હવે આઠમા એડવર્ડના રાજત્યાગથી છઠ્ઠા જ્યૉર્જ ગાદીએ આવ્યા છે. તે ડયૂક ઑવ યૉર્ક તરીકે ખૂબ પ્રજાપ્રિય હતા. ને કોઈ પરદેશી કરતાં પોતાની જ ભૂમિની પત્ની એલિઝાબેથ પસંદ કરીને વધુ પ્રજાપ્રિય થયા છે. એમણે પે નૌકાસૈન્યનુ શિક્ષણ લીધું છે અને જગતના મહાયુદ્ધમાં પણ ભાગ લીધેલો. ઉપરાંત એ કેળવાએલા વિમાની ને બ્રિટિશ મહારાજ્યના જબરા સફરી છે. (સંકલિત)

હિંદમાં રેલવેનું પગરણ

હિંદુસ્તાનમા રેલને બાંધવાની પહેલ વહેલી દરખાસ્ત આર. એમ. સ્ટીવન્સન નામના ઇજનેરે ઇગ્લંડની ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીને ઇ. સ ૧૮૪૪ મા કરી. પહેલવહેલી રેલવે લાઈન મુંબાઇથી થાણા સુધી ૨૦ માઇલના અંતરમાં નાખવામા આવી. ઇ સ. ૧૮૪૨ માં જી. આઇ. પી. રેલવે કંપનીને ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીએ મુંબાઇથી કલ્યાણ સુધીની રેલવે બાંધવાનો કૉન્ટ્રાકટ આપ્યો. વળી આવી જ રીતે કલકત્તાથી લગભગ મીરઝાપુર સુધીની સો માઇલની રેલવે બાંધવાનો કૉન્ટ્રાકટ પણ એ જ સાલમાં અપાયો. મુંબાઇનો કૉન્ટ્રાકટ ૫ લાખ પૌંડનો અને બંગાળાનો ૧૦ લાખ પૌંડનો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૩ મા જ્યારે લૉર્ડ ડેલહાઉસી હિંદુસ્તાનનો વાઇસરૉય હતો ત્યારે અમુક કંપનીઓને રેલવે બાંધવાનો કૉન્ટ્રાકટ આપવાનુ નક્કી થયુ, અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા શાખા લાઇનો માટે હિંદુસ્તાન રેલવે કંપનીને ૧૮૬૨ મા કૉન્ટ્રાકટ આપવામા આવ્યો. મદ્રાસમા હિંદુસ્તાન ટ્રામવે કંપનીને પણ આવો કૉન્ટ્રાકટ આપવામા આવ્યો હતો.

આવી રીતે ઇંગ્લંડમા થતુ હતું તેમ, ખાનગી કંપનીઓને રેલવેના કૉન્ટ્રાકટ આપવાનું ચાલુ રાખી હિંદમા પણ અગતરા થવા માંડયા. પણ ૧૮૬૯મા ગવર્મૅન્ટ ઑવ ઇન્ડીઆએ સરકારી માલિકીની રેલવેઓ બાંધવાનું નક્કી કર્યું, અને ૧૮૭૮ મા સ્ટેટ રેલવે ડિરેકટરની એક બોર્ડ સ્થપાઇ. આ રેલવે બોર્ડની શરૂઆત.

આવી રીતે બોર્ડ અને ખાનગી કંપનીઓના સહકારથી ધીમે ધીમે રેલવેએ ઘણી પ્રગતિ કરી આવી રીતે સરકારી તથા ખાનગી રેલવે મળી ઈ. સ ૧૯૧૨માં ૩૧,૮૬૮ માઇલની રેલવે લાઇન નખાઈ ગઇ.

વળી પાછું સરકારે સર વીલીઅમ એકવર્થ નામના એક નિષ્ણાત પુરુષના પ્રમુખપણા નીચે કમિટી સ્થાપી અને તે કમિટીના મંતવ્ય મુજબ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે એક જબર વ્યવહાર ખાતું (Department of Communications) સ્થાપવું, જે રેલવે, બંદર, વહાણવટું, તાર, ટપાલ વગેરે વ્યવહારોનું જવાબદાર રહે. આ કમિટીની ભલામણ હજુ સુધી પણ ધ્યાનપૂર્વક લક્ષમાં લેવાય છે અને સરકારને જેમ જેમ નાણાંની સવડ આવતી જાય છે તેમ તેમ એક પછી એક ખાનગી કંપનીઓ પાસેથી તેમની કૉન્ટ્રાકટની મુદત પૂરી થયે રેલવેઓ ખરીદી લે છે.

(શ્રીગૌડ પ્રકાશ) કાન્તિલાલ વ. પંડયા.

જગતની જંગી ત્રાંબાની ખાણ કેમ શોધાઈ?

શોધખોળને માટે નીકળેલો કોલિયર નામનો એક મુસાફર ૧૯૦૫ની સાલમાં એક સાંજે તંબૂ ઉભો કરવાની તૈયારી કરતો હતો એવામાં એક હરણ તેણે જોયું અને ભૂખ લાગી હતી એટલે તેને ગોળીથી ઠાર કર્યું. હરણ મોતનાં તરફડિયાં મારતું હતું તેને લીધે ખૂબ ધૂળ ઊડી અને થોડી જમીન ખોદાઇ ગઇ. આથી હાલમાં રોઆન ઍન્ટીલપ માઇન નામે ઓળખાતો ત્રાંબાનો જથ્થો દુનિયાની દૃષ્ટિએ પહેલી વાર પડ્યો.

હરણનાં તરફડિયાથી જે જમીન ખોદાઇ તે ત્રાંબાની ખાણનો એક છેડો છે અને બીજો છેડો ૧૦ માઇલ દૂર છે. ખાણની ઊંડાઇ ૩૦૦૦ ફૂટ છે.

ગણતરી કરતા એમ જણાયું છે કે ઉત્તર રોડેશિયાની ત્રાંબાની આ માટી ૫૦ કરોડ ટન વજનની છે અને તેમાં સરેરાશ ૪ ટકા ત્રાંબુ હોઇને કુલ ત્રાંબુ બે કરોડ ટન જેટલું છે.

આજની દુનિયાનો ત્રાંબાનો કુલ જથ્થો પાંચ કરોડ વીસ લાખ ટન જેટલો છે, એટલે દુનિયાના ત્રાંબાનો બે પંચમાંશ ભાગ તો હરણના શિકારને જ આભારી છે! અમેરિકાની ખાણના માલિકો કહે છે કે મિ. કોલિયરે હરણને બદલે એકાદ સસલું માર્યું હોત તો કેવું સારું થાત! આજે તેમની સામે હરીફાઇ કરનાર તો કોઇ ન હોત! (અંગ્રેજી ઉપરથી)

વર્તમાનપત્ર પહેલું કયારે નીકળ્યું

આખી દુનિયામાં સૌ પહેલુ દૈનિક વર્તમાનપત્ર બે હજાર વર્ષ પહેલાં રોમના પ્રજાસત્તાકમાંથી નીકળતું હતું, તેનું નામ 'રોજના ખબર' જેવું હતું. સરકારી હુકમો, મૃત્યુ તથા લગ્નની નોંધો, કરારો, ઇજારાની હકીકત વગેરે તેમાં છપાતાં. ઇ પૂ. ૫૯ વર્ષ ઉપરની જુલિયસ સીઝરના અમલકાળની સેનેટનો વૃત્તાંત તેમાં છપાએલો મળ્યો છે.

અંકોડી

કલકત્તામાં ભરાએલા સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં રોય ઍન્ડ સન્સની દુકાન ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. Adora (પેટંટ કરાવેલું નામ) નામની એક સાડાત્રણ રૂપિયાની અંકોડી વેચાતી હતી. આ અંકોડીથી નાનું છોકરું પણ ઝપાટાબંધ ધારેલી ડિઝાઇન ગૂંથી શકે છે. સાદી અંકોડીથી જે કામ મહિને થઇ શકે તે કામ આ અંકોડીથી એક કલાકમાં થઇ શકે છે. પેન્સિલના જેવો જ તેનો આકાર હોય છે, અને તેમાંથી નીકળતી સોયમાં દોરો પરોવી દીધા પછી જેમ કાગળ પર પેન્સિલથી લખીએ છીએ તેમ આ અંકોડીથી કપડાં ઉપર

લખવાનું કે ચીતરવાનું હોય છે. લખવામાં જેટલી વાર લાગે છે તેટલી જ વારમાં ધારેલા શબ્દો કે ચિત્રો ગૂંથાઈ જાય છે. જે કોઈને આ અંકોડીનો અનુભવ લેવો હોય તેણે ઘોષ ઍન્ડ સન્સ, એમ્બ્રોઇડરી સ્પેશિયાલિસ્ટ, ગિરનપુર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા એ સરનામે પત્રવ્યવહાર કરી એક અંકોડી ખરીદ કરી લેવી. દરેક ઘરમાં તે વસાવવાલાયક છે. (કિશોર)

દિલ્હીમાં ગુજરાતી ધર્મશાળા

● ● ● રાજકીય, સામાજિક, વ્યાપારિક અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દિલ્હીની અગત્ય દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે; તેમજ હરદ્વાર, કલકત્તા, રંગૂન વગેરે સ્થળે જતા આવતા યાત્રીઓને પણ દિલ્હીમાં વિશ્રામસ્થાન કરવું પડે છે. એને અનુલક્ષીને ત્યાં વસતા ગુજરાતી ભાઈઓ 'શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ' (રજીસ્ટર્ડ) કેટલાંક વર્ષોથી ચલાવે છે તથા એને અંગે રી શાળા, પુસ્તકાલય તથા અતિથિગૃહ પણ ચાલે છે. હવે દિલ્હીમાં ગુજરાતી ધર્મશાળા ઊભી કરવાની તેમને અભિલાષા છે ને તે માટે બૃહદ્ગુજરાત સમક્ષ આ વિજ્ઞપ્તિ તેઓએ રજૂ કરી છે. તેમાં સહકાર આપવા ઇચ્છનારાઓએ, પ્રચારક સમિતિ શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ ના. ૧૭ બાજરીવાર દિલ્હી—એ સરનામે સહાય મોકલવી. ગુજરાતના દાનવીરો એની ઉપેક્ષા ન કરે.

આ સમાજ દિલ્હીમાં આવનાર ગુર્જર યાત્રાળુઓ, વેપારીઓ, મુસાફરો, તેમજ અન્ય સજ્જનોને સમુચિત સાધનવાળા અતિથિગૃહ દ્વારા દિલ્હીની જાણીતી હળવાશ, મુશ્કેલીઓ, તથા અનેક પ્રકારના પ્રપંચોમાંથી રક્ષણ કરી સેવાવૃત્તિથી સહાય કરવા પ્રવૃત્ત કરી રહેલ છે.

દર વર્ષે ગુજરાતી સમાજના નાનકડા અતિથિગૃહનો લાભ લગભગ ત્રણ હજારથી વધુ મુસાફરો લે છે. તેઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી જાય છે અને વધતા જતા જનસમુદાયના પ્રવાહને પહોંચી વળવાનું કાર્ય પૂરતી જગ્યાના અભાવે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે તેથી અનેક ગુર્જર કુટુંબોને ઘણી વખત નિરાશ કરવા પડે છે; જેથી તેઓને ફરજિયાત અન્યનાં હોટેલો યા બીજે સ્થળે આશ્રય લઈ અનેક પ્રકારની કનડગતો ને કડવા અનુભવો ભોગવવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે.

આ સમાજ દિલ્હીમાં આવનાર સર્વે ગુજરાતી અતિથિઓનું સ્વાગત કરી ભોગવવી પડતી હાડમારીઓમાંથી રક્ષણ કરી સેવા કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવે છે. દિલ્હીમાં આવતા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, વેપારીઓ તથા દેશનેતાઓએ મજકુર સમાજની મુલાકાત લઈ પ્રસ્તુત કાર્યની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. એટલું જ નહિ, આ સેવાકાર્યની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સ્વીકારી છે.

હવે ઉપર્યુક્ત તમામ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના હેતુથી શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજે શાળા, પુસ્તકાલય અને અતિથિગૃહનો સમાવેશ થાય, એવું એક વિશાળ મકાન (ધર્મશાળા) બંધાવવા માટે 'ધર્મશાળા ફંડ' ખોલ્યું છે.

બૃહદ્ ગુજરાતના દાનવીરો, રાજવંશીઓ, વેપારીઓ, ધર્માદા ફંડોનાં ટ્રસ્ટી મંડળો, તેમજ અન્ય ઉદાર શ્રીમંતો, ધર્મશાળા ફંડમાં પોતાનું ઉદાર સૌજન્ય દર્શાવી ગુજરાત કાઠીઆવાડની કીર્તિવંત દાનશક્તિનો પરિચય કરાવશે, એવી શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ મહદ્ અભિલાષા સેવે છે.

ઘરગથ્થુ ખૂનીઓ !

● ● ● ફક્ત રોગ ફેલાવનારાં જંતુઓથી જ માનવજાત માહિતગાર થઈ, તકેદારી કેળવે તો દુનિયાના અરધા રોગો નાબૂદ થઈ જાય. રોગના ફેલાવામાં તેમનો પગપેસારો અસહ્ય છે, છતાં સરેરાશ મનુષ્ય તો તે પ્રત્યે પૂરતી બેદરકારી કેળવે છે. એ જંતુઓ કેવા ખૂની હોય છે એ આ નીચેનો લેખ તમને કહેશે.

જંતુઓની સૃષ્ટિમા વધુમા વધુ ભયંકર તો આપણે સાધારણ ગણી કાઢેલી માખીની ઓલાદ છે. તમે કદાચ સાંભળીને નવાઈ પામશો, પણ ઇસ્પિતાલમાં માંદગીને ખાટલે પડેલામાંથી ઘણોખરો ભાગ આ માખીને આભારી હોય છે. ઢોરોમાં પણ રોગોનો ફેલાવ કરનાર ઘણે ભાગે માખીઓ અને કેટલીક અંશે બગાઈઓ હોય છે.

ઉકરડેથી ઊડીને આવતી એક જ માખીનું સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નીચે નિરીક્ષણ કરશો તો તેના શરીર પર આડથી દસ ક્રોડ રોગોના ઉત્પાદક કીટાણુઓ (બૅક્ટીરિયા) મળી આવશે. અને છતાંયે એ બિચારી (!) માખીને આપણે કદાચિત આપણા ખોરાક પર, આપણાં બાળકોનાં મોં પર અને આપણા પર પણ બેસવા–ફરવાની છૂટ આપતા રહીએ છીએ.

એ માખીની વસ્તીવૃદ્ધિથી પણ તમે કદાચ માહિતગાર નહિ હો. દરેક માખી દર વખતે ચોરાશી ઇંડા મૂકે છે. એક જ મોસમમાં એક માખી અને તેની વંશાવળીએ મૂકેલાં ઈંડાની સંખ્યા સત્તર લાખોની ઉપર થઈ જાય. પ્રભુની કેટલી મહેરબાની છે ?!

ત્યારપછી બીજે નંબરે માંકણ આવે. તેની કનડગત તો કોઈથી અજાણી પણ નહિ હોય. એક વખત કોઈ ઘરમાં તેનો પગપેસારો થયો તો તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો કોઈ ઇલાજ જ નથી. વિજ્ઞાન પણ તે હજુ નથી હટાવી શક્યું એમ અમેરિકના વનસ્પતિખાતાના વડાનું કહેવું છે. માંકણનો દરેક ચટકો લોહીમાં કંઈને કંઈ ઝેર તો મૂકી જ દે છે.

ત્રીજે નંબર ચાંચડનો. ખરી રીતે તો એ માખીથી પણ ભયંકર છે, કારણ કે બ્યૂબૉનિક (ગાંઠીઆ) પ્લેગના જંતુઓ તે ખાસ ફેલાવે છે. એ માટે ઉંદરોને તો આપણે નાહકના બદનામ કરીએ છીએ. ખરું જોતાં તો તેમનાં શરીર પર ચોંટેલું આ ચાંચડનું લશ્કર જ પ્લેગ માટે જવાબદાર છે.

માણસ જાતને મૃત્યુના મોંમાં ધકેલી મોકલનાર તો

શિક્ષકે ઘેરથી હિસાબ ગણવા આપેલા તેમાંથી એકનો જવાબ ન આવડવાથી વિદ્યાર્થી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેએ તે બીજા વિદ્યાર્થીની મદદથી તૈયાર કર્યો. બધા જવાબ સાચા પડ્યા એટલે શિક્ષકે ઇનામ આપવા માંડ્યું, પણ એ ન લેતાં ગોખલે તો રડવા લાગ્યા. કારણ પૂછતાં તેમણે સાચી વાત જણાવી દેતા કહ્યું, 'હું ઇનામ મેળવવાને નહિ, પણ સજાને પાત્ર છું.' એ સત્યનિષ્ઠાથી શિક્ષક ઊલટા વધુ ખુશ થયા ને એમના હાથમાં ઈનામ મૂકી બોલ્યા, 'હવે આ ઇનામ હું તારી સચ્ચાઇ માટે આપું છું.'

ગણિત ગમ્મત

૧૫૬મા અંકમાં આપેલી ગણિત ગમ્મત પ્રમાણે ૧થી અમુક 'એકી' અંક સુધીના સળંગ આંકડાઓનો સરવાળો કરવો હોય તો નીચે પ્રમાણે કરવું પડે છેઃ દા. ત. ૧થી ૧૧ સુધીના સરવાળા માટે

$$૧૧ \times \frac{૧૧}{૨} + \frac{૧૧}{૨}$$
$$= ૬૦\frac{૧}{૨} + ૫\frac{૧}{૨}$$
$$= ૬૬.$$

પણ એમાં અપૂર્ણાંક આવી જાય છે તે દૂર રાખવું હોય તો નીચે પ્રમાણે થઇ શકે. ૧થી૧૧ સુધીના સરવાળા માટે

$$૧૧ \times \frac{૧૦}{૨} + ૧૧$$
$$= ૫૫ + ૧૧$$
$$= ૬૬.$$

અથવા ૧થી ૧૦૧ સુધીના સરવાળા માટે

$$૧૦૧ \times \frac{૧૦૦}{૨} + ૧૦૧$$
$$= ૧૦૧ \times ૫૦ + ૧૦૧$$
$$= ૫૦૫૦ + ૧૦૧$$
$$= ૫૧૫૧.$$

—એ. રૂ. નાયક

અનેકાર્થી શબ્દઃ ઓર=અવર, અન્ય, બીજું; નિરાળું કે જુદું; અસાધારણ કે વિચિત્ર; પાણીનું ઢળી જવું તે, ઓટ; ચડસાચડસી; ગર્ભના રક્ષણ માટે તેના ઉપર રહેતી પાતળી ચામડીની કોથળી; ઘાસ, પરાળ ઇત્યાદિમાં કેરીને પાકવા નાખવી તે.

ઢાલ સિવાય કાચબાના શરીરનાં અંગો બહુ સુંવાળાં હોય છે, એટલે એને એ કુદરતી બક્ષિસ જ મળી છે કે એ ધારે ત્યારે પોતાનાં અંગો ઢાલ નીચે સંતાડી દે.

આયુધનો અર્થ આપણે 'શસ્ત્ર' કરીએ છીએ. પણ ખરી રીતે તો એ નીચે લખેલાં છત્રીસ જાતનાં અસ્ત્ર–શસ્ત્રોનું સમૂહવાચક નામ છેઃ ચક્ર, ત્રિશૂળ, ધનુષ્, વજ્ર, બાણ, કેવાણ, તુરંગ (બંદૂક), કોક, ફરસી, કટાર, છરો, સેલ (બરછી), ખેટક (ઢાલ), તરવાર, ગદા, સાંગ, તોમર, પાશ, ભુશંડી, બાંટ, ખંજર, જંબૂર, લઠ, જંત્ર, અંકુશ, ભાલો, હળ, મૂશળ, ખડ્ગ, બરબાક, જંજાલ, જરહ, ગુપ્તી ગુરંજ, પટા અને પિસ્તોલ.

જામનગર તાબાના ધુતારપુર ગામમાં ૧૨૦ વર્ષની વયનાં ગંગા ડોશી છે, જેમની પાંચ પેઢી જીવે છે. તેમને બત્રીસે દાંત નવા ફૂટ્યા છે અને ચણા ચાવી શકે છે.

બાળવાના કોલસા રાખવા માટે હવા ઉજાસવાળું અને ભેજ વગરનું ઠેકાણું ખાસ પસંદ કરજો, કારણ હવાની ગેરહાજરીમાં એમાંનો ગૅસ નીકળતો જતો હોઇ, તે ઓછા તાપે જલદી બળી જાય છે ને પરિણામે ખર્ચાળ નીવડે છે.

ઉંદરોને ચૂનાની વાસ નથી ગમતી. નસાડવા હોય તો અજમાવી જોજો.

સૌ પહેલી મોટર કુગનૉત નામના એક ફ્રેંચે ઈ. ૧૭૭૦માં શોધેલી જેની ઝડપ કલાકના સવા બે માઈલની હતી ને તેને ત્રણ પૈડાં હતાં!

૧૮૮૧ની સાલમાં ગોઆની સરકારે એવો કાયદો કાઢ્યો હતો કે સરકારી દફતરમાં પોતાનું નામ નોંધાવી આવનાર ગરીબને દર મહિને એક રતલ મીઠું મફત આપવું.

પાણી જો અશુદ્ધ હોવાની શંકા જાય તો થોડું નાઇટ્રેટ ઑવ સિલ્વર એમાં નાખી જોવું. અશુદ્ધ હશે તો એ દૂધિયું બની જશે.

સીગારેટની ડબી, ફોટોગ્રાફિક સામાન વગેરેમાંથી નીકળતો સિલ્વર પેપર આપણે ફેંકી દઇએ છીએ. પણ રંગકામ કરતાં કરતાં થોડો વખત અટકાવી દેવાનું આવે તો બ્રશને એ સિલ્વર પેપરમાં લપેટી મૂકવાથી તે સુકાઇ નહિ જાય. બેત્રણ દિવસ સુધી પણ રહી શકશે

અમારા ત્રણને માટે ગાડીમાં જગ્યા થશે કે?

ઇલાકાવ્યો • આગગાડી • ચાંદરણાં

ના લેખક

ચન્દ્રવદન મહેતાનું

એંશી વિદ્યાર્થીઓ સાથે પોતે જાતે બે
વાર ભજવેલું, વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી
તદ્દન નવું નાટક

રમકડાંની દુકાન

ત્રિરંગી પૂઠું · ત્રિરંગી મુખચિત્ર · મોટા ટાઇપમાં · ૦–૧૨–૦

કો ઇ પ ણ બુ ક સે લ ર પા સે મા ગો

નવચેતન

એપ્રિલ : ૩૬ના અંકથી દર માસે
૧૦૮ પાનાંનું વાંચન તેમજ
અનેક ચિત્રો આપે છે

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક
'નવચેતન'ના જરૂર ગ્રાહક બનો

વાર્ષિક રૂ૰ ૬ા= હિંદ બહાર રૂ. ૮ા
છુટક રૂા. ⊙ાા

'નવચેતન' ઑફિસ
૨૫ પોલોકસ્ટ્રીટ, કલકત્તા

ટૂંક સમયમાં બહાર પડશે

લગ્નોત્સવ

વિવાહવિધિની ભાવનાઓ તથા લગ્નસંબંધી
શાસ્ત્રીય અવતરણો વગેરે સહિત

કનું દેસાઇ કૃત

લગ્નપ્રસંગનાં પાંચ
નવાં આલેખનો

KUMAR Reg. No. B. 1808

ગુજરાતી પ્રકાશનોમાં અપૂર્વ

અજંતાના કલામંડપો

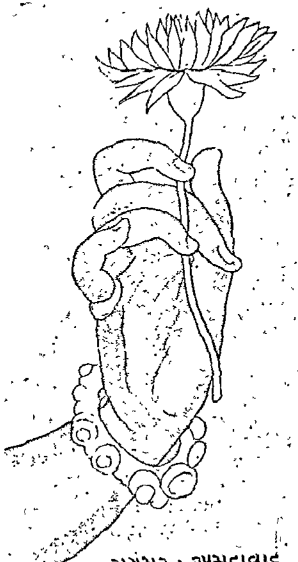

૰ આમાં અતિશયોક્તિ નથી. આ અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજંતાની કલા પર એક પણ સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રકટ થયું નથી. રવિશંકર રાવળ જેવાને હાથે અજંતાની કલા પર એકેએક મુદ્દાની ચર્ચા કરતો, વિગતથી લખાએલો વિસ્તૃત પરિચયલેખ, અને કાકાસાહેબ કાલેલકરની કલમમાંથી આવેલી અજંતા કલમના એક ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રની પિછાન એ એની લેખનસામગ્રી છે.

૰ અને ચિત્રોથી તો એ, ભરચક છે. નવ ત્રિરંગી ચિત્રો એનાં પાનાંઓને રંગમય કરી દે છે; આર્ટ પેપર પર છાપેલાં સોળ પાનાં ભરીને અનેક એકરંગી આલેખનો, ફોટોગ્રાફો વગેરેની સમૃદ્ધ સામગ્રી એમાં સભર ભરી છે; અને પાને પાને અજંતાનાં શોભનોનાં રેખાંકનોની કલાત્મક છાંટ, મન પર અજંતાના વાતાવરણના સંસ્કારે ફોરી રહે છે.

૰ ખરેજ કલાત્મક પ્રકાશનોમાં એ અનન્ય છે.

દોઢ રૂપિયાની કીમતમાં, અજંતા ઉપર, આટલી સમૃદ્ધ સામગ્રીવાળું એક પણ પ્રકાશન આજ લગી બહાર પડ્યું નથી:

કીમત રૂ. ૧-૮-૦;
રજિસ્ટ્રેશન સાથે પોસ્ટેજ ૦-૫-૦.

કુમાર કાર્યાલય · ૧૪૫૪ રાયપુર – અમદાવાદ

કુમાર

જેઠ'૯૩

૨૬૨

તંત્રી • રવિશંકર રાવળ

સંપાદક • બચુભાઈ રાવત

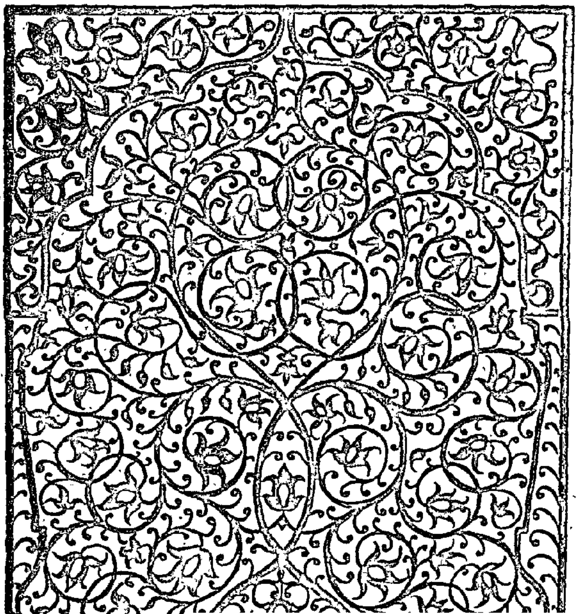

પછી સાંજ કંટાળાભરેલી કદી નહિ રહે

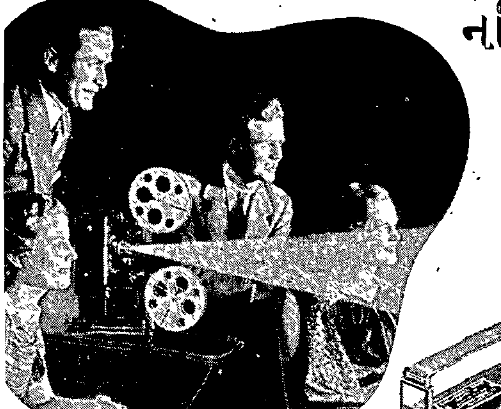

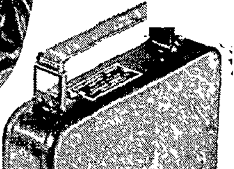

મારું જ યોજેલું, ડાયરેક્ટ કરેલું ને લીધેલું સીનેમા તમારા પોતાને ત્યાં જ હોય તો સાંજે બહાર નીકળવાનું તમને મન પણ ન થાય.

સીને-'કોડાક' એઈટથી તમારાં પોતાનાં જ ચિત્રો, અને તે યે નક્ષી માં નીપજાવી, તમે જબરી રમજ મેળવી શકો. સીને-'કોડાક' એઈટની પૂર્ણ પદ્ધતિથી ફિલ્મનુ એકજ રીલ ચાર સુધીનું કામ આપે છે, એટલે લીધેલો દરેક શૉટ તમને પાંચ આનાથી યે ઓછી કીમતે પડે છે! એ તમારા પોતા માટે, કુટુંબ માટે અને મિત્રો માટે ખરેખરો રોમ-ગને અખૂટ આનંદ આપનારો શૉખ બની રહે છે. તમારે ત્યાંના ડીલર પાસે જઇને સીને-'કોડાક' એઈટ અને તેની કામગીરી બતાવવાનું તેને કહો.

F ૩.૫ના લેન્સવાળા સીને-'કોડાક' એઈટ મૉડેલ ૨૦ની કીમત માત્ર રૂા ૧૨૫. F ૨.૭ અને F ૧.૯ના લેન્સોવાળા બીજા મૉડેલોની કીમત રૂા ૧૬૫ અને રૂા ૩૩૫. તમારી ફિલ્મ પ્રોજેક્ટ કરવા માટેના 'કોડાસ્કોપ' વાપરવા માં સરળ અને કીમતમાં યે સસ્તા છે.

કોડાક લિમિટેડ (ઇંગ્લંડમાં ઇન્કોર્પોરેટ થએલી) મુંબાઈ · કલકત્તા · લાહોર · મદ્રાસ

રજૂઆત

કેટલાક માસ પૂર્વે 'કુમાર'માં આવી ગએલા 'જીવનતીર્થ હરદ્વાર'ના વાંચનારાઓ કાકાસાહેબની કલમનો લાક્ષણિક પ્રસાદ નહિ ભૂલ્યા હોય. 'परोपकारार्थमिदं शरीरम्' એ સૂત્ર ઉદ્દીપાવતાં પાણી ઉભરાયે જતી 'સેવાવ્રતા રાવી'નો આ અંકમાં એમણે કરાવેલો પરિચય પણ એવો જ સહૃદયી જણાશે. ◘ કમાલના ચરિત્રના ઉતારાયમાં, નવી રાષ્ટ્રીય સરકારના પ્રમુખ નીમાયા પછીથી તે આજ દિવસ સુધીનું એનું જીવનચરિત્ર શરૂ થાય છે, સુલતાનીને ખિલાફતનો નાશ કરી, ધર્મનાં ધતીંગો ને અરબી ભાષાનો ઉચ્છેદ કરી, આજના તુર્કી અને તુર્કજીવનને એણે જે કક્ષાએ પહોંચાડ્યું છે એનો મર્મ એથી પામી શકાશે. ◘ આપણા ઉદ્યોગનાં મહત્ત્વનાં અંગો પાછળ, હિંદને ફરીફરીને વળગી રહી તેનું શોણિત ચૂસતી અનેક પરદેશી વસ્તુઓ આપણું ધ્યાન જ નથી ખેંચતી. એનાં સાચાં કારણોની મીમાંસા પછી, આ અંકમાં એનું નિદાન સૂચવેલું છે. હિંદને લાગુ પડેલા એ પક્ષાઘાત માટે સાચી રીતે તો આપણી લોકોપયોગી સંસ્થાઓ જ જવાબદાર હોઈ, તેમણે લેવા ઘટતા માર્ગની પે એમાં છણાવટ કરવામાં આવી છે. ◘ 'કાજિયાં અને જળકૂકડી' ઉપરાંત ના. વનેચર એમની લેખમાળાના આ હપ્તામાં ઉત્તર ગુજરાતના સરઃપ્રદેશનો અને આપણી સ્થાયી તેમજ પ્રવાસી એ બે પક્ષિસૃષ્ટિનો જે રંગભર્યો પરિચય આપે છે તે આપણા દેશ પ્રત્યે અસ્મિતા પ્રેરે તેવો છે. ◘ કાચી બુદ્ધિ અને કુસંગને લઈને કુમારજીવનમાં સ્વાભાવિક જ થવા પામતી ગફલતને 'જુગારી' વાર્તામાં નિરૂપવામાં આવી છે. ◘ આગબોટમાં તમે ભલે કદી ન બેઠા હો, છતાં આ પખવાડિયું 'જીવનનું પરોઢ' વાંચતાં તો લાગે ત્યાં જ એના જહાજી સાહેબ, ને કપ્તાન સાથે ગોષ્ઠિ કરતા ને એનું યંત્રકામ નજરાવતા ફિરી મહાસાગરનાં પાણી વીંધી રહ્યા હો એમ લાગશે. ◘ થોડા જ સમય પર અવસાન પામેલા, મરાઠી જ્ઞાનકોશના રચયિતા ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરનું 'માધુકરી'માંનું ચરિત્ર દેશ કરવા પ્રેરિત સમું જ છે. અને એ જ વિભાગમાંનો 'કુમાર વિજ્ઞાનીઓ'નો લેખ તો આપણા ગુજરાતના કોઈમાંયે ને એની ક્રિયાશીલ પ્રતિભાને પડકારરૂપે રહે છે.

ચિત્રો	શાહઆલમના દરવાજાની જાળી		પૃ૰
	અભ્યાસની બારી (પૂર્ણરંગી)	છગનલાલ જાદવ	મુખચિત્ર
	શ્રીનગરનો જલમાર્ગ (ફોટો)	સૈયદ	૨૯૮
	નર્મદાતીરે (સ્કેચ)	રસિકલાલ પરીખ	૨૯૯
	ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનાં ચિત્રો		મુખચિત્ર પાછળ
કાવ્યો	એકલવ્યની ગુરુદક્ષિણા	'શ્રવણ'	૨૮૧
	મનોરથ	વિજયશંકર ત્રિ. ત્રિવેદી	૩૦૩
ચરિત્ર	આતાતુર્ક મુસ્તફા કમાલ	અશોક હર્ષ	૨૮૯
વાર્તા	જુગારી	,,	૩૦૫
લેખો	સેવાવ્રતા રાવી	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૨૮૮
	પરદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન	હરિકૃષ્ણ વ્યાસ	૨૯૭
	ગાયક		૩૦૪
	કાજિયાં અને જળકૂકડી (વનવગડાનાં વાસી)	'વનેચર'	૩૦૫
	જીવનનું પરોઢ	પ્રભુદાસ ગાંધી	૩૨૧
વિભાગો	મારી નજરે	ર. મ. ર.	૨૮૫
	નિશાળનો બોજો (કિશોરકરનાં કટાક્ષ ચિત્રો ક્રમાંક ૩)		૩૧૦
	આ મહિનો (જૂન) અને એની પ્રતિમા		૩૧૨
	ફોટોગ્રાફી વિભાગ	બલવન્ત ભટ્ટ	૩૧૯
	ઘર બાળીને ગામ બચાવ્યું દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી		૩૨૭
	મૂંઝવણ (બાળવિભાગ · કાવ્ય)	હિંમતભાઈ મોદી	૩૨૮
	માધુકરી		૩૨૯
	છેલ્લું પાનું		૩૩૬

મુદ્રક · ભગુભાઈ રાવત; તંત્રી અને પ્રકાશક · રવિશંકર રાવળ: કુમાર પ્રિન્ટરી કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ; વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬, પરદેશના ૧૨ શિ.; છ માસિક લવાજમ રૂ. ૩; છૂટક નકલના ૧૦ આના. મુંબાઈના એજન્ટો · આર.આર. શેઠની કંપની, અને સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; અંદર ખબરના મોટા એજન્ટ ગવર્ન પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

કુમારમાંનાં સર્વ લખાણો ચિત્રો અને ફોટો કૉપીરાઈટથી રક્ષિત છે

વિદ્યાર્થીઓ, વેપારીઓ, વકીલો અને બીજા મગજનું કામ કરનારાઓને એના સેવનથી અનવળ જેવું પોષણ મળે
નાનાં-મોટાં, માંદાં-સાજાં, નબળાં-સબળાં સ્ત્રી-પુરુષ, સૌ કોઈ એનું સેવન કરી શકે છે

તમે વાપરી જોયું છે?

કેસરીજીવન ઝંડુ

મહારસાયન

રસસિંદુર, અભ્રક, કેસર, કસ્તુરી અને બીજાં દીપન, પાચન,
તથા પૌષ્ટિક ઔષધ મેળવી લીલાં રસદાર આમળાંમાંથી બનાવેલું
સુશોભિત સુવાસિત સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ચાટણ

તેનું નિયમિત સેવન
લાંબું આયુષ્ય તથા સારી
સ્મરણશક્તિ આપી શરીરમાં
બલ, તેજ ને ચેતન પૂરે છે.

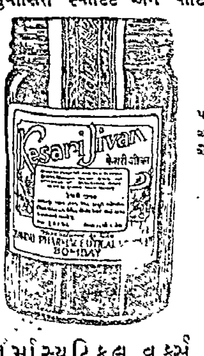

કીમત
પા રતલના પૉટનો રૂ. ૧॥
અરધા રતલના પૉટના રૂ. ૨॥
એક રતલના પૉટના રૂ. ૫)

કારખાનું:
સયાનીરોડ
મુંબાઈ-૨૩

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.

દુકાન:
જૂની મહાજનવાડી
મુંબાઈ-૨

અમદાવાદના એજન્ટ. ભોગીલાલ બ્રધર્સ. ગાંધીરોડ

ઑર્ડર આપતી વખતે, જાહેર ખબર 'કુમાર'માં વાંચી હતી એટલું જણાવજો

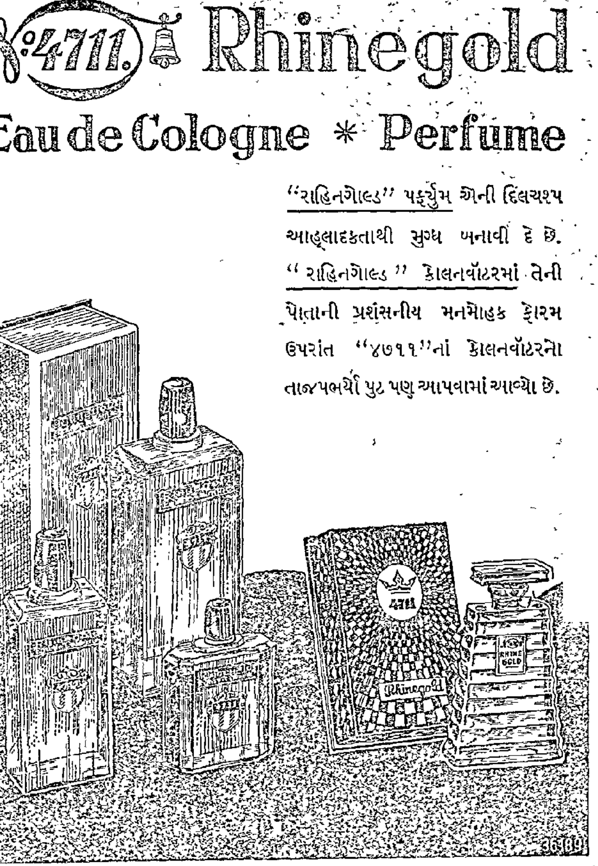
No 4711 Rhinegold
Eau de Cologne * Perfume
“રાહિનગોલ્ડ” પર્ફ્યુમ એની દિલચસ્પ
આહ્‌લાદકતાથી મુગ્ધ બનાવી દે છે.
“ રાહિનગોલ્ડ ” કોલનવૉટરમાં તેની
પોતાની પ્રશંસનીય મનમોહક ફોરમ
ઉપરાંત “૪૭૧૧”નાં કોલનવૉટરનો
તાજપભર્યો પુટ પણ આપવામાં આવ્યો છે.
4711
Rhinegold
RHINE GOLD

ઊર્મિ જૂન મહિને

ઝાંઝવાનાં જળ (નવલિકા) શ્રીકાંત
ગૃહપ્રવેશ (નાટિકા) નગીનદાસ પારેખ
સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન (વ્યાખ્યાન) ટાગોર
વીર મેઝીની (જીવનચરિત્ર) ઘ
કલ્યાણમૂર્તિ (ચાલુ નવલકથા) સોપાન
આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો બા. વિદ્વાંસ
આપણો દેશ (આંકડાઓ) છો. કામદાર
રામુનું ઘર (નવલિકા) ક્ષ
તંત્રીની વિચારમાળા જયસુખ મહેતા
માંદગીનુ મૂળ (લેખ) કાન્તિલાલ ગાંધી
ગૌરીનાપતિને (એક પત્ર) પ્રબોધ

•

આ ઉપરાંત ઇન્દુલાલ ગાંધી, સુન્દરમ્, પૂજાલાલ, મોહિનીચંદ્ર વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓનાં કાવ્યો, કવિતાની થેલીમાંથી, અભ્યાસપૂર્ણ નોંધ, જીવનચરિત્ર, અવલોકનો અને ભાવના વગેરે આવશે

•

અમારી વિનતિ છે કે 'ઊર્મિ'ના દરેક અંકને ધ્યાનપૂર્વક જોયા વિના મૂકી ન દેશો

•

દર મહિનાની દસમી તારીખની અંદર પ્રગટ થશે ઓછામાં ઓછાં ચોસઠ પાનાંનું વાંચન અપાશે

•

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪ · પરદેશમાં શિલિંગ ૧૦

•

ગ્રાહક થવા માટે આજે જ લખો

ઊર્મિ કાર્યાલય · ડેન્સો હૉલ · કરાચી

કુમારોને માટે

આજના ગ્રામોદ્ધારના પ્રશ્નનો ઊકેલ કરતી આ નવલકથા કુમાર-કુમારીઓને પોતાના કર્તવ્યનો રાહ બતાવે છે

દિનેશ

ગ્રામજીવનમાં સ્વર્ગ ખડું કરનાર ગ્રામસેવક દિનેશે પોતાની મંડળી સાથે શહેરના વૈભવ-વિલાસ છોડી ગ્રામપુનરોદ્ધારમાં જીવન સમર્પે છે અને ગામડાંઓમાં કેવાં અનિષ્ટો છે તે બતાવી તેમની સેવાના માર્ગો મોકળા કરે છે

પાકું પૂઠું · પૃષ્ઠ ૩૫૦ · કીમત રૂ. બે

જગતના જાણીતા અને સ્વાતંત્ર્યને પામેલા અગર સ્વાતંત્ર્યપંથી કે તેને કિનારે ઊભેલા ઉન્નત રાષ્ટ્રોના, આરંભકાળથી માંડીને અર્વાચીન સમય સુધીના અભ્યાસસિદ્ધ, સ્વતંત્ર દૃષ્ટિબિન્દુથી ગુજરાતના જાણીતા વિદ્વાનોને હાથે તૈયાર થએલા પ્રતિહાસગ્રંથો

ઉન્નત રાષ્ટ્ર ગ્રંથાવલિ

હાંગ આપવાની યોજના જાણવા માટે બે પૈસાની ટીકીટ મોકલી મગાવો

પરાધીન રશિયા

(તૈયાર થવા આવ્યું છે)

બીજું પુસ્તક

સ્વાધીન જાપાન

(છપાય છે)

જીવનલાલ અમરશી મહેતા · અમદાવાદ
જીવનલાલ ઍન્ડ સન્સ · મુંબાઇ-૨

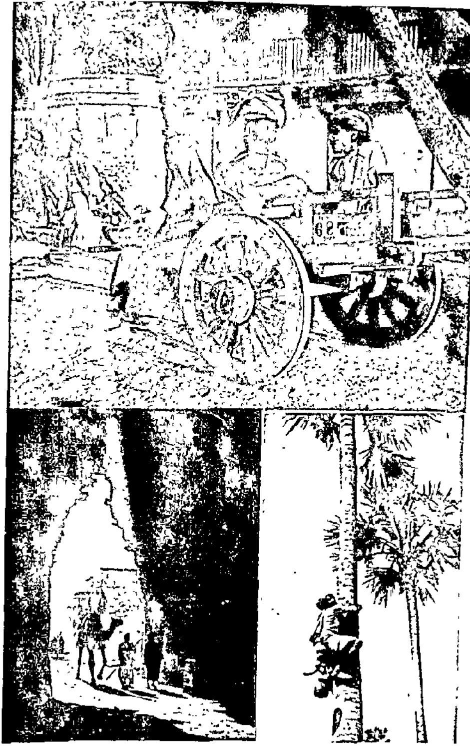

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

ઉપરઃ 'રેંકડી રેસ'—ભાઈ ... રાવલ (અમદાવાદ), બીજું ઇનામ; નીચે: ડાબી બાજુ, 'મારે'—ભાઈ સૈયદ અહમદ (ડભોઈ), પહેલું ઇનામ; જમણી બાજુ, 'તાડછેદન'—ભાઈ ... મોદી (અંકલેશ્વર), ત્રીજું ઇનામ.

અભ્યાસની બારી
ચિત્રકાર • છગનલાલ જાદવ
(ગૂજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળા)

એકલવ્યની ગુરુદક્ષિણા

'કાંઈ નહિ, ગુરુ, કાંઈ નહિ; ભલે લીધો તમે અંગૂઠો આમ!
જોજો ને લૈશ ચલાવી હું અંગૂઠા વિના યે માહરૂં કામ.
જોર ઓછું મને આવતું, આવતું'તું એના કરતાં બમણું સ્હેજ,
મુક્ત થયો તમ ઋણથી, ન્હૈતર દેવું એ શિરપે વાળવું કે'ત.

આજ પ્રભાતે તમે લઈ દક્ષિણા, પળીઆ હસ્તિનાપુરની વાટ.
પાછળ પાછળ બકરાં ઘેટાં શી કૌરવ પાંડવ કેરી જમાત
કૂદતી નાચતી દોડતી દેખીને આંખડીઓ મારી નીરે ભરાય,
રાજનાં બાળ આ ભીલકુમારનો હાથ કપાવીને કાં ખુશી થાય?

જાણું તમારી તો ઈચ્છા ન'તી જરી આશાઓમાં મમ અગ્નિ દેવાની.
જ્યારે મેં તમને વૃક્ષને છાંયડે માટીની મૂર્તિ તમારી દેખાડી,
ત્યારે કેવી તમ મુખપે ગર્વની લાલપ આવી હતી સરી સ્હેજ,
શિરપે માહરા દૃષ્ટિ પડી તમ, કોમળ આશીર્વાદની પેઠ.
ધીરે ધીરે તમે સ્નેહથી પૂછી'તી સાધનાની મારી સઘળી રીત;
કેવી રીતે હું તમારી એ મૂર્તિમાં સ્થિર કરી મમ ચંચળ ચિત્ત,
શીખ્યો હતો બધી વિદ્યાઓ જે નવ શીખવી કો દિ' શિખાય,
રાત ને દિવસ શ્રમ કર્યાં પછી અંતરમાં જેની ઓળખ થાય.
દેખી તમે મારી વિદ્યાતણી પરિપૂર્ણતા વિસ્મય પામ્યા'તા સ્હેજ,
જ્યારે મેં શ્વાનના મુખમાંથી મારાં શર ખેંચી લીધાં, ને લગીરેક
ઈજા એને નવ આવવા દીધી, ને ભસવા લાગ્યો એ જોરથી પાછો,
ગુરુ તમારાં નયનમાં ત્યારે મેં દીઠો'તો હર્ષનો છાંયડો આછો!
કાં જે, ગુરુદેવ, હું તો હતો તમ વિદ્યાનું વાહન માત્ર,
મૂળ તો શક્તિ તમારી જ. સઘળાં ચલવતી મમ ગાત્ર;
માતપિતા જેમ બાળક જોઈને થૈ જતાં હર્ષથી ઘેલાં
તેમ ગુરુદેવ, દેખીને મુજને અશ્રુ બે હર્ષનાં આંખે ઝરેલાં!

કિંતુ તમે જ્યારે પાછું ફરી જોયું, દીઠાં જ્યારે પેલા સર્વનાં મુખ,
ઈર્ષ્યાના અગ્નિએ બાળી કર્યાં હતાં સર્વને મ્લાન કુરૂપ.
સ્વપ્નમાંથી તમે જાગી ઊઠ્યા ત્યારે, સાંભર્યું રાજગુરુ તમે મોટા,
ભીલકુમારની ભક્તિને વશ થઈ તમે રાજ્યને થયા'તા રે ખોટા.
રાજકુમારોને શબવાને રાજ્ય વાપરવાની હતી તમ વિદ્યા,
કૌરવ-પાંડવ જાણતાં એ તેથી મૂંઝવણ તમ જોઈને રીઝયા.
દીધું હતું તમે એમાંના એકને વેણ કરી દેવા સર્વથી શ્રેષ્ઠ
શિષ્ય તમારો, હવે કરી કેમ રાખો એને ભીલકુમારની હેઠ?

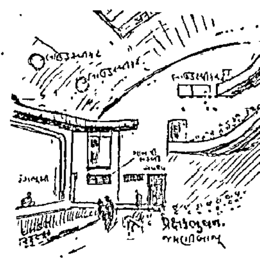

જાપાનના થીએટરની રચના સમજાવતો નકશો

પંખો ક્યાં ખોસાય, કઇ રીતે ખેંચાય તથા ઊઘડે વગેરે તાલબદ્ધ અને કલાત્મક રીતે જોવાનું મળ્યું એટલે જોઓેલાં અનેક જાપાની ચિત્રોની લાક્ષણિકતા એકદમ સમજાઈ ગઇ એ ચિતારાઓએ જે કંઇ બારીકીઓ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તે બધો આ નાનકડી નર્તિકાએ અનેક રીતે અગભગ કરી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યો પછી વળી ઋતુના ગીત શરૂ થયા ત્યારે અજબ ખૂબીથી એ નર્તિકાએ ઉપરના કીમોનો બદલવા માડ્યા પહેલા તો અમને યે સમજ ન પડી કે કેટલા કીમોનો તેણે પહેર્યા હશે! પણ લગભગ ચારેક જાતના વસ્ત્રો એણે બદલી બતાવ્યાં, તો અગાઉથી તે કળી જવાનું મુશ્કેલ હતુ

આમ, અમે એક પછી એક જે પ્રયોગો જોયા તેમાં વચ્ચે ...ગ અને અમેરિકન નૃત્યોના પણ સુંદર અનુકરણ હતા વચમા ...હારવટીઆનો એક પ્રસગ, નૃત્ય અને વાર્તાની ગૂંથણીએ જોયો એ બધામા છોકરીઓએ જ સ્વાગ સજ્યા હતા ...ર્તામાં કઇક એવું હતુ કે નિર્દોષ માણસોને ક્રૂરતાથી લૂંટી ...ઓ ઉન્મત્ત બન્યા છે એવામાં તેમની નજરે માતૃભૂમિ ...ળતી દેખાય છે, એટલે બધાને પોતાના કરતુક ઉપર અફ...સોસ થાય છે અને પકડેલા કેદીઓને છોડી દઇ, માતૃભૂમિને ...ર્પણ થવા ચાલ્યા જાય છે. એ બધામા ક્રૂર ઉન્માદ, વેદના, ...હાનુકંપા વગેરે ભાવોની ખીલવણી છાપ પાડે એવી હતી

નાટકની સાથેસાથે જે વાદ્યસમુદાય કામ કરતો હતો તેના ...ાણસો જોતા તેમા જુવાનોને ઉંમરે ઊભેલાં યુવકયુવતીઓ જ હતાં. તેમની વચ્ચે કોઈ વૃદ્ધ વરતાદ વખતોવખત માન સૂચના આપતો નજરે પડતો. પછી સમજાયુ કે આ બધા પ્રયોગો બીનધંધાર્થી મંડળો તરફથી કરવામા આવ્યા હતા નાટ્યગૃહની બહારના મેદાનમાં અમે કેટલીક પ્રેક્ષક બાલિકાઓને તેમની એ સખીઓ સાથે હસાહસી કરી ગમતી જોઈ તે જ પ્રમાણે જુવાનોને તેમના મિત્રો શાબાશી આપતા હતા. અમે તો જાપાની ભાષા ન જાણીએ એટલે મૂંગું સીનેમા જોનાર જેવા રહ્યાં, પણ જીવન સાક્ષાત્ સામે હતુ તેનો મોટો તફાવત હતો.

તા કા રા જુ કા

● જાપાનમાં જનાર એક પણ પરદેશી તાકારાજુકાનું નામ નહિ ભૂલે. કોબેવાસી હિંદી વેપારીઓમાંથી ઘણા તો દર માસે બદલાતો તાકારાજુકાનો એક પ્રયોગ જતો નહિ કરવાના નિયમવાળા છે કોબે અને ઓસાકાની વચ્ચે નાગીનોમીઆથી રેલવેનો એક ફાંટો બદલાઇને તાકારાજુકા તરફ જાય છે ભાગ્યે જ અરધો કલાક લાગે છે. કોબેથી સીધી તાકારાજુકા જનારી ગાડીઓ પણ મળવાનો સંભવ.

તાકારાજુકા મૂળ તો એક મોટી જાગીર છે. તેના માલિકે ત્યાં આ નાટ્યગૃહની યોજના કરી ને જાપાન ઉપર તેની મોટી અસર કરી છે અને હવે તો ટોકિયોમા પણ બીજું તાકારાજુકા થીએટર જમાવ્યું છે જાપાનની દરેક સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને યોજનામા એક ખૂબી એ હોય છે કે તે ભાગ્યે જ પ્રજાને બોજરૂપ હોય છે. ખરું કહીએ તો, તાકારાજુકા કન્યાઓને માટે લલિતકળાઓની એક વિદ્યાપીઠ છે નૃત્ય, નાટ્ય, વક્તવ્ય, અભિનય, સ્વાંગ, સંગીત, તાલ વગેરે રંગભૂમિગત અનેક કળાઓ શીખવવાની ત્યા મોટી શાળા છે ઉપરાંત ફોટોગ્રાફી, ચિત્રકામ પણ શીખવાય છે. જાપાન તેમજ યુરોપના તે કળાઓના બહુ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચેલા નિષ્ણાત વિદ્યાગુરુઓના હાથ નીચે સેંકડો છોકરીઓ પોતાની શાળાના અભ્યાસક્રમ જોડે અહીં એ કળાઓમાં નિષ્ણાત બની રહી છે એમની સંસ્થાના નિર્વાહ માટે આ થીએટરમાં દરરોજ ૧ થી ૫ સુધી નાટ્યનું એક પ્રોગ્રામ એક મહિના સુધી ચાલુ રાખે છે, બીજે મહિને નવું પ્રોગ્રામ લઇ બીજી મંડળી કામ આપે છે આ પ્રોગ્રામો સાચવવાને લગભગ ચારસો જેટલી છોકરીઓના તાલીમ પામેલાં મંડળો છે ને કેટલીક તો 'સ્ટાર' પદવીએ પહોંચેલી છે. પણ તેની વાત બાજુ રાખીએ તો ઘણીખરી છોકરીઓ પાછળથી આ કળાઓના શિક્ષણની નોકરી કરે છે અથવા પોતાના ખાસ શોખ ખાતર એ કળા ચાલુ રાખે છે. ઘણી ખાનદાન ઘરની કન્યાઓ એમા જોડાતાં સંક્ષોભ ધરતી નથી. એનું એક કારણ તો જાપાનની સામાજિક સભ્યતા છે નારીજાત તરફ ત્યા કોઇ ઠેકાણે કટાક્ષ, મશ્કરી કે ચેષ્ટા જાહેર જગ્યાઓમા તો શું પણ નાટકના અભિનયમા પણ નથી, તેમજ પ્રેક્ષકોનું મૌન અને ભાવાત્મકતા એમની કળાને ઓર આશ્રય આપી રહ્યાં છે.

તાકારાજુકા થીએટરમાં પ્રેક્ષકોના જુદાજુદા વર્ગો નથી, તેમજ ટિકિટ ફી પણ સાવ જૂજ છે: માત્રજ છ આના થાય. એક પ્રોગ્રામ આખો મહિનો ચાલુ રહે, છતાં ટિકિટ માટે ત્રણચાર દિવસ અગાઉથી જોગવાઇ ન કરી હોય તો છેવાડે હે જગ્યા મળે તે નિભાવી લેવાની. તમે ટિકિટ ખરીદો તે ઉપર જ તમારી જગ્યાનો નંબર હોય જ. તાકારાજુકા

ઓ નો તો કૂ નાગના જાપાની નાટકમાંનું એક દૃશ્ય

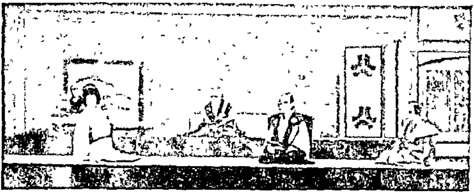

સ્ટેશન આગળ કેટલાક જાપાનીઓને મેં આવી રીતે મેળવેલા ઊંચા નંબરની ટિકીટ ઉપર વેપાર કરતા પણ જોયા. પરંતુ થીએટરની બારી ઉપર એ બાબ નહિ જ. થીએટરની આસપાસ એક સુંદર બગીચો છે તેની પણ જુદી ટિકીટ હોય છે. અમારે વખત થોડો હતો, એટલે બગીચો બાદ કરી સીધા થીએટરમાં ગયા. રવિવાર હતો એટલે પાંચ વાગ્યાના બીજા ખેલમાં અમારે બેસવાનું હતું. રવિવાર સિવાય રોજનો એક જ ખેલ રહે છે. થીએટરનું મકાન બહુ જ વિશાળ હોવા છતાં માણસો એટલાં બધાં હતાં કે ઊભા રહેવાની જગ્યા પણ માંડ દેખાય. પહેલો ખેલ પૂરો થયો તેના માણસો બહાર નીકળી ગયાં અને નવી વારની થઈ તેમાં અમે અંદર પેઠા. જાપાનની આમ જનતા ત્યાં ભીડાઈ હતી. પણ કે ઈની તરફ છીઃ કે અપમાનનું ત્યાં નામ નહોતું. બધા દરવાજા પરથી પ્રેક્ષકોને અંદર લેવામાં આવતા અને તેમની ટિકિટ પ્રમાણે સ્થાન બતાવનારી સ્વયંસેવિકાઓના જૂથ અંદર ઘૂમ્યા જ કરતાં. તેમનાં સ્મિત અને ઠાવકાઈ જાપાનની કેળવણીનું સુંદર પ્રતીક હતાં. અમે ચારપાંચ મિત્રો હતા, પણ મને મહેમાન તરીકે લઈ જનારા મિ. કોઠારી અને તેમના મિત્ર મિ. સી બાલકૃષ્ણે સૌથી આગલી હારની એક ટિકીટ મારા માટે ફાજલ પાડી હતી. એવા સાદા સદ્ભાવે પણ મને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની વધુ સરળતા આપી.

રંગભૂમિની રચના

● અંદર જતાં જ લગભગ ૩૦૦૦ માણસની ગોઠવણવાળું પ્રેક્ષકભુવન અને સામેની રેશમી ભરતકામથી ભરેલી ચિત્રમય જવનિકા આખા વાતાવરણને પરસ્તાન બનાવી દેતાં લાગ્યાં. જાપાની રંગભૂમિનું આમુખ ચોખંડુ કે ઊંચાઈવાળું નથી હોતું. ઊંચાઈ કરતાં પહોળાઈમાં તે લગભગ ત્રણગણું અને એક મોટી પરસાળ હોય એવું હોય છે. ઊંચાઈ ૧૮ કે ૨૦ ફૂટની તો હશે, પણ આટો પટ બહુ વિસ્તારમાં હોવાથી આંખો ઊંચી ખેંચાતી ન રહે તેના એ બાજુ, પ્રેક્ષકો જુએ તેમ બાંધ્યાં હોય છે. ઘણીવાર પાનો તેનાથી આવે છે અથવા જાય છે. જવનિકા પરના રેશમી ભરતકામે અનેક નવા રંગો અને રૂપોનો સુંદર મેળો બનાવ્યો હતો અને તે પણ તાકારાઝુકાની કલચિત્રી કન્યાઓએ જ તૈયાર કરેલો. જવનિકાની આગળ જ પ્રેક્ષકોના અગ્રભાગમાં વાદ્યસમૂહની ગોઠવણ હતી. લગભગ ૪૦–૫૦ માણસો એ વર્ગમાં હતા. પણ તેમની બેઠક નીચા પડતા ખાડામાં હોવાથી કોઈનું માથું નજરે પડતું નહોતું. તેમ જ ત્યાં કોઈ છે એવી ખબરે પડે નહિ એવી રીતે તેમનાં ગાઈડલાઈટ્સ (જરૂરી રોશની)ની ગોઠવણ હતી.

એ વાદ્યસમુદાયના ભોંયરામાંથી ઑર્ચીફાયરોના તાર આખા થીએટરમાં દરેક ભાગમાં પથરાઈને ગુપ્ત રાખેલાં લાઉડસ્પીકરો સાથે જોડેલા હતા. એ થીએટરની બીજી એ ખૂબી એ હતી કે તેમાં થાંભલો એક પણ ન હતો. નીચે કે ઉપર બધે નવીન રી-ઇનફોર્સ્ડ સીમેન્ટ કૉન્ક્રીટની લોખંડી રચનાથી બાંધેલું છાપરું અને ભાગ તરફ નજર કરો તો તમારી નજરને અટકાવનાર એકાદ ફાનસનું ડોકવું પણ ન હોય. રોશની બધી ભીંતની સપાટી સાથે જડેલા કાચમાંથી દેખાતી હતી. એ રચનાનો કાંઈક ખ્યાલ સાથેના ચિત્ર ઉપરથી મળશે, બાકી એ રંગરાગ, શાંતિ અને પ્રેરક વાતાવરણ તો કલ્પનાથી જ માણી લેવાનું. ગરીબ કે તવંગર, વિદ્વાન કે કારીગર, વેપારી કે મજૂર બધાનો સમુમેળો ત્યાં એક પંક્તિએ બેસવાનો જામ્યો હતો, છતાં અવાજ કે વિસંવાદનું નામ નહોતું. પ્રોગ્રામ પાંચ કલાકનો હતો, તેમાં ત્રણ જુદાજુદા પ્રયોગો રજૂ થવાના હતા. જાપાનને પરદેશના ઉત્તમ નાટ્યપ્રયોગો બતાવવાનો શોખ છે અને તેની યોગ્ય કદર તે કરી શકે તે માટે આ માસનો મુખ્ય પ્રોગ્રામ ફ્રેન્ચ નવલકાર ઍલેક્ઝાન્ડર ડૂમાની વિખ્યાત કૃતિ કાઉન્ટ ઑફ મૉન્ટીક્રિસ્ટોનું હતું તે બાર જુદાજુદા પ્રયોગોમાં ગોઠવ્યું હતું. પણ તેની પૂર્વે જે જાપાનની સંસ્કૃતિને ઘડનારા બે પ્રયોગો હતા તેનું સદૈવ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે; કેમકે તેથી જાપાન નાટકોમાં પણ કેવી રુચિ ધરાવે છે તેનો ખ્યાલ મળશે.

પહેલો પ્રયોગ હતો નૃત્યખેલ અંગ્રેજીમાં તો Dancing Mushrooms લખ્યું હતું, પણ કથાપ્રસંગને અનુરૂપ આ

મૉન્ટીક્રિસ્ટો નાટકમાંનું એક દૃશ્ય • કાઉન્ટ પોતાના વહાણ ઉપર

તાકારાજુકાની વિદ્યાર્થિનીઓ ઍલેક્ઝાન્ડર ડ્યુમાનું વિખ્યાત કથાનક કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટો ભજવે છે

નામ ગુજરાતીમાં કર્યું છે. જાપાન ગોનાના કલહો અને ઝગડાઓનું પર્યવસાન કેવી રીતે લાવે છે તેનું એમાં સરસ દૃષ્ટાંત છે.

તાકાસાગો સેઈમન અને ઓનીસાબ્રો નાગાના બે ગૃહસ્થો પોતાના નોકરોના વાદવિવાદ પરથી પરસ્પર બોલતા નથી. આકાશી નામના એક ગોરે તાકાસાગોની પુત્રી હીના ગુરનું સગપણ ઓનીના પુત્ર સાથે કરી દીધું છે. બંને ગૃહસ્થોને ખબર પડે છે કે તેઓ તો પોતાના અણગમતા સંબંધીઓ છે, એટલે બાળકોને એ લગ્નમાં જોડાવાની મના કરે છે. આખું યે પ્રહસન સંગીત અને અભિનયમાં જ ચાલ્યું આવે છે. કોઈ મોંએથી બોલતું કે ગાતું નથી. માત્ર વાદ્યો પ્રસંગને અનુકૂળ સ્વરો પૂરે છે અને પાત્રો અભિનયથી કથાપ્રવાહ ખેંચ્યે જાય છે એમાં જાપાની ઘરસંસાર અને વ્યવહારનાં બહુ મનોહર દશ્યો જોવાના મળે છે. પૌરસ્ત્ય મનોદશા હિંદુસ્તાનથી જાપાન સુધી કેટલી મળતી આવે છે તેની પણ પ્રતીતિ મળે છે હીના ગુર અને કોમેનો શોકે બંનેને પરસ્પરની લગની છે, પણ વડીલોએ મના કરી તેથી હવે સમાજમાં સ્થાન રહ્યું ન હોવાથી બંને વનમાં નાસે છે. ત્યાં તેમને કોઈ અજાણી વેલ અને ફળો નજરે પડે છે તે ઝેરી હશે અને એ ખાવાથી જીવનનો અંત આવશે એમ ધારી ખાય છે. છોકરાં નજરે નહિ પડતા શેઠો નોકરોને ધમકાવે છે. નોકરો અમરાતા શોધવા નીકળે છે. માબાપો પણ પાછળ નીકળી જાય છે અને વનના દૃશ્યમાં બાળકો ફળ ખાતા હોય છે તે જુએ છે. નોકરો, પોતાના જ પાપે આ બન્યું માને છે તેઓ પણ એ ફળો ખાઈ જાય છે. માબાપો આવીને જુએ છે તો નોકરોએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે અને બાળકો જીવનનો અંત લાવી રહ્યાં છે. એટલે હવે સંસાર કોના માટે, એમ વિચારી તેઓ પણ તે ખાઈ જાય છે અને પશ્ચાત્તાપ કરતાં મૃત્યુની રાહ જોતા પરસ્પરની માફી માગી લે છે. એવામાં એક કઠીઆરો આવીને સમજ પાડે છે કે એ વેલ ઝેરી નથી, પણ નૃત્યવેલ છે. ત્યા તો તેની અસર સૌને થવા માંડે છે અને આનંદનૃત્ય કરતાં સૌ 'સુખી છેવટ' અનુભવે છે

બીજો પ્રયોગ એક જ પ્રવેશમાં આરંભ અને અંત પામે છે. તેનું નામ ઓ નો તો કુ. એ એક મોટો સરદાર હતો. તે એક પ્રાચીન મંદિરમાં કોબો દેઇશીના હસ્તાક્ષરે લખેલા પુરાણા શ્લોકો ભૂંસાવી નાખી નવા શ્લોકો કરાવવાનો સંકલ્પ કરે છે. આ શ્લોકોનાં માત્ર દર્શન કરવાને જ એ મંદિરમાં દૂરદૂરથી યાત્રિકો આવતા. તેમને લાગે છે કે આ મણાવી ફેરવવાથી મહા અનિષ્ટ થશે. મવેશ ઊઘડે છે તે વખતે રાતની શાંતિ હોય છે અને દેડકાંનો અવાજ સાંભળીએ છીએ. થોડી વારે દેડકાંના સ્વાગતમાં ત્રણ નાની નર્તકીઓ જુદેજુદે ખૂણેથી દેડકાંની ઢબે કૂદી આવે છે અને મેંડકનૃત્ય કરી જતી રહે છે, એટલે સવાર પડતાં લોકો દર્શને આવે છે. ત્યા પૂજારી ફરિયાદ કરે છે કે આ મંદિરનું માહાત્મ્ય હવે નષ્ટ થવાનું

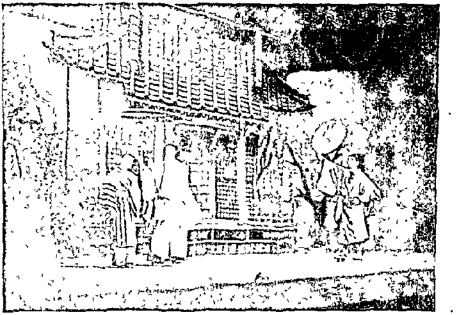

ઓ નો તો ફુ નાટકનું એક દૃશ્ય

કારણ ઓ નો તો ફુ એ પ્રાચીન અવશેષોનો નાશ કરવાનો છે. લોકો તે સાંભળી વિરોધ ઉઠાવે છે અને દૂધવાળો, ફૂલવાળો, વેપારી, ભરવાડ વગેરે સુંદર નૃત્ય દ્વારા પોતાની મંદિર સાથેની પુરાણી જાહોજલાલીની વાત દર્શાવે છે. ઓ નો તો ફુને કાને એ વાત જાય છે, પણ તે દાદ આપતો નથી. એવામાં રસ્તે આવતાં તેને એક બાલિકા મળે છે ને અજાણપણે તે કહે છે કે કોઇ ઓ નો તો ફુ નામના માણસે કોબોદેઇશીના શ્લોકો બાળી નાખવાનું જાહેર કર્યું છે અને તેની ચિંતામા તેની માતા માંદી પડી ગઇ છે, કારણકે એ નવા શ્લોકોને કોઇ આદર નહિ આપે અને તેની તકતીઓ કોઈ નહિ ખરીદે. ઓ નો તો ફુને ખાત્રી થાય છે કે પ્રાચીન ઋષિના અક્ષરોનું હસ્તચિહ્ન ભૂંસવામાં તે ભૂલ કરતો હતો અને તે કન્યાને ખાત્રી આપે છે કે તે પોતાનો સંકલ્પ ફેરવશે આ ખબરથી લોકો ફરીવાર ખુશાલીનાં નૃત્ય કરે છે. આ પ્રત્યેક પાત્રના પોશાકોમાં અને સજાવટમાં જે સૂક્ષ્મ ચોકસાઇ અને કલાત્મક રંગવિધાન હતું તેનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે. જાપાનના ઇતિહાસના પ્રત્યેક યુગના અભ્યાસપૂર્વક તૈયાર કરેલાં આ પાત્રો પ્રજાના સમજમાં પાકાં બીબાં બની રહે છે અને યુગોના પડદા સજીવ દૃશ્યો રૂપે જાપાનની પ્રજાને કંઇકંઇ જીવનપાઠ આપતા જાય છે. જાપાનનું રંગભૂમિનું વિધાન પણ કંઇકંઇ નવીનતાઓભર્યું હોય છે. આખો યે વખત રંગ, રાગ, નૃત્ય, અભિનય અને સ્વરની મોટી લહરીઓમા વખત કેવી રીતે વીતી જાય છે તેનું ભાન રહેતું નથી.

ત્રીજો પ્રયોગ કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટોનો હતો. દેશપરદેશનાં વિખ્યાત નાટકો ઉપર જાપાન ઓવારી જાય છે. શેક્સપીઅરને તો તેમણે ઘરગથ્થુ કરી નાખ્યો છે. આ નાટક ફ્રેંચ ઉપરથી લીધું હોવાથી ભાષા જાપાની હોવા છતાં એકેએક પાત્ર અને દૃશ્ય ફ્રેંચ રાખવામાં આવ્યું હતું. નૃત્ય, અભિનય, શિષ્ટાચાર બધું જ સંભાળપૂર્વક ફ્રેંચ લાગતું કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટોની વાર્તા તો ઘણી મોટી છે, પણ નાટકને અનુરૂપ કરવાને તેને બાર પ્રવેશોમાં ગોઠવી દેવામાં આવી છે. પડદો ઉપડતાં જ અંધારું હોય છે. બાજુના બારણાંમાંથી એક ધોળા જભ્ભામાં છુપાએલી આકૃતિ આવી વચ્ચે સહેજ ઊભી રહે છે. તેના હાથમાં એક સફેદ મહોરું હોય છે તે ચહેરા આડે રાખ્યું હોય છે, એટલે આપણે તેને જોઇ શકતા નથી; પણ એ નાટ્યકારની પ્રતિભાની મૂર્તિ માનવાની છે, કારણકે નાટકનો પૂર્વાપરનો સબંધ એક ગીત દ્વારા તે ગાઇ બતાવે છે. તેમાં હવે શરૂ થનારા નાટકમાં વાર્તા ક્યાંથી ઉપડે છે અને પાત્રો શું કરી રહ્યાં છે તેની વિગત હોય છે.

એ આકૃતિ અંધારામાં અલોપ થઇ જાય છે અને રોશનીઓ પ્રવેશ ઉપર અજવાળું ફેંકે છે તે વખતે મિત્રના દગાનો ભોગ થએલો એડમન્ડ ડાન્ટે કોઇ ટાપુમાં જન્મકેદ છે. તેની બાજુ પરથી ખોદકામના અવાજો આવે છે છ વર્ષ પહેલાંનો ફારિયા નામનો બીજો કેદી ખોદતો ખોદતો ડાન્ટેની ઓરડીમાં આવે છે. તેની ગણત્રીની ભૂલથી તે નિરાશ થઇ જાય છે, પણ પછી બંને વચ્ચે મિત્રતા થાય છે. છ વરસમાં ડાન્ટે ઘરડા ફારિયા પાસેથી ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે. છેવટે તેના મરતી વખતે એ પોતાની કોટડીમાંથી સામી બાજુએ રહેલા પોતાના ગુપ્ત ખજાનાની તેને વાત કરી એક નકશો આપે છે અને પોતાની એક દીકરીનું રક્ષણ કરવાનું કહીને મરી જાય છે મરેલા કેદીને દરિયામાં ફેંકી દેવા કોથળામાં નાખેલો છે તેમાંથી તેને પોતાની કોટડીમાં લાવી ડાન્ટે પોતે તેના કોથળામાં બંધાઇ પડ્યો રહે છે. સિપાઇઓ એ કોથળો ઉપાડી દરિયામાં ફેંકી દે છે અને ડાન્ટેને એ રીતે નાસવાની તક મળી જાય છે. પછી પોતે પેલો ગુપ્ત ખજાનો મેળવી કાઉન્ટ મૉન્ટીક્રિસ્ટો નામ

(અનુસંધાન આગળ પાન ૩૧૦)

સેવાવ્રતા રાવી

કાકાસાહેબ કાલેલકરની
વિખ્યાત લેખમાળા 'લોકમાતા'માંનો
એક અપ્રકટ મણકો

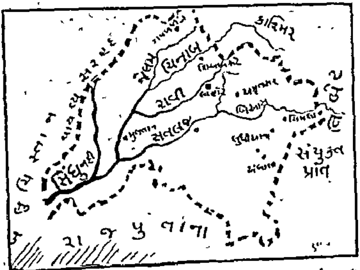

સિન્ધુ નદીને ભરમાર આપતી પાંચ નદીઓમાં વિતસ્તા અને શુતુદ્રી એ જ મહત્ત્વની ગણાય. બાકીની પોતાને ભાગે આવેલું કામ નમ્રતાથી કરી છૂટે છે. કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષને મળવા શિષ્ટમંડળ જાય તેમ આ નદીઓ ધીમેધીમે ભેગી થઈને આખરે સિન્ધુને મળે છે. બીઆસ સતલજને મળે છે. ચીનાબ ઝેલમને મળે છે અને રાવી એ એને મળે છે. મુલતાન આગળ જઈ ત્રણ નદીનાં પાણી આણતી ઝેલમ હિંદુસ્તાનની પેલી પાર આવતી સતલજને મળી જાય છે. અને આખરે એ બધાનો થતો પજનદ સિન્ધુમાં અસ્ત થઈ કૃતાર્થ થાય છે. સિન્ધુ જોડે વાત કરતા શિષ્ટમંડળનું પ્રમુખ-સ્થાન તો સતલજનું જ હોઈ શકે, કેમકે એ પણ સિન્ધુની પેઠે પરદેશથી જ આવેલી છે.

આ પાંચ નદીઓમાં મધ્યસ્થાન ઇરાવતી અથવા રાવીનું છે. વેદમાં ઇરા એટલે પાણી, આહ્લાદક પેય. એમ તો નદીમાં પાણી તો હોય જ છે, પણ આ નદીના વિશેષ ગુણ જોઈને ઋષિઓએ એને ઇરાવતી કહી હોવી જોઈએ. બ્રહ્મદેશની ઐરાવતી સમુદ્ર જેવી પહોળી જોઈને એનું એ નામ પાડેલું હોવું જોઈએ. પણ રાવી કંઈ એટલી પહોળી નથી. સ્વામી રામતીર્થના જીવન-ચરિત્રમાં રાવીનો ઉલ્લેખ અનેકવાર આવે છે. રાવીને જોઈને સ્વામી રામતીર્થની આંખો પ્રેમથી ભરાઈ વહેતી. વૈરાગ્ય અને સંન્યાસના ઊંચા વિચારો આ નદીને કિનારે એમણે પાકા કર્યા. પણ રાવી તો શીખગુરુ અર્જુનદેવ અને શીખ રાજવી રણજીતસિંહ માટે જ આંસુ સારતી દેખાય છે.

લાહોર ગયેલો ત્યારે ઇરાવતીનાં પુણ્યદર્શન કરી શક્યો હતો. શી એ નદીની શાન્તિ! એના વિશાળ પટ પર આખું લાહોર ઊલટ્યું હતું. લોકોની ધમાલ અને પૈસાદાર લોકોના શોખ ને વિલાસ આગળ રાવીની શાન્તિ વિશેષ દીપી નીકળતી.

પોતાના પાવન અને પોષક જળ આપવા ઉપરાંત રાવી એનાં બાળકોની વિશેષ સેવા કરે છે. હિમાલયનાં ગહન અરણ્યોમાં ચીડ, દેવદાર, બાંધ, સરૂના વગેરે આર્ય વૃક્ષોનાં ગીચ નગરો વસેલાં છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ભરે બપોરે સૂરજનો તડકો જમીન સુધી પહોંચવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે, અને વયોવૃદ્ધ વૃક્ષોનો એકાદ ભીષ્માચાર્ય જ્યારે ઉન્મૂલ થઈને પડે ત્યારે પણ એને જમીન સુધી પહોંચવું અશક્ય થઈ જાય છે. આસ-પાસના વૃક્ષો પોતાના બલિષ્ઠ બાહુ વડે એને અદ્ધર ઝીલી રાખે છે. જાણે બાણશય્યા પર પડેલા ભીષ્માચાર્ય. વરસો સુધી ટાઢ, તડકો અને વરસાદ ખમીને આખરે એ ભીષ્માચાર્યનું વિશાળ શરીર છિન્ન અને ચૂર્ણિત થઈ નીચે પડવાનું.

આવાં જંગલમાંથી ઇમારતી લાકડાં વહેરીને લાવવાં એ સહેલી વાત નથી. એટલે લોકોએ રાવીનો આશ્રય લીધો. રાવીને કાંઠે જ્યાં મોટાંમોટાં જંગલો છે ત્યાં વહેરણિયા જાય છે, અને લાકડાના મોટામોટા પાટડા કાપી કાઢી રાવીના તાબામાં સોંપી દે છે. બસ, હોડા કરતા પાટડા ચાલ્યા. કોઈ કોઈ ઠેકાણે વળી આળસુ છોકરાઓ નિશાળે જતા હોય તેમ, ધીમેધીમે થોભતા

(અનુસંધાન આગળ પાન ૩૧૧મે)

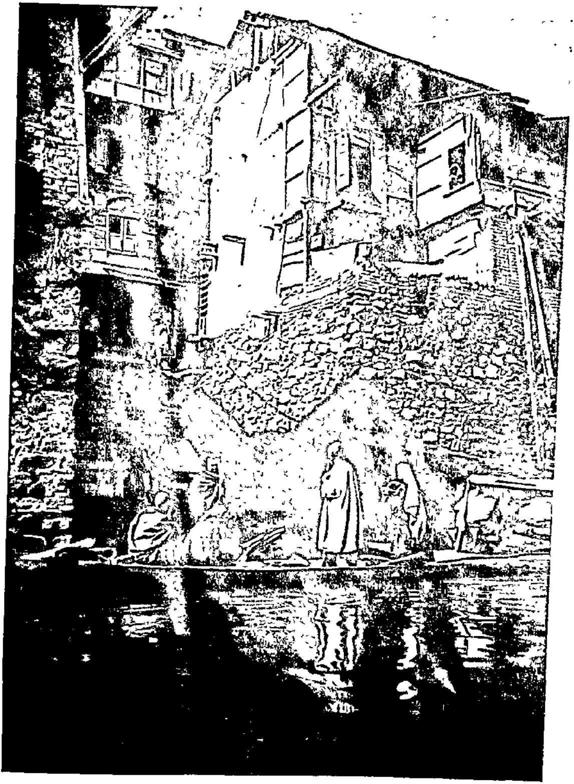

શ્રીનગરનો જલમાર્ગ

ફોટો: સૈયદ-પાલણપુર

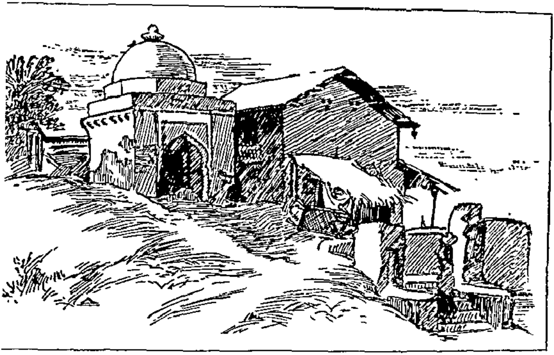

નર્મદાતીરે—ચાણોદ-કરનાળી આગળનું એક દૃશ્ય

રેખા. રસિકલાલ પરીખ

મહાયુદ્ધમાં હારેલા બિનખ્રિસ્તી તુર્કીને યુરોપમાંથી ઉખેડી નાખવા એટલાં મિત્ર રાજ્યોના મુત્સદ્દીઓને એકલે હાથે મ્હાત કરી તુર્કીને બચાવી લેનાર અને..

આતાતુર્ક મુસ્તફા કમાલ

આનાતોલિયાનાં વિશાળ ખેતરો પરના ઝરૂખા જેવી અંગોરાની ખેતીવાડી કૉલેજમાં અલી ફુઆદ, ઇસમત, આઝનાન, હાલીદે અદીબ વગેરે સાથે કમાલ પોતાના ડેસ્ક પાસે બેઠો હતો. બધાંની જબાન જાણે તાળવે ચોંટી ગઇ હતી. વાતાવરણ બિહામણું હતું. દરેક પગલામાં ભયનો ઓળો જણાતો. દરેક પળે ધર્માંધોના હલ્લાનો ભય રહેતો. એકઠા થએલા બધા યે મોતને ગુનાસિબ ગણાએલા. કીમત હતી તો ફક્ત તેમના સરની જ.

આ લોકોને યે એ કીમતની પૂરી પિછાણ હતી. લાકડાના એ જર્જરિત મકાનના આંગણામાં તેમના ઘોડા પલાણેલા જ રહેતા. પૂરી ઊંઘ તો તેઓ લે જ શાના? દિવસે આરિફ ચોકી રાખતો ને રાતે કમાલ. એક મિનિટમાં અંગોરા છોડી જઇ શકાય એટલી તેમણે તૈયારી રાખેલી. હાલીદે યે રિવૉલ્વર ચલાવતાં શીખી ગઇ હતી, ને તેના પતિ આઝનાને કાતિલમાં કાતિલ ઝેરની શીશી લાવી રાખી હતી કે દુશ્મનોના હાથમાં પકડાવાની અણી વખતે બધાને તે કામ આવી શકે.

ને એવી તકેદારી રાખવાનું ખાસ કારણ હતું. નવી રાષ્ટ્રીય સરકારના કમાલે સ્વીકારેલા પ્રમુખપદે એવી ફરજ એમના પર લાદી હતી. પકડાય તો ધર્માંધોને હાથે જીવતા બળી જવા સિવાય બીજો કોઇ અંજામ ન હતો. નવી સરકાર સ્થપાતાં જ ફ્રેંચોએ એ વિખેરી નાખવાનું મુસ્તફાને કહેવડાવેલું, પણ એણે તેમને સામું કહેણ મોકલ્યું હતું કે: 'અમારી રાષ્ટ્રીય હીલચાલમાં દખલ કરવાનો તમને કે કોઇને કશો અધિકાર નથી. છતાં યે કોઇ તેમ કરવા યત્ન કરશે તો તેણે ફરી ખૂનખાર જંગમાં ઊતરવું પડશે.'

આ ઉત્થાનથી સુલતાને પણ ગભરાઇને અલી રીઝાને વડો પ્રધાન નીમ્યો હતો ને તુર્કીમાં પાર્લામેન્ટ દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ એ પાર્લામેન્ટ અંગોરામાં જ ભરાવી જોઇએ; કારણ, એવો કમાલનો મત હતો કે કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં બ્રિટિશો ને સુલતાનની રૂબરૂ કશી નિખાલસ ચર્ચાઓ થઈ શકે તેમ ન હતી.

કમાલના સાથીઓએ તે નહોતું માન્યું. પોતે હવે સાચા રાજકારણમાં ભળે છે, હવે પોતે બળવાખોર નહિ ગણાય, એ જ માત્ર ઇચ્છાથી કૉંગ્રેસના સભ્યો એક પછી એક કમાલને છેહ આપી કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ ચાલ્યા ગએલા. કમાલે એ બધાને જવા દીધા હતા.

પરંતુ, પ્રજાની વાજબી ફરિયાદોને દાદ આપવાને બદલે સુલતાને, કૌટિલ્ય માટે પંકાએલી અંગ્રેજ જાતિના કેટલાક અફસરો સાથે મળીને જબરું કાવતરું રચ્યું હતું અને બ્રિટિશ મંત્રીએ રીફ સુદ્ધાં જુદાજુદા અગિયાર રાષ્ટ્રવાદીઓને માલ્ટા દેશનિકાલ કરી દીધા હતા! ઇસ્લામ ને ખિલાફતને નામે સુલતાને મુલ્લાંઓને ઉશ્કેર્યા હતા ને મુલ્લાંઓએ ઉશ્કેરેલી પ્રજાયા એણે 'ખલીફાનું

...તેને સાબિત-કદમ કરી, ભાષા, લિપિ, પોશાક, રસમ, કલા-બધામાં તેની કાયાપલટ કરી નવયુગની ચેતનાથી તેને જોબનવંતુ કરનાર તુર્કસ્તાનનો તારણહાર

લશ્કર' ઊભું કર્યું હતું. ધર્મઝનૂની લોકોનાં ટોળાં ને ટોળાં તેમાં ભરાવા લાગ્યાં હતાં. એ માણસોએ કમાલનાં માણસો પર, ઘોડાઓની પૂંછડીએ બાંધી ઘસડવા ને જીવતા નખ કાપવા જેવી રિબામણીઓ ચલાવવી શરૂ કરી હતી. કમાલ ઇસ્લામનો વિરોધી જાહેર થયો હતો ને તેને તથા તેના અનુયાયીઓને કત્લ કરવા એ ખલીફાના ફરમાન મુજબ ધાર્મિક ફરજ ગનાઈ હતી.

આમ એક બાજુ ૧૯૧૯નું ચોમાસું આવ્યા છતાં મિત્રરાજ્યોએ તુર્કી બાબેનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો ન હતો, ત્યાં બીજી બાજુ બ્રિટિશ સિક્કો મારેલા દેશદ્રોહી સુલતાને તુર્કીને આંતરવિગ્રહની આગમાં હોમી દીધું હતું અને એ આગે જ કમાલ અને એના સાથીઓને અંગોરામાં નિર્વાસિત બનાવ્યા હતા.

સુલતાનની રાષ્ટ્રહિતવિરોધી આ પ્રવૃત્તિ નવી સરકારના માણસોને જીવતા જલાવી દેવા સુદ્ધાની પૈશાચિકતા આદરતાં પાછી નહોતી પડતી. ઘરમાં જાગેલી આ આગે તુર્કીને એના ખરેખરા દુશ્મનોથી બેદરકાર બનાવી દીધા ને એ બેદરકારીનું ફળ એને ચખાડવા સ્મર્નાથી ગ્રીકો ને દક્ષિણમાંથી ફ્રેંચો ઝડપી કૂચે આગળ વધ્યા. કમાલને એમણે આનાતોલિયા ખાલી કરવાનો હુકમ આપ્યો ને કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ તુર્કીના તાબે રહેવાદેવાનું વચન આપ્યું કમાલે જરાયે શેહમાં ન આવતા પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો: 'અમને એકલા કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલની કશી પડી નથી; અમને તો અમારા તુર્કીનો તસુએ તસુ જોઈએ છે.'

અને એ સાથે જ એણે આ આફતમાંથી ઉગરવા માટે ગ્રાન્ડ નૅશનલ ઍસેમ્બ્લીની સ્થાપના કરી. તેના સઘળા સહાયકો ને અનુયાયીઓ ફરી પાછા તેમાં તેને આવી મળ્યા. પરદેશોના વાતાવરણથી ને નવાં બંધારણોથી વાકેફ રહેતા, હવે તે બધાં રાજદ્વારી પત્રો ને તુર્કીના કટ્ટા દુશ્મન લૉઇડ જ્યોર્જના મુખપત્ર સમુ 'ડેલી ક્રૉનિકલ' મંગાવવા લાગ્યો. થાક, ઉદ્વેગ, ને માંદગી છતાં તે રાતોની રાતો ઍસેમ્બ્લીએ લેવાના પગલાંની યોજના ઘડ્યા કરતો.

આ ઍસેમ્બ્લીની સ્થાપના જાહેર થઈ કે તરત સુલતાને એમાંના બધાનો શિરચ્છેદ કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. એના પ્રમુખ તરીકે કમાલે જરા યે લાગણીવશતા ન દેખાડી. 'આપણા જ સાધનો વડે આપણે આપણી હસ્તી ટકાવી રાખવાની છે. આપણી સરહદની અંદર રહીને જ આપણે સુખ ને સમૃદ્ધિના પ્રયાસો કરવાના છે. જીતો યા તો મોતાઈ જાઓ, પણ બહારની કોઈ બહિશ્તી દુનિયાનાં સ્વપ્નોમાં રહેવાનું છોડી દો.'

સુલતાનની જાસૂસી જાળ વધુ ને વધુ ગૂંથાતી જતી હતી, છતાં કમાલે નવી સેના ઊભી કરી. અંગ્રેજોના દોર ને સુલતાનની બેવફાઈએ તેને વધુ ને વધુ અનુયાયીઓ મેળવી આપ્યા મર્દો ને ઓરતો એકસામટા તેની સેનામાં ભળતાં ગયાં. ખાનદાન કુટુંબની બાનુઓ નર્સો તરીકે તેમાં જોડાતી ગઈ ને એ બધા પર મુસ્તાક થઈ કમાલે ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખને પડકાર આપ્યો, 'તુર્કીનું ભાવિ નક્કી કરવાનું કામ તમારું નહિ પણ અમારું છે એ હવે તમે જોશો.'

ને એ કેવલ તેની વાણીશૂરતા નહોતી. તેનો નિશ્ચય મક્કમ હતો. પહેલે ધડાકે જ તેણે ફ્રેન્ચો પાસેથી સુઝાંડી લઈ લીધું. એ જ વખતે કાસિમકારાએ પણ આનાતોલિયાની સરહદ સાફ કરી. પારિસની સુલેહ પરિષદમાં તુર્કીનું ભવિષ્ય તોળવા બેઠેલા, પાંચસો પત્રકારોથી ઘેરાએલા વિલ્સન, કૅલેમેન્શો, લૉઇડ જ્યોર્જ વગેરે મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ આથી એકદમ ભડકી ઊઠ્યા.

હવે શું? મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર આનાતોલિયામાંથી પાછું હઠવા લાગ્યું હતું. ઇટલી ત્યારે બોલ્શેવિક બળવામાં સપડાયું હતું. ફ્રાન્સ હજુ સીરિયામાંથી પરવાર્યું નહોતું ને જર્મનીની બીક હજુ તેને ગઈ ન હતી. બ્રિટિશ મહારાજ્યના તો પાયા ડોલવા લાગ્યા હતા. આયર્લેંડના આંતરવિગ્રહો, અફઘાનિસ્તાન સાથેનાં યુદ્ધ ને ઇરાક તથા હિંદના મુક્તિપ્રયાસોમાંથી તે મુક્ત થઈ શકે તેમ ન હતું, જ્યારે અમેરિકાને તો તદ્દન અલગ રહેવું હતું. હવે શું?

ત્યાં તો ગ્રીક પ્રીમિયર વેનિઝેલોસ ઊભો થયો. એ ક્રેતનને એક જ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી: ગ્રીસને મહારાજ્ય બનાવી, આનાતોલિયાના કિનારા ધોતા એ મહારાજ્યનું કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલને પાયતખ્ત બનાવવાની. એ માટે તો એણે સર્વિયા ને બલ્ગારિયાની સાથે મળીને બાલ્કન' લીગ ઊભી કરેલી અને એટલા જ ખાતર એણે ગ્રીસને મહાયુદ્ધમાં સંડોવેલું. અંગ્રેજો ને ફ્રેન્ચો પાસેથી શસ્ત્રસરંજામ ખરીદી સ્મર્નામાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ

ગ્રીક લશ્કર ઊભું કર્યું હતું. એની મદદથી કમાલનું ઉત્થાન દબાવવા એણે રજા માગી અને લૉઈડ જ્યૉર્જ તથા ક્લેમેન્શૉએ ગ્રીક લશ્કરને ઍંગોરા પર કૂચ કરવાની રજા આપી.

એક ગ્રીક લશ્કર તો થ્રેસમાં પડ્યું હતું ને અંગ્રેજોએ હજુ કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ મૂક્યું ન હતું, ત્યાં સ્મર્નાથી આ બીજા ગ્રીક લશ્કરે મોરચા માંડ્યા. કમાલે પોતાના લશ્કરને ચાનક આપી. 'આ ગ્રીકોને તમે નમશો? આ નમાલા ગ્રીકો—જે હજી ગઈ કાલ સુધી તો તમારા ગુલામ હતા!' ફ્રેન્ચ પ્રતિનિધિને પણ એણે લખી મોકલાવ્યું: 'તમે સીરિયા ભલે લીધું, અરબ વગેરે યે ભલે લીધા; તેમના સ્વાતંત્ર્યનો હક અમે કબૂલ રાખીએ છીએ. પણ અમારા તુર્કીમાંથી તો એક તસુની યે આશા તમે ન રાખશો.'

આજનું રાજકારણ એ આવતી કાલનો ઇતિહાસ છે. કમાલને એ ઇતિહાસની પ્રેરણામૂર્તિ બનવું હતું. એના આજન્મ નિરધારને બર લાવવાની આથી વધી કઈ ઉત્તમ તક હાથ આવવાની હતી? એણે ઍસેમ્બ્લી પાસે પોતાને સરમુખત્યાર નીમવાની માગણી કરી. ઍસેમ્બ્લી તે નકારી શકે એમ ન હતું. ત્રણ મહિના માટે તુર્ક પ્રજાનો સરમુખત્યાર નીમાયો.

રશિયા તેની લોહીખરડી ક્રાન્તિ બાદ ત્યારે ઇંગ્લંડનું દુશ્મન બન્યું હતું. કમાલે તેની પાસેથી નાણાં ને દારૂગોળો મેળવ્યો અને આગેકૂચ કરતા ગ્રીકોને પહેલ-વહેલા જ ઇનુનુ ખાતે હરાવ્યા. ગ્રીસે સક્કડ થાપ ખાધી ને હજુ વધુ ખાય તેમ હતું. ફ્રાન્સે એ ભાવિ કળી લીધું અને તુર્કી સાથે સલાહ કરવા, ઍંગોરાથી ચાર માઈલ પરના ચાનકાયાના કમાલના નિવાસમાં ફ્રેંચ જાસૂસો સલાહ માટે અવરજવર કરવા લાગ્યા. ઇટલી પણ તેને હથિયાર વેચવા લાગ્યું.

જેમજેમ હવે મિત્રરાજ્યો કમાલને સલાહ માટે કરગરતા ગયા તેમતેમ તુર્કીના લોકહૃદયમાં એના પ્રત્યેના અનુરાગનાં મૂળ ઊંડાં ને ઊંડાં ઊતરતાં ગયાં, અને તેમતેમ તુર્કીનું નામોનિશાન મિટાવવા તૈયાર થએલા લૉઈડ જ્યૉર્જ અને વેનિઝેલોસ તરફ કમાલ વધુ ને વધુ રોષે ભરાતો ગયો. ઘોડા પરથી પડતાં તેની એક પાંસળી ભાંગી ગઈ હતી, છતાં લશ્કરને રોકાવા નહિ દેતાં પાંસળીએ હાથ દબાવતો તે તેને આગળ ને આગળ દોરતો જ ગયો. સકારિયાના કાં પહોંચતાં તો ઊભા થવા જેટલી યે શક્તિ તેનામ ન રહી. છતાં નકશો લઈ તે બેઠો ને ૧૯૨૧ન ઑગસ્ટની ૨૪મી તારીખે ગ્રીકો પર હલ્લો શરૂ કર્યો. એ લૂખા તડકા વચ્ચે પાણીની તંગી જેવીતેવી ન હતી. આ વખતે તો એને પૂરી દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરવાની હતી કારણ, એ કંઈ ગૅલીપોલી ન હતું કે એક હુકમે હજારો તેને આવી મળે. એકેએક માણસની કીમત તેને વિચારવાની હતી.

ચૌદ દિવસ ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને પક્ષો પરાપૂર્વના વેરને લઈ પૂરી ખુન્નસથી લડવા લાગ્યા હતા. પણ એક વખત શિકસ્ત ખાધેલા ગ્રીકોની હામ હવે ઓસરી ગઈ હતી. ચૌદમે દિવસે પોતાનો દરજ્જો ગણકાર્યા સિવાય સામાન્ય સૈનિક જેમ કમાલ યુદ્ધમાં ઊતર્યો ને એક અઠવાડિયામાં તો ગ્રીકોને મારી હઠાવ્યા.

ગ્રીક પરાજયના આ સમાચાર મળતા ઍંગોરાના લોકો તો આનંદથી અરધા ગાંડા જેવા બની ગયા. કમાલને તેમણે ગાઝી(વીર)ના અકરામથી વધાવી લીધો. ફ્રાન્સ, ઇટલી, અમેરિકા, રશિયા, અફઘાનિસ્તાન, હિંદ વગેરે સ્થળોએથી મુબારકબાદીઓનો તેના પર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ફ્રેન્ચોએ પણ મોં. ફ્રાન્કલીન બ્યુલાને ઍંગોરા મોકલી કમાલ જોડે સુલેહ કરી ને સિલીસિયા ખાલી કરી આપ્યું. આથી, કમાલને ત્યાંથી છૂટા થએલા ૮૦,૦૦૦ તુર્કોની નવી ફોજ મળી.

પણ લડાઈ વખતે કમાલને આપેલી સરમુખત્યારની સત્તા ઍસેમ્બ્લી હવે પાછી માગતી હતી. રાજદ્વારીઓ હવે પોતાને ભયમુક્ત માની સત્તાપ્રાપ્તિ માટે અવનવા કાવાદાવા રચતા હતા. અનવરની સમિતિ પણ જાગી ગઈ હોય, તેનો મોટો ભાગ ગ્રીકો જોડે સુલેહ કરવાની તરફેણ કરવા લાગ્યો હતો.

ગ્રીકો હજુ પૂરા દબાયા ન હોઈ ફરી નવું લશ્કર જમાવતા જતા હતા, ત્યાં અંદરોઅંદરની આ ફૂટ જોઈ કમાલ ઊકળી ઊઠ્યો. તેણે સરમુખત્યારપણું વાપર્યું અને દગાખોર પચાસ રાજદ્વારીઓને ફાંસીએ ચડાવી પોતાની ધાક બેસાડી. માનવતાની નજરે ભલે એ પગલું આપણે ન વખાણીએ, પણ તુર્કી માટે ત્યારે એ જ જરૂરનું હતું ને તે વગર જુદીજુદી જાતની રાજદ્વારી ટોળીઓનો અંત કદી ન આવત, એટલે

આપણે એને વખોડી તો ન જ શકીએ.

આ પછી કમાલે પોતાના પ્રતિનિધિને સુલેહના યોગ્ય મુદ્દા ચર્ચવા મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ પાસે મોકલ્યો, પણ તેને મુદ્દલ દાદ ન આપતાં ઊલટું ગ્રીસનું પીઠબળ વધારવાની કોશિશ એ કરવા માંડ્યા. આ જોઈ કમાલ વીફર્યો. ગ્રીકો પર આખરી હલ્લો કરી કોઈ પણ રીતે તેમને તુર્કીમાંથી મારી હઠાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. ડમલુરપુનાર ખાતે ઘોર યુદ્ધ થયું ને દસ દિવસમાં તો ગ્રીકો આનાતોલિયાનો કિનારો છોડી નાઠા. પરાજયથી બવાએલું તેમનું લશ્કર વેરભૂમિને માર્ગે વળ્યું ને રસ્તે આવતાં તુર્ક ગામડાં તેઓ બાળતા ગયા, તુર્ક સ્ત્રી, પુરુષ ને બાળકોની કતલ કરતા ગયા.

આખી દુનિયામાં આ વિજયના સમાચાર ફરી વળ્યા. આનંદથી ગાતા, હસતા ને આવેશમાં રડી ઊઠતા સ્મર્નાના શહેરીઓએ કમાલને વધાવી લીધો. કમાલે ફરી એક વાર સુલેહ માટે ફેતેહને મિત્રરાજ્યો પાસે મોકલ્યો, પણ કશો નિખાલસ વર્તાવ પામ્યા સિવાય તેને પાછા વળવું પડ્યું.

એ જ અરસામાં ફ્રાન્સમાં વેપાર કરતા સ્મર્નાના એક વેપારીની છોકરી લતીફા હાનુમ સ્મર્નામાં રહેવા આવી હતી. નૂતન યુગના પૂરા સંસ્કાર ઝળવેલી ને ફ્રાન્સમાં કેળવાએલી એ કુમારિકા દૂર રહ્યે રહ્યે પણ કમાલને પૂજતી આવેલી. સ્મર્નામાં એણે તેને પોતાનો મહેમાન બનવા આમંત્ર્યો ને કમાલે તે કબૂલ રાખ્યું.

બંનેને એકબીજા તરફ અનુરાગ હતો. બંને તે જાણતાં હતાં. સ્મર્નાની અગાશી જેવા બોરેનોવોના કિલ્લાના બાગીચામાં એક રાત્રે બંને બેઠાં હતાં.

'તુર્કી હવે તુર્કોનું છે.' કમાલે કહ્યું.

ત્યાં ગુલાબ ને જાસમીનની ખુશબોએ વધુ જોર પકડ્યું. પવનની લહેરમાં પત્તાં પત્તાં ગાઈ રહ્યાં હતાં. કમાલે લતીફાને વધુ નિકટ આમંત્રી.

'નહિ; હું તમને ચાહું છું, પણ પહેલાં લગ્નથી જોડાઈને!' લતીફાએ કહ્યું.

'લગ્ન? એ નાપાક દાઢીવાળાઓ બેચાર શબ્દો પઢે તેથી? એમાં શો વધુ ફેર પડે? ને તુર્કીની પૂર્ણ મુક્તિ પહેલાં લગ્ન ન કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.'

'મેં પણ લગ્ન પહેલાં સ્વાર્પણ ન કરવાના કસમ ખાધા છે.'

આ ચોખવટથી ક્રોધે ભરાએલો કમાલ એકે અક્ષર બોલ્યા વિના ત્યાંથી ઊઠ્યો ને સીધો લશ્કરમાં ચાલ્યો ગયો. તેણે એ બનાવ જ પોતાની કલ્પનામાંથી ઉડાવી દીધો. લતીફા પણ તેને ફરી ન સંભારતાં ફ્રેંચ સાહિત્ય ને કાયદાના અભ્યાસમાં રત બની.

એવામાં લૉઇડ જ્યૉર્જનો સિતારો આથમવા લાગ્યો. અંગ્રેજો હવે લડાઈથી કંટાળ્યા હતા. તુર્કી કોઈ પણ રીતે નમતું આપે તેમ હતું જ નહિ. ફ્રેંચ પ્રતિનિધિ ફ્રેન્કલીને વચ્ચે પડી મિત્રરાજ્યો સાથે મુદાનિયા ખાતે તુર્કીની સંધિ કરાવી આપી એ નબળી ક્ષણનો લાભ લઈ લીધો ને તુર્કીમાંથી મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર પાછું ખેંચી લેવરાવ્યું.

અને તુર્કી પરનાં દળવાદળ આમ દૂર થતાં જ કમાલને લતીફાનો ખ્યાલ આવ્યો. લશ્કરી જીવનની પદ્ધતિએ બે પળમાં જ તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો. કોઈના કહ્યા વિના પોતાની મોટરમાં વંટોળીઆ પેઠે તે સ્મર્નાં ઊપડી ગયો. બોરેનોવોમાં પ્રવેશી, ઝડપભેર તે દાદરો ચઢ્યો ને સામે જ આવતી લતીફાને જોરથી પકડી. લતીફા કંઈ બોલે તે પહેલાં તો એ બોલી ઊઠ્યો: 'લતીફા! ચાલ આપણે પરણશું—હમણાં જ!'

એ જ પળે બંને નીચે ઊતર્યાં. રસ્તે જ જતા એક મુલ્લાને પકડ્યો, અને પાસેની જ એક મસીદમાં નિકાહ પઢાવી લીધા.

દુનિયાનાં મુસ્લિમ રાજ્યો હવે કમાલ તરફ આશાની નજરે જોવા લાગ્યાં હતાં. તેમણે મુસ્લિમ રાષ્ટ્રસંઘની દરખાસ્ત એની પાસે રજુ કરી, પણ એ પોકળ દલીલને એણે બરાબર જેવી ધુત્કારી કાઢી! તેણે તુર્કી પ્રજાને જાહેર કર્યું કે 'એવા ખોટા આદર્શો ને લાગણીઓથી તો આપણે બરબાદ થતા આવ્યા છીએ.' મૉરક્કોથી આવેલા બોલ્શેવિક પ્રતિનિધિને પણ તેણે કહ્યું 'પીડકો ને પીડિતો જેવા વર્ગભેદ અમારે ત્યાં છે જ નહિ. પોતાને પીડવા દેનારો વર્ગ એવા ભેદ ઊભા કરે છે. તુર્કો કોઈને પીડવા દે એવા છે જ નહિ.' તુર્કીને કોઈની મૂર્ખાઈ અપનાવવા દેવા તે તૈયાર ન હતો. તેને તુર્કીને સમૃદ્ધ બનાવવું હતું; ને તે એક જ શ્રદ્ધાથી કે માત્ર તે પોતે જ તેમ કરી શકશે.

ઍસેમ્બ્લીએ જોયું કે કમાલ દિવસોદિવસ કડક થતો જાય છે. લશ્કર પણ બધું પોતાના હાથમાં લઈ

બેઠો છે. પ્રાઇમ મિનિસ્ટર રૌફ સુદ્ધાં બધાં એથી નારાજ થયા હતા. એક વખત લાગ જોઈ હાલીદે અદીબે કમાલની નાડ તપાસી જોઈ: 'પાશા, તમે ખૂબ લડ્યા છો. હવે તો આરામ લેશોને?'

'આરામ? કયો આરામ! ગ્રીકો પત્યા તેથી શું થયું? હવે આપણે પરસ્પર લડીશું. એકબીજાનો નાશ કરીશું, એકબીજાને ખાઈ જઈશું.' હાલીદેના સવાલ પાછળનું ઍસેમ્બ્લીનું માનસ કળી લઈ કમાલે રોકડો જવાબ પરખાવી દીધો.

પણ અમાસિયાના તેના મિત્રોએ જ્યારે પૂછાવ્યું કે 'પાશા, તમે ખિલાફત ને સુલતાની નાબૂદ કરવા માગો છો?' ત્યારે તે એવો જવાબ ન આપી શક્યો. તેણે જોયું કે એ સવાલ એકલી ઍસેમ્બ્લીનો ન હતો. તે પોતે ગમે તેટલો ક્રાન્તિકારી હતો, છતાં લોકમાનસના પૂરની વિરુદ્ધ તો તે જઈ શકે તેમ ન હતું. એવે વખતે, લોકમાનસ એટલી હદ સુધી કેળવાય ત્યાં સુધી તેમના શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવવાનું જ તેણે યોગ્ય માન્યું ને અમાસિયા જવાબ લખી મોકલાવ્યો કે 'એમ કરવા પહેલાં હું તમારી રાય માગું છું.'

કશું ઉતાવળું પગલું ભર્યા વિના કમાલ રાહ જોતો રહ્યો ને આખરે એને જોઈતી તક મળી ગઈ. એણે ત્રણ ત્રણ પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા છતાં જે મિત્રરાજ્યોએ આખરી સુલેહ ન કરેલી, તેમણે હવે દેશદ્રોહી ને દગાબાજ સુલતાનને તુર્કી વતી સુલેહ કરવા લોઝાં બોલાવ્યો હતો. એ અંગ્રેજોનો મિત્ર અને તુર્કીના કટ્ટર શત્રુ લૉઇડ જ્યોર્જનું રમકડું હોઈ, તેની સરકારે આજ દિવસ સુધી તુર્કીનું કશું હિત સાચવ્યું નહોતું, એટલે સુલેહ માટેની એની પસંદગીથી બધે લોકપોકાર ઊઠવા લાગ્યો, બધે એનો દેશદ્રોહ ચર્ચાવા લાગ્યો. કમાલે એ તક હાથ લીધી. હથિયારબંધ માણસો સહિત તે ઍસેમ્બ્લીમાં પ્રવેશ્યો: 'ખિલાફત ભલે રહે, પણ સુલતાનીનો નાશ થવો જોઈએ.' એણે પ્રસ્તાવ મૂક્યો. ઍસેમ્બ્લીમાં એની બહુમતી તો હતી જ, ને વળી કટોકટીનો વખત હતો, એટલે ઍસેમ્બ્લીને એ પ્રસ્તાવ પસાર કર્યા સિવાય આરો ન હતો. એ પસાર થયો. સુલતાન વાહીદુદ્દીનને ચોવીસ કલાકની નોટિસ મળી ને એ જ રાત્રે પોતાના એક બેગમ સાથે જર જવેરાતની પેટી લઈ, એક અંગ્રેજ લડાયક જહાજમાં તે નાસી છૂટ્યો. તેને ઠેકાણે તેના ભત્રીજા અબ્દુલ મજીદને ખલીફા બનાવાયો ને સુલતાનીનો હમેશને માટે નાશ થયો.

પણ રાજકારણનો ખળભળાટ શમતાં, તુર્કીમાં એક પછી એક નવા પક્ષો બંધાતા જતા હતા. પોતાનું સ્થાન જોખમાતા ન દેવા માટે કમાલને પણ પોતાના એવા એક પક્ષની જરૂરિયાત જણાઈ. ઇ. ૧૯૧૯ની ચળવળ વખતે ઊભા કરેલા પોતાના 'લોકપક્ષ' (People's Party) તરફ તેની નજર ફરી ને તેણે તેની પુનર્રચના કરવા માંડી. ગામડે ગામડે ને શહેરે શહેરે તે ફરવા લાગ્યા. ગાઝી તરીકે બધા તેને વધાવી લેતા. બધાને એ સંબોધતો: 'આપણે જીત્યા છીએ, પણ લડાઈ હજી ગઈ નથી. આપણામાં હજુ યે દેશદ્રોહીઓ પડ્યા છે. તમે, લોકપક્ષના મારા જૂના સાથીઓ, આપણો પક્ષ ટકાવી રાખો. લોકપક્ષે જ દેશ પર રાજ કરવું જોઈએ, અને તમારો સાથ હશે તો આપણે તેમ કરી શકીશું.'

આ બાજુ લોકપક્ષનો પ્રચાર અત્યંત જોરશોરથી શરૂ કરી, બીજી બાજુ સુલેહ માટે છેલ્લે મોકલાયેલા ઇસમત પાશાને તેણે ઍસેમ્બ્લીને પૂછ્યા વિના ફરી પાછો એ માટે મોકલાવ્યો. ઍસેમ્બ્લીમાં આથી ખૂબ ખળભળાટ પેદા થયો. કમાલ પાસે ડેપ્યુટેશન મોકલવામાં આવ્યું. રાજ્યના વડા તરીકે તેણે કોઈપણ પક્ષમાં ભળવું ન જોઈએ એમ તેને સૂચવાયું.

'પક્ષ?' કમાલે હવે મૌન પ્રકાશ્યું. 'તુર્કીમાં માત્ર એક જ પક્ષ છે ને તે લોકપક્ષ. તેનો હું વડો છું. એ સિવાય તુર્કીમાં કોઈ પક્ષ છે જ નહિ ને રહેવો પણ ન જોઈએ.'

આ જવાબ ઍસેમ્બ્લીને આહ્વાનરૂપ હતો. કમાલના મિત્રો પણ હવે તેની ખુલ્લી ટીકા કરવા લાગ્યા. પણ હવે તેમની કોઈની તેને પરવા નહોતી રહી. પીપલ્સ પાર્ટી તેની પોતાની હતી. ફોજ આખી તેના કબજામાં હતી ને ગાઝી તરીકે લોકહૃદયમાં તેની ઊંડી છાપ હતી.

ફક્ત એક જ આશંકા તેને હતી. ઇસમત જો ફરીવાર પણ સુલેહ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે તો કદાચ દુશ્મનો જોરમાં આવે. પણ મિત્રરાજ્યોએ કોઈ શત્રુ જોડે ન કરેલી એટલી ઉત્કૃષ્ટ સુલેહ કરાવી જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે કમાલના પગમાં વધુ જોર આવ્યું ને તુર્તાતુર્ત તેણે ઍસેમ્બ્લીના બધા પ્રધાનોને રાજીનામાં આપવાની ફરજ પાડી. તુર્કી પ્રજાસત્તાક જાહેર થયું

અને ચાળીસ ટકા જેટલા સભ્યોએ મત ન આપ્યો છતાં અસેમ્બ્લીએ તેને પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ તરીકે માન્ય રાખ્યો.

હવે જ કમાલે તુર્કીની પુનર્ઘટનાનું સાચું કામ હાથ ધર્યું. સૌ પહેલાં તો તુર્કીની દીનહીન પ્રજાને રૂંધતા 'દીન'(ધર્મ)નો ઢંગ તેને દૂર ફેંકવો હતો. એ એક એવો થર હતો કે જે પોતા નીચે ઉછરતી માનવતાને ગૂંગળામણમાંથી બહાર જ આવવા દેતો ન હતો. એની તળે ને તળે રહેલી માનવતા લગભગ સડવા લાગી હતી. એ ધર્મની કાચળી દૂર ફેંક્યા સિવાય તુર્કીને આધુનિક કક્ષા પર લાવવું અસંભવિત જ હતું.

પાંચ સૈકાથી શેખો ઇસ્લામના કાયદા ને કાનૂનોની ધૂંસરી તુર્કીને ગળે ભેરવતા આવ્યા હતા. શબ્દોના અર્થો શોધવા સિવાય તેમનો બીજો કોઇ ધંધો નહોતો. તેમણે એકલા રાજબંધારણમાં જ નહિ, પણ તુર્કોના ખાણાપોશાકથી માંડીને ઊંઘ આરામ સુધીના બધા વિષયો ઉપર ફરમાનબંધી લાદી દીધી હતી. ઉત્થાન-કામી દેશને માટે એ અસહ્ય હતું. કમાલે એ બધું પ્રમાણ્યું ને જાહેર કર્યું કે 'ઇસ્લામની અરબ ધર્મ-મીમાંસા તુર્કીને બીનજરૂરી છે.'

એવામાં ખલીફા અબ્દુલ મજીદે પોતાનો દરમાયો વધારી આપવાની તેને અરજ કરી એટલે તેણે ખલીફાને જવાબ લખ્યો, 'તમારો દરજ્જો એ માત્ર ઐતિહાસિક અવશેષ તરીકે સચવાય છે. બાકી એની કશી કીમત છે જ નહિ. એની હસ્તીનો યે કશો અર્થ નથી. છતાં તમે જો વધારો માગો તો એ તમારી નાદાની જ છે.'

આ જવાબ અબ્દુલ મજીદને પહોંચતાં જ તેણે કમાલ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ આદરી, ને જેને જેને કમાલનો વિરોધ હતો એ બધા અંગોરા છોડી તેની આસપાસ કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં એકઠા થવા લાગ્યા અને કમાલની આપખુદી વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા લાગ્યા. 'એ ધાર્મિક રસમોને તિરસ્કારે છે; એણે શેખ-ઉલ-ઇસ્લામ પર કુરાનનો ઘા કર્યો હતો; એણે અંગોરાની સ્ત્રીઓને બેપર્દા બનાવી, નાચતી ગાતી કરી મૂકી છે; એની પત્ની લતીફા મર્દાની પોશાક પહેરે છે અને એ પોતે તુર્કીની ઓરતોને પુરુષોની હરીફાઇ કરવા ઉશ્કેરે છે;' એવા અનેક આક્ષેપો તેઓ આંખો મીંચી કમાલ પર મૂકતા ગયા. તેમના દિલમાં આશા હતી કે જગત-ભરના મુસ્લીમોના આદરપાત્ર ખલીફાનો તો તે વાળ પણ વાંકો નહિ કરી શકે. પાછળથી રૌફ, રેફત, આઝનાન ને કાસિમ કારા બેકિર પણ તેને છોડીને અબ્દુલ મજીદના પક્ષમાં ભળ્યા.

ઊભા થએલા તુર્કીને પછાડવાનો આ મોકો અંગ્રેજો કેમ ભૂલે? તેમણે તરત શાહીવાદનાં ઓઠાં ઊભાં કર્યાં અને છેક હિંદમાં ખિલાફતનો પક્ષ મજબૂત બનાવવાનો તુર્કી વિરુદ્ધ પ્રચાર આદરી દીધો.

પણ કમાલે અંગ્રેજોની એ રમત તુર્કો આગળ ખુલ્લી કરી દીધી અને કહ્યું કે 'એ તુર્કીને ફરી પછાડવા માગે છે. શું આજ દિવસ સુધી ખિલાફત, ઇસ્લામ અને મુલ્લાઓને નામે તુર્કી કિસાન લડતો ને પ્રાણ પાથરતો નથી આવેલો?' અને પછી સરમુખત્યારની ઢબે એણે જાહેર કર્યું: 'આજ હવે તુર્કીને પોતા તરફ નજર નાખવાનો અવસર આવ્યો છે. આજ તે હિંદી મુસ્લીમો ને અરબો સાથેના સંબંધનું લાકડું દૂર કરે છે ને ઇસ્લામનું નેતૃત્વ પણ રદ કરે છે.'

એના વક્તવ્યમાં રહેલું તથ્ય લોકોને ગળે તરત ઊતર્યું ને અબ્દુલ મજીદ તથા તેના સાથીદારો રાષ્ટ્ર-શત્રુ જાહેર થયા. અસેમ્બ્લીમાં કમિશ્નર ફૉર રિલીજિયન ખલીફાની તરફેણમાં કંઇક બોલવા ઊભો થયો, પણ ફાંસીની ધમકી આપી કમાલે એ જ વખતે તેને બેસાડી દીધો. લાગલાગટ બોલ્યા જઇ તેણે લોકો પર એટલી અસર ઉપજાવી કે તે પૂરું થતા સાથે જ બધા સાંભળનારાઓ ખિલાફતને તુર્કીમાંથી મિટાવવાની તરફદારી કરવા લાગ્યા. ચોવીસ કલાકની અબ્દુલ મજીદને નોટીસ મળી ને એ મધરાતે, કશા યે માન કે મરતબા વગર ગુપચુપ એ તુર્કી છોડી ગયો.

તુર્કી એના પર લદાએલી સૌથી મોટી દીનની જડમાંથી આમ છૂટું થતાં તેના વિકાસનો રૂંધાએલો માર્ગ હવે વધુ મોકળો થયો.

લતીફા હાનુમ જેટલી સુંદરરૂપ હતી એટલી જ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી હતી. લશ્કરી દિમાગના કમાલને એનો સ્વભાવ અનુકૂળ ન આવ્યો. તેને બધા તાબે રહેનારા જોઇતા હતા; કોઇ હુકમ કરનાર નહિ. લતીફા જ્યાં

સુધી સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નોમાં રસ લેતી, તે અર્થે રચી-પચી રહેતી ત્યાં સુધી તો કમાલે કંઇ વાંધો ન લીધો; પણ જ્યારે હવે એ તેનો પણ વિરોધ કરવા લાગી ને ખામુખાં તેને ઉતારી પાડવા લાગી ત્યારે એ તેનાથી સહન થયું નહિ. તેણે પોતાના હાથે છૂટાછેડાનો ખરીતો લખી, ઍસેમ્બ્લી પાસેથી એ મંજૂર કરાવી લીધો. બંનેના સ્વભાવ સત્તાકાંક્ષી ને ધાર્યું કરનારા હોઇ આગળ ઉપર તેમને કદી બની શકત કે કેમ એ એક પ્રશ્ન હતો.

યુવાનીમાં કોઇ ફિખ્રિયા સાથે પણ કમાલને પ્રેમ-પ્રસંગ પડેલો, પણ પછીથી તેને ભણવા માટે નાણાની મદદ આપી તેણે તેને વીએના મોકલી આપેલી. લતીફા સાથેના છૂટાછેડા સાંભળી તે ઍંગોરા પાછી આવી, પણ કમાલે લગ્ન કરવાનો ઇન્કાર કર્યો. આથી નિરાશ થઇ ફિખ્રિયાએ ગોળીથી આપઘાત કર્યો.

પરંતુ આ ગૌણ બાજુ જવા દઇ, કમાલની પ્રવૃત્તિની પ્રધાન બાજુ તરફ આપણે વળીએ.

અબ્દુલ મજીદ તુર્કી છોડી ગયો છતાં કમાલના વિરોધીઓ હજુ તુર્કીમાંથી ઘટ્યા ન હતા. અંગ્રેજોએ મોસુલ લેવાની નવી ધમકી આપી ને કુર્દિસ્તાનમાં શેખસૈયદે બળવો ઉઠાવ્યો એટલે તેના એ વિરોધીઓ યે જોશમાં આવ્યા. કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલમાં તેમણે રૌફને પ્રમુખપદે 'પ્રોગ્રેસિવ રીપબ્લિકન પાર્ટી' સ્થાપી અને શેખ સૈયદ પાસેથી સહાય મેળવવાની આશા રાખવા લાગ્યા.

અત્યાર સુધી ખામોશીથી આ બધી પ્રવૃત્તિ નિહાળતો કમાલ ઘરમાં પડેલી ફરીવારની આ ફૂટથી તુર્ત જાગૃત થયો. ક્ષણમાં જ તેની ક્રિયાશક્તિ કામ આપતી ને ચારે બાજુ વ્યાપેલા આ ભયે તો એની તાતાર નસોમાં નવો જુસ્સો આણ્યો. કુર્દિસ્તાનમાં બળવા પાછળ રહેલી અંગ્રેજોની કૂટનીતિ તેણે ખુલ્લી પાડી ને હુબ્બે-વતનની આગેશ ભરેલા અસંખ્ય તુર્કી જવાનો ફરી તેની સોડમાં આવી ઊભા. લૉઇડ જ્યોર્જે અંગ્રેજોના નામમાત્ર તરફ તુર્કોને હાડોહાડ બળતા કરી મૂક્યા હતા. તુર્કીના દરેક ભાગમાંથી, દરેક કબીલામાંથી કમાલને મદદ ને વફાદારીના સોગંદ મળતા ગયા. એ જ માત્ર તુર્કીની આશા હતો. ગાઝી સિવાય તુર્કીને કોઇ બચાવી શકે એ તુર્કોને મન માની જ ન શકાય. એવી વાત હતી.

ને તુર્ક યુવાનીની ઓથે રહી, બે જ મહિનામાં કુર્દિસ્તાનના બળવાને કમાલે દફનાવી દીધો. આગ ને તલવારથી તેણે દેશદ્રોહનું પાતક તેમને સમજાવ્યું. ૩૭ નેતાઓને તેણે ફાંસીએ ચડાવ્યા. તેના વિરોધીઓ તેનો ગુસ્સો ને તેની જબાનની સરાણ પૂરા પિછાણતા હતા એટલે નવી સ્થપાએલી પાર્ટીના નેતાઓ–રહમી, આઝનાન, હાલીદે અદીબ ને રૌફ સુદ્ધાં તેના ખોફમાંથી બચવા તુર્કીનો કિનારો છોડી ગયા ને ફરીવાર તુર્કીનો મામલો થાળે પડ્યો.

તુર્ક પ્રજાનું ખમીર પરપ્રત્યયનેય હોય, એને કોઇ પણ રીતે અવળે માર્ગે દોરાતી અટકાવવી જોઇએ એવો કમાલનો નિશ્ચય હતો. ને પોતાના એ નિશ્ચય પ્રમાણે જ તે વર્તતો. તુર્કીના ઘડતર વચ્ચે આવતી એકેએક આડખીલીને જડમૂળથી ઉચ્છેદવી એ એની ફરજ થઇ પડી હતી.

એવી બધી યે આડખીલીઓને એણે ચૂંટીચૂંટીને બહાર આણી. એની એ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન અનેક વખત એનો જાન લેવાના પ્રયાસો થએલા, પણ એથી એની મક્કમતા મુદ્દલ નહોતી ડગી. એવે વખતે થતી ભૂલ માથું જ માગી લે. તેણે 'ટ્રિબ્યૂનલ ઑફ ઇન્ડીપેન્ડેન્સ' ઊભી કરી. ને એ ટ્રિબ્યૂનલે, પકડાએલા બધા દેશદ્રોહીઓને ફાંસીએ ચડાવવાનો ઇન્સાફ આપ્યો.

વીએના ને ઇંગ્લંડના રૉથ્સચાઇલ્ડો જાવિદને આ ખતરામાંથી બચાવવા લાગવગ લડાવવા લાગ્યા. કમાલને તેની ખબર પડી. એ જાવિદ તો પેલો દેશદ્રોહી યહૂદી નાણાશાસ્ત્રી જે જર્મનીને તુર્કી વેચવા તૈયાર થએલો! 'નહિ!' એણે હુકમ છોડ્યો 'આજ રાતે જ એ કાવતરાબાજોનો અંત આણી દો.' અને ઍંગોરાની રોશની વચ્ચે એ રાતે જ અગિયાર દેશદ્રોહીઓના મુડદાં ફાંસીને માંચડે ટીંગાઇ રહ્યાં.

ત્યારથી તુર્કી એક અને અવિભાજ્ય બન્યું છે, અને ત્યારથી (ઇ. ૧૯૨૭થી) તે આજ દિવસ સુધી, 'Only the hand that can wield the sword should hold the sceptre' એ તાતાર કથનનો સંપૂર્ણ અનુગામી કમાલ, નવા તુર્કી પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ, ઍસેમ્બ્લી, લોકપક્ષ અને પ્રધાનસમિતિનો અધ્યક્ષ અને લશ્કરનો કમાન્ડર ઇન-ચીફ રહ્યો છે.

'હવે આપણે તુર્કીને સુધારવાનું છે.' આટલાં વર્ષો

પછી કંઈક શ્વાસ ખાતો તે બોલ્યો 'તેણે બધાં સંસ્કારી દેશોની હરોળમાં આવવું જોઈએ. સ્વતંત્રવિહોણા આપણા લોકોના પોશાક, રીતરિવાજ, ભાષા, વિચાર ને વર્તન સુદ્ધાંમાં પલટો આણવો જોઈએ. જીવનની સારી યે ઘરેડ બદલાવી નાખવી જોઈએ.'

પહેલી જ તેની નજર ઇસ્લામના પ્રતીક જેવી ફેઝ ટોપી પર ગઈ. એ માટે તેણે આડકતરો માર્ગ લીધો. સૌ પહેલાં તો તેણે લશ્કરમાં જર્મન ટોપીઓ દાખલ કરી. લશ્કરે વાંધો ન લીધો, એટલે હૅટને લીધે તડકા ને વરસાદથી મળતા રક્ષણના ફાયદા સમજાવતા તે જાતે આમવર્ગમાં તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો, ને થોડાઘણા તેમ વર્ત્યા એટલે પરબારો કાયદો પસાર કર્યો કે તુર્કીમાં ફેઝ પહેરવી ગુનાહિત છે ને તેમ કરનાર શિક્ષાપાત્ર થશે. આથી ફેઝે તુર્કીમાંથી સદાને માટે રૂખસદ લીધી.

પછી એ વળ્યો મુલ્લાઓ, શેખો ને દરવેશો તરફ. નર મધમાખ પેઠે પારકા શ્રમે જીવન જીવતી એમની જમાતની બધી મિલકત જપ્ત કરાવી એણે એમને રસ્તે રખડતા બનાવ્યા, જેથી તેઓ શ્રમને માર્ગે વળી શકે.

સારે કાયદો વળી શા માટે કુરાનની પુરાણી શરીઅતોને વળગી રહેવો જોઈએ! તેણે એ જૂના કાયદા પણ ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યા અને યુરોપિયન સલાહકારો બોલાવી, જર્મન વેપારી, ઇટાલિયન ફોજદારી ને સ્વિસ સિવિલ કોડ પરથી તુર્કી માટે નવું જ રાજબંધારણ તેણે નીપજાવ્યું. એ સાથે જ પુરુષની મિલકત જેવી પ્રવર્તતી સ્ત્રીની સ્થિતિનો યે તેણે કાયદાઓ કરી અંત આણ્યો: જનાના પદ્ધતિનો નાશ કર્યો ને બહુપત્નીત્વ ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યું.

તુર્કી ભાષાએ પણ સ્વત્વ ગુમાવી દીધું હતું. અરબીના અનુકરણ પર જીવતી તુર્કીની લિપિ સારે એવી તો હતી કે પ્રજાના ભાગ્યે જ દસ ટકા તે વાંચી શકતા. કમાલને તો ઘરેઘર શિક્ષણ જોઈતું હતું. શા માટે એ અરબીની જડને જીવવા દેવી? સોવીએટ રીપબ્લિકે ૧૯૨૪થી મધ્ય એશિયાના તાતારો સારૂ લાટિન અખસાર કરી હતી. કમાલને પણ એ જ યોગ્ય લાગી. ઘેર બેઠાં જ એ નવી ભાષાનું બંધારણ ઘડવા લાગ્યો. ને '૪૭ વર્ષની વયે, ચાકની પેટીઓ ને પાટિયાં સહિત શહેરેશહેર ને ગામડેગામડે નવી લિપિનું શિક્ષણ આપવા તે નીકળી પડ્યો.

એ કામ પણ પત્યું. તુર્ક ભાષા સ્વત્વવાળી ને લાટિન મરોડની બની. હવે આવ્યો કલાનો વારો. ચારસો વર્ષોથી મુલ્લાંઓએ તેને ગળે ટૂંપો દઈ રાખ્યો હતો. કમાલે એને પણ મુક્ત કરી. નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકલા બધાંમાં તેણે નવા પૂર આણ્યાં. વાએનીઝ વૉલ્ટ્ઝ, નિગ્રો જાઝ ને ફૉક્સ ટ્રૉટ તેણે તુર્કીમાં દાખલ કર્યા. ઝાણેક જેવાં તુર્ક નૃત્યોનો તેણે પુનરુદ્ધાર કર્યો ને બધી લલિતકળાઓની તેણે તુર્કીમાં કૉલેજો કાઢી.

પછી હળવેહળવે તે લોકોને રાજકારણમાં રસ લેતા કરતો ગયો. શ્રમજીવીઓ, કારીગરો ને દુકાનદારો માટે ઍસેમ્બ્લીમાં તેણે નવું બેઠકો સ્થાપી ને સરકારની સમાલોચના કરવાનો પણ તેમને હક્ક આપ્યો.

આવા અથાગ પ્રયત્નો પછી આજ હવે કમાલ, તુર્કી માટે પોતે કંઈક કર્યું હોવાનો આત્મસંતોષ અનુભવે છે. મિત્રો વિનાના, કુટુંબ વિનાના સરમુખત્યારનું હવે તો તુર્કી જ માત્ર કુટુંબ રહ્યું છે. પોતાને મળતા દરમાયાથી એ મોટરમાં બધે ફરતો રહે છે ને એકેએક તુર્કની ફરિયાદો સાંભળે છે. એકેએક તુર્કનો એ વિકાસ એ વાંછના છે. તે કહે છે:

'હું બધા રાષ્ટ્રોના બારીકથી વાકેફ છું. મેં તો એમનું ચારિત્ર્ય તદ્દન નગ્ન સ્વરૂપમાં જોઈ શકાય એવી પરિસ્થિતિઓમાં એમને પિછાન્યા છે. હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે મારા દેશના લોકો બીજા કોઈ દેશવાસીઓથી ઊતરતા નથી. પણ અત્યારે મારા હાથની તેમને જરૂર છે. હું એમને એ રસ્તે પહોંચાડવા માગું છું કે જ્યાંથી એમની આંખો સાચા માર્ગનો જાતે નિર્ણય કરી શકે, ને જ્યાંથી એમના પગોમાં આગળ વધવાની પૂરી તાકાત રહે. પછી એ પોતાની મેળે જ બધું સમાવી લેશે. ને મારૂં કામ પણ પૂરું થશે.'

સિકંદરની મહત્ત્વાકાંક્ષા, સીઝરની ધૃતિ ને મુસૉલિનીના ચાણાક્યત્વનો સમન્વય સાધનાર આ જુવાન આતાતુર્ક મુસ્તફા કમાલ હવે તો પોતાની જાતને વધુ ને વધુ નિવૃત્તિ તરફ ખેંચતો જાય છે, પણ હજુ યે એ કહે છે, 'હું ત્યારે નિવૃત્ત થઈશ, જ્યારે આમારા તુર્કોને કુરાનની યે જરૂર નહિ રહે ને કાર્લ માર્ક્સની યે નહિ.'

અશોક હર્ષ

પરદેશી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન

દેશનાં દારિદ્ર અને બેકારી સામે ઊંડી દેશદાઝથી રજૂ કરેલા ચાનકદાર વિચારો અને રચનાત્મક યોજના દર્શાવતો લેખ

- આર્ટ્સ કૉલેજો સ્થાપીને આપણે શું ઉકાળ્યું તે તો સૌકોઈ જાણે છે, અને છતાં નવી આર્ટ્સ કૉલેજો માટેના ફંડફાળાને આપણો ગતાનુગતિક સમાજ પોષી રહ્યો છે.
- આનું એક કારણ આપણામાં મૌલિક વિચાર-બળનો, આપણી પાસે બીજું કાંઇ નવીન કરવા માટેની પદ્ધતિસરની યોજનાનો અભાવ છે.
- આ લેખમાં એ ત્રુટી પૂરાય છે, અને હિંદના સમાજસેવકો માટે એક સંપૂર્ણ યોજના રજૂ થાય છે.
- લૂંટાતા હિંદને નામે, ગરમ લોહીવાળા છતાં હતાશ બનતા જતા યુવાન કૉલેજીઅનોને નામે, હિંદના બેકાર કારીગરોને નામે, આ યોજના ઉપાડી લેવાનું અમે જાહેરને આમંત્રણ આપીએ છીએ.

આપણું પ્રથમ અને અત્યંત મહત્ત્વનું કામ તો કારીગરને અમુક અમુક વસ્તુઓ બનાવવાનું સંભારી આપવાનું છે. આપણા કારીગરવર્ગની દૈનિક જરૂરિયાતો એવા ટૂંકા ક્ષેત્રમા સમાઇ ગઇ હોય છે કે ઘણીખરી વસ્તુઓ એણે જિંદગી-માં જોઇ કે સાંભળી જ નથી હોતી. અને આવી રીતે કારીગરની નજર ચુકાવી હિંદમાં પેસી ગએલી અનેક વસ્તુઓ આપણને જડે છે. એવી ઘણી વસ્તુઓ તો માત્ર સામાન્ય મજૂરી અને નજીવી મૂડી જ માગની હોય છે.

આવી વસ્તુઓના એકબે ઉદાહરણ લઇએ. ચિત્ર-કારો જેનાથી ડ્રૉઇંગ કરે છે તે 'ચારકોલ'ની સળીઓ એ આવી એક વસ્તુ છે. આપણે લાખ્ખો મણ લાકડાંના કોલસા બનાવી દર વર્ષે બાળી નાખીએ છીએ, અને એ લાકડાંમા નરમ અને કઠણ, હલકાં અને ભારે અનેક જાતના લાકડાં આવી જાય છે. એનો કોયલો પણ કાગળ પર લીટા કરે એવો કાળો થાય છે. માત્ર પ્રથમ યોગ્ય લાકડાની ચીપો પાડીને અથવા સાંઠી જેવું કોઇ માફકસરનું કાષ્ટ પસંદ કરીને રેતી જેવી નરમ છતાં ભારે વસ્તુના દબાણ નીચે એનો કોયલો પાડ્યો હોય તો તે સળીઓના રૂપમા ઊતરે અને પછી વળ પ્રમાણે ગોઠવ્યા હોય તો ચિત્રકારોને કામ લાગે. અને એ આખું બિઝનેસ એક જ કુટુંબ પોતાની થોડી એવી મૂડીથી ઊપજાવી તથા ખીલવી શકે. પણ આપણા—કે કોઈ પણ પ્રજાના—ચિત્રકારો ઘણાખરા કલ્પિત સૃષ્ટિમા રમનારા હોવાથી પોતાના વપરાશમા આવતી વસ્તુઓની ઔદ્યોગિક બાજુ ઓછી જુએ અને કારીગરને એવા કોયલાની સળી હાથમા પકડવાનો સમય ઓછો આવે એટલે એકાદ નજીવો અકસ્માત કારીગર અને કોયલાને સામસામે લાવી ન મૂકે ત્યા સુધી પ્રજાની અજ્ઞાનતાથી સુરક્ષિત એ સળીઓનાં ડઝનબંધ બાકસો આપણા ચિત્રકારો ઘરશે જવાના.

બીજો દાખલો મીઠાનો લઇએ. આપણા સામાન્ય વપરાશમા આવતુ મીઠુ ખૂબ મેલુ હોય છે, કેમકે એમાં ધૂળ અને કાંકરી ભળેલી (કે અજડ હાથે ભેળ-વાએલી?) હોય છે. એકાદ શેર મીઠું પાણીમાં ઓગાળી આછરેલું પાણી ગાળી લેવાથી તળે જનમેલો મેલ આ વાતની સાક્ષી પૂરશે પણ આપણા પેટમાં બીજે અનેક રસ્તે ધૂળ જતી હોય છે તેથી મીઠા સાથે ભળેલી આ થોડી એવી ધૂળને ન ગણકારવાની આપણી આમ જનતાને ટેવ પડી ગઇ છે. પરંતુ શ્રીમંતવર્ગ તથા રાજરજવાડાં એ ધૂળ પેટમા નાખવાનુ જોખમ સમજતા હોવાથી તેઓ વિલાયતમાથી વધુ શુદ્ધ થઇ કાચની બાટલીમા પૅક થઇ આવેલું મીઠુ વાપરે છે. પૅકિંગ ખર્ચ બાદ કરીએ તોપણ આ શુદ્ધ થએલા મીઠાની કીમત ચાલુ મીઠાની કીમત કરતા વીસથી ત્રીસ ગણી લેવાય છે. અને એ શુદ્ધ કરવું એટલે? મીઠાને પાણીમાં ઓગાળી, તે પાણીને યંત્રની મદદથી નહિ પણ સમયની મદદથી આછરવા દઈ, એ આછરેલા પાણીને જુદું પાડી, એમાના પાણીને અગ્નિ કે સૂર્યના બળે સુકાવા દઇ, એકઠો કરેલો ફીણ જેવો ખાર! આ આખી ક્રિયા એવી સાદી છે કે એક નાનો સરખો માટીનો ગોળો, એકાદ નળવાળી ટાંકી અને થોડી સ્વચ્છ બારીક

રેતીથી હરકોઈ માણસ એનો નાના પાયા પર પ્રયોગ કરી શકે અને હરકોઈ ચાલાક મજૂર એનું આખું કારખાનું ખોલી શકે માત્ર આપણી વિવિધરંગી સૃષ્ટિમાં આવી કોઈ ચીજની પણ અપત છે એવો ખ્યાલ જ કારીગરને આપવાની જરૂર છે. મીઠા સાથે ધૂળ ખાવા ટેવાએલા અને એ જ ધૂળથી ડરતા નાજુક બહેનોની સુંવાળપનું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી હોતું. અને જે લોકો એ વસ્તુ વાપરતા હોય છે તેને એ મુફલિસ ચીજ પર પણ જેનું આખું જીવન નભવાનો સંભવ છે એ ગરીબ વર્ગની ગરીબાઈનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ નથી હોતો. કદાચ તેઓનું સ્વદેશાભિમાન એકાએક ઉપસી આવે તો તેઓ એટલું કહે કે "આવી સારી વસ્તુ પણ હિંદુસ્તાનમાં નથી બનતી! આપણે તે શું સ્વરાજ્ય લેવાના હતા?" પણ એ વસ્તુ હિંદમા ન બનવાનું કારણ અશક્તિ નથી, પણ એક જરૂરી અકસ્માત ન બનવાનો અકસ્માત છે, એ અટપટું સત્ય સમજવા જેટલો ભેજાંને પરિશ્રમ આપવા તેઓ તૈયાર નથી હોતા. નહિતર આ ધંધામા માલમા મૂડી બહુ ઓછી રોકવી પડે, અને ભેજાનું તો એથી યે ઓછું. માત્ર પૅકિંગ કરવાની બરણીઓ અને લેબલો પર વિશેષ ધ્યાન રાખવું પડે; કેમકે બધી ફૅશનેબલ પરદેશી વસ્તુઓમાં આપણું ગામડી સૂત્ર કહે છે તેમ 'પૅકિંગના જ નાણા છે!'

અને આવી તો બીજી અનેક વસ્તુઓ હિંદને ફેરેફરે વળગી હિંદનું શોણિત ચૂસી રહી હોય છે. અને ઘેનમા પડેલા એ વિરાટ દેહને એની ખબર પણ પડતી નથી હોતી. માત્ર એ શોષણનું દુઃખ એક સામટા ખ્યાલ રૂપે આપણી બેકારીમાં આપણને દેખા દે છે. પણ તેમ છતાં આપણા એક મહત્ત્વના અંગ ગીલઉદ્યોગના પક્ષાઘાતના દુઃખ આગળ આપણને આવા નાનાસૂના ચટકાનાં સ્થાન શોધવાનું યાદ જ નથી આવતું.

આ પરિસ્થિતિ માટે આપણી બધી લોકોપયોગી સંસ્થાઓ જવાબદાર છે. આપણી અનુકરણવૃત્તિ આપણને મૌલિક વિચાર કરતાં રોકે છે. અને તેથી આપણાં દેશભરનાં વિચારવિનિમયનાં કેન્દ્રો પોતાના વિચારના ખોરાક માટે છાપાંઓએ વાસી કરી મૂકેલા પ્રચલિત સામાજિક ચર્ચાઓના ટુકડા પસંદ કરી લે છે. આથી બને છે એમ, કે વાઇસરૉયની સભામાં લોખંડના ઉદ્યોગને રાહત આપવા માટેની ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે છાપાં વાંચતી એકેએક વ્યક્તિ જાણે એ પોતાનો અંગત પ્રશ્ન હોય તેમ તેમાં ઝીણવટથી રસ લે છે, અથવા સૂતરના નંબર સંબંધે કાંઈ ખેંચતાણ થતું હોય ત્યારે એ પ્રશ્નના અભ્યાસને પોતાના જીવનનું ધ્યેય માની બેસે છે! અને આનું કારણ દેખીતું છે. જેઓને પોતાના જીવનનું સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટ ધ્યેય નથી હોતું તેઓએ દેશમા વાતા પવનો સાથે આમથી તેમ ઝોલાં ખાવાનું જ રહ્યું. અને એ જ મુજબ જે દેશનેતાઓનું પોતાના દેશનેતાગીરીના ધંધાને અંગેનું કામ લોકોના જીવનને અનેક ખૂણે સ્પર્શતી બાબતોની ચર્ચા કરવાનું છે તેઓએ પણ, આપણી અવ્યવસ્થિત રાષ્ટ્રીય લડતમા પોતપોતાના ક્ષેત્રની સુરેખ મર્યાદા ન હોવાને કારણે, બધા ચાલુ પ્રશ્નોમા માથું મારવાનું રહ્યું.

નહિતર જેણે સ્વદેશી કાપડનો પ્રચાર કરવાનું કામ હાથ ધર્યું હોય એને પછી જમશેદપુરનાં લોખંડનાં કારખાનામા બનના માલ ઉપર કેટલો કર છે, અથવા તો ત્યા રેલવેના બૉઇલરો શા માટે બનતાં નથી, એ બધી ભાંજગડમાં પડવાની શી જરૂર? આમ કહેવાનો એ અર્થ નથી કે પોતાની આસપાસના જગત સાથે નિકટનો પરિચય સાધવા પોતાની દૃષ્ટિનું ક્ષેત્ર ન વિસ્તારવું. પણ જ્ઞાન મેળવવા પૂરતો એક વાતમાં રસ લેવો એ જુદી વાત છે, અને લડતની દૃષ્ટિએ એમાં ઊભો ભુસ્કો મારવો એ પણ જુદી વાત છે. આપણા દરેક મોટા ઉદ્યોગના હિત માટે તે તે ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ ધરાવતાં માણસો પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હોય જ છે. અને વ્યૂહરચનાની દૃષ્ટિએ તે તે ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ કરવો એ તેમનું જ કાર્ય છે. બીજા તેમાં માથું મારે એ તો, શિખાઉ ખેલાડીઓ ક્રિકેટ રમતા હોય અને એક જ દડા પાછળ જુદાં જુદાં પૉઇન્ટ ઉપરથી ત્રણચાર જણા દોડે એના જેવું બને; કેમકે સમગ્ર હિંદની પ્રજા બધા ઉદ્યોગોમાં રસ લેતી થાય તો જ એ ઉદ્યોગોની સ્થિતિ સુધરે એવું કાંઈ હોતું નથી. અને જો એમ હોત તો આપણે બધાએ જાણવાની બાબતો એટલી બધી વધી પડત કે એ જ્ઞાન મેળવવાની ક્રિયા બીજા કોઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે અવકાશ જ ન રહેવા દેત.

આથી એ ઉદ્યોગો સાથે સંબંધ ન ધરાવનારાઓ, કદાચ સામાન્ય ઇતિહાસ કે ભૂગોળમાં રાખે એવો ઉપલક

રસ આવી ચર્ચાઓમાં રાખે તો ચાલી શકે. પણ એને બદલે, છાપાંઓમાં પાનાંના હિસાબે આવી ચર્ચાઓને વધુ મહત્ત્વ મળતું હોવાથી, રચાતા ઇતિહાસની વિચાર-સરણીથી પાછળ રહી ભુલવલામાં ખપવાના ભયે જ્યારે એ ચર્ચાઓમાં અંગત રસ લેવો પડે છે. આમ હોવાથી દેશની અંદરનાં બેચાર મોટાં હિતો આખા આમવર્ગના વિચારબળને કેદ કરે છે, અને બીજી નાની વિગતો માટે વિચાર કરવા જેટલી છૂટ કે વિચારની બચત રહેવા દેતાં નથી.

આથી જ, ઉપર કહ્યા તેવા નાના, કયારેક એક જ કુટુંબ કરી શકે એવા, નવીન ઉદ્યોગોની શોધમાં આપણું સમૂહમાનસ છૂટું મૂકી નથી શકાતું. આપણા દેશનેતાના કે સમાજસેવકના ભાષણના વિષયો ચા કે ખાદી, વિધવા કે પ્રેતભોજન, કે એવા થોડા ગણ્યાગાંઠ્યા જ રહે છે અને એ નાના વર્તુળની બહાર જતા આપણી કલ્પના શીખતી જ નથી.

પણ એક વખત આપણે એ કલ્પનાવિહારની મઝા ચાખી જોઈએ, એક જ વખત આપણા બેકારો સમક્ષ હજુ આપણા, જેવાતેવા તો યે ભાગ્યા ભરચ્ય જેવા દેશમા પથરાએલી પડેલી તકોનું વિરાટદર્શન કરાવીએ, એક જ વખત કાંઇ કામ કરવાનું ન સૂઝવાથી મૂંઝાતા આપણા બંધુઓને આપણી પાસેથી પરદેશો ઠગેઠગે સ્થળે ફેરસી, કરવત કે કુહાડી આંચકી લે છે તે બતાવીએ, તો અજ્ઞાન કે અજાણપણાના કચરાથી બંધ પડેલી આપણી રક્તવાહિનીઓમાં અનેક સ્થળે ફરીથી જીવનનો સંચાર થાય, અનેક કુટુંબોને એમાથી દિશાનિર્દેશ મળે. પછી જેમ બળતા રણમાં પાણીનું દર્શન અજબ હિંમત આપે એમ આપણે એ નિરાંતે જોઈ શકે કે પોતાની આસ-પાસ કાચા માલ રૂપે વેરાએલી અનેક વસ્તુઓમાં મજૂરી નાખવાથી તેને સમાજને ઉપયોગી પદાર્થોમાં ફેરવી શકાય તેમ છે. પછી તે પોતાની શક્તિ તથા સાધનને અનુરૂપ એકાદ વસ્તુની પસંદગી કરી શકે અને તેમાંથી આજીવિકા મેળવી શકે.

જોકે આ પાછળ જણાવ્યું તે અમુક જાતના પાકા માલ માટે જોઇતા કાચા માલ તથા તેની કાર્ય પદ્ધતિ સમજાવવાનું કામ આપણી કૉલેજો કરતી તો હોય છે. પણ આપણી એ કૉલેજોનું શિક્ષણ તો સર્પના ઝેર માટેનું ઇન્જેક્શન. એ ઇન્જેક્શનની શીશીઓ જ્યાં ભરી હોય એ આરસ પથરેલી ઑપરેટિંગમાં સર્પ આવે નહિ, અને ખેડૂતને ખેતરની વાડમાં હાથ નાખવાનો હોય ત્યાં એના ખીસામાં ઇન્જેક્શનનો સામાન તૈયાર ન હોય. એમ, એ કૉલેજોમાં શીખવા આવનારા સિદ્ધાંતોમાં એટલા બધા ગૂંચવાઇ પડે, કે પંદર રતલનો શબ્દકોશ એક કલાક તોળી રાખે, પણ પંદર રૂપિયાભારનો ચાળીઓ દીવાની જ્યોત પર એકધારો રાખી ન શકે. અને જેઓ જડભરતની માફક પોતાના શરીર લાકડાંનાં બન્યાં હોય એ મિસાલે કામ કરી શકે તેમ હોય એની આગળ આવો કોઇ નવો નુસખો ન હોય!

વળી આ સિવાય કૉલેજના શિક્ષણનો બીજો પણ એક દોષ છે. વિસ્તૃત દૃષ્ટિબિંદુ એ જ બધા ઉચ્ચ શિક્ષણનો આદર્શ હોવાથી અમુક એક જ ઉદ્યોગ માટે જોઇતું કેન્દ્રિત જ્ઞાન કૉલેજ નથી આપતી. પરિણામે કૉલેજમાંથી છૂટેલો આપણો વિદ્યાર્થી સેંકડો વસ્તુઓના ધડતરમાં ચંચુપાત પામી ચૂકેલો હોવાથી એ દરેકના સર્જનની નાની કથા કહી શકશે, પરંતુ એકપણ વસ્તુ સંપૂર્ણપણે બનાવી નહિ શકે. આપણો તાજો રસાયણ-શાસ્ત્રી હાઇડ્રોક્લોરિક ઍસિડ બનાવવાના યંત્રનું ચિત્ર દોરી દેશે, પણ ગુમડા પર ચોપડવા એક રૂપિયાભાર તાંબાનો કાટ આ પળે જ જોઇતો હોય તો તે કયાંથી લાવવો તેના વિચારમાં પડી જશે.

અને કદાચ અત્યારની કેળવણી આ જાતનો દોષ સુધારવા યત્ન કરે તોપણ એકંદરે એ આખી ક્રિયા ખર્ચાળ છે એ તો દેખીતું છે. કેમકે જીવનની ઘણી વ્યાવહારિક વસ્તુઓમાં બહુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ બિનજરૂરી થઈ પડે છે. અત્યારે હિંદની જરૂરિયાત રોટલાની છે, અને તેથી સોડા અને તેલ મેળવી ગામડામાં પોતાના ગામડી સાબુનો પ્રચાર કરી શકનાર ફેરીઓ એ સાબુના સર્જન વખતે કઇ રસાયણે તેલમાંનું ગ્લીસરીન સ્ટીરીઆરીક ઍસિડથી છૂટું પડયું તે ન જાણતો હોય તોપણ ચાલી શકે છે.

વળી અનેક વસ્તુઓમાં ચંચુપાત કરાવવાની આ કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ એક જ કે તેથી અભ્યાસ કરનાર પોતાની વ્યાપક દૃષ્ટિથી જીવનનું અવલોકન કરી પોતાનું ધ્યેય નક્કી કરી શકે, અને પછી એ દિશામાં પોતાની મેળે આગળ વધી શકે. હવે ધારો કે એક માણસ મૅટ્રિક પછી ચાર વર્ષ બેનાવાડી કૉલેજમાં ભાગી અનેક સત્યો શીખ્યો અને પછી

તેમાંથી એકાદ પસંદ કરવાનો નિશ્ચય વખતે 'થોરની રાખમાંથી પોટાશ મેળવી શકાય' એ સાદા સત્યે, કાચા માલની વિપુલતાને અંગે તેને આકર્ષ્યો. તેણે બીજાં બધાં સત્યો ભૂલી આ એક જ સંભવ ઉપર પોતાના જીવનની ઇમારત ચણવા નિર્ણય કર્યો અને એ પ્રશ્નનો જરા વિધિપુરઃસર અભ્યાસ કરવા એ પ્રશ્નને લગતું રસાયણશાસ્ત્ર વાંચી ગયો. અને પછી થોરની રાખ એકઠી કરવા ગામની સીમમાં ગયો. પણ ત્યાં તેણે મહાન આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું કે એ રાખનો તો પાસેના ગામના સાકરના કારખાના-વાળાએ ઇજારો રાખી લીધો છે. તપાસ કરતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે પોતે જે સત્ય કૉલેજમાં શીખ્યો તે એ માણસે 'આર્યભિષક્'ના વધારામાં ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ વાંચેલું અને તરત સાકર ઠાર-વાની ઢબે તેના પર કામ લેતાં તે પોટાશ જમાવી શકેલો. અને એવી જ ત્વરાથી, એ નવું બિઝનેસ સ્થાપવા નિશ્ચય કરી તેણે પોતાનું કામ શરૂ પણ કરી દીધેલું. એ વખતે એ કૉલેજીઅનની કરુણ સ્થિતિનો આપણને કાંઇક ખ્યાલ આવી શકે. જીવનનું ધ્યેય સુઝાડવા માટે કૉલેજો જે રસ્તો લે છે તે આમ અતિ-શય લાંબો પડે છે અને એને બદલે જીવનની અનુભવ-શાળામાંથી મળતાં સૂચનો એકંદર સોંઘાં પડે છે.

તો પછી આવાં છૂટાછવાયાં સૂચનોને પ્રદર્શનના રૂપમાં એક જ જગ્યામાં એકત્ર કર્યાં હોય તો એની ચોટ કેવી આબાદ થાય? પોતે કઇ બાબતમાં રસ લેવો એ પ્રશ્નનો જે જવાબ શોધવા બીચારા કૉલેજીઅનને તકલિફભરેલાં ચાર વર્ષ ગાળવાં પડે તે જવાબ આવાં પ્રદર્શનનો એકાદ અઠવાડીઆનો અભ્યાસ પૂરો પાડે. જે અનેક વસ્તુઓને ભણ્યા પછી પાછી ભૂલી જવી પડે એવી વસ્તુઓ પર પહેલેથી જ લાલ લીટી મારતાં આવું પ્રદર્શન આપણને શીખવી શકે.

અને એવી રીતે નિરર્થક બાબતોનો અભ્યાસ ન કરવામાં બચેલી શક્તિનો ઉપયોગ પોતે પસંદ કરેલા વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવામાં કરી શકાય. આપણાં પ્રદર્શને આમ જનતાની એક નાની એવી ઔદ્યોગિક શાળાનું કામ કરવાનું હોઇ તેમાં આને માટે પણ અવકાશ રાખ્યો હોય. જે પાકા માલને પ્રદર્શનમાં ગોઠવ્યો હોય એમાં કામ લાગતા કાચા માલના નમૂના પણ તેની સાથે જ રાખ્યા હોય. અને પછી, બની શકે ત્યાં ચિત્રો, ફોટોગ્રાફો કે છેવટ ટૂંક વર્ણન કરી તે તે માલની કાર્યપદ્ધતિ સમજાવી હોય, તેમજ એથી વિશેષ હકીકત મેળવવા કયું સાહિત્ય ક્યાં મળી શકશે તે પણ ત્યાં સાથોસાથ બતાવ્યું હોય. આથી પ્રદર્શન જોવા આવેલો માણસ પોતાને માટે એક ધંધો પસંદ કરી, તે અહીં શીખીને જ પાછો ઘેર જાય.

૩

અને આ પછી એ કારીગરની સામે એક નવો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે, આપણા વપરાશમાં આવતી કેટલીક વસ્તુઓમાં બનાવનારને સારો નફો રહી શકે એમ હોવા છતાં એના વપરાશનું ક્ષેત્ર કારીગરને સ્પષ્ટ ન હોવાથી તે બનાવવા જતાં એ અચકાય છે. દાખલા તરીકે ઉપર આપેલા કોયલા અને બીડાનાં ઉદાહરણો જ લઇએ. આ વસ્તુઓ વાપરનારા દેશભરમાં એવા છૂટા વહેંચાએલા હોય છે કે કારીગર તેઓના સીધા સંબંધમાં આવી શકતો નથી અને તેથી પોતે બનાવેલો માલ ખપાવવામાં તેને અડચણ પડે છે.

વસ્તુતઃ આપણી ઔદ્યોગિક શિથિલતામાં આવાં સરખા હિતવાળાં માણસોનો સંબંધ બાંધનારી કોઇ મધ્યસ્થ સંસ્થાનો અભાવ ખાસ જવાબદાર છે. જોકે આપણે ત્યાં પણ જાહેરખબરો આપવાનાં સાધનો છે. પણ આપણા અવ્યવસ્થિત ઉદ્યોગોને એ સાધનો ખરચાળ થઇ પડે છે અને પરદેશની યોજનાબદ્ધ જાહેરખબરોના એકધારા માર આગળ આપણા ઉદ્યોગો પગભર થવા જેટલું બળ કેળવી શકતા નથી.

ઉદાહરણાર્થ, ભૂમિતિ શીખવવામાં કામ લાગતાં લાકડાનાં ઓજારો, જેનો ઉપયોગ બોર્ડ ઉપર કરવાનો હોય છે, તેનો દાખલો લઇએ. આ ઓજારોની રચના એવી સાદી હોય છે કે તે બનાવવાનાં સાદાં યંત્રો આપણા કારીગરો બહુ ઓછી તકલિફે ઊભાં કરી શકે. એ સાધનો આપણે ત્યાં કેટલીક સંસ્થાઓ બનાવે પણ છે. તેમ છતાં એ જાતનો માલ પરદેશથી પણ હજુ ઘણો આયાત થાય છે. એટલે દેખીતું છે કે હજુ એ દિશામાં વધુ કામ માટે અહીં અવકાશ છે. હવે આ સાધનો ઉપર આખું કારખાનું નભી ન શકે. કારખાનું કાઢવા માટે તો સાથોસાથ બીજી પણ અનેક વસ્તુઓ બનાવવી જોઇએ, અને એવી બધી વસ્તુઓમાં

જેને રસ હોય એવો કોઈ શ્રીમંત એ કામમાં ન ઝંપલાવે ત્યાં સુધી એવું કારખાનું ઊભું થવાનો સંભવ નહિ. જ્યારે બીજી બાજુ, એ જાતની વસ્તુઓ બનાવી શકે એવા ઘણા સુતારો નવરા પડ્યા હોય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે જો એક તરફથી એ માલની ખપત વધવાનો સંભવ હોય, અને બીજી તરફથી એ માલ બનાવી શકનારા કારીગરો બેકાર પડેલા હોય, તો એનો સહેલામાં સહેલો નિકાલ એ કારીગરોએ આવા કારખાનામાં જોડાઈ જવું એ જ હોઈ શકે; અથવા તો એ કારખાનામાં જ વધુ વેચાણ થતાં વધુ કારીગરોની માગણી આપોઆપ થવી જોઈએ: અને એમ બંને દૃષ્ટિએ નવા કારખાનાની અગત્ય ઓછી થાય છે. ઉપરની ત્રિરાશિ ગણિતના ક્ષેત્રમાં સાવ સાચી હશે, પણ માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં નહિ. પ્રથમ તો કારખાનું એકનું એક હોય તે ગમે તેટલું વિસ્તાર પામે તેમ છતાં એ કારખાનાનું નિમંત્રણ કરનારાઓની છાપ એમાં બનતી એકેએક વસ્તુ પર હોવાથી, તેમાં બનેલા માલમાં વિવિધતા આણવાના તેઓના પ્રયાસ છતાં અમુક એક સામાન્ય ધોરણ ચાલી આવશે. ત્યારે બીજી બાજુ ખરીદ કરનારનું માનસ આવી ધોરણની પણ વિવિધતા માગે છે, પછી ભલે તેની છેલ્લી પસંદગી જાણકારને કદાચ મૂર્ખાઈભરેલી પણ લાગે. કાપડની ખરીદી કરવા નીકળેલાઓમાં આપણે આ જાતના માનસનો આબેહૂબ નમૂનો જોઈ શકીએ છીએ. શરૂઆતની એક ડિઝાઇન જુએ; 'ઠીક' કહી તેને એક બાજુ મૂકી દે; વળી પાંચપંદર બીજી ડિઝાઇનો જુએ; અને છેવટે, કાંઈક સેલ્સમેનની ચાલાકીથી, કાંઈક માનવમાનસની કોઈ વિચિત્રતાથી, પહેલાં તિરસ્કારેલી ડિઝાઇન તરફ આકર્ષાય; પણ તે ડિઝાઇન પહેલાં પોતે ઉઘાડે છોગે નાપસંદ કરી 'કન્ડેમ' જાહેર કરી, માટે તે લેતાં શરમાય; અને પછી છેવટે, એના કરતાં પણ કલાદૃષ્ટિએ હલકું કાપડ લઈ ઘેર જાય: આવા ઉસ્તાદ(!) ખરીદ કરનારાઓ ઘણાએ જોયા હશે.

આવું જ કાંઈક દેશી કારખાનાંઓમાં બનેલા માલ પરત્વે બને છે. અમુક જાતનો માલ બનાવનારાં બે-ત્રણ કારખાનાં જાણીતાં હોય તેના કરતાં દસપંદર હોય તો પછી માલની જાતમાં ફેર ન હોવા છતાં પોતે ખરીદેલા માલથી ગ્રાહક ખુશ રહે છે, કેમકે એથી પોતાની પસંદગીને જોઈતી છૂટ મળી હોવાનો તેને આત્મસંતોષ રહે છે. આથી, ઘણી વખત એમ બને છે કે અમુક જાતનો માલ બનાવનારું અમુક વરસે પચીસ હજારથી વધારે કીમતનો માલ કાઢી ન શકતું હોય, અને એવું જ બીજું કારખાનું હસ્તીમાં આવે તો બંનેએ બીજે વરસે ત્રીસ ત્રીસ હજારનો માલ વેચ્યો હોય.

આથી, અમુક જાતનો માલ બનાવવાનાં, દેશમાં છે એટલાં કારખાનાં માંડ માંડ ચાલે છે માટે બીજાં માટે અવકાશ નથી એ દલીલમાં બહુ વજૂદ નથી. જો એ જાતનો માલ પરદેશથી આવતો હોય અને એ આંકડાઓ તેમજ દેશમાં બનતા માલની કીમતના આંકડાઓમાં સારો એવો તફાવત હોય, તો પછી નવા કારખાના માટે ક્ષેત્ર છે જ. કદાચ એ નવું કારખાનું પણ પોતાની સાથેનાં બીજાંઓની પેઠે 'માડમાડ' ચાલે. પણ જ્યારે દુનિયાનું અર્થશાસ્ત્ર ખૂટલ બળદની માફક એકદમ અટકી જવા તૈયાર થયું છે ત્યારે જેવુંતેવું પણ 'ચાલવું' એ તો મહાન સંતોષની વાત થઈ પડે એમ છે.

હવે કારખાના ઉપરથી કારીગર ઉપર આવીએ. આપણે ત્યાં ગંજાવર કારખાનાં સ્થાપવા જેટલી એકહથ્થુ મૂડી કે વ્યવસ્થાશક્તિ હજુ નથી, અને અત્યારની સ્થિતિમાં કારખાના વગર કારીગરનો ઉદ્ધાર નથી. અને કદાચ કારીગર પોતાની જાત માથે સાહસ ખેડે તો પોતે બનાવવા ધારેલા માલના આખા ક્ષેત્રનું પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નથી. આવી સ્થિતિમાં આ પ્રશ્નનો બીજી કોઈ રીતે નિકાલ લાવવાની શક્યતા આપણે વિચારવી રહી. એ શક્યતા આપણને નવી સમાજરચનાના સિદ્ધાંતોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ નવા સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલા સમાજમાં ઉત્પાદન અને વહેંચણીની આધુનિક પદ્ધતિમાંના સર્વોત્તમ તત્ત્વોનો જાણે હદબાતલ આવી જાય છે, અને બાકીનાં સમાજદ્રોહી તત્ત્વો આપોઆપ લોપ પામે છે. યંત્રોના વપરાશથી જ ઉત્પાદન સોંઘું અને વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ શકે એ સત્યનો એ નવી ઘડાની રચનામાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે ખરો, પણ સાથેસાથ દરેક કારીગર પોતાના એકાદ ગ્રામઉદ્યોગને માફક આવે એવા એક નાના યંત્ર સહિત એકાદ કારખાનું બની રહે, એ નવી સંભાવના માટે પણ એમાં અવકાશ રાખવામાં આવે છે. આવી પરસ્પર

આપણી ઊંઘના એટલા જ આરોગ્યના દુશ્મન . . . માંકણ

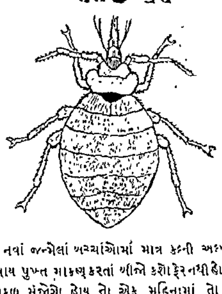

ઉનાળાની રાત હોય, ઊકળાટથી જીવ જવા બેઠો હોય ને માંડ માંડ આંખ ભેગી થવા માંડી હોય ત્યાં એના એક જ ચટકે ઊંઘ ઊડી જાય ત્યારે ખબર પડે કે માકણ એ કેવી જલ્લાદ જીવાત છે. કોઇથી એની કનડગત અજાણી નહિ હોય એક વખત કોઇ ઘરમાં એનો પગપેસારો થયો તો તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો કોઇ ઇલાજ જ નથી. વિજ્ઞાન પણ હજી સુધી તેમનો નાશ નીપજાવવામાં સંપૂર્ણ સફળતા નથી મેળવી શક્યું એમ માંચેસ્ટરના તબીબી ખાતાના વડાનું કહેવું છે.

સાધારણતઃ તો આપણે એમને ઊંઘના જ દુશ્મન લેખીએ છીએ પણ એમનો દરેકે દરેક ચટકો લોહીમાં કંઇ ને કંઇ ચેપ મૂકી દેતો હોય, આરોગ્યના પણ એ એવા જ દુશ્મન છે. એમને જાતિવિષયક કોઇ દેશ કે સ્થાન નથી. દરેક દેશમાં દરેક સ્થળે તે મળી આવે છે. ખાસ કરીને જ્યાં કંગાલિયતનું જોર વધુ ત્યાં એમનું યે પરિબળ સવિશેષ હોય છે. વળી જૂ પેઠે એમને કોઇ પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત જેવું પણ નથી. ગરમ લોહીવાળા કોઇ પણ પ્રાણીનું લોહી એને ચાલી શકે. પછી તે બતકાકૂકડા હોય કે ઊંદરખિસકોલાં હોય રાત એ એમના વ્યવસાયનો પ્રિય સમય છે, પણ બહુ ભૂખ્યા થયા હોય તો દિવસે પણ શિકાર શોધવા નીકળતા એ પાછા પડતા નથી.

પશ્ચિમના માકણ આપણે ત્યાંના કરતાં લંબાઇમાં વધુ અને બદામના રંગના હોય છે, પણ એ બંનેનો આચારધર્મ તો સરખો જ! પ્લેગના રોગના ફેલાવા માટે પણ એ જવાબદાર ગણાય છે, પણ તે બાબત નક્કર સાબિતીઓ મેળવવાના પ્રયાસો હજી થઇ રહ્યા છે. અન્ય કેટલાક રોગો તો એ ફેલાવે છે જ

વળી, ઉપવાસમાં તો એ ફાડીને પણ આંટી જાય તેમ છે. એક વરસના ઉપવાસ તો એને મન રમત-વાત છે! એની ખાત્રી તો કોઇ પુરવડે મહિનાઓ પહેલા મૂકી દીધેલા ઘરમાં રહેવા જાઓ ને એમના ધસી આવતાં ભૂખ્યાં ટોળાં જુઓ ત્યારે જ થાય.

એનાં ઇંડા જન્મતી વખતે સફેદ હોય છે, પણ પછી થોડી વારમાં પીળા પડી જાય છે. માદા સરેરાશ રોજના બેત્રણ ઇંડાં મૂકે છે. ઘણી માદાઓ ૫૦૦ સુધી ઇંડાં મૂકે છે, પણ એની સરેરાશ ૨૫૦ની લેખાય છે. નવાં જન્મેલાં બચ્ચાંઓમાં માત્ર કદની અલ્પતા સિવાય પુખ્ત માકણ કરતાં બીજો કશો ફેર નથી હોતો. અનુકૂળ સંજોગો હોય તો એક મહિનામાં તો એ બચ્ચાં પુખ્ત બની જાય છે.

માકણ કરડે છે, તે મચ્છરની પેઠે ચામડીમાં સૂંઢ ભોંકીને નહિ. એ ચામડી વહેરે છે ને છિદ્રમાં એની લાળ પૂરી દે છે, જેથી લોહીનો સહેજ પણ અંશ બહાર ફૂટી નીકળતો નથી; પછી મઝેથી લોહી ચૂસે છે. એણે ચામડીમાં દાખલ કરેલો એ પદાર્થ જુદાજુદા માણસો પર જુદીજુદી અસર કરે છે. કેટલાકને એ ખૂબ અસહ્ય થઇ પડે છે, જ્યારે કેટલાક એની પરવા પણ નથી કરતા હોતા.

એમને પોતાને એક જાતની ખાસ ગંધ હોય છે, કદાચ એમને દુશ્મનોથી બચાવવામાં એ કારણભૂત હોય. શરીરે તો એ એવા ચપટા હોય છે કે ગમેતેવી બારીક ફાટમાં પણ એ ભરાઇ શકે છે. માટીના કાચા ઘરોમાં એ વધુ પોષાય છે. એવાં ઘરોમાં રહેનારાએ કપડાં, ગાદલા, ગોદડા વગેરે દરરોજ તડકે રાખવાનું ન ભૂલવું જોઇએ.

માકણને ટર્પેન્ટાઇનની વાસ નથી ગમતી એટલે એમને દૂર કરવાના ઇલાજ તરીકે આઠ ભાગ કેરોસીનમાં એક ભાગ ટર્પેન્ટાઇન અને સહેજ યુકૅલિપ્ટસનું મિશ્રણ અક-સીર છે. અમેરિકામાં યુકૅલિપ્ટસને બદલે પેનીરૉયલ વપરાય છે, પણ હિંદમાં તો યુકૅલિપ્ટસ જ સરતું પડે એમ છતાં છૂટકારો ન મેળવી શકાય તો બારીબારણાં બંધ કરી ગંધકની ધુમાડીનો પ્રયોગ અજમાવી જોવો. પણ તે છાપરાવાટે ન નીકળી જાય એ ખ્યાલમાં લેવાનું. એથી એમના ઇંડાં સુદ્ધાં મરી જાય છે. (સંકલિત)

જુગારી

આ પૂરી કરીને નરસીએ ઊંચું જોયું તો પ્રાગજીને પોતા સામે એકીટશે તાકી રહેલો જોયો.

"ઓહોહોહો, ઓ ભગવાન!"

અમાસનો દિવસ હતો. કારીગરોને મહિને દિવસે એક માત્ર મળતો એ રજાનો દિવસ. નરસીને પણ આજે રજા હતી, એટલે સવારથી એ ખાટલામાં પડી રહ્યો હતો. ગરમી અસહ્ય હતી એટલે બહાર તો નીકળાય જ શાનું? એટલે રહી-રહીને એના મોંમાંથી ઉપલા શબ્દો નીકળી પડતા હતા.

દરરોજ તો એને આમ પરોઢિયે અચ્છો કારીગર બનવાનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં. પણ આજની ગરમીએ તો એના ઢીલા પડેલા સાંધા વધુ ઢીલા કરી દીધા હતા. પ્રાગજીની કોટમાં કાલે રાત સુધી જે પાવડર ઢોળેલા તે પણની પાસેથી હજુ તેના આંગળાં ચમચમતાં હતાં. એના નાકમાંથી હજુ કોડની ગંધ નહોતી ગઈ.

નાનપણથી જ નરસી પ્રાગજી સુથાર પાસે કામ શીખવા રહેલો. એની મા ગંગા વિધવા હતી. આંખે ગરીબ હતી. ને ગર્ભાગના ઉંબરાને મજૂરી સિવાય શો રોજગાર મળી શકે!

દિવસ નમ્યો એટલે એ ઊઠ્યો. પરસેવો લૂછ્યો. પાણી ભરી આવ્યો ને નાહી લીધું. એની નાનીમાની માંદગીના સમાચાર આવતા, એની મા કાલે જ એને મોસાળ ગઈ હતી. માને વળાવવા એ પાદર સુધી ગએલો ને ગાડી આંખોથી એ ઓઝલ દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં સુધી કિનારે ઊભો ઊભો એને નિરખી રહેલો. જતાં જતાં મા એને બે રૂપિયા આપતી ગઈ હતી. અને ઓચિંતા ખબર આવવાથી પોતાને જવું પડેલું એટલે ઘરમાં લોટ, સાકરનો ડબો ને તથા ચા

એક નાનીશી ગફલત પોતા પાછળ રહેલી મા દીકરા ને શેકતી માનવતાની વાર્તા

ભલામણો કરતી ગઇ હતી. માના એ વત્સલ બોલનો રણકો ફરી સજીવ થઇને એના કાનમાં ગાજ્યા કર્યો.

એ પાછો ખાટલા પર પડ્યો. બાજુના ઘરમાંથી સણણ સણણ તાંબડીમાં પડતી દૂધની શેડોનો અવાજ આવ્યો ત્યારે ઘામ પણ કંઇક નરમ પડ્યો હતો એટલે એણે થોડુંક ફરી આવવાનું મન કર્યું. બે રૂપિયા ઓટીમાં ખોસી લીધા ને ઘરને સાંકળ ચડાવીને એ ચાલી નીકળ્યો.

નદીને કિનારે આવી એ બેઠો. અહીં કંઇક ટાઢક હતી. આસપાસ નજર ફેરવી તો જોયું કે પોતા કરતાં બીજું કોઇ સારૂં માણસ ત્યાં ન હતું. અપંગ ને ભિખારીઓ સિવાય બાકીના એના જેવા જ હતા.

કાંઠાની એક ભેખડ ઉપર બેસી નદીના પાણીમાં પગથી છબછબિયાં કરતાં વિચારમાં ને વિચારમાં કેટલો વખત વીતી ગયો એનું એને ભાન ન રહ્યું. એનું મન ઝોલે ચડ્યું હતું. ઘડીક, માણભટ્ટે વર્ણવેલા રામાયણના હનુમાન અને મહાભારતના કર્ણ તેની નજર સામે રમી રહ્યા. માના મોમાંથી રોજ રેલાતા પરોઢિયાં ને થાળ, આરતી ને પોઢણિયાં એના કાનમાં ગુંજવા લાગ્યા. થોડી વાર વળી ભરથરી ને ગોપીચંદ, પ્રતાપ ને દુર્ગાદાસ પણ એની કલ્પનાની નજર સામે નાચી ગયા. પછી પોતાના વિચારો આવ્યા. ધમણ પર રહ્યા પછી આજ આટલા વર્ષોમાં એ કેટલો આગળ વધ્યો હતો? ઘણનો પોતાનો ઘા ચોટદાર પડતો હતો અને તપેલા લોઢાના રંગ પરથી તેનો તાપ પારખતાં પોતે શીખી ગયો હતો. ભલે પૈડાની મગ ચડાવવાનું હજુ એને નહોતું ફાવતું, પણ પ્રાગજીના હાથ નીચે પોતે અચ્છો કારીગર તો નીવડવાનો.

એમ ને એમ તરંગો દોડાવ્યે જતાં, ચાંદો ઠેઠ માથે આવ્યો ત્યારે તેને ભાન આવ્યું કે કેટલું અસૂરું થયું હતું. ઊભા થઇ એણે ઘરનો રસ્તો લીધો. મહત્ત્વાકાંક્ષાના માદક વિચારોની ઘટમાળ તો એની ચાલુ જ હતી. બારી વટાવી હજુ પહેલી જ ગલીમાં વળે છે, ત્યાં તો ઊંચા ઓટલા પરની એક દુકાનમાંથી કોઇએ પડકાર્યો, 'અલ્યા, કોણ એ અત્યારે?'

અવાજ પરિચિત હતો. એ દુકાન પર ચડ્યો. મકનના કારીગર દલસુખ સાથે બીજા બે જણ અંદર બેઠા હતા. બધાના હાથમાં પાનાં હતાં. 'આવ, આવ; આ ભો નરસી! હવે મજા આવશે.' દલસુખે એને આવકાર આપતાં કહ્યું.

'પહેલો જ દાવ એને આપો.' એક જણ બોલ્યો.

'બરાબર છે; બોલ નરસી.' કહેતાં દલસુખે પાનાં હાથમાં લીધાં.

'નાખો; બે રૂપિયા!' નરસીએ કહ્યું—તેનાથી કહેવાઇ ગયું, ને અંદરબહારનાં પાનાં વહેંચાવા માંડ્યાં.

ઉત્તેજિત વિચારોના પોરસમાં ચગેલું નરસીનું જુવાન મગજ હવે ભાનમાં આવ્યું. ગભરાટ ગફલતમાં, કશા નિર્ણય વગર બોલતાં તો એ બોલી ગયો પણ પછી એને ગભરામણ છૂટી. જુગાર, પોતે અને મા, એના ન કળી શકાય એવા વિચારગર્તમાં જાણે ઊંડો ઊંડો એ ગરતો ગયો. ત્યાં તો દલસુખનો અવાજ આવ્યો, 'ચાલ, મૂકી દે બે રૂપિયા.'

'કેમ?' વિચારમાંથી ઝબકી નરસીએ પૂછ્યું.

'કેમ શું વળી? જાણે કાલ જન્મેલો કીકો ખરોને!'

'પણ આ આપણે ખરેખરૂં રમતા હતા?'

'ત્યારે, આટલી રાતે ખોટું તે કોઇ રમતું હશે?'

'પણ મારી પાસે પૈસા નથી.'

'શું કરશું, હરિ?' દલસુખે બાકીના બેમાંના એકને પૂછ્યું.

'શું કરે વળી? એ જીત્યો હોત તો આપણી ઓછી જ શરમ રાખી હોત!' હરિએ જવાબ આપ્યો.

'નરસી, એમ અમને બનાવી જઇશ, બચ્ચા?' છેલ્લો રહેલો એક પણ બોલી ઊઠ્યો ને એનો હાથ નરસીની ગરદન પર પડ્યો. તેણે છોડાવવા ઘણું કર્યું, પણ એક સામટા છ હાથે એને જકડી રાખ્યો ને દલસુખે એની જડતી લેવી શરૂ કરી. ફરતો ફરતો એનો હાથ કમ્મરની ઓટી પર પહોંચ્યો. 'જોયો, સા . . . જુઠ્ઠો! બસ, નીકળ હવે!' દલસુખ ઓટીમાંથી રૂપિયા બેઉ કાઢી બોલ્યો.

પણ પકડ ઢીલી થતાં, એ શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ને નરસી દુકાન ઊતરી ગયો ને એકશ્વાસે ઝપાટાબંધ ઘેર પહોંચ્યો. અંદર પેસી બારણાંને સાંકળ લગાવી દીધી ને ખાટલામાં પડી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઇ પડ્યો. માએ આપેલા પૈસાથી પોતે જુગાર રમ્યો હતો. એ પૈસા આપતી વખતે માએ કેવીકેવી હેતાળ ભલામણો કરી હતી! માની એ મમતાની તરતી આંખો,

એ વત્સલ બોલનો રણકો, એને પજવી રહ્યાં. મા આવીને પૂછશે ત્યારે પોતે શો જવાબ આપશે?

રડતાં રડતાં જ એની આંખો ભારે થતી ગઈ.

સવાર થઈ. બાજુના ઘરમાંની ગોવાળની બૂમ ને તાવડીના ખણખણાટે નરસીની ઊંઘ ઊડી. નાહી-પરવારી, ગઈ કાલની વધેલી રોટલી ને ગરમરનું અથાણું ખાઈ એ કામે ઊપડ્યો.

પણ આજે એનું દિલ કામમાં નહોતું ચોંટતું. પ્રાગજીએ પણ એને બે વખત ટોક્યો. એને ઘેર નાસી જવાનું મન થયું. પહેલાં યે ઘણીવાર એ એમ નાસી ગએલો. મા થોડુંક વઢી લેતી, પણ પછી કંઈ નહિ. પાછો બીજે દિવસે જાતે જઈ એને દુકાને મૂકી આવતી ને પ્રાગજી પણ 'હજુ બાળક છે' કહી, કશી ગઈગુજરી સંભાર્યા સિવાય પાછો એને કામ પર લગાડી દેતો. પણ આજે તો ઘેર જઈને પણ શું?

જેમતેમ એ દિવસ પૂરો કર્યો. આખો વખત એ જ વિચારો એના મનમાં રમી રહ્યા હતા: 'મા જાણશે તો, કે મારો નરસી જુગાર રમ્યો છે?' ઘેર જઈને જમીપરવારી રહ્યા પછી પણ પાછા એ જ વિચારો એને મૂંઝવવા લાગ્યા. પોતાને મોંઘું ધન ગણીને 'મારો નરસી—મારો નરસી' કરતાં જેની જીભ નહોતી સુકાતી, જેના જીવનની આશા અને આધાર પોતે જ હતો, એને આ જાણીને શું થશે? એ ઉદ્વેગ એને કોરી ખાવા લાગ્યો. ચિંતા કરવા જેવું તો બીજું યે ઘણું હતું. કાલનું ખાવાનું શું? ઘરમાં ચપટી લોટ પણ ન હતો. પણ ભૂખ કરતાં યે જે રીતે એના બે રૂપિયા ગયા હતા તેની એને વધુ લાય પડી હતી.

બીજા દિવસે પાછો એ કામ પર ગયો ત્યાં એક મજૂરે એની માનો સંદેશો દીધો કે, 'તારી નાની હજુ પથારીવશ છે. લણણીનાં મૂલ પણ અત્યારે સારાં ચાલે છે, એટલે તારી મા હજુ પખવાડિયું ત્યાં રોકાઈ રહેશે.'

એક રીતે નરસીને કાંઈક હાશ વળી કે હવે મા આવશે તો બે રૂપિયાનું કંઈ નહિ પૂછે; કારણ, એટલા દિવસમાં તો બે રૂપિયા ક્યાંય ખપી જાય. પણ હવે ખાવાનું શું? ત્રણ ત્રણ દિવસના કડાકા તો મા-દીકરાએ પહેલાં ઘણી વખત વેઠેલા. પણ આ તો આખા પંદર દિવસ હતા.

પ્રાગજી પાસેથી થોડા પૈસા માગવાનો વિચાર એને આવ્યો. પણ તે તો તરત જતો કર્યો. એમ કરવા જતાં તો માનો વધુ વિશ્વાસઘાત કરવાનું થાય. રોજનો એક પૈસો વાપરવાના પોતે મા પાસે શમ નહોતા ખાધા? વળી માગવા જતાં, માની ગેરહાજરીમાં પ્રાગજી પૈસા આપે કે ન આપે એ પણ સવાલ હતો. એણે જેમ ચાલે તેમ ચલાવવાનું જ યોગ્ય ધાર્યું.

એમ ને એમ બીજો દિવસ ને ત્રીજો દિવસ પણ વીત્યો. દિવસમાં બે વખત પ્રાગજીની જોડે પીવા મળતા ચાના કપ સિવાય કશું એના પેટમાં નહોતું ગયું. છતાં એણે યંત્ર જેમ કામ કર્યે રાખ્યું. સાંજે ઘેર આવી, ન્હાઈધોઈ, ધૂન હોય તો એકાદ બે ભજનિયાં ગાઈ સૂઈ જવું ને સવારે ઊઠી દાતણપાણી કરી, ઘર વાળી, નાહી પરવારીને નોકરીએ જવું: એ જ એનો નિત્યવ્યવસાય થઈ પડ્યો.

ચોથો દિવસ ગયો ને પાંચમો દિવસ ઊગ્યો. નરસી જાણે માણસ મટી જવા મંડ્યો હતો. સારાં ઘરનાં ભિખારીઓને મળતા વધ્યાઘટ્યામાં ભાગ પડાવવાનું એને મન થઈ જતું. વાસી અન્ન કે ફેંકેલા એંઠવાડ ખાતા કાગડાકૂતરાની પણ એને અદેખાઈ આવવા માંડી હતી. પાંચ દિવસના ઉપવાસ પછી પહેલાં જેવું કામ તો એ ક્યાંથી જ આપી શકે?

પાંચમા દિવસના બપોર થયા. નિયત સમયે પ્રાગજીએ ચા મગાવી ને નરસીનો કપ એની પાસે મૂક્યો. નીચે મોંએ નરસીએ એ પૂરી કરી, જ્યાં ઊંચું જોયું કે પ્રાગજીને પોતા તરફ તાકી રહેલો જોયો. ચાર આંખ મળતાં જ પ્રાગજી બોલ્યો: 'કેમ નરસી, કાંઈ તબિયત નથી બરાબર? જોને, હમણાં કામ પણ જરા ઢીલું પડ્યું છે. પહેલાં તો કદી તને કહેવું નહોતું પડતું. હમણાં હમણાંમાં આ શું થવા માંડ્યું છે?'

'તબિયત તો સારી છે—' માંદલા અવાજે નરસીએ જવાબ આપ્યો, 'પણ તાવ . . .'

'શું? તાવ?!' વચ્ચે જ પ્રાગજી બોલી ઊઠ્યો. 'અરે, વાહરે! હજી તો ઊગીને મર થાય છે ને દીકરાથી તાવ નથી ખમાતો!'

એટલી તો કડકાઈથી તે એ શબ્દ બોલ્યો કે નરસીનું મન ભરાઈ આવ્યું. પ્રાગજીએ એ જોયું. તરત એની ગરીબી ને નબાપાપણું તેની નજર

સામે તરી આવ્યું. તેને થયું કે પોતે ઘણું કહી નાખ્યું. એટલે એને પટાવવા માંડ્યો: 'નરસી! તું આટલો બધો દીલો છે એ તો મને આજે જ ખબર પડી! શરીર સારું ન હોય તો થોડો આરામ લે ને ભાઈ?'

નરસીને શું જવાબ આપવો તે ન સૂઝ્યું. ત્યાં તો પ્રાગજીએ પાછું પૂછ્યું: 'ભલા, નરસી! ગંગા તને પૈસા તો આપતી ગઈ છે ને? ખાવાપીવાનું શું કરે છે? ન હોય તો થોડાક આપું.'

હવે નરસીને માથે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. એક જરાક જૂઠું બોલે એટલે પૈસા તો મળે જ. પણ પછી? એણે તાવનું જ બહાનું ચાલુ રાખ્યું. પરંતુ પ્રાગજી એમ માને તેમ ન હતો. 'નરસી! તું તો મારા દીકરા જેવો છે. મારી પાસે એવું અતડાપણું નકામું છે. ગંગાના બીચારીના જીવને પેટ વેતરૂ કરવા આડે આખા દિવસમાં ક્યાં નિરાંત હોય છે? વખતે ભૂલી પણ ગઈ હોય.' એણે વાત કઢાવવા પાસો ફેંકી જોયો.

હવે નરસીનો છૂટકો ન રહ્યો. એની કાચી બુદ્ધિએ એ વત્સલ વચનોને માર્ગ આપી દીધો. રડતા રડતાં એણે બધી વાત પ્રાગજીને કહી દીધી ને ચાર લાઘણ ખેંચેલી હોઈ માથેમાથો કળતો હોવાનું જણાવ્યું.

મનમાં આવતા વિચારોનો ભાવ ચહેરા પર જણાવા દીધા વિના પ્રાગજી આ બધું શાંતિથી સાંભળી રહ્યો. પછી, દાંત વચ્ચે હોઠ દબાવી, એ પર કશું બોલ્યા સિવાય બંડીમાંથી બે આના કાઢી નરસીને આપતાં એણે કહ્યું, 'લે, પહેલાં કંઈક ખાઈ આવ, પછી વાત. પણ જો! સીધો અહીં જ આવજે પાછો.'

પેટનું પતાવી લાવી અરધા કલાકમાં તો નરસી પાછો આવી ગયો. પ્રાગજી એની તૈયારી કરીને જ બેઠો હતો. નરસી આવતા વેંત એણે બે રૂપિયા તેના હાથમાં મૂક્યા: 'લે. આ ગયા જ નથી એમ માનજે. પણ મને કહે, નરસી! તારે ફરીવાર કદી એવું કરવું છે?'

નરસી તરફથી આંસુ સિવાય કશો જવાબ ન મળ્યો 'મૂર્ખો!' એને વાંસે હાથ ફેરવતો પ્રાગજી બોલ્યો. 'આ તો ઠીક છે, પણ બીજે ક્યાંય હોય હોય તો તને પાછો કામે પણ કોણ રાખે? જુગારીનો ભરોસો કોણ કરે? ને આ પૈસા તારા રોજમાંથી નહિ વાળું અને ગંગાને પણ ખબર પડવા નહિ દઉં. રોજ અરધો કલાક વધુ રોકાઈ તું એ ખાડો પૂરો કરી દેજે'

નરસીને પણ એ ગમ્યું. રોજનો અરધો કલાક કંઈ મોટી વાત ન હતી. બીજા દિવસથી પાછું એનું કામ બરાબર ઊતરવા લાગ્યું.

બાકીના દસ દિવસ તો જોતજોતામાં પૂરા થઈ ગયા. છેલ્લે દિવસે માનો આવવાનો સંદેશો એને મળ્યો ને વળી પાછું એના દિલમાં શૂળ ભોંકાવાનું શરૂ થયું: 'માને વાત કરવી કે નહિ?' એ આખો દિવસ એ મનમાં બબડતો પચતો રહ્યો. માથી છુપાવવું? એની આવી મમતાનો વિશ્વાસઘાત કરવો? જતે દહાડે ખબર પડે ત્યારે શું થાય? પણ એ વાત જણાવીને પેટ માની ચિંતાઓના પોટલામાં એકનો ઉમેરો જ કરવાનો ને? કોઈ પણ સંજોગોમાં શાંત રહેવાનું જ એણે નક્કી કર્યું.

બીજા દિવસની સાંજે ઘેર આવતાં નરસીએ જોયું કે બારણાં ખુલ્લાં હતાં ને મા આવી ગઈ હતી. વહેલી વહેલી રસોઈ પતાવી લઈને નરસીના આવવાની જ રાહ એ જોઈ રહી હતી નરસીએ કપડાં ઉતાર્યાં, નાહી લીધું ને માએ પીરસવા માંડતાં જમવા સારુ બેસી ગયો. પીરસતાં પીરસતા મા એના શરીર-સામું જોઈ રહી 'જો ને બેટા! આટલા દિવસમાં કાયામાં કેટલો બધો ફરક પડી ગયો છે? શરીર તો સારું હતું ને?' એણે પૂછ્યું, ને 'ના,ના, મા! ઘણા દિવસનો આંતરો પડ-વાથી એવું લાગતું હશે.' કહી નરસીએ માનું સમાધાન કર્યું.

માદીકરો જમવા બેઠાં. જમતાં જમતાં માએ ઓસાણે આવેલા ખેતરોના મોલની અને નાનીની માંદગીની વાતો એને કહી સંભળાવી. જમી રહીને પણ, માદીકરો પાછાં વાતોએ જ વળગ્યાં. 'નરસી! તારી નાનીને મેં તારા બધા સમાચાર દીધા તું કમાતો થયો છે એ જાણીને તો એ રાજી રાજી થઈ ગઈ મને કહ્યું કે એ બરાબર' એના બાપ જેવો જ નીવડશે; બીજી તો ઘણી ઘણી વાતો કરી. ને હવે તો તું ઉંમરલાયક પણ થયો છે. મને તો થાય છે કે હવે ઘરની બધી જંજાળ તારે માથે નાખી દઉં.'

બીજે કોઈ વખતે માએ આ વાત કરી હોત તો તો નરસી રાજીના રેડ થઈ ખૂબ લાડમાં આવી ગયો હોત, પણ આજે તો આ દરખાસ્ત સાંભળતાં એને કંઈનું કંઈ થઈ ગયું: 'મને કબજો? આખા ઘરનો?

મને જુગારીને?' વિચારોની એ પરંપરા અદૃશ્ય થઈ પડી ને એની કાચી બુદ્ધિ આ વખતે પણ ઝીક ન ઝાલી શકી. એનું મોં પડી ગયું. એણે કહ્યું: 'ના મા? એને તો હજી બહુ વાર છે.'

'કેમ વળી?' પોતાની ઉતાવળભરી વાતનો આવો ઢીલો જવાબ સાંભળી માએ સવાલ કર્યો ને નરસીની સામે તાકી રહી. નરસીની આંખો માની એ નજરમાંની મમતાનો ભાર ઝીલી ન શકી ને નીચી ઢળી ગઈ. માના આગ્રહ આગળ એ ગળી ગયો અને નીચી નજરે જુગારની આખી વાત એને કહી સંભળાવી. પત્થર જેવા જડ ચહેરે મા બધું સાંભળી રહી. ભાવવિહીન છતાં એવો તો હૃદયદ્રાવક એ ચહેરો હતો કે નરસીને પણ લાગ્યું કે લાગણીનાં પૂરમાં પોતે ન કહેવા જેવી વાત કહેવાની નિર્દય મૂર્ખાઈ વાપરી હતી. એને લાગ્યું કે હવે મા કદી પોતાનો વિશ્વાસ નહિ કરે.

'ત્યારે આટલા દિવસ તેં કેમ નિભાવ્યું?' આખરે માએ શુષ્ક ચહેરે પૂછ્યું; પણ એ અવાજમાં ગભરાટ હતો, ચિંતા હતી, બીક હતી ને વેદના યે હતી.

'પ્રાગજી કાકાએ બે રૂપિયા આપ્યા.' નીચી મુંડીએ નરસીએ જવાબ આપ્યો. 'અને એ પૂરા કરી દેવા હું રોજ અરધો કલાક વધારે ભરું છું.' એટલું કહી એ જમીન ખોતરવા લાગ્યો. ઊંચું જોવાની એની હિંમત ન ચાલી. પણ ઘણો વખત થયા છતાં જ્યારે માનો એકે શબ્દ ન પડ્યો ત્યારે એણે ઊંચું જોયું. માની આંખો આંસુથી તરબોળ હતી.

નરસીથી હવે ન રહેવાયું. એની આંખોએ પણ માઝા મૂકી દીધી ને માના ખોળામાં એણે માથું નાખી દીધું. 'મા, મા, હવે હું એવું કદી-કદી નહિ કરું.' રડતાં રડતાં એણે કાલાવાલા કરવા માંડ્યા.

બે જ મિનિટ આંસુઓની આ લેવડદેવડ ચાલી હશે. પછી માએ આંસુ લૂછી નાખ્યાં. નરસીનાં પણ આંસુ લૂછી એને બેઠો કર્યો. એકે શબ્દ બોલ્યા વિના એ ઊઠીને મોં ધોવા લાગી. ધોતાં ધોતાં પવાલા પર નજર ગઈ ને એ બોલી ઊઠી: 'અલ્યા, આ પવાલું તો હવે સાવ ઠીબડા જેવું થવા આવ્યું. હવેથી તો તું ઘરનો મોભી થવાનો છે, તો એક પવાલું યે નહિ આણી રાખે?' એટલું કહી એ હસી. એ હાસ્યમાં લાડભરી મશ્કરી હતી, વાત્સલ્યનો ટહુકો હતો.

'અરે, એક શું? દસ!' નરસીએ પણ એવા જ ભાવ ભરેલા હાસ્યમાં જવાબ આપ્યો.

એ હાસ્ય સિવાય બીજા કશા એકરારની એ માદીકરાને જરૂર ન હતી.

અશોક હર્ષ

મધ વિષે લેખ . . . ઈનામ રૂા. ૫

થોડા માસ પર 'કુમાર'માં શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરનો 'આપણા ખોરાકમાંથી આપણે ખોઈ નાખેલું અમૃત—મધ' એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે વાંચીને એક ગૃહસ્થે 'મધના ફાયદા અને ઉપયોગ—વૈદ્યની તથા દાક્તરની દૃષ્ટિએ' એ નામનો માહિતીપૂર્ણ લેખ કોઈ લખી મોકલે તેને રૂપિયા પાંચનું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. ઉપરના વિષય ઉપરાંત ખોરાક તરીકે પણ મધની ઉપયોગિતા તથા ફાયદા અને મહત્તાનો યે લેખમાં સમાવેશ કરી શકાશે. શ્રી રમણલાલ એન્જિનીઅરે બધા લેખો તપાસીને તંત્રીને નિર્ણયમાં મદદ કરવાની સદ્‌ભાવપૂર્વક હા કહી છે. તંત્રીનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે. લેખો કુમાર કાર્યાલયને સરનામે 'મધની ઇનામી હરીફાઈ' એ શબ્દો કવરને ઉપલે ડાબે ખૂણે લખીને મોકલવા. છેલ્લી મુદત સપ્ટેમ્બર ૧૫મી સુધીની છે.

આપણા જેવા જ દુઃખી દેશનો તારણહાર

રશિયા, પ્રુશિયા ને ઑસ્ટ્રિયાએ એ દેશનું યુરોપના નકશામાંથી નામોનિશાન મિટાવી દીધા પછી સૈકાઓ બાદ, હાલમાં જ પોલૅંડ સ્વતંત્ર થયું. હિંદ જેવા જ એ દુઃખી દેશને આઝાદ બનાવવાની આકાંક્ષાએ, પતંગિયાં જેમ તો અનેક જિંદગીઓ ન્યોછાવર થઈ ગઈ, પણ એવી જાંનિસારી સાથે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ, ચકોર દૃષ્ટિ, ચાણાક્ષતા ને પ્રસંગો સાચવવાની આવડત તો એક જ જણમાં હતી, અને તે જોસેફ પિલસુદસ્કીમાં. એણે એને સ્વતંત્ર બનાવ્યું, એક કર્યું. ગરીબોની હાડમારી, યુદ્ધની બિભીષિકા ને સરમુખત્યારીની સત્તાપ્રાપ્તિમાં યે એનું એ જ એકમાત્ર ધ્યેય હતું. આવા રાષ્ટ્રપુરુષના જીવનચરિત્રનું પુસ્તક શ્રી હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટે લખેલું (પૃ. ૧૩૬) હાલમાં જ કુમાર કાર્યાલય તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના, પોલૅંડના પ્રતિહાસની વિસ્તૃત ભૂમિકા અને નવ ચિત્રો સહિતના એ પુસ્તકની કીમત માત્ર રૂા. ૧) રાખેલી છે.

મારી નજરે

(અનુસંધાન પાછળ પૃ. ૨૮૭)
ધારણ કરી પોતાને બદનામ કરનાર મિત્રો, હરામ નીવડેલી પ્રિયતમા વગેરે ઉપર કિન્નો લે છે. આ આખી વાર્તા ગુજરાતી ભાષામાં તપ્રેસમ નામથી બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થએલી છે. મેં તે તે નાનપણમા વાચેલી, એટલે આખુંય નાટક સમજતાં મને મુશ્કેલી જણાઈ નહોતી. પણ નાટ્યરૂપે તેનો જે નવો રસ અને આનંદ મળ્યો તેનો શબ્દોથી ખ્યાલ આપવો અશક્ય છે. દરયા પરના ખલાસીઓના નાચ, ફ્રેંચ મનોહરતા અને પ્રણયલીના વિવેકપૂર્ણ અભિનયો, ઘેરવાળા ફ્રેંચ પોશાકો અને શિષ્ટાચારો બહુજ શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલા, છતા સ્વાભાવિક રીતે ભજવતી જાપાની છોકરી કોઇ અનેરી છટા ધારણ કરતી ફ્રેંચ ઉદ્યાનો અને દશ્યોમાં પણ ભૂલ નજરે ન પડતી. બધાં વેર પતાવી લઇ છેવટે મૉન્ટીક્રિસ્ટો ફારિયાની પુત્રીને સાથે લઇ ખજાનાવાળા ટાપુ તરફ જાય છે ત્યારે વફાદાર સાથીઓ સાથે વહાણમાં ગીત ગાતા સૌ ચડે છે અને વહાણ ઊપડે છે એમ બતાવી, આખુ સ્ટેજ ગોળ વર્તુલમાં ફેરવી નાખે છે. તુરત ખલાસીઓ દોરડાથી સઢ ચડાવતા ગાતા હોય છે, પવન ફરફરાટ આવે છે અને વચ્ચે કાઉન્ટ પોતાની મહોબ્બદાર સાથે જીવનનું ગીત ગાતો બિરાજે છે. એ દૃશ્ય જોઇ પ્રેક્ષકમંડળ વિદાય લે છે. આ નાટક વફાદારી, સંકટો ને સાહસોની અજબ છાપ પાડી રહે છે. જાપાન પરદેશની પ્રતિભાનો આસ્વાદ લઇને પોતાનું માનસ કેટલું સમૃદ્ધ કરી શકે છે તેનુ સચોટ દૃષ્ટાંત એમાં અમે જોયું. ર.મ.શા.

કિર્લોસ્કરનાં કટાક્ષચિત્રો ક્રમાંક ૩ — નિરુત્સાહનો બોજો
(ચિત્રકાર - શંકરરાવ કિર્લોસ્કર લેખક. પ્રોફેસર ના. સિ. ફડકે)

એકાદું કામ આપણે હાથે પાર ન પડ્યું, એટલે એના પર હાયસોસારો કરતા બેસી રહેવાનો કશો અર્થ નથી. એને વખતે, એ કામ કેમ પાર ન પડ્યું એ જ વિચાર વિશેષ હિતકર છે.

આપણામાંના ઘણાખરા હાથ લીધેલા કામમાં પૂરું લક્ષજ આપતા નથી કામ કરતાં આપણે જાણે કોઇ વેઠ ઉતારતા હોઇએ એમ વર્તીએ છીએ. પરિણામ એ આવે છે કે કામમાં ઉત્સાહ રહેતો નથી, અને કામને ગળે એનો નિરુત્સાહનો બોજો બંધાયો એટલે એ અસાધ્ય જ નીવડવાનું

અભ્યાસ મુશ્કેલ હોવાનું માની લેનાર વિદ્યાર્થી, લેખનકલા સાધ્ય ન હોવાનું માની લેનાર શિખાઉ લેખક, ઑફિસમા હરહમેશ કામને અંગે ઉપરીઓનો ઠપકો સાંભળ્યા કરનાર નોકર, અથવા 'કોઇ નોકરી આપનાર નથી' એવું માની લેનારો તરુણ—આ બધાના હાથે એક જ ભૂલ થાય છે: જે કંઇ કરવાનું આવ્યું તે ઉત્સાહથી કરવા મંડી પડવું જોઇએ એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે, અને પછી અપયશનો આખો ટોપલો ઢોળે છે પોતાના કામ ઉપર!

પણ પતંગની પૂંછડીને છેડે મોટો મણીકો બાંધીને એ ચગાવવા નીકળ્યા પછી તે ઊંચે ન ચગે, એટલા માટે એના ઉપર ધમપછાડા કરનાર માણસને કોણ સુજ્ઞ ગણશે?

સેવાવ્રતા રાવી (અનુસંધાન પાછળ પૃ. ૨૮૮)

થોભતા પણ એ પાટડા ચાલે છે. કોઈ ઠેકાણે, ગોરજ વખતે ગોધા દોડતા હોય તેમ આ પાટડા કૂદતાકૂદતા, નીચે ઉપર થતા, એકબીજા સાથે અથડાતા દોડતા જાય છે.

સજીવ જનાવરોને પણ હાંકવાને ભરવાડની જરૂર પડે છે. આ નિર્જીવ પાટડા એવી દેખરેખ વગર મુકામ સુધી શી રીતે પહોંચે? ક્યાંક નદીનો જરાક વળાંક જોયો કે બધા પાટડા થોભી ગયા. એક થોભ્યો એટલા માટે બીજો થોભ્યો. એને આશરે ત્રીજો થોભ્યો. આગળ જવાનો રસ્તો નથી એમ કહી ચોથો થોભ્યો. 'શું જોઈને આ બધા ઊભા રહ્યા છે, જોઉં તો ખરો!' એમ કહી પાંચમો થોભ્યો. રાતવાસો કરવાનો આ પડાવ હશે એમ પ્રામાણિકપણે માની સાતમો, આઠમો અને દસમો થોભ્યો. પાછળથી આવેલા તો માનવા લાગ્યા કે આપણો મુકામ જ અહીં છે, હવે યાત્રા કરવાનું રહ્યું જ નથી: सा काष्ठा सा परा गतिः।

સવાર પડે એટલે પાટડાના ભરવાડ આવવાના, અને એ બધાને આગળ હાંકવાના 'અરે ભાઈ, ચાલો ચાલો' કરતો એ મંત્ર ફરી કાપડે છે. નદીનું વહેણ ઠીક હોય ત્યાં સુધી તો આ મુસાફરી બરાબર ચાલે છે. પણ જ્યાં પ્રવાહ અત્યંત વેગવાળો, છીછરો અને પથરાળ હોય ત્યાં ભારે મુશ્કેલી. એકાદ લાંબા પાટડાને બે મોટા પથરાનો આશ્રય મળ્યો એટલે ગળિયો થઈને એ ત્યાં જ થોભી જવાનો અને કહેવાનો, 'હું તો અહીંથી નહિ જ ખસું, પણ બીજાને પણ નહિ જવા દઉં.' આવે ઠેકાણે પાટડાને જવા માટે પાંચસાત જ મુએઝની નહેરો હોવાની. એ રૂંધાઈ ગઈ એટલે આખો કાફલો રોકાઈ જવાનો. ભરવાડ અહીં તરતા આવવાની હિંમત પણ ન કરે, કેમકે એને આ પાટડા કરતાં પોતાનું માથું વધારે વહાલું હોય જ. કાંઠા પર ઊભાં રહી લાંબાલાંબા વાંસથી ધોંચપરોણા કરી કેટલાક પાટડાને કાઢી શકાય. પણ પ્રવાહ વચ્ચોવચ રોકાયા હોય તેમનું શું?

માણસે આ આફત સામે પણ ઇલાજ તો શોધી કાઢ્યો છે. હિમાલયમાં ભેંસ જેવાં મોટાં જનાવરો રહેતાં હશે. એમનું આખું ચામડું સળંગ ઉતારી એને સીવી કોથળી બનાવે છે. ગળા તરફથી અંદર પવન ભરી ત્યાં પણ બંધ કરે છે. એટલે એ જનાવર આસરાની પેઠે માંસ કે હાડકાં વિનાનું પવનથી ભરેલું થઈ જાય છે, અને પાણી પર સરવાને લાયક બને છે. એના ચાર પગ પણ હાડકાં કાઢીને એમ ને એમ રાખેલા હોય છે. પછી આ તરતા કુક્કાને પાણી પર ચત્તો મૂકી પેલા ભરવાડો એના પેટ પર પોતાની છાતી મૂકી દે છે, અને પગ હલાવતા ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી જાય છે કુક્કાને લીધે પાણીમાં તરવું સહેલું થાય છે. કુક્કાના પગ પકડી રાખવાથી એ છાતી તળેથી ખસી જતો નથી અને પ્રવાહના જોરમાં ક્યાંક પથરા પર અથડાય તો એ તરાપાને વાગે, માણસને ન વાગે.

આટલી તૈયારી થયા પછી પાટડા શાના રઝળતા રહી શકે? એકેએકને આગળ ધપ્યે જ છૂટકો. પહાડની ખીણો બહાર એકવાર નીકળ્યા એટલે એ પાટડા સ્વચ્છન્દે અલગઅલગ ન જઈ શકે. પાટડાના ભરવાડ એ બધાને દામણાથી બાંધીને એમના પર બેસીને એમને લઈ જાય છે.

લાહોરમાં રાવીના પ્રવાહ પર આ પાટડાના કેટલાં યે ધણ તરતાં દેખાય છે. એમના વેરી એમને પાણી-માંથી કાઢીને એમના કટકેકટકા કરી નાખે છે અને પછી માણસનાં મકાનો કે બીજાં રચીલા તૈયાર કરવા માટે એમને ઋષિની પેઠે પોતાનો દેહ અર્પણ કરવો પડે છે.

પોતાના પાર્વતીય સહોદરને માણસની સેવામાં આમ આણીને છોડતાં રાવીને શું થતું હશે? રાવી કહેતી હશે કે 'ભાઈઓ, परोपकाराय इदं शरीरम्'.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

વર્ગમાં લગભગ કલાક સુધી દયા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યા બાદ શિક્ષકે રમણિકને પૂછ્યું:

'રમણિક, બોલ જોઉં, કેવા છોકરા સ્વર્ગમાં જઈ શકે?'

'મરી ગએલા, સાહેબ!' રમણિકે જવાબ આપ્યો.

ધારાસભાનો એક સભ્ય: હું નથી સમજી શકતો કે મારા પહેલા મારી મૂછના ને દાઢીના બાલ કેમ સફેદ થતા જાય છે.

બીજો સભ્ય: કારણ, ભેજા કરતાં મોઢાનો ઉપયોગ તમે ઘણો વધારેપડતો કરો છો.

શાંતિ: હું રમણ સાથે ન પડ્યો હોત તો કેવું સારું થાત!

બાપા: કેમ, હવે મારી શિખામણ મગજે ઊતરે છે ને?

શાંતિ: એવું કંઈ નથી. એ તો મને ખબર ન હતી કે આજે તે ઉજાણી આપવાનો છે!

મનોહર દેહછટાવાળું પંખી થાય છે. ગીચ ઝાડી–ખાસ કરીને આંબાની ઘટામાં એ રહે છે. અમદાવાદની આસપાસ અમરાઈઓનો પાર નથી, છતાં એ મારી નજરે નથી ચડ્યું. એના દર્શનાર્થે હું ખૂબ ભટક્યો છું. રજાનો દિવસ આવે અને હું ખભે ખડિયો લઈ એની શોધમાં નીકળી પડું. આડખેતર રખડતો આંબાના ઝાડે ઝાડે રોકાઉં: એની ઘટામાં આંખો તાણીતાણીને જોતો જાઉં: કહીં પણ નજરે પડે છે! અનાદૃત નાદે એ ઊડનારના શ્વેત ગરુતનો રૂપશૃંગાર ચમકી ઊઠતો! કહીં પણ દેખાય છે? પણ આજ સુધી મારી દૃષ્ટિ એના દર્શનથી સુભગ નથી બની. ઘણા યે વાઘરી, ઘધાદારી શાકુનિકોને પૂછતો ફ એમની સાથે રખડતાં છતાં મને આ સૌન્દર્યસાર પંખીની ભાળ લાગી નથી. આવું બીજાં અનેક પંખીઓ વિષે પણ છે. અનુભવી પુરોગામીઓના વર્ણનો દ્વારા એવાંના અસ્તિત્વની વાતો વાંચી હું ઠેરઠેર રખડ્યો છું. પણ મનુષ્યના અત્યંત નિકટના સહવાસને લીધે ગીચ ઘટાનાં રહેનારાં કેટલા યે પક્ષીઓ ધીમેધીમે આ પ્રદેશમાંથી ઓછાં થવાથી એમનો પરિચય કરવામાં મને નિષ્ફળતા જ મળી છે.

એટલે જ મેં આ વખતે માત્ર જલચર[3] પંખીઓ પર જ ધ્યાનસ્થ થવાનું નક્કી કર્યું એના 'ગણેશાય' તો મારે 'આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે' આગન્તુક મેઘના સંગેસંગે, ભારતવર્ષના નદ–નદી–સરોવરતટના આતિથ્યનો ઉપભોગ કરવા આવનાર વર્ષાના નવયાત્રીઓથી કરવાના હતા. પણ મારા નસીબે આ વરસે વરસાદ ઓછો આવ્યો; એટલે આવનારાં તો ન આવ્યાં, પણ સ્થાયી વાસીઓનાં અવલોકનનો પણ પૂરતો અવકાશ ન રહ્યો.

ઉત્તર ગૂજરાતનો આ ભાગ નાનાંમોટાં અનેક તળાવોથી ભરપૂર છે. ખરું પૂછો તો ગૂજરાતનો કોઈ સરઃપ્રદેશ હોય તો તે આ–અમદાવાદની આસપાસનો પ્રદેશ–જ છે. અહીંનું વિશાળકાય ત્રિધાભિન્ન ચંડોળા; એના પેલી પાર અનલવારિ માનતળાવ; આથે દક્ષિણમાં, સામી પાળે નજર જ ન પહોંચે એટલું વિસ્તૃત ગોભળીજ; પશ્ચિમે લાખો જળચરોનાં ધામ જેવી જોરાજીવાલની સરાણનો વિશાળ પટ; સોનાસણ પાસેના હાજીપરનું સંવાંશે શુદ્ધ શ્વેત કમળથી શોભાયમાન નળાવ; ચોકાઠે ભરપૂર હોય ત્યારે નાના સમુદ્રનો ભ્રમ કરાવનાર પ્રાન્તીજનો ગૉબ;–આ અને આવાં અનેક. પાણીના ખારાપણાને લીધે નળકંઠાને આમાં ગણાવતો નથી: છતાં શિયાળાનાં યાત્રી—સવિશેષ આર્દ્રો Ducks—જેટલાં અને જે જે જાતનાં ત્યાં જોવા મળે છે તેટલાં અને તેવાં આખા ગૂજરાતમાં ભાગ્યે જ અન્ય જલાશયમાં જોવા મળશે.

આ ભૂમિના આવા વૈશિષ્ટ્યને પૂર્ણ આભારી છે અહીંની ડાંગરની, સંખ્યાતીત ક્યારીઓ. આ ક્યારીઓ ભરાય ત્યારે તેમાં ચોમાસાના અંતમાં પાણી વચ્ચે પાંચછ ફૂટ પહોળા માળા ગોઠવી સારસ ઈંડાં મૂકે. ભારે ઉત્સાહથી પ્રેરાઈને આવા માળાના ફોટો પાડવાના મેં છેલ્લાં ત્રણે વરસથી નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા છે. એક ચોમાસામાં હું મોડો પડ્યો. બીજે વરસે મારા પગે ઇજા થવાથી, પાટાવાળા પગે પાણી ખૂંદવું અનુકૂળ ન પડ્યું. આ વરસે તો વરસાદ જ ન આવ્યો, એટલે ક્યારીઓ પૂરી ભરાઈ જ નહિ અને મોટા ભાગનાં સારસ સાબરમતીના શરણે ગયાં. છતાં મહામહેનતે રખડતાં રખડતાં ત્રણ માળાની ભાળ લાગી. ત્યાંયે મારી કમનસીબી આગળ ને આગળ જ. કૅમેરાનો દસ શેર ભાર ખભે વેંઢારી હું ત્યાં ગયો તો ત્રણે માળા ખાલી ખંમ! એકમાં ઈંડાનાં બેચાર કોટલા જ પડેલા. આગલે દિવસે મને ભમતો કોઈએ જોયો હશે એટલે બીજા માળામાંનાં ઇંડાં જ કોઈ ઉપાડી ગએલું. ત્રીજામાં ઇંડાં તો હતાં, પણ મારા પગની ઇજા પૂરી રૂઝાએલી ન હતી એટલે એ ક્યારીના કાંપમાં ઊતરવાની મારી હિંમત જ ન ચાલી. આવા

ચેડે ફરતી રહે છે. શ્વેતરંગી પખીને 'શાહ' બુલબુલ અને લાલરંગીને 'સુલતાના' બુલબુલ પણ કહે છે.

અનેક પ્રયત્ને જોવા નથી મળ્યું, એટલે કદીકદી તો એમ જ થાય છે કે એ ગૂજરાતમાં અન્ય સ્થળે રહેતું હશે, પણ વખતે અમદાવાદની આસપાસ તો નહિ જ હોય.

[3] બટલર અને બાર્ન્સના અનુભવ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં ૨૮૬ જાતનાં પંખીઓ જોવામાં આવે છે. આમાંની ૧૪૮ જાતો સ્થાયી રહેનારી અને બાકીની ૧૩૮ પ્રવાસી–migratory છે. આ ૨૮૬માંની ૧૮૧ જાતનાં પંખી કેવળ જમીન, વાડ, વેલા, ઝાડ તથા પહાડના આધારે રહેનારા–સ્થલચર (આ સ્થલચરોમાંની ૧૯ જાતો પણ જલાશયની પાસે જ રહે છે અને માળા બાંધે છે); બાકીની ૧૦૫ જાતો જલાશ્રયે, અર્થાત્ પાણીની નિકટમાં અને પાણીની અંદર રહેનારી—જલચર.

જ નિષ્ફળ અનુભવ મને બીજાં સ્થળોથી જલચર પંખી-ઓના સંબંધમાં અનેક વાર થયા છે.

આ બધા સંજોગોને વશ થઈ મેં આ વરસે માત્ર યાયાવર જલાશ્રિત પંખીઓનો જ શિયાળામાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો નિર્ણય કરેલો અને એ ઉદ્દેશથી જ આજે હું ચંડોળા આવ્યો છું. તે પણ શિયાળાના અંતમાં: ઘણો મોડો.

અને અહીં પણ નિરાશા મારી આગળ ને આગળ ઊભી છે. વિશાળકાય સરોવરની જગ્યાએ કાદવની તળાવડી જ નજરે પડે છે. આ વરસે બીજાં બધાં યે તળાવ સૂકાઈ ગયાં. માનતળાવના ભરપૂર ઓવારા આજ ધૂળથી ઊભરાય છે. ગોઝારીજ તો બે વરસથી ખાલી પડ્યું છે. એટલે મારી બધી આશા ચંડોળા પર હતી અને તે પણ અધૂરી રહી. જલાભાવે વેરણછેરણ થએલો અહીંનો પંખીસમાજ ગયો હશે ક્ષીણદેહા સાબરમતીના તીરે કે સુએજ ફાર્મનાં ગટરના પાણીનાં તળાવડાં અને ખાબોચિયાંમાં. અહીંઆ તો છે 'મરચા ચંદન માખવા.'

જે ગરનાળા પર બેસીને હું વિવિધ ક્રીડા કરતા કલકલીઆઓની ત્રણે[૪] જાતોનો શિકારવિધિ અવલોકતો તે નાળું આજે સૂકું ખંખ પડ્યું છે.

જે સ્થળ અનેક જલચરોના કલરવ અને ચિત્કારથી શબ્દાયમાન હતું તે આજે નીરવ સૂનકાર બની રહ્યું છે. આ દશામાં કોઈને પણ મુક્ત કંઠે ગાવું ગમતું હોય તો તે માત્ર પેલા નિર્લજ્જ કોયલને. હજુ વસંત તો આજકાલમાં જ બેઠી છે, છતા એણે તો દિશાઓ ક્યારની યે ગજાવવા માંડી છે. જોકે એના એ લલિત ગાનમાં યે વિષાદની છાયા તો છે જ. કેમ ન હોય? પરભૃત છતા એ સાવ નઠોર તો નથી જ. પાળ પરના આંબાની ઘેરી ઘટામા લપાતા છૂપાતાં અનુભવેલી ચંડોળાની શીત લહરીઓ એનાથી થોડી જ ભૂલાવાની?

જેના મનથી ચંડોળા એટલે તળાવડું, એવા તળાવડાંનો ઓછાયો લેતાં પણ જે અભડાય, એવાં ચકવા-ચકવી[૫] પણ વખાનાં માર્યાં આ શિયાળે ચંડોળામાં આવીને રહ્યાં હતાં. એકાદ બે જોડ નહિ પણ પચીસ-ત્રીસ પંખી. એમણે પણ અહીંના કિનારા છોડ્યા છે. એમના પ્રથમ દર્શનાર્થે તો હું પચીસ માઈલ ચાલેલો.

નકટો[૬] તો આ વખતે અહીં નજરે જ નથી પડ્યો. આડે દહાડે તો એની શ્વેત-શ્યામ કાયાથી આનાં પાણી કલંકિત બનતા હતા. ગઈ સાલે જ પચાસેક પંખી અહીં આખું વરસ ધામા નાખી પડ્યા હતાં: આ વરસે એક પણ નહિ!

છેલ્લાં બે વરસથી ચંડોળાના પૂર્વ તટને, એમનાં ચળકતા ઘેરા ગુલાબી બદનથી ખરે બપોરે પણ સૂર્યના ઉદયકાળની વિવિધરંગી અવર્ણ્ય રક્તિમાથી રંગી નાખતા સુરખાબ[૭] પણ આ વખત તો વહેલાં જતાં રહ્યા છે. રહ્યા હોય તો એમનાં નાના ગભરૂ સાત બચ્ચાં જ. ગુલાબી પ્રભાનો છાંટો ય એમના દેહમાં ન મળે. મલિન ધૂસરચ્છાય શરીર અને કાળા પટાવાળી એમની નિર્બળ પાંખોથી કંઈ વાતાવરણ ઓછું જ શોભવાનું હતું!

અહીં જ છેલ્લાં ત્રણ વરસથી સાત પેલિકન[૮] આવીને રહેતા. મોટાં 'સ્વૉન' જેવડાં શરીરની શ્વેત આભાથી ચંડોળાના મધ્યદ્વીપના કિનારા ચમકી ઊઠતા. પ્રથમ દર્શને તો મને એમ જ લાગેલું કે સ્વૉન જ આવ્યાં છે. આજે તો એ પણ ગયા છે: પણ બધાં ય નહિ: માત્ર ૭ જ. સાતમાના મૃતદેહમાંની અવશિષ્ટ એક પાંખથી આ સર કલંકિત બની રહ્યું છે.

જે સ્થળ નિઃશબ્દ ઘોડાં, ચમચા, કાંકણસાર, કાદીચાંચ, બગલા વગેરેનાં ટોળેટોળાંથી ખદબદતુ

---

૪ કાળા સફેદ પટાવાળો તે Pied Kingfisher: લાંબી બાણ જેવી પેરી લાલ ચાંચ અને વાદળી વગેરે રંગના મિશ્રણથી સુશોભિત કાયા અને છાતી પર સફેદ ડાઘવાળો તે White breasted Kingfisher અને લીલા, વાદળી વગેરે રંગમાં સફેદ છાંટણાંવાળો નાનો ચકલી જેવડો તે Common Indian Kingfisher.

૫ Ruddy Sheldrake કે Brahminy Duck: કુમાર: વર્ષ ૧૨ અંક ૨.

૬ Nukta કે Black Backed Goose. આનો નર મોટો કુકડા જેવડો. શરીર કાળું. અંદર સફેદ ટપકાં અને પટા. ચાંચના મૂળમાં ઉપરના ભાગે મોટો જાડો આંબાના મોરવા જેવડો માંસનો લોચો હોવાથી એનું નામ 'નકટો'.

૭ Flamingos

૮ Pelicans, ગવાવર પંખી. એની બે જાતોમાંની આ કઈ જાત હતી તે દૂરબીનથી જોતા છતાં પણ હું ઓળખી શક્યો નથી. દૂરથી જોતાં મહાકાય શ્વેતરંગી swan જેવાં જ લાગે.

હતું, જેના આશ્રયે બોહારજંઘ ને સુરંગલની, લગભગ તથા અંજનની આજીવિકા નિર્ભરતાથી ચાલતી, જ્યાં પ્રતિક્ષણે સારસના કઠોર નિનાદથી દિશાઓ ગાજી ઊઠતી, તે સ્થળ આજે ભાગ્યે જ પચીસ પચાસ પંખીઓથી વસાએલું છે સૈરા સ્થળી–જ્યાં પત્રે પત્રે નાચતા મેંડના ફૂદના પીહો[૯] અને ડાલપીપી[૧૦]નાં જૂથ કમળવનને ગજવતાં કલ્લોલ કરતાં, તે સ્થાન આજે ખંતથી ખોદી ખોદીને કમલમૂળને ખાતાં ભૂંડ અને ખરિયાંના ખાડામાં વિસ્તૃત જાળ નાખી વચ્ચેના નાળાના મોંમા શિકારની વાટ જોતા કરોળિયાની[૧૧] વિલાસભૂ બની ગયું છે.

આમ પક્ષિનિરીક્ષણના મારા મનોરથ આ વરસે પણ અધૂરા જ રહ્યા. ન આવ્યો અહીં યાત્રીગણ, સ્થાયી વસનાર પણ અહીંથી જેમ ફાવ્યું તેમ નાઠા. માત્ર જો કોઈએ એનો સાથ ન છોડ્યો હોય તો તે વ્યસનૈકબન્ધુ જેવા કાજિયાં અને જળકુકડીઓ. અહીં એકાદ અંજલિ પણ પાણી હશે, એમાં એકાદ પણ અલ્પકાય માછલી તરફડતી હશે ત્યાં સુધી એ એને છોડી જવાના નથી એવી એમની આસક્તિ છે. કદાચ ઉદરપરાયણતાના પણ એ ભક્તિભાવનો હેતુ હોય! પાણી સુકાઈને ઓસરતાં જાય એમ આખા તળાવના માછલાં એક સ્થળે એકઠાં થતા જાય, એટલે અત્યંત અલ્પપ્રયત્ને વિપુલ આહાર મળી શકે એમ તો એમ. પણ એ બહાને ય એ અંત સુધીના સાથી તો રહે છે ના જ એનું નામ બન્ધુતા.

ગૂજરાતના કોઈ પણ જળાશય જુઓ. અનેક પંખીઓનો શંભુમેળો નજરે પડશે. કોઈ ધોળાં, કોઈ કાળાં, કોઈ ધૂળિયા રંગના, કેટલાક ચિત્રવર્ણ. આ બધામાં કેવળ સંખ્યાની અતિશયતાથી આંખ ખેંચે એવાં તો બે જ: ધોળા અને કાળા. ધોળા તે બગલાં અને ચમચા: કાળા તે કાજિયા અને જળકુકડીઓ.

૧

કાજિયા એટલે Cormorants.[૧૨] પ્રથમ દર્શને જ એમના ચળકતા કાળા દેહથી અને કાગડા જેવા ને જેવડા[૧૩] કદથી જટ ઓળખાય. વળી એમની ટોળે મળીને રહેવાની ટેવ પણ આંખમાં ખૂંચે એવી છે. કારણ, કાજિયાને એકલદોકલ રહેવું ન પાલવે. એમના તો પચીસ પચાસથી માંડી સો બસો જેવડાં જૂથ[૧૪] બંધાય. તળાવ કે નદીકિનારે એમની લંગર જ લાગી હોય: જાણે વાયરીનું પંચ! પણ એ પંચ જેટલો ઘોંઘાટ નહિ. ખાઈ ધરાઈને આરામથી, વદાણના શઠ પેઠે, પાંખો સૂકવવા પહોળી કરી હોય તેમ ધ્યાનમુદ્રાવાળા, મૌનવ્રતી આ શ્યામદેહધારીઓને પાણીની ધારે કે તળાવની વચ્ચે, જમીન પર કે ઝાડની (વિશેષતઃ એમના પ્રિય બાવળની) ડાળીઓ ભરી નાખી આખો દિવસ બેસી રહેલા એક વખત જોયા પછી પરભવમાં પણ ન ભૂલાય. એમની આવી ચિત્રન્યસ્ત નિશ્ચલ દશા જોઈ આપણને એમ જ વિચાર આવે કે આ બધા ચરતા ક્યારે હશે?

આ કાજિયાંની આપણે ત્યાં ત્રણ જાતો થાય છે એમાંના ગૂજરાતમાં સર્વવ્યાપક અને ગોડી મોડી જણાતો જ માનીને લગભગ પ્રત્યેક જલાશય પર ધામા નાખી બારે માસ રહેનારી જાત Little Cormorant[૧૫] નામે ઓળખાય છે. બીજી બે જાતો તે Large અને Lesser Cormorants. Large Cormorant, Littleથી બમણા મોટા હોય છે; Lesser બંનેના વચલા કદના. Large અને Lesser આપણે ત્યાં ઓછા જોવામાં આવતા હોવાથી અને તેમના રૂપરંગ તથા દેખાવ મોટે ભાગે Littleના જેવા જ હોવાથી આપણે આ સર્વવ્યાપીનો જ પરિચય કરીએ.

આ કાજિયાંનો અશેષ દેહ ચળકતો કાળો. માત્ર પ્રજનનકાળે એના માથા પર કલગી ઊગે તથા ત્રિકોણાકૃતિનું શ્વેત લાંછન દેખાય. બાકીના સમયમાં આ ચિહ્નોને બદલે માત્ર ગળાનો થોડો ભાગ જ સફેદ રહે. ચાંચ કાળાશ પડતા બદામી રંગની.

---

૯ Pheasant-Tailed Jacana

૧૦ Bronze-Winged Jacana

૧૧ Hippasa જાતના

૧૨ [illegible] Phalacrocoracidae

૧૩ એથી જ એનું નામ नीरकाकम्

૧૪ આ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે, એ જ્યાં હોય છે ત્યાં ઘણાં 'એકડાં' હોય છે બાકી ટોળે મળીને જ રહેવું એવો એમનો સ્વભાવ નથી છૂટાંછવાયાં રહેતા પણ એમને અડચણ નથી આવતી.

૧૫ વૈજ્ઞાનિક અભિધાન Ph. Javanicus

સાધારણ લાંબી, ગોળ, છેડેથી અણીદાર આંકડા જેવી વળેલી. પૂંછડી છેડેથી કાટખૂણે પણ ગોળાકારપડતી. પગ કાળાઃ આંગળાં વચ્ચેથી સંધાએલાં. એને લીધે પાણીમાં તરી શકે. પાણીમાં પડ્યા પછી ઊડવું હોય તો એમને ખૂબ આકરૂં લાગે. પણ એક વખત પાણી છોડ્યા પછી પાંખો ફફડાવ્યાં વગર અદ્ભુત ઝડપથી ઊડી શકે છે. ઉનાળાના દિવસોમાં સાંજે બગલાં ભેગાં એમનાં ટોળેટોળાં આકાશયાન કરતાં દેખાય છે.

વર્ષાનો અંત એમનો ગર્ભાધાનકાળ. પાણીની વચ્ચોવચ્ચ ઊગેલાં બાવળ વગેરેનાં કાંટાળાં ઝાડ પર સેંકડો ભેગા મળીને માળા બાંધે છે. એમની સાથે-સાથે કાકરેળી, બગલાં વગેરેના પણ માળા જોવામાં આવે છે. અમદાવાદની આસપાસ કાજિયાં અસંખ્ય હોવા છતાં ચંડોળા વગેરે સ્થળે એમના માળા મેં ઝાઝા જોયા નથી. કોઈ એક જ સ્થળે વધારેમાં વધારે જો એમના માળા મારા જોવામાં આવ્યા હોય તો તે આણુ-રોડ સ્ટેશનથી પગરસ્તે ચન્દ્રાવતી જતાં, સડકની જમણી બાજુએ આવેલા વગડાઉ તળાવમાં. એમાં પાણી તો છીછરૂં હતું, પણ કમરથી કમ આવળનાં સોએક ઝાડ ગણેલાં મને યાદ છે. એક ઝાડ પર ઓછા-માં ઓછા પાંચ માળાના હિસાબે આ તળાવમાં પાંચસો જેટલા કાજિયા માળા બાંધીને રહેતા હોવા જોઈએ!

કરચલા, દેડકા વગેરે એ ખાય છે, છતાં માછલાં એમનો મુખ્ય આહાર. પાણીમાં ડૂબકી મારી માછલાં પકડી ગળી જાય છે. એમની આ ટેવને લીધે શરીરે બેડોળ, રૂપેરંગે અતિ સામાન્ય આ નિકૃષ્ટ જળચર પ્રાણી પણ મનુષ્યને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. મનુષ્યની સેવા કરવામાં એ ઈતર ગ્રામ્યપશુઓ વગેરેથી રજ પણ ઊતરતું નથી, એમ કહું તો રજ પણ અતિ-શયોક્તિ નથી.

પ્રાચીનતમ કાળથી મનુષ્ય પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા વનવગડાની વસતિને વશ કરવાના વિવિધ સફળ નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરતો આવ્યો છે. હાથી, ઘોડો, ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઊંટ વગેરે પશુઓનું સ્વામિત્વ, બાજ, કબૂતર જેવા આકાશગામીઓ પાસેથી કામ લેવાની એની શક્તિ, એનાં દૃષ્ટાંતો છે. એ જ રીતે કાજિયાં જેવા કેવળ જલાશ્રિત પંખીઓ પાસે સેવા કરાવવાનું પણ એ ચૂક્યો નથી. માત્ર એ ઉદ્દેશે પ્રયત્ન કરવાનું પૃથ્વીભરમાં કોઈને સૂઝ્યું હોય તો તે કેવળ જાપાનના માછીમારોને જ. અને તે આ રીતેઃ

સામાન્ય રીતે માછીમારોને દિવસ કરતાં રાતે માછલાં મારવાનું વધારે અનુકૂળ પડે છે. માછલાં છે તો પ્રકાશપ્રિયઃ પણ એમનું લોહી સહેજે તપી જતું હોવાથી એ કોઈપણ પ્રકારની ગરમી સહન કરી શકતાં નથી. એટલે દિવસે સૂર્યના અસહ્ય તાપથી તપ્ત થએલા પાણીમાંથી નીચે ઊતરી જઈ તળિયા પરના ઠંડા પાણીમાં ભરાઈ બેસે છે અને માછી-મારોના અનેક પ્રયત્ન છતાં એ ઉપર આવતાં નથી. એથી ઉલટું, રાતે ગરમી હોય જ ક્યાંથી? એટલે પાણી પર સળગતું ઉંબાડિયું પણ ધરો તો એના પ્રકાશથી ખેંચાઈને માછલાં ઊભરાઈ આવી ખદબદી રહે છે. એમના આ સ્વભાવને દુનિયાભરના માછી-મારો બરાબર સમજે છે, એટલે દિવસ કરતાં રાતે જ માછલાં મારવાનું એ ખૂબ પસંદ કરે છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ પ્રાંતીજના બોખમાંથી અને ગોમતીજ-ના તળાવમાંથી જે સંખ્યાબંધ માછલાં ભેગાં કરવામાં આવે છે તે બધાં રાત્રે દીવાના પ્રકાશથી જ. ચંડોળામાં પણ રાત્રે પચીસત્રીસ માછીમારોનાં મોટાં કિટ્સન લાઇટો લઈ માછલાં પકડતા ઘણી વખત નજરે પડે છે.

જાપાનીઓને કોઈ આળસુ કહે તો મૂર્ખો જ ગણાય. છતાં ત્યાંની માછીમારોની શિકારની રીત જોતાં તો આપણને એ આળસુના સરદાર જ લાગે. કારણ, એ માછીમારો રાત્રે માછલાં મારવા જાય છે તો ખરા; પણ જાતે મજૂરી કરવાની કે જાળ નાખવાની એમને બાધા જ છે! માછલાં પકડવાનો શ્રમ તો એ કરાવે છે કાજિયા પાસે' દરેક માછીમાર ગજા પ્રમાણે આઠ દસ કે બારપંદર પંખી પાળે છે અને માછલાં મારવા દરિયામાં જતી વખતે એમને પોતાની સાથે હોડીમાં લઈ લે છે.

આવા દરેક પંખીના પગે દોરી બાંધી એનો બીજો છેડો હોડીના ધારે મજબૂત બાંધેલો હોય છે. આ હોડીને આગલે છેડે વાંસ બાંધી તેના છેડે ફાનસ લટકાવેલું હોય છે. માછલાં મારવાના સ્થળે હોડી હંકારી જઈ, માછીમાર જરૂર જેટલાં પંખી પાણીમાં તરતાં મૂકી દે છે. ફાનસના અજવાળાથી ખેંચાઈને જેવાં માછલાં સપાટી પર આવે કે તરત પેલાં કાજિયા

એમને ચાંચમાં ઉપાડવા (પરોવવા નહિ) માટે છે. માછીમારનો આ પ્રયત્ન કાજિયા પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે કે પરોપકારવૃત્તિથી નથી થતો; એટલે ચાંચમાં માછલું પકડવા છતાં કાજિયાં એને ગળી શકતાં નથી. કારણ એમની ડોકમાં અગાઉથી જ એક સાંકડી ગોળ કડી કે વીંટી, શ્વાસ લેવામાં અડચણ ન આવે તે રીતે, માછીમારે પહેરાવી દીધેલી હોય છે. એથી એનું ગળું સંકડાઇ જાય છે અને એનાથી કંઈ પણ ગળી શકાતુ નથી એટલે જેવું કાજિયાએ માછલું પકડ્યું કે તરત હાથમાંની દોરી વડે એને માછીમાર હોડીમાં ખેંચી લઇ, એની ચાંચમાંનું માછલું લઇ લે છે અને પાછું કાજિયાને તરતું મૂકી દે છે. આમ આરામથી હોડીમાં બેઠેબેઠે, જાળ નાખવા હાથ પણ હલાવ્યા સિવાય જાપાની માછીમાર કાજિયા દ્વારા યથેચ્છ પ્રમાણમાં માછલાં પકડી શકે છે. આવી મફતની મહેનત કરવાથી ઉદ્વિગ્ન થઈ કાજિયા માછલાં પકડવા મૂકી ન દે તે માટે માછીમાર વચ્ચેવચ્ચે એકાદ નાની માછલી તેને ગળી જવા દઈ કાજિયાની તૃષ્ણા સચેત રાખે છે. આવો વગરમહેનતનો સોએ સો ટકા નફાવાળો ઉદ્યોગ માત્ર જાપાનમાં જ ચાલે છે. આજે પણ રાત વખતે જાપાનના દરિયાકિનારે પાણીમાં ફાનસો ચમકાવતા અને કાજિયા પાસે માછલાં પકડાવવાનો ધંધો ધમધોકાર ચલાવતા જાપાની માછીમારો તમારી નજરે પડશે.

૨

રૂપરંગ અને સ્વભાવ કાજિયાંનાં જેવાં જ છતાં કદમાં અને આકૃતિમાં જુદી પડી જતી જળકુકડી[૧૬] કોને અપરિચિત છે? સાપના જેવી[૧૭] બીહામણી લાંબી પાતળી ડોક જ માત્ર જલની સપાટી પર ઊભી રાખી, બાકીનું શરીર પાણીમાં છૂપાવી રાખી તરતું, કાળા રંગનું આ પંખી ગૂજરાતના તળાવે-તળાવમાં ઊભું વરસ વસતું જોવામાં આવે છે. માત્ર કાજિયાં જેટલી વિપુલ વસતિ એમની નથી.

૧૬ આપણે એનું આ નામ આપ્યું છે, પણ અંગ્રેજીમાં જેને Waterhen કહે છે, એ પંખી તો અન્ય જ છે.
૧૭ એથી જ એનું અંગ્રેજી નામ Snake Bird. એને Indian 'Darter' એવું સાર્થક નામ પણ અપાયું છે.

જળકુકડી

જળકુકડી[૧૮] કાજિયાંની ગોતગાઇ. સ્વરૂપભેદ હોય તો તે ચાંચ, ડોક અને આહારોપાદાનના વિધિમાં. કાજિયાંની ચાંચ ટૂંકી, આગળથી વાંકી અણીવાળી: જળકુકડીની ચાંચ સાધારણ લાંબી, ગોળ નળી જેવી, પાતળી, છેડેથી ભાલા જેવી તીક્ષ્ણ. કાજિયાં ચાંચની 'વચ્ચે'—ચીપિયાથી પકડીએ તેવી રીતે—માછલી પકડે છે: જળકુકડીથી તેમ પકડાતી નથી. અર્થાત્, એની ચાંચનાં ઉપર નીચેનાં બંને પાંખીઆ હોવા છતાં, એ પાંખીઆનો ઉપયોગ માછલીને 'પકડવામાં' નથી થઇ શકતો; પણ બંને પાંખીઆં ચપ દઇને ભેગાં કરી, બંધ ચાંચ વડે બનેલા તીક્ષ્ણ પાતળા ભાલાને તે માછલીના શરીરમાં આરપાર ઘોચી દે છે. આ રીતે, સોયામાં લીંબુ પરોવીએ તેમ ચાંચમાં પરોવાએલાં માછલાંને ગળવા માટે એને પ્રથમ માછલીને ચાંચમાંથી છૂટી કરવી પડે છે. અને અહીં એની વિશિષ્ટ ડોક કામ લાગે છે. કાજિયાંની ડોક બીજાં પંખીઓની પેઠે શરીરના પ્રમાણમાં ટૂંકી: જ્યારે જળકુકડીની ડોક શરીરના પ્રમાણમાં ખૂબ લાંબી ગણાય. આ લાંબી ડોકનો ઉપયોગ એ ચાંચમાં પરોવેલી માછલી છૂટી

૧૮ શાસ્ત્રીય અભિધાન: Anhinga Melanogaster

કરવા કમાન તરીકે કરે છે. જેમ આપણી આંગળીએ ચોંટેલો વડગુંદાનો ડગીઓ આપણે હાથનો ઝાટકો મારીને છૂટો કરી ફગાવી દઈએ છીએ, એમ જળકૂકડી પાણીદાર કમાન જેવી એની ગરદનનો ઝાટકો મારી, ચાંચમાં પરોવાએલી માછલીને છૂટી કરી નાખી, અદ્ધર ઉછાળી, ચાંચ પહોળી કરી, ઝીલી લઈને ગળી જાય છે. ગળવામાં પણ, માછલીનું માથું નીચે —ગળામાં પહેલું—આવે એ રીતે, એ ઝાટકા વખતે માછલીને ફેરવી દે છે. કાજિયાં અને જળકૂકડી બંને પાણીમાં ડૂબકી મારી પાણીની અંદર જ માછલી પકડે છે; પણ જળકૂકડીને ચાંચમાં પરોવેલી માછલી છૂટી કરી ગળતી વેળા દરેક વખતે ડોકું પાણીની બહાર કાઢવું પડે છે. ગમે તેટલું સરસ વર્ણન કરીએ, તો પણ જળકૂકડીના ભક્ષ્યવિધિની આ અપૂર્વતા અને નૈપુણ્ય તો નજરે જોયા વિના નહિ જ સમજાય. ઑટોમૅટિક ટ્રાન્સ્પૉર્ટેશનના આ યુગમાં પણ, આહારોપાદાન અર્થે કરાતો જળકૂકડીનાં ચાંચડોકનો સમન્વિત ઑટોમૅટિક વ્યવહાર રજ પણ ઊતરતો નથી.

જળકૂકડી રંગે કાળી, પણ અંગોમાં બદામી છાયા માદા ફિક્કા રંગની. ગાલ, દાઢી, ગળું, શ્વેત રંગનાં.

પગ કાળા. આંગળાં વચ્ચેથી સંધાએલાં: પણ એમાં એ અને કાજિયાં, બીજાં જાલપાદોથી જુદાં પડે છે. બીજાં—હંસ, બાતકો વગેરે—પક્ષીઓનાં માત્ર ત્રણ જ આંગળાં વચ્ચેથી જાળથી સંધાએલાં હોય છે અને પાછળનું ચોથું આંગળું છૂટું રહે છે. જ્યારે કાજિયાં તથા જળકૂકડી (અને એમના આત્મીયસ્વજન પેલિકન)નાં આગળપાછળનાં ચારેચાર આંગળાં સંધાએલાં હોય છે. એમની આ વિશેષતાને લીધે જ એમનું સ્વતંત્ર ગોત્ર(Family: Steganopodidae) કલ્પવામાં આવ્યું છે. બાકી એ ત્રણે છે તો બકવર્ગનાં પંખી.

કાજિયાં પેઠે જળકૂકડીના માળા પણ પાણી વચ્ચે ઝાડમાં હોય છે. આખું ચોમાસું એમની સંતાનોત્પત્તિને અનુકૂળ સમય છે.

ફોટોગ્રાફી વિભાગ

ફ્રિલિંગ અગર રેટિક્યુલેશન અને તેનો ઉપાય

'કુમાર'ના વાચકોમાંના કેટલાક, ફોટોગ્રાફીની સઘળી ક્રિયાઓ પોતાની જાતે કરતા હશે. ન કરતા હોય તેમણે ડેવલપમેન્ટ, પ્રિન્ટિંગ, એન્લાર્જિંગ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવું જરૂરનું છે. ફોટોગ્રાફીની મઝા અને સાચી સમજ એ બધી ક્રિયાઓના અભ્યાસથી જ મેળવી શકાય છે

ઉનાળાના તાપમાં ડેવલપમેન્ટ, પ્રિન્ટિંગ કે એન્લાર્જિંગ કરવામાં ઘણું જોખમ છે. ફિલ્મનું જીલેટિન સોલ્યુશનની ગરમીથી ફૂલે છે, જલદી ઓગળે છે અને ઘણીવાર તો ઇમલ્શનનું પડ ફિલ્મ ઉપરથી સરકી જાય તેટલું નરમ બની જાય છે. માટે આ ઋતુમાં દરેક ક્રિયા વખતે અગમચેતી અને સાવચેતી આવશ્યક છે.

ગરમીના દિવસોમાં ડેવલપમેન્ટ કરતાં ફિલ્મનું ઇમલ્શન નરમ બની જતું, અને કેટલીકવાર તો આકૃતિ બાંધનાર-બનાવનાર દવાનું ઇમલ્શન-થર, ફિલ્મ ઉપરનો આધાર તણછ તે પરથી ઊતરી જતું ઘણાએ અનુભવ્યું હશે. જીલેટિન અને ઇમલ્શનની આ દશામાં નેગેટિવની પોપડીમાં ઘણી ખામીઓ આવે છે. સદ્ભાગ્યે આજ દવાનું અગર ઘસારાથી ફિલ્મની આકૃતિ તૂટી જાય છે, તેમાં ચીરાં ડાઘાં કે આડાઅવળા લીસોટા પડી નેગેટિવ બગડે છે; કોઈ વાર ફિલ્મના થરમાં અમુક પ્રકારની ડીઝાઇન દેખા દે છે તો કોઈ વાર તેના બંધારણમાં કેટલીક જાતના જાળીજાળી જેવા આકારો બની જાય છે.

દવાઓનું ગરમીપ્રમાણ વધુ હોય અગર જુદાંજુદાં સોલ્યુશનના ટેમ્પરેચરમાં તફાવત હોય ત્યારે ફિલ્મ ઉપરથી ઇમલ્શનનું થર ફૂલે છે અને નરમ બની ઊતરી જાય તેવું થાય છે. પરંતુ કોઈકવાર એવી રીતે નરમ બનેલું ઇમલ્શન સુકાવાથી સંકોચાય છે અને તેના બંધારણમાં અમુક જાતની ભાત પડે છે. આ સ્થિતિ યાને પરિણામને ફ્રિલિંગ (Frilling) અગર રેટિક્યુલેશન (Reticulation) કહે છે.

ફ્રિલિંગ થવાનાં બે કારણો હોય છે: (૧) ફિલ્મનું બંધારણ સહન ન કરી શકે તેટલી ગરમી હોય, એટલે કે ૭૫° F થી ૮૦° F ઉપરાંતનું સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર હોય ત્યારે ફ્રિલિંગ થાય છે (૨) ડેવલપમેન્ટમાં વપરાતા પાણી, ડેવલપર તથા હાઇપો સોલ્યુશન એ ત્રણે બાબતના ગરમીપ્રમાણમાં વધઘટ હોય, તેમના ટેમ્પરેચરમાં તફાવત હોય ત્યારે પણ રેટિક્યુલેશન ઉપજે છે.

ડેવલપિંગ સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર બરફથી ઠંડું કરેલું હોય અને તેમાં ફિલ્મને ધોવા બાદ પાણી અને હાઇપોમાં જરૂરી

ક્રિયાઓ કરી ડેવેલપમેન્ટ પૂરૂં કરતાં ઉપર વર્ણવેલી અસર જણાય તો માનવું કે ડેવેલપિંગ સોલ્યુશન, પાણી અને હાઇપો બાથ એ બધાંના ટેમ્પરેચર જુદાજુદા પ્રમાણમાં હશે. ખાસ કરીને ગરમીના દિવસોમાં દરેક બાથનું ટેમ્પરેચર સરખું જાળવવું જોઇએ ડેવેલપિંગ પ્રિન્ટિંગ તથા એન્લાર્જિંગ વખતે સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર ૭૦° F થી વધુ ન થવા દેવું. તેથી વિપરીત સ્થિતિમાં ફોટોગ્રાફી કરવાની જરૂર જણાય ત્યારે ફ્રિલિંગ થતું અટકાવવાના ઉપાયો લેવા પડે.

ફ્રિલિંગ અને રેટિક્યુલેશન અટકાવવા સારામા સારો એક જ ઉપાય છે: ડેવેલપિંગ સોલ્યુશનનું ટેમ્પરેચર બરફના ઉપયોગથી અગર બીજી રીતે ૬૫° થી ૭૦°F બનાવવું અને હાઇપોમા જીલેટિનને કઠણ કરનારી દવાઓ ઉમેરી ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ (Fixing Hardening Bath) બનાવવો.

ફટકડીમાં જીલેટિન તથા ફિલ્મ ઈમલ્શનને નરમ થતું અટકાવવાનો ગુણ રહેલો છે. બજારમાં ગાંધીની દુકાને વેચાતી ફટકડીનું અંગ્રેજી નામ પોટાશિયમ અગર પોટાશ ઍલમ (Potassium or Potash Alum) છે. હવે આપણે ફટકડીને બદલે ઍલમ શબ્દ વાપરીશું પરંતુ બીજા પ્રકારની ઍલમ—લાલ ફટકડી તે ક્રોમિયમ અગર ક્રોમ ઍલમ (Chromium or Chrome Alum) છે દવાવાળાઓની કે ફોટોગ્રાફીનો સામાન વેચનારની દુકાને તે વેચાય છે. ક્રોમ ઍલમની અસર સાદી ફટકડી કરતાં ધીમી હોય છે. એના ગાંગડા ભૂરા-નીલા રંગના હોય છે અને તેનું સોલ્યુશન ઘેરા લીલા રંગનું બને છે. પોટાશ ઍલમવાળા બાથમા પસાર કરેલી ફિલ્મને સારી પેઠે પુષ્કળ પાણીથી ધોવી પડે છે. આ ઍલમમાં ફિક્સ કરેલી ફિલ્મને ધોવામાં કચાશ રહેતાં, ફિલ્મ સુકાયેથી નેગેટિવ પર ડાઘાડાઘા પડેલા જણાય છે, જેને દૂર કરવામા પાછળથી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. ફટકડીના કારણે અગર બીજા કોઇ કારણસર પડેલા આ જાતના ડાઘાને સ્કમ (scum) કહે છે. એવી નેગેટિવોના પ્રિન્ટ અને એન્લાર્જમેન્ટ સારા થતા નથી અને ચિત્રો બગડે છે

ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ બનાવવાની રીત

૩૦ ઔંસ ગરમ પાણીમા ૧૨ ઔંસ હાઇપો ઓગાળી તેમાં ૧ ઔંસ પોટાશિયમ મેટાબાઇસલ્ફાઇડ ઓગાળી, સોલ્યુશનને ઠંડું પડવા દો. બીજી તરફ ૧૦ ઔંસ ગરમ પાણીમા ½ ઔંસ ક્રોમ ઍલમ પીગાળો. બેઉ સોલ્યુશન ઠંડા પડયેથી ક્રોમ ઍલમવાળું સોલ્યુશન ધીરેધીરે હલાવતાં હલાવતા હાઇપોમાં ઉમેરો.

ડેવેલપરમાંથી ફિલ્મને કાઢી ઉપલા બાથમાં નાખતાં પહેલા થોડીક પળ સુધી ફિલ્મને પાણીમા રાખવી કેમકે ડેવલપરની દવાઓ ક્રોમ ઍલમની અસરને અટકાવે છે.

ફિક્સિંગ બાથની અસર ધીમી થાય અગર તે બાથ ડહોળો બને ત્યારે દવાઓ વપરાઇ ગએલી ગણી તે બાથ ફેંકી દઇને તાજો બાથ તૈયાર કરવો.

પ્રિન્ટિંગ અને એન્લાર્જિંગમાં બ્રોમાઇડ કે ગૅસલાઇટ પેપરો માટે નીચેના પ્રમાણથી ઉપર મુજબ ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ તૈયાર કરવો

હાઇપો	૮ ઔંસ
પોટાશિયમ મેટાબાઇસલ્ફાઇડ	૧ ઔંસ
ક્રોમ ઍલમ	૫૫ ગ્રેઇન
પાણી	૪૦ ઔંસ

ક્રોમ ઍલમને બદલે પૉટાશ ઍલમ—ફટકડી વાપરનારે નીચે પ્રમાણે સોલ્યુશન બનાવવું.

હાઇપો	૧૬ ઔંસ
પાણી	૬૪ ઔંસ

બીજી બાજુ નીચે મુજબનું સોલ્યુશન તૈયાર કરો

પાણી	૧૦ ઔંસ
સોડિયમ સલ્ફાઇડ	૧ ઔંસ
સાઇટ્રિક ઍસિડ	૧ ઔંસ
પોટાશ ઍલમ-ફટકડી	૧ ઔંસ

ફટકડીનું સોલ્યુશન હાઇપોમાં ઉમેરો. ફિલ્મ અગર પ્લેટો માટે આ ફિક્સિંગ-હાર્ડનિંગ બાથ બહુ જ સારો અને અસરકારક છે.

બ્રોમાઇડ અગર ગૅસલાઇટ પેપરોથી પ્રિન્ટિંગ એન્લાર્જિંગ કરવામાં હાઇપો સોલ્યુશન નરમ કરવું ઠીક છે માટે ઉપલા બાથમા ⅓ ભાગનું પાણી ઉમેરીને તે વાપરવું.

ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

પહેલું ઇનામ: 'સફર'–ભાઇ સૈયદ અહમદ (ડભોઈ); બીજું ઇનામ: 'રકની રોજી'–ભાઈ કનુ રાવત (અમદાવાદ); ત્રીજું ઇનામ: 'તાડછેદન'–ભાઈ કનૈયાલાલ જોષી (અંકલેશ્વર).

ઉત્તેજના ઇનામ: 'સંતોષનાં સ્મિતહાસ્ય'–ભાઇ દેવેન્દ્ર દેસાઇ (ભાવનગર)

નોંધપાત્ર (૧) 'અધરસ્તે'–ભાઈ પ્રાણલાલ પટેલ (અમદાવાદ); (૨) 'દેવદ્વાર'–ભાઇ ડી બી ઓપાકર (અમદાવાદ); (3) 'પેટની ફિકર'–ભાઈ સૈયદ અહમદ (ડભોઇ). ભગવન્તરાવ

સુધારો

ચાલુ વર્ષના અંક ૧૫૮મા આવેલી 'કાયદાનું રાજ' નામની વાર્તામાં અજાણતાં એક ભૂલ રહી ગઈ છે. ૯૦ અલી કોઇ જગમા નહિ પણ મસ્જિદમા તેમના દુશ્મન અબ્દુલ રહેમાનને હાથે, નમાઝ પઢતા પઢતા [illegible] — દે. વા.

જીવનનું પરોઢ

પ્રકરણ ૧૪મું : તરતા ગામમાં

આ લેખમાળાના ૧૩મા પ્રકરણ તરીકે 'હિંદી મહાસાગરને પેલે પાર' શિર્ષકનો જે છપાતો ગયા અંકમા અપાઈ ગયો, તે વસ્તુતઃ આ ૧૪મા પ્રકરણ પછીનું પ્રકરણ હતું. તે ભૂલથી પહેલું અપાઇ ગયું તે માટે ક્ષમાપના સાથે, તેને આ પ્રકરણને અનુસંધાને વાચવા વિનતિ છે.

'સોમાલી' સ્ટીમર, જેના ઉપર અમે સવાર થયા એ વિલાયત જનારી મોટી મોટી સ્ટીમરોના લેખામાં ન આવે એટલી નાની હતી. છતા એ ઓછી મોટી ન હતી. ખૂબ લાંબી પહોળી અને અનેક માળવાળી હતી. તેમા રસ્તાઓ અને ગલીઓ એટલી હતી કે નવો આવનાર ભૂલા પડી જાય. જ્યા જુઓ ત્યાં ટોળેટોળાં લોકો નજરે પડતા હતા. ઘેટાં બકરાનાં તો ઘણુ હતા. મરઘાં અને બતકા હતા. આખું ને આખું ગામ જ ઉપાડીને જાણે દરિયા પર તરતું મૂકી દીધું હતુ.

અમને વળાવવા આવેલા મુરબ્બીઓ અને મિત્રો બીજું ભૂંગળું વાગતા સ્ટીમર પરથી નીચે ઊતરી ગયા અને હું ઠેઠ ઉપલા તૂતક પર જ્યા સ્ટીમરનુ મોટું ભૂંગળું હતું ત્યા જઇ પહોંચ્યો. સામાન્યરીતે સ્ટીમરનાં ભૂંગળાં એક જ રંગના—કાળાં કે પીળા હોય છે. પણ 'સોમાલી'નું ભૂંગળું લાલ, પીળા અને ધોળા, પાચ છ રંગના પટ્ટાવાળું હતું. ઇંદ્રધનુષ્યના રંગો એકબીજા પાસે આવી જેમ ખીલી ઊઠે છે તેમ એ ભૂંગળા પરના રંગો એકએકથી ચડિયાતા લાગતા હતા. જમીન પર દૂર સુધી એ નજરે પડતું ને જોનારને આકર્ષતું. પચાસ સાઠ ભેંસ એક સાથે ભાંભરતી હોય એવો અવાજ એ ભૂંગળામાંથી બે વાર નીકળ્યો એ સાંભળી ત્રીજી વાર એને વાગતું જોવાનું મને મન થયું. અનેક ભેંસો જેટલું એ જાડું છે તેથી જ એ આવી રીતે ભાંભરે છે કે શું ? ઉપર ચડી એ કેમ વાગે છે એ તપાસી તપાસીને હું જોવા લાગ્યો. પણ કંઇ માલૂમ પડ્યું નહિ. ઘણી વાર રાહ જોતો રહ્યો, પણ ભૂંગળું તો વાગે જ નહિ એટલે હું થાક્યો અને ત્યાં બાંધી રાખેલી ચાર હોડીઓને પ્રદક્ષિણા કરી જોવા માંડ્યો. સ્ટીમર ડૂબવા લાગે કે તરત એ હોડીઓ દરિયામા ઉતારી ટપોટપ બધા માણસોને એમા બેસાડી હોડીઓને દૂર લઇ જવામા આવે છે એમ મને પિતાશ્રીએ કહેલું. એમ પણ કહેલું કે આટલે ઊંચેથી હોડીને દરિયામા એક બે મિનિટમા ખલાસીઓ ઉતારી દે છે. આવડી હોડીને એટલી જલદી શી રીતે ઉતારી શકાતી હશે? ધારીધારીને જોતા જણાયુ કે હોડી ગરેડી પર લટકાવેલી છે.

હોડી જોવામા મારૂં ધ્યાન હતુ એટલામા તો ભોઓઓઓઓઓ કરતો અવાજ થયો અને મારા ઉપર વરસાદની માફક પાણી પડવા માંડ્યુ. હું ભીંજાઇ ગયો. જરાક પાછો હઠીને જોઉં છું તો જાડું ભૂંગળું નહોતું વાગતુ, પણ એ ભૂંગળાની અડોઅડ બેત્રણ આગળ પહોળી નળી વાગતી દેખાઇ. એમાંથી જોશભેર વરાળ નીકળતી હતી અને તેનું પાણી થઈ જઇ તૂતકના કેટલાય ભાગ પર વરસતુ હતુ.

ભૂંગળું વાગી રહ્યું કે હું દોડતો પહેલા વર્ગના તૂતક ઉપરથી બીજા વર્ગના તૂતક પર નીચે ઊભેલા સ્નેહીઓને છેલ્લા રામરામ કરવા નીચે પિતાશ્રી પાસે પહોંચ્યો. બધાને હાથ જોડ્યા ન જોડ્યા ત્યા તો અમે ઊભા હતા તેની નીચેના ભાગમાંથી સ્સીઇઇઇઇ સ્સીઇઇઇઇ સ્સીઇઇઇઇ કરતી વરાળ નીકળવા લાગી. ટણણન્ ટણણન્ કરતી ઘંટડીઓ અમારી પછવાડે આવેલા પાંચેક માળના એન્જિનરૂમમાંથી સંભળાવા લાગી. અને લાગલું જ ધડાંગ ધંગ ધંગ ધડાંગ ધંગ કરતું એન્જિન ચાલતું સંભળાયું. વળી સ્ટીમરને એક છેડેથી ધડધડ ધડધડ ધડધડ એવો બહુ જ કઠોર અવાજ

આવવા લાગ્યો. કોઇએ કહ્યું કે 'એ, લંગર પણ ઊપડ્યું' હું ઊભો હતો એ કઠેડા ઉપરથી લંબાઇને જોયું તો મૂઠભર જાડી કડીઓવાળી એક સાંકળ દરિયામાંથી ઉપર ખેંચાતી દેખાઇ. મને થયું કે હમણાં લંગર દેખાશે, પણ સાંકળ પૂરી થાય જ નહિ હું આખરે થાક્યો અને એ લાંબુંલાંબું લંગર જોવાનું પડતું મૂકી નીચે નજર કરી તો ધક્કાની ભીંતને અડોઅડ ઊભેલી સ્ટીમર દિશા બદલતી દેખાઇ. અમારી ને સ્નેહીઓની વચ્ચે પાંચ છ હાથનું અંતર પડી ગએલું જોયું.

કાંઠેથી સ્ટીમર ચાર આઠ વાભ દૂર નીકળી ગઇ એટલે મારી આગે દરિયામાં એક નાળિયેર અને એક પૈસો પધરાવ્યા. આસપાસ કેટલાક ખારવાના છોકરાઓ હોડી લઇને ફરતા હતા તેમાંના એકે વાંદરાની ઝડપે પૈસાને ઝીલી લીધો અને પાણીમાં ડૂબવા ન દીધો. બીજી તરફ નાળિયેર માટે પણ એક બે જણ લડતા દેખાયા. આ લડાઇ રસપૂર્વક જોતો હતો ત્યાં મારો પગ એકાએક હમડાવા લાગ્યો ચમકીને જોઉં છું તો એક જાડા સળિયા ઉપર મારો પગ હતો અને તે સળીઓ એક તરફ ખેંચાતો હતો. વળી થોડી વારમા ઊલટી દિશામા ખેંચાવા લાગ્યો. પિતાશ્રીને મેં પૂછ્યું, 'આ શું છે?' તેમણે કહ્યું કે એ સુકાન સીધું રાખવાના સળિયા છે. કેપ્ટન ઉપર બેઠોબેઠો જેમ ચક્કર ફેરવે એમ આ સળિયા આઘાપાછા થાય અને સુકાન સીધું રહે. સ્ટીમર કે વહાણનો મુખ્ય આધાર આ સુકાન પર જ હોય છે. એ સળિયા કેટલા લાંબા છે, ક્યાંથી નીકળે છે વગેરેની શોધમાં હું નીકળ્યો.

અમે જે તૂતક ઉપર ઊભા હતા તે બેએક ખાટલા ઊભા સમાય એટલું પહોળું હતું. વચ્ચેના ભાગમાં એન્જિનરૂમ હતો. અને બીજી બાજુ પાછું એવું જ તૂતક હતું. બીજી બાજુના તૂતકને છેડે પણ પેલો સુકાનનો સળિયો આઘોપાછો થતો મેં જોયો. પાછળ, તૂતક પરથી એક મજાનું દૃશ્ય નજરે પડ્યું. અમારી સ્ટીમરથી થોડે છેટે એક પૂલ ગોળ ફરતો દેખાયો. મોટા ઘેરાવામાં કિલ્લા જેવી પાળ બાંધી સ્ટીમરોને પડી રહેવા માટે દરિયાના થોડાક ભાગને સરોવર જેવો બનાવી દીધો હતો. ને પાળનો એક કટકો આ ફરતો પૂલ જણાયો. એ પાળ ઉપર ધોરી રસ્તો પણ હતો. કેટલીક ઘોડાગાડી, સાઇકલો આ પૂલ ફરી જવાથી ઊભી રહી ગઇ હતી. પૂલે આપેલા માર્ગમાં થઇ અમારી સ્ટીમર ગોદીમાંથી બહાર નીકળી ખુલ્લા દરિયામાં પહોંચી કે પૂલ પાછો વસાઇ ગયો ને તેની છાતી પર થઇ ગાડીઘોડા પાછા પોતપોતાને માર્ગે ચાલતા થયા. અમારી સ્ટીમરે પણ તેની ગતિ નજરે પડે એટલી ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું. અમારા સ્નેહી સંબંધીઓ હવે એકએક આંગળ જેવડાં જ દેખાતા હતાં. ધીમેધીમે કિનારા પરનાં મકાનો પણ નાનાં થવા લાગ્યા ને મુંબાઇ દૂર ને દૂર જવા લાગ્યું. સાંજ સુધી તૂતક પર ઊભા રહી અમે બધું દૃશ્ય જોયા કર્યું થોડી વારમાં દરિયાના ભૂખરા પાણી પર સુરખી પાથરતો સૂર્ય લાલચોળ બની દરિયામાં ડૂબી ગયો. અસ્ત પામતા સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કરી અમે તૂતક પરથી ઊતર્યાં ને અમારી ઓરડીમાં આવી નાસ્તોપાણી કર્યાં.

અમારી પાસે ફીનિક્સથી આવ્યા ત્યાર ની બીજા દરજ્જાની વાપરી ટિકિટ હતી. અમારા સાથમાં જમનાદાસ કાકા નવા હતા. તેમણે બીજા વર્ગનું ભાડું ન ખર્ચતાં ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ લીધેલી. બીજા વર્ગની ઝાઝી ટિકિટને જોરે અમે પહેલા વર્ગમાં અડ્ડો જમાવ્યો અને જમનાદાસ કાકા પોતાની આરામખુરસી અને થોડી ચોપડી લઇ ત્રીજા વર્ગમાં ગયા. અમે બાકીનાં પાંચ જણ ઓરડીમાંની ચાર અભરાઇ પર પાથરેલી પથારી પર ગોઠવાયાં.

સવારે ઊઠી ઓરડીમાં ગોળ બારીમા નીચે આવેલી નળકુંડી પર દાતણ કરી એન્જિનરૂમની બીજી તરફ શૌચ અને સ્નાન માટે ગયા. નહાવાની ઓરડીમાં સગવડ કરતાં યે સફાઇ ચડી જતી હતી. શૌચકૂપમાં પણ બધુ ચળકતું સુઘડ અને ત્યાં બેસી રહેવા મન લલચાય એવું હતું નહાવા માટે 'સ્ટુઅર્ડ' (ખલાસી હજૂરીઓ) પૂછી ગયો કે ટાંઢું પાણી લાવું કે ઊનું? પહેલાબીજા વર્ગની દરેક ઓરડીમાં કામ કરવા જુવાન સ્ટુઅર્ડો મુકરર હતા.. તેઓ બહુ ચપળતા અને સુઘડતાથી કામ કરતા. અમારી ઓરડીમાં સવારે સૂર્યોદયની સાથે સ્ટુઅર્ડ આવી પહોંચતો. પીવાના પાણીનો કાચનો કૂજો ને પ્યાલા, તેમાંનું ફર્નિચર, પથારીઓશીકાંના ચાદર ગલેફ ટુવાલ બધું સાફ ને ડાઘ વિનાનું બનાવી જતો. અમે જ્યારે જે કંઇ

માગીએ તે પાંચ મિનિટમાં તે હાજર કરી દેતો. ટૂંકમાં અમારી સગવડ અને આરામનો પાર ન હતો. અમે વૈષ્ણવ એટલે રાંધવાનું, વાસણનું અને એવું બીજું કામ જાતે જ કરી લેતા, તેથી અમારું કામ તેમને ઝાઝું પહોંચતું નહિ. અમારો સ્ટુઅર્ડ તેથી અમારા પર વધારે ખુશ રહેતો.

નહાવાધોવાનું પત્યું કે વગરવિલંબે હું તૂતક પર પહોંચ્યો ને મુંબાઈનો કિનારો દેખાતો હોય તો જોવાને ચોતરફ તાણીતાણીને નજર નાખી, પણ કંઈ દેખાતું ન હતું. આગલે દિવસે દેખાતાં વહાણ, સ્ટીમર, દીવાદાંડી બધું જ અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. ચોતરફ પાણી, પાણી ને પાણી જ દેખાતું હતું. મોજાંની લહેરીઓ ઊંચાનીચી થતી હોવાથી કોઈએ આકાશ જ નીચે બિછાવી દીધું છે કે શું એવો ભ્રમ થતો ન હતો. દૂર દૂર મોજાં ફૂટી જઈ ધોળા ફીણ દેખાતા હોવાથી સમુદ્રમાં છીએ એવું લાગતું હતું. મુંબાઈનું ડોળું પાણી દેખાતું બંધ થયું હતું અને લીલાશ પડતું પાણી દેખાતું હતું. અમારી સ્ટીમર પણ પાણી કાપતી આગળ ને આગળ ધપ્યે જતી હતી. આગળ જાય છે એટલું જ જણાતું હતું,—કઈ દિશામાં, ક્યાં જઈ રહી છે એ કંઈ કળાતું ન હતું. કળાતી હતી ફક્ત ક્ષિતિજ. સ્ટીમર ડોલ્યા કરતી હતી તેથી દરિયો ઘડીકમાં માથા ઉપર ચડી જતો દેખાતો અને ઘડીકમાં પગની નીચે ઊતરી જતો જણાતો. દરિયો એટલે દરિયાનું પાણી નહિ પણ દૂર દૂર આકાશ સાથે જોડાયેલી દરિયાની ધાર. પિતાશ્રી ઉપર આવ્યા અને તેમણે પણ આખું દૃશ્ય જોયું ને બોલ્યા કે, 'હવે સાત દિવસ સુધી પાણી સિવાય બીજું કશું દેખાવાનું નથી. સાતમે દિવસે સિશેલ્સના ટાપુ આવશે.'

ઠીકઠીક દિવસ ચડ્યો ત્યાં સુધી મેં સમુદ્રદર્શન જ કર્યા કર્યું. બપોર થતાં સમુદ્ર જોવાનો મોહ ઊતરી ગયો અને હું જમનાદાસકાકાની જગ્યા જોવા ગયો. અમારી પહેલા બીજા વર્ગની કોટડીઓની હાર પૂરી થતી હતી; તેની બંને બાજુએ મોટાં ચોરસ તૂતક હતાં. એ તૂતકમાં રાંધવાના લોઢાના ચૂલા, માલની હેરફેર કરનારા ઊંટડા (ક્રેન) અને વચ્ચોવચ્ચ એક ખૂબ ઊંચો થાંભલો આવેલા હતાં. બંને તૂતક સરખા જ હતાં. આ તૂતકની નીચે બે ત્રણ ભોંયરાં હતાં. નીચેના ભોંયરામાં તો માલ ભરેલો હતો, પણ સૌથી ઉપલા એટલે કે પહેલા ભોંયરામાં ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓને ભર્યા હતા. લોકો એને ફાલકો પણ કહેતા.

ફાલકામાં ઊતરીને મેં જોયું તો સેંકડો ઉતારુઓ અડોઅડ પથારી કરીને તથા પોતાની પેટીઓમાંથી નાના વાડા બાંધીને પડ્યા હતા. સ્ટીમર ડોલવાથી ફેર આવી કેટલાયને ઊલટી થતી હતી. ઊબકાના અવાજો બધેથી સંભળાતા હતા. કોઈ માટીના કૂંડામાં તો કોઈ તદ્દન જમીન પર જ ઊલટી કરતા હોવાથી બધું બહુ સૂગામણું થઈ પડ્યું હતું. અધૂરામાં પૂરું બીડીના ધુમાડાથી આખો ફાલકો ગંધાઈ ઊઠ્યો હતો. બાળકો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને ઊલટીથી માંદલા થઈ ન ગયેલા સિવાયના બીજાં માણસો ચચ્ચાર આઠ આઠનાં કૂંડાળામાં બેસી, ગંજીપો રમતા હતા તે તરફ મારું ધ્યાન ગયા વિના ન રહ્યું. ગંજીપો નહોતા રમતા એ કોઈ નાટકનાં ગાયનો ગાવામાં, ચા ગાંઠીઆ ખાવામાં, અને કોઈ કોઈ ધક્કામૂક્કી અડપલાં ને પરસ્પર જેવાતેવા શબ્દો સંભળાવવામાં ગૂંથાયા હતા. હું ફરતો ફરતો બધું જોતો હતો ત્યારે એક બે મંડળીએ મને પોતાની પાસે બેસાડ્યો, પરંતુ એમના મોમાંથી નીકળતી તમાકુની ગંધથી અને થોડી વારમાં જ તેમણે માંડેલી હસાહસ અને એકબીજાની મશ્કરીઓથી કંટાળી જઈ હું ત્યાંથી ભાગતો થયો. વળી ભોંયરામાં હવા અજવાળું યે ન હતું તેથી પણ હું અકળાયો ને જોવાનું પૂરું કરી ઉપર ચાલ્યા જવાની ઉતાવળ કરી.

ભોંયરામાં હવા આવવાને ઊંચેના ભાગમાં ગોળ બારીઓની હાર એટલી ઊંચી હતી કે બહાર ઊછળતા મોજાંઓની છાલક અંદર ન આવી શકે. કોઈ વાર જ્યારે પવન ફૂંકાય અને મોજાંઓ ગુસ્સામાં આવી જાય ત્યારે એ બારીમાંથી આવી તેઓ હિંદુ-અહિંદુ કશું તપાસ્યા વિના બધાને સર્વતીર્થનું સ્નાન કરાવી દે ખરાં, પણ શાંત મનોહર મોસમમાં તો એ બારીમાંથી ભંડકમાં પ્રકાશ ને હવા સારી પેઠે અંદર લઈ શકાય. પરંતુ આપણા દેશવાસીઓ નકામા પવન અને શરદીથી ડરી એ બારીઓ બંધ રાખતા હતા અને અંદરનું વાતાવરણ વધુ અકળાવનારું થઈ પડ્યું હતું. ઊલટી અને બીડીની ગંદકી, પાનની પિચકારીઓ, કપડાના ગાભા વગેરે જોઈને મને હવે ત્રાસ છૂટ્યો, એટલે

પથરાતાં. ગોટી પહોળી પાકી સડક પરની બંને કિનાર જેવી સીધી હોય તેવી જ સીધી, જાણે સમુદ્રમાર સ્ટીમરને માટે કોઇ સડક તૈયાર કરી ન હોય! એ જલપંથ બહુ જ મોહક દેખાતો. મને થતું કે સ્ટીમરના કઠેડા પરથી કૂદી પડી એ સુંદર સડક પર થોડી લટાર મારી હોય તો કેવી મજા! પણ એ મજા તો કોઇ પરીનો બાળક લઇ શકે; હું લેવા જાઉં તો મજા સોસરવી નીકળી જાય એની મને ખબર હતી. ઊગતા કે આથમતા ચંદ્રનો રૂપેરી પટો ક્ષિતિજથી સ્ટીમર સુધી પથરાએલો દેખાતો, તેનાથી જરા યે ઓછો ઊતરે એવો સ્ટીમરે નીપજાવેલો એ જલપથ રાતના અંધારામાં ન દેખાતો. જો કે રાત્રે એ જોવા મને કોઇ ઊભવા ન દેતું. સાંજે દીવાબત્તી થયે પૂરો કલાક ન વીતે ત્યાં મારે પથારી પર પહોંચી જવું પડતું.

જ્યારે બહુ ગરમી જણાતી ત્યારે રાત્રે ઓરડીમાં સૂવાને બદલે તૂતક પર પથારી પાથરી અમે સૂતા. અંધારામાં યે પથારીમાં બેઠા બેઠા સમુદ્રમાં અનેક જાતના ચળકાટ દેખાતા. મોજાં ભાગી ફીણ ફેલાવાથી ફૂલના હાર વેરાએલા હોય એવું લાગે. એ ઉપરાન્ત આગિયા જેવા હજારો અને લાખો કીડા પાણીમાં અહીંથી તહીં જતા હોય એવું દેખાતું. હું એને દરિયાના આગિયા માનતો, પણ એક વાર પિતાશ્રીએ કહ્યું કે 'એ ફૉસ્ફરસ છે, જીવડા નથી.'

જેમ પાણીમાં તેમ આકાશમાં વાદળાં જોવાની યે મજા તૂતકની પથારીમાં પડ્યાપડ્યા આવતી. કોઇ મગર જેવું વાદળું હોય તે ઘડીકમાં હાથીના આકાર જેવું થઇ જાય. કેશુ, કૃષ્ણ ને હું એ હાથી છે કે મગર છે તેની ચર્ચા ચલાવતા હોઇએ, ત્યાં તો એ મોટા મિનારા જેવું થઇ જાય ને વળી ઝાડ બની જાય. સમુદ્ર અને આકાશના આવા આખામાં ન સમાય અને જીભે ન કથાય એવાં દૃશ્ય સાથે મારી બાની વાર્તાઓ ભળતી ત્યારે જે રસ ખીલતો તે કોઇ નાટક કે કાવ્યમાં હજુ સુધી અનુભવ્યો નથી. મોટે ભાગે મારી બા ભાગવતની વાર્તા કરતી. કૃષ્ણ ભગવાને બકાસુરને માર્યો, દાવાનળ પીધો, પૂતનાની છાતી ચૂસી લીધી, નાગદમન કર્યું એ કથાઓને જાણે પ્રત્યક્ષ જોઇ રહ્યા હોઉં એવું લાગતું. બકાસુરની આકાશ સુધી ફેલાતી ચાંચ જાણે સમુદ્રનું પાણી ને આકાશનાં વાદળાં છે એવું લાગતું અને તેમાં કૃષ્ણ ભગવાનના ધણને સ્થાને અમારી સ્ટીમર ઘુરકે જતી ભાસતી. આવી કલ્પનાઓના આનંદમાં ઊંઘ ક્યારે આવી જતી તેની ખબર ન પડતી.

ગીતાનો અગિયારમો અધ્યાય શીખ્યો ત્યારે તેમાંના વિરાટ સ્વરૂપના વર્ણનથી અનેક પ્રકારના ભાન પેદા થયા હતા. ખગોળશાસ્ત્રની કણિકાઓ જાણવા મળી ને આકાશગંગા તથા સૂર્યથી હજારોગણા તેજવાળા સૂર્યો, તેમનાં અંતર ને શક્તિની કલ્પનાઓથી દિઙ્મૂઢ થયો હતો. પણ વિરાટ દર્શનનો જે ભવ્ય રસ અને તન્મય કરી દેનારી છાપ એ નાની વયે હિંદી મહાસાગરને ખોળે નાજુક સ્ટીમરમાં વિહરતા પડી તે અનોખી જ હતી. એનું વર્ણન ને વિશ્લેષણ કરવા જતાં દિલમાં સચવાએલું ચિત્રરત્ન ચૂંથાઇ જતું લાગે છે.

એક બપોરે એક બુઢ્ઢો ખલાસી પોતાથી યે વધુ જીર્ણ વાવટો પાથરી, તેને જ્યાંત્યાં થીગડાં દેતો બેઠો હતો. મેં પૂછ્યું: 'કોઇ દિવસ નહિ ને આજે વાવટો લઇને કેમ બેઠા છો?' તેણે જવાબ આપ્યો: 'કાલે આપણે સિશ્યેલ્સ પહોંચશું ત્યારે વાવટો આ ઊંચા થાંભલા પર ચડાવવો પડશે. વાવટો ન ચડે તો સ્ટીમરને કોઇ બંદરમાં જવા ન દે.' એની વાત સાચી હતી, કલાક બે કલાક પછી ભંડકના ચોકમાં બંધ પડેલાં ટાઢાં યંત્રો સચેતન થયાં. જે નળો પર રોજ પગ મૂકી ચાલતા તે પર પગ મૂકતાં દઝાવા લાગ્યું. બંદરમાં માલ ચડાવવાઉતારવા માટે ઊંટડાઓ—'ક્રેન' ચાલુ કરવા ખલાસીઓ તેના બધા ભાગો તપાસી તપાસીને જોવા ને સુધારવા લાગ્યા.

પૂરો એક દિવસ આ તૈયારીઓમાં ન વીત્યો ત્યાં દૂરદૂર વાદળાં જેવું કંઇક દેખાવા લાગ્યું. ઉતારુઓએ દૂરબીન માંડી જોવા માંડ્યું. એ જમીન છે, એ કાંઠો છે એમ થોડી વારે ખાત્રી થઇ અને બધા ઉતારુઓમાં ઉત્સાહ ફેલાઇ ગયો.

સિશ્યેલ્સ દ્વીપ પહોંચવાના આનંદ કરતા યે મહાસાગર નિર્વિઘ્ને ઓળંગી ગયાનો આનંદ વધુ હતો. હજુ આફ્રિકા આઘું હતું, છતાં 'આરો નહિ, ઓવારો નહિ, પાળ કે પડથારો નહિ,' એવા સાગરનો એક છેડો નજરે પડ્યો તેનો એ આનંદ હતો.

પ્રભુદાસ ગાંધી

ઘર બાળીને ગામ બચાવ્યું

જાપાનના એક ગામડામાં એક કૂબાના બારણા આગળ હાગમુચિ નામે એક ડોસો તથા તેનો નાનકડો પૌત્ર બેઠા હતા. કૂબો એક નીચી ટેકરીને માથે હતો, ને ત્યાંથી સમુદ્ર દેખાતો હતો. અડખે-પડખે ખેતર હતાં, તેમાં મોલ પાકી ગયા હતા તે તડકામાં સુવર્ણરંગે ચમકતા હતા ને પવનમાં હીંચકતા હતા.

હાગમુચિ તથા તેનો પૌત્ર બે જણ જ ત્યાં હતા. ઘરનાં બીજાં માણસ ટેકરીની તળેટીએ ગામ હતું ત્યાં ગયાં હતાં. આજ કોઇ તહેવાર હતો, એટલે વૃદ્ધ પુરુષ તથા છોકરા વિના બીજાંબધાં મિત્રો સાથે મોજ કરવા નીકળી પડ્યાં હતાં. દીવડા લઇને એ ફરતા સરઘસને કૂબાના બારણા આગળ આ બેય જોતા બેઠા હતા, અને છેટેથી ગીત તથા નાચનો ધ્વનિ સંભળાતો હતો. ખેતરમાં દાખડો બહુ કર્યો હતો એટલે ડોસો થાક ખાતો હતો, અને છોકરો એના પગ આગળ રમતો હતો.

નીચે આવી રહેલા ગામનાં ખોરડાંની ઓલી કોર સમુદ્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરતો હાગમુચિ બેઠો હતો, ત્યાં નાનો છોકરો સમુદ્રગામી વહાણની, અને એક દિવસ એમાં બેસીને નવા દેશ જોવાની પોતાની અભિલાષાની વાત કરવા મંડ્યો. એકાએક હાગમુચિને લાગ્યું કે આજ સમુદ્રનો રંગ ફરી ગયો છે. આખો દિવસ તોફાન જેવું તો હતું જ; પણ હવે પાણી નિત્ય કરતાં નીચું જણાતું હતું અને આઘે પાણીમાંથી બહાર ઊપડી આવેલી રેતીની ભેખડ હતી, જે પહેલાં એણે કદી નહોતી જોઈ. આમ બેઠો બેઠો તે જોતો હતો. ત્યાં, પોતે નાનો હતો ત્યારે પોતાના દાદાએ કહેલી એક વાત એને સાંભરી આવી. એવું બન્યું હતું કે સમુદ્રનું પાણી કાંઠેથી એટલે બધે આઘે ઓસરી ગયું હતું કે આ રેતીની ભેખડ દેખાવા મંડી હતી. પછી જુવાળ આવ્યો હતો તે એટલો આકરો આવેલો કે સમુદ્ર-કાંઠે બંધ હતો તે તૂટી જઇ, બધે પાણી ફરી વળેલું, કેટલાંય ગામડાં ધોવાઇ ગએલાં અને અનેક માણસો ઘરબાર વિનાનાં થઇ ગયાં હતાં.

હાગમુચિ તો ભયની ચોકી કરતો બેઠો. થોડીક વાર પછી એણે જોયું તો એક પ્રચંડ લોઢ દૂરથી જમીન તરફ ધસ્યો આવતો હતો. તે ઊઠ્યો અને ગામલોકને હાકલ કરી. પણ પવન ઊલટો વાતો હતો અને એટલે ઊંચેથી એની હાક કોઇ સાંભળી શકે એમ ન હતું. ડોસો વિચારમાં પડ્યો કે લોકોને સવેળા કેમ કરીને ચેતાવવા.

તરત જ એને એક યુક્તિ સૂઝી, જેથી કરીને લોકો ટેકરી ઉપર ભાગી આવે. ઘરની પાછળ રસોડામાં ચોખાના તપેલા નીચે દેવતા ભડભડ બળતો હતો. ડોસાએ એક લાકડી લીધી અને એને છેડે કપડું બાંધ્યું. પાસે પડેલી તેલની બરણીમાં લાકડી બોળીને ચૂલામાં સળગાવી. આ મશાલ ઝાલીને જ્યાં મોલ પાકીને લણણી સારુ તૈયાર ઊભા હતા, ત્યાં ખેતરમાં એ ગયો અને મોલમાં દેવતા મૂક્યો. મોલ એકદમ સળગી ઊઠ્યા અને જ્વાળા ઝપાટાબંધ આખા ખેતર ઉપર પથરાઇ ગઇ.

કોઇએ આ ભાળ્યું છે કે નહિ તે જોવા હાગમુચિએ નીચે નજર કરી. પણ ત્યાં તો ગાનતાન ચાલુ જ હતાં. એટલે ડોસાએ ઝટઝટ બીજી મશાલ કરી અને પોતાના કૂબાના છાપરાને આગ લગાડી. એ જોઇને છોકરો ભયભીત થઇ ગયો અને વિચારવા મંડ્યો કે દાદા ગાંડા તો નથી થઇ ગયા? પછી તરત જ તેણે નીચે ગામમાં મંદિરનો ઘંટ વાગતો સાંભળ્યો, જે આગ લાગે ત્યારે હંમેશાં વગાડવામાં આવતો. ટેકરી ઉપર લાગેલી આગ કોઇએ જોઇ હતી અને લોકોને હાગમુચિની વારે બોલાવતું હતું. વૃદ્ધ પુરુષ તથા તેના પૌત્રને આગથી બચાવવા સારુ લોકો પોતાના રંગરાગ છોડીને ટેકરીની ટોચે ધાયા. હાંફતા હાંફતા ઉપર આવ્યા ત્યાં તો નીચે પાણીના લોઢની પ્રચંડ ગર્જના સંભળાણી. પાણીનો ડુંગર કાંઠા ઉપર કૂદી પડ્યો અને

ગામનાં એક પછી એક બધાં ઘર તોડી નાખ્યાં. કેટલા યે ગાઉના વિસ્તારમાં પાણી ફરી વળ્યું, અને ઘર, ખેતર તથા ગામડાંના થોડી પળોમાં તો ધાણ નીકળી ગયો. પણ જે ડોસાની વારે ધાયાં હતાં તે લોકો બચી ગયાં.

આમ ઘરખેતરનો ભોગ આપીને હામગુચિએ સેંકડો ગામબંધુઓના જીવ બચાવ્યા. એના પુણ્ય-સ્મરણાર્થે તેમણે દેરડી બંધાવી. આજે પણ જાપાનના બાળકોને આ હામગુચિની વાર્તા કહેવામા આવે છે.

દેસાઇ વાલજી ગોવિંદજી

(મિસ સૅમ્બર્ટના અંગ્રેજી ઉપરથી)

મૂંઝવણ

કોઈ કહો પૂછું તે મુજને,
સાચું શું સમજાવો રે!

ભાળું આકાશે જ્યાં ચાંદો,
પૂછું બાને કેવો ચાંદો?
કહેશે, 'તારા જેવો માંદો',
થાતું, શું હું માંદો રે!
કોણ કહે, પૂછું તે મુજને
સાચું શું સમજાવે રે!
—કોઈ કહો૦

ત્યાં બાપા કહે ટપલી મારી,
'ધૂર્ત' શું બોલો મોઢું વકાસી?'
કોણ મઝા એ સમજે મારી?
ભાંગી ટપલી મારી રે!
કહેશો, ક્યાં જાવું મારે ને
કહું ક્યાં? સાંભળશે કો રે?
—કોઈ કહો૦

પૂછું જ્યાં કંઇ ના સમજાયે,
દિલમાં કંઇ ગુંચવાડો થાયે;
કોઇ સહાય ન થાતું ત્યારે
ઉલટો સૌ ધમકાવે રે!
મૂંઝવણ મારી વધતી ત્યારે
નવ થાતું કો મારું રે!
—કોઇ કહો૦

પંખી પેલાં અદ્ધર ઊડે,
તારલીઆની સાથે કૂદે;
કેવી મઝા! એ કેવા રાચે!
તાકી રહ્યો આકાશે રે!
કેવી મજા એ પંખીડાંને
તારલીઆ શું નાચે રે!
—કોઈ કહો૦

શી રીતે ચાલે આ ગાડી?
કેવું એન્જિન? કેવી ચાવી?
કહ્યું,'બતાવો;'બાપા બોલ્યા,
'જોજે મોટો થઇને' રે!
ધીરજને કૂહો કસવી કેવી?
ને અકળામણ આવી રે!
—કોઇ કહો૦

'સમજે નહિ ને કરે લવારો!'
'મોટો થા તું ત્યારે વારો!'
'ખાલી પકવે માથું શાનો?'
'કર મા તું કુટારો રે!'
ચારે કોરથી એ ઉચ્ચારો
ડગલે ડગલે ડારો રે!
—કોઇ કહો૦

ગુલાબ, ચંપો, ડોલર સુંદર,
ફૂટી કળી શી રીતે અંદર?
નવલા નવલા રંગો સુંદર!
શી રીતે એ થાતું રે?
બેનીને પૂછ્યું ત્યાં બોલી,
'ખાલી માથું ફોડે રે!'
—કોઇ કહો૦

હિનુભાઇ જોષી

મધુકરી

ભજની રે ભભૂતિ અંગે ચોળજે હો જી
મનમેરાને રમતો ભમતો આપ—
બાળજે રે જીવનના ખેલો ખેલતો હો જી;
સતને રે એંધાણે જોજે આપ
હૈયે હૈયે રામ રમીયા આદુના હો જી.

(કૌમુદી)

—સુંદરજી ગો. બેટાઇ

ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર

જેના નામ સાથે જ વિદ્વત્તા અને વિચારસ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ નજર સામે ખડી થાય એવા ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરના અવસાનથી મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યને એક ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે. એ પ્રચંડ આશાવાદી અને નિરલસ કાર્યકર્તાના અવસાનના સમાચારો ઓચિંતા તા ૧૧મી એપ્રિલ ને રવિવારનાં છાપાંની કટારોમાં દેખાયા પ્રેમચંદજીનું બનેલું તેમ જ એમના વિષે બનવા પામ્યું એમની માંદગીના કશા સમાચારો જાહેરને નહોતા સાહિત્યકારને જે કોર્ટ પર આપણે મૂક્યો છે તેનો એ પુરાવો છે

ડૉ. કેતકર પશ્ચિમના દેશોમાં ખૂબ ફર્યા હતા અને એ છતાં ઢંગધડા વગરના અંગ્રેજી પોશાકમાં, કલ્પનાના ભાર હેઠળ દબાએલા એમના સ્થૂલ દેહને રસ્તે ચાલતાં ચવાણું ફાકતાં કે કોઇ પુરાણી હૉટેલમાં બેસી નાસ્તો ઉડાવતા પકડી પાડવો એ સહજ વાત હતી એમાં, કૃત્રિમ શિષ્ટાચાર પ્રત્યેની એમની તિરસ્કારવૃત્તિ જ હતી

મધ્યપ્રાંતમાં આવેલા રાયપુર નામના ગામમાં ઇ ૧૮૮૪ માં એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો એમના પિતા ત્યાંના પોસ્ટમાસ્તર હતા. બાળપણથી જ જ્ઞાન સંપાદન કરવાની એમની ભૂખ જાગી હતી. હાઇસ્કૂલનો અભ્યાસ અમરાવતીમાં પૂરો કરી એ મુંબાઈની વિલ્સન કૉલેજમાં દાખલ થયા અને ત્યાં રોમન લૉ અને જ્યુરિસપ્રુડન્સ ઐચ્છિક વિષયો તરીકે લીધા. મરાઠી ભાષાની સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિની ત્યાંથી જ શરૂઆત થઈ. 'મહારાષ્ટ્ર વાગ્વિલાસ' નામનું માસિક એમણે શરૂ કર્યું. પરંતુ આજની આપણી શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં 'ભણતર' અને જ્ઞાનનો શોક્ય જેવો જે સંબંધ થઇ પડ્યો છે તે એમને પણ આડો આવ્યો પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ એમણે અભ્યાસ કર્યો જ ન હતો ને વળી પાછા ઇતર અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માંડ્યા હતા, એટલે બી.એ.માં એમનું નાવ ડૂબકાં ખાવા માંડ્યું

કેતકર બી એ. ન થયા, પરંતુ એમનું યુવાન હૃદય જ્ઞાનાર્જનની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી ઊભરાતુ હતું, એટલે પરદેશ જઇ શિક્ષણ પૂરું કરવાની એમને આકાંક્ષા થઇ. ૧૯૦૬માં એ અમેરિકા ઊપડ્યા અને ત્યાં કૉર્નેલ વિશ્વવિદ્યાલયમાં જોડાઇ ૧૯૦૯માં બી એ. અને એમ એની પદવીઓ મેળવી. આ સાલમાં જ એમણે 'હિંદુસ્તાનમાંની જાતિઓનો ઇતિહાસ' નામના નિબંધ પુસ્તકાકારે બહાર પાડ્યો, જેના પર લેખકના નામ તરીકે માત્ર 'સંપાદક મહારાષ્ટ્ર વાગ્વિલાસ માસિક' છાપેલું છે એ પછી ૧૯૧૧માં હિંદુ ધર્મ સંબંધી પ્રબંધ લખીને એ પી એચ ડી થયા.

અમેરિકાના વસવાટ દરમિયાન સંશોધનકાર્ય તરફ એમની વૃત્તિ વળી એ વિષયનો નામણે ત્યાંથી જ અભ્યાસ આદર્યો, ને આજીવન તેને વળગી રહ્યા. એ દિશામાં વધુ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી તે ઇંગ્લંડ પણ ગયા, પરંતુ ત્યાં કાળા-ગોરાના ભેદને અંગે તેમને જોઇએ તેવું ક્ષેત્ર ન મળ્યું ને ઇ. ૧૯૧૨માં એ પાછા હિંદ ફર્યા. એક વર્ષ કલકત્તા વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં અર્થશાસ્ત્ર અને શાસનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. પછી મુંબાઇ ગયા અને ત્યાં અનેક દિશામાં પ્રવૃત્તિઓ આદરી 'સિલેક્ટ બૅંક' એમણે ખોલી, પણ તેમાં નિષ્ફળતા મળતાં એ બાજુની પ્રવૃત્તિ પડતી મૂકી અને 'રાષ્ટ્રધર્મ પ્રચારણ સંઘ' નામની સંસ્થા ઊભી કરી. આ સંસ્થાનું કાર્ય ત્રિવિધ હતું: એક તો હિંદની ભાષાવાર પ્રાંત-

ડૉ. કેતકર

રચના કરવી; બીજું, પ્રાન્તિક વ્યવહાર બધો દેશીભાષામાં ચલાવવો; અને ત્રીજું, વિશ્વવિદ્યાલયમાં દેશી ભાષાની શિક્ષણપદ્ધતિ દાખલ કરવી આ સંસ્થાને આધને ઉત્કર્ષમાં ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું ડૉ. પટ્ટાભી સીતારામૈયા એને ટેકો આપનારાઓમાં મુખ્ય હતા.

ત્યાર પછી, સંશોધકજીવનનાં જે સ્વપ્ન પોતે સેવેલાં તેની સિદ્ધિ માટે ડૉ. કેતકરે પ્રયત્નો આદર્યા. એને પરિણામે એમના કીર્તિકળશરૂપ 'મરાઠી જ્ઞાનકોશ'ની રચનાનો જન્મ થયો. અનેકવિધ પ્રયત્નો બાદ 'મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ મંડળ લિમિટેડ'ની સ્થાપના થઈ. પ્રો. રાજવાડે પ્રમુખ થયા અને મંત્રી તથા વ્યવસ્થાપકનું પદ એમણે પોતે સંભાળ્યું ઇ સ. ૧૯૧૭થી જ્ઞાનકોશની સક્રિય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ. ૧૯૨૧માં એનો પહેલો ભાગ બહાર પડ્યો ને ૧૯૨૮મા એનો ત્રેવીસમો ભાગ પ્રગટ થયો. આ પ્રવૃત્તિ પાર પાડવામાં કેતકરને ઓછી મુસીબતો નહોતી નડી. ફ્રેંચ જ્ઞાનકોશકાર દિદેરોની માફક પૈસાની ટાંચ, શાસ્ત્રીય મતભેદો ને વિરુદ્ધ વાતાવરણનો તેમને ખૂબ સામનો કરવો પડેલો. એ માટે એ કાગળો લખતા એનો કોઇ જવાબ ન આપતું, પુસ્તકો મોકલતા એ કોઇ પરત ન કરતું એક ઇતિહાસસંશોધકને આ કામમાં મદદ આપવા એમણે કહેતાં એણે જવાબ આપેલો કે, 'નાટકો લખી હું બાર મહિને હજાર રૂપિયા પેદા કાં ન કરું ?' પણ કેતકરે એવી એકે મુસીબતથી પોતાની જાતને રૂંધાવા ન દીધી ને દિદેરોના Le Neveu de Rameau જેમ જ એમનો જ્ઞાનકોશ આજે મહારાષ્ટ્રીય વાઙ્મયની સમૃદ્ધિ બની રહ્યો છે. માત્ર પોતાના અદ્ભુત આત્મવિશ્વાસને લઇને જ એમણે એ કામ પાર પાડ્યું એમ કહી શકાય એમને પહેલેથી જ ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે એ મહદ્કાર્ય માત્ર સ્વાવલંબનથી જ પાર પાડી શકાશે એ દિશાનું જ્ઞાન એ અમેરિકામાં રહેલા ત્યારે જ ત્યાંના જ્ઞાનકોશના સંપાદકોને મળી, એમણે મેળવી લીધું હતું.

એમના ઇંગ્લેંડનિવાસ દરમિયાન એક વિદૂષી બાઇ મિસ એડિથ વિક્ટોરિયા કોહનનો એમને ભેટો થઇ ગએલો. એમની સંશોધકપ્રવૃત્તિ પર એ બાઇ મુગ્ધ બન્યા હતાં. એમના બીજા પણ સદ્ગુણોથી પ્રેરાઇને તેમણે એમના જીવનસાથી બનવાનો નિર્ણય કર્યો અને સ્વદેશ, મિત્રો, સ્નેહીજનો સર્વેને છોડી, ૧૯૧૯માં તે હિંદ આવ્યાં અને પ્રાત્યસ્તોત્ર વિધિ દ્વારા હિંદુસંસ્કાર સ્વીકારી ડૉ. કેતકર સાથે લગ્નગ્રન્થિથી જોડાઇ ગયાં. પૂર્વેનાં આ મિસ કોહન ને હાલનાં શ્રીમતી શીલવતી દેવી. ડૉ. કેતકરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં અને પુસ્તકોના વેચાણમાં એમણે જબર મદદ કરી છે એવું કાર્યૈક્ય અને તાદાત્મ્ય બહુ થોડાં જોડાંમાં જ નજરે ચડે.

ડૉ. કેતકર જ્ઞાનકોશ જેવા સંશોધનાત્મક કાર્યોમાં જ કંઇ નહોતા પૂરાઈ રહ્યા. લલિત વાઙ્મયની પણ એમણે અમોલ સેવા બજાવી છે. એ નવલકથાકાર અને કવિ પણ હતા. 'બ્રાહ્મણકન્યા', 'ગોંવસાસૂ', 'ગોંડવનાંતીલ પ્રિયંવદા', 'પરાંગદા', 'આશાવાદી' અને છેલ્લી અપ્રસિદ્ધ 'વિચક્ષણા' એમ છ લોકપ્રિય નવલકથાઓ એમણે લખેલી છે. એમની નવલકથા એટલે ગઇ અરધી સદીના મહારાષ્ટ્રીય જીવન, આકાંક્ષા અને વ્યક્તિજીવનનું જ્વલન્ત ચિત્ર. એમનાં લખાણોમાં જીવનની વિવિધતાનું માર્મિક નિરીક્ષણ છે, સ્વતંત્ર વિચારો છે અને જૂની રૂઢિશૃંખલાઓનું ભંજન છે. નવીન કલ્પનાઓ યોજવી એ એમનો નિત્યવ્યવહાર હતો. સભા જીતનારું વક્તૃત્વ પણ એમને વર્યું હતું હિંદની બધી ભાષાઓમાં જ્ઞાનકોશની આવૃત્તિઓ નીકળે એ એમનું મહદ્ સ્વપ્ન હતું. પણ એ પૂર્ણ ન થયું. ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં એનો એકેક ભાગ બહાર પડી, એ પ્રવૃત્તિ અટકી ગઇ

મહારાષ્ટ્રમાં જાતિભેદની જે અધમ વૃત્તિ પ્રવર્તે છે એને લઇને ડૉ. કેતકરનું સાહિત્ય અને સંશોધનનું કાર્ય જોઇએ એટલા પ્રમાણમાં પ્રકાશમાં નથી આવી શક્યું એ પોતે જાતિભેદમાં નહોતા માનતા, એટલે એમને અપમાનો પણ ખૂબ સહન કરવાં પડેલાં. વિદ્વાન અને પૂજ્ય ગણાએલી વ્યક્તિઓ સુદ્ધાંએ એમના પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવેલી ને એને પરિણામે જે માનના એ ભાગી હતા એ માન પણ મહારાષ્ટ્ર તેમને ન આપી શક્યું

એ માન તો ઠીક રહ્યું, પણ પોતાની પ્રવૃત્તિ આગળ ચલાવવા માટે યે એમને પોતાના વાચનલેખનના સમયનો ભોગ આપી પોતાનાં પુસ્તકો ખપાવવા રખડવું પડતું, ને એમનાં પત્નીને જર્મન ભાષાના વર્ગો લેવા પડતા. લોકપ્રિયતા નહિ, પણ લોકસેવા એમનો આદર્શ હતો. નહિતર પ્રોફેસરની કોઇક જેવી નોકરી તરછોડી, બજારમાંથી આણેલાં જૂનાં કપડાં તે ચાર આઠ આનાના જ઼પાની જોડા ચડાવી, મજૂર જેમ પોતાનાં પુસ્તકોની પોટલી ઉપાડી ઘરેઘર તે ખપાવવા નીકળવાની એમને શી જરૂર પડી હોત ? એવી સ્થિતિ મહારાષ્ટ્રે એમના પર ન લાદી હોત તો મરાઠી ભાષાને એમણે કેટલી સમૃદ્ધ કરી હોત ? જે સમાજમાં એક વિદ્વાન નિષ્પક્ષપાત અને નીડર વ્યક્તિને સ્વસ્થ ચિત્તે લખવાનો પણ અવકાશ નથી મળતો એને વિષે વધુ શું કહેવાપણું હોય ?

આવા એક ઉપેક્ષિત છતાં એકનિષ્ઠ સાહિત્યસેવક ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરનું તા. ૧૦મી શનિવારના રોજ પૂનાની સાસૂન હૉસ્પિટલમાં અવસાન થયું એમના શબને, એમનાં

પત્નીની ઇચ્છા મુજબ દફન નહિ કરતાં એક ટેકરી પર દફનાવવામાં આવ્યું છે ને એમની સમાધિ પર આંગ્લ કવિ રૉબર્ટ બ્રાઉનિંગની 'વૈયાકરણીની અંત્યક્રિયા' નામક કવિતાની આ લીટીઓ કોતરવામાં આવી છે:

'સર્વસાધારણ લોકો પ્રમાણે સાધારણ જગાએ એનું દફન કરવું યોગ્ય નથી. ટેકરીની ટોચ જ એને માટે યોગ્ય સ્થાન છે. સાધારણ માણસ પેઠે નજીવી વાતોમાં એ કદી રસ નહોતો લેતો. મહાન કાર્યો કરવાની એને ચિર આકાંક્ષા હતી, પણ એ પૂરી થયા પહેલાં જ તે આ જગત છોડી ગયો. સાધારણ માણસ એકેક પૈસાનો સંચય કરી, હજારોનો સંગ્રહ કરે છે; જ્યારે આ મહાપુરુષે આકાંક્ષા લક્ષાવધિની સેવી, પણ એક પૈસો મેળવ્યા સિવાય વિદાય લીધી. જે મહાન પંડિતે જીવનમાં જ્ઞાનસંચયનો જ વ્રત અંગીકાર કર્યો તેને સાદી જગાએ દફનાવવાનો વિચાર માની પણ કેમ શકાય? એનું તો એવા જ સ્થળે દફન કરવું જોઇએ જ્યાં ચાંદનીનો પ્રકાશ અનિર્બંધ રમી રહ્યો હોય, જ્યાં પ્રભાતનું હિમતુષાર વાતાવરણમાં ઉલ્લાસ રેડતું હોય અને જ્યાં વાદળાંમાંથી આતંક નીતરતો હોય. કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ઊંચેઊંચે ઊડનારાને આરામ માટે પણ એવું ઉચ્ચ સ્થાન જ જોઇએ. જગતને કલ્પના પણ ન આવે એવા ઉચ્ચ સ્થાને તેને જગા આપજો, તેને વિશ્રાંતિ લેવા દેજો. મેદાનના સામાન્ય વાતાવરણ વચ્ચે જીવવા એ જન્મ્યો જ નહોતો.'

ડૉ. કેતકર ગયા. મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો અંતરંગ પરિચય સેવનારાઓ કહે છે કે આવતાં ૨૦-૩૦ વર્ષોમાં મહારાષ્ટ્રને એવી બીજી પ્રતિભા મળશે નહિ. કદાચ મળે પણ; પરંતુ જીવનભર ઉપેક્ષિત એ આશાવાદી કાર્યકર્તા, શક્તિશાળી સંશોધક અને દીર્ઘ વ્યાસંગીની તુરતમાં મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યક્ષેત્રની એક કાળી ટીલી રૂપે તો રહેવાની જ. —બ.

કુમાર વિજ્ઞાનીઓ

ઓસનટાઉનની પ્રયોગશાળાની એક પ્રયોગશાળામાં નવ વર્ષનો રૉબર્ટ સ્નેલિંગ કાચની એક નળીમાં કાળો પ્રવાહી રેડી રહ્યો છે. અગિયાર વર્ષનો એનો મોટો ભાઈ વિલિયમ તેના પર નજર રાખી રહ્યો છે. બંને એ તપાસી લઇ ડોકાં ધુણાવે છે અને 'ફોરેસ્ટ પર્મેનન્ટ આયર્ન-ગૅલો-ટૅનેટ'નું લેબલ મારેલી, એક ગૅલનની બરણીમાં તે ઠાલવી દે છે.

આ એમનો રોજિંદો ક્રમ છે, કારણ એ સ્નેલિંગ બંધુઓ વૈજ્ઞાનિક શાહીના વિશારદો છે. જુદા જુદા ક્રમોની શાહીઓ બનાવી, સ્ટોરો, ઑફિસો, હોટેલો અને શાળાઓમાં પહોંચાડવાનો એમનો ધંધો છે. વિલિયમ મોટો છે ને એ કંપનીનો પ્રેસિડેન્ટ છે. રૉબર્ટ પ્રયોગશાળાનો નિયામક અને વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ છે. આ બે ભાઇઓની એ 'સ્નેલિંગ કેમિકલ કંપની' વરસ દહાડે ૭૦૦ ડૉલરની આવક કરતી હોવાનું બહાર આવ્યું છે!

એવા તો, છથી માંડીને સોળ વર્ષના કેટલા યે કુમાર વિજ્ઞાનીઓ પોતાની પ્રવૃત્તિ અમેરિકા દેશમાં ચલાવી રહ્યા છે. અને તે વિજ્ઞાનની કોઇ એકાદ શાખામાં નહિ, પણ આખા યે વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં. વયમાં નાની, છતાં વિજ્ઞાનનો આવતી કાલનો મોરચો સર કરવાની ઉમેદ સેવતી એ ટોળી છે.

'કુમાર'માં તમે 'એક તારાનો આપઘાત' વાંચ્યો હશે. પણ એ નોવા હર્ક્યુલિસ તારાનો પહેલો પ્રથમ જોનાર તો રૉબર્ટ લૂઈ નામનો, છાપાં વેચનારો એક કુમાર ફેરીઓ! રાત બ રાત વધુ ને વધુ પ્રકાશ રેડતા જતા એ પ્રકાશ વિષે હાર્લો શૅપ્લે જેવા વિજ્ઞાનીએ પણ કહ્યું છે કે, તારક સૃષ્ટિનો એ અભૂતપૂર્વ બનાવ છે. લૂઇને ખગોળનો શોખ છાપાં વેચતાં વેચતાં જ લાગેલો ને હાથે કાચ ઘસી, જાતે બધા ઓજારો લઇ એણે દૂરબીન તૈયાર કરેલું. એની એ તપશ્ચર્યા ફળી અને આજે તે ખગોળ માટેની શિષ્યવૃત્તિ મેળવીને વર્જિનિયા યુનિવર્સિટીમાં વધુ પ્રગતિ સાધી રહ્યો છે.

આવા કુમાર ખગોળશાસ્ત્રીઓની જ અમેરિકામાં એક ક્લબ છે અને તેના અનેક સભ્યો તારામાં આવતા ફેરફારથી માંડી સૂર્યના ગ્રહણ સુધીના આકાશી બનાવો દિવસ ને રાત નજરાવી જ રહ્યા હોય છે. અને આવા થોડાક કુમારોએ સાથે મળી તાજેતરમાં જ 'Hand book of the Heavens' નામની એક ચોપડી પણ બહાર પાડી છે.

જ્યોર્જ ફિડલર અમેરિકાના ન્યૂ જર્સી પ્રાંતના ઑડુબૉન ગામનો એક કુમાર છે. તેને પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનનો શોખ છે. એણે પોતે એકઠા કરેલા નમૂનાઓનું એક સંગ્રહસ્થાન બનાવ્યું છે ને એમાં એવી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે કે કેટલી યે કલબોમાં વ્યાખ્યાન આપવા એને નિમંત્રવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાનમાં ભેજું કસતા બેશક સાધનો અને પૈસાની સગવડ જોઇએ, પણ અમેરિકાના સાત વર્ષના કુમારોને પેટન્ટ મેળવતા અને અગ્યાર વર્ષનાઓને પોતાનાં વિમાનોમાં સોલો ફ્લાઇટ (એકાકી ઉડ્ડયન) કરતા વાંચીએ છીએ ત્યારે નથી લાગતું કે આપણી સામેની મોટી આડખીલી તો પ્રમાણિક ખંતનો અભાવ જ છે?

થર્મોમીટરનો ઇતિહાસ

આજે ઘણાંખરા થર્મોમીટરો પર આપણે ફારનહાઇટનું નામ વાંચીએ છીએ, પણ એ એનો ખરો શોધક નથી. એનો શોધનાર તો ગૅલીલિયો. ઇ. ૧૬૧૧માં એણે એ શોધ્યું ત્યારે તો એ પાણી ભરેલી માત્ર એક નળી હતી. ગરમીથી પ્રવાહીઓ વિસ્તરે છે એ સિદ્ધાંત પરથી એણે એની રચના કરેલી.

એ ખાલી નળીનો એક છેડો ખુલ્લો હતો ને બીજે છેડે ગોળો હતો. એને તપાવીને એનું ખુલ્લું મોઢું પાણી ભરેલા વાસણમાં બોળવામાં આવતું. અંદરની હવા જેમ ઠરતી તેમ તેનું રોકાણ ઘટતું ને પાણી ઊંચું ચડતું; જેમ એ ગરમ થતી તેમ તેનું રોકાણ વધતું ને પાણી પાછું નીચે ધકેલાતું. આ

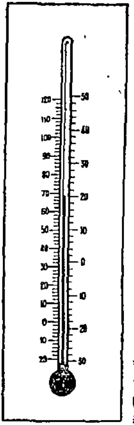

રીતે ઉષ્ણતામાનનો કંઈક ખ્યાલ નીકળી શકતો, પણ ચોકસાઈભર્યો નહિ એ કંઈક અંશે બૅરોમીટર પણ હતું, પરંતુ હવાના દબાણથી સાચા માપ માટે તે પર આધાર રાખી શકાતો નહિ

પછી તો ન્યૂટને પ્રવાહીને ઠેકાણે તેલ મૂક્યું બીજાઓએ આલ્કોહૉલ મૂક્યું, પણ ફારનહાઇટના જન્મ સુધી એમાં કશી વધુ ચોકસાઈ નહોતી આવી શકી

ડેનિયેલ જેબ્રાઇલ ફારનહાઇટનો જન્મ ડાન્ઝીગ(જર્મની)માં ઇ ૧૬૮૬ના મેની ૧૪મીએ થએલો ને ૧૭૩૬માં આમ્સ્ટર્ડામ (હોલૅંડ) ખાતે તેનું અવસાન થએલું એ ધંધે તો વેપારી હતો, પણ વિજ્ઞાનમાં એને એટલો બધો રસ પડ્યો કે એણે વેપાર છોડી મૂકી દીધો. એના સમયના બધા સિદ્ધ વિજ્ઞાનીઓનાં થર્મોમીટર એણે બનાવી આપેલા.

૧૬૭૦માં થર્મોમીટરમાં પારાનો પહેલો ઉપયોગ થયો, પણ એમાં વપરાએલો પારો અશુદ્ધ હોતાં એ નિષ્ફળ નીવડ્યો. ફારનહાઇટે એ શુદ્ધ બનાવવાની ગત શોધી કાઢી જેથી તે નળીમાં ચોંટી ન રહે કે વરાળમાં રૂપાંતર ન પામે

થર્મોમીટર માટે છેડે ગોળાવાળી કાચની નળી બનાવી તેમાં પારો રેડવામાં આવે છે ને પછી તે તપાવવામાં આવે છે. એથી તેમાંથી બધી હવા નીકળી જતાં તરત તેનું મોઢું બંધ કરી દેવામાં આવે છે નળી ઠરતાં પારો પાછો નીચો ઊતરે છે ને તેને ફરી વિસ્તરવાનો પૂરો અવકાશ રહે છે. થર્મોમીટર ગરમ થાય છે ત્યારે પારા સાથે નળીનો કાચ પણ વિસ્તાર પામે છે, પણ કાચ કરતાં પારો સાતગણો વિસ્તાર પામતો હોવાથી તે નળીમાં ઊંચો ચડે છે.

થર્મોમીટરોને ચોકસાઈભર્યાં બનાવવાની ખૂબ કાળજી રાખવામાં આવે છે, કારણ કે જરાસરખી અચોકસાઇ પણ તેને નકામાં બનાવી દે છે. ફારનહાઇટે ઠંડીની અતિશયતાનું બિંદુ પહેલાં તો ડાન્ઝીગના શૂન્ય ઉષ્ણતામાન પર મૂકેલું, પણ પછી તેને માલૂમ પડ્યું કે બરફ ને મીઠાના મિશ્રણના ઉષ્ણતામાનની શૂન્યતા વધુ ચોક્કસ હતી. એ શોધ્યા પછી ઊકળતા પાણીનું ઉષ્ણતામાન એણે શોધ્યું ને એ બન્ને બિંદુ નક્કી કરી, વચ્ચેની જગ્યા ૨૧૨ ભાગમાં વહેંચી નાખી પાણી ઠરી જાય એ બિંદુ તેણે ૩૨ ડિગ્રી પર આંક્યું. શરીરનું ઉષ્ણતામાન એણે ૯૬ ડિગ્રી નક્કી કર્યું હતું. આજે શરીરનું ઉષ્ણતામાન ફરીને ૯૮.૬ ડિગ્રી ગણાય છે, પણ ફારનહાઇટનાં તેનાં ઠરાવેલાં બે અંતિમ બિંદુઓ તો અચળ રહ્યાં છે.

પછીથી સેલ્સિયસે, પાણી ઠરે એ બિન્દુને શૂન્ય અને ઊકળતા પાણીના બિંદુને ૧૦૦ ગણી, નવું સેન્ટીગ્રેડ થર્મોમીટર બનાવ્યું. આજે જો કે લગભગ બધા વિજ્ઞાનીઓ તો એ વાપરે છે, પણ સામાન્ય જનતામાં તો હજુ ફારનહાઇટનો જ ઉપયોગ ચાલુ છે.

સરવૈયું

સાબુના એકે તત્ત્વ સિવાયનો સાબુ તમે જોયો છે? છતાં અમેરિકાના બે ઉદ્યોગપતિઓએ એ બનાવવા પાછળ વીસ કરોડ ડૉલરની મૂડી રોકી છે કારણ? દુનિયાને હવે રોજ ને રોજ કંઈ ને કંઇ નવીન અને તે યે સારું ને સસ્તું જોઇએ છે. એ માગણીએ રસાયણોની દુનિયામાં આજ પૂર્વે કદી નહિ એવી હલમચલ મચાવી દીધી છે, અને એને પરિણામે બરફ કરતાં વધુ ઠંડો હલકો ને જલદી ઓગળે નહિ એવો ઘનીકૃત કાર્બન ડાયોક્સાઇડનો 'સૂકો બરફ', કપડાં ધોતાં રંગને બીલકુલ અસર ન થાય ને ફીણ ન વળે એવા ક્ષારવાળો 'આલ્કોહોલ' ને એવી તો અનેક અજાયબીભરી શોધો રોજ ને રોજ જગત સમક્ષ રજૂ થતી જાય છે. દેખીતી રીતે જ અમેરિકા એમાં મોખરે છે ને એને વર્ષે દિવસે તેર અબજ ડૉલરની આવક તો રસાયણીઓની ભૂંગળીઓને જ આભારી છે.

એકલું રસાયણશાસ્ત્ર જ શા માટે? બીજા કોઈ પણ શાસ્ત્ર તરફ નજર ફેંકો. રોજ બ રોજ અભિનવ સિદ્ધિઓની નવી સીમામાં પ્રવેશતી એની પ્રગતિ જોઇ, આ વીસમી સદી તમને માનવજીવનના કોઈ દિવ્ય પ્રભાત સમી જ જણાશે. માણસને સદીઓથી મૂંઝવી રહેલા કોયડાઓનો આ સદીએ ઉકેલ બતાવ્યો છે ને અનુલ્લંઘ્ય એવી મુસીબતોની પાર એણે માણસને મૂક્યો છે. એનું સાચું મહત્ત્વ પામવા, આપણે તેનું આજ સુધીનું સરવૈયું કાઢીએ

એના ઉદયકાળે વાયુ અજેય જ મનાઇ ચૂક્યો હતો. વિમાનમાં ઊડવાના બધા અખતરા નિષ્ફળ ગયા હતા. એક માઇલ ઊડી શકનારને હજારો પૌંડોનાં ઇનામોની જાહેરાતો થતી. એવામાં અમેરિકાના રાઇટ બંધુઓ પાંચ મિનિટ અધ્ધર ઊડવાની વાતો છાપાંમાં આવી કોઇ એ માનવા તૈયાર નહોતું. પરંતુ ૧૯૦૮માં વિલ્બર રાઈટે પારીસ નજીક દોઢ કલાક હવામાં ઊડી બતાવ્યું ને ૧૯૦૯ના જુલાઈમાં ફ્રાન્સના કિનારેથી મૉનોપ્લેનમાં ડોવર પહોંચી હેવી બ્લારિયોએ દૈનીક મેઇલનું એક હજાર પૌંડનું શકવર્તી ઇનામ જીત્યું. વીસમી સદીએ હવાને પરાજિત કરી.

શરૂઆતનાં એ વિમાનોનાં યન્ત્રો બહુ હલકાં હતાં. એંજિન-પાવર પણ ખૂબ નીચો, ને ઊડનારને ધારની પણ ખૂબ રહેતી

પરંતુ રૅચર્ વિમાની પાગોએ ૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચા ઊડી એ દૂર કરી. તેણે સાબિત કર્યું કે મશીન જો મજબૂત હોય અને જમીનની ખૂબ નજીક ન હોય તો કોઈ પણ સ્થિતિમાં તેને કાબૂમાં લઇ શકાય છે.

અને એ પછી આજ અર્ધો દાયકા બાદ આપણે શું જોઇએ છે? લાકડા ને કૅનવાસનાં એ વિમાનો અદશ્ય જ થઈ ગયાં છે. એને બદલે કદ અને શક્તિમાં અનેકગણા ચડિયાતાં નક્કર ધાતુનાં વિમાનો માણસે બનાવ્યાં છે ને કેમ જાણે એ પોતાનાં ગુલામ હોય તેમ પચાસ હજાર ફૂટ ઉપર પણ એની પાસે મનફાવતું કામ લે છે. હવે તો વિમાનો માટે આટલાંટિક મહાસાગરમાં યે સ્ટેશનો ઊભાં કરવાની યોજનાઓ વિચારાય છે. અમેરિકાએ પાસિફિક આરપાર પાન-અમેરિકન એરલાઇન શરૂ કરી દીધી છે.

વળી આ સદીની શરૂઆતમાં પરમાણુનો સંભવ પણ અર્ધસત્ય લેખાતો. આજે તે કદ અને આકાર સહિત નિશ્ચિત બન્યો છે તે માપી શકાય છે, તેની આંતરરચના જાણી શકાય છે, ને તેના ફોટોગ્રાફો પણ લઇ શકાય છે.

એવી જ રીતે બીનતારી સંદેશાની જે વાતને હસી કાઢવામાં આવેલી એ પણ આ સદીના ઉગમકાળે જ સફળતાને વરી ને ૧૯૦૧માં આટલાંટિક આરપાર એવા સંદેશા મોકલાયા. હવે તો રેડીઓ-ટેલીગ્રાફી ને રેડીઓ-ટેલીફોની યે જન્મી છે ૧૯૨૦ સુધી જાહેર બ્રૉડકાસ્ટમાં કોઇ રસ નહોતું લેતું એ હવે સર્વસાધારણ બન્યુ છે. આજે તો દુનિયાના એક છેડે બનતા બનાવની જાણ તુરતાતુરત બીજે છેડે થઇ જાય છે દુનિયા જાણે ખોબા જેવડી બની ગઇ છે!

સેલેનિયમ અને ક્ષારોવાળી ધાતુઓ, દૂરદર્શનને વધુ ને વધુ નજીક આણતાં જાય છે પ્રકાશને દબાણ હોવાની મૅક્સવેલની શોધ ફોટોગ્રાફીમાં કમાલ કરી રહી છે કાચી ધાતુઓમાંથી સોનું બનાવવા 'કોલૉઇડ કેમિસ્ટ્રી' મદદે લેવાઇ છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો થયાં તો આપણા જ્ઞાનના પરીઘમાં સિદ્ધાંતો ને સાબિતીઓનો જાણે ગજ બડકાયો છે

ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પણ વિજ્ઞાનીઓની ગયા વર્ષની આ શોધાણુએ અંગ વાઢયો કહી શકાય: પ્રકૃતિમાં બનતો રેડીઓ ઍક્ટિવ પદાર્થ પ્રયોગશાળામાં બનાવી શકાય છે। બીજું, ત્રણ વિજ્ઞાનીઓએ પરસ્પર સહકારથી કુદરતના એક મૂળભૂત શક્તિ શોધી કાઢી એ પણ એવું જ પરાક્રમ છે એ શક્તિ તે આણુઓના બે પડને એક સાથે સાંકળી રાખતી શક્તિ ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ શોધી કાઢયું છે કે અણુ બહાર શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં કામ કરે છે તે કરતા અણુના કેન્દ્ર (nuclei)માં તે સાડા સાત ગણી વધારે કામ કરે છે.

અને જીવશાસ્ત્રે (biology એ) શું શીખવ્યું? એણે જીવનની પ્રાથમિકતમ ભૂમિકાઓના જ્ઞાનનો વિસ્તાર કર્યો છે. રસાયણોની શીશાઓમાં છોકરાં જન્માવવાનો વખત તો હજુ નથી આવ્યો, પણ ગર્ભમાં તો પુંસત્ત્વની કશી મદદ વગર રસાયણોથી જ બાળક જન્માવી શકાયું છે. જો કે હજી એ સફળ નથી થયું, કારણ એવી રીતે જન્મેલું બાળક બહુ નાજુક હોઈ જલદી મરી જાય છે.

માનસશાસ્ત્રે વળી માનસતરંગો બાબતનો ઉહાપોહ જગાવ્યો છે. એ તરંગો માનવમગજમાંથી પ્રસરણ પામતા વિદ્યુત્તરંગો છે. તે વૈયક્તિક છે એટલું તો સિદ્ધ થઇ ચૂક્યુ છે. પણ વ્યક્તિત્વ પીછાનવામાં તે કેટલે અંશે સહાયક છે એ હજુ જોવાનું રહે છે.

હજુ તો અરધાથી યે ઓછા વીતેલા વીસમી સદીના જીવનના ગાળાનું આ સરવૈયું છે. પણ હવે તો જેટલી વિધાયક એટલી જ એની વિઘાતક પ્રવૃત્તિ પણ જોર પકડતી જાય છે એટલે તેનું ભાવિ અત્યારથી ભાખી શકાય તેમ નથી.

'કુમાર'

સીંગાપોરનો ભૂતકાળ

* * * વેપારના સફળ કેન્દ્ર તરીકે સીંગાપોરનું નામ મખ્યાત છે જ. બ્રિટને પૅસિફિકમાં કરવા માંડેલી કિલ્લેબંદીમાં એક અગત્યનું મથક બનાવી તેને વધુ ખ્યાત બનાવ્યું છે. પણ સૈકાઓ પહેલાં સીંગાપોરનો એવો જ ઉપયોગ કરવામાં આવેલો એ જાણો છો? અહીં એને લગતી આપવામાં આવેલી ઐતિહાસિક માહિતી ઉતારી છે.

હિંદી અને પૅસિફિક મહાસાગરોના નાકા જેવું સીંગાપોર એ નામની નદી પર જ વસેલું છે. એ ઉત્તમ બંદર હોઇ, પૂર્વપશ્ચિમ જતા જહાજોને નાંગરવાનું મુખ્ય બારું પણ છે.

આ સીંગાપોર સૈકાઓ પૂર્વે તુમાસિક નામે ઓળખાતું અને તે મહારાજાધિરાજ રાજેન્દ્ર નામના બૌદ્ધ રાજાને તાબે હતું ચીનના મહાસામ્રાજ્ય પર ચડાઇ કરવાના ઉદ્દેશથી જ એણે એ વસાવેલું, પણ એ ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ગયો. પરિણામે એના પછીના કાળમાં તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ થતુ જઇ, છેવટે એ હિંસ્ર પ્રાણીઓથી ભરપૂર એક જંગલ બની ગયું.

એ પછી સૈકાઓ બાદ ઉત્તમ નામના કોઇ રાજાને એની પૂર્વેની ખ્યાતિ સાંભળી પાછું તુમાસિક વસાવવાનું મન થયું ને તે પોતાના માણસો લઇ ઉપડયો. કિનારે ઊતરતાં જ એક સિંહને સામે બેઠેલો જોયો ને એ પરથી એ પ્રદેશનું નામ તુમાસિક બદલાવી એણે સિંહપૂર પાડયું, જેનો અપભ્રંશ આજે સીંગાપોર થયો છે.

કાળાંતરે ત્યાં વસતી વધતી ગઇ ને તેનો અમલ પણ જુદા જુદા હાથ નીચે બદલાતો ગયો કેટલોક કાળ તે ચીનના તાબામાં પણ રહ્યું હતું, પરંતુ એનો સુસંબદ્ધ ઇતિહાસ કંઇ મળતો નથી જોકે એના પ્રાચીન અવશેષો ખોદવાનું કામ ચાલુ છે, એ ખોદાએલા અવશેષોમાંથી કાનનો એક અલંકાર પ્રાપ્ત થયો છે, જેના પર નારાયણની મૂર્તિ કોતરેલી છે. બીજા પણ એ પ્રકારના અવશેષો મળ્યા છે જે પરથી ચોક્કસ થાય

છે કે એક વખત ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાનો વિજયધ્વજ ત્યાં પણ ફરકાવ્યો હશે. એ બાબત પર વધુ પ્રકાશ પડે ત્યારે ખરૂં.

(મરાઠી 'પ્રભા' ઉપરથી)

આંખની માવજત

* * * આપણા શરીરમાં સૌથી નાજુકમાં નાજુક આંતર-રચનાવાળું અંગ આપણી આંખ છે. એની માવજત વિષે આ પહેલાંના અંકોમાં વખતો વખત ઉહાપોહ થએલો છે. આ અંકમાં થોડું વધારે.

આપણી તંદુરસ્તી આંખો પર ઘણી અસર કરે છે એ સાચું; પણ એના બગડવાનું કારણ મોટે ભાગે તો કચરો અને ખરાબ પ્રકાશ જ હોય છે બાળકની, શાળાયોગ્ય વય થતાં તો તેને માટે પ્રકાશનો પ્રશ્ન ખાસ વિચારવાનો રહે છે.

પહેલું તો, પ્રકાશ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોવો જોઇએ; પણ તે આંખ નાખે એટલો બધો તો નહિ જ. બીજું, તે બત્તીનો પ્રકાશ હોય તો સ્થિર હોવો જોઇએ; અને ત્રીજું તે એવે ઠેકાણેથી આવવો જોઇએ કે જ્યાંથી હવા મારફત તેનો ધુમાડો આપણને પહોંચી ન શકે. આ ત્રીજે પ્રકાર તો આંખો જેટલો જ ફેફસાં માટે પણ નુકસાનકારક છે.

વીજળીના દીવા જોકે આ બધી ગરજ પૂરી પાડે છે, પણ આપણે ત્યાં બધાને તેની સગવડ નહોતા, ગ્યાસતેલના દીવા વાપરનાર સૌને માટે ઉપર્યુક્ત સલાહ જરૂરની છે.

મોટે ભાગે તો આંખો બગડવાનું કારણ આપણી પોતાની જ ગફલત હોય છે. ને એ ગફલતને લીધે જ ટૂંકી નજરનો રોગ આજે જગતવ્યાપી બન્યો છે. આંખના ડોળાને એની કુદરતી હદ કરતાં વધુ ખેંચવામાં આવે તેનું એ પરિણામ છે. એથી કરીને આપણી આંખનો લેન્સ, જે બધા દૃશ્યોની છબી ઉતારે છે તે બાહ્યગોળ (convex) બનવા પામે છે ને તેને અંગે આંખના જ્ઞાનતંતુ જોડેના સબંધથી તેનું અંતર પડતું જાય છે.

આંખની સંભાળ માટે આ અને આવી બીજી બારીક સૂચનાઓ ખાસ જાણવી જરૂરની છે. આપણો હિંદ એ બાબતમાં કમભાગીમા કમભાગી દેશ છે કે સૌથી વધુ જન્માંધ બાળકો આ દેશમાં જ જન્મે છે. ને એ માટે માબાપો જ જવાબદાર છે. માબાપે ચોકખાઈ પાળવી જેટલી અગત્યની છે એટલું જ બાળકને ચોકખું રાખવું અગત્યનું છે. આંખોનાં પોપચાં પર બેસતી માખીઓ પણ ઘણી વખતે આંખ બગાડવાનો ચેપ મૂકતી જાય છે.

નાની ઉંમરમાં ઝગારા મારતા પ્રકાશથી તો બચવું જ જોઇએ, પરંતુ સૂર્યનાં કિરણો પણ સીધાં આંખ પર ન આવે એથી યે ચેતતા રહેવાનું છે. બીજી બાજુ, મોટી વયે, આંખ ખેંચાય એવા ઝાંખા પ્રકાશમાં કામ કરવું છોડી દેવું જોઇએ. વાંચવા માટે ફાનસનો પ્રકાશ નુકસાનકર્તા છે, એટલે બની શકે ત્યાં સુધી દિવસે જ વાંચવાનું રાખવું. વળી વાંચતાંવાંચતાં આંખોને થાક જણાય કે એમાં ઝળઝળિયાં આવે કે તરત પુસ્તક ઊંચું મૂકી દેવું. વાંચતી વખતે પ્રકાશ સીધો ચહેરા પર કદી આવવા ન દેવો જોઇએ. ખભા પાછળથી એ આવી સીધો પુસ્તક ઉપર પડવો જોઇએ.

સૂતાંસૂતાં વાંચવાની ટેવ પણ સારી નથી. લોહીના સરળ ભ્રમણમાં એથી દખલ થાય છે, ને આંખને કષ્ટ પડે છે. માંદગીમાં કે એમાંથી ઊઠ્યા પછી પે વાંચવાની તકલિફ ન લેવી.

આટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં યે આંખો વિષે નાની શી ફરિયાદ ઊઠે કે તરત દાક્તરની સલાહ લેવી ન ભૂલવી.

ચંગલપેઠ અથવા પક્ષીતીર્થ

ત્રિવેન્દ્રમથી કેપ કન્યાકુમારી સુધી મોટરની સગવડ છે. વચમાં નાગરકોઇલ નામનું ગામ મોટરના જંકશન તરીકે ઓળખાય છે. અમે કેપ કન્યાકુમારીથી મોટર મારફત તીનેવલી રેલવે સ્ટેશન થઈ મદુરા આવ્યા. મદુરા એ ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. અસલના વખતમાં તે પાંડવોની રાજધાની હતું. તીર્થગોરો હજુ પાંડવોના મહેલો વગેરે સ્મારકો આપણને બતાવે છે. અહીં એક ઉત્તમ કોતરણીવાળું ભવ્ય શિવાલય છે. હિંદુ લોકોના તીર્થક્ષેત્ર તરીકે ઉત્તર હિંદમાં જેવું માહાત્મ્ય કાશીક્ષેત્રનું છે, તેવું જ માહાત્મ્ય દક્ષિણ હિંદમાં આ મદુરા શહેરનુ છે અહીંથી ચંગલપેઠ જવાય છે. અહીં પણ શિખરબંધ શિવાલય આગળ એક નાનું સ્વચ્છ મીઠા પાણીનું તળાવ છે, જેમાંથી બાર વર્ષે એક મોટો શંખ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને શંખકુંડ કહે છે. અહીંના તીર્થગોરો આપણને આ શંખ બતાવે છે. અહીં પુષ્કળ રમણીય ગિરિકંદરાઓ આવેલી છે. એક પહાડ ઉપર વેદગિરિ શંકર ભગવાનનું આકર્ષક મંદિર છે. આ મંદિર ઉપર જવા માટે પગથીઆવાળો રસ્તો બનાવેલો છે. જતાં અર્ધો કલાક થાય છે. પરંતુ ઉપર ગયા પછી ચારે બાજુનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોઇ ત્યાંથી પાછા આવવાનું મન થતું નથી. આ ગિરિમાળાના એક શિખર ઉપર એટલે કે મંદિરની પાસે જ હંમેશાં બરાબર મધ્યાહ્ન સમયે મંદિરનો પૂજારી ઝાલર વગાડે છે, એટલે સમણી જેવા પણ સગળીથી મોટા સફેદ રંગના બે પક્ષીઓ આવે છે અને પૂજારી પાસેના ખાદ્ય પદાર્થો નિર્ભયતાથી ખાઇ પાછા ઊડી જાય છે. સંપાતી અને જટાયુ નામના આ બે પક્ષીઓ હશે અથવા તો તેમના વંશના હશે એમ અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે. ખરી હકીકત એ છે કે હંમેશાં આ બે પક્ષીઓ આવીને ખોરાક ખાઇ ઊડી જાય છે. આથી આ ચંગલપેઠને પક્ષીતીર્થ કહે છે.

—કેશવલાલ જટાશંકર મહેતા

સીગારેટ

સીગારેટ બનાવવામા ખાસ કરીને ત્રણ વસ્તુઓ વપરાય છે. તમાકુ, તેને ખુશબો આપનાર પદાર્થ અને કાગળ. તમાકુ એને માટે ભીનાશ ટકાવવાના ખાસ ગુણવાળી જોઇએ ખુશબો માટે પહેલાં તો એ તમાકુને ખાંડ (brown sugar), મધ

અને તેની સાથે રહેલા કોઈ ખુશબોદાર પદાર્થના મિશ્રણમાં બોળી કાઢવામાં આવે છે ને પછી લવિંગનું યા તજનું તેલ કે એવી કંઈ સુગંધી, ફુવારાથી એના પર છાંટવામાં આવે છે.

સીગારેટ માટેના કાગળ સેલ્યુલોસ ધરાવતા પદાર્થમાંથી જ બનાવવામાં આવે છે ને પછી એની બળવાની ક્રિયા પ્રમાણસર રાખવા તેમાં કૅલ્શ્યમ કાર્બોનેટ ભેળવવામાં આવે છે.

પહેલાં તો બધી સીગારેટો હાથે જ બનાવી લેવામાં આવતી, પણ અમેરિકાના આંતરવિગ્રહ પછી બૉન્સૅકે સીગારેટયંત્ર શોધી કાઢ્યું. જેમાં અત્યાર સુધી સુધારાવધારા થતા રહી, હવે તો એક મિનિટે બારસોથી સોળસો સીગારેટો બનાવી શકાય છે.

શોધકોએ સીગારેટના ધુમાડામાં નીચેના પદાર્થો હોવાનું શોધી કાઢ્યું છે: ફર્ફરૅલ, કાર્બન મોનોક્સાઈડ, હાઇડ્રોજન સલ્ફાઈડ, હાઇડ્રોજન સાયેનાઇડ, મેથીલ આલ્કોહોલ, હાઇડ્રોકાર્બન્સ, નવસાર, સોમલ, અને નિકોટીન તો ખરે જ. નિકોટીનનું પ્રમાણ તમાકુના ભેજ પર આધાર રાખે છે. ઘૂંટીને દમ મારવાથી ધુમાડામાં તેનું પ્રમાણ વધે છે. મોઢામાં જતો ધુમાડો આમ્લગમ હોય છે, જ્યારે સીગારેટને બીજે છેડે હવામાં જતો ધુમાડો ક્ષારગમ હોય છે.

મેન્થૉલેટેડ સીગારેટો આવે છે તેમાં મિશ્રણ તો બીજી સીગારેટો સરખું જ હોય છે, પણ એ મિશ્રણ પર મેન્થૉલ ખાસ છાંટવામાં આવ્યું હોય છે. નિકોટીન વગરની સીગારેટો બનાવવાના પ્રયાસ પણ થયા છે, પરંતુ સફળ નથી થયા. લગભગ અરધા જેટલું એનું પ્રમાણ રહી જ જાય છે.

(સાયન્સ ડાઇજેસ્ટ)

અંધારામાં જોતો કૅમેરા

ઘણાં વર્ષોની શોધખોળ પછી એક જર્મન ઇલેક્ટ્રિક કંપનીએ બજારમાં એક એવો કૅમેરા મૂક્યો છે, જેનો લેન્સ, માણસની આંખ જ્યાં જોવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે એવા અંધારામાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે. એ શોધે એકલી ફોટોગ્રાફીમાં જ નહિ પણ સીનેમૅટોગ્રાફી, પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ, વૈદક, ગુનાઓનું શોધન વગેરે અનેક દિશાઓમાં નવી શક્યતાઓ ઊભી કરી છે.

આ કૅમેરાની કામગીરી સામાન્ય કૅમેરા જેવી જ હોય છે. ફરક માત્ર એટલો કે તે પ્રકાશનાં કિરણોનો નહિ, પણ ઇલેક્ટ્રોન કિરણોનો ઉપયોગ કરે છે. ફોટોગ્રાફિક લેન્સ જેવો જ તેને ઇલેક્ટ્રોન લેન્સ હોય છે. જેના પરથી આ શોધ સફળ થઈ છે એ ઇલેક્ટ્રોન કિરણોને લગતા નિયમોના શાસ્ત્રને 'જીઓમેટ્રિક ઇલેક્ટ્રોન ઑપ્ટિકલ સાયન્સ'નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ નવા શાસ્ત્રનો પાયો જર્મનીમાં રોપાયો છે અને ત્યાં જ તે ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધતું જાય છે. જો કે કેટલાક આગેવાન અમેરિકન વિજ્ઞાનીઓ પણ હવે તેની પાછળ પડ્યા છે.

જર્મન કંપની દ્વારા બજારમાં મૂકાએલા આ સાધનમાં બીજી અદ્‌ભુતતાઓ ઉપરાંત પ્રકાશનાં લાલ કિરણોને વાદળી રંગમાં પલટાવવાની અને સાધારણતઃ અદૃશ્ય એવાં કિરણોને દૃશ્ય બનાવવાની પણ અદ્‌ભુત શક્તિ છે. અદૃશ્ય કિરણો એટલે માણસની નજરમાં ન આવતાં ઇન્ફ્રા-રેડ અને અલ્ટ્રા–વાયોલેટ કિરણો. આ 'અંધારો કૅમેરા' એ જ કિરણોનો ઉપયોગ કરે છે; એટલે તે વડે, બીલકુલ અંધારામાં ઊભેલી વ્યક્તિઓના પણ, કોઇ એમને જુએ છે એવી આશંકા યે એમના મનમાં આવવા દીધા સિવાય, ફોટોગ્રાફો ઝડપી શકાય છે.

ડાર્વિનના થીઅરીને મળતાં ભાઇબેન

જે ભાઇબ્હેનનો ફોટો આ સાથે મોકલું છું તે જાતે દાઢી છે. ભાઇની ઉમર ૨૦ વર્ષની ને બહેનની ૧૫ વર્ષની છે. બહેન બહેરી ને મૂગી છે. તે કાંઇ બોલી શકતી નથી, તેમ જ સમજી પણ શકતી નથી. તેના બધા ચાળા મનુષ્ય કરતાં વાંદરાને વધુ મળતા આવે છે. આખો વખત તે પોતાના ભાઇના શરીરમાંથી તેમ જ તેનાં કપડાંમાંથી જૂ શોધ્યા કરે છે ને વાંદરાના જેવા ચાળા કર્યા કરે છે. તે જ્યાં બેસે ત્યાં જ હાજત થાય ત્યારે મળમૂત્રનો ત્યાગ કરે છે. તેના ભાઇને કંઇ ખાવાનું આપ્યું હોય ને તે ખાય ત્યારે એ પણ ખાય છે. પહોળા મોંના વાસણમાંથી તે મોઢેથી પાણી પીએ છે.

બંનેનાં માથાં બહુ જ નાનાં છે ને તેમનાં શરીર સારી રીતે વિકસેલાં છે. તેઓમાં માનસશક્તિનો તો બીલકુલ અભાવ જ છે. લગભગ દસ વર્ષની ઉમર સુધી તો તેઓ વાંદરાની માફક પોતાના હાથપગ ઉપર જ ચાલતાં હતાં.

—ત્રીકમલાલ ટોકરશી મહેતા

ગ્રિસના સંત મૅકેરિયસે, પોતને મુક્તિનો માર્ગ પૂછવા આવેલા જિજ્ઞાસુને કબ્રસ્તાનમાં જઈ દફનાવેલાં મુડદાંને ગાળો ભાંડી આવવાનો આદેશ આપ્યો. તેમ કરીને એ પાછો સંત પાસે ગયો. 'કેમ, કશો જવાબ મળ્યો?' સંતે સવાલ પૂછતા એણે નકાર ભણ્યો એટલે, સંતે કહ્યું, 'આજે ત્યારે જઈને બધાની પ્રશંસા કરી આવ' પેલા માણસે તેમ કર્યું, પણ સંતે પૂછતા એનો યે કશો પ્રત્યુત્તર મળવાની ના પાડી અને પોતાની એવી મશ્કરી કરવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે દસ્તાદસ્તા સંત મૅકેરિયસ બોલ્યા 'એ જ મુક્તિ મેળવવાનો સાચો રાહ છે. તું પણ એ મુડદા મિસાલ દુનિયાના માનાપમાનથી અસ્પૃશ્ય બની રહે'

અનેકાર્થી શબ્દ: શેરડો=પગવાટ; લોહી તરી આવવાથી મો પર પડતો લાલ પટો; સુકાઇ ગએલાં આંસુના ડાઘ; ધ્રાસકો; ઠંડુ પાણી પીવાથી એકદમ અંદર પેટ સુધી થતી અસર.

કહેવતોના અર્થ—'હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો' કોઈ કામ પાછળ વગરસમજણે કે મૂર્ખાઈથી દરબદાર મહેનત લીધા પછી કંઈ શુક્રવાર ન વળે ત્યારે આ કહેવતનો ઉપયોગ થાય છે. એવી જ બીજી કહેવતો: 'આખી રાત રોઇ ને એક ડોસી મૂઇ'; 'કાંત્યુ પીંજ્યુ કપાસ રૂનું રૂ'; 'દળીદળીને કુલડીમાં ઉધરાવ્યું'; 'કાકા મારયા ત્યાં ફોઇ રાંડયા', 'ઘાંચીનો બળદ આખો દહાડો ફર્યો તો યે ઠેરનો ઠેર'; 'મહેનત બરબાદ ગુના લાજમ'; 'દરીઆઇ વડોદરૂ' વગેરે ઘણી છે.

લીંબુના રસમાં ઓગાળેલા મીઠાના મિશ્રણથી લોઢા પરનો કાટ દૂર થઇ શકે.

તિબેટન કુટુંબોમાં પહેલા જન્મેલા છોકરાને મઠમાં મોકલી દેવાનો રિવાજ હજુ સુધી ચાલુ છે.

ઘુવડનાં મૂળ ચાવી જવાથી સાપનું ઝેર ઉતરી જતું કહેવાય છે.

પરપોટાને આપણે ક્ષણિક માનીએ છીએ પણ આ માછલી તો પણ પોતાની લાળનું પડ ચડાવી તેને ચિરંજીવી બનાવી દે છે ને અંદર ઇંડા મૂકે છે.

સારા ફાઉન્ટન પેનની કસોટી એ કે તે પાણીમાં ઓગળી જતી શાહીઓ. ઘણા ફાઉન્ટન પેનમાં ચોખાના લોટની કે ચાકની કણીઓ હોવાથી એવા બારીક કણીઓ પછી ચામડીના છિદ્રોમાં ભરાઇ જઇ તે પૂરી દે છે, માટે તે કદી વાપરવી નહિ.

ઇટલીના રાજકુમારનું નામ, તેને લગાડાતા વિશેષણો સાથે આવડું મોટું છે: વિટોરિયો ઈમાન્યૂઅલ આલ્બર્ટો કાર્લો થીઓડોરો ઉમ્બર્ટો બોનિફેસિયો ઍમેડિયો ડેમિયોનો બર્નાર્ડીનો જેનારો મેરીઆ.

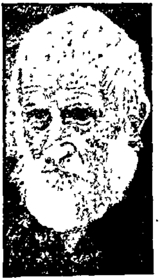

દુનિયામાં સૌથી વૃદ્ધ પુરુષ?

રશિયન વિજ્ઞાનીઓના કહેવા પ્રમાણે આ બુઢ્ઢો ૧૬૧ વર્ષનો છે, છતાં તેની બધી શક્તિઓ હજી એવું ને એવું કામ આપે છે એ સાદો ને મુખ્યત્વે દૂધનો ખોરાક લે છે ને રોજ એક માઇલ ચાલે છે.

એક વરસમાં ઉંદરડી આશરે એંશી બચ્ચાંને જન્મ આપે છે.

ગણિતગમ્મત

૯૧ × ૧૧ + ૯ = ૧૦૧૦

૯૧૮૨ × ૧૧ + ૮ = ૧૦૧૦૧૦

૯૧૮૨૭૩ × ૧૧ + ૭ = ૧૦૧૦૧૦૧૦

૯૧૮૨૭૩૬૪ × ૧૧ + ૬ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫ × ૧૧ + ૫ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬ × ૧૧ + ૪ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬૩૭ × ૧૧ + ૩ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬૩૭૨૮ × ૧૧ + ૨ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

૯૧૮૨૭૩૬૪૫૫૪૬૩૭૨૮૧૯ × ૧૧ + ૧ = ૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦૧૦

ખૂબી: (અ) ગુણ્ય વિભાગની સંખ્યાઓમાં પાસેપાસેની કોઇપણ બે ઊભી હાર લઈશું તો એકમાં ક્રમિક આંકડા ચડતા ક્રમ પ્રમાણે હશે અને બીજીમાં એવા આંકડા ઊતરતા ક્રમ પ્રમાણે હશે અને એ બે હારોનો સંબંધ જાળવતા નવનો પાડ આવશે. એટલે કે ૯×૧=૯; ૯×૨=૧૮, ૯×૩=૨૭ એ ચડતો ક્રમ; અને ૯×૯=૮૧; ૯×૮=૭૨ અને ૯×૬=૫૪ એ ઊતરતો ક્રમ; (બ) ગુણ્ય વિભાગમાં આવેલી સૌથી છેલ્લી હારમાં ડાબી કે જમણી બાજુએથી વાંચતાં એકસરખી રીતે વંચાશે; (ક) ક્રમેરવાની સંખ્યામા ક્રમવાર ચડતા અંકો છે.

(ભૂજથી એક નોંધ)

શ્રી. ગિજુભાઈ સન્માન થેલી.

શ્રી. ગિજુભાઇ બધેકા દક્ષિણામૂર્તિના ચરણે વીસ વર્ષની સેવા અર્પી નિવૃત્ત થાય છે તે ટાંકણે ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, અને બૃહદ્ ગુજરાતના તેમના મિત્રો, પ્રશંસકો, સ્નેહીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ તરફથી તેમને ફુલ પાંખડી રૂપે એક 'થેલી.' અર્પણ કરવાની યોજના ઉપરોકત જનતા વધાવી લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

શ્રી. ગિજુભાઇએ બાલ જગતના ઉદ્ધારાર્થે તેમનું જીવન ખર્ચી નાખ્યું છે. અને આપણા આંગણે બાળ કેળવણીનાં જોરદાર આંદોલનો શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ આણ્યાં છે. તેમની અમૂલ્ય સેવાઓથી આજે કોઇ ગુજરાતી અજાણ નથી.

ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને બૃહદ્ ગુજરાતનાં બાળકો, શિક્ષકો તથા ગૃહસ્થો આ ફુલ પાંખડીમાં યથાશકિત ફાળો આપે એ વિનંતિ.

કહેવાની જરૂર નથી કે આ " થેલી " નાં નાણાં શ્રી. ગિજુભાઈની ઇચ્છાનુસાર બાળકો માટેજ વપરાશે.

શારદા બ્હેન મહેતા.	બળવંતરાય પ્રમોદરાય ઠાકોર.
શુરજી વલ્લભદાસ	મગનલાલ વ્યાસ.
પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઇ	નાનાભાઈ ભટ્ટ.
ભોગીલાલ ઠાકર.	તા. ૨૬—૫—૩૭

ચિત્ર કરતાં તમને જે બગાસું મોટું કરી દેખાડે છે અને [illegible] પડછે વાસ્તવિક કદનું [illegible] છે અકસ્માતે [illegible] પડી ન જાય એટલા માટે આ કૅમેરામાં [illegible] ખાસ યુક્તિ મૂકવામાં આવી છે. [illegible] ફિલ્મ લે છે આ મોડલના કૅમેરાની વધુ વિગત માટે તમારા આગફા ડીલરને પૂછો.

કીમત રૂ. ૬-૪

આ ગ ફા ફો ટો કં પ ની ના વે ચ ના રા ઓ

અમદાવાદ ફોટો [illegible] રોડ અમદાવાદ [illegible] ગાંધીરોડ અમદાવાદ

એન્જિનિયર સપ્લાય [illegible] રોડ અમદાવાદ [illegible] રોડ અમદાવાદ

શ્રી. ગિજુભાઈ સન્માન થેલીનું કામકાજ શરૂ થઇ ગયું છે અને આજ સુધીમાં સાથે જણાવ્યા મુજબ લગભગ અઢી હજાર ભરાઈ ચૂકયા છે. ગુજરાતના બાળકો માટે શ્રી. ગિજુભાઇએ જે અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે તેને લક્ષ્યમાં રાખી, દરેક ગુજરાતી પોતાની ફૂલપાંખડી તેમની સન્માન થેલીમાં અર્પણ કરે તેવી વિનંતિ છે.

અધ્યાપન મંદિરના વિદ્યાર્થીઓને

આપને અમારા તરફથી પ્રથમ પત્રિકા મળી ચૂકી હશે. જેમણે પોતાનો ફાળો નથી નોંધાવ્યો તે તુર્તજ નોંધાવે એ વિનંતી. જેમણે પોતાની રકમો નથી મોકલી, તે પણ તુર્તજ રકમ મોકલી આપે તે બીજી વિનંતિ.

વઢવાણ રાજ્ય બાળમંદિરના આચાર્ય શ્રી. ભોગીભાઈ પરીખે આ સંબંધે વઢવાણ શહેરમાં ફાળો ભેગો કરવાના સફળ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા છે. અને તેમને ત્યાં સારો જવાબ મળવા લાગ્યો છે. તેઓએ બાળમંદિરના જૂના નવા બાળકોના વાલીઓને તથા શિક્ષણ પત્રિકાના ગ્રાહકોને તથા મિત્રોને મળવાનું શરૂ કરેલ છે અને આશરે રૂ. ૨૦૦) ભેગા કર્યાની ખબર આપે છે.

બોટાદ બાળમંદિરવાળા શ્રી. દિનુભાઈ પણ આ દિશામાં પ્રયત્નો શરૂ કરે છે. કચ્છમા શ્રી. પ્રભુદાસભાઇ તેમજ શ્રી. પ્રાણજીવનભાઇએ આવી શરૂઆત કરી દીધી છે. પોરબંદરથી એક પત્ર છે કે "થોડા રોજમાં અહીં વઢવાણની માફક કામકાજ શરૂ થશે." જામનગર પણ એવી આશા આપે છે.

વિલેપાર્લેના "નુતન બાલશિક્ષણ મંદિર"ના આચાર્ય શ્રી. નાયક પણ સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓના સંઘની સમિતિ દ્વારા કામની શરૂઆત કરવાનો ઈરાદો જણાવે છે, બાલમિત્રના તંત્રી શ્રી. ભાવસાર પણ આ માટે ફરનાર છે.

આમ જ્યાં જ્યાં બાળમંદિર છે, જ્યાં જ્યાં અ. મં. ના વિદ્યાર્થી છે, ત્યાં ત્યાં ઉપરોક્ત રીતે પ્રયત્નો આદરી શકાય. શ્રી. નર્મદા બ્હેન રાવળ ભાવનગરનું કામકાજ ઉપાડે છે.

શિક્ષણ પત્રિકાના ગ્રાહકોને

આપ શિક્ષણ પત્રિકાના ગ્રાહક છો ? વર્ષોથી શ્રી. ગીજુભાઈ પત્રિકા દ્વારા આપના બાળકોના અનેક પ્રશ્નો ઉકેલવાનો ફાળો અર્પી રહ્યા છે. આપ તેમની 'સન્માન થેલી'માં કાંઇ નહિ મોકલો ? આજેજ મોકલી આપશો.

[illegible] છોકરાને મડમા મોકલી દેવાનો રિવાજ હજુ સુધી ચાલુ છે.

તુવેરનાં મૂળ ચાવી જવાથી સાપનું ઝેર ઊતરી જતું કહેવાય છે.

[illegible] ઊતરતો ક્રમ પ્રમાણે [illegible] પાઠ આવશે. એટલે કે ૯×૧=૯; ૯×૨=૧૮, ૯×૩=૨૭ એ ચઢતો ક્રમ; અને ૯×૯=૮૧; ૯×૮=૭૨ અને ૯×૬=૫૪ એ ઊતરતો ક્રમ; (ઘ) ગુણ્ય વિભાગમાં આવેલી સૌથી છેલ્લી હારમાં ડાબી કે જમણી બાજુએથી વાંચતાં એકસરખી રીતે વચાશે; (ક) ઉમેરવાની સંખ્યામાં ક્રમવાર ચઢતા અંકો છે. (મૂળજી જેઠુ લેવી)

દ મૂ ના વિદ્યાર્થીઓને

આપ દક્ષિણામૂર્તિના ગમે તે વિભાગના વિદ્યાર્થી હો. આપ જાણો છો કે દક્ષિણામૂર્તિની ઇમારતમાં ગિજુભાઇનો ફાળો જેવો તેવો નથી. તેથી સન્માન થેલીમાં યથાશક્તિ કાંઇક મોકલી આપવાની આપની ફરજ છે.

મિત્રો અને સ્નેહીઓને

શ્રી. ગિજુભાઇના મિત્રોને અમારે કહેવાનું હોયજ નહિ તેમણે તો આ યોજના વધાવી લઇ આ પ્રયત્નને પ્રોત્સાહન આપવું જોઇએ. જેવી લાગણી ભેરી. ચૂડગરે દર્શાવી છે તેવી સૌ દર્શાવે.

અન્ય જનતાને

આપ ભલે અ. મં. ના વિદ્યાર્થી ન હો—આપ ભલે તેમના મિત્ર કે સ્નેહી ન હો, આપ ભલે દ. મૂ. ના વિદ્યાર્થી ન હો કે શિક્ષણ પત્રિકાના ગ્રાહક ન હો. આપ ગુજરાતી તો છો ને ?

ગુજરાતનાં બાળકો માટે સ્વાતંત્ર્યની દૃષ્ટિ ગિજુભાઇએ આપી, બાળકોનું વ્યક્તિત્વ ઓળખાવ્યું ને સન્માનાવ્યું. બાળ ઉછેરમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ તેમણે આણી ગુજરાતી બાલસાહિત્યની અમૂલ્ય વાડી બનાવી જેમાં આજે સારાયે ગુજરાતનાં બાળકો આનંદ-કિલ્લોલ અનુભવે છે. ટુંકમાં બાળકોનો યુગ સ્થાપનાર ગિજુભાઇની 'સન્માન થેલી'ને આપ સન્માનજો.

શારદા મંદિર અમદાવાદ. તા. ૧૨-૬-૩૭	ઇન્દુપ્રસાદ ભટ્ટ, વજુભાઈ દવે, મંત્રીઓ સન્માન સમારંભ સમિતિ

ચિત્ર કરતાં તમને ન ખામણું મોટું કરી દેખાડે છે અને જ્યારે પડદો વાસ્તવિક કરતું વ્યૂફાઇન્ડર કે અકસ્માતે સ્નૅપ પડી ન જાય એટલા માટે આ કૅમેરામાં ઘણી ખાસ યુક્તિ મૂકવામાં આવી છે. ૨૩"×૩૩" ફિલ્મ ને લે છે આ મોડેલ નવા કૅમેરાની વધુ વિગત માટે તમારા જાણીતા ડીલરને પૂછો.

કીમત રૂ. ૬-૮

આ ગ ફા કો ડૅ ક પ ની ના મે થ ના કા ઓ

૨૦	,, વીરસુત મ્હેતા	માંગરોળ
૨૫	,, શંકરલાલ રતિલાલ	ભાવનગર
૫	,, રસિલાબ્હેન વિષ્ણુભાઇ	,,
૧૦	,, ગુલાબસિંહભાઈ	જામનગર
૧૦	,, મનુભાઇ ભટ્ટ	રાજપીપળા
૫	,, જયન્તિલાલ ડામરભાઈ	કલકત્તા
૧૦	,, ગંગારામ બહેચરદાસ	કચ્છ
૫	,, ધીરજલાલ નારણજીભાઇ	વટનાણ શહેર
૧૦	,, મોહનલાલ કેશવલાલ ભૂતા	રાજુલા
૧૫	મી. નામજે	મુંબઈ
૫	શ્રી. શંકરભાઈ નારણભાઈ	મહુવા
૫	,, લીલાવતી કેશવલાલ શાહ	ભાવનગર
૧૦	,, શાન્તાબ્હેન ખાંડવાળા	અમદાવાદ
૫	,, મણિબ્હેન ત્રિવેદી	,,
૧૦	,, મયાશંકર ભગવાનજી	નડીઆદ
૧૫	,, મી. મથુર	ભાવનગર
૫	શ્રી. ચંદુલાલ પાઠક	ચલાળા
૧૦	,, મનાપરાય યાજ્ઞિક	મુંબઈ
૧૦	,, નારણભાઈ પટેલ	સોરા
૨૫	,, વસુમતિબ્હેન ઝવેરી	અમદાવાદ
૧૦	,, હરભાઇ ભટ્ટ	,,
૧૨૫	શેઠ નાનાલાલ કાળિદાસ	રંગુન
૧૦૧	શ્રી. હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ	મુંબઈ
૨૫	,, ગોવિંદરામ ઠાકર	અમદાવાદ
૫	,, C. M. પટેલની કું.	,,
૧૦	,, નટવરલાલ જાની	,,

નાણાં મોકલવાનું સ્થળઃ-

મંત્રીઓ,

શ્રી. ગિજુભાઈ સન્માન સમિતિ

શારદામંદિર, અમદાવાદ.

શ્રી નારાયણ પ્રિં. પ્રેસ અમદાવાદ.

Agfa BOX 84

નવા ★ મોટા વ્યૂફાઈન્ડર સાથે

તમે કદી

ZEISS IKON

ની ફિલ્મો વાપરી છે? ના!

તો આજે જ એક વાપરી ખાતરી કરો, તેની ૨૮° શાઈનર (૪૪૦૦ H. & D.) અલ્ટ્રા-ફાસ્ટ અને પૅન્ક્રોમૅટિક ફિલ્મની.ઝાઇસનાલેન્સની માફક એના પણ હરીફો નથી.

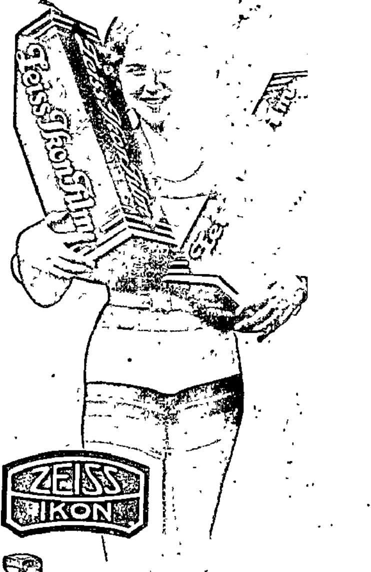

ZEISS IKON

ઝાઇસના લેન્સ તો આજે જગવિખ્યાત થઈ પડ્યા છે. શુ શક્તિ અને બનાવટમાં સર્વોત્તમ છતાં કીમતમાં કિફાયત એ એ ખરું કારણ છે. એ જ રીતે ઝાઇસની ફિલ્મો આજે શિખાઉ, ધંધાદારી અને ઍમૅચ્યુઅરોમાં દિનપ્રતિદિન પ્રશંસા પામતી એની ૨૮° શાઈનર (૪૪૦૦ H. & D.) ફાસ્ટ અલ્ટ્રા પૅન્ક્રોમૅટિક ફિલ્મ તેના ગુણધર્મમાં સર્વોત્તમ, છતાં કીમતમાં બજારમાં મળતી બીજી ફિલ્મોના ભાવે જ મળે

ફોટોગ્રાફીનો સામાન વેચનારા બધા વેપારીઓને ત્યાં મળશે, અથવા નીચે બતાવેલ સ્થળેથી જાતે જ ખરીદ

ZEISS IKON

ઍડેર દત્ત
ઍન્ડ કંપની લિમિટેડ

એમ્બૅસી હાઉસ • પીરોજશાહ મહેતા રોડ, ફોર્ટ; ૫, રિટફન હાઉસ; ડેલહાઉસી સ્કવેર; કરસી મૅન્શન • માઉ-